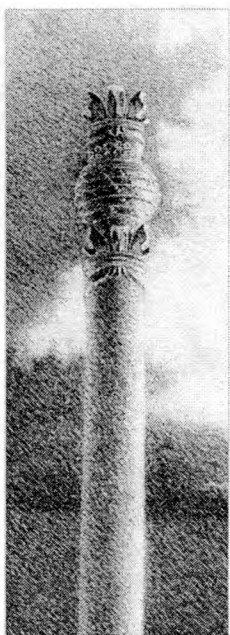

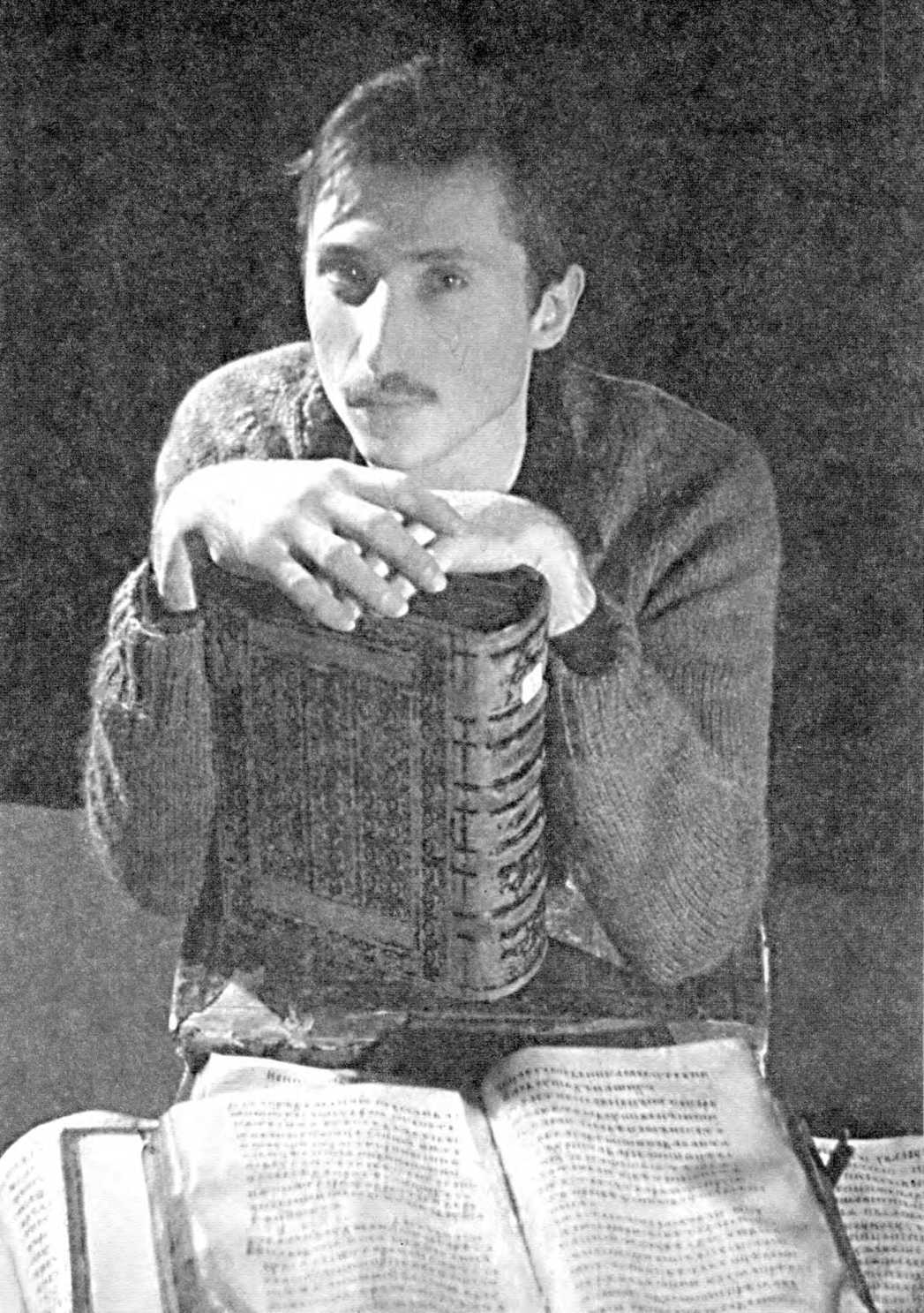
АЛЯКСЕЙ МЕЛЬНІКАЎ

З НЕАПУБЛІКАВАНАЙ СПАДЧЫНЫ

ТЫСЯЧАГОДЗЮ
ТУРАЎСКОЙ ЕПАРХІІ
ПРЫСВЯЧАЕЦА

АЛЯКСЕЙ МЕЛЬНІКАЎ

3 НЕАПУБЛІКАВАНАЙ СПАДЧЫНЫ

МАНАГРАФІІ
АРТЫКУЛЫ
ВЕРШЫ
МАТЭРЫЯЛЫ
НАВУКОВАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ
УСПАМІНЫ СУЧАСНІКАЎ

МІНСК
ВЫДАВЕЦТВА "ЧАТЫРЫ ЧВЭРЦІ"
2005

УДК 2(476)(091)+94(476)
ББК 86.37+63.3(4Бел)
М48

Прадмова
Мітрапаліта Мінскага і Слуцкага,
Высокапраасвяшчэннейшага Філарэта,
Патрыяршага Экзарха ўсяе Беларусі

Навуковы рэдактар
кандыдат філалагічных навук
В.А. Чамярыцкі

Рэцэнзент
кандыдат гістарычных навук
В.А. Цяплова

Укладальнікі
Л.В. Ляўшун
Л.Ф. Анцух

Мельнікаў А. А.

М48 З неапублікаванай спадчыны: Манаграфіі, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў / Аляксея Мельнікаў. — Мн.: Выд-ва «Чатыры чвэрці», 2005. — 592 с.: іл.

ISBN 985-6734-28-2.

У кнігу вядомага беларускага вучонага Аляксея Мельнікава, таленавітага даследчыка ўсходнеславянскай літаратуры і культуры даўняга перыяду ўвайшлі працы: «Еўфрасіння Полацкая», «Жыццё і жыццё свяціцеля Кірыла, епіскапа Тураўскага», лекцыі па гісторыі беларускай літаратуры, артыкулы, а таксама вершы.

Асобны раздзел кнігі — даклады беларускіх вучоных на мемарыяльнай канферэнцыі, прысвечанай 40-годдзю з дня нараджэння Аляксея Мельнікава, якая адбылася ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі.

Уключаны таксама ўспаміны тых, хто ведаў Аляксея Мельнікава. Кніга будзе карыснай гісторыкам, філолагам, філосафам, багасловам, культуралагам, выкладчыкам і навучэнцам вышэйшай і сярэдняй школы, усім тым, хто цікавіцца гісторыяй культуры Беларусі.

УДК 2(476)(091)+94(476)
ББК 86.37+63.3(4Бел)

© Складанне. Л.В. Ляўшун,
Л.Ф. Анцух, 2005

© Афармленне. ТДА «Выдавецтва
«Чатыры чвэрці», 2005

ISBN 985-6734-28-2

ПРЕДИСЛОВИЕ

Книги белорусского ученого Алексея Мельникова были и остаются одним из наиболее ярких и впечатляющих явлений в сфере национальной научно-исторической литературы рубежа XX–XXI веков, посвященной Православной Церкви, ее историческому пути, незабвенным деятелям и святым подвижникам.

По мере восстановления христианских традиций в современном белорусском обществе, в том числе в его ученых и литературных кругах, личность и труды Алексея Мельникова привлекают всё больший интерес и внимание читателей и специалистов, о чем свидетельствует настоящее издание.

Суждения об этом ученом его коллег и друзей составляют значительную часть книги, и пересказывать их в кратком предисловии незначем. Однако мне хотелось бы отметить те стороны его многогранного дарования, которые, как говорят, запали в мое сердце с тех пор, как в начале 1990-х годов Алексей Мельников впервые вошел в здание Минской митрополии...

...Православная Церковь находилась в самом начале весьма непростого и многотрудного пути своего возрождения. Именно в это сложное время молодой ученый представил на суд Церкви и научного сообщества Республики свой труд под названием «Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси». К празднованию 1000-летия Полоцкой епархии и Православной Церкви на Беларуси книга была издана и вызвала серьезный резонанс в научно-исторических, литературных и церковных кругах.

В основе рукописи, полностью посвященной теме агиографии белорусских святых, лежало глубокое историко-архивное исследование жизненных путей православных подвижников, чье служение или происхождение связано с этническими территориями Белой Руси.

Внимательное изучение и увлекательное описание широкого исторического контекста, в котором святые архиереи и князья, монахи и воины совершали свои жизненные подвиги, было несомненным научным достоинством книги молодого исследователя.

Алексей Мельников был, порою, весьма смел, выдвигая новые гипотезы и взгляды на события далекой истории, которые со временем получали подтверждение и развитие со стороны его весьма авторитетных коллег.

Другой особенностью книги стало глубокое уважение автора к существующей церковной агиографии, к которой он относился с исключительной деликатностью и с неподдельной любовью. В каждой строке звучит искреннее почтение молодого ученого не только к герою житийного повествования, но и к тем исследователям-предшественникам, которые первыми записали исторические свидетельства о святости своих современников или предков.

Более того: христианское мировоззрение самого Алексея Мельникова было одним из наиболее важных обстоятельств, которые позволяли ему как историку и литератору глубоко понимать психологию верующего человека XII, XVI, XVIII столетий.

Долгие десятилетия в среде ученых историков весьма часто проявлялся своего рода нигилизм в отношении религиозной психологии деятелей прошлых веков. Так происходило по вполне понятным идеологическим причинам, однако подобное обстоятельство было причиной того, что картина мира и его восприятие нашими предками порою до неузнаваемости искажалось в научно-исторических трудах, появлявшихся в течение недавних десятилетий.

Яркий исследователь и вдумчивый христианин, молодой ученый точно определял именно те религиозно-психологические мотивы деятельности героев своего повествования, которые помогали ему создавать полноценное полотно истории Белорусского Отечества и разъясняли глубинные причинно-следственные связи событий, решений и поступков наших верующих отцов. Это было очень важным обстоятельством, потому что героями его углубленных исследований становились такие личности, как Туровский святитель Кирилл, Полоцкая игуменья Евфросиния, обширный круг их общения и многие другие деятели отечественной истории, которые в течение веков притягивали к себе пристальные взгляды исследователей. Тем более знаменательным стало то, что Алексей Мельников сумел открыть новые страницы в летописях их жизни и предложил новые ответы на сложные вопросы историков.

В нынешнем 2005 году совершается празднование 1000-летия Туровской епархии, и потому выход в свет настоящей книги весьма символичен. Ведь епископ Кирилл Туровский был для молодого историка и литератора, образно говоря, историческим духовным

отцом: влияние его слов и проповедей на духовное становление личности Алексея бесспорно и очень значительно.

Отличительной особенностью творчества Алексея Мельникова всегда оставался высокий литературно-художественный стиль его повествований. Книги и рукописи этого автора, являясь глубоко научными, читаются легко и увлекательно, а за своеобразной манерой изложения всегда безошибочно угадывается благородный и элегантный образ молодого ученого. При этом никакой литературной фантазии, никакого вымысла или «авторского домисливания» в адрес героев своих исследований Алексей Мельников принципиально не допускал.

Как жаль, что этим принципом сегодня порою пренебрегают некоторые исследователи и жизнеописатели современных подвижников веры и благочестия! Воистину учебно-методическим пособием по сегодняшней агиографии могут стать для внимательного исследователя книги Алексея Мельникова, неизменно выдержанные в высоком научном и литературном стиле.

Внезапная кончина прервала начинающийся творческий полет молодого ученого и писателя... Но в то же время его ранний уход в «путь вся земли» наполнил сердца тех, кто знал, любил и глубоко уважал Алексея, решимостью продолжать дело создания современной белорусской агиографии. Уверен, что многим историкам и писателям стало сегодня легче проходить это поприще, имея в памяти светлый образ Алексея Мельникова, который был первопроходцем столь нелегкого, но благодатного научно-исследовательского пути в области церковно-исторической житийной литературы.

С благодарностью сохраняя в душе память об Алексее Мельникове, вознесем и мы, досточтимый читатель, нашу молитву о том, чтобы предстательством Собора Белорусских святых Всемиловитый Господь упокоил во Царствии Своем всех, потрудившихся над правдивым описанием истории нашей Святой Церкви и земного Отечества, и укрепил в трудах и подвигах ныне живущих деятелей белорусской духовно-исторической нивы.

Митрополит Минский
и Слуцкий Филарет,
Патриарший Экзарх
вся Беларуси

ЯГО ЗОРНЫ ШЛЯХ

Да крыўднага вельмі кароткім быў жыццёвы шлях Аляксея Мельнікава. Яму не споўнілася і 33 гады, калі летам 1995 года трагічна абарвалася яго зямное жыццё, такое змястоўнае, духоўна багатае і плённае. Ён дачасна пакінуў гэты свет у самым росквіце сваіх творчых сілаў, поўны вялікіх планаў і нерэалізаваных задум. І чым далей няўмольны час адносіць нас ад тых гадоў, калі ён быў сярод нас, тым усё больш значнай і велічнай паўстае перад намі неардынарная асоба гэтага выдатнага вучонага, таленавітага пісьменніка і высакароднага чалавека.

Аляксей Анатолевіч Мельнікаў нарадзіўся 9 лістапада 1962 года ў Гомелі ў сям'і настаўніцы беларускай мовы і літаратуры сярэдняй школы. Прафесія роднай маці, пазней выкладчыцы Гомельскага і Мазырскага педінстытутаў, філолага-літаратуразнаўца, кандыдата філалагічных навук Людмілы Васілеўны, безумоўна, станоўча паўплывала на філалагічныя схільнасці і прафесійны выбар будучага навукоўца. У 1979 г. А.Мельнікаў паступіў на філалагічны факультэт Мазырскага педінстытута, які паспяхова скончыў у 1983 г., атрымаўшы дыплом з адзнакаю і спецыяльнасць настаўніка беларускай мовы і літаратуры сярэдняй школы. У тым жа годзе з'явілася ў друку і яго першая навуковая публікацыя — артыкул «Станаўленне напрамку барока ў беларускай літаратуры» (зб. «Беларуская літаратура. Вып. 11»). Ён вызначыўся асноўны накірунак навуковых інтарэсаў і захапленняў будучага даследчыка — літаратурная спадчына Беларусі даўняга перыяду.

Свой вялікі духоўна-творчы патэнцыял А.Мельнікаў змог пачаць рэалізоўваць толькі з 1986 года, паступіўшы пасля вайскавай службы і часовай працы ў школах Гомельшчыны ў аспірантуру Інстытута літаратуры імя Я.Купалы АН Беларусі. Літаральна за лічаныя гады шырока раскрыўся яго рознабаковы навукова-творчы талент і ён вырас ва ўдумлівага даследчыка пісьмовай спадчыны ўсходніх славян эпохі Сярэднявечча, дасканаллага спецыяліста ў галіне медыявістыкі. А.Мельнікаў своечасова падрыхтаваў ґрунтоўную гістарычна-тэксталагічную працу «Літаратурная гісторыя аґіяграфічных

паданняў пра Еўфрасінню Полацкую», якую ў пачатку 1990 г. бліскача абараніў як кандыдацкую дысертацыю.

Вельмі багатым і важкім плёнам былі пазначаны і наступныя гады яго працы. Ён апублікаваў у беларускім друку серыю цікавых артыкулаў пра пісьмовую спадчыну і дзеячоў культуры Беларусі даўняга перыяду, пераклаў шэраг літаратурных твораў далёкай мінуўшчыны на сучасную беларускую мову, напісаў і выдаў зборнік нарысаў «Путь непечален: Исторические свидетельства о святости Белой Руси» (1992), падрыхтаваў навукова-папулярную «Кнігу жыццй і хаджэнняў» (1994), нарыс «Преподобная Евфросиния Полоцкая», які быў апублікаваны ў 1997 г. Нарэшце, у 1995 г. А.Мельнікаў у вельмі складаных умовах завяршыў сваю фундаментальную манаграфію пра Кірылу Тураўскага, якая пераканаўча засведчыла сталасць даследчыцкай думкі маладога вучонага.

У прадмове да выдання гэтай кнігі (1997) яна названа яго лебядзінай песняй. Аднак сапраўднай песняй песняў А.Мельнікава-даследчыка, відаць, усё ж трэба прызнаць манаграфію на самую ўлюбёную яго тэму — пра жыццё і жыццё Еўфрасінні Полоцкай, над якой ён працягваў працаваць і пасля абароны дысертацыі. Дзякуючы старанням старшага навуковага супрацоўніка Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі, кандыдата філалагічных навук Л.В.Ляўшун, якая змагла своечасова перазняць тэкст з кампутара нябожчыка, вывучыць яго і падрыхтаваць да друку, гэтая вельмі цікавая, арыгінальная і каштоўная праца маладога даследчыка была выратавана для навукі і справядліва адкрывае гэты мемарыяльны збор пераважна неапублікаваных твораў А.Мельнікава. Карпатлівую працу па дадатковай пераправерцы, удакладненні і вытлумачэнні асобных, асабліва складаных месцаў тэкста-лагічнага раздзела манаграфіі прарабіў старшы навуковы супрацоўнік гэтага ж Інстытута, кандыдат філалагічных навук С.Л.Гаранін.

Багацце гістарычна-літаратурнага матэрыялу, наяўнасць шматлікіх спісаў і розных рэдакцый выдамога агіяграфічнага помніка, прывесчанага слаўтай падзвіжніцы Полаччыны, далі магчымасць А.Мельнікаву ўсебакова разгарнуцца, праявіць свае выдатныя здольнасці і майстэрства як удумлівага літаратуразнаўца-тэкстолага і гісторыка даўняга пісьменства.

З неаслабнай увагаю і цікавасцю чытаецца яго віртуозная рэканструкцыя рэальнай біяграфіі беларускай асветніцы XII ст., заснаваная на тонкім аналізе жыцця з выкарыстаннем разнастайных крыніц, глыбокім веданні палітычнай і царкоўнай гісторыі тагачаснай Русі. І хоць не ўсё бяспрэчна і пераканаўча ў назіраннях, разважаннях і вывадах А.Мельнікава, у іх ёсць нямала і гіпатэтычнага, што прызнае і сам даследчык, сустракаюцца і асобныя фактычныя

недакладнасці (пазначаны намі ў каментарыях), аднак трэба пагадзіцца, што такая разгорнутая і дасведчаная рэканструкцыя жыцця пісу Еўфрасінні Полацкай праведзена ўпершыню ў навуцы.

Важкую, а са строга навуковага пункту гледжання можа нават самую каштоўную частку манаграфіі складае раздзел, прысвечаны даследаванню літаратурнай гісторыі жыцця. Унікальны тэксталагічны разгляд шматлікіх спісаў помніка, іх грунтоўнае параўнанне, выяўленне і скурпулёзны аналіз розначытанняў, вызначэнне рэдакцый і ўзаемаадносінаў розных спісаў, што наглядна адлюстравана на 13 стэмах — уражваюць нават дасведчанага чытача. Назіранні і вывады навукоўца абапіраюцца на агромністым фактычным матэрыяле, на працаёмкім і кваліфікаваным даследаванні амаль сотні рукапісных і друкаваных спісаў гэтага твора, што захоўваюцца за межамі Беларусі, і таму падаюцца даволі абгрунтаванымі і пераканаўчымі. Яны падмацаваны яшчэ змястоўным дадаткам — археаграфічным аглядам 90 спісаў жыцця. Зразумела, немагчыма было з ўсёй дакладнасцю прасачыць літаратурную гісторыю гэтага твора, паходжанне розных рэдакцый, узаемаадносіны іх спісаў, бо многія рукапісы не захаваліся, а іншыя былі недаступныя даследчыку. Таму асобныя яго меркаванні і вывады, што адлюстраваны на некаторых стэмах, трэба лічыць папярэднімі, яны патрабуюць дадатковай аргументацыі, канкрэтызацыі і ўдакладнення. У цэлым жа манаграфія А. Мельнікава, прысвечаная «Жыццю Еўфрасінні Полацкай» і выкананая на высокім навуковым узроўні, з любасцю і натхненнем — узорнае літаратуразнаўчае даследаванне аднаго помніка агіяграфічнага жанру.

Укладальнікі слухна палічылі неабходным змясціць у гэтым зборніку і апошнюю аўтарскую рэдакцыю каштоўнага навукова-даследчага нарыса А.Мельнікава «Жыцце і жыццё свяціцеля Кірыла, епіскапа Тураўскага», што складае першы раздзел яго манаграфіі пра гэтага пісьменніка.

Здзіўляюць і ўражваюць напружанасць і выніковасць працы навукоўца ў апошнія гады жыцця. Сур’ёзныя навуковыя даследаванні ў Інстытуце літаратуры ён спалучаў з рознабаковай навучальна-асветніцкай і папулярызатарскай дзейнасцю, выкладаннем у Мінскай духоўнай семінарыі і Беларускім дзяржаўным педуніверсітэце, шчыраваннем у Мінскім епархіяльным упраўленні і інш. Ён не даваў сабе расслабіцца. Працаваў упарта, мэтанакіравана і захопленна. І будаваў смелыя пражэкты, выношваў новыя задумы. У прыватнасці, пасля завяршэння даследаванняў пра Еўфрасінню Полацкую і Кірылу Тураўскага А.Мельнікаў збіраўся неадкладна грунтоўна заняцца жыццём і жыццём Аўрамія Смаленскага і стварыць такім чынам своеасаблівы трыпціх.

За што б ён ні браўся, рабіў тое сумленна, прафесійна, салідна. Пра гэта пераканаўча сведчыць і курс лекцый па гісторыі беларускай старажытнай літаратуры, які А.Мельнікаў чытаў у 1993–1994 гг. у Беларuskім педуніверсітэце на факультэце беларускай філалогіі і культуры. Даследчык не меў часу напісаць іх разгорнуты тэкст, а пакінуў толькі сціслы, выкладзены ў тэзіснай форме, энцыклапедычным стылем рабочы варыянт, фактычна пашыраную праграму курса. Але якая яна змястоўная, як густа напісана!

Гэты кароткі курс лекцый практычна ахоплівае ўсю гісторыю даўняй беларускай літаратуры амаль за восем стагоддзяў яе развіцця (XI–XVIII) ад зараджэння да заняпаду. Прадстаўлены ўсе асноўныя віды, жанры і помнікі шматмоўнай літаратурнай спадчыны Беларусі таго часу, вельмі сцісла, але кампетэнтна ахарактарызавана творчасць многіх пісьменнікаў розных эпох і напрамкаў. Закрануты праблемы перыядызацыі даўняй беларускай літаратуры, дасведчана раскрыты яе спецыфічныя асаблівасці, асабліва тонка і глыбока — паэтыка літаратуры барока, падмацаваная сціслым разглядам трактаў М.Сарбеўскага, і інш. Фактычны матэрыял ахоплены месцамі шырай і паўней, чым у існуючых падручніках і нават у акадэмічнай гісторыі і ў цэлым адпавядае універсітэцкай праграме па гісторыі беларускай літаратуры XI–XVIII стст. Багацце згаданых імёнаў і твораў, выкарыстаных фактаў, інфармацыйная насычанасць і тэрэтычная заглыбленасць, дасведчанасць выкладу гавораць аб вялікай эрудыцыі А.Мельнікава, грунтоўным асваенні ім агромністага фонду пісьмовых крыніц, добрым знаёмстве са спецыяльнай навуковай літаратурай.

На жаль, даследчык не паспеў напоўніць гэты занадта густы і сухаваты матэрыял жывой плоцю і кроўю і стварыць на яго грунце арыгінальны, цікавы і паўнацэнны падручнік па гісторыі даўняй беларускай літаратуры. Нягледзячы на гэта, а таксама на асобныя недакладнасці, спрэчнасць, аднабаковасць, а то і несправядлівасць некаторых ацэнак і вывадаў маладога навукоўца (напрыклад, яго сцверджанні пра фіяска дзейнасці Ф.Скарыны і І.Фёдарова, пра адмоўную ролю Рэнесансу і кнігадрукавання ў гісторыі літаратуры) гэты курс лекцый і ў наяўным варыянце будзе вельмі карысны ўсім, хто з ім пазнаёміцца, а студэнтам і выкладчыкам паслужыць хоць і не лёгкім, але каштоўным дапаможнікам у працы.

Актыўная і плённая навукова-даследчая праца і літаратурна-асветніцкая дзейнасць А.Мельнікава шчасліва супалі з пачаткам новага беларускага нацыянальнага Адраджэння, што не магло не паслужыць яму дадатковым стымулам. Менавіта ў гэты надзвычай спрыяльны, сапраўды зорны час, які абудзіў лепшыя нацыянальна-творчыя сілы беларускага народа, ён працаваў з асаблівым натх-

неннем, паскорана рос і сталей як вучоны, напісаў самыя выдатныя свае працы, паспяхова ажыццявіў шэраг вельмі важных сваіх задум. Ён актыўна ўключыўся ў працу Біблейскай камісіі, зацікаўлена і прафесійна ўдзельнічаў у выпрацоўцы і ўдасканаленні беларускай царкоўна-літургічнай і багаслоўскай тэрміналогіі і інш.

Да гэтага ж перыяду належыць і разгорнутая рэцэнзія А.Мельнікава на «Беларускі праваслаўны каляндар» (1994), якая сваім зместам значна выходзіць за рамкі прыватнага водгуку на кнігу. Яна закранае важную праблему адэкватнай перадачы багаслоўскіх тэрмінаў і паняццяў сродкамі беларускай літаратурнай мовы, раскрывае характар падыходаў і пошукаў маладога, але дасведчанага навукоўца ў гэтым напрамку. Гэтая рэцэнзія паказвае таксама і на ў цэлым вельмі ўдумлівае стаўленне даследчыка да гэтай складанай і актуальнай праблемы, хоць і не ўсе яго ўласныя моўна-стылёвыя прапановы падаюцца ўдалымі і слушнымі.

Вялікі навукова-творчы патэнцыял А.Мельнікава, сур'ёзнага, усебакова падрыхтаванага даследчыка нашай даўняй духоўнай спадчыны, неардынарнай асобы, на жаль, змог раскрыцца толькі часткова. Але і тое, што ён паспеў зрабіць і пакінуў нам, робіць гонар маладой беларускай медыявістыцы і надоўга застанецца ў ліку лепшых яе старонак.

Малады даследчык выдатна праявіў сябе і як таленавіты перакладчык, тонкі знаўца роднага слова. Ён па-майстэрску пераклаў на сучасную беларускую мову ўсе вядомыя помнікі беларускай агіяграфіі эпохі Сярэднявечча, малітвы Кірылы Тураўскага і шэраг іншых твораў гэтага пісьменніка і нават паспрабаваў прадоўжыць вялікую справу Ф. Скарыны — перакласці на родную мову Псалтыр і Новы завет, што яму часткова і ўдалося ажыццявіць. Ацэньваючы такія багаты творчы плён навукоўца за такі кароткі жыццёвы шлях, не будзе перабольшаннем назваць яго сапраўдным духоўным подзвігам.

Рамантык, паэт па натуре А.Мельнікаў пакінуў нам таксама і свае таленавітыя лірычныя вершы — люстра яго глыбокіх асабістых перажыванняў, яго неаб'якавай, прыгожай хрысціянскай душы, якая ўзнёсла імкнулася да дахоўнага ідэалу. Ён імкнуўся ў нязведаныя далі, у недасяжныя вышыні. Як прызнаецца навуковец у сваім вершы пра Ікара, з юначых гадоў яго вабіла зорнае неба. Ён «пазіраў на неба і шукаў, якая з зор мяне к сабе прыманіць і панясе мяне ў мой зорны шлях». І зайздросціў славу таму антычнаму герою, які загінуў у палёце да сонца. Нечакана, у маладыя гады, у палёце абарваўся і зямны шлях Аляксея Мельнікава. Але прадаўжаецца яго зорны шлях, шлях у вечнасць.

В.А. Чамярыцкі

МАНАГРАФІІ
АРТЫКУЛЫ
ВЕРШЫ

ЕЎФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ

ГЛАВА 1

Ад старога Уладзіміра да цяперашняга... Усяслава (IX–X стст.)

*Помянух дни древняя, поучихся.
Пс. 142, 5*

Апавяданне пра Еўфрасінню Полацкую мы палічылі мэтазгодным пачаць з кароткага выкладу падзеяў, што адбываліся ў дзяржаве і ў Царкве Полацкай зямлі; і робім гэта не толькі таму, што дзяржаўная і царкоўная гісторыя Полаччыны гэтага часу сама па сабе ўяўляе немалую цікавасць, але і таму, што толькі з веданнем некаторых фактаў даўніны гэтага краю можна рабіць пэўныя высновы пра шмат якія асаблівасці біяграфіі прападобнай князеўны-ігуменні.

Першыя звесткі пра Полацк, зафіксаваныя рускімі летапісцамі, адносяцца да часоў Рурыка. Як даводзіць «Аповесць мінулых гадоў» (пад 6370–862 г.), самога Рурыка з варагамі-руссю заклікалі (па завяшчанні паўлегендарнага славенскага князя Гастамысла, згодна з паведамленнем В.М.Тацішчава пад 6369–861 г.¹) «чюдь, слове-

---

¹ Татищев В.Н. История Российская. — М.; Л., 1963. Т. 2. С. 33. Дзеля зручнасці мы і далей будзем спасылалца на гэтае выданне, паколькі вядомы гістарыёграф не толькі досыць спраўна перадаваў вядомыя яму і часта ўжо невядомыя нам летапісныя крыніцы (хаця некаторыя з іх адлюстроўвалі легендарныя звесткі), але і сінхронізаваў паведамленні розных летапісаў. Тут трэба зрабіць неабходную для ўсяго далейшага апавядання заўвагу аб храналогіі Старажытнай Русі. Як вядома, адлік гадоў вёўся ва ўсходніх славян ад стварэння свету, у адрозненне ад сучаснай свецкай храналогіі, дзе адлік вядзецца ад Ражджства Хрыстовага. Аднак у залежнасці ад таго, якой традыцыі карыстаўся той ці іншы летапісец, ён лічыў перыяд ад стварэння свету да Ражджства Хрыстовага або, скажам, у 5504 гады (так званая «балгарская» эра), або карыстаўся адной з «візантыйскіх» эр з пачаткам адпаведна 1 верасня 5509 г. або 1 сакавіка 5508 г. Як бачым, разбежка ў датаваннях складае ад паловы да чатырох год. Дзеля таго, каб пазбегнуць недакладнасцяў у гістарычных рэканструкцыях, неабходна, такім чынам, звесці ўсе даты да адзінай храналагічнай сістэмы. У якасці такой сістэмы і прынялі мы «Гісторыю Расійскую». Аднак дзеля ўзгаднення яе з сучаснай храналогіяй неабходна памятаць, што гістарыяграфія В.М.Тацішчава заснаваная на так званым «ультрасакавіцкім» годазлічэнні.

ни и кривичи и весь». Невядома, праўда, дакладна, якія гэта былі крывічы — полацкія або смаленскія, — але нам здаецца, што як раз першыя, паколькі менавіта Полацк згадваецца пад тым жа 862 годам сярод тых трох асноўных гарадоў, якім надаваў найважнейшае значэнне і якія раздаў Рурык сваім намеснікам-«мужам», верагодна, дзеля ператварэння іх ва ўмацаваныя крэпасці.

З наступнага летапіснага паведамлення (пад 6375–867 г.) даведваемся, што «ходи (Аскольд, адзін з «мужоў» Рурыка, які заваяваў Кіеў і спрабаваў узурпіраваць вярхоўную ўладу¹. — А.М.) на кривичи, и тех победы»². Згодна са звычаямі таго часу, на Полацк, найверагодней, была накладзена даніна, але ў адміністрацыйных адносінах горад захоўваў самастойнасць, падначальваючыся князю з уласнай (варажскай) дынастыі. І хаця руска-візантыйскі дагавор 6415–907 г., згадвае Полацк сярод залежных ад Алега гарадоў³, але гэтая залежнасць азначала толькі вайсковае падпарадкаванне полацкага войска Алегаву вярхоўнаму камандаванню, пра што сведчыць факт выплаты даніны Полацку за яго ўдзел у паходзе. Дарэчы, Полацк, як вынікае з паведамлення, прадставіў чацвёртае па велічыні войска для ўдзелу ў названым паходзе⁴ (як следуе з аксіяматычнага пераліку гарадоў), што азначае, у сваю чаргу, і сведчанне даволі высокага месца яго ў іерархіі рускіх гарадоў.

Гэта, прынамсі, быў найбуйнейшы горад Полацкай зямлі⁴, у IX–X стст. ён меў град-дзяцінец і селішча-прадграддзе, або пасад па берагах Палаты і правым беразе Заходняй Дзвіны, дзе размяшчаліся адпаведна княская рэзідэнцыя і гандлярска-рамесніцкі цэнтр (па аналогіі з падзелам Кіева на арыстакратычную Гару і рамесніцкі Падол). Досыць вялікі, але не вызначальны⁵, быў тут

² Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 33.

³ «Дабы дань греки погодно руским княжениям давали; первое на Киев, по нем Чернигов, Переяславль, Полотск, Ростов, Любеч и на протчия грады, во оных бо были князи под властию Ольговою» (Там жа. С. 36).

⁴ За больш падрабязнымі звесткамі адсылаем да выдатных манаграфій: Тихомиров М.Н. Древнерусские города. — М., 1956; Алексеев Л.В. Полоцкая земля IX–XIII вв. — М., 1966; Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. — Мн., 1975; Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли IX–XIII вв. — Мн., 1978.

⁵ «До сих пор на территории Полоцкой земли не обнаружено ни одного кургана, варяжская атрибуция которого была бы бесспорной» (Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли // Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. — Мн., 1982. С. 52). У артыкуле прыводзяцца цікавейшыя звесткі аб археалагічных знаходках у Полацкай зямлі, у тым ліку пра знаходку ў Маскавіцкім гарадзішчы ў 100 км на захад ад Полацка абломкаў касцей з рунічнымі надпісамі XII–XIII стст.

скандынаўскі элемент; варагі, як паведамляюць ісландскія паданні, складалі княскую наёмную дружыну-гвардыю⁶. Паводле малаверагоднага сведчання «Эймундавай сагі», дзеянне якой адбываецца, праўда, пазней за апісваемыя тут падзеі, вараг-кандацьер Эймунд нават атрымаў Полацк ва ўладанне (намесніцтва)⁷.

Да канца XI ст. у крывіцкай зямлі акрамя «старэйшага» Полацка ўжо існавалі «малыя» адміністрацыйна падначаленыя гарады Віцебск, Ізяслаўль, Усвяты, Лукомль, Друцк, Браслаў, Мінск, Лагойск, Копысь, Орша, Галацічаск; у XII ст. згадваюцца Барысаў, Бельчыцы, Стрэжаў, Гарадзец.

Як ужо ўпаміналася, Полацк меў у IX–X стст. уласную дынастычную лінію, хаця гэтае наўрад ці можна звязаць з тым, што горад не ўяўляў геапалітычнай цікавасці для кіеўскіх князёў, як меркаваў у свой час А. Ляшчанка⁸. Адным з такіх мясцовых князёў быў Рагвалод (Рангвальд), родам «с Кашуб, от Поморья варязского», «котораго прародитель пришел с Рюриком из Варяг»⁹.

Рагвалод яўна памыліўся, паставіўшы не на той варагуючы бок у вядомай барацьбе наўгародскага князя-рабыніча Уладзіміра Святаславіча¹⁰ з «законным» нашчадкам Святаслава Ігаравіча — Яраполкам. Полацк меў да таго ж пастаянныя тэрытарыяльныя спрэчкі з Ноўгарадам, а таму аддаваў перавагу ваенна-палітычнаму саюзу з аддаленым і таму менш небяспечным Кіевам. Для замацавання гэтага саюзу Рагвалод і заручае дачку Рагнеду з Яраполкам Святаславічам Кіеўскім. Далейшая гісторыя 6483–975, 6488–980 і 6636–1128 гг.)¹⁰. Дзядзька і ваявода Уладзіміра Дабрыня, сын Малка Любчаніна, заваёўвае (паводле паведамлення Лаўрэнцьеўскага летапісу — пры падтрымцы крывічоў, верагодна, смаленскіх), Полацк, забіўшы Рагвалода і двух яго сыноў. Рагнеда бярэцца Уладзімірам за жонку, атрымаўшы славянскае імя Гарыслава. Полацк, ці, дакладней, тое, што застало-

⁶ Падрабязней гл.: Рыздзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. — М., 1978.

⁷ Сеньковский О.И. Древнесеверные саги и песни скальдов в переводе русских писателей (I–VI саги). — СПб., 1903. С. 59–61. Гл. таксама: Сапунов А.П. Сказания исландских, или скандинавских, саг о Полоцке, князьях полоцких и р. Западной Двине // Полоцко-Витебская старина. — Витебск, 1916. Вып. 3.

⁸ Лященко А.И. «Eymundar Saga» и русские летописи // Известия АН СССР. — 1926, № 12. С. 1084.

⁹ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 141.

¹⁰ Там же. Т. 2. С. 53, 54, 141.

ся ад яго¹¹, апынуўся, такім чынам, пад уладай Уладзіміра. Сам Уладзімір, урэшце, у разгар дынастычнай міжусобіцы Святаславічаў уцякае да варагаў, прычым Яраполк ставіць у братавых гарадах уласных пасаднікаў. Там, у варагах, і нараджаюцца ва Уладзіміра сыны Ізяслаў (каля 976 г.) і Яраслаў (каля 978 г.)¹⁴, пазней Рагнеда-Гарыслава народзіць Уладзіміру яшчэ Усевалада і Мсціслава; старэйшы — Вышаслаў, паводле Іаакімаўскага летапісу, дадзенаму паведамленню якога мы схільны давяраць, нарадзіўся ад першай жонкі Уладзіміра, варажкі. Ва Уладзіміра і Рагнеды былі яшчэ дзве дачкі.

У 6488–980 г. Уладзімір з палачанамі і крывічамі (смаленскімі?) ўчыняе аблогу Кіева. Дзякуючы здрадзе Яраполкавага радцы Блуда, Кіеў быў здадзены, а Яраполк забіты двума наёмнымі забойцамі-варагамі; яго ўдава, былая грачанка-чарніца Ганна, бярэцца за жонку Уладзімірам (ў яе «от двою отцу», г. зн. невядома ад каго дакладна: яшчэ ад Яраполка, ці ўжо ад Уладзіміра нараджаецца Святаполк, празваны потым Акаянным). Незаконны сын Святаслава, такім чынам, аж на трыццаць пяць год займае «залаты» ці «вялікі» Кіеўскі пасад і робіцца такім чынам вярхоўным правіцелем на Русі¹⁵.

У 6496–988 г. Уладзімір прыняў святое хрышчэнне з імем Васілія і «крестил 12 сынов своих и вельмож»¹². Тады ж, а магчыма — нават раней хрысцілася і Рагнеда з дзецьмі. Пасля прыняцця святога хросту Уладзімір мусіць адмовіцца ад мнагажэнства. *Рагнеда* катэгарычна адмаўляецца ад прапанаванага ёй Уладзімірам шлюбу з адным з велікакняскіх баяр.

Тады ж Уладзімір Вялікі — «Красное Солнышко» рускіх былін — раздае вотчыны сваім сынам: Вышаславу дастаецца Ноўгарад, Ізяславу — Полацк¹³, Вячаславу — Чарнігаў, Святаполку — Тураў, Яраславу — Растоў (пасля смерці Вышаслава — Ноўгарад, прычым Растоў пакідаецца Барысу), а Мурам — Глебу, Усеваладу —

¹¹ Як мяркуецца на падставе археалагічных раскопак, у канцы X ст. Полацк быў поўнасьцю разбураны і спалены, а новы горад пачаў адбудоўвацца толькі на пач. XI ст. на іншым месцы (Алексеев Л.В. Полоцкая земля. С. 136).

¹² Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 62. «Аповесць мінулых гадоў» называе імёны сыноў Уладзіміра: Святаполк, Вышаслаў, Ізяслаў, Яраслаў, Усевалад, Мсціслаў, Барыс, Глеб, Станіслаў, Пазвезд, Судзіслаў, Святаслаў, а таксама дачок: Прадслава (у Тацішчава — Праміслава) і Дабрагнева-Марыя. Першы з сыноў — «от двою отцов»; другі — ад варажкі або ад Рагнеды; чацвёрта наступны — Рагнедзіны; Барыс і Глеб — ад балгарыні; Святаслаў ад чэхіні; Прадслава (ці Праміслава, або дзве дачкі: Прадслава і Праміслава) — ад Рагнеды; Марыя — ад гракіні Ганны.

¹³ Захавалася пячатка князя Ізяслава канца X ст. са знакам Рурыкавічаў.

Уладзімір, Мсціславу — Тмутаракань, Судзіславу — Пскоў, а Свя-
таслаў выпраўляецца да драўлян¹⁴.

Як бачым, Полацкае княжанне лічыцца ў гэты час трэцім па
значэнні пасля Кіеўскага і Наўгародскага. Цікава тое, што ў Полац-
кай зямлі стала замацоўваецца менавіта лінія Ізяславічаў. Пасля
смерці яго на полацкі пасады не ставіцца, паводле субардынацыйнай
паслядоўнасці, які-небудзь з малодшых сыноў Уладзіміра: ён даста-
ецца сыну Ізяслава Брачыславу. Адзначым, што хаця пра Ізяслава і
гаворыцца як пра полацкага князя, але на самой справе гэта толькі
тытульнае, дынастычнае найменне. Вядома, што, згодна са славу-
тай легендай, Уладзімір высылае пасля няўдалага замаху на яго
жыццё Рагнеду з сынам у збудаваны ім Ізяслаўль. Найверагодней,
аднак, пабудова Ізяслаўля належыць самому Ізяславу Уладзіміраві-
чу, які і зрабіў гэтую крэпасць-град новай сталіцай сваёй зямлі (По-
лацк, як ведаем, пасля крывавых падзей 975 г. пачаў аднаўляцца
толькі на пачатку XI ст.). І ў народным паданні Ізяслаў Уладзіміравіч
таксама называецца ізяслаўскім князем¹⁵.

Яшчэ пры Уладзіміры Хрысціцелі, дзеля далейшага распаўсюд-
жання хрысціянства, умацавання ў веры новахрышчаных палачан
і арганізацыі царкоўнага жыцця на гэтых землях, у Полацк (маецца
на ўвазе не абавязкова канкрэтны горад, а, магчыма, Полацкае
княства ўвогуле) у 992 г. быў накіраваны мітрапалітамі Міхаілам
адзін з чатырох епіскапаў, імя якога, аднак, застаецца невядомым¹⁶.

Яшчэ раней за гэтыя падзеі ў самім Полацку існавала хрысці-
янская абшчына, магчыма, у выніку пропаведзі, з якой прыходзіла
на гэтыя землі, згодна з народным паданнем, княгіня Вольга. Пры
раскопках на месцы ўзведзенага ў сярэдзіне XII ст. каменнага Сафій-
скага сабору было знойдзена вялікае пажарышча; верагодна, гэта
быў да-Усяславаў драўляны храм, які згарэў у час пажару 975 г.
Надзвычай цікавым з'яўляецца сказанне адной з саг пра першыя
часы станаўлення хрысціянства ў Полацку. Галоўны герой гэтай «Сагі

¹⁴ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 63.

¹⁵ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — СПб., 1905.
Т. IX. С. 516–518.

¹⁶ На падставе таго, што цэнтр Полацкай зямлі знаходзіўся ў гэты час у Ізяс-
лаўлі, А.Рапаў (Рапов О.М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие
христианства. — М., 1988. С. 377; там жа бібліяграфія пытання) сумняваецца ў
такім раннім існаванні епіскапскай кафедры ў Полацку, мяркуючы, што яна ўзнікла
ўжо пры Усяславе, які нібыта мог аказаць уцёск на мітрапаліта. Аднак знаходжан-
не сталіцы ў Ізяслаўлі зусім не шкодзіла пастаўленню епіскапа з тытулам Полацка-
га, г.зн. і пастаўленага, адпаведна, у Полацкую зямлю: аналогію мы бачым у выпад-
ках наймення «полацкімі» мінскіх, віцебскіх і інш. князёў.

пра хрышчэнне» («Kristinisaga») — святы Торвальд, які хрысціў у 1000 г. ісландскія землі, пасля чаго здзейсніў паломніцтва ў Іерусалім і Царград. Вяртаючыся праз Кіеў, ён памёр непадалёку ад Полацка, дзе ў гэты час ужо існавала хрысціянская царква: «Торвальд памёр у Русіі непадалёку ад Полцеска, дзе і пахаваны на гары каля храма Іаана Хрысціцеля, а затым быў прызнаны святым. Бранд, вядомы пілігрым, расказвае: Я прыбыў туды, дзе Торвальду, сыну Кодрана, Хрыстос даў супакаенне; там пахаваны ён на высокай гары, уверсе на Драфні»¹⁷. Пазней, верагодна, у XIII ст., пры гэтай Іаана-Праддечанскай царкве ўзнік манастыр, згаданы ў грамаце XIV ст.¹⁸

Вядома, што гэты манастыр быў далёка не першы з тых, што ўзніклі на Полацкай зямлі. Цверскі летапісец паведамляе, што пасля ростані з супругам княгіня Рагнеда-Гарыслава прыняла пострыг з імем Анастасіі¹⁹ ў Ізяслаўскім манастыры²⁰, магчыма ёю ж і заснаваным. Звестка гэтая цалкам праўдападобная, асабліва ў святле таго, што Ізяслаўль быў на той час галоўным горадам Полацкай зямлі.

Рагнеда-Анастасія памерла ў 6508–1000 г.²¹, а яшчэ праз год сканаў у прыкладна 25-гадовым узросце і князь Ізяслаў Уладзіміравіч, які быў, па сведчанні храніста, «ціхі і ўміраны, любіў і шанаваў Царкву, шанаваў Святыя Пісанні, быў слёзны, замілаваны і доўгацярплівы»²². У 6511–1003 г. памёр і малалетні сын Ізяслава Усяслаў I, «ціхмяны і міласны, які ўхіляўся ад усяго марнага, быў навучаны Пісанню»²³.

Першай засведчанай полацкай царквой з'яўляецца Багародзічная «старая» (так названа яна летапісцам, каб адрозніць яе ад храма Успення Багародзіцы, узведзенага з благаслаўлення Еўфрасінні Полацкай). У «Аповесці мінулых гадоў» гэты храм (асвечаны, як можна меркаваць, у імя Раства Маці Божай) згадваецца пад 6515–

¹⁷ Цыт. па: Сапунов А.П. Сказания исландских, или скандинавских, саг... С. 22. Гл. таксама: Джаксон Т.Н. Полоцк в древнескандинавской письменности // К 1125-летию Полоцка. Конференция «История и археология Полоцка и Полоцкой земли». — Полоцк, 1987. С.17–18.

¹⁸ Хорошкевич А.Л. Полоцкие грамоты. — М., 1977. С. 42.

¹⁹ Полное собрание русских летописей. — 1853. Т. 15. С.112–113.

²⁰ Тут А.А. Мельнікаў недакладны: у паданні Цверскага летапісу пра Рагнеду, змешчаным пад 988 г., няма ніякай згадкі ні пра Ізяслаўскі, ні пра які іншы манастыр. Наогул жа гэтае паданне слаба ўзгадняецца з іншымі, гістарычна сапраўднымі летапіснымі звесткамі пра Рагнеду. Малаверагодным падаецца і меркаванне пра існаванне ў канцы X ст. у Ізяслаўлі манастыра. — В. Ч.

²¹ «Преставися Малфрид чехиня, мати Святослава, и вскоре по том преставися Рогнед, мати Ярославля» (Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 69).

²² ПСРЛ. — 1965. Т. 4. С. 68.

²³ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 69.

1007 г. у сувязі з тым, што туды былі «перанесены святыя» (ці святыні?). Не здаецца неверагодным, што гэта былі мошчы Торвальда, Рагнеды-Анастасіі, Ізяслава або Усяслава I (бо цалкам верагодна, што нехта з іх быў далучаны да ліку мясцовашанаваных святых), ці нейкія святыя рэліквіі, прывезеныя ў Полацк са святых мясцін. В. Тацішчаў заўважае: «перанесены з Цараграда святыя іконы ў царкву Святой Багародзіцы»²⁴. Хаця паведамленне гістарыяграфу здаецца больш верагодным, але яно не супярэчыць і нашаму меркаванню. У любым выпадку, перанясенне святыняў адбылося, як нам здаецца, пад час вяртання сталіцы ў Полацк або пачатку яго адбудовы²⁵.

У час князьявання Брачыслава Ізяславіча здараюцца важныя для Рускай зямлі падзеі — смерць Уладзіміра Святаславіча (1015 г.) і ўспыхванне міжусобнай вайны паміж яго сынамі. Згодна з «Эймундавай сагай», у барацьбе Бурыслейфа (Барыса) з Ярыцлейфам (Яраславам) князь Вярціслаў (Брачыслаў) займае нейтральныя пазіцыі. Калі Яраслаў стаў ужо вялікім князем, у 1018 г. яго дружна была разбіта каралём Баляславам, які дапамагаў Святаполку. Яраслаў Уладзіміравіч уцякае не ў Кіеў, а ў ранейшы свой надзел — Ноўгарад. Карыстаючыся аслабленасцю Яраславава войска, Брачыслаў Ізяславіч нападае на гэты горад, які даўно ўжо прыцягваў яго ўвагу. Варажская дружна пакідае Яраслава і пераходзіць да Брачыслава, але ў гэтай катастрафічнай для яго сітуацыі Яраслаў заключае-такі з полацкім князем перамір'е. Урэшце, і ў далейшым Брачыслаў не пакідае намераў заваяваць Ноўгарад. У 1021 г., пасля вяртання Яраслава ў Кіеў, ён робіць чарговы паход, абапіраючыся пры гэтым на варажскую дружыну²⁶. Напад гэты скончыўся паражэннем Брачыслава, які ўцякае ў Полацк і мусіць падпісаць васалыны дагавор (згодна з Васкрасенскім летапісам), атрымаўшы, аднак, гарады «Восвяч і Відбеск» (Усвяты і Віцебск). Якраз тады, напэўна, і ствараецца Полац-

²⁴ Там жа.

²⁵ А. Рапаў (Цыт. сач. С. 376–377) даволі пераканаўча даводзіць, што пад час князьявання Брачыслава Ізяславіча галоўным горадам зямлі стаў Мінск і толькі паміж 3 сакавіка і 10 ліпеня 1067 г. сталіца вярнулася ў адбудаваны Полацк.

²⁶ «Эймундава сага» дае цікавыя звесткі аб княскім кіраванні горадам. Брачыслаў раіцца са сваімі «мужамі» (вечам), «паколькі (кажа Брачыслаў — А.М.) яны ўносяць мне грошы, хаця я і адпускаю іх са сваіх рук» (Сеньковский О.И. Цыт. сач. С. 56). Уплыў полацкага веча значна ўзмацніўся толькі на пачатку XII ст., пад час дынастычных міжусобіц пасля смерці Усяслава II. Хаця выбранне князя амаль поўнасцю залежала ад веча, якое заключала з князем дагавор-«рад», адміністрацыйная ўлада належала, аднак, князю, які назначаў для кіравання цівуноў, мытнікаў, ключнікаў.

кае падвор'е-консульства ў Кіеве, названае «дваром Брачыслава». Урэшце, Полацкае княства карыстаецца пэўнай самастойнасцю ад велікакняскай улады, з чым звязана найменне яго ў канцы XI ст. «воласцю»-уладаннем. Яго сталіца пераносіцца з Ізяслаўля ў Мінск.

Згодна з гэтым жа дагаворам Яраслаў не ўмешваецца ва ўнутраныя справы палачан пасля смерці Брачыслава ў 6552–1044 г., і Полацкі прастол пераходзіць да князя Усяслава II Брачыславіча, абразліва называнага нядобразычліўцамі Чарадзеям, з асобай якога звязаныя найбольш цікавыя старонкі дзяржаўнай гісторыі старажытнага Полацка.

Калі хто-небудзь напіша энцыклапедыю фатальных няўдач, то Усяславу Брачыславічу Полацкаму будзе адведзена на яе старонках нямала месца. Але нават пры тым, што чорнае наканаванне нязменна праследавала Усяслава II, гэты князь змог не толькі больш за 55 год пратрымацца на пасадзе, але і выклікаць лютае захапленне ворагаў шмат якімі абставінамі свайго князьявання. Нават само нараджэнне Усяслава здавалася сучаснікам настолькі незвычайным, што аповеды пра яго ўвайшлі ў летапісы, быліны і паданні.

Усяслаў быў даволі познім дзіцём: пад час яго нараджэння (каля 1028 г.) яго бацьку споўнілася больш за 30 год. Доўгае бязчаддзе напэўна ж прымусіла князя Брачыслава змяніць некалькіх жонак, пакуль ад адной з іх не нарадзіўся нарэшце сын. «Егоже роди мати от вълхвованья, — паведамляе «Аповесць мінулых гадоў» пад 6552–1044 г. — Матери бо родивши его, бысть ему язвено²⁷ на главе его, рекоша бо волсви матери его: Се язвено навяжи нань, да носить е до живота своего; еже носить Всеслав и до сего дне на собе». Кім была маці Усяслава — невядома, але, магчыма, яна была важанкай (з племені водзь)²⁸. Невядомы і дакладны час нараджэння сына Брачыслава Ізяславіча. Быліна «Волх Усяславіч», што небезпадстаўна звязваецца з асобай Усяслава, паведамляе, што герой яе нарадзіў-

²⁷ Следам за В.Тацішчавым (Цыт. сач. Т. 2. С. 243), большасць даследчыкаў, у тым ліку аўтарытэтнейшыя Б.А.Рыбакоў і Дз.С.Ліхачоў згаджаюцца з тым, што слова «язвена» абазначае след, хаця этымалогія гэтага слова яўна ўзыходзіць да слова «язва» — рана. Ранейшыя аўтары (В.Данілевіч, М.Каяловіч) такой язвай лічылі, напрыклад, каўтун, аднак на нашу думку, «язвена» ёсць не што іншае як раднічок — косці, што не зрасліся на цемеці і якія належыла берагчы ад механічных уздзеянняў, «навязашы» яго — наклаўшы на яго павязку, якую Усяславу і давялося насіць усё жыццё.

²⁸ Вывад гэты робіцца не толькі з таго, што важнае лічыліся схільнымі да чардзейства, але і таму, што менавіта да водзі ўцякае за падтрымкай выгнаны з Полацка Усяслаў у 1069 г.

ся ад змея. Цалкам магчыма, што тут належыць бачыць намёк на «знаменьне змиево на небеси» — палярнае ззянне, зафіксаванае «Аповесцю мінулых часоў» пад 6536–1028 г., якое супала, магчыма, з часам нараджэння Усяслава²⁹.

Як бы тое ні было, але ў год смерці свайго бацькі Усяслаў быў ужо паўналетні^{VI}, што і дазволіла яму заняць полацкі пасаад. Да сярэдзіны 1060-х гадоў летапісы абыходзяць маўчаннем дзейнасць Усяслава. Відаць, ён пакуль што (прынамсі, пры жыцці Яраслава Мудрага) не асабліва праяўляў сябе ў палітыцы, хаця менавіта ў гэты час полацкі князь займаецца ўмацаваннем княства і епархіі: яшчэ да 1065 г. (некаторыя даследчыкі называюць, аднак, 1067 г.) ён пераносіць сталіцу княства з Мінска ў Полацк, у азнаку чаго будзе белакаменны Полацкі Сафійскі сабор...

Затое пачынаючы з канца 60-х імя Усяслава амаль не сыходзіць са старонак летапісаў.

Як і яго бацьку Брачыслава Ізяславіча, Усяслава вабяць наўга-родскія землі. Менавіта на поўнач скіравана ў гэты час яго экспансіянісцкая палітыка. У 1065–66 гг. Усяслаў здзяйсняе паходы на Пскоў і Ноўгарад, з Сафійскага сабору якога здымае панікадзіла і званы і вывозіць іх у Полацк.

Халоднай зімой 6574–1066 г. «трыумвірат» Яраславічаў (вялікі князь Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад) знішчае Мінск, а 10 сакавіка разбівае войска стрыечнага пляменніка на Нямізе. Усяслаў просіць міру і, атрымаўшы згоду, прыязджае заключаць яго да Оршы (горада на граніцы Смаленскага і Полацкага княстваў). Але 10 ліпеня Ізяслаў, парушыўшы па парадзе Святаслава дадзеную клятву, арыштоўвае Усяслава з двума сынамі і пасылае яго ў затачэнне ў «поруб» «Брачыслаўля двара» ў Кіеве. Сынамі гэтымі былі двое з трох на той час дзяцей Усяслава ад яго першай жонкі — Рамана, Глеба і Барыса-Рагвалода³⁰, пры-

---

²⁹ Такім чынам вынікае, што Усяслаў нарадзіўся, калі яго бацьку Брачыславу (каля 994–1044) было больш за 30 год. Гэта азначае, што ён быў даволі познім сынам, і доўгая бяздзетнасць бацькоў якраз і магла прымусіць іх звярнуцца да «вольхования».

³⁰ Розныя крыніцы называюць розную колькасць сыноў Усяслава: сем — Рагвалод, Раман, Барыс, Глеб, Давід, Расціслаў, Святаслаў — або шэсць (у Густынскім летапісу атаясамліваюцца Рагвалод і Барыс). Хаця Густынскі летапіс ў многім дае памылковыя звесткі, аднак у дадзеным выпадку мы схільны давяраць яго паведамленню па наступнай прычыне: у 1127 г. палачане, выслаўшы Давіда, бяруць князем Рагвалода Барысавіча — як старэйшага сына Барыса, а не як старэйшага ў родзе («па азначэнні» выключаючы пры гэтым з ліку магчымых прэтэндэнтаў Расціслава і Святаслава), пры тым, што калі меркаваць па старэйшым у родзе, імі павінны былі стаць сыны Рагвалода. Ёсць, праўда, і довад супраць: у Барыса-Рагвалода быў сын

чым верагодней, двое першых, паколькі Барыс быў малодшы з іх (гэты вывад робім на той падставе, што Глеб быў намеснікам у Мінску, які пераходзіў пазней да яго нашчадкаў, а значыць, Полацк прадзначаўся Раману, пасля смерці якога ён перайшоў да Барыса).

У Кіеве, вакол палоннага князя збіраецца апазіцыя супраць пануючага «трыумвірату», прычым у яе ўваходзіць і ігумен Кіева-Пячорскага манастыра Антоній. І калі полаўцы разбіваюць на Альце ў 6575–1067 г. сілы Яраславічаў на чале з ваяводам Каснячкам, кіяўляне 15 верасня пачынаюць бунт, і, разрабаваўшы княскі двор, пад уплывам агітацыі прадстаўнікоў праўсяслававай апазіцыі вызваляюць з порубу Усяслава, якога толькі што не паспелі забіць Ізяслававы воіны³¹. Адна-часова з гарадскім паўстаннем і, магчыма, у суадносінах з ім адбываецца забойства ў Кіеве епіскапа наўгародскага Стафана.

Так вялікім кіеўскім князем становіцца, адсядзеўшы ў «порубе» замест пажыццёвага затачэння 14 месяцаў і пяць дзён, Усяслаў Брачыславіч. Ізяслаў уцякае па дапамогу ў Польшу.

Атрымаўшы вярхоўную ўладу, Усяслаў робіць пэўныя захады для таго, каб замацаваць прыхільнасць кіяўлян: забірае суд ад цівуноў у свае рукі, дае гараджанам гандлёвыя льготы, вызваляе гандаль ад княскай апекі. Але, нягледзячы на ўсе гэтыя мерапрыемствы, Усяслаў адчувае сябе ў Кіеве няўтульна. Таму калі праз сем месяцаў Ізяслаў вяртаецца з каралём Баляславам Казіміравічам^{VII} для адваёвы ўлады, Усяслаў таемна ад кіяўлян, ноччу ўцякае з Белгародскай велікакняскай рэзідэнцыі ў Полацк.

У рэшце рэшт у Кіев 2 мая 6577–1069 г. уваходзіць Ізяслаў. Ён карае смерцю 70 Усяслававых прыхільнікаў, многіх іншых асляпляе, зноў падпарадкоўвае гандаль велікакняскай уладзе. Наўгародскі летапіс паведамляе аб вялікім пажары на Падоле непасрэдна пасля ўцёкаў Усяслава; магчыма, гэта была частка рэпрэсій. Антоній Пячорскі ратуецца ад Ізяслававага гневу ў Чарнігаве.

Рагвалод, а наданне сыну бацькавага імені было даволі-такі рэдкай з'явай. І яшчэ: найхутэй, ва Усяслава было па меншай меры дзве жонкі, паколькі апошні сын яго Святаслаў, як будзе паказана ніжэй, мог нарадзіцца толькі ў 1080-я гг., тады як першы — не пазней 1050 г. Менавіта тое, што першыя тры з сыноў Усяслава былі толькі зводнымі братамі трох апошніх, і вызначыла расстаноўку сілаў у дынастычнай барацьбе Усяславічаў.

³¹ Дз.С.Ліхачоў (Знание — сила, 1983, № 4) лічыць, што забіць Усяслава Ізяславу перашкодзіла свята Узвіжання, у якое адбываліся апісаныя падзеі, таму што парушыць другі раз клятву крыжацалавання ў дзень царкоўнага свята было нібыта настолькі вялікім грэхам, што Ізяслаў не асмеліўся ўчыніць яго. Думаецца, гэта штучнае ускладненне сітуацыі: Ізяслаў, як і іншыя князі, не надта цырымоніўся ў падобных выпадках.

Тады ж, у 6577–1069 г. адноўлены на пасадзе вялікі князь пасылае свайго сына Мсціслава на Полацк. Горад заваяваны. Праўнук Рагвалода хаваецца на радзіме сваёй маці, у важанаў. Мсціслаў робіцца полацкім намеснікам, але падазрона хутка памірае ад невядомай прычыны. Усяслаў, верагодна, на кароткі час вяртаецца, але нашчадка Рагвалода, відаць, не прызнанага самімі палачанамі, зноў выганяе другі сын Ізяслава Яраславіча — Святаполк. Цалкам магчыма, што ў Мінску намеснікам вялікага кіеўскага князя робіцца яго трэці сын Яраполк³². З адною толькі асабістай дружынай Усяслаў прыходзіць да водзі і пры іх падтрымцы робіць напад на Наўгародскага князя Глеба, з якім паспяхова ваяваў яшчэ ў 1066 г. Названы паход, аднак, скончыўся для Усяслава няўдачай: 23 кастрычніка на рацэ Візене ён пацярпеў паражэнне ад Глеба Святаславіча Тмутараканскага, трапіў у палон, але быў неўзабаве вызвалены (па невядомай даследчыкам прычыне).

Яшчэ праз год (6579–1071 г.) Усяслаў намагаецца адваяваць ў Святаполка Полацк³³, але зноў церпіць паражэнне каля Галацічаска, на гэты раз — ад Яраполка Ізяславіча, які і становіцца чарговым князем у Полацку. (Менавіта тады ў Кіеве і Растове пачынаюцца паўстанні валхвоў, якія М.Н.Ціхаміраў звязваў з дзейнасцю Усяслава).

Урэшце, у гэты час сам вялікі князь Ізяслаў пачынае сакрэтныя спробы збліжэння з Усяславам (ён зноў невядома як апынуўся ў Полацку), адчуваючы, напэўна, пагрозу з боку сваіх братоў-«трыумвіраў», якім абрыдла заставацца на другім плане. Гэтыя тайныя зносіны былі выкрытыя, і ў 6581–1073 г. Святаслаў Яраславіч выганяе Ізяслава з Кіева: той уцякае з жонкай і сынам Яраполкам праз Уладзімір у Польшчу³⁴.

У канцы 70-х гадоў Усяслаў зноў робіць некалькі паходаў на Смаленск і Ноўгарад, у адказ на што Уладзімір Манамах у 1077 г. паліць Полацк і заваёўвае Друцк. Пад час вялікага княжання Усевалада Яраславіча (1078–1093 гг.) адносіны Полацка з Кіевам яшчэ пагаршаюцца. Так, у 1083 г. Манамах ваюе Мінск і не пакідае ў ім «ні чалядзіна, ні скаціны». У кіраванне Усевалада спачатку ў Друцку, а

---

³² Меркаванне Э.Загарульскага, якое мы схільны падзяліць. Менавіта пры Яраполку, па гіпотэзе таго ж аўтара, пачынае будавацца ў Мінску храм, фундамент якога быў адкрыты пры раскопках Мінскага замчышча ў 1949 г. (Загарульскі Э.М. Древнейший Минский храм // Веснік Беларускага Экзархата, 1993–94, № 10–11).

³³ З дапамогай балцкіх плямёнаў эстаў, ліваў, семігалаў, латыголы (Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. — К., 1896. С. 68).

³⁴ Падзеі 1066–1073 гг. выкладаліся паводле звестак В.Тачішчава (Цыт. сач. Т. 2. С. 84–87).

потым і ў Полацку адбываецца страшная эпідэмія — магчыма, што і чума, — якая распаўсюдзілася па ўсёй полацкай зямлі і так апісаная ў «Аповесці мінулых гадоў» пад 6600–1092 г.: «бываше в ноши тутън (тупат — *А.М.*), станяше по улици, яко человеци рищюще беси. Аще кто вылезяше ис хоромины, хотя видети, абье уязвен будяше невидимо от бесов язвою, и с того умираху, и не смяху излазити ис хором. По сем же начаша в дне являтися на коних, и не бе их видети самех, но конь их видети копыта; и тако уязвляху люди полоцкыя и его область. Темь и человеци глаголаху, яко: Навье (нядаўна памёрлыя, вампіры — *А.М.*) бьють полочаны. Се же знаменье поча быти от Дрютьска».

Нягледзячы на тое, што рускія летапісцы, непрыхільна былі настроены да Усяслава Брачыславіча, больш апавядаюць пра яго паражэнні, чым пра яго перамогі, трэба адзначыць, тым не менш, што пры гэтым князі Полацкая зямля дасягнула значнай магутнасці. Яна так і не трапіла ў залежнасць да Кіева, не згубіла сваіх земляў (толькі ў 1116 г. Орша і Копысь адышлі да Смаленска), наадварот — атрымала новыя ўладанні і пашырыла сферу свайго ўплыву. На пачатку XII ст. даніну Полацку плацілі семігалы, куруны, лівы, літоўцы; далёка ў нізоўях Заходняй Дзвіны ўзніклі полацкія калоніі Герцыке і Кукенойс.

Да часу княжання Усяслава II адносіцца і першае летапіснае ўпамінанне полацкіх епіскапаў (што сведчыць пра важкасць мясцовай епіскапіі), у прыватнасці, епіскапа Нікіфара, якога вялікі князь Святаполк-Міхаіл у 6604–1096 г. абраў рускім мітрапалітам «і наказаў яго паставіць епіскапам рускім»³⁵. Менавіта мітрапаліт Нікіфар I назначыў у 1105 г. полацкім іерархам свяціцеля Міну, які быў далучаны да ліку святых і з якога пачынаецца датаваная гісторыя Полацкай епархіі.

І.Бунін перадае ў сваёй «Жизни Арсеньева» паданне «аб старажытным кіеўскім князі Усяславе... ён быў скінуты братам з прастола, уцёк «у цёмны край палачан» і дажываў свой век «у скуднай беднасці», у схіме, у малітвах, у працах і ў «змустах памяці». Магчыма, народная легенда мае пад сабой пэўныя падставы; прынамсі, нам добра вядома выпадкі пастрыжэння ў схіму князёў непасрэдна або незадоўга перад сконам. У любым выпадку, пра апошнія гады Усяслава Брачыславіча нам невядома нічога пэўнага. Летапіс паведамляе толькі аб яго смерці 14 красавіка 6609–1101 г.

³⁵ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 109.

Сярод навейшых гісторыкаў даволі распаўсюджаны погляд, адпаведна з якім Усяслаў быццам ба праводзіў палітыку нейкага пагаднення Хрыстовай веры з язычніцкімі забабонамі, і нават — меркаванне, як бы князь гэты вярнуўся да язычніцтва. Крыўдная для кожнага хрысціяніна мянушка Чарадзеі, што была дана Усяславу варожа ставячыся да яго летапісцам, устойліва, хоць і зусім беспадстаўна замацоўваецца за гэтым вялікім полацкім князем. Але домислы пра язычніцтва Усяслава, акрамя фразы «Слова пра паход Ігаравы», нічым не пацверджаныя, абвяргаюцца не адным толькі фактам узвядзення пры Усяславе Брачыславічы велічнага Сафійскага сабору — хоць, здаецца, было б дастаткова і аднаго гэтага, — але і прыведзенай вышэй легендай аб пастрыжэнні Усяслава перад сконам і нарэшце тым, што дзеці яго былі выхаваныя ў хрысталаўным звычаі, які яны і перадалі сваім чадам, — усяму роду, што даў міру не аднаго святога падзвіжніка набожнасці. Але пра тое — пазней.

Цяпер трэба паведаміць — і гэта вельмі важна для нашага апаведу — пра сыноў Усяслава.

Іх было ў яго сямёра ці шасцёра (розныя крыніцы даводзяць розную колькасць); другое — больш верагоднае. Вось іх імёны, размешчаныя па старшынству: Рагвалод-Барыс, Раман^{VIII}, Глеб, Давід, Расціслаў, Святаслаў. Сыны гэтыя народжаныя не меней чым ад двух жонак: адзначым, што між з'яўленнем на свет старэйшага і малодшага з іх прайшло 30 год. Хутчэй за ўсё, тры старэйшыя сыны прыходзіліся тром малодшым зводнымі братамі (па бацьку), што і вызначыла ход дынастычнай барацьбы між імі, што пачалася адразу ж пасля скону Усяслава. Усобіцы гэтыя пачаліся спачатку паміж полацкай і мінскай галінамі (апошняя была прадстаўлена Глебам і яго нашчадкамі), а затым — між іншымі сынамі Усяслава ад першай і другой яго супругі.

Ужо ў 1104 г. «дуумвірат» Святаполка II і Уладзіміра Манамаха падтрымлівае Давіда Усяславіча супраць Глеба Мінскага. Але тут ужо пачынаецца новы этап старажытнай гісторыі Полацкай зямлі, пра важнейшыя падзеі якога нам даведзецца апавядаць, паколькі ў цяжнейшай сувязі з імі былі шмат якія падзеі ў жыцці святой Еуфрасінні.

Да жыццяпісу прападобнай Палачанкі зараз і прыступім, пачынаючы свой апавед першымі радкамі старажытнага яе Жыцця: «Благословен Господь Бог Израилев, Бог Авраамов, Бог Исааков, Бог Иаковль, несть Бог мертвых, но живых^{IX}. Праведнии бо и по смерти живи суть, якоже Соломон^X в притчах глаголет: «Праведни-

ци в веки живит, и от Господа мзда их, и строение их от Вышнего. Сего ради примут венци из рук Господня», яко и бысть. Еже на предпошедша скажем, о сих же сице есть: снидетесь, суции в пустынях и в горах, житиа аггельскаа имуще, старии немощь отложше, уни яко елени скачюще, все снидетесь. Хошу бо вы представи трапезу от брашен сих, да ядше възвеселитесь душами вашими. Се бо есть трапеза нетлеющих брашен, не иже гортань услаждает и чрево насыщает, но душа веселяща и ум укрепляюща на подвиги добрых дел. Сея бо яди, братие, аще кто насытится, не вжадает паки^{xi}, якоже речено есть в Писаньи: «Не заморит Господь гладом душа праведных»^{xii}. Паки же на подлежащее найдем, о немже начахом повесть сию. Вы же, блазии послушници, князи и боляре и церковници и честнии собори святых, суции в монастырех, и простии людие, снидетесь на новое се слышание и послушайте прилежно, отвръзше ушаса своя и умякчивши нивы сердец ваших, примете семена многоспасенаго житья послушанием жены сея преподобныя, святыя подвиги ея и труд и любовь яже к Богу. Яже предоидуще скажем, како родися и како възпитася или како възрасте, в кою ли меру потече възслед Жениха своего Христа. О сих сице есть...»

ⁱ У сучаснай гістарыяграфіі існуе таксама даволі доказнае меркаванне пра тое, што Аскольд і Дзёр былі не Рурыкавымі «мужамі»-намеснікамі і нават не збеглымі ад Рурыка конунгамі, але рускімі каганамі, прамымі нашчадкамі славутага Кія, і таму ваража ставіліся да варажскай дынастыі. — *Л.Л.*

ⁱⁱ Цікава адзначыць, што самі грэкі нічога не ведалі пра гэты дагавор, як «не заўважылі» і сам пераможны паход Алега на Цараград ў 907 г., з чаго сучасныя гісторыкі робяць выснову, што Нестар, відаць, прыпісаў Алегу паход Аскольда 860 г. Але, прынамсі, у гісторыі Полацкай зямлі, гэта мала што змяняе, хіба толькі дае падставы меркаваць пра нейкую залежнасць палачан ад Кіева яшчэ ў 860 г., г. зн. да «афіцыйнага» заваявання Полацкай зямлі Аскольдам (калі, канешне, уласна тэкст руска-візантыйскага дагавору сапраўдны). — *Л.Л.*

ⁱⁱⁱ Гаворка ідзе пра агульнавядомы (з летапіснага падання) факт, што хрысціцель Русі св. Уладзімір быў сынам князя Святаслава Ігравіча і Малушы — дачкі драўлянскага князя Мала. Сам Мал быў забіты княгіняй Вольгай у помсту за забойства яе мужа князя Ігара, а Малуша была ўзятая да Вольгінага двара ў якасці нападчыні, нападчыні, таму нядобразычліўцы зняважліва называлі Уладзіміра «робічичем»; таму і Рагнеда ў свой час быццам бы сказала бацьку: «Не хачу разуць (г. зн. стаць жонкай) рабыніча». — *Л.Л.*

^{iv} Ізяслаў і Яраслаў, паводле «афіцыйна» прынятай у XI ст. версіі, — таксама сыны Рагнеды, хаця існуюць і іншыя меркаванні наконт іх паходжання. — *Л.Л.*

^v Цікава заўважыць, як аналогію наступным падзеям, што Уладзімір, заняўшы Кіеў, сутыкнуўся з катэгарычным нежаданнем з боку кіяўлян ні плаціць даніну варагам (па дзве грыўны з чалавека), ні ўвогуле бачыць варагаў у горадзе, таму Уладзіміру прыйшлося адправіць сваіх папличнікаў у «ганаровую ссылку» у Канстанцінопаль (што, прынамсі, пазбаўляла яго неабходнасці плаціць ім за дапамогу). — *Л.Л.*

^{vi} Адпаведна з нормамі Кормчай кнігі, у тыя часы мужчына лічыўся паўналетнім, калі дасягаў узросту 15 (14) год. — *Л.Л.*

^{vii} Ізяслаў быў у шлюбе з дачкой Баляслава, караля Польскага.

^{viii} Але ж, зыходзячы з разважанняў і аргументаў самога А. Мельнікава, такі пералік не стасуецца з тым, што Раман раней за Барыса валодаў Полацкам, відаць, на правах старэйшага з братоў. Але з другога боку, сама, так бы мовіць, логіка надання імя: Барыс, Раман, Глеб, Давід — г.зн. спачатку княскае, а потым хроснае імя слаўтых братоў-пакутнікаў, якія загінулі ў дынастычнай барацьбе — можа сведчыць менавіта пра такі парадак.

Яшчэ адна заўвага: можа і не варта адмаўляць існаванне і сёмага сына Усяслава — старэйшага Рагвалода, які магчыма, памёр у дзяцінстве. Патлумачу: цалкам верагодна, што, па-першае, менавіта свайго першынца Усяслаў назваў імем легендарнага пачынальніка полацкай княскай дынастыі. Па-другое, пералік імёнаў складаецца, як можна меркаваць, менавіта з княскіх «рэклаў» (што, дарэчы, можа сведчыць пра больш познюю афіцыйную кананізацыю братоў-пакутнікаў), так што зусім не абавязкова, як гэта робіць А. Мельнікаў, шукаць для імя Рагвалод хроснага «дубліката». — *Л.Л.*

^{ix} Пар.: Вых. 3. 6; Мф. 22. 31–32; Мк. 12. 26.

^x Прам. 5:15.

^{xi} Пар.: Ін. 4:14.

^{xii} Гл. Прытчы 10:3.

Нараджэнне і дзяцінства св. Еўфрасінні Полацкай (каля 1104 — каля 1116 гг.)

*И яко измлада Священная Писания умеши, могущия
тя умудрити во спасение, верою, яже о Христе Иисусе.
2 Цім. 3:15*

Нягледзячы на тое, што нараджэнню і першым гадам жыцця святой Еўфрасінні Полацкай аўтар яе Жыцця надае нямала, у параўнанні з шэрагам іншых сюжэтаў, увагі, але апісвае падзеі ў досыць агульных словах, а таму фактаграфічная аснова яго паведамлення застаецца даволі хісткай, і даследчык вымушаны ўзнаўляць яе на падставе дапушчэнняў і гіпотэз.

Якія ж звесткі прапануюцца яму?

«Бысть князь в граде Полотске именем Всеслав, той имея сыновы многы. И беше у него меньший сын именем Георгий, от него же родися блаженнаа отроковица... И по днех неколицех повелеста крестити ю, и крестиста ю во имя Отца и Сына и Святаго Духа».

Згодна з агіяграфічнай парадыгмай, аўтар Жыцця не называе час нараджэння прападобнай; не згадвае ён і месца яе нараджэння. Праўда, у тэксце твора мы бачым даволі рэдкае для старадаўняй рускай агіяграфіі ўпамінанне імені бацькі князёўны — Георгія Усяславіча, «меньшаго» сына Усяслава II. Аўтар Жыцця, праўда, указвае толькі хроснае імя-«рэкло» князя, што цалкам натуральна для самога агіяграфічнага жанру. Цяжкась у тым, што, акрамя хроснага імені, князі мелі таксама дынастычныя імёны, пад якімі яны зазвычай фігуруюць у летапісах. Пагэтану належыць найперш ідэнтыфікаваць князя Георгія, высветліўшы яго дынастычнае імя.

Як нам ужо вядома, Усяслаў меў шэсць сыноў, але адносіны іх старшынства ўяўляюцца даследчыку досыць няпэўна. Калі давяраць старажытнай, адлюстраванай ва ўсёй старадаўняй літаратуры, традыцы пералічваць назвы і імёны у іх аксіялагічнай паслядоўнасці, а таксама калі пагадзіцца з тым, што слова «меньший» абазначае менавіта «малодшы па ўзросце», то цалкам верагоднай уяўляецца агульнапрынятая і, дарэчы, найбольш адпаведная сапраўднасці думка, якая атаясамлівае Георгія са Святаславам Усяславічам. Значна менш,

але таксама верагодна, што бацькам прападобнай Палачанкі з'яўляўся Расціслаў Усяславіч.

Нам невядома нічога дакладнага пра тое, які з гарадоў Полацкай зямлі быў надзелам Святаслава-Георгія. Рашэнне гэтай праблемы ўяўляецца важным таму, што толькі такім чынам мы зможам высветліць, дзе нарадзілася і правяла дзяцінства прап. Еўфрасіння. Бо тое, што яна называецца Полацкай, зусім не азначае, быццам яна ўсе свае гады пражыла ў гэтым горадзе, хоць потым агіёграф адзначаць наўмысна: Еўфрасіння — але ўжо пасля свайго пераезду ў Полацк — ніколі не пакідала гэты горад.

У Жыціі князь Георгій называецца князем полацкім. Аднак гэта таксама не значыць, што яго надзелам быў галоўны горад княства, — хача б таму, што назву «полацкіх» насілі, незалежна ад таго, дзе знаходзіліся іх вотчыны, усе прадстаўнікі дынастыі Ізяславічаў, у тым ліку і нашчадкі князя Глеба Усяславіча, якія валодалі пераважна гарадамі Мінскай зямлі.

Можна сцвярджаць напэўна: ўладаннем Георгія-Святаслава не быў сам Полацк: для гэтага князь быў занадта далёкі па ўзросце ад асноўных, старэйшых нашчадкаў Усяслава (хача, як убачым пазней, магчыма, пэўны час і прэтэндаваў на галоўны горад Полацкай зямлі). Аб тым, што Георгій не быў полацкім князем, сведчыць таксама далейшая фактаграфія Жыція. Калі меркаваць па асобных, хоць і даволі «глухіх» звестках, надзелам Георгія Усяславіча — прынамсі, у першай трэці XII ст. — быў Віцебск, які і перайшоў пазней да яго старэйшага сына Васількі. Між іншым, і у самім Полацку князь Святаслаў-Георгій, хутчэй за ўсё, таксама меў асабісты зямельны дамен-надзел¹.

Звернем увагу на тое, што агіёграф пачынае сваё апавяданне не з Георгія, а з Усяслава, а ў «Ступенных кнігах царскага радаслоўя», дзе

¹ Да ліку гарадоў Полацкай зямлі у XII ст. адносіліся, акрамя самога Полацка: Галацічаск, Ізяслаўль, Лагойск, Мінск, Одрск, Орша, Віцебск, Барысаў, Лукомль, Копысь, Некалач, Стрэжаў, Герсіке, Кукенойс, Гродна; з іх найболей значнымі былі: Полацк, Віцебск, Мінск, Друцк, Барысаў, Лагойск, Ізяслаўль, Гродна (гл.: Тихомиров М.Н. Древнерусские города. — М., 1956). Письмовыя крыніцы называюць яшчэ Браслаў. З гэтага пераліку ў кантэксте нашай праблемы належыць выключыць гарады Мінскага княства, якое належала і наследавалася нашчадкамі Глеба Усяславіча. Г.Штыхаў падзяляе гарады Полацкай зямлі на буйныя (Полацк), сярэднія (Віцебск, Мінск, Друцк) і малыя (гл.: Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли IX–XIII вв. — Мн., 1978). Згодна са сваім іерархічным становішчам («меньшы» з братоў), Святаслаў-Георгій мог стаць толькі князем аднаго з «малых» гарадоў Полацкага княства. Але мы маем моцнае падазрэнне, што ён, будучы зяцем Манамаха, валодаў (у абыход старэйшых за яго братоў Расціслава і Давіда?), менавіта Віцебскам, які разам з Мінскам ці Друцкам быў даволі вялікім, па мерках тако часу, горадам.

таксама змешчана Жыццё Еўфрасінні Полацкай, да таго ж удакладняецца: «Всеслав, сын Брячиславов, внук Изяславов, правнук блаженнаго и равноапостольнаго Владимира». Удакладненне «Ступеннай кнігі», гэтага гісторыка-генеалагічнага даследвання, спатрэбілася, напэўна, каб адрозніць Усяслава II Брачыславіча ад Усяслава I Изяславіча (і, вядома ж, каб падкрэсліць у ідэалагічных мэтах паходжанне полацкіх князёў ад Уладзіміра Святога). Аб прычынах жа згадвання Усяслава на пачатку Жыцця Еўфрасінні мы можам толькі здагадацца (магчыма, асоба Святаслава-Георгія здавалася аўтару настолькі нязначнай, прынамсі, у параўнанні з Усяславам, што ён мусіў удакладніць асобу бацькі святой князёўны)¹. Урэшце, магчыма, што згадка Усяслава — гэта толькі пазнейшая інтэрпаляцыя ў пачатковы кароткі тэкст Жыцця.

Назваўшы бацьку прападобнай полацкай асветніцы, агіёграф ні словам не абмовіўся пра маці яе. Разам з тым, калі правільнымі з'яўляюцца некаторыя згадкі і здагадкі, асоба жонкі Святаслава-Георгія ўяўляе немалую цікавасць і можа ўнесці шмат дадатковых штрыхоў не толькі ў біяграфію Еўфрасінні Полацкай, але і ва ўсю гісторыю Полацкай зямлі.

Чвэрць стагоддзя таму і, здаецца, упершыню, вядомы гісторык В.Л.Янін на падставе выяваў святых Еўфрасінні, Георгія і Сафіі на знакамітым крыжы Лазара Богшы, зрабіў дапушчэнне аб тым, што там адлюстраваны святых заступнікі самой Еўфрасінні Полацкай і яе бацькоў, а адпаведна — што маці Палачанкі насіла ў хрышчэнні імя Сафіі². З гэтым і лагічна, і гістарычна абгрунтаваным дапушчэннем цяжка не пагадзіцца. З другога боку, В.М.Тацішчаў, абвяргаць паведамленне якога, прынамсі ў дадзеным выпадку, мы таксама не маем падставаў, называў Васільку Святаславіча, малодшага брата Еўфрасінні, «нукам Манамашым»³. Такім чынам (калі, паўтараю, пагадзіцца са здагадкай В.Яніна і даяраць паведамленню В.Тацішчава), атрымліваецца, быццам жонкай Святаслава-Георгія была дачка Уладзіміра Манамаха Сафія.

Што ж, вялікі князь Уладзімір Усеваладавіч і сапраўды меў дачку па імені Сафія. Іншая справа — гэтая Сафія Уладзіміраўна, паводле летапісных крыніц, была выдадзена ў 1112 г. замуж за венгерскага каралевіча і скончыла жыццё ў 1138 г. у якасці «каралевы інакіні Яўфіміі»⁴. Такім чынам, здавалася б, здагадка В.Яніна ўступае ў супярэчнасць з паведамленнем В.Тацішчава. Аднак яшчэ сам гістарыёг-

² Янін В.Л. Полоцкий матриархат // Знание — сила. 1970. № 12.

³ Татищев В.Н. История Российская. — М.: Л., 1963. Т. 2. С. 144.

⁴ Тамсама. С.128, 149.

раф (якому не патрэбна было ўзгадняць свае здагадкі з ўласнай гіпотэзай) адзначаў у каментары 395 да адпаведнага месца сваёй працы, што, паводле яго меркавання, гэтая дачка Манамаха звалася Аленай (слав. Елена), а не Сафіяй, спасылаючыся пры тым на сапраўды існуючую традыцыю даваць манаскае імя па першай літары хроснага імені⁵.

У любым выпадку, калі нават не пагаджацца з гіпотэзай В.Яніна і гэтым каментаром В.Тацішчава, адмаўляць праўдзівасць самога паведамлення аб адной са старэйшых дачок Уладзіміра Усеваладавіча (1053–1125 гг.), што выйшла замуж за Святаслава-Георгія полацкага, калі сам яе бацька быў яшчэ князем чарнігаўскім (1078–1094 гг., што здаецца нам больш верагодным) або ўжо пераяслаўскім, мы не маем права. Адзначым, што Святаславу-Георгію к пачатку XII ст. наўрад ці магло быць менш за 20 год, і гэта таксама даволі важна ў кантэксце нашага далейшага апавядання.

У навукова-папулярнай і белетрыстычнай літаратуры здаўна бытуе эфектная, але бяздоказная, нягледзячы на яе пашыранасць, версія аб блізім сваяцтве Еўфрасіні Полацкай з домам візантыйскіх імператараў Комнінаў, што потым як быццам бы паўплывала на яе узаемаадносіны з царом Мануілам. Так, стрыечнай сястрой імператара (1143–1180 гг.) Мануіла Комніна абвясчае Палачанку рускі замежны езуіт іераманах І.Калагрываў⁶. Другі прадстаўнік замежна, але ўжо беларускага, а. Леў Гарошка паведамляе: «Маці Прадслава паходзіла з роду візантыйскіх імператараў Мануілаў⁷. Вядома, ніводны з гэтых, ды і іншых даследчыкаў не прыводзіць якіх-небудзь абгрунтаванняў сваіх тэорый. Уласна, яны маюць адну крыніцу — памылковае прачытанне⁸ тэксту «Аповесці міну-

---

⁵ «Сия дочь Владимирова, королева инока Евфимиа, видно, что Елена, бывшая за королем венгерским, как имя по обычаю в монастыше переимено и с начальной буквы дано, как то доднеше употребляемо. И хотя сие у грек давно в употреблении было, что в монастыше имена, переменяя, с той же буквы давали..., но иногда давали имя святого, того дня прилучившагося, иногда же и не пременяли, и о том есть ли какой устав о именах, мне неизвестно». — Тамсама. С. 266.

⁶ Иоанн (Кологривов), иеромонах. Очерки по истории Русской святости. — Брюссель, 1961. С. 251

⁷ Гарошка Л. Св. Еўфрасіня-Прадслава, ігумення манастыра св.Спаса ў Полацку, патронка Беларусі. — Парыж, 1949. С. 20.

⁸ А.П.Тыртаў (Некоторые пояснения к описанию жития преподобной Евфросинии княжны Полоцкой. — Витебск. 1893. С. 20–23) абвінавчвае ў паходжанні гэтай памылкі М.М.Карамзіна, але несправяліва (пар.: Карамзин Н.М. История государства Российского. Т. 2. — М. 1991. С. 170, прим. 209). В.М.Тацішчаў называў Валадара Уладзімірам (Цыт. сач. Т. 2. С. 124, 258).

лых гадоў», дзе пад 6612 (1104) г. паведамляецца аб выдачы дачкі Валадара (не Уладзіміра!) за аднаго з сыноў Аляксея Комніна — Андроніка або Ісакія (трэці сын імператара, Іаан, быў жанаты на Ірыне, дачцы венгерскага караля). Іншымі словамі, гаварыць пра сваяцтва Еўфрасінні Полацкай з домам Комнінаў правамоцна роўна настолькі, наколькі правільна называць сваякамі прадстаўнікоў любых еўрапейскіх дынастый, бо ўсе яны знаходзяцца ў больш ці менш далёкай роднаснай сувязі.

Затое са значна большай праўдападобнасцю мы маем права свярджжаць, да прыкладу, наяўнасць не вельмі аддаленага раства прападобнай князёўны Полацкай з вялікім «Златоустом, паче всех на Руси просиявшим» — Кірылам, епіскапам Тураўскім. Бо калі правамоцна нашая гіпотэза, то бацькам Кірыла Златавуста быў князь Яраслаў Святаполчыч; братам — тураўскі князь Юры, а сястрой — Сафія Яраслаўна, што была ў шлюбе са стрыечным братам Паланчанкі Расціславам Глебавічам Мінскім¹¹.

З тэксту Жыцця Еўфрасінні Полацкай вынікае, што прападобная князёўна мела братоў і сёстраў. Некаторых з іх агіёграф называе па імені: гэта — малодшая сястра Градзіслава, або Гарадзіслава⁹, у інацтве Еўдакія; гэта — «любімы» брат Вячаслаў (згадваецца летапісцамі пад 1159, 1168 гг.) і, нарэшце, Давід (не ідэнтыфікаваны; не блытаць яго з Давідам чарнігаўскім, сынам вялікага князя Святаслава II Яраславіча)¹⁰. З летапісных крыніц мы даведваемся, аднак, і пра старэйшага за Вячаслава і Давіда брата Еўфрасінні Полацкай — Васільку, а таксама пра брата Рамана (згадваецца аднойчы пад 1167 г.). Звернем увагу на тое, што тры з названых чатырох імёнаў братоў Еўфрасінні — хросныя, тады як імя Вячаслаў — княскае, дынастычнае. Гэта дае нам няпэўную падставу для дапушчэння, што імёны Вячаслаў і Раман належалі адной і той жа асобе.

Дарэчы аб імёнах. Даволі дзіўным уяўляецца нам тое, што аўтар Жыцця паведамляе чытачу толькі дынастычныя імёны абедзвюх

⁹ У рукапісах Жыцця сустракаюцца абодва варыянты імені. Мы аддаем перавагу першаму з іх, да чаго штурхае нас сама логіка імёнаў дзвюх дачок Святаслава-Георгія: старэйшая дачка названа Прадславай — папярэдняй, былой славай (на ўспамін былой велічы Полацкага княства?), малодшая — Градзіславай — будучай, «грядущей» славай (у спадзяванне аб адраджэнні магутнасці і незалежнасці дзяржавы і роду?).

¹⁰ Імя малодшага брата Еўфрасінні яўна з'яўляецца не княскім. Гэтае, а таксама і тое, што, па-першае, пра спужу і дзяцей Давіда нам нічога невядома, а па-другое, што якраз Давіда Еўфрасіння бярэ з сабой у сваё апошняе падарожжа, можа сведчыць, на наш погляд, што Давід пастрыгся ў манахі і атрымаў пры пострыгу менавіта гэтае сваё імя.

Святаслаўнаў і Звеніславы Барысаўны, хаця, здавалася б, жанр агіяграфічнай аповесці патрабаваў назваць менавіта хросныя імёны трох князеўнаў. Справа, думаецца, у тым, што складальнік Жыція ў канцы XII ст. ужо не ведаў «ракла» Прадславы (ці Прадзіславы, названай так, відаць, у гонар сваёй прабабкі — Прадславы Уладзіміраўны^{III}, супругі польскага караля Баляслава I), Градзіславы і Звеніславы, бо пад час стварэння аповесці магло і не застацца ў жытых людзей, якія б назвалі іх аўтару (апошняя, у сваю чаргу, ускосна сведчыць аб часе скону Градзіславы і Звеніславы). З другога боку, агіёграф ужывае менавіта свецкія хросныя імёны пляменніц Еўфрасінні — Кіраанны (Кірыніі, Кіра-Іаанны) і Вольгі¹¹, таму што лёгка мог даведацца пра іх у саміх Агафіі і Яўфіміі, насельніц Полацкага Спаса-Праабражэнскага манастыра.

Як можна здагадацца з тэксту Жыція, дынастычнае імя давалася дзіцяці адразу ж або неўзабаве пасля нараджэння, тады як хроснае — «по днех неколицех». Іншы помнік беларускай, праўда, ужо смаленскай, агіяграфічнай літаратуры — Жыціе Аўраамія Смаленскага — паведамляе нам, што імя давалася нованароджанаму на восьмы (як следаванне за біблейскай традыцыяй — пар. Лк.2:21), а хрысцілі яго на саракавы дзень ад роду.

Такім чынам, мы не ведаем, якім было хроснае «ракло» Прадславы; можна толькі меркаваць, што пачыналася яно з літары «Е» — гэтак жа, як пачыналася і яе манаскае імя (нагадаем: існавала дзве традыцыі наймення пад час інацкага пострыгу — паводле імені таго святога, у чый дзень адбываецца пострыг, і паводле першай літары свецкага імені). Больш таго: паколькі пад час пострыгу Прадславы духоўнымі заступніцамі яе і ігуменні Раманавай называюцца святыя Еўпраксія і Фяўроння, цалкам абгрунтавана думка, што гэта былі свецкія імёны Прадславы і яе цёткі. Такім чынам, мэтазгодна дапусціць, што хроснае імя Прадславы было Еўпраксія^{IV}.

Важнасць жа звестак аб хросным імені гістарычнай асобы цяжка пераацаніць, бо яны дапамагаюць вызначыць час нараджэння: у старажытнасці імёны дзіцяці даваліся строга па святцах. Пагэтаму, калі полацкая асветніца сапраўды была ахрышчана з імем Еўпрак-

---

¹¹ Хаця імя Вольга з'яўляецца княскім, але на Русі роўнаапостальная княгіня ўшаноўвалася менавіта пад дынастычным імем, а не пад хросным — Алена (пар. «Успение преподобныя княгини Ольги, бабы Владимера. Канон и стихирь», складзеныя Кірылам Тураўскім у 1169 г.). Да таго ж імя старэйшай з дачок Вячаслава Святаславіча хаця і перададзена ў розных спісах Жыція па-рознаму, але ўсе варыянты ў сваёй першай частцы яўна маюць грэчаскую аснову.

сія, то імяніны яе выпадалі або на 12 студзеня, або на 25 ліпеня, а дзень яе нараджэння — адпаведна на 5 студзеня (пярэдадзень Багаяўлення), або 18 ліпеня (па старым стылі). Мы аддаем перавагу першай даце, паколькі, як будзе бачна пазней, к 15 лютага 1116 г. Прадславе-Еўпраксі было крыху болей за 12 год (па нашым меркаванні — 12 год і сорак дзён; звяртаем увагу на сімваліку містычных лічбаў 12 і 40).

Увогуле, аб часе нараджэння Прадславы мы маем магчымасць меркаваць толькі па дадзеных Жыція і, часцей за ўсё, — толькі прыблізна, прычым з пагрэшнасцю да трох-пяці гадоў.

Звычайна ва ўжытку знаходзіцца 1120 год у якасці мяркуемага часу нараджэння Прадславы-Еўфрасінні. Як паказвае сама фактаграфія Жыція ў суадносінах яе з летапіснымі паведамленнямі, названая дата абсалютна нерэальная, бо ў такім выпадку, як пра гэта будзе падрабязней весціся гутарка ніжэй, князь Барыс (памёр у 1128 г.) не меў бы магчымасці быць сведкам перадачы Еўфрасінні Сяльца. Сумненні выклікае і 1110 г. як час нараджэння Прадславы, бо ў гэтым выпадку Святаслаў-Георгій, які быў высланы ў 1129 г. і, як здаецца, ужо ніколі не вярнуўся на Русь, не меў бы магчымасці выклікаць сваю малодшую дачку з манастыра Еўфрасінні, бо да васемнаццацігадовага ўзросту Палачанка не паспела б гэты манастыр заснаваць.

Падказка аб прыкладным часе нараджэння Прадславы, разам з тым, навідавоку. У тэксце Жыція паведамляецца, што князёўна ўспрыняла інакш вобраз неўзабаве пасля таго, як ёй споўнілася 12 гадоў. Але ці не з'яўляецца гэтая лічба звычайным умоўным, «этыкетным» паведамленнем? Здавалася б, належыць схіліцца менавіта да такога дапушчэння: на карысць адносінаў да названага паведамлення як да «біяграфічнай гіпотэзы» сведчыць і сімвалічнасць самой лічбы 12, і дванаццацігадовы ўзрост пачатку падзвіжніцтва святой Еўфрасінні Александрыйскай (што і магло падштурхнуць агіёграфа да фактаграфічнай аналогіі).

Але перачытаем яшчэ раз адпаведную мясціну Жыція. **«И пришедши ей в возраст 12 лет** (у іншых спісах аповесці бачым «и пришедши ей в возраст, и бысть 12 лет!» — *А.М.*), **и нача отец ея глаголати княини своей: Нама уже лепо дати Предслава за князь»**. Гэтае сведчанне ёсць не што іншае як поўнасцю заслугоўваючае даверу паведамленне аб намеры Святаслава выдаць дачку замуж (пры тым, што яшчэ да гэтага часу з боку іншых уладароў адбываліся няўдалыя захады заручынаў Палачанкі: «дабы пояти ю в жену сыну своему»). Дванаццацігадовы ж узрост і сапраўды з'яўляўся для дзяў-

чыны на Старой Русі мяжой паўналецця, і не дзіўна, што адразу ж па дасягненні яго Святаслаў спяшаецца заключыць дынастычны шлюб сваёй дачкі. З другога боку, Прадслава ўспрымае манаскі пострыг пасля размовы з «княгіняй Раманавай» — удавой Рамана Усяславіча, а той памёр ў 1113 г. Такім чынам, вызначаецца ніжняя мяжа магчымага часу нараджэння Прадславы: 1113 г. — 12 = 1101 год. Паколькі наступнае ўдакладненне гэтай даты адвядзе нас далёка ўбок ад ходу цяперашняга апавядання, мы вырашым гэтае пытанне ў рамках нашай біяграфічнай рэканструкцыі трохі пазней.

Вернемся да тэксту Жыція.

«Родителя же ея възрадовастся о рожестве ея со всеми домашними своими. И по днех неколицех повелеста крестити ю, и крестиста ю во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И питома бяше долицею ея, дне от дне растяше отроковица, тело млеком растяше, а душа Святаго Духа наполняшеся. Лучи же ся девици деснаго¹² естества и молитвы плод, и толма бысть любящи учение, якоже чудитися отцу ея о толице любви учению ея. Вести же разшедшейся по всем градом о мудрости ея и о блазем учении ея и о телесней утвари, бяше бо лепа лицом. Красота же ея многы славныя князя на любление приведе ко отцу ея, кождо их тщашеся, дабы пояти ю в жену сыну своему, и всем часто присылающимся к отцу ея. Он же отвещеваше: Воля Господня да будет».

На першы погляд можа здацца, нібыта ў працытаваным урыўку, акрамя сапраўдных фактаграфічных сведчанняў пра хрышчэнне Прадславы, наяўнасць у яе карміцелькі (гэта звязана з нейкім звычайем?), хуткае авалоданне граматай ды раннія спробы заручын князёўны, астатнія паведамленні ўяўляюць сабой звычайныя для агіяграфіі «агульныя месцы», этыкетныя элементы літаратурнай эстэтыкі, а то і фальклорныя ўплывы. Але па-першае: чаму карміцелька згадваецца спецыяльна, насуперак агіяграфічнай парадыгме? Думаецца, таму, што яна адыгрывала ў жыцці Палачанкі нейкую важную ці, прынамсі, не эпізадычную ролю. Быць можа, менавіта яна суправаджала сваю панну да манастыра, прыняла разам з ёю пострыг і нават была той чарнарызіцай, разам з якой Еўфрасіння пазней заснавала свой манастыр Святога Спаса. Акрамя гэтага, у дадзеным урыўку можна вылучыць некалькі алузіяў на сапраўдныя біяграфічныя рэаліі.

---

¹² У большасці рукапісаў замест словаў «девици деснаго» чытаецца «девице сей ученне быти книжному писанию, еще не достигше ей в совершен возраст телеснаго», што сведчыць аб пропуску тэксту пры перапісцы.

Вось, да прыкладу, фраза «плён малітвы». Калі прызнаць словазлучэнне «девици деснаго» памылкай перапісчыка, як рабілі ў свой час і мы ў сваёй дысертацыі, ранейшых публікацыях і даследаваннях, прысвечаных Жыцію¹³, дык выходзіць, што плёнам малітвы названа хуткае навучэнне Палачанкі. Але нельга выключыць і магчымасці таго, што якраз цытуемы намі рукапіс (найболей, як мы пакажам ніжэй, блізкі да архетыпу) прапануе правільнае паведамленне. У такім выпадку азначаны пасаж трэба чытаць: «была дзяўчына добрага («деснаго»-«правага») нораву, і (бо) з'яўлялася плёнам малітвы»¹⁴. У сведчанні, што Еўфрасіння была вымалена сваімі бацькамі, можна таксама бачыць уплыў на кніжніка-агіёграфа Жыція Еўфрасінні Александрыйскай (бацькі якой, як вядома, атрымалі дзіця пасля малітвы да Бога). Аднак мы казалі раней, што не толькі аўтар аповесці пра Еўфрасінню Полацкую пераймаў стыль і фактаграфію Жыція Еўфрасінні-Ізмарагда, але і сама Палачанка наследавала жыццю тэзаіменнай падзвіжніцы. Верагодна, само гэтае перайманне якраз і пачалося з аналогіі падзеяў нараджэння і, такім чынам, нельга выключыць праўдападобнасці звесткі пра маленні да Бога бацькоў Прадславы аб нараджэнні дзіцяці. Гэтае ж паведамленне, у сваю чаргу, таксама можна насыціць канкрэтным зместам: бачыць у ім намёк на доўгую няплоднасць княгіні Сафії¹⁴.

Агіёграф наўмысна і даволі настойліва падкрэслівае авалоданне яшчэ непаўналетняй, «не достигшей в совершен возраст телеснаго естества» Прадславай «кніжным пісаннем», «добрасным вучэннем». Мы

¹³ Гл.: Топос и заимствование в житии Евфросинии Полоцкой // Весті АН БССР. Серыя грамадскіх навук. — 1989. № 4; Некоторые вопросы текстологии и литературной истории жития Евфросинии Полоцкой. — Мн., 1989. — Деп. в ИНИОН АН СССР 20.07.89, № 38941; Кніга жыціі і хаджэнняў. — Мн., 1994. С. 27, 461 і інш.

¹⁴ Дадзеную здагадку можна пацвердзіць наступным. Па-першае, не менш як 20-гадовым (надзвычай сталым для рэалій старажытнай Русі) узростам Святаслава-Георгія да мінімальнага тэрміну нараджэння Прадславы-Еўфрасінні. Па-другое, тым, што Прадслава была першаю з дзяцей Святаслава. Гэтае заключэнне робім з таго, што старэйшы (як вынікае з яго ўвакняжання ў Полацку ў 1132 г.) з сыноў князя, Васілька Святаславіч, заключае дынастычны шлюб сваёй дачкі Марыі, напэўна, таксама адразу ж па дасягненні ёй паўналецця, з сынам вялікага князя Усевалада толькі ў 1143 г., а значыць, што сам Васілька нарадзіўся не раней за 1115–20-я гады (прынамсі, у 1129 г. ён быў яшчэ непаўналетнім, што і дазволіла яму ў далейшым пазбегнуць ссылкі, як паспрабуем давесці ніжэй). Нарэшце, само памяншальнае найменне яго летапісцамі ўскосна ўказвае на малады ўзрост Васількі да часу яго ўвакняжання ў Полацку. І яшчэ аб Васільку. У летапісах пад 1132 г. ён называецца Святаславічам. Аднак М.М.Карамзін (Т. 2. Прим. 259) спрабуе выправіць нібыта памылковыя летапісныя сведчанні аб гэтым князі, называючы Васільку сынам Рагвалода-Барыса Усяславіча. Паколькі аргументацыя аўтара «Истории государства Российского» па дадзеным пытанні далёка не пераканаўчая, мы лічым мэтазгодным давяраць менавіта летапісным сведчанням.

яшчэ пакажам пазней, што ў гэтым паведамленні належыць бачыць не столькі элемент літаратурна-агіяграфічнай парадыгмы, колькі цалкам рэальнае сведчанне, прыведзенае з пэўнай ідэалагічнай мэтай. Зараз жа паспрабуем высветліць, якім чынам атрымала адукацыю Прадслава і які аб'ём ведаў яна назапасіла ў першыя гады свайго жыцця.

(Папярэдне, хаця і ў дужках, заўважым: зусім не факт, што менавіта ў бацькоўскім доме жыла і выхоўвалася Прадслава, прынамсі, пасля дасягнення ёю сямігадовага ўзросту.)

Найперш адзначым, што Еўфрасіння яшчэ ў маладыя гады была добра падрыхтавана к святому далучэнню да манаскага вобразу. Аднак у горадзе Святаслава, якім бы ён ні быў, не існавала манастыра, ды і калі б Прадслава атрымала выхаванне ў манаскім асяроддзі, агіёграф не прамінуў бы асабліва адзначыць гэты надзвычай красамойны ў кантэксце яго апавядання факт. Не выключана, што пачаткі адукацыі будучая асветніца атрымала ад сваёй маці (Сафіі, чыё імя азначае: Прамудрасць), але тая наўрад ці рабіла б наўмысны акцэнт на манаскае жыццё. Настаўнікам Палачанкі мог стаць адзін з гарадскіх святароў або, верагодней, свяшчэннік княскай дамовай царквы, што і вытлумачвае пераважна рэлігійны накірунак выхавання князеўны. Але не выключана, што ў якасці настаўніцы да Святаслаўны была запрошана інакія жаночага або інак мужчынскага Бельчыцкага манастыра, якія і паўплывалі на далейшы лёс вучаніцы.

Што ж да аб'ёму атрыманых ведаў, то наўрад ці ён быў з першага пачатку вельмі шырокі. Бадай што толькі сам Полацк з'яўляўся ў XII ст. параўнаўча вярхоім кніжным цэнтрам, а таму ў горадзе Святаслава яго дачка магла карыстацца яшчэ меншым наборам, абмежаваным тыпікарнымі (ці ўстаўнымі) — неабходнымі для выканання богаслужэння — кнігамі¹⁵ і, магчыма, жыццямі святых. Наўрад ці, але не выключана, што былі вядомыя Палачанцы некаторыя гістарыч-

---

¹⁵ Гэта: Евангелле і Апостал — хутчэй за ўсё, тыпу кароткага апракаса (г.зн. раздзелены на невялікія раздзелы «зачала» для чытання пад час богаслужэння, якое праводзілася ў горадзе Святаслава, верагодна, толькі ў надзельных і святочных дні); Парэміянік — чытанні са Старога завету; Псалтыр следаваны (г.зн. з дадаткам Часаслова, выбраных трапароў і кандакоў, малітваў, неабходных для таінства прычашчэння); Служэбнік, што змяшчае парадак вячэрні, утрані і літургіі (малітвы і ектэніі, якія мусіць чытаць святар або дыякан на гэтых службах, кароткія змяняемыя малітваў: водпусты, пракімны, алілуарыі, прычастны, а таксама Месяцаслоў — указальнік імёнаў святых паводле дзён іх памяці); Часаслоў, дзе сабраны службы сутачнага кола: паўночніца, утраня, часы першы, трэці, шосты і дзевяты, выяўленчы, вячэрня, павячэр'е; Актоіх — зборнік сціхіраў, канонаў, трапароў і кандакоў; Мінеі службовыя з малітвамі і спевамі ў гонар святых на кожны дзень года; Трыёдзі — Пасная (са спевамі для дзён Вялікага посту і папярэдніх яму пры-

няя творы, у тым ліку і мясцовыя летапісы, магчыма, геаграфічныя (напрыклад, «Хрысціянская тапаграфія» Казьмы Індыкаплова), прародазнаўчыя («Шасціднеў», «Фізіёлаг»¹⁶) і апакрыфічныя сачыненні, найбольш верагодна — выбраныя мясціны з твораў айцоў Царквы і пад. Гэта не азначае, аднак, што адукацыйны ўзровень Еўфрасінні заставаўся і ў далейшым на такім жа, дарэчы, ужо досыць высокім, узроўні. Прынамсі, Жыццё сведчыць аб адваротным.

Добрасная Хрыстовае мудрасць, якая была надзвычай высока ацэнена ў канцы XII ст. аўтарам Жыцця Еўфрасінні, наўрад ці адыгрывала вялікую ролю ў ацэнцы асобы юнай Прадславы з боку сучаснікаў. Пагэтану расказ аб тым, што вестка пра выключна высокія душыўныя і цялесныя якасці Прадславы разнеслася па ўсёй Рускай зямлі і ўзрушыла да сватаўства многіх княжычаў, належыць успрымаць як відавочнае этыкетнае паведамленне. Затое сам факт сватання яшчэ непаўналетняй Прадславы не павінен выклікаць сумненняў: заручыны і шлюбны ў палітычных мэтах практыкаваліся на Русі паўсюдна. Іншая справа — чаму Святаслаў на пачатку адмаўляецца ад заручэння дачкі (бо адказ «Воля Господня да будет» — гэта варыянт дыпламатычнай адмовы)? Напэўна, таму, што прапановы не задавальнялі яго, зяця Манамаха, палітыка-іерархічных амбіцый. Але што прымушала Святаслава, які сядзеў, верагодна, у адным з «малых» гарадоў, быць пераборлівым, асабліва ва ўмовах даволі ўстойлівай палітычнай кан'юнктуры, калі не патрэбна было баяцца паставіць «не на тую карту» ў раскладзе дынастычных інтарэсаў? Адказ напрошваецца сам сабой: сам Святаслаў займеў пэўныя палітычныя перспектывы. І, здаецца, яны гатовы былі здзейсніцца, калі князь надумаў-такі аддаць дачку за княжыча, бацька якога «преодолеваше славным своим княжением и богатством» (не выключана, сына смаленскага князя Яраполка Уладзіміравіча (Манамашыча. — *Л.Л.*)¹⁶ і яго жонкі Алены).

гатавальных тыдняў) і Кветная (з тэкстамі, што пяюцца і чытаюцца ў перыяд ад Пасхі да Нядзелі Усіх святых); Ірмалогіі, дзе сабраны ірмасы і іншыя малітвааслоўі; Тыпикон, або Устаў з падрабязнымі ўказаннямі аб часе і парадку богаслужэнняў; нарэшце, Трэбнік, у якім змешчаны парадак свяшчэннадзействаў паводле патрэбаў аднаго чалавека ў розныя абставіны яго жыцця, і інш. Гэты «ідэальны» набор патрэбных для Царквы кніг ва ўмовах старажытнай Русі не абавязкова бываў поўны ў тым ці іншым храме.

¹⁶ У гэтым кантэксце цікава параўнаць словы, укладзеныя агіёграфам у вусны Прадславы, калі тая вырашыла прысвяціць сябе манаскаму подзвігу, са словамі, укладзенымі ў вусны вялікага князя Яраполка і перададзенымі В.М.Тацішчавым: «Суетно есть житие человека и все есть мимотекущее... Отцы наши и деды не померли ли, но как кто жил, такову память о себе оставил... Ныне же мы им должны последовать, да той же благовости и чести сподобимся...» (Цыт. сач. С.144).

Але ў сувязі з чым узніклі перспектывы, пра якія ідзе размова? Адказ на гэтае пытанне змог бы праліць дадатковае святло не толькі на палітычную гісторыю Полацкай зямлі, але і на біяграфію Еўфрасінні Полацкай, асабліва ў дачыненні да праблемы аб часе яе нараджэння. Нам здаецца, што падзеі, пра якія, у прыстасаванай для жыццёвай аповесці форме, распавядае агіёграф, звязаны з паходам на Смаленск Глеба Усяславіча Мінскага зімой 1116 г., калі Манамах з сынамі ў кааліцыі з чарнігаўскімі князямі прагналі Глеба ў Мінск, дзе той з малым войскам трымаў абарону і нарэшце вымушаны быў здацца, пасля чаго Яраполк Уладзіміравіч «збудаваў горад Жэлні і ў ім дручан палоненых пасяліў, далучыўшы да вобласці Смаленскай»¹⁷...

---

¹⁷ В.Н.Татищев. Цыт. сач. Т. 2. С.131. Непасрэдна следам за гэтым паведамленнем, дарэчы, следуе: «Иулиа 20 преставися Мина, епископ полоцкий».

¹ Таксама магчыма, што ў пазнейшай дзейнасці прападобнай князеўны аўтар Жыцця бачыў прамое наследванне справам яе дзёда, пры якім Полацкая зямля дасягнула культурнага росквіту: «ад добрага дрэва — добры плод». — *Л.Л.*

² Заўважу таксама: прадзеда прап. Еўфрасінні Полацкай і св. Кірыла Тураўскага — адпаведна: Ізяслаў і Яраслаў Уладзіміравічы (Рагвалодавы ўнукі) — былі роднымі братамі і, значыць, самі Еўфрасіння з Кірылам былі братам і сястрой ў чацвёртым калене. — *Л.Л.*

³ Па меркаванні некаторых даследчыкаў, Прадслава Уладзіміраўна была роднай сястрой Ізяслава і Яраслава (Мудрага) Уладзіміравічаў (магчыма, усе яны былі дзецямі Рагнеды-Гарыславы Рагвалодаўны). І менавіта Прадслава быццам бы папярэдзіла Яраслава пра тое, што Святаполк (Акаянны) забівае сваіх братоў (Барыса і Глеба). — *Л.Л.*

⁴ Еўпраксія — грэч. дабрадзейства. Імя Еўпраксія не магло не нагадваць сучаснікам пра гаротную Еўпраксію Усеваладаўну — дачку Усевалада Яраславіча, родную сястру Уладзіміра (Манамаха) і, значыць — стрыечную бабулю Прадславы. Лёс гэтай жанчыны — вельмі трагічны: выхоўвалася яна ў манастыры, а дасягнуўшы шлюбнага ўзросту была абвенчана ў 1083 г. з германскім маркграфам Генрыхам Доўгім Штадэнскім, аднак хутка аўдавала і вярнулася ў манастыр. У 1088 г. у прыгажуню-ўдаву ўлюбіўся імператар Генрых IV і хутка ажаніўся з ёй — руская праваслаўная князеўна Еўпраксія ператварылася ў германскую каталіцкую імператрыцу Адэльгейду. Ні бацька, ні князеўна не ведалі, што Генрых IV належыў да сатанінскай секты нікалаітаў. Ён прымусяў жонку ўдзельнічаць у сатанінскіх містэрыях: на яе аголеным целе служылі блюзнерскую месу. Натуральна, што манастырская выхаванка не вытрымала гэтага і збегла да ворагаў германскага імператара — да графіні Мацільды і папы Урбана. У 1094 г. яна выступіла на Канстанцкім саборы, а праз год — на саборы ў П'ячэнцы з выкрыццём мужа, атрымала дараванне за міжвольны грэх і была адпраўлена праз Венгрыю на Русь, зноў паступіла ў манастыр, дзе і скончыла свае дні 9 ліпеня 1109 г. Натуральна, што няшчасная князеўна наўрад ці шырока паведамляла каму пра сваё былое, але на Захадзе гэтае здарэнне

выклікала вялікі скандал, звесткі пра які не маглі не дайсці і да рускіх земляў, што мелі шчыльныя гандлёвыя стасункі з еўрапейскімі краінамі. (Пададзена паводле: Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. XIV, 84.) Магчыма, што менавіта ведаючы пра гэты трагічны лёс, Прадслава і адмовілася ад шлюбу і ўвогуле ад свецкага жыцця; і, магчыма, менавіта гэтае супадзенне імёнаў гаротнай Усеваладаўны і прападобнай Святаслаўны – прычына таго, што агіябіёграф не згадвае хроснае імя полацкай князёўны, каб не выклікаць непатрэбных асацыяцый у сучаснікаў. — *Л.Л.*

^v Але, здаецца, адно аднаму не пярэчыць, бо ў такім (мяркую, больш правільным) кантэксце атрымліваецца таксама, што «**девица**» была навучана «вучэнню книжнаму» і (таму што) была плодам малітвы; інакш кажучы, змагла так хутка навучыцца Пісанню менавіта таму, што была вымалена бацькамі ў Бога. — *Л.Л.*

^{vi} Трэба ўдакладніць, «Шасціднеў» ёсць не столькі прыродазнаўчы, колькі філасофска-касмаганічны твор, што распавядае пра добрасць Творцы, Які за шэсць дзён стварыў так дзіўны сусвет і чалавека ў ім. У «Фізіялогу» ж заўсёды вельмі моцны, калі не сказаць — галоўны, дыдактычна-выхаваўчы элемент, таму гэты зборнік не вельмі слушна адносіць выключна да «прыродазнаўчых» твораў. — *Л.Л.*

Інацтва Св. Еўфрасінні Полацкай

каля 1116 — каля 1125 гг.)

*С страхом жития вашего время жительствуете:
ведяще, яко не истленным серебром или золотом
избавитесь от суетнаго вашего жития отцы
преданнаго.*

Пят. 1:18.

Разлікі Святаслава-Георгія наконт лёсу яго дачкі не ўтаіліся ад Прадславы. Будучы ўпэўненай, што да яе прырэчанняў не будуць сур'ёзна прыслухоўвацца, князьёна не жадала, тым не менш, следаваць звычайнаму ў тую эпоху лёсу жанчыны, абмежаванай жаночай паловай княскага цераму. І вось, прыгадаўшы евангельскую прытчу пра лянівага раба (Мц. 25:14-30), усведамляючы сваю здольнасць да большых подзвігаў у славу Божую, Прадслава пасля доўгіх меркаванняў прыходзіць да няпростага для яе рашэння.

«Тогда слышавши Предслава, размышляше в себе, глаголющи, паче же реку, от Святаго Духа наплъняшесья мысль ея, и рече в себе: «Како се будет, оже отец мой мыслит припряхи мя мужеви? То аще тако будет, то печали мира сего никакоже лзе гоньзнути¹». Пакры в себе рече: «Что бо успеха преже нас бывшии родове наши? И женишася, посягаша и княжиша, нь не вечноваша, житие их мимотече и слава их погибе, яко прах и хужее паучины². А иже прежня жены, въземше мужскую крепость, поидоша вьслед Христа Жениха своего, предаша телеса своя на раны и главы своя мечеви, а другыя аще железу выя своя не преклониша, нь духовным мечем отсекоша от себе плотскыя сласти, предавше телеса своя на пост и

¹ ніяк нельга пазбегнуць.

² Гэтыя словы князьёны прымушаюць узгадаць пра лёс не толькі гаротнай Еўпраксіі Усеваладаўны, але і іншых княскіх дачок і жонак. Напрыклад, вядома, што з-за пэўных палітычных разлікаў каля 1117 г. (г. зн. — улічыўшы магчымую разбежку ў датах з-за розных храналагічных стыляў — як раз пад той час, калі Прадслава вырашыла адмовіцца ад княскай долі) венгерскі кароль Кальман дэманстравана адаслаў на Русь сваю маладую цяжарную жонку Яўфімію Уладзіміраўну (цётку Прадславы), а Яраслаў Святаполчыч — сваю, унучку Манамаха (г. зн. стрыечную па маці сястру Прадславы). Полацкай князьёне было, над чым разважаць. (Прададзена па: Гумилев Л. Н. Древняя Русь... XIV. 90) — Л.Л.

на бдение и коленное поклонение и на земли легание³, то тии суть памятни на земли и имена их написана на небесех, и тамо с аггелы безпрестани славят Бога. А си слава есть прах и пепел и яко дым разходится и яко пара водная погыбае⁴. И тако ей размышляючи в сердци своем, а ум ея больма на Божию любовь подвизашеся. И единою положися на сердци ея таково помышление, рече бо в себе: «Не се ли бы лучше всего житиа сего было, да бых ся постригла в чръници и была подо игуменью, повинующися сестрам и учащися како страх Божий утвердити в сердци своем и како течение⁵ скончати». Сия на уме своем положивши и утаившися отца своего и матери и всех домашних, и иде в монастырь.»

Як бачым, агіёграф красамоўна, хоць і вельмі неканкрэтна, выкладае падзеі, папярэднія адыходу Прадславы ад свецкага жыцця. Аднак, калі ўважліва перачытаць тэкст апаведу і суаднесці прапанаваныя ім весткі з вядомымі гістарычнымі фактамі і некаторымі рэгламентацыямі царкоўнага і манастырскага жыцця, якіх трымаліся ў тую эпоху, можна прыйсці да цікавых высноў, што датычацца біяграфіі прападобнай Палачанкі.

Такім чынам, Прадслава, умацаваўшыся ў рашэнні дарэшты прысвяціць сябе Богу, не паведаміўшы пра свой намер бацькам, якія па праву маглі б перашкодзіць дачцы (бо для пастрыжэння не дасягнуўшай патрэбных год дзяўчыны патрабавалася абавязковая згода бацькоў ці апекуноў), Прадслава, гаворачы словамі царкоўнай службы святой Еўфрасінні Полацкай, «возраста исполнися Иисуса Христа и добре укрепльшиися», адыходзіць у манастыр, каб там, як пяецца ў тым жа царкоўным спеве, «умертвивши тело, душу оживить».

Не глядзячы на тое, што меркаванне, быццам бы месцам першапачатковага шчыравання прападобнай быў адзін з полацкіх манастыроў, агульнапрынята, — пагадзіцца з ім ніяк нельга.

Найперш прыгадаем, што ў Полацку не існавала да-Еўфрасінеўскага жаночага манастыра. Толькі пад Полацкам, у Бельчыцах, на пачатку XII ст. узнік мужчынскі манастыр. Айцец Леў Гарошка лічыў, што «манастыром», дзе шчыравала спачатку прападобная Еўфрасіння, была манаская «слабодка» пры адной з полацкіх саборных цэркваў. Аднак мы не бачым прынцыповай розніцы паміж паняццямі «манаскай слабодкі» і манастыра, а таму меркаванне айца

³ распасціранне на зямлі ў паклоне.

⁴ Пар.: Як. 4.14.

⁵ плынь жыцця.

Льва ўсё роўна супярэчыць гістарычным дадзеным і з'яўляецца ў пэўным сэнсе анахранізмам, паколькі манастыр, у якім прыняла пострыг Прадслава, жыў паводле келіцкага ўстава, калі інакіні мелі ўласныя келлі, грашовыя сродкі, асобна трапезавалі і збіраліся разам толькі на святочныя і нядзельныя богаслужэнні. Пацверджанне гэтаму бачым не толькі ў звычайнай практыцы старажытнарускіх манастыроў XII ст. (у тым ліку і Кіева-Пячорскай лаўры, дзе пасля скону яе ігумена Феадосія строгія парадкі агульнажыццёвага Студыйскага ўстава пачалі паступова скасоўвацца), але і ў згадцы самога Жыція Еўфрасінні Полацкай «пусти ю в келию свою» (вядома, уласнай келляй, збудаванай на ўласныя ж сродкі, сама новапастрыжаная яшчэ не паспела абзавесціся).

Мясціна, дзе прыняла пострыг Палачанка, была да таго ж не проста «слабодкай», а менавіта добра арганізаваным манастыром з адпаведнай адміністрацыйнай структурай — нездарма княгіня Раманава называецца ў некаторых спісах Жыція не проста інакіняй, а ігуменняй. Але пакуль што застаецца нявырашаным пытанне: дзе ён знаходзіўся. Дакладна не ў Полацку, бо навошта тады патрэбна было Еўфрасінні пакідаць яго і пераходзіць на пражыванне ў непрыстасаваны для гэтага «гольбец» Сафійскага сабора, нават калі манахія хацела быць бліжэй да Сафійскай бібліятэкі; да таго ж і сам тэкст Жыція ўскосна сведчыць пра тое, што Еўфрасіння прыбывае ў Полацк аднекуль з іншага месца («проси... Илью, правящаго стол Святое Софеи в Полотьске, дабы ей велелу пребыти в церкви Святей Софеи в гольбци камене»), і да таго ж у такім выпадку Прадславу змог бы пастрыгчы сам епіскап (па правіле Шостага Карфагенскага сабору), а не іерэй, як даводзіць Жыціе. (Пазней менавіта ж епіскап пастрыгаў пляменніц Палачанкі). Акрамя таго, з тэксту Жыція зразумела, што згаданы гольбец быў толькі часовым, і да таго ж не вельмі прыдатным прытулкам Еўфрасінні, у якім ёй было адмоўлена адразу пасля таго, як знайшлося больш зручнае, а галоўнае — больш адпаведнае яе стану месца.

Дык дзе ж, калі не ў Полацку Прадслава прыняла пострыг?

Увогуле ж адказ на пастаўленае пытанне дастаткова просты, бо ў Полацкай зямлі на пач. XII ст. быў толькі адзін, засведчаны гістарычнымі, хоць і даволі познімі, крыніцамі дзявочы манастыр — той самы Ізяслаўскі, дзе прыняла манаскі пострыг і скончыла свае дні жонка роўнаапостальнага князя-хрысціцеля Рагнеда-Гарыслава, у інацтве Анастасія. Менавіта ў Ізяслаўскі Рагнедзін манастыр аддаляецца княжэўна Прадслава.

«В та же лета бяше княини Романоваа игуменьею. Прииде к той, просящи прияти аггельскаго образа и причтатися ту сущим инокиням и быти подо игом Христовым. Видевши же она⁶ блаженная жена юность ея и возраст цветущий оней и смятесе и нача телом утерпати⁷ и сердцем ужасатися, и лицем на землю преклонши, на длъг час ничуши⁸ и восклоньшися, и возревши на юность ея, воздохну и прослезившися, глагола ей: «Чадо мое! како могу се сотворити? Отец твой уведев, со всяким гневом возложит вред на главу мою. И еще же юна еси возрастом, не можеш понести тяготы мнишескаго жытѣя. И како можеш оставити княжение и славу мира сего?» Отвещавши же блаженнаа отроковица: «Госпоже и мати! Вся видимаа мира сего красна суть и славна, но въскоре минуют, яко сон или цвет увядает; вечнаа же и невидимая въвеки пребывают, якоже Писание глаголет: Око не виде, ни ухо слыша, ни на сердце человеку възиде иже уготова Бог любящим Его⁹. Или отца моего ради¹⁰ не хоцеш мене остриши¹¹? Не бойся, госпоже моя; убойся Господа владеющаго всею тварию и не отлучи мене от аггельскаго чина». Блаженная же княини удивившесе разуму отроковица и любви ея яже к Богу, повеле воли ея быти. И огласив ю иерей, и остриже ю, и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в черныя ризы, и благослови ю игумения благословением святых отец, и рече ей: «Буди, чадо, последствующи¹² преже тебе бывшим женам Февронии и Еупраксии и инех множество, иже Христа ради пострадаша, и Господь Бог даст ти победу и силу на супротивника нашего диявола». И тако ей рекши отпусти ю в келию свою.»

Калі ж гэта адбываецца?

Найперш паспрабуем высветліць асобу настаяцельніцы Заслаўскага манастыра, названай аўтарам Жыцця «княгіняй Раманавай».

Адначым, што ў тэксце прыводзіцца не інацае, не хроснае і нават не княскае імя ігуменні, — яна называецца па імені свайго супруга, што зваўся Раманам. І гэты Раман — не хто іншы як старэйшы з шасці сыноў Усяслава Брачыславіча; такім чынам, жонка Рамана Усяславіча прыходзілася дачцэ Святаслава-Георгія роднай цёткай. Саму княгіню, якая засталася, як здаецца, бяздзетнай, пры-

⁶ тая.

⁷ пакутваць.

⁸ надоўга ўпала ніцма.

⁹ Гл.: 1 Кар. 2. 9.

¹⁰ з-за бацькі майго, г.зн. баючыся бацькі.

¹¹ пастрыгчы ў манахіні.

¹² паслядоўніцай.

мусіла пайсці ў манастыр смерць яе супруга ў 1113 годзе¹³. Такім чынам, пад час прыходу ў манастыр Прадславы княгіня Раманава¹⁴ ўжо некалькі год была жыхаркай манастыра, так што нават стала яго настаяцельніцай. Прынамсі, такім чынам мы вытлумачаем ужыванне множнага ліку ў словазлучэнні «в та же лета». Вось чаму прапанаваная намі вышэй дата — 1116 год — уяўляецца вельмі і вельмі праўдападобнай. На яе карысць сведчыць, таксама ўскосна, і тое, што Святаслаў не адразу хапіўся дачкі: магчыма, ён прымаў-такі якісьці ўдзел у падзеях зімы 1116 года¹⁵.

Вернемся да праблемы аб часе нараджэння Еўфрасінні Полацкай, непасрэдна звязаным, як мы ведаем, з часам яе манаскага пострыгу. Для гэтага прыгадаем некаторыя царкоўныя рэгламентацыі, якімі ў той ці іншай ступені кіравалася жыццё Царквы на Русі. Найперш мы маем на ўвазе Правіла 18 Другога Кананічнага пасланна св. Васілія Вялікага: «Обеты (дзеваў. — А.М.) же тогда признаем действительными, когда возраст достиг совершенного разума: ибо детская слова в сем деле не подобает почитати совершенно твердыми. Но имеющую более шестинадесяти или семнадцати лет возраста, имеющую власть над своими помышлениями, долго испытываемую и пребывшую твердою в намерении и с молением просящую о своем принятии, подобает наконец приимати в чин дев» (140 Правіла Карфагенскага Сабору згадвае дваццаціпяцігадовы ўзrost магчымага пострыгу для жанчыны). Як бачым, не столькі дасканалых гадоў, колькі свядомага рашэння патрабуе ад дзяўчыны для манаскага пострыгу свяціцель Васілій Вялікі. Вось чаму аўтар Жыцця Еўфрасінні Полацкай наўмысна акцэнтуюе ўвагу на тым, што яшчэ да дасягнення паўналецця (і тым больш — рэгламентаванага Правілам узросту) Прадслава вылучалася добраснай мудрасцю, свядомай воляй, а таму і мела ўсе падставы для датэрміновага ўспрыняцця манаскага сану, хаця сама ігумення і адмаўляла князеўне ў пострыгу, спасылаючыся ў тым ліку і на яе неадпаведны рэгламенту ўзrost («еще же юна еси возрастом, не можеш понести тяготы мнишескаго жития»).

¹³ Аднак розныя крыніцы даюць розныя даты смерці Рамана Усяславіча: 1113, 1114 і нават 1119 г. — *Л.Л.*

¹⁴ У цытуемым спісе Жыцця княгіня Раманава называецца ігуменняй, і гэта здаецца нам больш адпаведным сапраўднасці, паколькі менавіта да яе звяртаецца Прадслава з просьбай аб пострыгу, і менавіта княгіня «повеле (!) воли ея быти».

¹⁵ Гаворка ідзе пра вайну паміж Глебам Усяславічам Мінскім і Уладзімірам Манамахам, што распачалася зімой 1116 (ультрасакавіцкага) года. — *Л.Л.*

З другога боку, Правіла 5 Двухкратнага Сабору пастанаўляе абавязковы, не менш як трохгадовы, выпрабавальны тэрмін «іскуса», послушніцтва, прычым пагражае пазбаўленнем ігуменства таму, хто ўчыніў пострыг без вытрымкі гэтага тэрміну (сам новапастрыжаны пераводзіцца пры гэтым у іншы манастыр). Як выцякае са зместу Жыція, Прадслава не праходзіла такога трохгадовага послушніцтва, а стала чарнарызіцаю калі і не адразу па прыходзе ў манастыр, дык, прынамсі, неўзабаве пасля таго. Гэта зразумела: і сама князеўна, і яе цётка выдатна ўсведамлялі, што ўцёкі Прадславы нядоўга заста- нуцца нявыяўленымі, Святаслаў-Георгій зробіць усё, каб забраць дачку з манастыра і «со всяким гневом возложит вред на главу» ігу- менні. Пагэтаму абедзве яны — і цётка, і пляменніца — спяшаліся не даць магчымасці зваротнага ходу падзеям. Ужо згаданае 140 Прави- ла Карфагенскага сабору мае выключэнне «по нужде, в опасности угрожающей целомудрию девы»; верагодна, спасылаючыся на яго і было дадзена благаслаўленне на пострыг Прадславы (праўда, у Пра- віле гаворыцца аб адпаведным прашэнні бацькоў або апекуноў, і ці не з гэтым звязаны зварот Палачанкі да княгіні як да «госпожи и матери»?). Пятае Правіла Двухкратнага сабору таксама мае выключэн- не, якое дазваляе скараціць тэрмін паслушніцтва з прычыны цяжкай хваробы; гэта дае нам права гаварыць пра магчымасць таго, што стан Прадславы падпадаў менавіта пад названы выпадак: Прадслава на самай справе магла захварэць пад час троххвэрстнага зімовага пераходу з Віцебска ў Ізяслаўль, нездарма ж потым і сам Георгій- Святаслаў плача над сваёй дачкой, як над паміраючай...

З усяго вышэйсказанага вывад: Прадслава Святаслаўна сапраў- ды ўспрыняла манаскі пострыг¹⁶ з імем Еўфрасінні неўзабаве пасля дасягнення ёю паўналецця, дванаццацігадовага ўзросту, і сталася гэтае праз некалькі гадоў пасля 1113 г., найверагодна — зімой 1116 г. Адсюль удакладненне часу нараджэння яе — 05.01.1104 г.¹⁷.

¹⁶ Абрад выконваў святар, названы ў адным са спісаў Жыція Іераміяй (найве- рагодней, памылкова — спіс РДБ, Ф. 299, № 631).

¹⁷ У адным з рукапісных тэкстаў Жыція Еўфрасінні Полацкай замест словаз- лучэння «луна солнечная» чытаецца «луна солнечная». Найверагодней, тут мы маем справу з апіскай перапісчыка. Але, магчыма менавіта апошнія прачытанне правільнае, і гэтае сведчанне ўказвае на пэўную астранамічную з'яву, што адбылася ў 1104 г., і намякае на час нараджэння Прадславы-Еўфрасінні Полацкай. Вось апі- санне гэтай з'явы ў «Аповесці мінулых гадоў»: «В се же лето бысть знаменье: сто- яше солнце в крузе, а посреде круга крестъ, а посреде креста солнце, а вне круга обополы два солнца, а над солнцем, кроме круга, дуга рогама на север; тако же знаменье и в луне тем же образом месяца февраля в 4 и 5 и 6 день, в дне по три дни, а в ночь в луне по три ночи» — Тат. 2:124 (6612–1104 г.).

Калі ўлічваць традыцыю манаскага наймення паводле імені святога таго дня, калі адбываецца пострыг, належыць прызнаць, што Прадслава магла апрануцца «в черныя ризы» або ў дзень пакутніцы Еўфрасінні (III ст.) 6 лістапада, што малаверагодна, або ў адзін з дзён памяці прападобнай Еўфрасінні Александрыйскай (V ст.) 25 верасня ці 15 лютага. Звернем асабліваю ўвагу на апошнюю дату, якая выдатна супадосіцца з зімовымі падзеямі 1116 г.: магчыма, гэта адно з тых супадзенняў, якімі поўнае жыццё Еўфрасінні Палацкай і якія прыводзілі саму Палачанку да выстройвання цэлай сістэмы паралеляў яе лёсу з лёсам Еўфрасінні-Ізмарагда і ў сваю чаргу — да пераймання і наследавання жыццю Александрыйскай святой. Такім чынам, 15 лютага 1116 г. — вось тая дата, якая ўяўляецца нам найболей праўдападобнай у кантэксце размовы аб часе ўспрыняцця Прадславай манаскага вобразу. Пры гэтым мы зусім не выключаем магчымасці надання імені Еўфрасінні паводле першай літары яе хроснага імені-ракла (Еўпраксія) — гэта, верагодна, яшчэ адно са шматзначных супадзенняў або ўсвядомленых самой Палачанкай біяграфічных аналогій.

У фактаграфічным аспекце не пазбаўлена цікавасці і благаславенне, якія дала Еўфрасінні княгіня Раманава. «Буди, чадо, последствующи преже тебе бывшим женам Февронии и Еупраксии и инех множество, иже Христа ради пострадаша». Тут маюцца на ўвазе прападобнамучаніца дзева Фяўронія (к. 304 г., памяць 25 чэрвеня) і адна з дзвюх прападобных дзеваў — Еўпраксія (413 г., памяць 25 ліпеня) або Еўпраксія Тавенская (393 г, памяць 12 студзеня). Паміж названымі святымі, акрамя таго, што яны былі дзевамі, мала агульнага: першая з іх і сапраўды пакутавала дзеля Хрыста, дзве іншыя былі проста прападобнымі. Чаму ж менавіта іх называе ігумення ў якасці прыкладу для пераймання? Што да Еўпраксіі, мы можам дапусціць наступнае: менавіта яе імя (прыгадаем: на літару «Е») магла мець Прадслава ў святым хрышчэнні, а таму і святая Еўпраксія заставалася святой заступніцай Палачанкі. Што ж датычыць прападобнамучаніцы Фяўронні, дык, згадваючы яе, Раманава або заклікала (у якасці апякункі?) да містычнай дапамогі Еўфрасінні ўласную святую заступніцу, што дазволіла б нам зрабіць заключэнне аб манаскім імені княгіні, або як бы іншасказальна падрыхтоўвала пляменніцу да магчымага будучага пакарання з боку Святаслава-Георгія, гневу якога баялася і яна сама (прыгадаем аргументацыю княгіні, калі яна адмаўляла Прадславе ў пострыгу: «(Па-першае,) отец твой, уведев, со всяким гневом возложит вред на главу мою... (Па-другое,) юна еси возрастом... (Па-трэцяе,) како можеши оставити княжение и славу мира сего?»).

«Уведев же сиа отец ея, скоро иде в манастирь и жалостно тръзаше власы главы своея, и любезно целоваше ю, глаголя: «Горе мне, чадо мое! Почто ми сице сотворила еси и печаль души моей принесе? Почто ми преже сего мысли сея не явила еси? Люте мне, чадо мое сладкое, жалости сердца моего! О горе мне, чадо мое милое! Какое гоньзнет доброта твоя вражьи пронырьство? Уже достоин ми плакаться оструплению душею к Господу Богу моему да увидеши в чрьот Царства Его». Жалость же бысть всем в дому его о ней.»

Калі паслядоўна адносіцца да Жыцця Еўфрасінні Полацкай як да гісторыка-біяграфічнай крыніцы і спрабаваць нават у, здавалася б, тыпова рытарычных або жанрава-парадыгматычных элементах аповесці знайсці зерне рэальных фактаў, дык і наступны эпізод «плачу» над дачкой Святаслава-Георгія ўяўляе немалую цікавасць і нават загадкавасць. Прынамсі, мы пакуль што не здольныя пераконаўча аказаць на пытанне, чаму бацька Палачанкі, што называецца, ва ўнісон з княгіняй Раманавай сумняваецца ў моцы дачкі супрацьстаяць падкопам д’ябла («якое гоньзнет доброта твоя вражьи пронырьство»), і яшчэ больш — чаму лічыць, што ўратаванне души Еўфрасінні і яе (мяркуемае хуткае?) дасягненне Нябеснага Царства магчымае толькі праз яго, Георгія, малітвы і плачы. Прычынай гэтага можа быць як упэўненасць у занадта моцным парушэнні манастирскага рэгламенту, так і сапраўды цяжкая хвароба Прадславы пад час яе пострыгу¹⁸. Не зусім зразумела і тое, з якой прычыны князь папракае дачку, што яна «преже сего мысли сея не явила»; растлумачыць, прынамсі, гэтае толькі адным няёмкім становішчам, у якім апынуўся Святаслаў перад сватамі, наўрад ці магчыма.

Аб перыядзе пражывання Еўфрасінні ў манастиры ігуменні Раманавай агіёграф паведамляе нам вельмі мала, прычым у досыць агульных этыкетных фразях, за якімі, між іншым, немэтазгодна не бачыць адлюстравання рэальных фактаў.

«Преподобная же Еуфросиния сего всего небрежаша¹⁹ жалости отца своего, но яко доблий храбор²⁰, вьоружившися на супротивника своего диявола, пребываше в манастири, повинуючися

¹⁸ Да пералічаных А.А. Мельнікавым прычынаў можна, здаецца, дадаць яшчэ адну — увогуле слабое здароўе дзяўчыны, пра што яе бацька не мог не ведаць. Магчыма, тым жа самым можна часткова тлумачыць і адмову ад ранніх заручын дзяўчыны, бо з прычыны хваравітасці яна магла не дажыць да шлюбнага ўзросту. — *Л.Л.*

¹⁹ не кранулася.

²⁰ Пар.: 1 Цім. 1. 18; 2 Цім. 2. 3.

игумении и сестрам всем и всех преспевающи постом и молитвами и бдении ношными. И оттоле паче подвижнейши нача быти, собираючи мысли благыя в сердци своем, яко пчела сот.»

Пражыванне ў манастыры было наўрад ці багатае на падзеі. Ізяслаўскі манастыр, найбольш верагодна, кіраваўся правіламі келіецкага манастырскага ўстава, адпаведна якому сёстрам дазвалялася жыць ў асобных памяшканнях-келлях, выконваючы кялейнае ж малітоўнае правіла; трымаць у асабістай маёмасці некаторыя рэчы (у тым ліку іконы і кнігі) і грошы; збірацца разам дзеля выканання нейкіх гаспадарчых прац, а па суботніх, нядзельных і святочных днях — на сумесныя царкоўныя службы.

Святы Яфрэм Сірын так даводзіць аб прыкладным інацкім быцці: «Першы занятак ў манаха — маўклівасць, г.зн. жыццё без забаў, аддаленае ад усіх жыццёвых клопатаў, каб, узвысіўшыся над чалавечымі асалодамі, можна было наблізіцца да Бога.

Другі занятак — суразмерны пост, г.зн. адзінаразовае ўжыванне малакаштоўнай ежы, ды й тое не да сыту.

Трэці занятак — суразмернае няспанне, г.зн. палову ночы прызначыць на спяванне псалмоў, уздыхі і слёзы.

Чацвёрты — псалмапенне, г.зн. малітва цялесная, што складаецца з псалмоў і кленчанняў.

Пяты — малітва духоўная, якая ўтвараецца розумам і аддаляе любоў пабочную думку.

Шосты — чытанне жыццй святых айцоў і іх «слоў», поўнае выдаленне слыха ад чужых вучэнняў і ад ўсяго іншага, каб словамі айцоў перамагчы страсці.

Сёмы — запытанне вопытных настаўнікаў пра ўсялякае слова і намер, каб па невопытнасці і саманадзейнасці, прымеркаваўшы і зрабіўшы адно замест аднаго, не загінуць.

Прыблізна ў падобных манаскіх занятках і прабывала ў Ізяслаўскім жаночым манастыры новапастрыжаная інакія Еўфрасінія. Мы не выключаем верагоднасці таго, што менавіта тут Еўфрасінія далучылася, так бы сказаць, прафесійна, да кніжнай справы: відаць, менавіта кніжную мудрасць меў на ўвазе аўтар Жыцця, калі згадваў пра першы інацкі подзвіг збірання «мыслей благих».

І, як можна меркаваць з наступных паведамленняў Жыцця, менавіта кніжніцкая дзейнасць прывяла Еўфрасінію да Полацкага Сафійскага сабора. Перачытаем тэкст аповесці:

«И пребывши неколико время в монастыри, и по том проси у епископа сущаго тогда, нарицаемаго Илью, правящаго стол святое Софеи в Полотьске, дабы ей велел ту пребыти в церкви святей

Софеи в гольбци камене. И повеле ей да пребывает ту. Вшедши же, начат подвижнейши подвиг постнический восприимати, и начат книги писати своима рукама, и наем емлющи, требующим даяше».

Як бачым, у аповесці паведамляецца толькі пра кнігапісальніцкую дзейнасць князёўны пад час яе пражывання ў Полацкай Сафіі, таму мэтазгодна прызнаць, што яна ж была і прычынай перасялення Палачанкі ў Полацк; але падкрэслім наўмысна наступнае: менавіта прычынай перасялення ў Сафійскі сабор, а не прычынай зыходу з манастыра Раманавай²¹, бо паміж гэтымі двума выказваннямі існуе істотная розніца. І калі мы ўжо зрабілі дапушчэнне, чаму Еўфрасіння выбірае (ці, дакладней, чаму для яе выбіраецца) кафедральны сабор у якасці наступнага месцазнаходжання, дык яшчэ трэба даведацца аб прычыне таго, чаму гэтае месцазнаходжанне прыйшлося змяніць.

Лягчэй за ўсё наступным чынам адказаць на апошняе пытанне: такое было прызначана ёй паслушанне. Але сказаць так — усё роўна што не сказаць нічога, бо застаецца нявырашаным: кім было дадзена такое паслушанне, у які час і з якіх прычын.

Калі на першае з гэтых пытанняў адказаць, з-за адсутнасці гістарычных сведчанняў, не ўяўляецца магчымым, бо невядома, колькі заставалася ў жывых княгіня Раманова пасля пастрыжэння Еўфрасінні і хто заняў настаяцельскае месца пасля скону ігуменні. Вядома толькі тое, што Еўфрасіння правяла ў першым сваім манастыры некалькі год, паколькі звычайна словазлучэнне «неколько время» агіёграф ужывае для абазначэння досыць працяглага часу.

Паспрабуем вызначыць храналагічны прамежак, калі мог адбыцца пераход Палачанкі ў горад яе наступных аскетычных і асветніцкіх подзвігаў. Ніжняя граніца яго абмяжоўваецца 20 ліпеня 1116 году — датай скону епіскапа полацкага Міны, бо дазволіў Еўфрасінні перасяліцца ў галбец Св. Сафіі, як даводзіць Жыціе, не еп. Міна, а еп. Ілля. На жаль, нам невядома дакладна, ці стаў згаданы Жыціем епіскап Ілля непасрэдным пераемнікам Міны на полацкім пасадзе. Згодна з 25 Правілам IV Усяленскага і 89 Правілам Карфагенскага сабораў, якія рэгламентуюць не большы за трохмесячны тэрмін хіратоніі наступнага архірэя, епіскап Ілля павінен быў

---

²¹ Але ж наступныя развагі даследчыка адказваюць на пытанне, менавіта чаму Еўфрасіння вымушана была пакінуць манастыр княгіні Раманавай — з-за вайны ў Мінскай зямлі. — *Л.Л.*

рукапакласціся восенню таго ж 1116 г.²² Хаця ўжо згаданы Л.Га-рошка называе, без спасылкі на крыніцу, часам хіратоніі Іллі 1120 г.²³, аднак, паколькі нідзе не ўпамінаецца епіскап, які б кіраваў полацкай кафедрай з 1116 па 1120 г., мы не схільны давяраць гэтаму паведамленню.

Што ж да верхняй граніцы магчымага часу перасялення прападобнай князёўны, дык яна, як будзе бачна далей, абмяжоўваецца 1124–1125 гадамі²⁴. Але такі досыць шырокі васьмігадовы прамежак на самой справе належыць скараціць, па меншай меры ўдвае, паколькі «неколіко время» — пакладзем хаця б два гады — Еўфрасіння правяла ў манастыры княгіні Раманавай, і некалькі ж год (ужыта тое ж словазлучэнне «неколіко время») — у галбцы Полацкай Сафіі.

У вызначаны такім чынам тэрмін 1118–1122 гг. і адбылася падзея, якая, на наш погляд, і прымусіла полацкую князёўну пакінуць месца свайго пачатковага чаравання. Падзея гэтая таксама звязана з вайной. Менавіта: зімой (?) 1119 г. Глеб Усяславіч разам з палачанамі ідзе ваяваць Наўгародскую і Смаленскую вобласці. Вялікі князь Уладзімір Усеваладавіч Манамах пасылае супраць прадстаўніка (прадстаўнікоў) полацкай дынастыі свайго сына Мсціслава «с братъею и воеводы с довольным войском», наказаўшы найперш абясшкодзіць зачыншыка Глеба, найлепей жа — «как возможно, самого поймав, привести». Пад націскам велікакняскай кааліцыі, сілы якой сканцэнтраваліся супраць аднаго мінскага князя, Глеб адступае ў Мінск, які падваргаецца аблозе. Мірныя прапановы, што паступалі з боку Глеба і выклікаліся, верагодна, вялікімі разарэннямі ваколці Мсціслававым войскам, не мелі поспеху; Мінск быў захоплены, Глеб Усяславіч палонены і прывезены ў Кіеў, дзе і памёр неўзабаве ў заключэнні²⁵. Мінск і Мінская вобласць, найверагодней, былі анексіраваны Манамашычамі.

²² Да меркаванняў А. А. Мельнікава можна дадаць такую дэталю: Еўфрасіння магла быць пастрыжана менавіта ў прамежак, калі еп. Міна, дапусцім, хварэў перад сконам, таму пострыг дзяўчыны, насуперак правілам Царквы, зрабіў іерэй, а не епіскап. — *Л.Л.*

²³ Гарошка Л. Цыт. сач. С. 13.

²⁴ Тут відавочна гаворка ідзе пра перасяленне Еўфрасінні не ў галбцу Св. Сафіі, але пра наступны яе пераход у Сяльцо. — *Л.Л.*

²⁵ У кантэксце далейшага апавядання цікава тое, што Глеб Мінскі дабрадзейнічаў Кіева-Пячорскаму манастыру, у якім пабудоваў у 1108 г. трапезную, а таксама ахвяраваў 600 грыўняў (каля 118 кг.) срэбра і 50 грыўняў (каля 9, 8 кг.) золата. Яго княгіня, дачка Яраполка Ізяславіча і пляменніца вялікага князя Святаполка II, сканала 3 студзеня 1157 г. ва ўзросце 84 год, завяшчаўшы Лаўры 5 населеных вёсак і ўсё сваё майно. Як Глеб Усяславіч, так і яго супруга пахаваны ў Кіеўскіх Пячорах.

Увогуле пра падзеі 1119 г. і расклад палітычных сіл у іх мала што вядома. А таму і не можам мы адказаць з належнай дакладнасцю на пытанне, у якой сувязі з гэтымі падзеямі знаходзіліся лёсы Святаславічаў і ў тым ліку пераход Еўфрасінні з Ізяслаўскага (Ізяслаўль належыў, вядома ж, Мінскай вобласці²⁶) манастыра ў келлю полацкага кафедральнага храма. Аднак тое, што такая сувязь існавала, амаль не выклікае ў нас сумненняў.

Амаль упэўнены мы і ў тым, што да часу пераходу ў Полацк прападобная Еўфрасіння ўспрыняла чын схімы (намёк на што змяшчаецца ў фразе «паче подвижнейши нача быти»?), што ў наступным з'явілася аргументацыяй немагчымасці для яе пражывання ў саборнай царкве і выклікала ў самой падзвіжніцы сумненні з нагоды епіскапскага благаслаўлення на пабудову ўласнага манастыра²⁷.

Старажытнае Жыццё не каментуе, што менавіта абумовіла выбар галбца ў якасці новага жылля прападобнай князеўны ў Полацкім Сафійскім саборы, збудаваным яе дзедам Усяславам II Брачыславічам у 1044–1066 гг. «То же в подражание тех древних Иерусалимских дев, — заўважае, праўда, свяціцель Дзімітрый Растоўскі, пазнейшы інтэрпрэтар Жыцця, — среди коих была и Пречистая Дева Богородица, живших при Соломоновой Святой Святых церкви в особнх камарах, при стене церковной на то устроенных» (спіс РДБ, зб. Шыбан., № 170, арк.240). Не апошняй прычынай была, відаць, і багатая саборная бібліятэка і, напэўна, існуючы пры ёй скрыпторый. Не выключаны і сімвалічны падтэкст гэтай падзеі — адданне сябе пад містычны покрыў Сафій-Прамудрасці (тым болей, не забываем, што Сафіяй, магчыма, звалі маці Палачанкі). Адзначым, нарэшце, і тое, што, найверагодней, тады ж прыйшла разам з Еўфрасінняй у Полацк і згаданая далей у Жыцці чарнарызіца (не выключана, — карміцелька або адна з былых служанак князеўны), на пару з якой апошняя і заснавала ў далейшым уласны манастыр.

---

²⁶ Па меркаванні М. Ермаловіча, «Ізяслаўль быў цэнтрам асобнага ўдзелу і... меў свайго князя. У адрозненне ад суседняга Менска ён не быў далучаны да кіеўскіх уладанняў. Магчыма, што гэта было вынікам здзелкі Полацка з Кіевам... палачане адстаялі (Ізяслаўль), згадзіўшыся на шлюб дачкі Мсціслава (Уладзіміравіча) з ізяслаўскім князем Брачыславам... Паколькі Ізяслаўль пасля страты Менска займаў крайняе паўднёвае становішча ў непасрэднай блізкасці да кіеўскіх уладанняў, то ён стаў як бы дублёрам Менска і быў ператвораны ў найбольш умацаваны бастыён...». Гл.: Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды. — Мн.: Маст. літ., 1990. — С.175. — *Л.Л.*

²⁷ Але з довадаў самога даследчыка больш слушна меркаваць, што вялікую схіму Еўфрасіння прыняла як раз у Св. Сафій, пасля чаго і павінна была пайсці з кафедральнага сабору. — *Л.Л.*

Адным са схімных зарокаў прападобнай была, напэўна, уласнаручная праца ў скрыпторыі, з якой і абяцалася Еўфрасіння здабываць сабе наедак. «**Начат подвижнейши подвиг постнический восприимати** (яшчэ адзін намёк на прыняцце схімнага вобразу? — А.М.), **и начат книги писати своими руками, и наем емлющи, требующим даяше,**» — паведамляе агіёграф. Праца гэтая была надзвычай цажкай і маруднай: за дзень можна было спісаць не болей за чатыры-пяць старонак. Кнігі ў XII ст. пісаліся ўрачыстым почыркам, які называўся ўставам, часта ўпрыгожваліся адмыслова выпісанымі загаловачнымі літарамі (буквіцамі ці ініцыяламі) і мініяцюрамі, якія ілюстравалі змест твора.

Належыць адзначыць, праўда, што з наступнага тэксту вынікае: князеўна працавала не толькі на продаж (або, правільней, пад заказ, паколькі кніжнага рынку як такога ў рэаліях XII ст. папросту не існавала). Прынамсі, у далейшым у яе апынуліся кнігі, якія і леглі ў аснову новай манастырскай бібліятэкі. Як мы ўжо дапусцілі вышэй, пры Сафійскім саборы ўжо існавала перапісчыцкая майстроўня, паколькі для стварэння кнігі патрабавался праца рамеснікаў некалькіх спецыяльнасцяў (пісцы, златапісцы, мініяцюрысты, пераплётчыкі і інш.)²⁸, але не выключаем мы і магчымасці таго, што менавіта па ініцыятыве прападобнай, якая не жадала абмяжоўвацца індывідуальнай дейнасцю, і быў створаны гурток таленавітых майстроў-кніжнікаў па прыкладзе, магчыма, падобнага ж гуртка, які існаваў (?) ў Бельчыцкім манастыры. Верагодна, што неабходнасць падрыхтоўкі спецыялістаў для памнажэння ліку перапісваемых твораў упершыню і прывяла тады Палачанку да ідэі заснавання вучыльні.

Існуе вуснае паданне, згодна з якім Еўфрасіння пісала не дайшоўшы да нас летапіс Полацкага княства, што знаходзіўся ў бібліятэцы Полацкай Сафіі. Пацверджанню гэтаму (пры напэўным існаванні самога Полацкага летапісу) не існуе, а найверагоднейшы ход падзеяў не дазваляе падобным звесткам пераходзіць за мяжу легендарнага сказання. З'яўленнем жа гэтай гіпотэзы, з вялікім імпэтам потым падхопленай, мы абавязаны, як здаецца, знакамітаму

---

²⁸ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. С. 509. Пра тэхніку кніжнай справы на Русі гл.: Срезневский И.И. Древнерусские книги. — СПб., 1864; Симони П. К истории обихода книгописца, переплетчика и иконного писца. — СПб., 1906; Симони П. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества на Руси с XI по XVIII вв. (Тексты, материалы, снимки). — СПб., 1903.

беларускаму гістарычнаму міфатворцы В. Ластоўскаму²⁹, які ў сваіх «Лабірынтах» і выказаў меркаванне, быццам бы ў бібліятэцы Полацкага манастыра, што знікла пад час Лівонскай вайны, павінна была захавацца напісаная Еўфрасінняй мясцовая хроніка, а таксама творы святых роўнаапостальных Кірыла і Мяфодзія, перапісаныя ўласнаручна братамі-асветнікамі. Пра тое, наколькі рэальныя меркаванні, якія з лёгкай рукі судасных белетрыстаў перайшлі ў разрад ледзь не навуковых доследаў, дазваляем судзіць чытачу, адзначыўшы між іншым, што сам Полацкі летапіс, які не захаваўся да нашага часу, быў вядомы яшчэ ў XVIII ст., і ім карыстаўся, па яго ўласным прызнанні, В. М. Тацішчаў, называючы яго «Летапісцам Яропкіна, пісаным у Полацку»³⁰.

Тэкст Жыцця Еўфрасінні Полацкай змяшчае некалькі фрагментаў малітваў, укладзеных аўтарам у вусны прападобнай. Няма нічога дзіўнага ў дапушчэнні, што малітвы гэтыя былі складзены ў свой час, а быць можа і запісаны самой князеўнай, і пачатак падобнай царкоўна-літаратурнай працы якраз і мог быць пакладзены ў час пражывання схімніцы ў галбцы Сафійскага сабора (аналаг бачым у малітваслоўнай дзейнасці свяціцеля Кірыла Тураўскага, якому належыць эўхалагічны цыкл, створаны, найверагодней, пад час яго стоўпніцтва)³¹.

Такім чынам, жывучы схімніцай ў працах па пашырэнні кніжнай справы на землях Полацкага княства, «пребываючы ей некалькі разоў».

І аднойчы быў Еўфрасінні відзеж...

²⁹ На самай жа справе, гіпотэзу пра Полацкі летапіс, які быццам бы складала Еўфрасіння, у першыню выказаў віцебскі краязнавец М. Борх (1806–1881) у сваім нарысе «Гісторыя ў легендзе», апублікаваным у «Рочніку літэрацкім!» (Т. 2. СПб, 1844). — *В. Ч.*

³⁰ Найноўшае даследаванне праблемы Полацкага летапісу г.л. у працы: Чамярыцкі В.А. Таямніцы Полацкага летапісу // *Архівы і справаводства*. 1999, № 1; Яго ж. Загадка Тацішчава // *Там жа*, 1999, № 2–3. — *Л.Л.*

³¹ Дадамо: паколькі стварэнне эўхалагічнага цыкла Кірылам Тураўскім звязваецца даследчыкамі з яго намерам зацвердзіць у падпарадкаваным ім манастыры кінавіяльны ўстаў, то небеспадстаўна лічыць, што і эўхалагічныя творы Еўфрасінні Полацкай маглі таксама складаць нейкі завершаны цыкл, прызначаны для агульна-манастырскага ужытку ў кінавіі. — *Л.Л.*

Манастыр Святога Спаса

(каля 1125 — каля 1150 гг.)

*Господи, возлюбих благолепие дому
Твоего и место селения славы Твоея.
Пс. 25:8*

«В едину ночь возлеже, опочивати хотящи от многога стояния в молитвах яже к Богу, виде видение: поим ю¹ аггел и веде ю идеже бе церковьца Святога Спаса метохия Святыя Софии, яже зовется от людей Селце. И ту показа ей аггел Господень, глаголя: «Еуфросиние! зде ти подобает быти». Она же убуждшыся, дивляшесе в себе, глаголющи: «Что хошет ми се быти?» Тоя же нощи виде трици. И възбудившыся от сна, со страхом вста, славословяще Бога и глаголющи: «Слава Тобе, Боже, слава Тобе яко сподоби мя в нынешнюю ноць видети святое лице аггельское». И по сем нача псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое (Пс. 56:8). И паки к Тобе привергохся от ютробы матере моя. Бог мой еси Ты¹, яко восхоте, тако и сотвори на мне, рабе Твоей». И кончеваше утреннюю. Тоя же нощи явися епископу Илии ть же аггел, глаголя: «Введеди ю, рабу Божию Ефросинью, в церковьцу Святога Спаса на рекомое Селце место, бо то святое есть, яко достойна есть Царству Небесному, яко миро благовонно всходит мольтва ея к Господу и яко венец на главе царева тако почивает Дух Святый на ней, и яко солнце сияет по всей земли тако житие ея просияет предо аггелы Божии». Епископ же вста вьскоре со страхом и трепетом, прииде к ней. Еуфросиния же видевши его, поклонися ему и рече: «Благослови, владыко святый». Он же глагола: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти терпение и силу на всех вразех видимых и невидимых». Она же поклонившыся, рече: «Аминь. Буди мне по глаголу твоему^{II}, владыко святый». И седоста. Отверз же блаженный епископ уста своя, начат беседовати о спасении души. блаженная же Еуфросиния принимаше словеса его яко семена в житницу душа своя^{III} и плодящи ово 30, ово 60 или 100^{IV}. Много же побеседовав с нею и се прирече

¹ узяў яе.

ей, глаголя: «Дщи! хочу ти рещи слово, ты же с любовию прими е». Она же рече: «Рада, отче преподобне, прииму слово твое яко дар многоценен». И глагола ей епископ: «Веси² ли, чадо: се церковь есть соборная идеже седиши, ту вси человеци собираются, и тебе не лепо zde пребывати. То се есть церковьца Святаго Спаса в Селци, идеже братья наша лежат — прежде нас бывшии епископи. Негли Бог поспешит³ молитвами их и трудом твоим, и возградит место то велико». Еуфросиния же слышавши от епископа яко тако изглагола ей, и возрадовася душею и возвеселися сердцем, и явлению аггелову веру имши еже виде и слыша от него, глагола епископу: «Бог да поспешит ми, отче, молитвами твоими святыми».

Призвав же епископ князя Бориса стрья ея, и отца ея Георгия, и преподобную Еуфросинию, и честныа мужа, и постави я сам послухы, рек: «Се отдаваю Еуфросинии место святаго Спаса при вас, да по моем животе никтоже не посудит моего даниа». Се слышавше князи оба и боляре все от епископа, и поклонистася ему, глаголюще тако: «Ей, владыко святыи, се ти есть Бог положил на сердци твоем, еже сице умыслил отроковици сей попечение оней». Еуфросинии же реша: «Ты же иди и послушай епископа, еже ти велит, тако створи, то есть отец всем нам, того подобает слушати». (Еуфросиния же возревши на ня ослабленным лицом⁴ и рече им: «Рада иду, яко Бог повелит ми, тако и будет, воля Господня да будет о мне». Князи же и бояре все слышавше от преподобныа Еуфросинии глагол сий, возрадовашеся и приемше благословение от епископа и поклонившеся преподобной Еуфросинии, и целоваше ю любезным целованием, ехаша в дома своя.

Еуфросиния же поклонившися в Святей Софеи и благословившися от епископа, и тоя нощи вьставши, поимши с собою едину черноризицу, прииде на место зовомое Селце, идеже есть церковьца Святаго Спаса. И вшедши в церковь, и поклонившися, возгласи сице: «Ты, Господи, заповеда святым Своим апостолом рек: Не носите с собою ничесоже, токмо жезл⁵. Се аз Твоему словеси последующи, изыдох на место се ничтоже носящи, но точию Твое слово в себе имущи еже рещи «Господи помилуй». Еще же за все именование имею книги сиа, имиже утешает ми ся душа и сердце веселит. Лише⁵ же сих триех хлеб не имам ничтоже, но токмо Тебе

---

² ведаеш.

³ дапаможа.

⁴ з усмешкай на твары.

⁵ акрамя.

помощника и кормителя, Ты бо еси отец убогим, нагим одение, обидимым помощник, ненадеющимся надеяние^{VI}, и буди имя Твое благословено на рабе Твоей Еуфросинии отселе и до века. Аминь». Сице рекши и изшедши из церкви, нача подвижьнеша быти на молитву яже к Богу. И ту ей пребывающей неколико время.»

Гісторыя аб пачатку дзвячоага полацкага манастыра дастаткова падрабязна выкладзена агіёграфам, які, сам, верагодна, з'яўляючыся інакам^{VII} аднаго з Еўфрасіннеўскіх манастыроў, натуральна надаваў абставінам іх заснавання пераважную ўвагу. Гэта не азначае, тым не менш, што ў сваім аповедзе аўтар Жыцця адступае ад звычайнай агіяграфічнай схемы, за якой даследчыку яшчэ трэба распазнаць рэальны ход падзеяў, і зноў жа — выключна на аснове ўважлівых адносінаў да тэксту аповесці і ў супастаўленні яго з царкоўна-палітычнымі падзеямі на Русі ў адпаведную эпоху.

Заснаванне дзвячоага манастыра знаменавалася дзівосным з'яўленнем ангела, які і паказаў спачатку Еўфрасінні, а пасля і епіскапу Іллі месца, дзе мусіў быць узведзены манастыр — «ідеже бе церковьца Святаго Спаса⁶, метохия Святыя Софии, яже зовется от людей Селце». Слова «метахія»^{VIII} шматзначнае: яно магло азначаць як падвор'е, так і месца, на якім раней знаходзілася Сафійская царква; верагодна, у нашым выпадку належыць схіліцца да першага значэння, паколькі Сяльцо належала, як будзе відаць з далейшага апавядання, да зямляў епіскапскай кафедры Святой Сафіі. На гэтым месцы ўжо існаваў храм у імя Святога Спаса — аднаго з Гасподніх святаў. З далейшага апавядання даведваемся, што у гэтым храме «лежат (пахаваны. — А.М.) преже бывшии епископи». Пад час раскопак у 1961–1964 гг. М.К.Каргерам былі знойдзены руіны храма, датаванага пачаткам XII ст., пад якім і сапраўды змяшчаліся мужчынскія пахаванні⁷. Верагодней за ўсё, гэта і былі згаданыя ў Жыцці астанкі мясцовых епіскапаў, у тым ліку, магчыма, святога Міны Полацкага. Наўрад ці, аднак, Спасаў храм мэтазгодна называць усыпальніцай, прыпісваючы яму, такім чынам, вузка спецыфічны характар, паколькі існаваў даўні звычай хаваць целы памерлых клірыкаў і царкоўных іерархаў у храмах пад спудам.

⁶ У адным са спісаў (РДБ, Ф. 299, № 631) названа «церквицей Святаго Духа».

⁷ Каргер М.К. Храм-усыпальница в Евфросиниевском монастыре в Полоцке // Советская археология. 1977; Раппорт П.А. Полоцкое зодчество XII в. // Советская археология. 1980. № 3. Гэты храм меў багаты дэкор, яго падлога была выкладзена мазайчай і маёлікавай пліткай, а сцены распісаны фрэскамі. — Гл.: Сяліцкі А.А. Фрэскі храма-магільні Ефрасіннеўскага манастыра // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1979. № 4.

У любым выпадку, Сяльцо было епіскапскай воласцю, дзе, відаць, змяшчалася старая рэзідэнцыя полацкіх уладык. Такі вывад заканамерна выцякае з таго, што епіскап перадае гэты надзел Еуфрасінні. Увогуле, эпізод перадачы зямлі пад дзявочы манастыр вельмі цікавы ў фактаграфічным аспекце. «**Прывазав же епіскап князя Бориса, стрыя ея (Еуфрасінні. — А.М.), и отца ея Георгія, и преподобную Евфросинию, и честныя мужа, и постави я сам на ся послухы, рек: Се отдаваю Еуфросинии место Святаго Спаса при вас, да по моем животе никто же не посудит моего даниа**». Як бачым, ва ўрыўку называюцца імёны двух князёў, запрошаных на цырымонію перадачы Сяльца: Святаслава-Георгія ў якасці бацькі мяркуемай настаяцельніцы, Барыса Усяславіча — несумненна, як кіруючага князя Полацка, каму, разам з полацкім вечам («честными мужами»), належала права ратыфікацыі падобнага роду здзелак. Падкрэслім: менавіта толькі ратыфікацыі, і таму лічыць князя Барыса фундатарам манастыра, як гэта рабілася ранейшымі гісторыкамі⁸, наўрад ці мэтазгодна.

Апошняе, у сваю чаргу, дае магчымасць даволі дакладна храналагізаваць сам акт перадачы Сяльца і адпаведна — заснавання манастыра. Прыгадаем: Барыс Усяславіч памірае ў 1128 г. Аднак апісаныя падзеі адбываліся яшчэ за некалькі год да гэтага часу, паколькі, як паведамляюць летапісныя крыніцы, да 1128 г. Барыс ужо досыць даўно не з'яўляўся кіруючым полацкім князем, бо да падзеяў вайны 1127 г. ім быў Давід Усяславіч, а пасля іх — Рагвалод Барысавіч (пры яшчэ жывым бацьку)⁹. Пагэтам найверагодней дапусціць магчымасць адрачэння ад прастола Барыса Усяславіча на карысць, згодна са звычайнымі дынастычнымі парадкамі старажытнай Русі, старэйшага прадстаўніка ў сям'і, якім аказаўся Давід Усяславіч. Пазней, як мы ведаем, Давід быў пазбаўлены ўлады полацкім вечам, якое перадало права кіраўніцтва старэйшаму сыну Барыса — Рагвалоду. Такім чынам, падзеі, звязаныя з перадачай Сяльца, маглі адбывацца толькі ў час Барысавага кіравання Полац-

---

⁸ Напр.: Чистович И. Очерк истории Западно-Русской Церкви. — СПб., 1882. Ч.1. С.149.

⁹ «Полочане же, видя, что Мстислав, князь великий, воюет земли их за неправду Давидову и протчих их князей, выслали Давыда и со сынми из Полоцка... а Рохволда Борисовича взял, послали ко Мстиславу просить, чтоб его пожаловал, на Полоцкое княжение определил». — Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С.140.

кам¹⁰. Нам невядома, на жаль, калі адбылася змена ўлады на полацкім княскім пасадазе, але можна здагадацца пра яе сувязь са зменай агульнай палітычнай кан'юнктуры ў рускай дзяржаве пасля смерці Уладзіміра Манамаха 19 верасня 1125 г. і ўвакняжання Мсціслава Уладзіміравіча (Вялікага). Была, праўда, і яшчэ адна падзея, якая гэтак сама магла мець падобны вынік: суд Уладзіміра Манамаха, што адбыўся ў 1121 г. у Смаленску і меў на мэце галоўным чынам «разсмотрение несогласей и усмирение половецких князей»¹¹. Аднак гэтая дата здаецца нам малаверагоднай: занадта мала часу прайшло з мяркуемага моманту пераезду Еўфрасінні ў Полацк, а «неколько время» азначае зазвычай у вуснах аўтара Жыція некалькі год. Такім чынам, верхнюю мяжу перадачы Сяльца пад жаночы манастыр даволі ўпэўнена вызначаем 1125–26 годам. Ніжняя ж мяжа, акрэсліваецца толькі 1119 г., таму што нам невядома, колькі часу правяла Еўфрасіння ў галбцы Полацкай Сафіі. Думаецца, аднак, што наўрад ці меней пяці год, ды і дваццацігадовы ўзрост для ігуменні і фундатаркі манастыра ўяўляецца нам мінімальным¹², а таму і час заснавання жаночага манастыра кладзем на 1126 г.

Крыху насцярожвае ў працываным урыўку невялікая дэталёвая — занепакоенасць епіскапа Іллі ў тым, што пасля яго смерці ягонае «падаванне» Еўфрасінні можа выклікаць (а на самой справе — верагодна, і выклікала, у сувязі з чым агіёграф і ўжыў адпаведную фразу) судовую цяжбу¹³. З гэтага вынікае, што Сяльцо выходзіла з епіскапскіх уладанняў назаўжды. Чаму? І для чаго было аддаваць Сяльцо пад жаночы, а не, скажам, пад мужчынскі манастыр, які мог бы заставацца і надалей епіскапскай рэзідэнцыяй? Іншымі словамі: якімі падзеямі было выклікана і на якіх умовах адбылася перадача Сяльца Палачанцы — прадстаўніцы княскай дынастыі? Адка-

---

¹⁰ Можна дапусціць, канешне, і тое, што Барыс быў закліканы сведкам не як уладарны князь, а проста як старэйшы з кіруючай дынастычнай галіны пад час князявання яго сына ў 1127–1128 гг., але гэтае і малаверагодна, і да таго ж у падобным выпадку Еўфрасіння не паспела б дасылкі бацькі (Святаслава-Георгія) ў Візантыю здзейсніць пострыгі Градзіславы і Звеніславы, што адбыліся з пэўным перарывам і далёка не адразу пасля перадачы Сяльца.

¹¹ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 134.

¹² У адпаведным месцы Жыція Еўфрасіння названа «отроковицей». Згодна з візантыйскай традыцыяй, якой, мяркуючы па «Зборніку» 1073 г., следавалі і на Русі, жыццё чалавека падзялялася на сем сямігадовых перыядаў, прычым узрост «отрока» знаходзіўся ў межах ад 14 да 21 года.

¹³ Магчыма, таму і існуе розначытанне ў адпаведным месцы Жыція, у адным са спісаў якога (РДБ, Ф. 299, № 631) паведамляецца аб перадачы не ўсяго Сяльца, а толькі Спаскай царквы.

зы на гэтыя пытанні могуць быць шматлікія, але аднолькава няпэўныя. Так, напрыклад, А.Сяліцкі небеспадстаўна звязвае найменне Юравічы (на беразе Палаты, побач са Спаскім) з імем і асобай князя Святаслава-Георгія¹⁴. І калі дапусціць наяўнасць гіпатэтычнага Святаслававага дамену ў Полацку, тады становіцца зразумелай і логіка аддачы (узамен на нейкае іншае Святаславава найменне?) суседняга Сяльца Святаслаўне пад пабудову манастыра і пазнейшае заснаванне мужчынскага манастыра ў саміх Юравічах — побач з дзявочым.

Пасля завяршэння афіцыйнай цырымоніі Еўфрасіння, узведзеная тады ж, найверагодней, у сан ігуменні, пасля малітвы ў Сафійскім саборы і атрымання архірэйскага благаслаўлення ідзе, абавіраючыся на наяўнае жазло, на новае месца свайго падзвіжніцтва. Агіяграфічнае казанне прапануе нам цікавую фактаграфічную дэталю: адыход Еўфрасінні ў Сяльцо адбыўся той жа ночы. Для чаго спатрэбілася такая спешнасць? Можна меркаваць — каб пачатак служэння ў новай якасці храналагічна супаў з нейкай царкоўнай падзеяй і быў містычна асвячоны ёю. Магчыма, такой падзеяй было свята Пасхі ці Праабражэння, паколькі манастыр быў асвечаны, найверагодней, у імя адной з гэтых свяшчэнных падзей, і ў такім выпадку маем магчымасць удакладніць тэрмін заснавання Еўфрасіннеўскага манастыра. На карысць гэтага дапушчэння сведчыць і наступная малітва Еўфрасінні ў Спаскай царкве, у якой згадваюцца «тры хлябы», відаць, спечаныя з зерня, асвечанага і благаслаўленага пасля заамвоннай малітвы пры царкоўнай службе Пасхі або Праабражэння паводле Апостальскага правіла. З другога боку, агіаграф нічым не падкрэслівае такую шматзначную для яго дэталю, хаця ў адным пасажы Жыція («такو почивает Дух Святы на ней») можна бачыць намёк на свята Пасхі, бо гэтая фраза можа з'яўляцца алюзіяй на Дзеі 1:8 — зачальны ўрывац, які чытаўся на Пасхальнай літургіі. Але хутчэй за ўсё святам, у ноч якога Еўфрасіння вышла са Св. Сафіі, было свята Праабражэння Гасподняга, паколькі сам Еўфрасіннеў манастыр насіў раней і носіць зараз гэтае імя. Тры хлябы, якія згадваюцца ў Жыціі прападобнай, спечаныя са злакаў і асвечаныя пад час царкоўнай службы свята Праабражэння. Такім чынам, тэрмінам узнікнення полацкага жаночага манастыра цалкам слушна лічыць 6 жніўня 1126 года.

¹⁴ Селицкий А.А. Цыт. сач. С. 90 (са спасылкай на дакумент ЦДГА Беларусі, ф. 1437, воп.1, адз. зах.1943).

Згадана ў Жыцці і «едина черноризица» або «старица» (былая карміцелька?), якая і стала першай насельніцай новага жытла. Нам невядома, кім была яна, але несумненна, што гэтая інакня была выклікана з Заслаўскага манастыра або, верагодней, узята Еўфрасінняй яшчэ пад час свайго пераезду ў Полацк.

Цікава, што аўтар наўмысна падкрэслівае, нібыта Еўфрасіння пачала свой манастыр літаральна з пустога месца, узяўшы з сабою толькі асвечаныя хлябы і кнігі, «имиже утешает ми ся душа и сердце веселит» — найверагодней, устаўныя, неабходныя пры выкананні богаслужэння, якія і леглі ў аснову манастырской бібліятэкі.

Трэба сказаць пра тое, што з першых жа дзён быцця Еўфрасінневага манастыра тут з'яўляецца бібліятэка, у аснову якой ляглі ўласнаручна перапісаныя князёўнай кнігі (у першую чаргу — богаслужбовыя). Здаецца праўдападобным, што неўзабаве ў манастыры Еўфрасінні была створана вучэльня, дзе сама ігумення і, відаць, запрошаныя ёю настаўнікі вучылі насельніц, а магчыма — і маладых гараджанак, якія тут выхоўваліся, — чытанню, пісьму, асновам хрысціянскага вучэння, свяшчэннай гісторыі і пачаткам прыродазнаўчых навук, царкоўным спевам і рэлігійнай набожнасці. Манастырскія школы хаця і не былі распаўсюджаны, але і не з'яўляліся тады навіной на рускіх землях. Так, яшчэ ў 1086 г. старэйшая дачка вялікага князя Усевалада Яраславіча і ўнучка Канстанціна Манамеха Ганна (Анка), — Палачанка даводзілася ёй, верагодна, унучатай пляменніцай, — прыняўшы манаскі пострыг у жаночым манастыры пры царкве святога Андрэя, «многи инокини собрав, пребывала в нем во всяком благоговении, молитве, посте и целомудрии, храня жестоко закон монашеский, препровождая время в чтении книг. Собравши же младых девиц неколико, обучала писанию, також ремеслам, пению, швению и иным полезным им знаниям, да от юности навыкнут разумети закон Божий и трудолюбие, а любострастие в юности воздержанием умертвят»¹⁵.

Думаецца, што аналагам школы, заведзенай у Андрэеўскім манастыры, была вучэльня, заснаваная у Полацкім Спаскім манасты-

---

¹⁵ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 95. Жыццё Еўфрасінні Полацкай, як мы заўважым у належны час, мела некалькі паралеляў з лёсам Ганны Усеваладаўны, пра якую мы ведаем, да прыкладу, тое, што ў 1089–90 гг. яна знаходзілася ў складзе пасольства, выпраўленага за новым мітрапалітам (Там жа. С. 96). Памерла 6 лістапада 1112 г. «Сия Анка, дочь Всеволода, — каментуе В.М.Тацішчаў, — уменшительно Анка именована, мно, от любви родителей... и дай Боже, чтоб мы такую Анну еще иметь могли. Дивлюся же, что она во святые не причтена» (Там жа. С. 259).

ры. Менавіта туды просіць Еўфрасіння даслаць з бацькоўскага горада і сваю, на той час, верагодна, яшчэ непаўналетнюю сястру Градзіславу. Вынікам выхаваўчых намаганняў Еўфрасінні было шчырае жаданне Градзіславы па прыкладзе старэйшай сястры ўспрыняць манаства. Праз належны, відаць, трохгадовы, тэрмін Еўфрасіння наказвае пастрыгчы малодшую сястру, навучаную ўжо «спасенію души», у манахіні з імем Еўдакіі, што дае нам магчымасць меркаваць аб хросным імі Градзіславы, якое таксама не паведамляецца агіёграфам. Пострыг зноў здзяйсняе іерэй, паколькі ў Полацку к гэтаму часу не было епіскапа, бо Ілья да таго часу памёр, а на Русі з канца 1126 да 1130 г. не было мітрапаліта, які б мог рукапакласці епіскапа ў Полацк.

«И тако посла ко отцу своему, глаголющи: «Пусти ко мне сестру мою Городиславу, — тако ей беста имя нарекла родителя, — да научится, — рече, — грамоте». Он же пусти ю к ней. Она же с прилежанием учаше ю спасению души, сия же со прилежанием примаше, яко нива плодovита, умягчивши сердце свое, и глаголаше: «Господь Бог да устроит ми на спасение души моей твоими святыми, госпоже, молитвами». Сие рекши ей. Преподобная же Еуфросиния введши ю в церковь и повеле иереєви, огласивши, облещи ю в чернеческия ризы, и нарече имя ей Евдокия.»

І зноў толькі праз некаторы час даведваецца пра гэта аддалены ад Полацка Святаслаў-Гергій. Спачатку ён пасылае сваіх баяраў у манастыр да Еўфрасінні, каб забраць сваю малодшую дачку, і толькі пасля прыезджае сам.

«И по малех днех присла отец к ней, глаголя: «Пусти уже сестру свою ко мне». Она же отвеща: «Еще не изычѣ¹⁶ всей грамоте». Уведв же отец ея яко утаи его постриже ю, и възьрися на преподобную Еуфросинию, сердцем горя приехав к монастыреви и глагола: «Чадо мое! что створи! Приложи ми сетование к сетованию и души моей печаль к печали». И сия ему глаголющу от горести сердца своего, реками слез часто изливаше от очию своею, любезно дръжа Евдокею и глаголя: «Чадо моя! на се ли вас родих или на се вас мати воспита? Ужели ваю¹⁷ брак уготовах, ужели чертог и брачныя ризы ваю на сетование положих себе? Чада моя милая, что ми воздаста? В радости место горькия печали сердце мое наполниста». Все же бояре его слышавше жалость князя своего, горко пла-

---

¹⁶ не навучалася.

¹⁷ ваш.

кахуся о напрасней печали князя своего. Блаженная же Еуфросиния отвещеваше ко отцу своему: «Что ради печалуешися на мя? Имеев печальника и помощника единого Бога». Отец же ея малу утеху приим от слова си преподобных Еуфросинии, еха в дом свой. И Евдокия же пребываше в монастыри, повинующися сестре своей. Блаженная же Еуфросиния трудом многим моляшеся к Богу о месте том дабы е устроил Бог.»

Князь-бацька зноў быў жорстка расчараваны ўчынкам дачкі, якую, напэўна ўжо заручаную, яўна меркаваў выдаць замуж у самы бліжэйшы час («Ужели ваю брак уготовах? Ужели чертог и брачныя ризы ваю на сетование положих себе?» — наракае князь). Не выключана, што прыгатаванне дынастычнага шлюбу дачкі было нейкім чынам звязана з падзеямі 1127 г., калі Святаслаў-Георгій мог мець пэўныя спадзяванні на ўзвышэнне ўласнага палітычнага становішча пасля разгрому полацкіх, у асноўным мінскіх, князёў кіеўскім князем Мсціславам Вялікім, падзеямі выгнання з Полацку князя Давіда і ўвакняжання Рагвалода Барысавіча, кандыдатура якога на вярхоўны полацкі пасада наўрад ці задавальняла Святаслава-Георгія, які хаця і не здолеў сам заняць яго, але напэўна аддаваў бы перавагу таму, каб у княстве ўладарыў яго адзінакроўны брат, а не «зводны» пляменнік. Увогуле, пасля падзеяў 1127 г. паміж Усяславічамі разгарэлася сапраўдная дынастычная вайна (якую, уласна, гэтыя князі вялі ледзь не пастаянна); яна і прывяла да сумных вынікаў 1129 г.

Барацьба гэтая разгарэлася, відаць, з новай сілай пасля скону на пачатку 1128 г. старэйшага з жывых сыноў Усяслава Брачыслава — князя Барыса. Найверагодней, што менавіта пасля смерці свайго бацькі ў манастыр да Еўфрасінні і прыходзіць асірацелая, а хутчэй за ўсё — і нядаўна аўдавелая (?) князёўна Звеніслава Барысаўна¹⁸, «принеся всю свою утварь златую и ризы многоценны» ў якасці ўкладу ў манастыр да Еўфрасінні (паводле 6 Правіла Двухкратнага сабору), дзе яна і далучылася да ангельскага вобразу з імем Еўпраксіі.

«Беше же во граде княжна Борисовна именем Звенислава. И принесе всю свою утварь златую и ризы многоценны ко Еуфроси-

---

¹⁸ У Жыціі, змешчаным у Вялікіх Чэціцх Мінеях, знаходзіцца паведамленне аб тым, што Звеніслава таксама ратавалася ў манастыры ад замужжа («прииде к ней княжна Борисовна именем Звенислава и принесе вся ризы своя, иже бе устроены на брак»), але тут нам бачыцца памылка, што ўзнікла ў пазнейшай Макареўскай рэдакцыі па аналогіі з сюжэтам аб пострыгу Еўфрасінні і Еўдакіі.

нии, и рече ей: «Госпоже и сестро! Вся красная мира сего ни во чтоже ми ся мнит. Сия вся даю Святому Спасу, а сама хочу поклонити главу свою подо иго Христово». Она же приятю с радостію, и повеле иереєви пострици ю, и нарече имя ей Еупраксия¹⁹. И тако начаста пребывати в ...»

Менавіта пра яе гаворыць агіёграф як пра найлепшую папличніцу Еўфрасінні, з якою апошня не толькі жыла «в едину мысль в молитвах яже к Богу... яко едина душа в дву телесу», але якую і ўзяла з сабою ў свой апошні шлях да Святых мясцін...

Перш чым перайсці да аналізу наступных звестак Жыцця, неабходна прыгадаць палітычныя падзеі ў Полацкім княстве пасля 1128 г., паколькі яны гралі досыць вялікую ролю ў лёсе прападобнай Еўфрасінні. У 1129 г. вялікі князь Мсціслаў Уладзіміравіч збірае кааліцыю падуладных яму князёў, у тым ліку «полацкіх і крывіцкіх», для паходу супраць полаўцаў. Адмоўны адказ полацкіх уладароў быў абразліва-ганебны: «Ты с Бонаком Шолудяком здравствуйте оба и управляйтесь сами, а мы имеем дома что делать». Тым самым палачане, як здаецца, парушылі ўмовы дагавору 1127 года. Разбіўшы полаўцаў, Мсціслаў вырашае пакараць Усяславічаў, якія скарысталі момант і напалі ў адсутнасць князёў-удзельнікаў кааліцыі на іх уладанні, не спыняючы аднак унутрыдынастычных сварак (ранейшых спрэчак аб тым, каму — Давіду Усяславічу або Рагвалоду Барысавічу — належыць кіраваць Полацкай зямлёй). Мсціслаў пасылае ў Полацк войскі на чале з ваяводамі, якія і ўзялі ў палон полацкіх князёў, выдадзеных ім вечам, і прывязлі іх на «паказальны» суд у Кіеў. Летапісы не называюць імёнаў асуджаных Ізяславічаў, затое паведамляюць аб далейшым лёсе «Давіда, Ростислава, Святослава и двух Рохволдичев (сыноў Рагвалода-Барыса) с женами и детьми»: пасля паказальнага суду Мсціслаў, «посады в три судна, послал Днепром в Царьград, написал к императору Иоанну, зятю своему, чтоб их тамо велел содержать. Император же, приняв их, определил им довольное на содержание и послал в войско, бывшее противо сарацин, где они с похвалою служили. В Полоцк же Мстислав определил сына своего Изяслава»²⁰. Забягаючы крыху наперад, скажам, што у 1132 г. Мсціславаў пасадак мяняецца палачанамі на «мясцовага» князя Васільку Святаславіча. У 1139 жа годзе, мабыць, адбыўшы дзесяцігадовы тэрмін пакарання, «пришли из Грек два князя полоцкие, которых Мстислав туда сослал»²¹

¹⁹ У адным з рукапісаў XIV ст. даецца імя Еўдоксея.

²⁰ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С.142.

²¹ Там жа. С. 152.

У паведамленнях летапісаў ёсць, мы бачым, некалькі двухсэнсоўнасцяў, якія патрабуюць дадатковага каментару. Па-першае, незразумела, ці ўсе пяць князёў былі сасланы ў Візантыю разам з сем'ямі, ці гэта датычылася толькі двух апошніх — Рагвалодзічаў-Барысавічаў (Рагвалода-Васіля і Івана). Па-другое, калі дапусціць, што ў ссылцы былі ўсе пяць князёў з сем'ямі, няясна, якім чынам апынуўся на полацкім прастоле Васілька Святаславіч. Па-трэцяе, застаецца пытанне, хто ж з Усяславічаў вярнуўся з ссылкі²².

Нягледзячы на агульнапрынятую думку, нам здаецца, што удакладненне «з жонкамі і дзецьмі» адносіцца толькі да Рагвалодзічаў або, па меншай меры, не адносіцца да Святаслава-Георгія²³. Паспрабуем аргументаваць гэтую пасылку. Па-першае, не забудзем, што жонка Святаслава прыходзілася сястрой, а іх дзеці — пляменнікамі вялікім князям Мсціславу і Яраполку Уладзіміравічам. В.Янін на падставе помнікаў полацкай сфрагістыкі ўвогуле робіць вывад пра тое, што «у трыццатых-пяцідзесятых гадах XII стагоддзя Полацкам кіравалі галоўным чынам княгіні. У іх ліку была і жонка Святаслава Усяславіча... і яго дачка Еўфрасіння, якую сцены манастыра не збераглі ад свецкіх клопатаў»²⁴. Вывад аб «полацкім матрыярхаце» здаецца нам далёка не бясспрэчным, хаця адмаўляць пэўную свецкую і палітычную дзейнасць Святаслававай княгіні і яго князёўны мы не можам, а ў кантэксце цяперашняй праблемы нават і павінны пагадзіцца з верагоднасцю прабывання сямейства Георгія ў Полацку, а не ў Візантыі. Не забудзем і таго, што менавіта пры Яраполку на полацкі прастол узыходзіць Васілька Святаславіч («Полочане, не хотя иметь Мстиславичев, всгоре выгнали Святополка, посадя на место его Василька Святославича, внука Мономаша»²⁵). Адкуль ён узяўся? М. Ермаловіч выказваў думку, што, як і ў падзеях 1127 г., полацкае веча аддало на суд далёка не ўсіх сваіх князёў: «некоторых з іх, відаць, маладзейшых, яны (палачане. — А.М.) прыхавалі ў надзейным месцы», толькі на гэты раз Васілька Святаславіч «ясна... разам з сястрой Прадславай (Ефрасінняй Полацкай)

²² Яшчэ датэрмінова, як сведчыць не зусім праўдападобнае паведамленне Васкрэснскага летапісу, «влияние взяше ис Царяграда князя Полотского Ростислава Рогвалодовича детей: Давила князя да брата его Мовколда князя, и тот на Вилне первый князь Давил, брат Мовколда большой» — ПСРЛ. Т. 7. С. 253.

²³ У Канстанцінопалі памерла і была пахавана ў манастыры св.Данііла жонка князя Брачыслава (лагойскага?) Ксенія. — Гл.: Путешествие новгородского архиепископа в Царьград. СПб., 1872. С. 50, 167. Не абавязкова, аднак, што гэта была менавіта жонка Брачыслава, сына Мсціслава-Давіда і тым болей неабавязкова, што яна памерла менавіта ў выгнанні.

²⁴ Янін В.Л. Полоцкий матриархат // Знание — сила. 1970. № 12.

²⁵ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С.144.

унік высылкі і быў дзесьці блізка, верагодней за ўсё ў Літве»²⁶. З гэтым і звязвае М. Ерамаловіч, следам за І.Бяляевым і Л. Аляксеевым²⁷, паходы Мсціслава на Літву 1130 і 1131 г. На нашу думку, гіпотэзе аб вядзенні «партызанскай вайны» Васількам супраць Мсціслава (не кажам ужо пра мяркуемыя ўцёкі ў Літву ігуменні Еўфрасінні!) бракуе аргументацыі; наадварот, супраць яе сведчыць хуткае і мірнае ўвакняжанне Васількі на полацкім пасадзе пры Яраполку ў 1132 г. і ўся далейшая палітыка брата Еўфрасінні, скіраваная на пагадненне з велікакняскім прастолам^{IX}. Згадзіцца з М.Ерамаловічам мы можам толькі ў тым, што Васілька і сапраўды ўнік высылкі, але не як уцякач-партызан, а ў якасці пляменніка вялікага кіеўскага князя.

Аб тым, што толькі Рагвалодзічы былі высланы са сваімі сем'ямі, ускосна сведчыць колькасць суднаў, на якіх былі высланы князі: найверагодней, на адным з іх плылі трое саюзнікаў-Усяславічаў (нагадаем наша меркаванне, што Святаслаў і Расціслаў складалі партыю свайго адзінакроўнага брата Давіда), на другім і трэцім — кожны з Рагвалодзічаў са сваёй сям'ёй. Можна дапусціць нават, што пакаранне датыкнулася сем'яў абодвух братоў, паколькі менавіта яны прадстаўлялі кіруючую галіну дынастыі Ізяславічаў і таму найперш ад іх зыходзіла адмова прымаць удзел у паходзе на полаўцаў.

Вельмі складана таксама адказаць на пытанне, хто з пакараных князёў вярнуўся з Візантыі. Адным з іх быў дакладна Рагвалод-Васіль, бо ён заняў пазней полацкі пасад. Але хто быў другі — дакладна невядома, хаця небеспадстаўна лічыцца, што ім быў другі Рагвалодзіч, Іван, пра далейшы лёс якога нам, урэшце, нічога невядома...

Вернемся да Жыція прападобнай Еўфрасінні.

Наступным паведамленнем яго з'яўляецца сказанне аб пабудове або, магчыма, перабудове Спаса-Праабражэнскай царквы Еўфрасіннеўскага манастыра²⁸.

---

²⁶ Ерамаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. — Мн., 1990. С.183, 190.

²⁷ Бяляев И. Очерк истории Северо-Западного края России. — Вильно, 1867. С.30; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. — М., 1966. С. 263–264.

²⁸ Пра самую гэтую царкву і асабліва яе архітэктурі і фрэскі існуе досыць багатая літаратура, пераважна мастацтвазнаўчага характару. Сярод прац нашага стагоддзя назавем: Хозераў І.М. Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мн., 1927. Т. 1; Шчакаціхін М.М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. — Мн., 1928. Т. 1; Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Спасская царква Ефросіньева манастыра в Полоцке // Памятники культуры. Новые открытия. 1979. — Л., 1980; Штендер Г.М. Новые материалы исследований церкви Спаса Преображения Ефросиньева монастыря в Полоцке // Реставрация и исследования памятников культуры. — М., 1982. Вып. 2; Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI–XII веков. — Мн., 1992.

«И по сем блаженная Еуфросиния заложи церковь камению Святаго Спаса, и от начатка доспе за 30 недель. И се хочу вам, братие, чудо сказати. Бе муж именем Иван приставник над делатели церковными, к немуже прихожаше многожды глас свитающе дни, глагола: «О Иване! востани и поиди на дело Вседръжителя Спаса». И во един от дний встав, прииде ко блаженной Еуфросинии и рече ей: «Ты ли, госпоже, присылаеш понужати мене на дело?» Она же рече: «Ни». И паки рассмотривши премудрая жена рече ему: «Аще и не аз тя возбужаю, а кто тя ни позывает на таковое дело, того послушай прилежно с потщанием». И паки другое чудо скажу вам, добрии послушници. Уже скончаней бывши церкви и мало недоставшим плитам²⁹, нечим бяхе верха скончати, и поискавше не обретоша ничтоже³⁰. И печаловашеся о том Еуфросиния, и воздохнувши рече: «Слава Тебе, Владыко вседръжителю и человеколюбче, даровавый си нам болшая, то дай нам и меньшая, имже свершится церковь Твоя». И тако ей помольшися, заутра по устроению Божию обретошася в печи плиты. И того дни свершиша церковь и крест возставиша. Преподобная же Еуфросиния видевше совершени³¹ церковь, возрадовася душою, и бысть священство и велия радость всем христьяном. И собрашася князи и сильнии мужие, и иноки и инокия, и протии людие, и бысть тръжество велие, и празноваша дни многи, и разыдошася кождо въсвоися. Видевши блаженная яко исполнил естъ Бог желание сердца ея, и вшедши в церковь паде ниц на земли, и въздохнувши от глубины душа, лице свое мочаши слезами и начат глаголати: «Ты, Господи сердцевидьче, благодателю, Боже богом, милостивый Господи! призри на храм Твой яже создах во имя Твое, якоже рече Соломон: Вышний не в рукотворенах церквах живет^X. Ты же, Господи, призри на мя на рабу Твою Еуфросинию и на рабыню Твоя сия, яже собрах во имя Твое, да приимше иго Твое легкое^{XI} на выя своя поидут вслед Тебе, и сътвори я овца двора Твоего и буди им пастух^{XII} и дверник, да ни едино от них не будет въсхыщено³² волком губителем дьяволом. Буди им, Господи, оружие и забрала, да не приидет нань³³ зло, ни рана не подвижится к телесем нашим, и не погуби нас со безаконии нашими, на Тя бо упование наше положихом, яко Ты еси Бог знающим Тя^{XIII}, и Тобе хвалу воспущаю до последняго моего издыхания, вьвеки, аминь».

²⁹ калі будаванне царквы ўжо заканчвалі, і калі трохі не хапіла пліт (плінфы)...

³⁰ нічога не знайшлі.

³¹ у сэнсе «дабудаваную».

³² выкрадзена.

³³ на іх.

Перш чым перайсці непасрэдна да фактаграфіі гэтага эпизоду, паспрабуем высветліць, якую дакладна назву мела гэтая царква. А. Сяліцкі мяркуе, што храм называўся ў імя Раства Хрыстовага, «які дайшоў да нашага часу пад назвай Спаса Праабражэння»³⁴. Гэты вывад даследчык-мастацтвазнаўца робіць на падставе здагадкі, што менавіта гэтая царква мелася на ўвазе пры пераліку храмаў Полацкай архіепіскапіі «Церковь Святого Спаса у месте Полоцком на посаде Великом. Церковь на том же посаде Рождества Христова»³⁵. Наўрад ці, аднак, Вялікім пасадам называлася Сяльцо і наўрад ці пасады гэты, як дапускае аўтар, цягнуўся ад Сафійскага сабора да самага Сяльца. Некаторыя даследчыкі мяркуюць, да прыкладу, быццам ба першапачаткова гэты храм быў асвечаны ў імя Раства Хрыстова і толькі пасля, ужо ў XVII ст., назва ўсяго Праабражэнскага манастыра перайшла і на храм, калі 9 ліпеня 1654 г. пры цары Аляксеі Міхайлавічы «было священие церкви Преображение Спасово» (дакладней сказаць — яе пераасвячэнне пасля таго, як яна пабыла ў маёмасці ордэна езуітаў). На самой справе Спаса-Еўфрасіннеўская царква многа раней ужо называлася па імені ўсяго манастыра. Дарэчы, у некаторых спісах, праўда, даволі позніх (XVI ст.), «Ступеннай кнігі царскага радаслоўя» Спасава царква таксама называецца Праабражэнскай. І паколькі нам невядома пра пераасвячэнне гэтай царквы да XVI ст., то і меркаваць пра перайменаванне яе ў нас няма ніякіх падстаў.

Такім чынам, выснова пра тое, што і першапачаткова новы храм полацкага дзявочага манастыра насіў імя Праабражэння, уяўляецца нам цалкам заканамернай. Царква была ўзведзена недалёка ад папярэдняга манастырскага храма, які служыў, як мы помнім, усыпальніцай полацкіх іерархаў і ў час апісаных падзей быў ужо струхнелы, а можа быць — нават абваліўся.

Пяройдзем непасрэдна да эпизоду пабудовы храма. Агіёграф апавядае пра цуд, які папярэднічаў гэтай падзеі і нават стымуляваў яе. **«Бе муж именем Иоан»³⁶, приставник над делатели церковными,**

³⁴ Селицкий А.А. Цыт. сач. С.90. Тут жа прыводзіцца і меркаванне Л.І.Ліфшыца, згодна з якім назва манастыра Еўфрасінні была дадзена паводле назвы храма-усыпальніцы, і толькі ў XVIII ст., пры пераасвячэнні манастыра, назва гэтага храма перайшла на Еўфрасіннеўскую царкву і першапачаткова названую ў імя Раства Багародзіцы (тут, напэўна, збылітаны храмы жаночага і наступнага мужчынскага манастыра).

³⁵ Археографический сборник документов. — Вильно, 1867. Т. 1. С.174.

³⁶ М.Варонін і В.Лазараў лічылі, што Барыса-Глебская царква Полацкага мужчынскага Бельчыцкага манастыра была таксама пабудавана гэтым жа «приставником над делатели» Іаанам (История русского искусства. — М., 1957. Т. 1. С. 316–320). Гэта праўдападобна, як праўдападобна і тое, што таму ж Іаану заказвае Еўфрасіння і ўзвядзенне храма для свайго мужчынскага Багародзіцкага манастыра.

к нему же приходиле многожды глас свитаюшу дни, глагола: О Иване! Востани и поиди на дело Вседръжителя Спаса! И во един от дний вьстав, прииде ко блаженной Еуфросинии и рече ей: Ты ли, госпоже, присылаешь понужати мене на дело? Она же рече: Ни. И паки рассмотривши премудрая жена, рече ему: Аще и не аз тя возбужаю, а кто ты ни позывает на таковое дело, того послушай прилежно с потщанием».

Гэты ўрываек надзвычай загадкавы ў фактаграфічным аспекце. З паведамлення агіёграфа вынікае, што заказчыцай будаўніцтва была зусім не Еўфрасіння: як помнім, яна сама была здзіўленая прыходам да яе «приставника» (г. зн. дойдзіда і падрадчыка, кіраўніка арцелі і, дарэчы, зусім не абавязкова — манаха) Іаана. За ўмаўчаннем яўна стаіць рэальны факт пабудовы (або перабудовы) царквы на сродкі нейкага ўкладальніка, імя якога не названа ў Жыціі. Увогуле грашовыя ўклады або само будаўніцтва храмаў і манастыроў на грошы ўплывовых фундатараў — справа пашыраная ў старажытнай Русі. Але падобная «ананімнасць», сляды якой нам бацаца ў прыведзеным аповедзе пра цуд, і сапраўды загадкавая.

Узвядзенне Спаскай царквы будаўнічай арцеллю на чале з дойдзідам Іаанам было даволі спешным, асабліва калі ўлічыць, што гэтая ж арцель займалася ўсімі работамі, ад выпрацоўкі вобразу храма да прыгатавання цэглы. Будаўніцтва адбылося настолькі хутка, што агіёграф палічыў неабходным паведаміць пра гэта наўмысна: «от начатка доспе за 30 недель». Тэрмінам заканчэння будаўніцтва было, пэўна ж, прастольнае свята Праабражэння (6 жніўня). Як патрабаваў вытворчы працэс, праз паўтара-два гады, калі храм зрабіў усадку, ён быў распісаны фрэскамі³⁷.

Цяпер належыць паспрабаваць адказаць на пытанне: хто быў фундатарам храма і калі сам гэты храм быў збудаваны? Раней мы меркавалі, што Спаская царква была ўзведзена ў 1139–1140-я гады з прычыны вяртання на радзіму Святаслава-Георгія (прыгадаем:

---

³⁷ У 1579 г. Спаса-Еуфрасіннеўскі храм перайшоў ва ўладанне католікаў-езуітаў, якія забялілі фрэскавы роспіс. Пры рамонце ў 1832 г. адкрыліся некаторыя фрагменты роспісу (Сапунов А.П. Древности Спасо-Евфросиньевского монастыря в Полоцке. — Витебск, 1882. С. 4; Кеппен П.И. Список русским памятникам. — М., 1832. С. 33–35), але пазнейшыя алейныя запісы закрылі і папсавалі старажытныя фрэскі. Работы па іх расчыстцы пад кіраўніцтвам І.Э.Грабара пачаліся ў 1929 г. Аб іх існуе даволі багатая літаратура. Назавем дзве найболей вычарпальныя і даступныя крыніцы: Церашчатава В.В. Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI–XVIII стст. — Мн., 1986; Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI–XII вв. — Мн., 1992.

дакладна невядома, хто быў другі князь, які вярнуўся з візантыйскай высылкі) і, магчыма, за сродкі, атрыманыя за службу ў Комніна³⁸. З цягам часу мы змянілі свой пункт погляду на гэтую праблему. Думаецца, што грошы на пабудову Спаса-Праабражэнскага храма ахвяраваў адзін з тых князёў, якія прысутнічалі на асвячэнні царквы (звернем асаблівую ўвагу на выкарыстанне множнага ліку — «собрашася князи і силнии мужие!»). Думаецца, што пад князямі разумеліся Васілька, Давід і Вячаслаў Святаславічы, браты Еўфрасінні, і адбылося гэта ўжо пасля ўвакняжання ў Полацку Васількі (1132 г.). Менавіта Васілька, на нашу думку, і быў фундатарам царквы: пасля яго ўвакняжання гэта дазваляла і яго становішча, і яго сродкі. Нам невядома, праўда, колькі праседзеў на полацкім стале Святаполк Мсціславіч (заяўшы яго 15 жніўня 1132 г.), але, думаецца, што на падрыхтоўку вечавай апазіцыі супраць Манамашыча Васільку патрабаваўся некаторы час, і летапіснае «вскоре» азначае ў дадзеным выпадку некалькі месяцаў. Такім чынам, увакняжанне Васількі прыпадае прыкладна на зіму 1132 г. (адзначым яшчэ адно супадзенне: дзень святога Васілія — нябеснага патрона князя — выпадае на 1 студзеня, іншымі словамі, прыходзіцца за 32 тыдні да Праабражэння). Якраз гэты дзень і ёсць, як здаецца, часам замовы на пабудову храма майстру Іаану. Некаторы тэрмін — тыя самыя паўмесяца, што складаюць розніцу паміж трыццацю двума тыднямі ад дня святога Васілія да свята Праабражэння і трыццацю тыднямі, згаданымі ў Жыцці як час пабудовы храма, — быў патрэбны на разметку, распрацоўку праекта і іншыя папярэднія працы, а ў сярэдзіне студзеня пачалося само ўзвядзенне храма — «дело Вседержителя Спаса». Спецыялісты ў галіне старажытнай архітэктуры сцвярджаюць, што будаўніцтва ў тую эпоху вялося прыблізна з пачатку сакавіка і да дня Пакрава Багародзіцы — інакш кажучы, займала адносна цёплую пару года, калі зямля ўжо адтайвала і таму было магчыма падвесці моцны фундамент, а вада, неабходная для стварэння цэментіруючага раствору, не замярзала. Аднак для нашага выпадку адзначым, па-першае, што першая палова XII ст. вылучалася даволі цёплым кліматам, а па-другое, — што Спаса-Еўфрасіннеўскі храм мог узводзіцца на гатовай ужо аснове. Найверагодна, праект Спаса-Праабражэнскай царквы некалькі адрозніваўся ад звычайных, у тым ліку тых, па якіх будавала храмы арцель пад кіраўніцтвам Іаана. Па

³⁸ Мельников А.А. Путь непечален: Исторические свидетельства о святости Белой Руси. — Мн., 1992. С. 31.

меркаванні гісторыка архітэктуры Г. А. Лаўрэцкага, увенчаная шлемападобным купалам царква Еўфрасіннеўскага манастыра са сваімі трох'яруснымі закамарамі і какошнікам^{xiv} нагадвае нявесту ў шлюбным адзенні і, сімвалізуючы нявесту Хрыстову (як здаўна называюцца манахіні), з'явілася ўвасобленым у камені вобразам самой Еўфрасінні Полацкай. Унутры храмавай пабудовы Еўфрасіння пажадала мець дзве маленькія крыжападобныя келлі з невялічкімі вакенцамі; у гэтых келлях жылі, па паданні, яна сама і яе стрыечная сястра Еўпраксія. што стала, як сведчыць Жыціе, лепшай папленніцай і ўлюбёнай духоўнай сяброўкай Палачанкі. Келлі гэтыя можна бачыць і сёння: яны размяшчаюцца адна супраць адной у выступаючых над нартэксам частках хораў, каб, не пакідаючы іх, можна было прысутнічаць на царкоўных богаслужэннях.

Як пачатак, так і заканчэнне пабудовы полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы азнаменавалася цудам. З-за недагляду будаўнікоў колькасць цаглін-плінфаў аказалася недастатковай. Паколькі выраб новай цэглы мог затрымаць будаўніцтва, то і царква не была б завершана ў час — да храмавага свята Праабражэння. Але Еўфрасіння малітоўна папрасіла Госпада аб дапамозе — і ў печы адшукаліся ўжо гатовыя і прасохлыя цагліны, якімі і быў у патрэбны тэрмін дабудаваны храм. Датай жа заканчэння царквы лічым жнівень наступнага 1133 г.

На асвячэнне царквы Святога Спаса са сваіх вотчын з'ехаліся князі (відаць, браты Еўфрасінні — сам Васілька, Вячаслаў, Давід і Раман). Прысутнічалі на цырымоніі таксама прадстаўнікі гарадскога самакіравання — вечавыя «честные мужи».

Праз паўтара-два гады, калі новаўзведзены будынак даў усадку, інрэр'ер царквы быў багата распісаны жывапісцам па сырмы тынку.

Гэтыя унікальныя фрэскі захаваліся не ў лепшым выглядзе, бо калі ў 1579 г. Спаса-Еўфрасіннеўскі храм перайшоў да езуітаў, тыя забялілі роспісы, а потым фрэскі былі яшчэ і замалёваны алеем. Праз тры з паловай стагоддзі пачалася планамерная расчыстка старажытнага фрэскавага жывапісу; рэстаўрацыйная праца вядзецца і сёння. Часткова раскрыта значная колькасць роспісаў у алтары, дыяканніку, ахвярніку, галоўным аб'ёме храма, а таксама — у келлі, што прызначалася для самой Еўфрасінні. Роспісы апсіды — паўкруглай усходняй частцы Спаса-Еўфрасіннеўскай царквы размяшчаюцца ў тры ярусы. Ніжні ярус — чын дванаццаці свяціцеляў, а таксама выявы чатырох святых ля іканастаса; верхні — кампазіцыя Еўхарыстыі. Над верхнім ярусам роспісаў хаваецца, верагодна, зак-

рытая пазнейшымі запісамі кампазіцыя «Маці Божая Аранта» (малітоўніца). На паўночнай сцяне дьяканніка ўгадваецца выява Распяцця; у цэнтры ахвярніка — Божай Маці; на паўдзённай сцяне ахвярніка — Аплаквання. У галоўным купале царквы яшчэ ў мінулым^{xv} стагоддзі быў бачны Бласлаўлячы Спас. Вялікую каштоўнасць уяўляюць фрэскі ніжняга яруса асноўнай часткі Праабражэнскага храма з выявамі святых, а сярод іх — рад жаночых вобразаў на паўдзённай сцяне. Некаторыя даследчыкі мяркуюць, што сярод святых жонак, выяўленых тут, знаходзіцца і лік самой Еўфрасінні Полацкай, нават указваюць на адпаведную фігуру. Падобнае дапушчэнне, не глядзячы на ўсю яго прывабнасць, уяўляецца нам малаверагодным: натуральна, што іканапісец арыентаваўся на рэкамендацыі кананічных зборнікаў, дзе апісвалася, якім чынам трэба выяўляць таго ці іншага святога, — а не імкнуўся надаць партрэтнага падабенства пэўнай святой з ігуменняй манастыра, якая хоць і вылучалася набожнасцю і аскезай, але ж не была далучана пры жыцці да ліку святых. Таму падобная вольнасць іканапісца была б успрынятая яго сучаснікамі як святатацтва. Між іншым, не выключана і нават вельмі верагодна, што сярод выяваў святых жонак у Спаса-Праабражэнскім храме маюцца і займаюць цэнтральнае месца выявы святых Еўфрасінні (Александрыйскай), Еўпраксіі і Еўдакіі — нябесных патронак самой Палачанкі і яе сёстраў.

Л.Аляксееў³⁹ меркаваў, што ў Еўфрасіннеўскім манастыры была і царква ў імя святога Георгія^{xvi} (у гонар бацькі Палачанкі), але нам здаецца гэта малаверагодным, прынамсі, за адсутнасцю фактаў і ўпамінанняў пра гэта.

На жаль, агіёграф мала паведамляе нам пра лад жыцця ў Еўфрасіннеўскім манастыры. У павучанні ігуменні, з якім яна звярталася да сёстраў-манахінь, можна ўбачыць, аднак, намёк на тое, што Палачанка была незадаволена паводзінамі інакіняў і іх духоўным плёнам.

«Сестры же сиче учаше, глаголющи: «Се собрах вы, яко кокош птенца под креле свои^{xvii} и в паствину, яко овца, да пасетесе в заповедех Божиих. Да и аз веселым сердцем подвизаюся учить вас, видящи плоды ваша трудовныя, и толик дождь проливаю к вам учением. А нивы ваша во едину меру стоят, не растуще ни поступающе горе⁴⁰, а год приспевает во свершение и лопата на гумне лежит^{xviii}.

³⁹ Алексеев Л.В. Цыт. сач. С. 211–212.

⁴⁰ дагары

Но боюся егда будет плевел⁴¹ в вас и предани будете огню негасимому. Потщитесь, чада моя, убежати сих всех и сотворитесь пшеница чиста и смелитесь в жрьновах смирением и молитвами и постом, да хлеб чист принесетесь на трапезу Христову». Сице же ей всегда учаще и безпрестани, яко мати чадолюбивая г детем своим любовь показующи.»

У гэтым павучанні, як і ў малітвах Палачанкі, нам бачыцца ўрывац з сапраўды належачай яе пярэ адной са шматлікіх («сице же ей всегда учаще и безпрестани») дыдактычных павучанняў, з якімі ігумення звярталася да насельніц манастыра. Сама ж яна, як даводзіць Жыціе, прабывала ў строгім посце і няспанні, ці, кажучы словамі старадаўняй сціхіры, «дремания очима си, Ефросиние, не дала еси, ни паки убо покоя своима си бровма, присно прехваленая, закону своего Зиждителя поучающихся и псаломьскы подвижающихся духом». Невядома нам і тое, паводле якога статута жыў Спаса-Праабражэнскі манастыр (верагодна, паводле келіецкага^{XIX}: гэтае можна заключыць з таго, што келлі Еўфрасінні і яе сястры Еўпраксіі знаходзіліся, паводле падання, у самой Спаса-Еўфрасіннеўскай царкве, што было ўчынена, магчыма, на ўспамін аб Сафійскім «галбцы»).

Нічога не піша агіёграф і пра іншыя падзеі, што адбываліся на Русі і, мабыць, пэўным чынам уплывалі або, прынамсі, не маглі не кранацца лёсу і дзейнасці Еўфрасінні Полацкай. Адной з такіх падзеяў была смерць вялікага князя Яраполка Уладзіміравіча і наступнае ўвакняжанне ў Кіеве Усевалада Ольгавіча, князя з чарнігаўскай дынастыі. Пры ім і вярнуліся ў Полацк князі-выгнанцы — або атрымаўшы дараванне пры змене ўлады, або, хутчэй, пасля заканчэння 10-гадовага тэрміну ссылкі. Найверагодней, менавіта яны і прывезлі з сабою іерэя Казьму, які стаў у 1145 г.⁴² наступным полацкім епіскапам.

Вяртанне Рагвалодзічаў на радзіму было далёка не мірным. Хаця М.Ермаловіч і лічыць, быццам Рагвалод і Васілька былі адзінадзунья ў сваёй палітыцы і што Рагвалод замяніў Васільку адразу пасля свайго вяртання⁴³, на самой справе ўсё было зусім не так гладка.

⁴¹ пустазелле.

⁴² «Митрополит Михаил, поставя в сем лете дву епископов, Онуфрия в Чернигов, Козьму в Полоцк, сам отъехал в Константинополь» — Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С.160. Л.В. Аляксееў лічыць, што Казьма быў пастаўлены ў 1140 г. — Цыт. сач. С. 265.

⁴³ Ермаловіч М. Цыт. сач. С.194, 195.

Нам невядома дакладна, калі Рагвалод узышоў на полацкі пасад. Летапісы⁴⁴ называюць Рагвалода полацкім князем у 1144 годзе, але гэта можа быць агульным найменнем — такім жа, як найменне полацкімі мінскіх князёў. На самой жа справе ў Полацку княжыць усё яшчэ Васілька, які і аддае «паміж Раством і Хрышчэннем» 1143 г. сваю дачку Марыю за Святаслава, сына вялікага князя Усевалада, вызначаючы тым самым новы накірунак сваёй палітыкі — арыентацыю на Ольгавічаў. Такім чынам Васілька памыліўся ў вызначэнні кан'юнктуры, за што яму і прыйшлося неўзабаве паплаціцца.

Не памыліўся затое Рагвалод-Васіль, калі ажаніўся з дачкой Ізяслава Мсціславіча, што стаяў у непрымірымай апазіцыі да вялікага князя, паколькі быў вельмі пакрыўджаны ім, калі той абяцаў вялікае княжанне пасля сваёй смерці не Ізяславу паводле іх ранейшай дамоўленасці, а Ігару Ольгавічу. Як бачым, згоды паміж Васількам і Рагвалодам, якія падтрымлівалі розныя «велікакняскія» партыі быць наўрад ці магло. А таму наўрад ці адбылася і змена ўлады ў Полацку да таго, як адбылася падобная ж змена ў Кіеве — да 1146 г.

Іменна тады, пасля скону Усевалада і хуткаплыннага кіравання далучанага пазней да ліку святых Ігара Ольгавіча, якое доўжылася толькі трынаццаць дзён, уладу ў Кіеве захапіў Ізяслаў Мсціславіч цесць Рагвалода-Барыса, які і дапамагае зяцю заняць полацкі пасад. Васілька Святаславіч падаецца ў сваю вотчыну — Віцебск.

У 1147 г. памірае мітрапаліт Міхаіл. Вялікі князь Ізяслаў збірае раду епіскапаў, у якую не ўваходзіў, праўда, полацкі Казьма. Тады і выбіраецца новым мітрапалітам Клімент Смаляціч, манах Зарубскага (пад Копысем) манастыра. Выбранне Клімента стала выключнай з'явай: вядома, што па традыцыі мітрапаліты рускія прызначаліся Канстанцінопальскім патрыярхам і ў абсалютнай большасці былі грэкамі па паходжанні. Абранне ж у мітрапаліты «русіна» Клімента раскалола на дзве варагуючыя плыні ўвесь рускі клір і паклала пачатак больш як дзесяцігадоваму бязладдзю на рускай мітрапалічай кафедры — супрацьстаянню паміж «велікакняскай» партыяй прыхільнікаў ідэі самастойнасці рускай мітраполіі ад Канстанцінопальскага патрыярха, якому належала ўлада пастаўлення рускіх мітрапалітаў, і партыяй традыцыяналістаў-візантыністаў. Найверагодней, што ў гэтай барацьбе полацкі епіскап-грэк падтрымліваў «грэкафілаў».

---

⁴⁴ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С.159.

А ў 1149 г. вялікім кіеўскім князем робіцца, пакуль што ненадоўга, Юрый Уладзіміравіч Даўгарукі (Манамашыч) і пачынаюцца падзеі, якія самым непасрэдным чынам паўплывалі на лёс Еўфрасінні Полацкай...

^I Пар.: Пс. 21. 11.

^{II} Рэмінісцэнцыя са слоў Багародзіцы да архангела Гаўрыіла: Лк.1.38.

^{III} Пар.: Лк.2.19.

^{IV} Гл.: Мк. 4.8.

^V Гл.: Мк. 6. 8.

^{VI} Алюзія Мф. 34–40.

^{VII} Незразумела, чаму А. А. Мельнікаў не дапускаў, што аўтарам Жыцця Еўфрасінні Полацкай магла быць інакія, — напрыклад, тая ж Еўпраксія, з якой яны жылі, «яко едина душа в дву телесу».

^{VIII} Метахія, μετοχία — грэч. перасяленне.

^{IX} Пазней А. А. Мельнікаў выказа меркаванне, што Мсціслаў Вялікі ў 1129 г. накіраваў у Полацк свайго сына толькі ў якасці рэгентна пры непаўналетнім пакуль Васільку.

^X 3 Цар.8.22; прыгадана ў Дзеех 7.48.

^{XI} Пар.: Мф.11.30.

^{XII} Надзвычай распаўсюджаны ў сярэднявечай мастацкай традыцыі сімвал, укаранёны яшчэ ў раннехрысціянскай культуры: Хрыстос — Добры Пастар (існуюць абразы такога іканаграфічнага тыпу); а вернікі — Яго статак. Гл., напр.: Ін.10.11.

^{XIII} Пар.: Ін. 10. 14.

^{XIV} Закамары і ікашнікі былі закрытыя ў пазамінулы стагоддзі пад час рамонту (калі пачала працякаць столь), але зараз ужо распаўсюваецца праект рэстаўрацыі былога выгляду Спаса-Праабражэнскай царквы.

^{XV} Тут: у XIX ст.

^{XVI} Гаворка ідзе пра так званую Спаса-Юр'еўскую царкву (Георгій у прастамоўі перадаецца як Юрый).

^{XVII} Гл.: Мф. 23. 37; Лк. 13. 34.

^{XVIII} Кантамінацыя Мф. 3. 10 і Мф. 3. 13.

^{XIX} Але, як бачыцца, тэкст Жыцця сведчыць акурат пра адваротнае: па-першае, «всегда... и беспрестани» можна вучыць сёстраў не ў келіцкім, а менавіта ў кінавіяльным манастыры, бо ў келіцкім насельнікі зыходзіліся на агульную малітву толькі па святочных днях: нядзелі і дні царкоўных святаў, так што ігумену было вельмі нязручна павучаць «заўсёды і бесперапынна». Па-другое, імкненне утварыць манастыр па кінавіяльным чыне адпавядае агульнай тагачаснай тэндэнцыі: прыгадаем дзейнасць Феадосія Пячорскага, Кірыла Тураўскага. Па-трэцяе, пра тое ж сведчыць і жыццё Еўфрасінні і Еўпраксіі ў келлях пры царкве, бо ў келіцкіх манастырах асобныя манаскія келлі знаходзіліся часам вельмі далёка ад манастырскага храма (прыгадаць хаця б Сказанне пра Марціна мніха Тураўскага, чыя келля пад час веснавой паводкі аказалася нават цалкам адрэзанай ад астатніх манастырскіх паселішчаў). Па-чацвертае, як пэўнае пацверджанне менавіта кінавіянага характару заснаванага Палачанкай манастыра можна прыгадаць, як пад час пераходу ў Сяльцо яна прыгадвае Евангельскія словы: «Не носите с собою ниче соже, токмо жезл» (Мк. 6:8). Вядома, што пры келіцкім укладзе інакі мелі ў асабістай уласнасці шмат болей, чым адно жазло (прыгадаць хаця б аповед пра Арэфу-палачаніна з Кіева-Пячорскага патэрыка) — *Л.Л.*

Манастыр Святой Багародзіцы (каля 1150–1166 гг.)

*В дому Отца Моего обители многи суть.
Ин. 14:2.*

«Видевши же преподобная Еуфросиния манастырь свой украшен и всего блага исполнен, умысли создати вторую церковь камену Святей Богородици. И ту свершивши и иконами украси и освятивши, предаст ю мнихом. И бысть монастырь велий. Видевши же блаженная манастыря два устроена превелика зело и пребогата, и рече в себе: «Слава Тобе, Владыко, благодарю Тя, святыи; что есмь восхотела, то дал ми еси и скончал еси, Господи, желание сердца моего.»

Пра мужчынскі манастыр і яго галоўную царкву Святой Багародзіцы (узведзеную, магчыма, арцеллю таго ж падрадчыка-дойліда Іаана) нам вядома, бадай, яшчэ меней, чым пра дзявочы Спаскі манастыр і Спаса-Еўфрасінеўскі храм. Сама Багародзіцкая царква да нашага часу не захавалася, дакладна невядомае нават месца, дзе яна стаяла. Толькі з пазнейшага падання ды плана Полацка аўтарства Станіслава Пахалавіцкага (1579 г.) ведаем мы пра месцазнаходжанне самога Багародзіцкага манастыра, які скончыў сваё існаванне яшчэ да XVI ст.¹ — ён стаяў на правым беразе Палаты недалёка ад Спасакага манастыра, дзе зараз знаходзяцца Ксавер'еўскія могілкі.

Нягледзячы на беднасць звестак пра гэты Багародзіцкі манастыр, мы можам, аднак, узводзіць некаторыя фактаграфічныя пабудовы і нават рабіць пэўныя заключэнні.

Перш за ўсё належала б высветліць, да якога часу адносіцца ўзвядзенне Багародзіцкай царквы а адпаведна — і заснаванне манастыра. Даследчык мінулага стагоддзя А.Ратшын лічыў часам па-

¹ На пачатку XVIII ст. гэтага манастыра дакладна ўжо не існавала або ён быў у поўным запусценні, паколькі Пётр I жыў пад час свайго прабывання ў Полацку 23.06–12.07.1705 г. не ў мужчынскім, а ў жаночым Еўфрасінеўскім манастыры. — Гл.: Сапунов А.П. Древности Спаса-Евфросиниевского девичьего монастыря в Полоцке. — Витебск, 1888. С.17.

будовы Багародзіцкай царквы каля 1150 г.² А.Сяліцкі называе, як само сабой зразумелае, годам заснавання Багародзіцкага храма 1159 г., спасылаючыся на «адносную стабільнасць мірнага жыцця княства» ў гэты час³. Трэба сказаць, што міру на полацкіх землях у канцы 1150-х гадоў быць наўрад ці магло, паколькі перыяд з 1157 г. вызначаецца чарговым усплёскам дынастычных спрэчак за вярхоўную ўладу на Полацкіх землях. Аднак падобныя сваркі не надта перашкаджалі агульнаму зладжанню царкоўнага жыцця.

Урэшце, у спробе храналагізацыі ўзвядзення Багародзіцкай царквы 1159 год і сапраўды з'яўляецца зыходным пунктам: нам вядома, што мужчынскі манастыр быў заснаваны да часу вядомага падарожжа «слугі» Еўфрасінні Міхаіла ў Канстанцінопаль, якое, як мы пакажам ніжэй, і належыць аднесці прыблізна да 1159 г. Такім чынам, названы год — гэта *terminus ad quem*, тэрмін, пасля якога пабудова храма немагчымая. В.Янін лічыў, праўда, што Спаскі манастыр заснаваны толькі пасля 1164 г., і рабіў гэта на той памылковай падставе, што звязваў яго заснаванне з устанавленнем у названы тэрмін Андрэем Багалюбскім скандальна вядомага ў свой час свята 1 жніўня⁴, аднак гэтая прывязка яўна адвольная. Ніжняя ж граніца заснавання манастыра і ўзвядзення ў ім царквы вызначаецца толькі часам пабудовы Спаскага храма (1133 г.), паколькі невядома дакладна, праз які тэрмін пачалося будаўніцтва мужчынскага манастыра. Як бачым, храналагічны прамежак, у які адбывалася заснаванне Багародзіцкага манастыра і пабудова храма вельмі вялікі. Паспрабуем пакласці гэтую падзею ў больш цесныя часавыя рамкі.

Для гэтага варта, як нам здаецца, прыгадаць некаторыя падзеі гісторыі Полацкага княства, на жаль, выкладзеныя ў вядомых цяпер рускіх летапісах вельмі фрагментарна. У 1151 г. полацкае веча выганяе з горада князя Рагвалода, выслаўшы яго ў Мінск пад строгі нагляд. Замест яго ў Полацк прыходзіць Расціслаў Глебавіч Мінскі; прычым, што характэрна, у якасці яго старэйшага сукіраўніка — «вместо отца»⁵ — веча запрашае, прынесшы яму прысягу-«роту», Свя-

---

² Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. — М., 1852. С. 21.

³ Селицкий А.А. Цыт. сач. С. 89, 90.

⁴ Янин В.Л. Полоцкий матриархат // Знание — сила, 1970. № 12.

⁵ Значэнне формулы «вместо отца» раскрываецца ў «Гісторыі Расійскай» В.Н.Талішчава пад 1150 годам: «Изяславу быть сыном, а Вечеславу отцем и обоим вкупе Киевом владеть, но Изяславу всем управлять» — Цыт. сач. Т. 3. С.18.

таслава Ольгавіча Чарнігаўскага, пляменнік якога, як памятаем, быў жанаты з дачкою Васількі Святаславіча. Зроблена гэтае яўна не толькі «ў піку» спаборнічаўшаму з Юрыем Уладзіміравічам за вялікакняскі пасада Ізяславу Мсціславічу, зяцем якога быў Рагвалод, але і ўсяму вялікакняскаму прастолю. Наадварот, «ураўнаважанне» Расціслава Мінскага Святаславам з дынастыі Ольгавічаў, якая спрыяла полацкім Святаславічам, акрэслівае палітычную кан'юнктуру ў Полацкім княстве на пачатку 1150-х гадоў. У 1155 г., канчаткова замацаваўшыся на вялікакняскім прастоле, Юрый Уладзіміравіч (Манамашыч) аднаўляе на Полацкім пасадзе Рагвалода Барысавіча, якому, як ведаем, супрацьдзейнічалі Святаславічы.

Пагэтану нам здаецца малаверагодным, што тэрмін заснавання манастыра Еўфрасінняй супаў з перыядам валодання Полацкім сталом Рагвалодам Барысавічам (каля 1146–1151 гг.), а таксама — і перыядам да ўвакняжання Рагвалода, паколькі з моманту ўзвядзення Спаскай царквы прайшло б у такім выпадку мала часу.

З другога боку, Расціслаў Глебавіч, які ўвайшоў, як здаецца, са Святаславічамі ў нетрывалы палітычны саюз, цалкам мог садзейнічаць храмабудаўніцкай і манастыраўтваральнай дзейнасці Еўфрасінні. Добра вядома, што бацька Расціслава Глеб Усяславіч і яго маці княгіня Яраполкаўна шмат ахвяравалі Кіева-Пячорскаму Багародзіцкаму Успенскаму манастыру. Пагэтану наўрад ці мы памылімся, калі дапусцім, што сын імкнуўся наследаваць дзейнасці сваіх бацькоў, але Расціслаў Глебавіч знаходзіўся ў вельмі непрыязных адносінах з тагачасным кіеўскім князем, і гэта, верагодна, перашкаджала яму рабіць непасрэдня ўклады ў Пячорскі манастыр. Падобная супярэчнасць паміж жаданнем наследаваць бацькам у дабрачыннай дзейнасці і нежаданнем ці немагчымасцю ўзбагачаць манастыр у вотчыне свайго супраціўніка, маглі прывесці князя Расціслава да думкі ахвяраваць сродкі на пабудову мясцовага манастыра — і, канешне, у Полацку, князем якога Расціслаў Глебавіч тады (з 1151 да 1155) быў. Такім чынам, полацкі князь вырашыў збудаваць храм і манастыр у імя Багародзіцы, прычым, найверагодней, асвечаныя яны былі менавіта ў імя Успення Багародзіцы (15 жніўня). А.Сяліцкі лічыць, што ўзведзеная Еўфрасінняй царква насіла назву Ражджаства Багародзіцы⁶, і хаця падстава, на якой даследчык робіць гэты вывад, здаецца нам памылковай (гэта ўжо згаданы дакумент аб храмах Полацкай архіепіскапіі), мы не выключаем магчымасці і

⁶ Селицкий А.А. Цыт. сач. С. 90.

такога наймення Еўфрасінеўскай царквы, хаця, з другога боку, наяўнасць у горадзе храма яшчэ аднаго Ражджаства Багародзіцы, хутчэй, гаворыць на карысць таго, што манастырскі храм быў асвечаны ў іншае імя — іменна, Успення.

Паколькі выраз «украсіти іконамі» у адносінах да царквы, паводле аргументаванай думкі Д.Айналава, ужываўся для абазначэння менавіта фрэскавага роспісу⁷, належыць прызнаць, што Багародзіцкая царква была распісана не праз паўтара-два гады пасля пабудовы, як гэта звычайна рабілася з прычыны магчымай усадкі будыніны, а адразу, яшчэ перад асвячэннем храма (Жыццё паведамляе аб тым, што царква была спачатку пабудаваная, пасля — распісаная і толькі потым асвечаная: «свершивши, и иконами украси, и освятивъши»). Але паколькі цяжка дапусціць, што з-за нейкай тэрміновасці быў парушаны звычайны вытворчы працэс, належыць прызнаць: наадварот, гэта іменна асвячэнне царквы адбылося толькі праз паўтара-два гады пасля заканчэння будаўніцтва. Абставіны, з якімі магла быць звязана падобная адтэрміноўка асвячэння, быць можа, трэба суаднесці з амаль адначасовым сконам (адкуль і асвячэнне ў імя Успення?) жонкі⁸ і маці Расціслава Глебавіча ў 1157 годзе; звяртаем увагу на чарговае храналагічнае супадзенне, а таксама і на тое, што ў тым жа 1157 г., літаральна напярэдадні смерці вялікага князя Юрыя Уладзіміравіча, на полацкі прастол быў вернуты князь Расціслаў Глебавіч.

Такім чынам, сам храм быў узведзены з 1151 да 1154 г., але з увакняжаннем саперніка Расціслава — Рагвалода Барысавіча — асвячэнне ўжо гатовай царквы было адкладзена. І толькі ў 1157 г., пасля чарговага вяртання да ўлады ў Полацку Расціслава, ужо распісаны фрэскамі храм асвячаецца найверагодна ў імя Успення Багародзіцы. Гэта выглядала цалкам сімвалічна, бо не выключана, што ў аградзе новастворанай царквы былі пахаваныя супруга і маці Расціслава Глебавіча. Тады ж вакол Успенскага храма ствараецца і мужчынскі — таксама Свята-Успенскі — манастыр.

Прападобная Еўфрасіння, як следуе з яе наймення ў Жіцці «ігуменнай манастыроў Святага Спаса і Прачыстай Яго Маці», адначас-

⁷ Айналов Д.В. История древнерусского искусства. — Пг., 1915. С. 91.

⁸ Супругу Расціслава звалі Сафіяй Яраслаўнай. Найверагодней, бацькам яе з'яўляўся Яраслаў (Яраславец), незаконны сын вялікага князя Святаполка II. Гэты ж Яраслаў быў бацькам тураўскага князя Юрыя Яраславіча, а таксама, паводле нашай гіпотэзы, — і Кірыла Тураўскага. Такім чынам, сястра апошняга была замужам за стрыечным братам Палачанкі.

сова займала настаяцельскую пасаду і ў Праабражэнскім, і ва Ўспенскім манастыры, хоць непасрэднае гаспадарчае, а можа нават і адміністрацыйнае кіраўніцтва мужчынскім манастыром ажыццяўлялася, натуральна, яе намеснікам, пра асобу якога мы скажам трохі ніжэй.

Аднак паўторнае ўвакняжання на полацкім пасадзе Расціслава Глебавіча паклала пачатак паўтарагадовай дынастычнай вайне паміж ім і Рагвалодам Барысавічам, падрабязна апісанай летапісцамі⁹. Яна скончылася мірным дагаворам, заключаным у Мінску, у выніку якога полацкім князем стаў Рагвалод. Прынесці прысягу яму адмовіўся, аднак, Валадар Глебавіч, які пачаў партызанскую вайну, «хадзіўшы пад Літвою ў лясах»¹⁰. У 1159 г. мір быў парушаны, «і Глебавічы, пайшоўшы да Ізяслаўля, раптоўна яго ўзялі і, князёў Валодшу і Брачыслава (дзеці Валадара, сына Глеба Барысавіча Полацкага? — А.М.) паланіўшы, трымалі Брачыслава закаванага». У адказ «Рагвалод Барысавіч Полацкі хадзіў на Яраслава Глебавіча з войскам да Мінску» ў саюзе з Расціславам смаленскім, у выніку чаго пасля шасціднёвай аблогі быў заключаны мір і вызвалення Валодша і Брачыслаў¹¹ (пад тым жа годам змешчана і адна з двух летапісных згадак князя полацкага, «любімага брата» Еўфрасінні Вячаслава, які прымаў удзел у паходзе Святаслава Ольгавіча на Ушчыж¹²). У 1160 годзе, аднак, Рагвалод зноў хадзіў на Расціслава Глебавіча (на Мінск), і зноў беспаспяхова, а наступны яго паход супраць Валадара Глебавіча ў 1161 г. закончыўся для полацкага князя катастрофай: Валадар ноччу, «выйшаўшы з літвою», напаў на палачан і «многіх пабіў, а болей паланіў». Баючыся пасля ганебнага паражэння вярнуцца ў Полацк, Рагвалод едзе ў Друцк; полацкае ж веча выбірае князем віцебскага Усяслава Васількавіча¹³ (Густынскі летапіс пад 1159 г. называе новага полацкага князя Усяславам Раг-

⁹ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 3. С. 62–63.

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2. С. 495.

¹¹ Там жа. С. 69.

¹² Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 3. С. 70. Другое паведамленне адносіцца да 1168 г., калі палачане са смалянамі і суздальцамі на чале з Андрэем Багальюбскім хадзілі на Ноўгарад, каб рэстаўраваць на пасадзе выгнанага вечам Святаслава Расціславіча, брата смаленскага князя Рамана. Паход быў няўдалы, аднак смаляне і палачане, перагарадзіўшы дарогі да Кіева, учынілі палітычную блакаду Ноўгарада. Але Вячаслаў Святаславіч (Вячка) і Валадар Глебавіч згадзіліся пасрэднічаць у перагаворах з вялікім князем Мсціславам Ізяславічам, просячы сабе на княжанне яго сына (Там жа. С. 86).

¹³ Там жа. С. 76.

валодзічам, але ў гэтым найменні трэба бачыць памылку). Такім чынам на полацкім прастоле ў 1161 г. апынуўся пляменнік Еўфрасінні Полацкай. У нас ёсць падазрэнне, што з гэтым увакняжэннем можа быць звязана ўкладанне Еўфрасінняй свайго вядомага крыжа, пра які размова пойдзе ніжэй.

Не менш драматычна разгортваліся падзеі ў царкоўным жыцці на Русі. На саборы 1147 г. (па сведчанні Кіеўскага Пацерыка, не пацверджаным іншымі крыніцамі, полацкі епіскап Казьма таксама прымаў удзел у гэтым саборы) вялікі князь Ізяслаў выбраў новага мітрапаліта-русіна Клімента Смаляціча, у выніку чаго клір падзяліўся на партыю прыхільнікаў ідэі пастаўлення кіеўскіх мітрапалітаў рускімі епіскапамі і партыю «традыцыяналістаў», якія пакідалі гэтую прэрагатыву за Канстанцінапольскім патрыярхам. У 1150 г., пад час аднаго са сваіх нясталых увакняжэнняў у Кіеве, Юрый Даўгарукі выбірае ўласнага мітрапаліта Канстанціна I і пасылае яго за благаслаўненнем у Візантыю. З таго часу розныя вялікія князі падтрымліваюць аднаго з названых двух мітрапалітаў. Калі ў 1155 г. сам Юрый Уладзіміравіч робіцца вялікім князем, ён найперш высылае ва Уладзімір Клімента, а ў Кіеве садзіць Канстанціна (у 1156 г. той вярнуўся з Канстанцінаполя). Як сведчаць Густынскі і Іпацьеўскі летапісы пад 1156 г., сярод праціўнікаў Клімента, што з'ехаліся да мітрапаліта Канстанціна ў Кіеве па наказе патрыярха, знаходзіўся і Казьма-грэк. Пры гэтым, як і восем год назад, адбываецца чарговая ідэалагічная «чыстка» на месцах: на гэты раз, праўда, ужо епіскапы-«русафілы» змяняюцца на сваіх кафедрах «грэкафіламі». Так, нам здаецца, што і полацкі епіскап-грэк Казьма, ідэйны паплечнік «візантыніста» Ніфанта Наўгародскага трапіў пад чыстку 1147 г. і быў заменены на полацкай епіскапіі невядомым па імені прыхільнікам «нацыяналістычнай» плыні, а ў 1156–57 г. зноў быў рэстаўраваны на свяціцельскім прастоле.

У 1158 г., перамогшы ў напружанай міжусобіцы Ізяслава III, Кіеўскі велікакняскі пасада канчаткова займае смаленскі князь Расціслаў Мсціславіч. Аднак у Расціслава Мсціславіча з яго ўплывовым саюзнікам Мсціславам (сынам Ізяслава II) адразу ўзнікаюць непаразуменні па кандыдатуры кіеўскага мітрапаліта, паколькі Мсціслаў ненавідзеў Канстанціна, які ў свой час анафематстваваў яго бацьку за садзейнічанне Кліменту, а Расціслаў аддаваў перавагу Канстанціну. Мітрапаліт Канстанцін вымушаны шукаць ратунку ў Чарнігаве, але і Клімент не рашаецца пакінуць свой Уладзімір. Так на Русі аказалася два «паўнамоцныя» мітрапаліты, прычым абодва жылі ў выгнанні. Вялікі князь Расціслаў прыходзіць да пагаднення з

Мсціславам Ізяславічам аб тым, каб спыніць двоеўладдзе на рускай мітраполіі, выбраўшы «кампраміснага» рускага прадстаяцеля (кампраміс, праўда, быў дарэмны, паколькі ў канцы 1158 г. Канстанцін памірае).

Тым не менш, на пачатку 1159 г. у Царград выпраўляецца дыпламатычнае пасольства за «кампраміснай» кандыдатураю. Аналагі падобных пасольстваў вядомы нам як з папярэдняй, так і з наступнай рускай гісторыі. Напрыклад, у 1089 г. Ганна Усеваладаўна «пайшла ў Царград, з ёю ж бацька яе, князь вялікі, паслаў да цара знатных паслоў і патрыярха прасіў аб прысылцы вучонага мітрапаліта», якім і стаў Іаан Скапец¹⁴. Падарожжа па патрыяршае благаслаўленне (1389 г.) апісана ў знакамітым «Хаджэнні Ігнація Смальяніна».

Найверагодней, аналагічным было і падарожжа «знатных паслоў», прадстаўнікоў рускіх княстваў, а ў тым ліку, відаць, — і Полацкай зямлі.

Вернемся да Жыцця прападобнай Еўфрасінні.

«Видевши же блаженная монастыря два устроена превелика зело и пребогата, и рече в себе: «Слава Тобе, Владыко, благодарю Тя, святыи; что есмь восхотела, то дал ми еси и скончал еси, Господи, желание сердца моего». И паки рече: «Помилуй мя, Господи, и скончай прошение мое, да бых видела Пречистую Богородицу Одигитрию¹⁵ в сей святей церкви». И посла слугу своего Михаила в Царьград к царице нарицаемому именем Мануилу и к патриарху Луце з дары многоценными, просящи от нею иконы святыя Богородица, еже бе еуагалист Лука написа 3 иконы¹⁶ еще при животе святыя Богородица и постави едину во Ерусалиме, а другую во Цариграде, а третью в Ефесе. Она же с прилежанием прошаше Ефеския иконы святыя Богородица. Видев же царь любовь ея и посла в Ефес семьсот оружник своих. И шедше принесоша икону святыя Богородица в Царьград. Патриарх же Лука собра епископы и собор весь во Святую Софию и благословив даст ю слуге преподобныя Еуфросинии. Она же внесши в церковь Святыя Богородица, постави ю, и въздевши руце, и рече: «Слава Тебе, Господи,

¹⁴ Там жа. Т. 2. С. 96.

¹⁵ Літаральна з грэч.: Пуцяводніца — іканаграфічны тып Багародзічных абразоў — *Л.Л.*

¹⁶ Хрысціянскае паданне, падтрыманае аўтарытэтам Іаана Дамаскіна, Сімяона Метафраста, Нікіфара Каліста, прыпісвае аўтару трэцяга з сінаптычных евангелляў і Апостальскіх дзеяў, «любаснаму лекару», вучню ап. Паўла таксама і іканаграфічную дзейнасць.

слава Тобе и еще реку: Слава Тебе, Владыко, сподобивый мя видети в днешний образ Матере Своея». И се рекши, украси ю златом и каменiem многоценным и устави по вся вторники носити ю по святым церквам. Украси же всю землю Полотскую своима боголепныма монастырема.»

Пасля паведамлення аб «устроении» абодвух манастыроў «превеликих зело и пребогатых» агіёграф расказвае аб тым, як Палачанка паслала свайго слугу Міхаіла ў Царград да цара Мануіла і патрыярха Лукі па ікону «святой Багародзіцы». Падарожжа «слугі Міхаіла» адбывалася, такім чынам, у час, калі Візантыйскім імператарам быў Мануіл I Комнін (1143–1180), а патрыярхам — Лука Хрысаверг (1156–1169) і мела ніжняй граніцай 1156 год. Місія Міхаіла, які быў, напэўна, намеснікам у мужчынскім манастыры, працягвалася больш за год, на што, верагодна, намякае паданне аб затрымцы на год карсунянамі абраза Адзігітрыі на шляху з Канстанцінопаля ў Полацк¹⁷.

Цікава і шматзначнальна таксама і тое, што пасольства ў Царград было выпраўлена не епіскапам полацкім (што было б натуральна), але самой ігуменняй Еўфрасінняй. Насамрэч, як сведчаць некаторыя археалагічныя дадзеныя (напрыклад, знойдзеная на Рурывавым гарадзішчы ў Ноўгарадзе пячатка, што належыла Еўфрасінні) і выказаныя на іх падставе меркаванні сучасных даследчыкаў, што у сярэдзіне XII ст. вышэйшая царкоўная, а часткова і свецкая ўлада належыла настояцельніцы полацкіх манастыроў Святага Спаса і Святой Багародзіцы.

Даручэнне, ускладзенае на Міхаіла, было выканана паспяхова, але нам здаецца, што акрамя абраза Эфескай Багародзіцы, за якой і пасылала яго Еўфрасіння, згодна з паведамленнем Жыція, ім былі прывезены з Візантыі і рэліквіі, частка з якіх увайшла пасля ў склад крыжа-рэліквіяра, зробленага па замове Еўфрасінні ў 1160–61 гадах. Такім чынам, верхнюю граніцу падарожжа і, адпаведна, вяртання Міхаіла ў Полацк досыць упэўнена абмяжоўваем 1160 годам. Але гэта менавіта той час, калі на Русь прыбывае 12 жніўня 1160 г. новы мітрапаліт Феодар. Гэтае не здаецца нам звычайным чарговым супадзеннем. Раней мы ўжо дапускалі, што місія «слугі» Еўфрасінні была звязана з кароткім перыядам актывізацыі дзейнасці Клімента пасля выгнання ў Чарнігаў Канстанціна, у сувязь з чым

¹⁷ Знаменский И. Историческое сказание о чудотворной иконе Богоматери, именуемой Корсунской, находящейся в городе Торопце в Корсунско-Богородицком соборе Псковской губернии // Псковские губернские ведомости. — 1883, № 9–10.

ставілі адпаведныя контрмеры «візантыніста» Казьмы Полацкага, які вырашыў шукаць падтрымкі ў патрыярха Лукі, для чаго і выправіў пасольства ў Канстанцінопаль, у склад якога ўваходзіў або нават узначальваў «слуга» прападобнай ігуменні¹⁸. З часам мы змянілі пункт погляду на гэтую праблему. Напэўна, Міхаіл як раз і ўваходзіў у склад пасольства, выпраўленага ў Канстанцінопаль у 1159 годзе за «кампраміснай» кандыдатурай кіеўскага мітрапаліта. Магчыма, што менавіта ён прывёз у Полацк і адпаведнага «кампраміснага» ж епіскапа Дыянісія (памёр у 1184 г.¹⁹, час хіратоніі дакладна невядома, але не раней за 1156 і не пазней за 1167 г.).

Аўтар Жыцця Еўфрасінні Полацкай распавядае, урэшце, выключна пра набыццё Міхаілам спіска з Эфескай іконы Адзігітрыі²⁰ — адной з трох (і самая ранняя з вобразаў гэтага тыпу на рускіх землях), якія напісаў, паводле падання, сам евангеліст Лука (яго кісці прыпісвалася мноства Багародзіцкіх абразоў, у тым ліку і знакамітая Багародзіца Пірагошча²¹).

Агіёграф даволі падрабязна апавядае пра тое, як «видев царь любовь ея (Еўфрасінні. — А.М.), и посла в Ефес седмь сот оружник своих, и шедше, принесоша икону святыя Богородица в Царьг-

¹⁸ Мельников А.А. Цыт. сач. С.33

¹⁹ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 3. С. 131.

²⁰ Базыльянін Ігнацыі Стэбельскі («Dwa wielkie swiatla na horyzoncie Polockim... 1781) лічыў, што гэтая ікона вядомая цяпер пад назвай Чанстахоўскай, але гэтая думка маларэальная. П.І.Бацюшкаў (Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. — СПб., 1890. С. 29–31) упершыню выказаў найболей папулярнае зараз меркаванне, што менавіта гэты абраз быў перанесены ў Тарапец пад час вячання ў 1239 г. Аляксандра Неўскага з Параскевай Брачыслаўнай (полацкай); Тарапецкая Адзігітрыя захоўваецца зараз ў Санкт-Пецярбургскім Рускім музеі. Падрабязней гл.: Шалина Т.И. Чудотворная Полоцкая икона Божией Матери «Одигитрия», известная как «Эфесская», «Корсунская» и «Торопецкая» // Веснік Беларускага Экзархата. — 1992, № 9; там жа знаходзіцца бібліяграфія пытання.

Здаўна праваслаўны люд полацкай зямлі імкнуўся вярнуць на радзіму чудотворную Адзігітрыю. Сімяон Полацкі пісаў у 1650-х гг., малітвенна звяртаючыся да прападобнай Еўфрасінні:

Припади к стопам Небесного Царя

Да не лишай нас толикого дара.

Умоли паки возвращенной быти

Иконе святей Полотск украсити...

Ибо толико град наш украшает

Девы образ и везде вславляет...

Полотску граду бе утверждение,

Столп, стена, помощь и ограждение...

²¹ Літаральна з грэч.: Ахоўніца вежаў і сцен (горада) — іканаграфічны тып Багародзічных абразоў — Л. Л.

рад; патрыярх же Лука собра епіскопы и собор весь во Святую Софию и, благословив, даст ю (ікону. — *А.М.*) слуге преподобныя Ефросинія».

Шчыра кажучы, апавяданне гэтае не выклікае асаблівага даверу. Справа ў тым, што калі князёўна-ігумення атрымала копію хай сабе і цудатворнага абраза, дык падарожжа за ёю сямісот вояў не здаецца праўдападобным. З другога боку, абсалютна неверагоднае меркаванне, што Еўфрасінні дастаўся сам цудатворны абраз. Больш таго: найхутчэй, Міхаіл прывёз не Эфескі, а менавіта Царградскі абраз Адзігітрыі, пра што сведчыць устаноўлены Палачанкай, а дакладней — паўтораны ёю звычай насіць спісак іконы з хросным ходам па Полацкіх цэрквах кожны аўторак, як гэтае рабілася ў Канстанцінопалі з арыгіналам. Магчыма, праўда, што Міхаілам была прывезена копія не аднаго, а двух або нават усіх трох абразоў Адзігітрыі «пісьма евангеліста Лукі», прычым верагодна, што яны былі нейкім чынам звязаны з месцам або нейкім эпізодам службы Святаслава, Расціслава і Давіда пад час іх высылкі ў Візантыю; цалкам магчыма, што бацька Еўфрасінні, Георгій Святаславіч, адбываў службу менавіта ў малаазійскім горадзе Эфесе, і мясцовы абраз Адзігітрыі меў пэўнае дачыненне да лёсу Святаслава Усяславіча²². Згодна з паведамленнем Дзімітрыя Растоўскага, ікона Адзігітрыі Эфескай была пакладзена ў Праабражэннім храме, тады як ранейшыя спісы Жыцця называюць месцам захавання абраза Багародзіцкую царкву.

Мы згадалі ўжо крыж Лазара Богшы, рэліквію з таямнічым лёсам, які спасціг яе ў найноўшы час, — напразтольны або, мяркуючы па памерах (даўжыня крыжа 51,8 см., верхняй і ніжняй перакладзін адпаведна 14 і 21 см.), найхутчэй узвіжальны шасціканцовы крыж, пакладзены Еўфрасінняй у храме Святога Спаса, магчыма, пад час прастоўнага свята ў 1161 г., а замоўлены, адпаведна, прыблізна паўгодам раней. Ювелір пакінуў на вырабе свой подпіс. Імя Лазар — безумоўна, манаскае, і найхутчэй, сам Богша з'яўляўся манастырскім майстрам-інакам; пра аналагічны выпадак, калі майстра-манах працаваў па заказе і атрымліваў за працу грошы, чытаем, да прыкладу, у Кіева-Пячорскім Патэрыку ў сказанні аб ікананісцы Аліпіі (памяць 17 жніўня). Жыцце Еўфрасінні ні словам не ўпамінае пра яе шматкаштоўны дар (матэрыялы каштавалі 100, а праца 40 грыўнаў, або адпаведна 19,7 і 7,9 кг. срэбра), што ўскосна

²² Можна меркаваць таксама, што факт прынясення ў Полацк Эфескага абраза Багародзіцы звязаны яшчэ і з часам (нейкай гадавінай) смерці (ці гібелі) бацькі Еўфрасінні ў Візантыі — *Л.Л.*

сведчыць аб багацці ўкладаў Палачанкі ў Спаскі і Багародзіцкі манастыры, «превелики зело и пребогаты», «украшены и всего блага исполнены» (сярод іншых дароў гэты крыж, відаць, не ўяўляў нічога звышверагоднага, такога, што заслужыла б увагу аўтара)²³.

Крыж Лазара Богшы, што бясследна знік у час апошняй вайны, вядомы цяпер толькі па апісаннях і малюнках. Напісана пра яго даволі многа, але фундаментальных даследванняў няшмат²⁴. Частка ад Крыжа Спасіцеля («чъстное древо бесценно») складала аснову Крыжа, якая была абіта залатымі, срэбнымі і пазалочанымі пласцінамі. На пярэднім баку вырабу пласціны ўтваралі кампазіцыю вялікага дзісуса: уверсе — фігуры Ісуса, Іаана Багаслова і Дзевы Марыі, у сярэдзіне другога перакрывавання — чатырох евангелістаў, а злева і справа ад іх — выявы святых Еўфрасінні, Сафіі і Георгія (відавочна, святых патронаў ігуменні і яе бацькоў). На адваротным баку змяшчаліся выявы свяціцеляў Іаана Залатавуста, Васілія Вялікага, Грыгорыя Багаслова, Пятра і Паўла, а таксама святых Дзімітрыя, Стэфана і Панцялеймана, прычым былі зроблены каўчэжцы для захавання частак мошчаў першых двух і часціцы крыві трэцяга з гэтых святых. Магчыма, імёны Дзімітрыя, Стэфана і Панцялеймона таксама пэўным чынам звязаны з хроснымі імёнамі прадстаўнікоў сямейства Святаславічаў — братоў Еўфрасінні або яе пляменнікаў Усяслава, Брачыслава і Святаслава Васількавічаў, што верагодна, калі звязваць укладанне крыжа з увакняжаннем у Полацку Усяслава ў 1161 г.

Крыж з'яўляецца шэдэўрам эмальернага мастацтва; ён аздоблены, акрамя эмалевага дэкору, васьмю каштоўнымі камянямі і жэмчугам. Па спіралі ў два рады па баках яго змешчаны ўкладальніцкі надпіс з указаннем часу пакладання (1161 г.) і кошту крыжа, а таксама закліцае супраць магчымых злодзеяў: «В лето 6669 [1161. — А.М.] покладает Офросинья честный крест в монастыре своем в церкви Святого Спаса. Честное древо бесценно есть, а

²³ Пазней А. А. Мельнікаў выкажа меркаванне, што Еўфрасіння магла быць, так мовіць, толькі ідэйнай натхняльніцай і заказчыцай крыжа, але плаціла майстрам за працу не яна, а яе пляменнік Усяслаў Васількавіч, які гэтай богалюбнай справай пажадаў адзначыць свае увакняжанне на вялікі полацкі пасад у 1161 г. — *Л.Л.*

²⁴ Сапунов А.П. Витебская старина. — Витебск, 1883. Т.1; Довгялло Д.И. Крест преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой (исторический эскиз). — Витебск, 1895; Алексеев Л.В. Лазарь Богша – мастер-ювелир XII в. (из истории прикладного искусства Полоцкой земли) // Советская археология, 1957. № 3 і некат. інш. Цікавыя назіранні пра сімваліку арнаменту крыжа зробленыя Б.А.Рыбаковым (Язычество Древней Руси. — М., 1988. С. 553, 555, 611), хаця выклады і вывады аўтара здаюцца нам некалькі адвольнымі.

кованье его золото и серебро, и камень, и жемчуг в 100 гривен, а да... [тут текст пашкоджаны. — А.М.] 40 гривен. Да не изнесется из монастыря никогда, чтобы его ни продать, ни отдать. Если же кто преслушает, изнесет его из монастыря, да не будет ему помощник честный крест ни в сей век, ни в будущий, да будет проклят Святою животворящею Троицею и святыми отцами 318, семью соборами святых отец, и да будет ему участь с Иудею, продавшим Христа. Кто же дерзнет сотворити властелин или князь или епископ или игуменья или иной какой-либо человек, да будет ему проклятие. Офросинья же раба Христова, стяжавши крест сей, приимет вечную жизнь со всеми святыми».

На самой жа справе, нягледзячы на закляцце магчымых злодзеяў, замахі на крыж Еўфрасінні і Лазара адбываліся неаднаразова. Яшчэ ў канцы XII ст. рэліквія была вывезеная з Полацка ў Смаленск, а ў 1514 г. маскоўскі вялікі князь Васіль III забраў яе з мясцовага Успенскага кафедральнага сабору ў Маскву, а ў Смаленску пакінуў копію. У 1563 г. цар Іван Грозны вярнуў святыню на ранейшае месца — у Спаса-Праабражэнскую полацкую царкву. Але калі пры Стафане Баторыі Спаскі манастыр і яго галоўны храм перайшлі пад уладу езуітаў, палачане паклалі крыж у Сафійскім саборы. Жадаючы завалодаць каштоўнай святыняй, езуіты пачалі судовую цяжбу, а праіграўшы яе, паспрабавалі выкрасці крыж, падмяніўшы яго падробкай (дарэчы гэтая справа не ўдалася). Пад час французскага нашэсця крыж прападобнай Еўфрасінні быў захаваны праваслаўнымі жыхарамі Полацка ў замураванай нішы Сафійскага сабору, а ў 1841 г., пасля кароткачасовага прабывання ў абедзвюх рускіх сталіцах, ён вярнуўся ў Праабражэнскі храм, у келлю святой Еўфрасінні.

У 1921 г. полацкая рэліквія была адабрана і перавезена з Полацкага фінаддзела ў Мінск, а ў 1929 г. ужо ў значна пашкоджаным выглядзе змешчана ў Магілёўскім музеі, а потым, каб не даць вернікам магчымасці пакланяцца ёй — у будынку абкома партыі. Пад час апошняй сусветнай вайны гэтая святыня беларускага народа, а можа быць — толькі нейкая з яе копій, бяследна знікла ў адной з прыватных заходніх калекцый. Зараз аблічча Еўфрасіннеўскага крыжа вядомае толькі па старых малюнках і апісаннях. Але распачатая праца па аднаўленні святыні, прычым, у склад яе войдуць тыя ж рэліквіі, што асвятчалі стварэнне старажытнага полацкага майстра.²⁵

---

²⁵ А. А. Мельнікаў не дажыў два гады да таго моманту, калі крыж прападобнай князёўны быў адноўлены па благаслаўленні Мітрапаліта Мінскага і Слуцкага, Патрыяршага Экзарха ўсяе Беларусі Філарэта — Л.Л.

Як мы ўжо дапусцілі, майстар Лазар з'яўляўся інакам Багародзіцкага манастыра, што, у сваю чаргу, дае права дапусціць верагоднасць існавання пры гэтым манастыры ювелірнай і, відаць, іканапіснай майстэрні, дзе ствараліся абразы, выпрацоўваліся прадметы царкоўнага ўжытку, аклады для ікон, у тым ліку — і для Эфескай Адзігітрыі («украсі златом і каменнем»). Пра школу, бібліятэку і скрыпторый, што існавалі пры Еўфрасінеўскіх манастырах, мы казалі вышэй. Верагодна, пры манастырах дзейнічалі богаўгодныя ўстановы: бальніцы, багадзельні, гасцініцы, страннапрыёмніцы, аптэкі (паводле 14 артыкула Уставу Уладзіміра). Усё гэтае рабіла створаныя Палачанкай манастыры буйнейшымі на Русі культурнымі і дабрачыннымі цэнтрамі.

Жыццё мала гаворыць пра духоўную дзейнасць самой Еўфрасіні Полацкай. Мы казалі ўжо пра верагоднае складанне маці-ігуменнай малітваў, якія часткова ўвайшлі ў тэкст агіяграфічнай аповесці. Звярталася князеўна да інакіняў і з дыдактычнай прапаганды.

«На всяк день учаше сестры своя: старыя учаше терпению и въздержанию, уныя же учаше душевней чистоте и безстрастию телесному, говеванию образну, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну, ядению и питью безмольвну, при старейшей молчати, мудрейших послушати, к старейшим покорение, к точным и меньшим любовь без лицемериа, мало вещати, а множае разумети» (частковае запазычанне з «Павучання» Васілія Кесарыйскага, вядомага на Русі, напрыклад, з Ізборніка Святаслава):

Аўтар-агіёграф паведамляе і яшчэ аб двух аспектах дзейнасці прападобнай:

«Тако бо бяше дан дар сей блаженной Еуфросинии от Бога: аще кто ея въпрошаше о коей вещи, она ему разрешаше, чему быти, и кто ея послушаше, той добро получаше, не бо хотяше видети кого котораюся: си князя со князем, ни болярина з болярином, ни от простых кого со своим другом».

Гэты ўрывак здаецца нам указаннем, па-першае, на тое, што Еўфрасініна выконвала некаторыя судовыя функцыі, а гэта можа азначаць, у сваю чаргу, што ў Полацку існаваў апрача княскага і епіскапскага суда яшчэ і манастырскі. Па-другое — у прыведзеным урывку назіраецца ўказанне на міратворчую палітычную дзейнасць Палачанкі. Пра тое ж неаднаразова згадвае і складальнік царкоўнай службы прап. Еўфрасіні: **«Яко себе жертву даявше Богови от князь русских Полоцкия земля, потщалася еси братии единомыслити, блаженная,»** — паведамляецца ў адным з песнапенняў. «Кня-

зем сродником друг на друга дерзающе подъяти меч возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем Божиим устрашающим,» — дадае іншая сціхіра. Уплывы гэтай міратворчай дзейнасці прап. Князёўны-іргументні мы схільныя бачыць у агульнай міралюбівай палітыцы Васількі Святалсававіча і Усяслава Васількавіча, князёў полацкіх. Найхарактэрнейшы прыклад — у гісторыі замірэння (вядома, у палітычных мэтах міру з Псковам) Васількі з наўгародскім ізгоем²⁶, пскоўскім князем Усеваладам Мсціслававічам у 1132 г., якая так здзівіла летапісца²⁷. І невыпадковым, быць можа, з'яўляецца факт узнаўлення міжусобіц паміж Ізяслававічамі пасля ад'езду Еўфрасінні ў Іерусалім у 1167 г.: маем на ўвазе зафіксаваны летапісамі напад Валадара Глебавіча на Усяслава, калі толькі дзіва (у прамым сэнсе слова) захавала Усяславу полацкі прастол²⁸.

Найверагодней, што царкоўна-палітычныя мэты мела і апошняе паломніцтва Еўфрасінні ў Святую Зямлю...

---

²⁶ Ізгоямі называліся ў той час на Русі князі, бацькі якіх памерлі, не дачакаўшыся сваёй чаргі сесці на «залаты кіеўскі стол». Для такіх не было месца ў жыцці, бо яны не маглі быць нават удзельнымі унязямі ў маленькіх гарадках інакш як з міласці сваіх больш шчаслівых родзічаў. Калі ж ізгоі не ўмелі схіліць сваіх братоў да любві і добрасці, ім (ізгоям) пагражала выгнанне ў Візантыю, ці нават смерць. Літаральны тэкст артыкула пра ізгоеў: «Изгоев трои: поповский сын грамоте не выучится, купец одолжает, смерд от верви отколется, а есть четвертое — аще князь осиротеет». Сэнс гэтага закону — ва ўтрыманні людзей у стане свайго сацыяльнага слоя з пагрозай пазбавіць права жыць («гоить») заганнага. Гл.: Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. XIII, 79. — Л.Л.

²⁷ Усевалад Мсціслававіч праязджаў з Вышграда ў Пскоў праз Полацкую зямлю; Васілька выехаў насустрач яму і «проводит его с честью, забыв заповеди ради Божия злобу отца его, что бышет сотворил всему роду его: шведию ему в руке его к нему, и ничтоже лукавно помысли, якоже подобаше по человечеству, но крест межю собою целоваста яко не поминати, что ся удеяно первое, и ни всей правде» (Псковские летописи. — М.: Л., 1940. Вып. 1. С. 10).

²⁸ Татищев В.Н. Цыт. Сач. Т. 3. С. 81.

Паломніцтва і скон Св. Еўфрасінні Полацкай (зіма-вясна 1167 г.)

*Мы вемы, яко преидохом от
смерти в живот, яко любим братию.
1 Ін. 3:14.*

Хаця апавяданне пра апошнія месяцы жыцця і скон прападобнай Еўфрасінні займае аж пятую частку тэксту жыццйнай аповесці, аднак канкрэтных звестак агіёграф падае чытачу даволі мала, а таму даследчыку зноў прыходзіцца ўзнаўляць канкрэтныя біяграфічныя падзеі на падставе супастаўлення дадзеных Жыція з іншымі гістарычнымі крыніцамі.

Нагадаем асноўныя падзеі царкоўнай і грамадзянскай рускай гісторыі дадзенага перыяду, у сувязі з якімі і знаходзіліся, на наш погляд, падзеі жыцця Палачанкі.

У 1163 г. памірае, пасля нядоўгага кіравання рускай мітраполіяй, кампрамісны мітрапаліт Феодар. Вялікі князь кіеўскі Расціслаў, спыніўшыся, пад уплывам Мсціслава Ізяславіча, на кандыдатуры Клімента, выпраўляе да імператара свайго пасла Юрыя Сямковіча з адпаведным прашэннем. Але ў Канстанцінопалі была ўжо падрыхтавана кандыдатура новага кіеўскага мітрапаліта — грэка Іаана. Абражаны парушэннем сваіх прэрагатываў, Расціслаў спачатку адмаўляецца прыняць Іаана, але ў рэшце рэшт згаджаецца «у апошні раз» прызнаць яго «за чэсць і любоў царскую»¹. Мітрапаліт Іаан нядоўга трымаў вярхоўную царкоўную ўладу: ён памёр 12 мая 1166 г. Аднак яшчэ пры жыцці, у 1165 г., ён ледзь не даводзіць Рускую Царкву да чарговай смуты, схіліўшыся да прашэння наўгародскага епіскапа Лукі аб тытулаванні яго архіепіскапам з адпаведным падначаленнем наўгародскай архіепіскапіі епіскапаў смаленскага і по-

¹ Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 3. С. 79. «Но впрдъ, — приводзіць Тацішчаў словы Расціслава, — ежели патриарх без ведома и определения нашего против правил святых апостол в Русь митрополита поставит, не токмо не приму, но и закон зделаем вечный избирать и поставлять епископом руским с повеления великаго князя» (Там жа).

лацкага, і толькі ўмяшанне вялікага князя Расціслава, магчыма, не без хадайніцтва Еуфрасінні Полацкай, перашкодзіла пераводу полацкай епархіі ў статус вікарыяцкай.

Выбары новага рускага мітрапаліта не былі працяглымі. Відаць, ужо летам Расціслаў, выбраўшы мітрапалітам Канстанціна II, пасылае яго ў Канстанцінопаль па патрыяршае благаславенне-ратыфікацыю². Звесткі летапісцаў аб часе вяртання Канстанціна з Візантыі быццам бы разыходзяцца. З аднаго боку, паведамляецца, нібыта ён вярнуўся яшчэ пры жыцці вялікага князя Расціслава — «в небытность Ростислава, когда он был в Смоленску», г.зн. да 10-х чыслаў сакавіка 6675–1167 г. З другога ж — пад 6676–1168 г. знаходзіцца паведамленне аб тым, што «таго ж году вярнуўся з Цараграда новапастаўлены Канстанцін мітрапаліт у Кіеў»³. Супярэчнасць гэтая ўяўная. Паколькі толькі на Маскоўскім саборы 1342 г. пры мітрапаліце Феагносце адбыўся афіцыйны пераход на вераснёўскае годазлічэнне (а па традыцыі яшчэ доўга карысталіся сакавіцкім), дык 14 сакавіка з’яўлялася ўжо пачаткам новага 1168 г. Такім чынам, ад смерці папярэдняга мітрапаліта да прыбыцця наступнага прайшло дзесяць месяцаў.

Полацкай кафедрай у гэты час кіраваў епіскап Дыянісій, які быў хіратанісаны, як мы паказалі вышэй, напэўна, з узвядзеннем «кампраміснага» мітрапаліта Феодара — у 1160 г.⁴

Нам невядома дакладна, якія пазіцыі ў адносінах да пытання аб самастойнасці рускай мітраполіі займаў мітрапаліт Канстанцін II. Найверагодней, аднак, што ён трымаўся «незалежніцкіх» пазіцый, пра што сведчыць яго выбар Расціславам, які знаходзіўся ў той час пад відавочным уплывам Мсціслава Ізяславіча, чым стаўленікам (пасля смерці Клімента?) і з’яўляўся, верагодна, Канстанцін.

---

² Гэтае бачна з наступнага: у канцы 6675–1167 г. паводле Тацішчаўскага ультрасакавіцкага годазлічэння, (ультрасакавіцкі год пачынаўся з 15 сакавіка, якое лічылася першым) г.зн. да 1 сакавіка 1167 г. паводле сучаснай храналогіі, вялікі князь Расціслаў ад’язджае мірыць наўгародцаў са сваім сынам Святаславам, «прежде отъезда своего из Киева избрав в митрополиты епископа Константина» (Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 3. С. 82, 83). Але да сакавіка 1167 г. Канстанцін паспявае ўжо вярнуцца з Царграда.

³ Там жа. Т.3. С.83, 86.

⁴ Л.Гарошка (Цыт. сач. С.13) і архіеп. Мануіл Лемяшэўскі (Русские православные иерархи периода 992–1892 гг. (включительно). Библиография. Т. 1–2. — Куйбышев, 1971, машинопись, библиотека Московской Духовной Академии) лічаць годам епіскапскай хіратоніі Дыянісія 1166 г., але робяць гэтае, несумненна, на падставе звестак Жыцця Еуфрасінні Полацкай аб пострыгу Дыянісіем пляменніц Палачанкі перад яе паломніцтвам у 1167 г.

Гэта азначае, у сваю чаргу, што пры выбары Канстанціна полацкі епіскап Дыянісій, які, на нашу думку, з'яўляўся грэкам і быў стаўленікам Еўфрасінні, мог адчуць небяспеку свайму становішчу.

Вернемся да Жыція.

«Видевши, яко просвети Бог манастыря ея, и възжел⁵, глаголющи: Абы ми дойти святого града Иерусалима и поклонитися Гробу Господню и всем святым местом, видети и целовати, и тамо живот свой скончати... Посла же по всей братьи своей поведаящи им мысль свою, оже восхоте ити во Иерусалим и моляхут ея со слезами дабы их не оставила сирых. Она же их тешаше благым смыслом своим, яко мати дети своя любящи».

Агіёграф не канкрэтызуе, як звычайна, сваіх паведамленняў. Як мы пакажам пазней, Еўфрасіння, аднак, з самага пачатку намервалася наведаць не толькі Іерусалім, але і Канстанцінопаль, хаця пра гэты намер агіёграф і не згадвае.

На развітанне з Еўфрасінняй прыбываюць «отвсюду» яе браты — Васілька (калі ён быў яшчэ жывы да таго часу), Вячаслаў і Давід; заўважым, што агіёграф, гаворачы аб гэтым, ужывае не парны, а множны лік. «Любимы брат» Вячаслаў прыязджае з княгіняй і дзвюма дачкамі Кірааннай (Кірыніяй, Кіра-Іаанай) і Вольгай, якіх прадстаўляе сястры і падводзіць пад развітальнае благаслаўленне. Абедзвюх князёўнаў Еўфрасіння пасяляе ў келлі¹ Градзіславы-Еўдакіі і неўзабаве пастрыгае ў манаскі вобраз, не чакаючы належнага трохгадовага іх іспыту, бо прадбачыць, што ў асобах абедзвюх пляменніц уся Руская зямля атрымае руплівых прадаўжальніц яе асветніцкай працы. Пострыг здзяйсняў, паводле 6 Правіла Карфагенскага сабору, полацкі епіскап Дыянісій. У Жыціі чытаем пра гэта:

«И бе любим ей брат Вячеслав. Приеха и той к сестре своей Еуфросинии со княинею и з детми своими. И пришед поклонися ей и рече: «Госпоже моя мати и сестро! что оставляеши мя, правителю души моей и свете очию моею!» И горко ему плачюшуся, блаженнаа же Еуфросиниа повеле ему ити к домови, дети же его повеле оставити у сестры своея Евдокеи. Дан же бысть дар блаженней Еуфросинии от Бога: аще кого зряше очима своима, то разумеяше, в коем человеце сосуд будет избран Богови. Тогда же преблаженнаа Еуфросиниа видевши братаине свои и рече има: «Хощу ваю обручити Жениху безсмертному и ввести в чертог Царства Его». Онама же послушающема, усладися душа ею паче сота медвена

⁵ пажадала, выказала пажаданне.

словесем преблаженныя Еуфросинии и падше на ногу ея глаголаста к ней: «Воля Господня да будет и твоя святая молитва; якоже хочещи створи нама, госпоже». Преподобная же Еуфросиния с радостию и с поспешением призвавши брата своего и рече ему: «Аз хочу пострижи Киранну и Ольгу», тако бо и беста нарекла родителя ею. Смяте же ся отец ею о словеси сем и рече: «Госпоже моя! что ми хочещи створити! Два плача прилагаеши души моей: да плачуся отхода твоего ради и сетую чаду деля своею». Мати же ею жалостно тръзашеся. Блаженная же Еуфросиния, пославши, призва епископа, тогда стол правяща Святое Софеи нарицаемаго Дионисия, и введши ею в церковь, и повеле острижи ею, и нарече имя Киранне Агафия, а Ользе — Еуфимия, и благословивши и благословением святых отец.»

Пры пострыгу князеўнам даюцца імёны адпаведна Агафія і Яўфімія. Падобнае найменне не суадносіцца, на першы погляд, са звычайнымі традыцыямі даваць інацкія імёны па першай літары хроснага імя або па святым адпаведнага дня (паколькі першыя літары хросных і манаскіх імёнаў іх не супадаюць, а дня, у які б святкавалася памяць адначасова Агафіі і Яўфіміі, — няма). Аднак 28 снежня адзначаецца памяць спаленых на пач. IV ст. у Нікамідыі пакутнікаў, сярод якіх пералічваюцца імёны — Агафіі і Яўфімі. Пагэтам у можна лічыць надзвычай праўдападобным, што менавіта ў гэты дзень былі пастрыжаны пляменніцы Палачанкі. Мяркуюцца таксама невыпадковым згаданае ў апаведу «благословение святых отец», бо нядзеля 30 па Пяцідзесятніцы (першая перад нараджэннем Хрыстовым) назваецца Нядзеляй Святых айцоў.

Не выключана, што логіку надання імя Агафіі і Яўфіміі належыць шукаць і ў роднасных стасунках. Магчыма, Кіранна і Вольга атрымалі свае манаскія імёны ў гонар Агафіі (дачкі Мсціслава Уладзіміравіча, унучкі Уладзіміра Манамаха і адпаведна — стрыечнай сястры Палачанкі па маці) і Яўфіміі (дачкі Манамаха і адпаведна — цёткі Еўфрасінні). Дарэчы кажучы, і манаскае імя Звеніславы (Еўпраксія) таксама магло быць нададзена ў гонар сястры Манамаха, а значыць — стрыечнай бабулі Еўфрасінні¹¹.

Наступныя фразы Жыцця паведамляюць нам пра тое, што ў сваё падарожжа-паломніцтва Еўфрасіння бярэ з сабою найболей блізкую па духу («в едину мысль») стрыечную сястру Звеніславу-Еўпраксію і брата Давіда (магчыма, інак Барысаглебскага, але, прынамсі, не Багародзіцкага Полацкага манастыра, паколькі пра яго паведамляецца як пра таксама «сѣхашася» ў Полацк). З далейшага апавядан-

ня будзе відаць, што сярод світы Палачанкі⁶ знаходзіўся і яе «слуга» Міхаіл. Пры ад'ездзе Еўфрасіння перадае абодва манастыры «держати и рядити» сваёй роднай сястры Градзіславе-Еўдакіі.

«Сама же блаженнаа Еуфросиния, положивши великое устроение обема манастырема, братии и сестрам, и даст дръжати и рядити сестре своей Евдокеи оба манастыря. Сама же, поклонившись в церкви Святаго Спаса и у Святое Богородице и рече: «Господи сердцевидче! се оставляю дом Твой незатворен никомуже, Ты же, Господи, не затвори от нас Небеснаго Ти Царствия». И тако поиде во Иерусалим, поимши с собою брата своего Давида и сестру свою Еупраксию. Вся же братия горко плакахуся отхода ради госпожа своя. И вси гражане выидоша проводитьи ея, стари плакаху, яко дщере, ркуще: «Увы нам, вожу старости наша, просвещение души нашей, подпоре немощи нашей!» Юнии же глаголаху: «Камо заходиши, свете очию нашею! Кто нашу юность укрепит, воздръжание юности наша? Не оставляй нас сиры, но в молитвах своих не забывай нас». Она же целовавши всех, благословивши и возревши на небо, рече: «Ты, Господи сердцевидче, ходивый со Авраом, иди и с нами, рабы Твоими, с Еуфросинию и с Давыдом и с Еупраксиею».

И тако поидоша все еже суще с нею. О дивное чудо! Не бывавши ни в коей стране, ни во граде, ни в селе, ныне же возьмши мужскую крепость премину вся грады и власти и приимаше от всех князей честь велику».

Аўтар Жыцця такім чынам апавядае, як Еўфрасіння, якая не пакідала раней межаў Полацкай зямлі, бесперашкодна прамінула некалькі княстваў. У гэтым ён бачыць цудатворную абарону Нябесных сіл, бо рускія княствы знаходзіліся тады ў стане бесперапынай вайны, а таму ветлівае стаўленне князёў да Еўфрасінні сведчыць у вачах аўтара пра Божую ёй дапамогу, а таксама — пра поспехі яе міратворчай дзейнасці.

Паспрабуем цяпер вызначыць храналагічныя рамкі паломніцтва Еўфрасінні ў Святую Зямлю. Але для гэтага нам неабходна прааналізаваць наступныя паведамленні Жыцця:

«И тако пришедши в страны, и срете ю царь, идый на Угры, с великою честию, посла ю в Царьград.»

Царом гэтым з'яўляўся ўсё той жа імператар Мануіл I Комнін, а паходам супраць венграў — яго апошняя вайна з Гейсай, з якім Ма-

⁶ У спісе РДБ, Ф. 299, № 631 гаворыцца аб тым, што гараджане «даша воины» дзеля забеспячэння бяспекі падарожжа Еўфрасінні.

нуіл разыходзіўся не толькі па тэрытарыяльных (Візантыя заваявала частку Далмацыі, што належала венграм, і некалькі венгерскіх гарадоў), але і па палітычных (дапамога Гейсай германскаму імператару ў Свяшчэннай вайне, супраць якой выступаў Мануіл) праблемах.

Гэты апошні паход меркаваўся пачацца ранняй вясной 1167 г.⁷, але паколькі Мануіл атрымаў некалькі ўдараў ад падзення з каня, паход быў адтэрмінаваны. Толькі ў першых чыслах красавіка імператар з войскам рушыў з Візантыі, правёў Пасху 9 красавіка ў Сілімврыі, адкуль неўзабаве прыбыў у Філіпопаль (Філіпы), дзе прымаў венгерскіх паслоў⁸.

Гэтыя звесткі даюць вельмі многа для нашай спробы рэканструкцыі біяграфіі Еўфрасінні Полацкай. Па-першае, яны ўскосна сведчаць пра тое, што падарожжа князеўны-ігуменні пачалося зімой (звычайны абоз рухаўся з хуткасцю 30–40 кіламетраў у суткі, а Еўфрасіння падарожнічала да таго ж, робячы даволі працяглыя прыпынкі, калі «премину вся грады и власти и приимаше от всех князей честь велику»). Зімні час быў зручны і для таго, каб апярэдзіць у падарожжы вясеннюю распуціцу. Дапушчэнне аб часе пачатку паломніцтва ўзгадняецца і з тым меркаваннем, што Еўфрасіння здзяйсняла сваё падарожжа сухазем'ем, а не звычайным шляхам па Дняпры праз Чорнае мора. Пра гэтае сведчыць сам факт сустрэчы Еўфрасінні з войскам Мануіла, якая была б немагчымай, калі б Палачанка плыла па моры, паколькі імператар накіроўваўся ў напрамку да Адрыятычнага, па беразе Эгейскага мора, у 20 км на поўнач ад якога знаходзіліся Філіпы. Сустрэча Еўфрасінні з Мануілам дазваляе ўдакладніць і маршрут яе абозу — праз Малдавію і Румынію да Басфора — менавіта тое, што яна збіралася дасягнуць Іерусаліма, не абмінаючы Канстанцінопаля.

Такім чынам, час пачатку паломніцтва Еўфрасінні выпадае на зіму 1168 ультрасакавіцкага года (1166–1167 г. па сучасным годазлічэнні). Нагадаем: гэта час, калі з Візантыі вяртаецца выпраўлены туды Расціславам паловай года раней кандыдат на рускую мітраполію Канстанцін. Мы ўжо дапусцілі вышэй, якіх пазіцый у пытанні аб самастойнасці кіеўскай мітраполіі трымаўся Кан-

---

⁷ Маецца на ўвазе візантыйскі «вераснёўскі» год. Ён адпавядае 6676–1168 г. ультрасакавіцкай храналогіі В.Тацішчава, якой мы карысталіся дагэтуль, і 1167 г. па сучаснай храналогіі.

⁸ Гл.: Грот К. Из истории Угрии и славянства в XII в. (1141–1173). — Варшава, 1889. С. 370; Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnens gestorum. — Bonnæ, MDCCCXXX. P. 265.

станцін, а пагэтаму полацкі епіскап Дыянсіісй мог адчуваць пагрозу, што зыходзіла ад мітрапаліта-незалежніка. Нам здаецца, менавіта гэтае і было царкоўна-палітычнай падаплёкай паломніцтва (або дыпламатычнай місіі) Еўфрасінні. Прыгадаем дарэчы, што з сабою ігумення зноў бярэ свайго «слугу» Міхаіла, які, як памятаем, ужо выконваў падобныя дыпламатычныя даручэнні (у 1159 г.). Вергодна, што якіясьці дыпламатычныя даручэнні Еўфрасіння выконвала і на самім шляху да Канстанцінопаля, на што можна ўгледзець намёк, магчыма, змешчаны ў фразе Жыція аб «чести великой», якую аддавалі Палачанцы князі іншых земляў. Кажучы дарэчы, Еўфрасіння напэўна мусіла падарожнічаць праз Кіеў, дзе ёй неабходна было завізаваць свой ад'езд у канцылярыі вялікага князя⁹.

Пад час сустрэчы з імператарам Мануілам у першых чыслах красавіка прападобная Еўфрасіння выканалася толькі часткова сваё дыпламатычнае даручэнне, паколькі ва ўмовах візантыйскага цэзарапапізму царкоўныя справы падлягалі ратыфікацыі спачатку імператарам, а потым — патрыярхам. Пагэтаму Мануіл, прыняўшы Палачанку «с великою честью посла ю в Царьград». Аўдыенцыя ў патрыярха была дадзена полацкай ігуменні, суправаджанай імператаравымі паручэнцамі, без звычайных затрымак, і праз некалькі дзён пражывання ў Канстанцінопалі (у манастыры Святога Мамы, паводле старога дагавору Ігара Рурыкавіча) Еўфрасіння, «вшедши в великую церковь Святыя София, и поклонися та же и всем Божиим церквам, и благословися от патриярха, и покупивши разноличныя фимияны и кадильницу злату, и иде во Иерусалим». У горад пакутаў Хрыста Еўфрасіння прыбывае ў канцы красавіка^{III}.

«Она же пришедши и вшедши в великую церковь Святыя София, и поклонися та же и всем святым Божиим церквам, и благословися от патриярха, и покупивши разноличныя фимияны и кадильницу злату, и иде во Иерусалим. И пришедши во Иерусалим, посла слугу своего Михаила тогда сущему патриярху^{IV}, глаголющи: «Владыка святыи! створи милость на мне, повели да отворят ми ся врата Христова^V». Он же повеле прошению ея быти. Пришедших ко

⁹ Паводле дагавору ад 945 г., заключанага князем Ігарам Рурыкавічам, «утвердил князь наш посылати грамоты ко царству вашему с посланными, которые должны иметь и гости, изъявляя, еже с миром приходят» — тэкст рускіх паслоў; «аще ли без грамоты придут руские, оных удержим и храним, дондеже возвестим князю рускому» — глава I грэчаскага сінкліта (Татищев В.Н. Цыт. сач. Т. 2. С. 42).

вратом паде на земли, глаголющи: «Господи Иисусе Христе, не вмени ми сего в грех, занеже изволих по стопам Твоим ходити». И внидох во святой град сий, и целовавши врата и суции с нею.»

Жыціе змяшчае цікавае паведамленне аб тым, што Палачанка пасылае свайго «служу» Міхаіла да Іерусалімскага патрыярха з прашэннем (і адпаведнымі дарамі) аб тым, каб ёй адчынілі Хрыстовую браму, што было дастаткова рэдкім выключэннем. Менавіта праз яе ўваходзіць Еўфрасіння ў Іерусалім, дзе пасяляецца ў «Рускім» манастыры пры царкве Благавешчання. Тройчы прыходзіць князеўна памаліцца ў храме Труне Хрыстовай, пакінуўшы там багаты ўклад — «давши злата много, и поставивши кадильницу злату на гробе и многоразличныя фимияны». Але хвораі полацкай ігуменні ўжо не хапае сіл, каб прыйсці да ракі Іардан, асвечанай Хрыстовым хрышчэннем, і толькі Давід, Еўпраксія «и суции с ними», уключаючы, верагодна, Міхаіла, прыносяць ёй іарданскую ваду.

Зведаўшы праз яўленне ангела аб сваім хуткім сконе, Еўфрасіння пасылае ў старажытную Лаўру Савы Асвечанага з прашэннем быць пахаванай у манастырскім храме, асвечаным у імя святога заснавальніка манастыра. Але, і гэта напэўна было вядома Еўфрасінні, Лаўра была мужчынскім манастыром; верагодна, было вядома Еўфрасінні і тое, што, як адказалі яе пасланцу насельнікі, яны «имеют запрещение от святого Савы, оже жены не приимати нико-еяже». Тады для чаго спатрэбілася ёй, ведаючы аб верагоднай адмове, звяртацца з падобнаю просьбай? Адказ трэба, магчыма, шукаць або ў нейкіх не адлюстраваных Жыціем дадатковых звестках аб падзеях, якія падштурхнулі Еўфрасінню да гэтага выбару, або, магчыма, у наследаванні Еўфрасінні Полацкай жыццю іншай Еўфрасінні Александрыйскай: тая, як вядома, пражыла жыццё пад выглядам інака Ізмарагда і была пахавана менавіта ў мужчынскім манастыры.

Як бы там ні было, але Еўфрасіння атрымала заканамерны адмоўны адказ ад інакаў манастыра святога Савы і прыслухалася да іх парады звярнуцца з аналагічнай просьбай у не менш старажытны «манастырь Святыя Богородица Феодосиев опший, в немже лежат святыя жены: мати святого Савы, и мати святого Феодосиа, и мати святыю безмезднику Козмы и Дамияна именем Феодотия, и инии мнози святии». Так, Еўфрасіння пасылае купіць сабе труну «в комаре святыя Богородица» — і страчвае прытомнасць. І толькі перад самым сконам князеўна-ігумення прыходзіць у свядомасць. Найперш яна просіць паклікаць да яе свяшчэнніка, каб прыняць апош-

ною прычасць. Паспавядаўшыся і прычасціўшыся, пасля 24-дзённай хваробы яна аддае Богу душу 23 мая таго ж 1167 года.¹⁰

Наратыўная частка Жыцця заканчваецца кароткім паведамленнем аб тым, як «Давыд же и Еупраксия и с прочими спряташа тело ея честно». Дзімітрый Растоўскі паведамляе, што Еўфрасіння была пахавана «у паперці царквы Найсвяцейшае Багародзіцы»¹¹

---

¹⁰ У розных спісах Жыцця паказваюцца розныя даты смерці Еўфрасінні Полацкай: 23, 24 або зрэдку 25 мая (у адным са спісаў змешчана нават безумоўна памылковая дата 11 снежня). Царкоўная традыцыя, зафіксаваная ў Вялікіх Чэццях-Мінеях, прымае дату 23 мая, у якую і адбываецца царкоўнае шанаванне прападобнай. Магчыма, успенне Еўфрасінні адбылося ў ноч з 23 на 24 мая. У навуковым і царкоўным ужытку знаходзіцца і іншы год смерці прападобнай ігуменні — 1173 (напр.: Тыртов А.П. Некоторые пояснения к описанию жития преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой. — Витебск, 1893. С. 23–24). Ён малаверагодны, паколькі ў 1173 г. Мануіл Комнін ваяваў не з венграмі, а з іх саюзнікамі Стэфанам Сербскім (Ioannes Cinnamus. Цыт. сач. С. 365). Некаторыя даследчыкі (напр., Сяліцкі А. Цыт. сач. С. 95) у спробах узаемаўзгаднення дадзеных аб паходзе 1167 г. і царкоўнай традыцыяй вызначэння году смерці Еўфрасінні лічаць, нібыта Палачанка пражыла шэсць год у Іерусаліме. Гэтае цалкам не ўзгадняецца з даволі падрабязным у гэтай частцы аповедам Жыцця, не давяраць якому ў нас няма абсалютна ніякіх падставаў. Агіёграф жа наўмысна падкрэслівае менавіта непрацягласць пражывання ў Іерусаліме (Еўфрасіння не паспела нават пайсці на Іардан) і скарацечнасць яе хваробы – 24 дні. Да таго ж мы бачылі, як выдатна храналагічна суадносяцца паміж сабою падзеі апошніх месяцаў жыцця полацкай асветніцы. Урэшце, паходжанне памылкі належыць відаць, звязць з няправільным паведамленнем аднаго са спісаў Жыцця (РДБ, Ф.212, № 11), дзе гаворыцца пра дваццаць год хваробы Еўфрасінні, а таксама, магчыма, з тым, што даследчыкі неапраўдана ставілі ў залежнасць згадванне Іардана і Іарданскай вады ў адпаведных месцах Жыцця з абрадамі Хрышчэння (Багаўлення) і т.зв. Іарданню, а адпаведна — суадносилі гэтае месца аповесці пра Еўфрасінню са святам 6 студзеня, што і прыводзіла да вываду аб працягласці пражывання князеўны ў Іерусаліме.

Таму, мяркуюем, датай скону прападобнай полацкай князеўны слушна лічыць 23–24 мая 1167 г., калі Госпад паклікаў рабу Сваю туды, дзе, гаворачы словамі царкоўнага песнапення, «радуется вечно Евфросиния о Господе, узы плотския отрешивши и Тебе, Зиждителя, лицем к лицу выдаши».

¹¹ Спроба перагледзець традыцыйную дату смерці Еўфрасінні (1173 г.) не падаецца нам дастаткова аргументаванай і пераканаўчай. Патрэбны дадатковыя, больш бясспрэчныя доказы. — В. Ч.

---

^I «У сястры Еўдакіі» наўрад ці тоесна «у келлі Гарадзіславы-Еўдакіі», бо відавочна, што ў зусім невяліччай келейцы не толькі ўтраіх, але нават і ўдвух змясціцца было проста немагчыма (хіба толькі стоячы). Тлумачэнне гэтага выразу знаходзіцца крыху ніжэй па тэксе Жыція: «даст држати и рядити сестре своей Евдокеи оба монастыря» — г.зн., што Еўфрасіння пакідала сваіх пляменніц не ў келлі Еўдакіі, а пад уладай Еўдакіі як ігуменні жаночага манастыра. — *Л.Л.*

^{II} Улічваючы асаблівасці сярэднявечнага хрысціянскага светаўспрыняцця, уяўлення вельмі сумнеўным нават само дапушчэнне таго, што, адмаўляючыся ад мірскага жыцця дзеля жыцця «будучага веку», «Божыя нявесты» маглі называцца ў гонар сваіх родзічаў. — *Л.Л.*

^{III} На жаль, даследчык не спрабаваў патлумачыць, якім чынам і якім шляхам Еўфрасіння змагла тады за нейкія паўмесяца дабрацца з Канстанцінопаля да Іерусаліма, якія аддалены адзін ад другога амаль на 2000 км. — *В.Ч.*

^{IV} Як заўважыў А. Мельнікаў, пад час паломніцтва Еўфрасінні Іерусалімам кіравалі рыма-каталіцкія цары, таму Міхаіл не мог прамінуць тагачаснага цара Амальрых I (1162–1173), жонка якога прыходзілася пляменніцай Мануілу Комніну, а сам Амальрых быў у далёнім сваяцтве з князямі полацкай дынастыі праз Генрыху Французскага, чыёй жонкай была дваюрадная бабка Еўфрасінні — Ганна Яраслаўна, дачка Яраслава Мудрага. — *Л.Л.*

^V Гаворка, верагодна, ідзе пра так званую «Залатую браму» ва ўсходняй частцы Іерусаліма, праз якую, па паданні, увайшоў у горад Хрыстос на Вербную нядзелю. — *Л.Л.*

Пасля скону Св. Еўфрасінні Полацкай (пасля 1167 г.)

*Аминь, аминь глаголю вам, аще кто слово Мое
соблюдет, смерти не имать видети во веки.*

Ін. 8:51

Нам невядома, на жаль, які быў далейшы лёс спадарожнікаў Еўфрасінні пасля яе паломніцтва. Мы можам толькі здагадавацца, што (усе?) яны вярнуліся на радзіму, паведаміўшы аб паспяховым выкананні сваёй дыпламатычнай місіі, «принесоша весть о блаженном скончании и честном погребении Еуфросинии» (Дзімітрый Ра-стоўскі). Прычым, найверагодна, толькі «слуга» Міхаіл вярнуўся ў Полацк праз нядоўгі час пасля скону сваёй пані, тады як Еўпраксія з Давідам засталіся ў Іерусаліме. Менавіта яны позней і забяруць з сабой свяшчэнныя астанкі прападобнай Еўфрасінні...

Але чаму ж тады спадарожнікі Палачанкі не перанеслі дамавіну з целам сваёй ігуменні ў места яе падзвіжніцтва, а пакінулі раку ў Кіеве? Мяркуем, Давід і Еўпраксія, ці нехта адзін з іх, імкнучыся як мага дакладней выканаць апошнюю волю прападобнай, якая пажадала быць пахаванай менавіта ў манастыры святога Феадосія, вырашылі пакінуць каштоўную срэбную раку з яе нятленнымі мошчамі ў Феадосіевым, толькі не Іерусалімскім, а Кіеўскім, манастыры, у яго падземным храме Дабравешчання Прасвятой Багародзіцы. Ва ўсякім разе, падобнае меркаванне здаецца больш бліжкім да сапраўднай хады падзей, чым заснаваныя на факце знаходжання астанкаў прападобнай Палачанкі ў Кіеве домыслы некаторых даследчыкаў мінулага, быццам Еўфрасіння і ўвогуле не ўчыняла ніякага паломніцтва ў Святую Зямлю.

Да часу пераносу яе нятленных мошчаў у кіеўскія пячоры прападобная Палачанка ўжо была прызнана святой у Полацкай зямлі. Царкоўнае шанаванне яе пачалося, відаць, яшчэ пры епіскапе Дыянісіі і па яго ініцыятыве.

Аргументуем: уладыка Дыянісіі памірае ў 1184 г. ўсё яшчэ ў сане епіскапа. А ўжо ў канцы XII ст. існавала царкоўная служба прап. Еўфрасінні Полацкай, адна сціхіра з якой захавалася ў пер-

гаменным сціхірары¹. Найверагодна, што і старадаўняя служба, якую мы не аднойчы цытавалі ў нашым аповедзе, і само Жыццё Еўфрасінні складзены адначасова ў адным са створаных ёю манастыроў. Да кананізацыі Еўфрасінні была напісана і яе ікона, якая не захавалася да нашых дзён. Позні «Подліннік» XIX ст. (РНБ, СПб.Д.А. № 116, арк.163 адв.) так апісвае вобраз-ікону Еўфрасінні Полацкай: «Подобием бледна лицом от пощения, ризы преподобническия, как у преподобномученицы Евдокеи».

Найбольш старажытнай іканапіснай выявай Палачанкі можа лічыцца гравюрная копія XVII ст., зробленая з даўняга арыгінала. У 1839 г. бешанковіцкі іканапісец Токараў напісаў для Сафійскага сабора абраз, які таксама не захаваўся да нашага часу. Лік Еўфрасінні можна бачыць на іконах і роспісах падземнай Дабравешчанскай царквы Кіева-Пячорскай лаўры, а таксама — у Кіеўскім Уладзімерскім саборы (В. Васнецова). Існуе, натуральна, і мноства нядаўна напісаных абразоў Еўфрасінні Полацкай, а таксама — безліч карцін сучасных мастакоў.

Дайшоўшыя да нас спісы Жыцця не апавядаюць пра перанясенне мошчаў прападобнай князёўны з Феадосіева Іерусалімскага манастыра ў Феадосіеву пячору Кіеўскай лаўры. Між тым, перанясенне гэтае адбылося ў 1187 г., калі султан Сала-ад-Дын заваяваў Іерусалім і дазволіў інакам пакінуць горад, забраўшы з сабою свае святыні². Зразумела, што ад аўтара Жыцця наўрад ці магла скрыць-

¹ РНБ, Саф. № 96, арк. 129 адв. — 130: «Придете, любомоудрнии, песнеми богокрасньными въспоимъ къ достохвальнеи и сьмеренеи Еуфросине въсечестенеи, осеняющее древо и неокопаное корение Русьстеи земли; улажимъ источникъ слезъ, омыемъся рыдающе и плачюще, негъли Господь и Богъ рыдание и плачь въсприиметь, и аще тело и душу ея прия и Его сьмереная сама изволила, намъ можетъ дати сьвъкоупитися притекаючи, яко достохвальную и доброкрасную молитву ея въсприимемъ, многа бо есть и въсечестна въ Сьдънии Дньнъ ходящия. Молю же вы, братие, не лениви будемъ въ ночь и въ дньнъ молящеся къ небесьному и зьмьному Творцю, яко Духъ посьлетъ Святыи, несътяжание и сьвъкупление блаженней Еуфросинии и насъ избавить отъ сети вражия и сьпасетъ душа наша».

² Іераманах Іаан Калагрываў лічыў неверагодным падобнае перанясенне і, адпаведна, адмаўляў сапраўднасць мошчаў прападобнай Еўфрасінні Полацкай, што знаходзіліся ў Кіеўскай лаўры (Цыт. сач. С. 251). Некаторыя аўтары, наадварот, прызнаючы сапраўднасць мошчаў Еўфрасінні, сумняваліся ў тым, што адбылося яе паломніцтва ў Іерусалім. Д. Папэброхій (Acta Sanctorum. Т. 1. — Romae, 1680. Praef. XXXII), І. Кульчынскі (Specimen Ecclesiae Ruthenicae. — Romae, 1733. P. 21) і за імі І. Сцябельскі (Dwa wielkie swiatla. — 1781. P. 156) прыводзяць фантастычныя звесткі пра тое, што мошчы Еўфрасінні былі спачатку перанесены ў Анкону (італьянскі горад на ўзбярэжжы Адрыятычнага мора), дзе каталіцкія манахі (па І. Сцябельскаму — кармеліты) прынялі яе астанкі за мошчы Еўфрасінні Александрыйскай, і толькі пасля — на Русь.

ца такая важная для яго апавядання дэталі, і зусім неверагодна тое, што ён, ведаючы пра перанясенне мошчаў у Кіеў, не апісаў бы такую падзею ў сваёй аповесці. З гэтага робім вывад пра тое, што Жыціе (верагодна, першапачаткова пролагавага, кароткага тыпу) было напісана яшчэ да 1187 г. Найверагодней, яно было складзена ў адным са створаных Еўфрасінняй манастыроў. У аснову аповесці былі пакладзены, відаць, падарожныя нататкі «служгі» Міхаіла, а таму аўтара аповесці належыць шукаць у крузе, блізкім да яго. Наўрад ці, праўда, сам Міхаіл быў аўтарам Жыція, паколькі ў творы даюцца яўна памылковыя ці, дакладней, пашкоджаныя звесткі аб першым падарожжы Міхаіла³.

Аб напісанні Жыція, службы і абраза прападобнай Еўфрасінні ў Полацку красамоўна сведчыць тое, што царкоўнае шанаванне князёўны да XVI ст. мела толькі мясцовы характар. Святую ігуменню наўрад ці ведалі на Маскоўскай Русі да таго, як Жыціе яе было ўключана ў Вялікія Мінеі Чэціі мітрапаліта Макарыя і ў «Ступенную кнігу царскага радаслоўя». Афіцыйнай кананізацыі Еўфрасінні Полацкай так і не адбылося нават на Макар'еўскіх саборах 1547 і 1549 гг.⁴ Агульная служба святой зацверджана ў Расіі толькі ў 1893 г. Але з глыбокай павагай шанавалася прападобная ў самім Полацку і за яго межамі, асабліва ў створаных прападобнай манастырах⁵.

Лёс гэтых манастыроў быў таксама нялёгкі. Спаса-Праабражэнскі быў упершыню пакінуты яе насельніцамі ў час руска-польскай вайны 1563 г.⁶ Калі каралём польскім стаў Стафан Баторый, ёе перадаў у 1579 г. гэтую цвярдую Праваслаўя ў рукі каталіцкага манаскага ордэна езуітаў. Толькі ў 1654 г., і то ненадоўга, ужо пры цары Аляксеі Міхайлавічу, манастыр вяртаецца правас-

---

³ Пазней А. Мельнікаў змяніў пункт гледжання і называў Міхаіла найверагодным аўтарам Жыція прападобнай князёўны. — *Л.Л.*

⁴ Не трэба, аднак, забываць, што ў гэты час Полацкая зямля знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай, а гэтая апошняя — у стане перманентна напружаных адносін (час ад часу пераходзіўшых у ваенныя сутыкненні) з Вялікім княствам Маскоўскім; крамя таго, у іерархічных адносінах Праваслаўная Царква ВКЛ падпарадкоўвалася непасрэдна Канстанцінопальскаму патрыярху, а не мітрапаліту Маскоўскаму, так што ў дадзенай сітуацыі сама пастаноўка пытання пра агульнарасійскую кананізацыю полацкай святой не вельмі карэктная. — *Л.Л.*

⁵ Нагадаю, што наўрад ці праваслаўныя Полаччыны мелі магчымасць шырока ўшаноўваць памяць ігуменні Еўфрасінні, асабліва ў заснаваных ёю манастырах, таму што, як вядома, тыя манастыры, як і ўсе праваслаўныя цэрквы Полацка яшчэ Стафанам Баторыем былі перададзеныя езуітам, пра што, дарэчы, А. Мельнікаў і згадвае далей. — *Л.Л.*

⁶ Вайна пачалася ў 1561 г. — *Л.Л.*

лаўным. Езуіты валодалі ім аж да самага іх выгнання з Расійскай імперыі ў 1820 г. Да 1832 г. манастыр належыў каталіцкаму ж ордэну піяраў і толькі потым быў аддадзены праваслаўным. Адноўлены старажытны манастыр быў прылічаны да першага класа; пры ім адраджалася епархіяльная жаночая вучыльня, якая выпускала народных настаўніц і стала такім чынам пераемніцай школы, заснаванай самой прападобнай ігуменняй. Пры царкоўным брацтве ў імя св. Мікалая і св. Еўфрасінні Полацкай яшчэ на пачатку XX ст. дзейнічала багадзельня і сірочы прыют. У 1928 г. манастыр зачыняецца і дзейнасць яго аднаўляецца толькі ў час нямецкай акупацыі. У 1954 г. савецкія ўлады зноў зачыняюць яго, але праз трыццаць пяць год Спаскі манастыр адраджаецца. Спадзяемся — надоўга...

Што да мужчынскага манастыра Успення Прасвятой Багародзіцы, то гісторыя яго пакуль невядомая. У 1580 г., па крайней меры, ён ужо не існаваў ці быў у поўным запусценні, паколькі ў акце рэвізіі Полацка згадваецца «церковь Светое Софеи в замку соборная, манастыр Светого Спаса, который заведывала игуменя Полоцкая» і іншыя цэрквы і манастыры, але ў гэтым пераліку ўжо няма назвы Свята-Успенскага мужчынскага манастыра.

Яшчэ з пачатку XIX ст. праваслаўныя вернікі Полацкага павята хадайнічалі аб перанясенні мошчаў святой Еўфрасінні з Кіева-Пячорскай лаўры ў месца яе зямнога жыцця (часціца мошчаў, нагадаем, знаходзілася ў Сафійскай саборы Кіева, а таксама, згодна з некаторымі дадзенымі, — у цудатворнай Баркалабаўскай іконе Божае Маці). Нарэшце, пасля трэцяга прашэння тагачаснага полацкага епіскапа Савы, у 1871 г. па благаславенні Свяцейшага Сінода ў Спаскі манастыр была перанесена частка яе мошчаў, а 22 красавіка 1910 г., па дазволу імператара Мікалая II нятленнае цела прападобнай князёўны (акрамя сімвалічнай часткі, якая засталася на ранейшым месцы) было вынесена ў кіпарысавай рацы з пячоры Кіеўскай лаўры і перавезена на параходзе «Галавачоў» у Полацк. 22 мая мошчы былі пакладзены ў Полацкім кафедральным Нікольскім саборы, а на наступны дзень хросным ходам перанесены ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр, дзе неўзабаве імі было дадзена цудатворнае ацаленне чарніцы гэтага манастыра.

Пад час Першай сусветнай вайны, у 1915 г., гаючыя астанкі прап. Еўфрасінні былі эвакуіраваныя ў Растоўскі Аўрааміеў манастыр. Там жа праз пяць год грабніца з мошчамі была ўскрыта; праз два гады адбылося другое ўскрыцце і 13 мая 1922 г. па пастанове народнага камісарыята юстыцыі РСФСР нятленнае цела полацкай святой асветніцы адпраўлена на атэістычную выстаўку ў Маскву, а

адтуль — у экспазіцыю Віцебскага краязнаўчага музея. Усе каштоўнасці, што знаходзіліся пры астанках святой, у тым ліку саракапудовая срэбная рака, канфіскаваныя. Пад час нямецкай акупацыі вернікі перанеслі раку прападобнай ў Свята-Пакроўскую царкву, а 23 кастрычніка 1943 г. нятленныя мошчы зноў вярнуліся ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр, дзе яны спачываюць і дагэтуль.

Нельга не сказаць пра царкоўнае ўшанаванне памяці Еўфрасінні Полацкай у нашыя дні. Храмы ў імя святой Палачанкі збудаваныя ў Лондане, у амерыканскім гарадку Саўс-Рывер (ля Нью-Йорка) і ў Таронта (Канада). Застаецца спадзявацца, што і на беларускіх землях хутка з'явіцца царква ў імя прападобнай малітоўніцы за народ Беларускі⁷, прызнанай вернікамі святой заступніцай гэтага краю здаўна, яшчэ ў тыя часы, калі аўтар Жыція прап. Еўфрасінні закончваў свой твор такой узвышанай пахвалою: «Кыйм же языком, братие, достоин мы похвалити светозарную память преблаженныя невесты Христовы Еуфросиние! Бяшет бо помощница обидимым, скорбящим утешение, нагим одение, больным посещение и, спроста рещи, всем всяка бысть. Еуфросиния убо сердце свое напаяше Божиа премудрости, Еуфросиния — неувядающий цвет райскаго сада. Еуфросиния — небопарный орел, попарившия от запада до вьстока, яко луча солнечьнаа просветившия землю Полотьскую. Тем же, братие, хвалится Селунь о святом Димитрии⁸, а Вышегород мученикома Борисом и Глебом⁹; аз же хвалюся: блажен сей ты, граде Полоцкый, такову леторасль возрастивый — преподобную Еуфросинию. Блажени и людие, живущи в граде том, блажени родители твои, блажена утроба, от неяже изыде преподобнаа госпожа Еуфросиния. Блажено рожество ея, блажено воспитание

---

⁷ Здаецца, А. Мельнікаў не ведаў пра існаванне Івянецкай Свята-Ефрасіннеўскай царквы, пабудаванай яшчэ ў 1914 г. на сродкі мясцовага жаночага манастыра. Праўда, у 1951 г. яна была зруйнаваная ваяўнічымі атэістамі, аднак праз сорак год у цэнтры мястэчка паўстаў праваслаўны малітоўны дом, належачы прыходу ў імя Еўфрасінні Полацкай, а крыху пазней была збудаваная новая Свята-Еўфрасіннеўская царква.

Ужо пасля смерці А. А. Мельнікава была пабудаваная Свята-Еўфрасіннеўская царква Мінскага прыходу ў імя іконы Божай Маці «Всех скорбящих радости». За алтарнай сцяной гэтай царквы хутка, па благаслаўненні мітрапаліта Філарэта, будзе ўстаноўлены паклонны Крыж са словамі Чарнобыльскай малітвы. Па форме гэты Крыж — павялічаная копія ўзвіжальнага крыжа Еўфрасінні Полацкай — *Л.Л.*

⁸ Св. пакутнікам Дзімітрыем Салунскім (пам. каля 306 г.).

⁹ Першыя рускія святыя, браты Барыс і Глеб Уладзіміравічы (зводныя браты прапрадзеда Палачанкі) забітыя, па паданні, Святаполкам у 1015 г. Кананізаваныя ў канцы XI ці на пачатку XII ст.

ея, блажен и возраст ея, Еуфросинии достохвалныя. Блажен труд твой и подвизи яже к Богу, блажен и манастырь твой, блажени и живущии в манастыри Святаго Спаса и Святыя Богородица, блажени и людие, послужившеи тебе. Но, о прелаженая невеста Христа Бога нашего, молися к Богу о стаде своем, еже еси совокупила о Христе, яко Тому подобает всяка слава, честь и поклоняние с Отцем и со Святым Духом ныне и присно и в веки веком. Аминь.»

Гэтым урачыстым гімам закончваецца Жыццё прападобнай Еўфрасінні Полацкай. Їм належыла б завяршыць і наш аповед пра Палачанку, аднак на заканчэнне нашай біяграфічнай рэканструкцыі хацелася б расказаць пра і некаторых блізкіх сваякоў прападобнай Еўфрасінні, ігуменні Полацкай, якія не толькі далучаны да сонму святых, але і былі цесна, да поўнага атаесамлення, звязаны паміж сабою ў народнай памяці.

Святая Параскева (Еўпраксія) Полацкая

Пачнем з вядомай праблемы, якая ўзнікае пры размове аб каталіцка-уніяцкай, а раней — і праваслаўнай святой Параскеве-Пракседзіс, загадка якой ужо не адно стагоддзе хвалюе даследчыкаў. Помнік беларускага летапісання XVI ст. (пытанне аб аўтэнтычнасці гэтага летапісу зараз не закранаем) «Хроніка Быхаўца», вядомая значнымі скажэннямі і насычаная мноствам легендарных паведамленняў¹⁰, якія, урэшце, часткова заснаваны на рэальным гістарычным падмурку, змяшчае наступнае паведамленне: «І оставіл (Мінгайла. — А.М.) по собі двух сынов своїх, одного Скірмунта, а другога Гінвіла; і Скірмунт начнет княжіті на Новогородце, а Гінвіл на Полоцку; а поімет Гінвіл дочку у велікого князя Тверского в Борка (Барыса — А.М.), іменем Марію, для которое ж охрістілс я в Рускую (Праваслаўную — А.М.) віру, і далі імя ему Юрій; і тот Юрій пановал немного лет і умре, а по собі оставіл сына своего Боріса на Полоцку... І будучы ему Русіном был вельмі набожон і вчініл церков каменную у Полоцку Святое Софіі; другую — Святого Спаса, девіц монастыр, у верх рекі Полоты, от города в полумілі; третью церков монастыр на Белціцы Святого Боріса і Глеба... а потом князь Боріс Полоцкі умре, а по собі оставіл сына своего на Полоцку

¹⁰ «Сказания Литовской летописи о первых литовских князьях на Руси не заслуживают, на наш взгляд, никакого внимания, потому что совершенно недостоверны» (Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885. С. 21).

Рогволода, прорекамога Васілія. І тот князь Васіліе Полоцкі жыв немало на Полоцку і умре. А по собі zostавіў сына Глеба і дочку Парасковію. І тая дочка абіцала девіцтва свое захаваті в целості до жывота своего і пострыглася в черніцы у Святога Спаса, у манастырі над Полотою, і мешкала там сем літ, Богу служечі і кнігі пішучы на церков. А потом збралася до Рыма, і в Рыме мешкаючы, Богу служіла пільне, і мешкала колькось год і освятілася, которую зовут святая Пракседіс, а по-руску Парасковія, которой же в Рыме і костел збудовалі на імя ее святое і там же ее положили. А брат ее князь Глеб Полоцкі в молодых летех своїх умре, і положон бысть у Святое Софії в Полоцку, со отцом своим у одном гробі...»¹¹.

З цалкам абгрунтаваным скепсісам каментуе гэтую гісторыю польскі храніст Мацей Стрыйкоўскі, прыводзячы яе, аднак, у сваёй «Хроніцы» нават з летапіснай цытатай: «Пасля яго (Рагвалода, хросным імем Васіля) на княстве Полацкім застаўся сын Глеб і дачка Парасковія; тая, абяцаўшы Госпаду Богу дзявоцтва ў чысціні захаваць, пастрыглася ў чарніцы ў манастыры Св.Спаса, над ракой Палатой, дзе жыла сем год, служачы Госпаду Богу і кнігі для цэркваў пішучы. Гэтае правільна пра гэтую Парасковію пішучь летапісцы літоўскія і рускія. Але далей нешта дзіўнае пра яе паведамляюць у такіх словах: І пасля, маўляў, святая Парасковія паехала ў Рым і ў Рыме некалькі год жыла, Богу дбайна служыла, і там жа памерла, і потым, маўляў, стала святой, якую завуць святая Пракседзіс, а па-руску: Парасковія. Ёй, маўляў, у Рыме і царкву збудавалі ў імя яе святое, і там жа цела яе пахавалі. А потым усе летапісцы аднолькава пра тую Парасковію, князеўну Полацкую, сведчаць. Але паколькі я стараўся, на працягу сямі год паказаць свету заснаваную не на здагадках, а на доказах Літоўскую, Рускую і Польскую гісторыю, дык і пра тую Парасковію шмат царкоўных кніг сабраў, дзе б казалася пра князеўну Полацкую святую Пракседу, якая засталася ў Рыме, але пра тое нідзе ні знайсці, ні распытаць не мог нічога, акрамя той простаі гісторыі, святой легенды пра св.Пракседзіс: *Praxedis virgo venerabilis Prudentis Romani filia, amissis parentibus etc.* — Пракседзіс, вялебная панна, дачка Прудэнцыя Рымляніна (не кажацца: Рагволда-Васіля, князя Полацкага), застаўшыся без родных, з такой дбайнасцю працай і вернасцю, карыснасцю хрысціянскай паслужыла, і шмат убогім уласным майном дапама-

¹¹ Pomniki do dziejow Litewckich, zebra. T.Narbutta. — Wilno, 1846. Тэкст, апублікаваны Т.Нарбутам на старажытнабеларускай мове, але транслітэраваны лацінкай, прыводзіцца намі ў адваротнай транслітэрацыі.

гала і г.д.; потым памерла, і цела яе айцец каплан паклаў каля яе бацькі і сястры Патэнцыяны на могілках Святой Прысцылы in via Salaria etc.; а Рагволд, бацька Парасковіі, не ў Рыме, а ў Полацку ляжыць, не in Ciminterio Priscillae, а ў Св.Сафії. А памяць той Праксіды Рымлянкі, не Палачанкі, наш Рымскі касцёл шануе 26 ліпеня. А пасля брат той Парасковіі Глеб нядоўга палачанамі кіраваў, бо ў маладых гадах следам за бацькам Рагволдам-Васіліем і за сястрой Парасковіяй (святам, як кажа летапісец), на той свет адышоў. Пахаваны каля бацькі ў адной труне, у Св. Сафії на замку Полацкім»¹².

Гэтую ж гісторыю паўтарае Стрыйкоўскі і ў сваёй паэме «Goniec snoty».

Езуіт Альбрэхт Вуек-Каяловіч (XVII ст.) расказвае наступнае: «Святая Пракседа, простаі мовай Парасковія, князёўна Полацкая, праўнучка Эрздзівіла, князя Літоўска-Наваградскага, дачка Рагвальда-Васіля, князя Полацкага, далучыўшыся да манаскага жыцця, 7 год жыла свята пры збудаванай ёю царкве Збавіцеля, простаі мовай Спаса, (яна стаіць і дагэтуль), якая знаходзіцца ў полі прадмесца Полацкага. Потым яна з многімі іншымі высакароднымі асобамі,

---

¹² «Po nim (Rechwoldzie, imieniem chrzczonym Wasili) na xiestwie Polockim zostal Hleb syn i corka Poroskawia, a ta poslubiwszy Panu Bogu dziewicy stan w czystosci chowac, postrzygla sie w cernice w monasterze s.Spassa, nad rzeka Polota, w ktorem mieszкала siedm lat Panu Bogu sluzac i ksiegi do kosciolow piszac. To poty ku rzeczy o tej Poroskawi pizsa Latopiszcze Litewskie i Ruskie. Ale dalej cos dziwnego o niej powiedaja w tu slowa: I potym dzie swietaja Poroskawia wezbrala sie do Ryma i w Rymie kilko lat mieszкала, Bogu pilnie sluzyla, i tamze umierla i potym dzie sie oswiecila, ktora zowia swieta Praxedis, a po rusku: Paraskowia. Ktorejze dzie to w Rymie i cerkiew zbudowano, na imie jeje swietoje i tamze jeje cielo pohrebli. To poty wszystkie Latopiszcze jednako o tej Poroskawi, xieznie Polockiej. swiadcza. Ale iz sie ja z wielkam pilnoscia staram i na tom siedmoletna praca podjal, abych Litewska i Ruska, takze Polska historia, nie z domniemania, ale z pewnych dowodow na swiat pokazal: tedom tez o tej Poroskawi nie malo ksiag koscielnych zwartowal, ktoraby to z xiezny Polockiej swieta Praxeda w Rzymie zostac miala, alem tego nigdziez nalesc ani sie dopytac mogli; tylko ta pospolita jest historia o S.Praxedzie w legendach swietych, i w leda wiatiku: Praxedis virgo venerabilis Prudentis Romani filia, amissis parentibus etc. Praxedis panna wielebna Prudentiussa Rzymianina (nie mowi Rechwolda Wasilia Kniazia Polockoho) corka, pozbywszy rodzicow, s tak wielkim staraniem, praca i staloscia pozytkom chrescianskim uslugowala, iz wiele swietych ubogich swoimi majetnosciami zywila, etc.; umarla potym, ktorej cialo Pastor kanpal wedle ojca i siostry Potentiany, na cwintarzu Priscillae S. in via Salaria etc., pohowal; a Rehwoold, ociec Poroskawie nie w Rzymie ale w Polocku lezy, nie in Ciminterio Priscillae, ale u S.Sophiae. A tej Praxidy Rzymianki, nie Poloczanki, kosciol nasz Rzynski obchodzi dzien S., Lipca 26 dnia. Potym brat tej Poroskawy Hleb, niedlugo Poloczanom panowal, bo w mlodym wieku za ojcem Rechwooldem Wasilem i za siostra Poroskawia (swieta, tak, jako chca Latopiszcze), musial na on swiat wedrowac. Pochowan podle ojca w jednym grobie, u S.Sophie na zamku Polockim» (Kronica Macieja Stryjkwskiego. — Warszawa, 1846. T.1. S.242).

якія служылі ёй на шляху, выправілася ў Рым (у сваёй «Літоўскай гісторыі» Каяловіч дадае ў гэтым месцы «fama est» — «ёсць чутка». — А.М.) да астанкаў апостальскіх. Яна атрымала ад папы Аляксандра VI часціцу дрэва Святога Крыжа і выслала ў Полацк, дзе ён быў пакладзены ў крыжападобны каўчэг з памятным надпісам аб яго гісторыі. Пражыўшы свята ў Горадзе (Рыме. — А.М.) 7 год, памерла 12 лістапада 1239 г. Папа Грыгорый X у 1273 г. пасля строгага доследу судаў далучыў яе да ліку святых дзеваў»¹³.

Данііл Папebroхій¹⁴, спасылаючыся на А. Каяловіча, пераказвае выкладзены ім аповед і выказвае жаданне, каб пра жыццё Параскевы і гісторыю далучэння яе да ліку святых «былі дастаўлены адкуль-небудзь поўныя акты».

Затое базыльянін Ігнацій Кульчынскі¹⁵ пад 28 кастрычніка, спасылаючыся на Д. Папebroхія («яе выыву належыць бачыць на ліцавых Святацх Папebroхія») і А. Каяловіча, паведамляе дадаткова, што Парасковія разам з сястрой была заснавальніцай Спасакага манастыра, а жыццязвіла паломніцтва ў Рым, ратуючыся ад татар, і што пострыг яе здзяйсняў епіскап Сімяон Наўгародзец у 1230 г.

Іншыя царкоўныя гісторыкі¹⁶ толькі паўтараюць, у тых ці іншых камбінацыях і з адпаведнымі каментарыямі выкладзеныя звесткі. Агляд іх падрабязна выкладзены А. Сапуновым, які зрабіў цалкам пераканаўчы вывад аб тым, што «летапісец, відаць, змяшаў факты з жыцця прападобнай Еўфрасінні (якое дайшло да яго ў такім паш-

¹³ «Sancta Praxedis, vulgo Poroskavia, virgo ducissa Polociae, ab neptis Erdivili, ducis Lituaniae Novogrodensis, filia Rechvoldi Basilli, ducis Polocensium, suspecta vita monastica ad templum Salvatoris, vulgo Spas (quod etiamnum extact), in suburbano Polocensi agro, a se aedificatum, septennio sancte vixit. Roman deinde ad limina Apostolorum cum pluribus aliis nobilibus peregrinata, iter in obsequiis absolvit. Ab Alexandro VI frustum ligni Sanctae Crutis inclusit Polociamque transmisit: quae Crux dui Polociae concervabatur cum inscriptione continente memoriam rei gestae. Exacto in Urbe sanctissime septennio, ibidem mortua 1239, 12 Novembris, a Gregorio X, post rigidum miraculorum examen, sanctarum virginum numero adscripta 1273» (Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in M.Lit.D. perinentium collecta A.W.K. — Vilnae, A.D. MDCL. P.7).

¹⁴ Ephemerides Graeco-Moscae, mensis October XXVIII, p. XLIX // Acta Sanctorum, maji, t.1.

¹⁵ Specimen Ecclesiae Ruthenicae... per Ignacium Kulczynski... — Romae, 1733. T. 1. P. 57-57.

¹⁶ «Informacya o fundacyi collegium Polockiego societatus Jesu» (1699 г.), Oleszewski (Refutacya Informacyi xx. Iezuitow), Poszakowski (Kalendarz Polityczny z Efemeridami rocznemi na rok P. 1738, m. Listopada d. 12), Assemani (Calendaria Ecclesiae Universae. — Romae, 1755), Rostowski (Litvanicarum Societatis Iesu historiarum provincialium, pars 1) і інш.

коджаным выглядзе, што нават імя было скажона) з жыціем Параскевы Рымскай, а таксама з паданнем пра Еўпраксію, дачку полацкага князя Рагвалода-Барыса»¹⁷. Нам жа падаецца, што ў аснову легенды пра Параскеву Полацкую ляглі рэальныя факты з жыцця дачкі полацкага князя Рагвалода-Барыса Усяславіча, сястры Глеба Полацкага — ужо добра вядомай нам Звеніславы-Еўпраксіі, стрыечнай сястры Еўфрасінні Полацкай, якая таксама шанавалася як святая заступніца Полацкага краю. Еўпраксія, чьё імя трансфармавалася пад народным уплывам у Параскеву ці Праскоўю, насамрэч магла прабываць у Полацкім Спаскім манастыры, працуючы, як і прападобная Еўфрасіння, над перапісаннем кніг. Яна на самой справе здзейсніла паломніцтва ў Святую Зямлю — не ў Рым, як піша пра тое каталіцкі аўтар, а ў Канстанцінопаль (што называўся, дарэчы, Новым Рымам) і Іерусалім — да хрысціянскіх святыняў. Цалкам верагодна, што праз колькі год Еўпраксія і спачыла там жа, у Іерусаліме, ці ўжо на Русі, але не паспеўшы вярнуцца ў Полацк (пахавана можа нават у Кіеве — паблізу ад дамавіны сваёй прападобнай гуменні). Да нашага часу захаваўся і крыж, звязаны з імем Еўпраксіі, які, па меркаванні А.Сапунова, тая магла зрабіць у перайманне Еўфрасінні Полацкай. Крыж, які знаходзіцца цяпер у Растова-Яраслаўскім музеі-запаведніку, належыць, аднак, да значна пазнейшай эпохі (самага канца XVI ст.)¹⁸. Урэшце, гэтая падробка можа з’яўляцца і імітацыяй сапраўднага крыжа Еўпраксіі Полацкай (прыгадаем, што католікі ў свой час зрабілі ў злачынных мэтах імітацыю крыжа прападобнай Еўфрасінні). Крыж гэты таксама з’яўляўся рэліквіярам; згодна з надпісам на ім, там захоўваліся: «**древо животворящо, млеко пречистое, купина неопаляема, камень Божья Гроба, главо Иана Крестителя, апостола Андрея, апостола Вольхромья, евангелиста Марка, евангелиста Луки, светого Павла, перваго мученика Лаврентея, Пантелеимана, Федора Стаилатта (Страцілата. — А.М.), мученика Поликарпа, Фрола, Екатерины, пророка Данила, Лазаря, Анила (Данілы. — А.М.), Лазаря, Иевгропа (Яўграфа. — А.М.), Ирнатъя (Ігнація. — А.М.) Богоносца, светого Артемья**». Падагульняючы сказанае, адзначым, што цалкам абгрунтаванай здаецца нам здагадка

¹⁷ Сапунов А.П. Католическая легенда о Параскеве княжне Полоцкой. — Витебск, 1888. С. 42.

¹⁸ Гл.: Пуцко В.Г. Мнимый крест Параскевы Полоцкой // Беларускія старажытнасці. — Мн., 1972; Ч.С. Крыж-рэліквіяр сьвятой Параскевы Полацкай // Божым шляхам. 1973, № 3.

аб царкоўным шанаванні стрыечнай сястры Палачанкі Звеніславы-Еўпраксіі Барысаўны, якая працавала ў Спаскім манастыры і разам з Еўфрасінняй падарожнічала ў Канстанцінопаль — Новы Рым і Іерусалім.

Весткі пра св. Параскеву трапілі значна пазней і ў вельмі скажоным выглядзе ў беларускі летапіс, а сама святая пачала шанавання не толькі праваслаўнымі, але потым і каталікамі, і уніятамі (адзначым дарэчы, што і прап. Еўфрасінню Полацкую прызнае святой таксама і Заходні Касцёл).

Святая блаверная княгіня Еўпраксія Пскоўская, ў міры Еўфрасіння

Полацкая князёўна Еўфрасіння належала, як мы ўжо ведаем, да роду, які даў свету прападобную Палачанку. Бацькам князёўны Еўфрасінні (гэтае хроснае імя было дадзена, відаць, у гонар ігуменні Полацкай) быў князь Рагвалод-Васіль, маці — дачка вялікага князя кіеўскага Ізяслава Мсціславіча, братам — князь Глеб Друцкі (згадваецца пад 1181 г.).

Выхоўвалася Еўфрасіння, найверагодней, у Спаса-Праабражэнскім Полацкім манастыры, дзе служылі ў той час пляменніцы прападобнай яго заснавальніцы — Агафія і Яўфімія. Па дасягненні паўналецця князёўна была, відаць, аддадзена замуж, але праз нейкі час аўдавала. Прыкладна ў трыццацігадовым узросце, ужо пасля 1201 г., яна злучылася шлюбам з пскоўскім князем Яраславам Уладзіміравічам, «унукам Рурыка Кіеўскага, праўнукам Расціслава Мсціславіча Манамашыча»¹⁹.

Князь Яраслаў быў даволі адыёзнай фігурай нават на агульным фоне рускіх князёў канца XII ст. Бацька яго, Уладзімір Рурыкавіч, князь пскоўскі, хаця і быў жанаты з дачкою рыжскага біскупа, але царпеў ад Лівонскага Ордэна шмат бедаў і мусіў, нягледзячы на недахоп вайскавай сілы, весці з ім вайну. Яго сын Яраслаў, пасаджаны спярша на княжанне ў Ноўгарад, а потым — у Пскоў, неаднаразова выклікаў незадавальненне веча і быў выгнаны з Ноўгарада ў 1196 г. Разам з Барысам Ігаравічам, які яшчэ раней перайшоў на бок немцаў, ён ваяваў у 1233 г. Ізборск, але быў разбіты прыйшоўшымі на дапамогу пскавічамі і ссланы імі ў Пераяслаўль. Нарэшце, уцякаючы ад Батыя, як паведамляе пра тое Ступенная

¹⁹ Ступенная книга. Степень 7. Грань 15.

кніга, Яраслаў, пакінуўшы ў Пскове сваю жонку, полацкую князеўну Еўфрасінню, канчаткова ўцёк у Лівонію. Там ён прыняў пад уплывам папы Грыгорыя IX каталіцтва, ажаніўся з немкай і атрымаў ва ўладанне Горад Одэмпэ (Мядзведжую Галаву), які беспаспяхова спрабаваў заваяваць раней, у 1234 г.

Еўфрасіння, пакінутая супругам, заснавала на свае сродкі манастыр у імя Іаана Хрысціцеля пры ўзведзенай ёю ж Праддечанскай царкве. Тут яна прыняла манаскі пострыг з імем Еўпраксіі, зрабіўшыся ігуменнай гэтага манастыра.

Пасля паражэння Ордэна, нанесенага ў 1241 г. войскамі Аляксандра Неўскага, Яраслаў абяцае даць на ўзнаўленне яго палову свайго пакінутага ў Пскове майна, разлічваючы, верагодна, на пасаг былой супругі. Для перамоваў на гэтую тэму ён выклікае Еўпраксію ў Одэмпэ. Пасля перагавораў, відаць, няўдалых, пасынак Яраслава забівае Еўпраксію 8 мая 1243 г. Цела княгіні-ігуменні было перавезена ў Пскоў кялейніцай Еўпраксіі інакняй Сандуліяй і пахавана ў агароджы Іаана-Праддечанскага манастыра. Неўзабаве ад абраза святога Спаса над труной мучаніцы было яўлена дзіва: **«ішло міра ад абраза 12 дзён, напоўнілася 4 вашчаныцы (драўляныя распісныя чашы, у якія ставіліся свечкі. — А.М.)»**. Наўгародскі епіскап прызнаў чудатворнай ікону, да якой, паводле паведамлення М.Талстога ў яго каментарыях да «Кнігі глаголемай», у хуткім часе былі прыроблены дошкі з выявамі княгіняў Еўпраксіі і Марфы. Паводле звестак таго ж аўтара, благаверная Еўпраксія была выяўлена і на другой старажытнай іконе (дзе яна малітоўна прадстаіць перад Іаанам Праддечам і Андрэем Першазваным), а каля ракі Еўпраксіі стаяла яе настаяцельскае жазло і старажытны медны падсвечнік з апісаннем цуду аб святым міры²⁰. Усё гэтае сведчыць аб тым, што княгіня стала мясцова ўшаноўвацца неўзабаве пасля свайго пакутніцкага скону, хаця імя яе пачало ўносіцца ў памінальнікі. верагодна, не раней канца XVI ст.; ва ўсякім разе яго яшчэ няма ў спісе пскоўскіх святых, што адстаялі горад сваёю малітвай у 1581 г.²¹

²⁰ Книга глаголемая Описание о российских святых, где и в котором граде или области или монастыре и пустыни поживе и чудеса сотвори, всякого чина святых (Дополнил биографическими сведениями проф. М.В.Толстой) // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете. — 1887. Кн. 4. С. 264.

²¹ Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). — М., 1986. с.153.

Свяціцель Сімяон, епіскап Полацкі, епіскап Цверскі

Свяціцель Сімяон паходзіў з роду князёў полацкіх, аб чым сведчыць тое, што ён раздаў мноства надзелаў падуладным яму цэрквам і манастырам. Нам невядома, аднак, ні яго княскае, ні хроснае, ні манаскае імя. Нарадзіўся ён, верагодна, у 1220-я гады і з благаславення епіскапа Аляксея яшчэ маладым прыняў пострыг ў адным з полацкіх манастыроў. У 1260-я гг. Сімяон быў рукапакладзены ў свяціцельскі сан. І.Сцябельскі называў Сімяона Наўгародцам і лічыў, быццам ён пасвячаў у манахіні Параскеву, але гэтае малаверагодна нават зыходзячы з паведамленняў самога аўтара, не кажучы пра тое, што гэты свяціцель ніколі не называўся Наўгародцам: пра яго гаварылася або як пра палачаніна (у Ніканаўскім летапісе: «Симеон из Полоцка») або як пра цверыча («Мерило праведное»). Малаверагодным здаецца нам і сцверджанне І.Кульчынскага (Appendix ad Specimen Ecclesiae Ruthenicae. P.57) аб прысутнасці Сімяона на Кіеўскім саборы 1260 г.

Пра дзейнасць епіскапа Сімяона ў полацкі перыяд яго жыцця апавядаюць дзве крыніцы. Першая з іх — грамата, са зместу якой выцякае, што святы Сімяон быў заснавальнікам Нікольскага манастыра за Полацкам на Лучне²². Другая — «Мярыла праведнае», помнік прававой літаратуры Русі XIII ст., адзін з раздзелаў якога утрымлівае «Семена епископа Тверского наказание» полацкаму князю Канстанціну Бязрукаму²³. Магчыма, падобнага зместу «наказанні» таксама адыгралі сваю ролю ў тым, што епіскапу Сімяону, нягледзячы на высокае паходжанне, прыйшлося пакінуць полацкую кафедру з-

²²Акты Западной России. С. 7. № 11.

²³ «Костянтин князь Полотский нарицаемый Безрукий у собе в пиру хотя укочити тивуна своего не о чемь, рече пискупу пред всеми: Владыко, где быти тивуну на ономь свете? Семен пискуп отвечал: Кде и князю. Князь же не улюбив того, молвить пискупу: Тиун неправду судить, мьзду емлеть, люди продает, мучить, лихо все деет, а яз что дею? И рече пискуп? Аже будет князь добр, богобоин, жалуеть людей, правду любить и собирает тиуна или коего волостеля мужа добра и богобойна, страха Божия полна, разумна, праведна, по закону Божию все творяща и суд ведуша, и князь в рай, и тивун в рай. Будет ли князь без Божия страха, христьян не жалуеть, сирот не милует и вдовицами не печалуется, поставляет тивуна или коего волостеля человека зла, Бога не боящася и закона Божия не ведуше и суда не разумеюще, толико того дела абы князю товара добывал, а людей не щадить, аки бешена человека пустил на люди, дав ему меч; такой князь дав волость человеку губити люди, князь во ад и тиун с ним во ад» (Мерило праведное. — М., 1961. С.128-130).

за ганенняў з боку раздражненых яго пропаведдзю ўладароў. Але куды больш верагодна, што ён, як і многія яго суайчыннікі, быў вымушаны шукаць ратунку ў суседніх землях падчас міжусобнай вайны, што пачалася з прычыны забойства ў 1263 г. вялікага князя літоўскага Міндаўга, калі быў забіты і яго пляменнік — полацкі князь Таўцівіл. Знаходзячыся, магчыма, у сваяцтве з Таўцівілам або належачы да яго прыхільнікаў, Сімяон і пакідае Полацк.

Гэтая падзея, відаць, не выпадкова храналагічна блізкая да часу, калі цверскі князь Яраслаў Яраславіч, стаўшы вялікім князем кіеўскім, робіць Цвер прастольным горадам. Цверская епархія належала тады Полацкай, і таму менавіта ў Цверы знаходзіць прытулак Сімяон. Сама логіка падзеяў патрабавала перанясення цэнтра епархіі ў Цвер, а таксама і стварэння там епіскапіі. Так і здарылася, прычым Сімяон робіцца першым епіскапам новай кафедры (магчыма, фармальна застаўшыся і полацкім іерархам). «Вельмі разумны і моцны ў кнігах Боскага Пісання, вучыцельны, дабрадзейны, міласнік жабракоў, сіротаў і ўдоваў, заступнік пакрыўджаных, ратавальнік гвалтаваных», Сімяон карыстаецца і народнай любоўю, і павагай з боку іерархаў. У 1274 г. ён прымае ўдзел ва Уладзімірскім царкоўным саборы, прысвечаным праблемам царкоўнага ўладкавання і ачышчэння царкоўнай абраднасці ад заходніх уплываў. Пачынаючы з 1285 г. Сімяон прыкладае шмат намаганняў для ўзвядзення на месцы старой драўлянай Казьма-Даміянаўскай царквы белакаменнага храма ў імя Спаса. Ён не дачакаўся, аднак, канца будаўніцтва, сканаўшы ў дзень памяці святога Сімяона Богапрыімцы (3 лютага) 1289 г.

Мясцовае шанаванне свяціцеля Сімяона пачалося, відаць, неўзабаве пасля яго скону, таму што прыведзенае сказанне «Мярыла праведнага» (якое само складалася ў канцы XIII ст.) вельмі нагадвае ўрывак з яшчэ раней існаваўшай жыццёвай (?) аповесці пра праасвяшчэннага Сімяона.

Святая прападобная Харыціна, князеўна літоўская, у Ноўгарадзе шчыраваўшая

Акрамя трох названых, дальняй сваячаніцай-нашчадкам святой Еўфрасінні Полацкай можна лічыць і прападобную Харыціну, князеўну літоўскую, інакшю Наўгародскага Петрапаўлаўскага манастыра (памяць 5 кастрычніка), што быў пабудаваны ў XII ст. полацкімі майстрамі і з'яўляўся, відаць, полацкім падвор'ем у Ноўгардзе.

Магчыма, што з-за той жа княскай міжусобіцы, што прымусіла праасвяшчэннага свяціцеля Сімяона шукаць прытулку ў іншых землях, давялося пакінуць родны Полацк і князеўне Харыціне — «інак-іне з роду князеў літоўскіх», як пасля напішуць у невялічкім сказанні, змешчаным на медным каўчэзе з астанкамі прападобнай. Паколькі ж род валадароў Вялікага княства вёўся ад полацкай княскай дынастыі, то да яе належала, такім чынам, і князеўна Харыціна.

Народнае паданне даводзіць, што князеўна нарадзілася ў 1221 г. і ў дванаццацігадовым узросце павінна была пашлюбавацца з наўгародскім княжычам Фёдарам Яраславічам. Аднак юны жаніх сканаў 10 чэрвеня 1233 г. — акурат ў дзень, прымеркаваны для шлюбу.

Адпаведна са звычаямі таго часу, князь Яраслаў вяртае нявесце яе пасаг і адпускае да бацькі, аднак, згодна з той жа легендай, юная князеўна выбірае прыняць манаскі пострыг у манастыры пры храме Пятра і Паўла, што на Сінічай гары.

Петра-Паўлаўскі наўгародскі манастыр не меў багатых зямельных надзелаў, не карыстаўся шчодрымі ахвяраваннямі, а існаваў на сціплым падаванні гараджан і паломнікаў. Тут юная інакія Харыціна, як і астатнія сёстры абіцелі, выконвала нялёгкае паслушанні. Інацкая руплівасць Харыціны паслужыла прычынай таго, што насельніцы ў свой час выбралі яе настаяцельніцай, пасля чаго яна і была ўзведзена ў сан ігуменні.

Цалкам верагодна, што менавіта з прыездам у Ноўгарад і наступным ігуменствам Харыціны звязана з'яўленне тут пячаткі самой прападобнай Еўфрасінні Полацкай, знойдзенай праз некалькі стагоддзяў на Рурыкавым гарадзішчы.

Па паданні, св. Харыціна спачыла 5 кастрычніка (18 кастрычніка па новым стылі) 1287 г. і ў манастыры адразу ж пачалося яе ўшанаванне як святой. Пазней было выяўлена і нятленне астанкаў гэтай полацкай князеўны.

Літаратурная гісторыя жыцця Еўфрасінні Полацкай

Абсалютная большасць усіх навуковых і папулярных прац, прысвечаных Еўфрасінні Полацкай, у большай ці меншай ступені падрэзана, доказна і поўна апавядаюць пра жыццё Палачанкі або пэўныя яго эпізоды, знаёмяць чытача з асобай прападобнай князёўны-ігуменні. Аднак калі цікаўны чытач жадае знайсці публікацыі, прысвечаныя самой агіяграфічнай аповесці пра полацкую асветніцу, ён са здзіўленнем адкрые для сябе, што акрамя рэдкіх і нешматслоўных упамінанняў, якія тычацца ў асноўным праблемы часу напісання Жыцця, такой літаратуры практычна няма. Усе аўтары, акрамя, бадай што, В.Ластоўскага, пра якога размова пойдзе пазней, прызнаюць, што жыццёнае апавяданне пра полацкую святую захавалася толькі ў пазнейшых перапрацоўках, «праз якія бачны дзе-нідзе старажытны тэкст»¹. «Паводле складу і літаратурнаму характару яно (Жыцце Еўфрасінні Полацкай у складзе Макар'еўскіх Вялікіх Чэціі Мінеяў. — А.М.) нагадвае рытарычныя жыцці XV–XVI стст., але жывасць і вялікая колькасць біяграфічных рысаў прымушае дапускаць наяўнасць у біёграфа якой-небудзь больш старажытнай крыніцы», — аўтарытэтна заяўляе знакаміты гісторык В.Ключэўскі². Пэралічваючы некаторыя рукапісныя зборнікі, што змяшчаюць у сабе Жыцце Еўфрасінні, Н.Барсукоў папярэдне амаль даслоўна паўтарае прыведзенае меркаванне В.Ключэўскага³. Да дамангольскага часу адносіў напісанне жыццёнай аповесці Я.Галубінскі⁴, а ў «Апісанні Вялікіх Чэціі-Мінеяў Макарыя» сцвярджаецца, што Жыцце «старажытнае і, верагодна, не аддаленае ад часу жыцця прападобнай»⁵. Гэтую ж думку падзяляюць мітр. Ма-

¹ Срезневский И.И. Древние памятники Русского письма и языка. Изд. 2. — СПб., 1882. С. 34.

² Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник. — М., 1871. С. 262.

³ Барсуков Н. Источники русской агиографии // ОЛДП, 1882. Т. 81.

⁴ Голубинский Е.Е. История русской Церкви. Т. 1. Ч. 2. — М., 1881. С. 771.

⁵ Описание Великих Четьи-Миней Макария, митрополита Всероссийского. Труд Горского и Невоструева, с дополнениями Е.В.Барсова // Чтения в ИОИДР. Кн.1, 1887. С.183.

карыў⁶ і мітр. Філарэт⁷. Не прыводзячы якіх-небудзь больш ці менш важкіх аргументаў, адносіць да канца XII ст. напісанне Жыцця В.Ластоўскі⁸.

Паводле нашага ўласнага меркавання, Жыцце Еўфрасінні Полацкай і сапраўды было напісана яшчэ ў канцы XII ст., незадоўга да пачатку царкоўнага шанавання прападобнай, якое, мяркуючы па старажытным спісе Службы Еўфрасінні (канец XII ст.) і сапраўды пачалося неўзабаве пасля скону князёўны-ігуменні. Вышэй мы ўжо дапусцілі, што першапачатковы тэкст Жыцця быў складзены яшчэ да 1187 г. На жаль, нам невядома, якім быў гэты тэкст. З агульнага апісання І.Сразнеўскім пергаменнага рукапісу XIV ст., у якім знаходзілася старажытнае жыцце Палачанкі⁹, цяжка рабіць нейкія пазітыўныя высновы, хаця і можна меркаваць, што гэты тэкст адрозніваўся ад тых, што вядомы нам цяпер. Аб такім адрозненні можна здагадацца, па-першае, з назвы аповесці («Житие и хождение»), па-другое, з фармату самога рукапісу (in-8) і змешчаных у ім твораў: верагодна, тэкст Жыцця, які бачыў І.Сразнеўскі, значна адрозніваў-

---

⁶ Макарий (Булгаков). История русской Церкви. Т. 3. — СПб., 1868. С. 68. Прим. 108.

⁷ Филарет (Гумилевский) Обзор русской духовной литературы. 862–1720 / Ученые записки второго отделения Императорской Академии наук. Кн.3. отдел 2. — СПб., 1856. С. 40.

⁸ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. — Коўна, 1926. С. 32. Да таго ж аўтар, грунтоуючыся на назве аповесці, робіць цалкам неправамерны вывад пра тое, што Жыцце напісана манахам Спаскага манастыра для ігуменні таго ж манастыра. Справа ў тым, што В.Ластоўскі, які карыстаўся вядомым выданнем Жыцця А.П.Сапуновым (Житие преподобных Ефросинии, княжны Полотския. По трем редакциям / Издание А.Сапунова. — Витебск, 1888. С. 23) у дадзеным выпадку быў уведзены ў памылку вядомым краяўцам, які мала таго што дапусціў у сваёй публікацыі цэлы шэраг палеаграфічных недакладнасцяў, але і няправільна інтэрпрэтаваў, разбіўшы на чатыры сказы, назву Жыцця наступным чынам: «(1) Месяца мая в 25 день. (2) Повесть жития и преставления святых и блаженных и преподобных Евфросинии. (3) Игуменьи монастыря святого Спаса и Пречистыя Его Матере, иже во Полотьске граде. (4) Благослови, отче». На самой жа справе пад «ігуменняй» разумеецца сама Еўфрасіння, слова гэтае стаіць не ў давальным, а ў родным склоне і спрэчны пасаж чытаецца наступным чынам: «Повесть жития и преставления святых и блаженных и преподобных Еуфросинии, игуменьи монастыря святого Спаса и Пречистыя Его Матере, иже есть в Полотьске граде» (выкарыстоўваем той жа спіс, якім карыстаўся і А.Сапуноў — РДБ, Ф.113, № 632).

⁹ «Рукапіс пергамінны in-8, даволі старажытны, ледзь не XIV стагоддзя, урэшце, вельмі скажоны: няма ў ім ні пачатку, ні канца, і ў сярэдзіне вырвана шмат аркушаў. Вось назвы твораў, у ім змешчаных: ...«Житие и хождение святых Еуфросинии» (Донесения адъюнкт-профессора Срезневского г. Министру народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XXXVII, 1843.

ся па аб'ёме ад тых, якія дайшлі да нас. Увогуле, па нашым меркаванні, першапачатковае Жыццё Еўфрасінні Полацкай мела пролажны, кароткі тып (на што ўскосна ўказвае і даволі сціплы аб'ём царкоўнай службы прападобнай), і толькі пасля, ужо ў канцы XV або на пачатку XVI ст., як лічыла большасць даследчыкаў мінулых часоў, аповесць была перароблена і пашырана, на што і ўказвае, на нашу думку, характарыстыка вядомых нам спісаў аповесці як «новога слышання».

Агіяграфічная аповесць пра полацкую ігуменню пацярпела за час свайго доўгага існавання некалькі пераробак. А.Сапуноў упершыню выдаў тэкст Жыцця паводле трох вядомых яму крыніц. На вялікі жаль, славуты краязнаўца ўжыў толькі другасны матэрыял. Так, тэкст, змешчаны ў «Ступеннай кнізе», ён апублікаваў паводле друкаванага выдання 1775 г.¹⁰, тэкст Зборніка запазычыў з выдання «Помнікаў старажытнай рускай літаратуры»¹¹, а трэці перадрукаваў з «Кнігі жыцця святых» Дзімітрыя Растоўскага¹². Разам з тым, гэтае выданне А.Сапунова і дагэтуль не страціла свайго значэння, тым болей што даследчык зрабіў у ім спробу тэксталагічнага доследу.

Разгляд літаратурнай гісторыі Жыцця Еўфрасінні Полацкай (у граніцах, абмежаваных рамкамі энцыклапедычнага артыкула) зроблены Е.Воранавай у «Слоўніку кніжнікаў і кніжнасці»¹³, а таксама ў выступленні той жа даследчыцы на канферэнцыі ў Полацку¹⁴ (і зноў жа ў вузкіх межах). Аб вартасцях і недахопах гэтага аналізу, як і пра некаторыя іншыя публікацыі на гэтую ж тэму, мы будзем гаварыць ніжэй.

Як бачым, навуковыя даследванні, прысвечаныя Жыццю Еўфрасінні Полацкай, нельга назваць ні аб'ёмнымі, ні шматбаковымі. Між тым, гэты агіяграфічны помнік калі і не належыць да ліку найлепшых твораў сусветнай літаратуры, дык, прынамсі, ён з'яўляецца адным з найлепшых узораў старажытнай ўсходнеславянскай агіяграфіі. Жыццё Палачанкі, што дайшло да нас толькі ў рукапісах

¹⁰ Книга Степенная царского родословия... напечатанная под смотрением... Герарда Фридриха Миллера. Ч. 1. — М., 1775. С. 269–282.

¹¹ Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Кушелевым-Безбородко. Вып. 4. Повести религиозного содержания. — СПб., 1862. С.175–179.

¹² Димитрий Ростовский. Жития святых. Т. 3. — М., 1796. Л. 464–457.

¹³ Воронова Е.М. Житие Евфросинии Полоцкой // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. (XI — первая половина XIV в.). — Л., 1987. С.147–148.

¹⁴ Воронова Е.М. Проблемы текстологического изучения «Жития Евфросинии Полоцкой» // К 1125-летию Полоцка. Конференция «История и археология Полоцка и Полоцкой земли». — Полоцк, 1987. С.16.

XVI–XVIII стст.¹, мае доўгу і даволі складаную літаратурную гісторыю. На працягу гэтых трох стагоддзяў аповесць цярпела значныя змены, якія былі вынікам уплыву розных літаратурных плыняў і школ. Гісторыя Жыцця працягвалася і ў XIX, і ў XX стагоддзях; урэшце, гэтыя пераробкі як належныя да новай літаратуры, мы выводзім, за рэдкім выключэннем, за поле зроку нашага даследвання, тым болей, што яны засноўваліся на больш старажытных тэкстах, якія мы і збіраем для аналізу.

Але перш чым непасрэдна перайсці да тэксталагічнага даследвання помніка, здаецца неабходным зрабіць некалькі папярэдніх заўваг, якія датычаць некаторых асаблівасцяў працы тэксталага. Цяжкасць яе заключаецца ў тым, што нават асноўныя паняцці і тэрміны (такія як «аўтар», «рэдактар», «рэдакцыя», «ізвод», «варыянт» і інш.) вельмі па-рознаму і часам даволі няпэўна разумеюцца і інтэрпрэтуюцца рознымі даследчыкамі-тэксталагамі. Паколькі ж у дадзенай частцы нашага аналізу гэтыя паняцці мы мусім ужываць досыць часта, то спачатку належыць растлумачыць, які сэнс укладаецца ў той ці іншы тэрмін.

Усім даследчыкам старажытай літаратуры добра вядома, што пра яе аўтараў можна гаварыць вельмі асцярожна і з вялікай доляй ўмоўнасці. Вядома, што старажытны кніжнік-перапісчык далёка не заўжды быў проста капіістам. Наадварот, ён часам задужа вольна абыходзіўся з перапісваемым тэкстам: згодна з уласным густам і ўменнем або падпарадкоўваючыся густу заказчыка, ён па-свойму кампанаваў тэкст, скарачаў або дапаўняў яго, расстаўляў сэнсавыя акцэнтны і г.д. Пры гэтым твор цярпеў пэўныя змены, але якасна не вельмі адрозніваўся ад першапачатковага. Пагэтаму ў падобным выпадку размова не можа ісці пра аўтара (аўтарам мы называем толькі стваральніка новага літаратурнага помніка, што якасна адрозніваецца ад астатніх), а толькі пра рэдактара твора. Творчы пачатак натуральна прысутнічае ў рэдактарскай працы, але рэдактар не выходзіць за рамкі зыходнага тэксту. Перапісчык-капііст можа таксама ўносіць змены ў капіруемы твор. Так, ён можа дапускаць памылкі і апіскі, няправільна прачытаць (ці неадэкватна ўзнавіць зацёрты на старым пергамене) які-небудзь пасаж і тым самым міжвольна сказіць яго змест пры перапісцы. Калі такая праца не мае ўсвядомленага характару, размова ідзе толькі пра памылку перапісчыка, капііста. Але нярэдкаія выпадкі, калі няправільная інтэрпрэтацыя не пазбаўляе зусім сэнсу пэўны ўрываек, а надае яму новы, адрозны ад першапачатковага, сэнс. Тады мы зноў маем права на-

зываць перапісчыка рэдактарам, бо хаця новы сэнс набыты ў выніку памылкі — няправільнага прачытання, — але прачытанне гэтае асэнсаванае і, адпаведна, у такой перапрацоўцы прысутнічае творчы пачатак.

Далёка неадназначным з’яўляецца і адказ на пытанне, што лічыць рэдакцыяй літаратурнага твора, якія адрозненні яе ад новага твора, з аднаго боку, і ад вырыянта і ізвода — з другога.

У вядомай працы Д.Ліхачова¹⁵ яе аўтар, аўтарытэтны вучоны-медыевіст і тэкстолаг, размяжоўваючы паняцце фактычных, ідэалагічных і стылёвых рэдакцый, у асноўным прытрымліваецца вызначэння рэдакцыі, дадзенага сарака гадамі раней: «пераробкі, калі яны рабіліся свядома, з пэўнай мэтай»¹⁶. Аднак значнасць падобных пераробак далёка не аднолькавая. Так, напрыклад, у спісе Жыцця Еўфрасінні Полацкай, які знаходзіцца ў рукапісу БАН, 17.13.22, дзень памяці святой перанесены на 25 (так у загаловку, у тэксце — 11) снежня, а таксама апушчана значная частка твора — заключная пахвала прападобнай. У тэксце Зборніка БАН, 21.7.14, наадварот, адсутнічае ўступная частка. Няма ніякіх сумненняў у тым, што названыя спісы не з’яўляюцца дэфектнымі і што ўказаныя змены былі праведзены свядома. Тым не менш, немэтазгодным здаецца выдзяленне гэтых спісаў у асобныя рэдакцыі: іх належыць лічыць скарачанымі варыянтамі, якія, разам з поўным варыянтам тэксту (г.зн., спісамі, што адрозніваюцца ад указаных толькі наяўнасцю адсутных у апошніх частак), і складаюць рэдакцыю твора.

У прыведзеным вызначэнні рэдакцыі ігнаруецца таксама чыста фармальны бок праблемы, які мае найперш практычную каштоўнасць. Менавіта фармальны аспект адыграе галоўную ролю ў нашай наступнай класіфікацыі. Перш чым выкласці яе прынцыпы, увядзем ва ўжытак паняцці «сінгальная частка» і «сінгальная лінія», запазычаныя ў палеаграфіі.

Назваем «сінгальнай часткай» устойлівае характэрнае сэнсвае розначытанне, якое паўтараецца ў радзе спісаў, або яго сляды, прымаючы пад увагу тое, што некаторыя перапісчыкі-рэдактары час ад часу спрабавалі выправіць пасаж, лічачы яго памылковым.

---

¹⁵ Ліхачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X–XVIII вв.). — М.; Л., 1962.

¹⁶ Истрин В.М. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода XI–XIII вв.). — Пг., 1922. С. 56.

У не дайшоўшым да нас архетыпе пашыранага Жыцця Палачанкі згадка пра тое, што юная Прадслава была здольная да навук, чытаўся, напэўна, так жа, як чытаецца зараз ў спісах Ступеннай кнігі: «Случи же ся девице сей ученне быти книжному писанию, еще не достигше ей в совершен возраст телеснаго естества, иже молитвы плод, и толма бысть любящи учение, якоже чудитися отцу ея о толице любви учению ея» (БАН, 32.8.1. С. 669–670). Такі вывад мы робім не толькі таму, што ў падобным прачытанні фраза цалкам асэнсаваная, але і з той прычыны, што аналагічнае месца чытаецца і ў Жыцці Еўфрасінні Александрыйскай, перайманне якога яўна адчуваецца ў агіяграфічнай аповесці пра тэзаіменную полацкую князеўну: «и бысть дева от плода молитвеннаго, и велми бысть мудра, яко чудитися отцу ея, яко великия мудрости навыче» (ДНБ, ОЛДП F.185, арк. 66 адв.). У спісах Жыцця Еўфрасінні Полацкай, што змешчаныя ў некаторых зборніках, а таксама ў «Кнізе жыцій святых» Дзімітрыя Растоўскага гэтае месца чытаецца наступным чынам: «лучи же ся девици деснаго естества и молитвы плод, и толма бысть любящи учение...» і г.д. (напр., у Зборніку РДБ, Ф.113, № 632, арк.208–208 адв.). У вузкім кантэксце словазлучэнне «девици деснаго (правага, ісціннага. — А.М.) естества» мае пэўны сэнс, але ў больш шырокім робіцца заўважнай няправільнасць сінтаксічнай канструкцыі, чаму і прыходзіцца прызнаць наяўнасць памылкі ў будове сказа (прапушчаны дзеяслоўвыказнік, недапасаваны склон аднародных членаў і інш.), калі не гаварыць нават пра зацямненне сэнсу яго (няясна, што менавіта маецца на ўвазе пад «десным естеством»). Рэдкія і няўдалыя спробы асэнсаваць гэты пасаж прадпрымаліся і ў старажытнасці, напрыклад, стваральнікам спісу БАН, 17.13.22, які прапанаваў свой варыянт прачытання: «лучи же ся даци молитвами плод и деснаго стояния», ды і сучаснымі каментатарамі¹⁷.

Прапануем наступную гіпотэзу паходжання ўказанага памылковага прачытання. Нам здаецца, што яно звязана, па-першае, з гапалаграфічным пропускам, дапушчаным пры перапісцы тэксту, пры якім знікла два радкі, а таксама са зменай літары «Л» на «Д», што цалкам вытлумачальна з пункту погляду палеаграфіі: «случи же ся девице [сей ученне быти книжному писанию, еще не достигше ей в совершен возраст те] л(=д)еснаго естества, иже молитвы плод...» і г.д. Устойлівасць жа падобнага памылковага напісання вытлумача-

¹⁷Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. — Мн., 1959. С. 71.

ещца менавіта падманлівай асэнсаванасцю вузкага кантэксту. Да сказанага дадамо, што малаверагодным з'яўляецца сустрэчнае дапушчэнне, нібыта нейкі перапісчык на дзіва ўдала запоўніў прамежак паміж словамі «девици деснаго».

Урэшце, якім бы ні было паходжанне розначытання, яно, тым не меней, з'яўляецца «сігнальнай часткай» для пачатковага падзелу спісаў Жыція: з архетыпу было зроблена некалькі копій, адна з якіх змяшчала розначытанне.

Пры далейшым прачытанні помніка ўпэўнімся, што разгледжаны прыклад не адзінкавы. У працэсе далейшага пошуку і сістэматызацыі «сігнальных частак» робіцца зразумелым, што спісы Жыція ўступалі паміж сабой у складаныя ўзаемадзеянні, мелі па некалькі пратографіаў, і што шмат якіх звышніх гэтага забытанага ланцуга страчаны.

Здавалася б, выкарыстанне аналітычнай метадыкі пошуку «сігнальных частак» і іх класіфікацыі ў працэсе выдзялення «сігнальнай лініі» прыводзіць да залішняга драблення і такім чынам толькі ўскладняе справу. Але ўзаемадзеянне яе з дэдуктыўным метадам прыводзіць, здаецца, да пазітыўных вынікаў.

Вернемся да пытанняў тэрміналогіі. Спалучыўшы вызначэнні рэдакцыі, якія ўжо маюцца ў навуковым ужытку, з устаноўкай на ўлік пераважна фармальных прызнакаў, атрымаем наступную фармулёўку: рэдакцыя — гэта шэраг спісаў (радзей, адзін спіс), што мае фіксаваныя ўстойлівыя мэтанакіраваныя розначытання фактычнага характару («сігнальныя часткі») у адносінах да іншых, згрупаваных па тых жа прыкметах, спісаў. Гэтыя розначытання свядома ўводзяцца рэдактарам дзеля адпаведнасці тэксту агульнай скіраванасці кнігі, патрэбам і густам заказчыка і інш. прычынах, г.зн. з'яўляюцца зменамі, што залежаць ад прызначэння тэксту.

За найболей агульным падзелам на рэдакцыі следуе прыватны падзел на варыянты — рады спісаў, што звязаныя агульнасцю паходжання ад архетыпу рэдакцыі і знаходзяцца таму ў яе межах, якія маюць менш значныя, але таксама на ўзроўні сэнсу, розначытання. Па такіх жа прыкметах адбываецца падзел варыянту на групы спісаў. Тэрмін «ізвод» ужываем толькі ў тых выпадках, калі гаворка вядзецца пра розначытання, што адбываюцца на лексічным узроўні.

З усіх вядомых нам спісаў Жыція Еўфрасінні Полацкай нават пры самым павярхоўным чытанні звяртаюць на сябе ўвагу тры спісы, што адрозніваюцца ад усіх астатніх як у колькасных (аб'ём), так і ў якасных адносінах:

1) Жыціе, змешчанае ў Зборніку РДБ, Ф.344, № 170, арк. 239 адв. — 244, пад назвай: «В той же (23 мая. — А.М.) день житие

преподобныя матере нашае Еуфросинии девицы, игумении обители святаго Спаса в Полоцке (От Великой Минеи Чети вкратце);

2) Жыціе, змешчанае ў Пролагу ЦБ АН Літвы, F.19-98, арк.357-358 адв., пад назвай: «В тый же день (23 мая — А.М.) успение преподобныя матере нашае Ефросинии, игуменьи святаго Спаса, иже в граде Полотьемст»;

3) Жыціе, змешчанае ў Пролагу РНБ, Ціт. № 239, арк. 394 адв. — 399: «В той же день (23 мая — А.М.) память преподобныя матере Ефросинии, дщере князя Георгиа от града Полотска».

Першы з указаных спісаў — гэта не што іншае як Жыціе, спраўна спісанае з «Кнігі жыцій святых» Дзімітрыя Растоўскага. Яно з'яўляецца асобнай рэдакцыяй твора (далей — Д), што адрозніваецца ад іншых па памерах тэксту, наяўнасці фактаграфічнага матэрыялу, манеры выкладання і інш.

Тое ж самае можна сказаць і пра два наступныя згаданыя спісы, што ўяўляюць сабой адпаведна Першую і Другую Пролажныя рэдакцыі (ПІ і ПІІ), прычым агульным для іх з'яўляецца толькі змяшчэнне ў зборніках аднолькавага характару — Пролагах, з іх спецыфічнымі прынцыпамі выкладання і выбару матэрыялу.

Усе астатнія спісы Жыція Палачанкі, акрамя дэфектных і тых, у якіх па нейкіх прычынах адсутнічаюць асобныя раздзелы, уяўляюць сабой адносна аднародную масу. Пры сістэматызацыі іх спатрэбіцца больш скрупулёзны, чым у выпадку з рэдакцыямі Д, ПІ і ПІІ, аналіз. Для правядзення яго выкарыстаем метадыку вылучэння «сігнальных ліній».

Намі ўжо разглядаўся эпізод, дзе апавядаецца пра любоў Еўфрасінні да навук. Мы адзначылі, што ён у сваім правільным прачытанні знаходзіцца ва ўсіх спісах Жыція, змешчаных у «Кнізе Ступеннай» (далей — К), а таксама спісах зборнікаў БАН, 21.7.14 (дзе адсутнічае ўступная частка), РНБ, Q.I.493 і РДБ, Ф.199, № 236. Заўважым: паколькі ніякіх адрозненняў гэтых спісаў ад іншых спісаў К няма, можна ўпэўнена звязаць іх паходжанне з рэдакцыяй К, прычым спіс БАН, 21.7.14 будзем лічыць яе скарачаным варыянтам. Надалей, аналізуючы тэксты рэдакцыі К, будзем далучаць да іх, без спецыяльных агавораў, і тры ўказаныя тэксты Жыція полацкай ігуменні, што знаходзяцца ў названых зборніках.

Усе спісы Жыція Еўфрасінні рэдакцыі К змяшчаюць невялікі ўрываў «генеалогію» прападобнай князёўны: «бысть князь в Полотску именем Всеслав, сын Брячиславов, внук Изяславов, правнук блаженнаго и равноапостольнаго Владимира. Той же Всеслав имяше сыны многи, и беаше у него сын менший именем Георгий, от

негоже родися сии блаженная отроковица» (БАН, 32.8.1. С. 669). Вядомы даследчык «Ступеннай» П.Васенка справядліва ўказвае, што падобныя прыёмы характэрныя для гэтай кнігі, «калі ў адной ступені заходзіць размова пра прадстаўніка іншай грані. Тады нярэдка робіцца абазначэнне ступені сваяцтва паміж тым і другім»¹⁸. У святле гэтага назірання не дзіўна, што ў іншых тэкстах Жыція, акрамя рэдакцыі К, такой генеалогіі няма. А паколькі ніводны са спісаў апо-весці, што знаходзяцца ў зборніках змяшанага складу (акрамя трох пералічаных вышэй) і ў Вялікіх Мінеях Чэціх, не змяшчае абодвух указаных пасажаў у тым выглядзе, як яны чытаюцца ў спісах К, на гэтай падставе мы маем права супрацьпаставіць спісы Ступеннай кнігі спісам зборнікаў і Макар'еўскіх Міней. Тое ж самае можна сказаць і пра ўпамінанне пра княскія міжусобицы-«каторы», якое маецца ва ўсіх спісах, акрамя К, прычым ў апошнім выпадку зноў ствараецца ўражанне наяўнасці на гэтым месцы лакуны. Параўнаем дадзены ўрывак у К з аналагічнай мясцінай з якога-небудзь іншага, адвольна (толькі не са Ступеннай кнігі) ўзятага спіса Жыція:

Табліца 1

К; БАН, 32.8.1. С.692

зборнікі, Макар'еўскія Мінеі; РДБ, Ф. 113,
№ 632, арк. 219 адв. — 220

...тако бо бяше дан дар сей блаженней Ефросинии, аще кто ся вопрошаш о которой вещи, она же ему то разрешаше, и добро получаше, но всех хотяше имети яко еди-нодушно...

...тако бо бяше дан дар сей блаженной Еуфросинии от Бога, аще кто ся вопрошаш о коей вещи, она ему то разрешаше чему быти, и кто ся послушаше, той добро получаше, не бо хотяше видети кого котораюшася: ни князя со князем, ни боярина з боярином, ни от простых кого со своим другом, но всех хотяше имети яко едину душу ...

Як бачым, у спісах К сэнс урыўка некалькі зацемнены: што азначае, напрыклад, выказванне «яна ж яму тое вырашала, і атрымлівала добрасці, але ўсіх хацела бачыць адзінадушнымі»? Затое, калі дапусціць памылку гаплаграфічнага паходжання, яе цалкам можна вытлумачыць. У тэксце, з якога спісваўся архетып рэдакцыі К (а нам здаецца, што нават на аснове вышэйсказанага пра К можна ўжо гаварыць як пра асобную рэдакцыю), словы «разре-

¹⁸Васенко П.Г. «Книга Степенная царского родословия» и ее значение в древнерусской исторической письменности // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. Ч. XXIII. — СПб., 1904. С. 178.

шаше» і «послушаше», паміж якімі знаходзіцца першы пропуск, былі перанесены, напрыклад, такім чынам, што ў абодвух словах частка «-шаше» знаходзілася ўжо на наступным радку. Што ж да другога пропуску, дык і ён знаходзіцца паміж словазлучэннямі «не бо хотяше» і «но всех хотяше», і дапусціць існаванне гаплаграфічнай памылкі і ў гэтым выпадку таксама цалкам магчыма.

Тое, што ні ў адным са спісаў Жыція, змешчаных у Вялікіх Мінеях Чэціцх, няма заключнай часткі аповесці — пахвалы Еўфрасінні — яшчэ не сведчыць аб тым, быццам гэтыя спісы ўяўляюць сабой асобную рэдакцыю. Але прыгадаем эпізод, што расказвае аб сустрэчы Еўфрасінні (пад час яе паломніцтва) з царом, які ішоў у паход супраць венграў і паслаў князёўну ў Канстанцінопаль.

Параўнаем, як чытаецца гэтая мясціна ў розных спісах Жыція.

Найперш адзначым, што ў спісах Міней гэты пасаж, як здаецца, пашкодзаны ў параўнанні з гіпатэтычным архетыпам Жыція: «и тако преидоша вся страны, сrete же ю царь с великою честию. Она же, пришедши, поклонися святым церквам...» і г.д. (РДБ, Ф. 292, № 58, арк.188 адв.). Паслядоўнасць выкладу ў дадзеным урыўку парушана. Чытач, не ведаючы, што Еўфрасіння сустрэла цара на шляху ў Іерусалім і паводле яго наказу спачатку прыйшла ў Канстанцінопаль, небеспадстаўна мяркуе, быццам сустрэча імператара з князёўнай адбылася менавіта ў Іерусаліме. Праз некаторы час чытач здзіўлены: ён даведваецца пра тое, што Еўфрасіння нейкім чынам трапляе зноў «у той жа» Іерусалім. Але недаўменне знікае, калі параўнаць гэты пасаж з аналагічным месцам у К: «и тако ей идуши, сrete ю царь, идый на Югры, и посла ю в Царьград с великою честию. Она же, пришедши, поклонися святым церквам...» і г.д. (БАН, 32.8.1. С.696). Эпізод губляе двухсэнсавасць, чытачу робіцца зразумела, што ў спісы Макар'еўскіх Міней укралася памылка: прапушчаны адзін радок тэксту паміж словамі «царь... с великою честию». Стабільнасць жа гэтай памылкі вытлумачваецца без асаблівых цяжкасцяў: паколькі Мінеі з'яўляюцца зборнікам сталага складу, лёгка дапусціць, што перапісваліся яны (у розным, вядома, аб'ёме) адна з адной, а таму памылка, дапушчаная ў гэтым першага зборніка натуральна пераходзіць у наступныя.

Разгледзім, як чытаецца дадзены эпізод у спісах зборнікаў змяшанага складу. Аказваецца, у адносінах да гэтага пасажа іх можна падзяліць на чатыры тыпы:

1) Жыціе, змешчанае ў Зборніку РДБ, Ф.113, № 632;

2) Жыціе, змешчанае ў Зборніках РДАСА, Ф.196, № 357; РНБ, Ф.1.270; РНБ, Пагод. № 869; БАН, Арх.Д., № 235; РДБ, Ф. 212, № 11; РДБ, Ф. 299, № 631;

3) Жыццiе, змешчанае ў Зборніках НБ МДУ, № 1311; РНБ, ОЛДП, F.185; ЦДАСА, Ф.201, № 52;

4) Жыццiе, змешчанае ў Зборніку БАН, 17.13.22.

У спісах першага і другога тыпаў маецца згадка пра цара, што ішоў у паход супраць венграў, але ў іх па-рознаму чытаецца эпізод аб пражыванні Еўфрасінні ў Канстанцінопалі. У спісе чацвёртага тыпу не ўпамінаецца, што імператар ішоў у паход супраць венграў і што ён паслаў Еўфрасінню ў Канстанцінопаль, г.зн. фактычна гэтая мясціна чытаецца гэтак жа, як у Чэціх-Мінеях мітрапаліта Макарыя. Што ж да спісаў Жыцця трэцяга тыпу, дык у іх дадзены мікрасужэт чытаецца адрозна ад усіх іншых: «премину вся грады и власти, приимающе от всех князей честь великую, послав ю в Царьград» (РНБ, ОЛДП F.185). Тут таксама ёсць памылка, але ў дадзеным выпадку з тэксту не бачна, хто менавіта паслаў Палачанку ў Царград.

Апрача таго, «сiгналнай часткай» можа з'яўляцца і апісанне дзеянняў Еўфрасінні пад час яе пражывання ў Канстанцінопалі. Для большай нагляднасці пакажам прачытанне гэтых двух эпізодаў паводле розных спісаў на тэблiцы:

Табліца 2

К; БАН, 32.8.1. С.696	1; РДБ, Ф.113, № 632, арк. 222	2; РНБ, Пар. № 869, арк.329 адв.	3; РНБ, ОЛДП F.185, арк.359–359 адв.	4=Мінеі; БАН, 17.13.22, арк.196 адв.; РДБ, Ф.292, № 58, арк. 188 адв. — 189
...ей же стране, ни в граде, ни в селе. Ныне же, вземши мужескую крепость, преминався грады и власти, приимаючи от всех князей честь велику. И тако ей идущи, срете ю царь, идый на Угры, и посла ю в Царьград с великою честию. Она же, пришедши, покло-	...коей стране, ни во граде, ни в селе. Ныне же, вземши мужескую крепость, преминався грады и власти, и приимаше от всех князей честь велику. И тако ей идущи, срете ю царь, идый на Угры, с великою честию посла ю в Царьград. Она	...же: ни в коей стране, ни во граде, ни в селе. Ныне же, вземши мужескую крепость, и преминався грады и власти, приимаючи от всех князей честь велику. И тако ей идущи, срете ю царь, идый на Угры, и с великою честию посла ю во Царьград. Она же, пришедши, по-	...граде, ни в селе. Ныне же Евфросинии вземше мужескую крепость, преминався грады и власти, приимающе от всех князей честь великую. И послав ю в Царьград. Она же, пришедше, поклонися святым церквам и ту сущей великой церкви святой Софии по-	...И ныне убо, вземши мужескую крепость, преминався грады и власти, приимаючи сй от всех князей честь велику. И тако ей идущи, срете же ю царь с великою честию. Она же, пришедши, поклонися святым церквам и ту сущи великой церкви святой Софии поклони-

нилася святым церквам и ту сущей велицей церкви святей Софии покло- нишися, и бла- гословение взем- ши от патриар- ха, и покупивши различныя по- требы: фимия- ны, кацью зла- ту, и иде во Иерусалим	же, пришедши и вшедши в великую цер- ковь святых София, и по- клонися та же всмм святым Божиим церк- вам и благо- словися от па- триарха, и по- купивши раз- ноличныя фи- мияны и ка- дилницу злату, и иде в Иеру- салим	клонися святым церквам и ту су- щей великой цер- кви святой Со- фии поклонивши- ся, и благословив- шися от патриар- ха, и купи различ- ныя фимьяны и кацью злату, и поклонившися церкви (у инш. спісах цареви — А.М.), иде во Иерусалим	клонившися, и вземши от патри- арха, и покупив- ши различныя темьяны и ка- дилницу злату, и поклонившася цер- кви (у инш. спісах — цареви — А.М.), и поидоша во Ерусалим
---	--	---	--

З гэтага параўнання заканамерна выцякае наступны вывад: спісы Макар’еўскіх Вялікіх Чэціх-Міней (далей — М) можна супрацьпаставіць як спісам К, так і спісам зборнікаў змяшанага складу 1, 2 і 3 тыпаў (назавем іх умоўна С1, С2 і С3), і што яны ўзаемазвязаны са спісам чацвёртага тыпу (С4).

Як вядома, Макар’еўская агіяграфічная школа накладала заўважны адбітак на жыційныя апавяданні, пераробленыя яе рэдактарамі: стыль рабіўся болей вычварны, аздоблены рытарычнымі фігурамі, цытатамі і да т.п. Падобныя стылёвыя змены, на наш погляд, таксама можна класіфікаваць як «сігнальныя часткі». Вось адзін з найбольш яскравых прыкладаў:

Табліца 3

К; БАН, 32.8.1. С.668	С1–С3; РДБ, Ф.113, № 632, арк.207	С4; БАН, 17.13.22, арк. 185–185 адв.	М; РДБ, Ф.292, № 58, арк.175
...сея бо яди, братия, аще кто насытитися, не вжадаст паки, якоже речено в Писании: «Не заморит Гос- подь душа пра- ведных гла- дом».	...сея бо яди, братис, аще кто насытитися, не вжадаст паки, речено есть в Писа- нии: «Не заморит Гос- подь гладом душа праведных».	...ссм бо ядия, братис, аще кто насытитися, не вжа- жетца паки, яко в Писаниих глаголет: «Не заморит Гос- подь гладом препо- добных».	Сия бо блага яди, о братис, аще кто при- имст, якоже рече суагеліст, не имат алкати, ни жадати ввеку, а се во inom писании, тому же последуа, глаголет: «Не заморит Господь гладом душа правед- ных».

Як бачым, у дадзеным выпадку спісы Вялікіх Чэціх-Міней супрацьстаяць усім астатнім, у тым ліку і С4; адзначым, што і С4 некалькі адрозніваецца ў манеры выкладання ад іншых.

Шэраг вывадаў можна зрабіць і з назіранняў над самой назвай Жыція. Згодна з агіяграфічнай традыцыяй, што выцякала з практыкі складання календароў-меналогіяў, а пасля — міней, у якіх жыццяпісы святых размяшчаліся ў календарным парадку дзён іх царкоўнага шанавання, у назвах агіяграфічных твораў прысутнічае ўказанне на дзень памяці святога. Гэты дзень паведамляецца і ў загалюках розных спісаў Жыція Еўфрасінні Полацкай, але ў пэўных групх спісаў па-рознаму. 23-ма мая называюць дзень скону князёўны ўсе спісы С3, некаторыя спісы М, спісы ПІ, ПІІ, Д і некаторыя іншыя. Большасць жа астатніх называюць днём памяці прападобнай ігуменні 24 мая. Рэдактар С4 лічыць гэтай датай 25 снежня. Цікавы ў гэтых адносінах зборнік ЦНБ АН Украіны, ДА № 188, які змяшчае ўрыўкі са Ступеннай кнігі. У зборніку гэтым няма ўласна Жыція Еўфрасінні Полацкай, але затое на арк. 94 адв. ёсць наступны запіс: «О Еуфросинии игумении. В обители святого Спаса. Полное ея Слово в Пролозе месяца иуниа в 25 день». Такім чынам, бачым спасылку на якісьці Пролог, у якім змяшчалася нейкае кароткае Жыціе Еўфрасінні Полацкай, не выключана, што ўзыходзячае да гіпатэтычнага пролагавага архетыпу, у якім дзень памяці быў перанесены на 25 чэрвеня (калі, вядома, тут не мелася на ўвазе Фяўроння-Еўфрасіння Мурамская, якая не з'яўлялася, аднак, ігуменняй). Падобна С4, у некаторых спісах у загалюку называецца адна дата, а ў тэксце — іншая. Паказальныя ў гэтых адносінах тэксты Жыція, змешчаныя ў рукапісах РНБ, F.I.270 і РНБ, Пагод. № 869, дзе ў назве аповесці ўказваецца дата 23, а ў тэксце — 24 мая. Урэшце, наколькі б цікавымі ні былі гэтыя назіранні, дні памяці прападобнай Еўфрасінні не даюць падставаў лічыць іх «сігнальнымі часткамі» рэдакцый яе Жыція.

Тым не менш, на падставе ўжо выдзеленых «сігнальных частак», а таксама ўсяго сказанага пра спісы, змешчаныя ў Прологах і ў зборніку РДБ, Ф.344, № 170, маем магчымасць сістэматызаваць тэксты Жыція, падзяліўшы іх на наступныя рэдакцыі:

1) рэдакцыя Зборнікаў змяшанага складу (С). Назва гэтая больш чым умоўная. Ужываючы яе, будзем памятаць, што спісы Зборнікаў РДБ, Ф.209, № 789; РНБ, Q.I.493; БАН, Арх. Д., № 235 і

БАН, 21.7.14 належаць да рэдакцыі Ступеннай кнігі. Крыху пазней мы будзем весці гутарку і пра спіс Зборніка БАН, 17.13.22;

2) рэдакцыя «Кнігі Ступеннай царскага радаслоўя» (К);

3) рэдакцыя Вялікіх Міней Чэцціх мітрапаліта Макарыя (М);

4) рэдакцыя Пролагавая, прадстаўленая спісам Пролага ЦБ АН Літвы, F.19–98 (ПІ);

5) рэдакцыя Пролагавая, прадстаўленая спісам пролага РНБ, Ціт. № 239 (ПІІ);

6) рэдакцыя «Кнігі жыццй святых» мітрапаліта Дзімітрыя Рас-тоўскага (Д).

Падобны падзел не толькі абгрунтаваны (некаторыя «сігнальныя часткі» вызначаюцца самім характарам зборнікаў сталага ці адносна сталага складу), але і зручны. Некалькі выключэнняў з рэдакцыі С цалкам вытлумачальныя: у зборнікі, што не мелі стабільнага складу, маглі ўваходзіць тэксты, узятыя са зборнікаў тыпу Ступеннай кнігі або Макар’еўскіх Міней. Крыху больш складана справа адбываецца са спісам С4. Як мы ўжо мелі магчымасць пераканацца, што некаторыя яго «сігнальныя часткі» супадаюць або падобныя на элементы «сігнальнай лініі»¹⁹ рэдакцыі С, некаторыя — рэдакцыі М. Пазней нам яшчэ прыдзецца вырашыць пытанне, да якой жа з гэтых дзвюх адносіцца дадзены спіс. Да таго часу мы прапануем умоўна лічыць яго належачым да рэдакцыі С — паводле прыкметы складу зборніка, у якім гэты тэкст змяшчаецца.

Вышэй мы ўжо згадвалі два артыкулы, у якіх была зроблена спроба разбіць спісы Жыцця Еўфрасінні Полацкай на рэдакцыі. У першым аўтар выдзяляе чатыры рэдакцыі і прапануе наступную схему:

1) рэдакцыя, прадстаўленая спісамі НБ МДУ, № 131¹⁹ і РНБ, ОЛДП F.185;

2) рэдакцыя, асноўным тэкстам якой з’яўляецца тэкст спісу зборніка РДБ, Валак. № 632;

3) рэдакцыя Вялікіх Міней Чэцціх, паходжаннем ад архетыпу першай рэдакцыі;

4) рэдакцыя Ступеннай кнігі²⁰.

Даследчыца асцерагаецца назваць асобнай рэдакцыяй Пролагавую, хаця і заўважае, што «вядомае таксама Пролагавое жыцце на

¹⁹ Паводле датавання аўтара, канца XV ст., хаця вадзяныя знакі дазваляюць гаварыць толькі пра пачатак XVI ст.

²⁰ Воронова Е.М. Житие Евфросинии Полоцкой // Словарь книжников и книжности. Вып. I. С.147–148.

23 мая, знойдзенае ў спісе БАН Літоўскай ССР, 98/190 (новая сiгнатура F.19-98 — А.М.), напісаным каля 1512 г.». Аўтар нічога не гаворыць пра рэдакцыю Д, не разглядаючы, відаць, друкаваныя крыніцы і не ведаючы пра існаванне тэксту Зборніка РДБ, Ф.344, № 170, спісанага, урэшце, з друкаванага выдання.

У другім артыкуле Е.Воранава ўдасканалыя сваю класіфікацыю: даследчыца аб'ядноўвае 1 і 2 рэдакцыі ў адзiную рэдакцыю Зборнікаў, падзяляючы яе на дзве групы. Асноўным спісам рэдакцыі Ступеннай аўтар па-ранейшаму лічыць спіс рукапісу ДГМ, Чудаў. № 359/56, але ў пытанні пра ўзаемадзейні рэдакцый некалькі змяняе сваё першапачатковае меркаванне: «Рэдакцыя Зборнікаў і рэдакцыя Міней даюць архетып тэксту, а Ступенная рэдакцыя з'яўляецца пазнейшай пашыранай рэдакцыяй, якая праз групу зборнікаў Іосіфа-Валакаламскага манастыра ўзыходзіць да пратографа Зборнікаў». Даследчыца па-ранейшаму не згадвае пра перапрацоўку жыцця свяціцелем Дзімітрыем Растоўскім²¹. У ходзе далейшага аналізу мы або пацвердзім, або абвергнем гэтую класіфікацыю, але ў любым выпадку не адмовімся лічыць Д і ПІ-ПІІ асобнымі рэдакцыямі Жыцця і прасочым, па меры магчымасці, іх «генеалогію». Пакуль жа абмяжуемца заўвагай, што гэтыя рэдакцыі істотна адрозніваюцца ад больш падобных паміж сабой спісаў рэдакцый С, М і К, якія з'яўляюцца як бы «канкардатнымі», узаемаўзгодненымі і ўяўляюць сабой важныя этапы літаратурнай гісторыі помніка. Пачынаючы менавіта з іх тэксталагічны аналіз, звернемся ў першую чаргу да рэдакцыі С.

Рэдакцыя С хаця і не прадстаўленая найбольшай колькасцю спісаў, але затое адрозніваецца большай, чым астатнія, разнастайнасцю. Гэта і зразумела: спісы рэдакцый К і М бытавалі ў зборніках адносна стабільнага складу, якія спісваліся з аналагічных ім зборнікаў, а таму іх патэнцыяльная варыятыўнасць значна ніжэйшая. Яшчэ меншую здольнасць да варыяцый маюць пролажныя жыцці, і зусім малую — рэдакцыя Д, паколькі друкаваным тэкстам увогуле не патрэбная шырокая перапіска.

Іншая справа спісы С. Практычна любы з перапісчыкаў, які валодаў хаця б мінімальным літаратурным талентам, а то і не валодаў ніякім, мог рэдагаваць і рэдагаваў тэкст у залежнасці ад тых або іншых прычын. Найчасцей рэдактар следаваў арфаграфічным

²¹ Воронова Е.М. Проблемы текстологического изучения «Жития Евфросинии Полоцкой». С.16.

традыцыям свайго часу, але калі-нікалі ў тэкст уплятаюцца элементы вуснай мовы, дыялекта. Усё гэтае характарызуе рэдакцыю С як найбольш цікавы этап літаратурнай гісторыі агіяграфічнага сказання пра Еўфрасінню Полацкую.

Вышэй, гаворачы пра адзін з элементаў «сінгальнай лініі» — эпизод сустрэчы Палачанкай візантыйскага імператара і апавяданне пра яе жыццё ў Канстанцінопалі — мы практычна даказалі, што пасаж гэты з’яўляецца «сінгальнай часткай» і для спісаў унутры рэдакцыі С, і на гэтай падставе падзялілі спісы С на чатыры тыпы. У тэкстах першага і другога тыпаў згадваецца «царь, идый на Угры», але затое паведамленне аб прабыванні ў Канстанцінопалі перадаецца па-рознаму. У спісах трэцяга тыпу ёсць характэрная памылка ў першым мікрасюжэце: тут гаворыцца аб тым, што нехта паслаў Еўфрасінню ў Царград, але не паведамляецца, хто менавіта. У спісе чацвёртага тыпу ў гэтым эпизодзе таксама змешчана памылка, але зараз ужо паведамляецца пра сустрэчу Еўфрасінні царом, хаця не ўпамінаецца ні пра паход апошняга супраць венграў, ні пра тое, як полацкая князёўна была паслана ў Царград. Мікрасюжэт аб пражыванні ў Канстанцінопалі чытаецца ў спісах трэцяга і чацвёртага тыпаў гэтак жа, як аналагічны пасаж у выкладанні спісаў другога тыпу.

У розных тэкстах рэдакцыі С ёсць і іншыя характэрныя асаблівасці, што дазваляюць характарызаваць іх як «сінгальныя часткі». Так, у спісе першага тыпу ёсць паведамленне, якога няма ні ў спісах рэдакцыі С, ні ў тэкстах іншых рэдакцый. Гэта заўвага пра пахаванне Еўфрасінні, якім завяршаецца апавядальная частка Жыція: «Давыд же и Еупраксия и с прочими спряташа тело ея честно» (РДБ, Ф.113, № 632, арк.224 адв.). У спісе першага тыпу ёсць і яшчэ адно месца, якое чытаецца адрозна ад усіх астатніх спісаў «канкардантных» рэдакцый, — згадка аб дасягненні князёўнай паўналецця. «И пришедши ей в возраст 12 лет», — гаворыцца ў тэксце спіса першага тыпу Жыція Палачанкі рэдакцыі С (РДБ, Ф.113, № 632, арк.208). Ва ўсіх іншых спісах рэдакцый С-К-М гэтае месца чытаецца крыху інакш: «И пришедши ей в возраст, и бысть 12 лет», прычым слова «возраст», як здаецца, эквівалентнае ў дадзеным кантэксце слову «паўналецце». У спісах трэцяга тыпу ў заключнай частцы — пахвале — ёсць пропуск: апушчана згадка Вышагародскіх святых Барыса і Глеба. Такой купюры няма больш ні ў адным са спісаў, якія змяшчаюць у сабе пахвалу (гэтае адносіцца і да іншых рэдакцый); спісы ж другога тыпу ўпамінаюць мучанікаў, не называючы іх па імёнах:

Табліца 4

I; РДБ, Ф.113, № 632, арк.235	II; РНБ, Пагод. № 869, арк.331 адв. — 332	III; РНБ, ОЛДП, F.185, арк. 361 адв.
...тем же, братие, хвалится Селунь о святом Димитрии, а Вышегород мученикома Борисом и Глебом; аз хвалюся: Блажен сей ты, граде Полоцкий, такову леторасль возрастивый — преподобную Еуфросинию...	...тем же, братие, хвалится Селунь Димитрием, а Вышегород мученики, а мы же хвалим: Блажен еси ты, граде Полоцкий, такову леторасль возрастивый — преподобную Еуфросинию...	...тем же, братие, хвалится Селунь о Димитрии, а Полотьск о Еуфросинии...

Тэкст спіса чацвёртага тыпу не мае пахвалы ўвогуле.

На падставе ўсяго выкладзенага вышэй мы маем поўнае права замяніць слова «тып», што ўжывалася пры размове аб класіфікацыі спісаў рэдакцыі С, на больш пэўны тэрмін «варыянт».

Пацвердзім класіфікацыю спісаў С1–С4 яшчэ некалькімі найболей тыповымі, на наш погляд, розначытаннямі:

Табліца 5

C1; РДБ, Ф.113, № 632	C2; РНБ, Паг. № 869	C3; РНБ, ОЛДП F.185	C4; БАН, 17.13.22
...честнии собори святых сущи в манастырех	...честнии собори святых сущих в монастырех	...и собори святых черноризец	...и честнии собори святых, иже сущие в горах и монастырех
...бысть князь в Полоцку...	...бысть князь в Полотске граде...	...бысть князь Полотский...	...во времена она бяше князь во гради том Полотску...
...красота же ся многыя славныя князи на любовь приведе к отцу ся якоже невесту пояти ю сыну свосму, и всем часто присылающим ся к отцу ся...	...красота же ся многы и славныя князь на любовь приведе ко отцу ся якоже пояти ко невесту за сын свой ко отцу ся...	...красота же ся многы славныя князи а любовь приведе ко отцу ся якоже пояти ю невесту сыну свосму, и всем часто присылающим ся к отцу ся...	...велия же лепота ся ко отцу якоже бы пояти ю невесту собе, и много часто присылающе ко отцу ся...
...у епископа сущаго нарицасмаго Ильи, правящаго стол в святыя Софии в Полоцку...	...тогда сущаго епископа нарицасмаго Ильи, правящаго стол святыя Софси в Полотске...	...у епископа место сущаго нарицасмаго Илии, правяще престол святыя Софии в Полотыцк...	...у епископа....

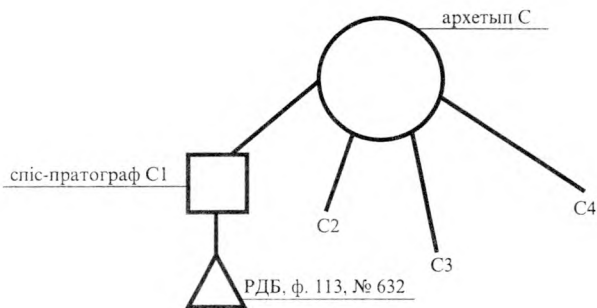
...она же с	...Еуфросиния же со	...она же с	...Ефросения же с
прилежанием	прилежанием	прилежанием	прилежанием
учаше ю	учаше ю	учаши ю	учаши ю
на спасении души...	на спасении души...	о грамоте и	о грамоте и
		паче поучаше ю	паче поучаше ю
		о спасении души...	о спасении души...

...и паки другое	...паки другое	чадо	...и паки другое
чюдо скажу вам,	скажу вам,	добри по-	чюдо скажу вам,
добрии	слушници...	добрии	—
послушници...		послушници...	

С1

1. Жыціі святых, з дадаткамі. РДБ, Ф.113, № 632, арк.206–225 адв.: «Месяца мая в 24 день. Повесть жития и преставления святых и блаженныя и преподобныя Еуфросиньи, игуменьи монастыря святого Спаса и Пречистыя Его Матере, ижи в Полотысьце граде. Благослови, Отче».

Першы варыянт рэдакцыі Зборнікаў прадстаўлены адзінкавым вядомым нам спісам, што знаходзіцца ў рукапісу сярэдняга XVI ст. Валакаламскага збору РДБ. Тэкст менавіта гэтага варыянта мы лічым найбольш блізкім да гіпатэтычнага архетыпу Жыція, нягледзячы нават на тое, што варыянт С1 прадстаўлены толькі адным спісам. Адрозненне С1 ад тэкстаў іншых варыянтаў С відавочнае; яно выяўляецца нават у загалоўку: толькі тут назва чытаецца не як «Житие и жизнь», а як «Повесть жития и преставления». Зразумела, на падставе гэтага адрознення, калі б яно было адзіным, ніякіх далёка ідучых вынікаў зрабіць было б нельга. Але тое, што ў спісе С1 маецца дадатковае паведамленне аб пахаванні цела Еўфрасіні і пра тое, што княгіня Раманава з'яўлялася ігуменьнай, а не проста чарнарызіцай (апошняя звестка ёсць у адзінкавых спісах Ступеннай кнігі), — усё гэтае, пры дакладнай перадачы зместу аповесці (гл. Табліцы 2–5), не толькі выгадна адрознівае С1 ад іншых спісаў С, але і ўказвае на яго першаснасць у адносінах да С2–С4. Урэшце, трэба сказаць, што С1 не ідэнтычны архетыпу пашыранага Жыція (а тым болей — гіпатэтычнага Пролажнага Жыція), паколькі ў ім маецца цэлы шэраг не зусім правільных, паводле нашага меркавання, прачытанняў, тады як і ў іншых спісах аналагічныя пасажы чытаюцца больш дакладна, напрыклад, ужо згаданае сведчанне пра дасягненне Прадслава паўналецця. Таму мэтазгодна дапусціць, што спіс С1 узыходзіць да архетыпу С не непасрэдна, а праз нейкі спіс-пратограф С1. Схематычна гэтае паказана на стэме 1:

С2

Першая група (С2а) аб'ядноўвае наступныя спісы:

1. Зборнік-урывак. РНБ, F.I.270, арк.1–10 адв.: «Месяца мая в 23. Житие блаженныя и преподобныя Ефросении, игуменьи Вседержителя святого Спаса и пречистыя Его Матери в Полотъсте граде. Господи».

2. Зборнік. РНБ, Пагод. № 869, арк.318 адв. — 332: «Месяца мая в 23 день. Житие блаженныя Еуфросинии, игумении Вседръжителя святого Спаса во граде Полодсце. Господи, благослови».

3. Зборнік-канвалют. РДАСА, Ф.196, № 357, арк.247–261 адв.: «Месяца мая 24. Житие и жизнь преподобныя матере нашея Ефросении Полоцкиа, игумении святого Спаса и пречистой Богородицы».

4. Зборнік жыццй і пахвальных слоў на Гасподнія і Багародзіцкія святы. РДБ, Ф.212, № 11, арк.235–244 адв.: «Месяца мая 24 день. Житие и подвиг блаженныя и преподобныя Ефросинии, игумении Вседержителя Спаса и пречистые Его Матере в Полотстем граде. Господи, благослови, Отче».

5. Зборнік. БАН, Арх.К., № 26, арк.255 адв. — 274 адв.: «Месяца мая 24 день. Житие и подвиг блаженныя и преподобныя Еуфросиньи, игуменьи Вседръжителя Спаса и пречистыя Его Матери в Полотстем граде».

6. Зборнік словаў і жыццй на розныя дні году. РДБ, Ф.299, № 631, арк.253 адв. — 266: «Месяца мая 24. Житие и жизнь и подвиг светыя преподобныя Ефросиньи, игуменьи святого Вседръжителя Спаса и пречистыя Его Матере, во граде Полоцку».

Калі за адзін з асноўных крытэрыяў ацэнкі прыняць спраўнасць, дакладную перадачу тэксту і колькасць фактычнага матэрыялу, што змяшчаецца ў ім, дык найболей блізкім да архетыпу С1 трэба прызнаць архетип варыянта С2. У некаторых эпізодах тэксты С2 ма-

юць пэўныя розначытанні, на падставе якіх спісы гэтага варыянта можна падзяліць на тры групы. У першую з іх увайдучь тэксты рукапісаў: РНБ, F.I. 270, які мы схільны лічыць асноўным, нягледзячы на некаторыя няправільныя прачытанні ў параўнанні з іншымі спісамі С, і некалькі адрозны ад яго ў бок меншай спраўнасці спіс РНБ, Пагод. № 869. Абодва гэтыя спісы цесна ўзаемазвязаныя, пра што найбольш яскрава сведчыць наяўнасць у іх аднолькавых памылак. Так, да прыкладу, у абодвух тэкстах мы бачым няправільна прачытанае слова «доброта», выпраўленае ў спісе РНБ, Пагод. № 869 на «до брата» іншымі чарніламі і вельмі неахайна; у абодвух спісах чытаецца «возгла» замест «возгласи», «чадо» замест «чудо» і інш.

На табліцы 6 пакажам некаторыя асноўныя адрозненні ў названых спісах, прычым спачатку прадэманструем няправільныя прачытанні ў спісе РНБ, F.I.270, а затым — у спісе РНБ, Пагод. № 869:

Табліца 6

РНБ, F.I.270	РНБ, Пагод. № 869
...еже на предидуше скажем...	...еже на предидуше скажем, а о сих же сице скажем...
...вы же, блазии, послушайте, князи и боляре, и церковници, вы, честнии собори святых, сущих в монастырех, и послушайте прилежно...	...вы же послушайте, блазии, или князи, или бояры, церковници, вы, честнии собори святых, сущих в монастырех, и простию людие, снитидися на новос слышанис, послушайте прилежно...
...и по малех днех посла отец к ней и рече: «Пусти ко мне юже имаши сестру твою»...	...и по малех днех присла отец к ней и «Уже сестру — свою Городиславу пусти ко мнс»...
...Повселна бысть родителсма своима учити грамоте, и толма бысть любящи учение, якоже чюдитися отцу ся о толице любви учению ся...	...и толми бысть любящи учнис...
...вам уже лепо дати Передслава за князь...	...нама уже лепо дати за Предислава князя... (пар. K1, K2 — А.М.)
...и возведши руце свои, и возревши на небо очима своима, со слезами воздохнувши из глубины сердца...	...и воздевши руце на небо, и воздохнувши из глубины сердца...
...блажно рожество ся, блажно воспитание ся...	—

Не станем працягваць спіс падобных розначытанняў, тым болей што большасць з іх можна бачыць у зводным тэксце варыянта С2.

Другую групу (С26) складаюць спісы РДБ, Ф.212, № 11 і БАН, Арх. К., № 26; што ж да тэксту РДАСА, Ф.196, № 357, дык ён з'яўля-

ецца як бы прамежкавым зв'язком паміж С2а і С2б, прычым у групе С2а ён стаіць бліжэй да спіса РНБ, F.I.270, а ў групе С2б — да спіса РДБ, Ф.212, № 11. Гэты вывад робім на падставе аналізу мноства настолькі нязначных дэталей, што няма сэнсу прыводзіць падобныя розначытанні на табліцы; частку іх можна бачыць у публікацыі зводнага тэксту варыянта С2. Зараз жа нас больш цікавіць іншы аспект, а менавіта — сувязь спісаў С2б са спісамі Ступеннай кнігі. Пра рэдакцыю К мы будзем падрабязна весці гутарку пазней. Цяпер проста хацелася б прывесці некалькі прыкладаў, што сведчаць пра сувязь С2 і К.

Табліца 7

С2б; РДБ, Ф.212, № 11	К; БАН, Арх.Д., № 235	С2а; РНБ F.I.270
...и предаша телеса своя на пост и на коленное поклонание, то тии суть памятни и земли...	...предаша телеса своя на пост и на коленное поклонение, то тии суть памятни на земли...	...предаша телеса своя на пост и на бдение и коленное поклонание и на земли легание, то тии суть памятни на земли...
...а сия слава есть прах и пепел, и — яко дым разходится...	...сия слава есть прах и пепел, и яко дым разходится...	...а сия слава есть прах и пепел, яко дым расходится и яко пара водная погыбает...
...и по том нача глаголати...	...и по том нача глаголати...	...и по сем начат псалом глаголати...
...призвав же епископ князя Бориса, сестры ея отца...	...призва же епископ князя Бориса, отца сестры ея...	...призвав же епископ князя Бориса, стрыя ея (пар.: сестры — СЗ, М ²² . — А.М.)...
...он же пусти Городиславу к ней, тако ей беста нарекла родителя ея...	...он же пусти Городиславу к ней, тако ей беста имя родителя...	...он же пусти ю к ней...

Апрача прыведзеных, маюцца і іншыя мясціны, якія красамоўна сведчаць пра сувязь С2б і К, прычым належыць адзначыць, што амаль усе яны адрозніваюць С2б і К не толькі ад С2а, але і ад астатніх варыянтаў С і М, за выключэннем указанага чытання пра князя Барыса.

Асобную групу С2в складае адзіны спіс, што знаходзіцца ў рукапісу РДБ, Ф.299, № 631. Нягледзячы на тое, што прыналежнасць яго да варыянта С2 выдавочная, звяртае на сябе ўвагу яго адрозненне ад астатніх спісаў С2, прычым ад групы С2а ў большай ступені, чым ад С2б.

Пры чытанні гэтага спіса найперш кідаецца ў вочы наступнае: шэраг эпизодаў у трактоўцы С2в, у параўнанні з іншымі спісамі С2,

²² У дадзеным выпадку спіс РНБ, Пагод. № 869 адлюстроўвае, выдавочна, найбольш старажытнае прачытанне «стрый» (брат бацькі), магчыма, ужо незразумелае больш позняму перапісчыку, які па-свойму інтэрпрэтаваў гэтае месца.

скажоны настолькі, што змяняецца сам іх сэнс. Так, няправільнае прачытанне рэдактарам С2в слова «іерей» прывяло да ўзнікнення ў спісе яшчэ аднаго названага па імені «персанажа»:

Табліца 8

С2а, С2б	С2в
...она же блаженная княгини удививши- ся разуму отроковица и любви яже к Богу, повеле воли ся быти. И огласив ю исрэй, и остриже ю, и нарече имя ей Ефросиния...	...она же блаженная княгини удивльшися разуму отроковица и любви яже к Богу, повеле воли ся быти. И призвавши Исре- мею, и постриже я, и нарече имя ей Ефро- синия...

Рэдактарам С2в скарачаны мікрасюжэт пра сватанне Прадс-
лавы за сына самага знатнага князя, скажоны сэнс урыўка пра
пачатак пасольства Міхаіла:

Табліца 8 (працяг)

С2а, С2б	С2в
...красота же ся многи славныя князь на любовь приведе ко отцу ся якоже пояти ю невесту за сын- свой. И всем часто присылающим ся за сын свой ко отцу ся. Отец же отвещеваше к ним: «Воля Господ- ня да будет». Един же пресодолеваше славным сво- им княжением и богатством, присла ко отцу ся, испроси дщерь его за сын свой...	...красота же ся многыя и слав- ныя князя на любовь приведе ко отцу ся и испроси дщерь его за сын свой...
...и тогда посла слугу своего Михаила в Царьград ко царю нарицаемому Мануилу и к патриарху Луце с дары многоценными...	...и посла слугу своего Михаила в Царьград. Патриарх же Лука со- бра епископы к патриарху Луце з дары многоценными...

Пакажам яшчэ некалькі з мноства менш значных разыходжанняў:

Табліца 8 (працяг)

С2а, С2б	С2в
...хощу бо вам представить трапезу от брашен сих...	...и хощу вы поставити трапезу от брашен сих духовных...
...и не отлучи мене аггелскаго образа (чину)...	...не отлучи мене от человеческого чина...
Ты, Господи, завета Своим апостолом рск: «Не носите с собою ничтоже, токмо жезл един». Аз же, Твоему словеси последствующи, изыдохна место сс, ничтоже имущи носящи, но точию Твое слово в себе имущи...	Ты, Господи, завета святым Своим апостолом рск: «Не носите со собою ничтоже, токмо жезл». Аз же, Твоему словеси последствующи, но точию Твое слово в себе имущи...
...и все гражане выйдоша проводитьи ю...	...и вси гражанс даша воины проводитьсяс...

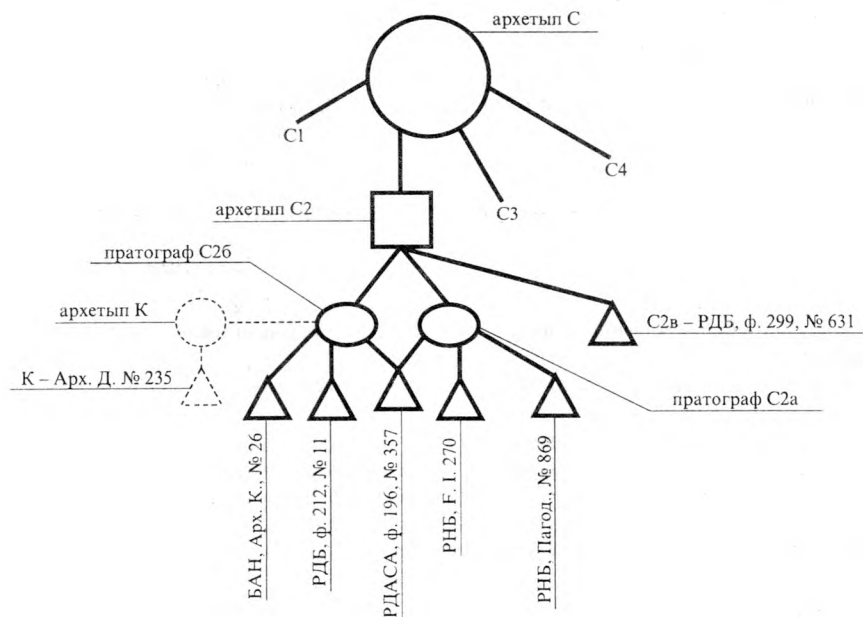
У тэксце спіса С2в больш яскрава, чым у іншых тэкстах варыянта С2, выяўляецца тэндэнцыя да дэмакратызацыі стылю і лексікі, — і гэта пры тым, што мова С2а і С2б ужо моцна адрозніваецца ад архаізаванай, са шматлікімі рысамі другога паўднёваславянскага ўплыву, мовы варыянта С1. Так, калі ў С1 чытаем «тръжество», «жръновах» і г.д., дык у спісах С2 у аналагічных мясцінах сустракаем: «радость», «жорновах» і г.д. У тэксце ж С2в падобныя выпадкі мадэрнізацыі мовы яшчэ болей частыя:

Табліца 9

С2а, С2б	С2в
...и питома бяше доилицею своею...	...и питом бяше, кормима кормилицею своею...
...лепо...	...добро...
...луче...	...лепши...

і г.д.

З усяго сказанага робім вывад пра тое, што тэкст варыянта С2в найбольш аддалены ад тэксту мяркуемага архетыпу С2. Узаемаадносіны спісаў С2 паказаны на стэме 2:

СЗ

1. «Торжественник». РНБ, ОЛДП F.185, арк.347–362: «Месяца мая 23 день. Житие преподобная матери нашае Еуфросинии. Господи, благослови, Отче».

2. Зборнік жыцій і словаў. НБ МДУ, № 1311, арк.214–245 адв.: «Месяца мая в 23 день. Житие и подвизание преподобная матери нашае Еуфросинии, княжны Полотския. Благослови, Отче».

3. Чэцця Мінея, май-чэрвень. РДАСА, Ф.201, № 52, арк.219–229 адв.: «Месяца маия в 23 день. Житие преподобная матери нашае Еуфросинии, княжны Полотския. Благослови, Отче».

Спісы Жыція варыянта СЗ не з'яўляюцца ідэнтычнымі. Тады як тэксты рукапісаў РНБ, ОЛДП F.185 і НБ МДУ, № 1311 у многім супадаюць, дык спіс РДАСА, Ф.201, № 52 мае ўжо большую колькасць розначытанняў, у асноўным стылёвых (пабудова фраз і сказаў), але таксама і на лексічным узроўні. Акрамя таго, апошні спіс мае некалькі няправільных інтэрпрэтацый некаторых пасажаў («парводный погибает» — «говор водный и погибает», «да же мя Бог покоит» — «даждь мя Бог покоит» і інш.). Гэта дае падставы падзяліць спісы СЗ на дзве групы, прычым можна адзначыць, што спіс РДАСА, Ф. 201, № 52 (СЗ6) больш блізкі да спіса МДУ, № 1311, судзіць пра што нам дае права прачытанне некаторых эпизодаў. Апрача таго, СЗ6 бліжэй, чым спісы СЗа, падыходзіць да спісаў варыянтаў С1 і С2.

Пакажам на табліцы некаторыя розначытанні спісаў групы СЗа і СЗ6:

Табліца 10

СЗа; РНБ, ОЛДП F.185	СЗа; НБ МДУ, № 1311	СЗ6
...но душа веселяще, ум укрепляюще на подвигы и на добрыя дела...	...а си душа веселяще и ум укрепляюще на подвиги добрыя дельы...	...а сия душа веселит и ум укрепляет на подвиги добродетели...
...якоже реченно есть в Писании...	...якоже реченно есть в Писании...	...якоже писано есть...
...она же с прилежанием приимаше...	...и она же с предлежанием приимаше...	...сестра же ся со тщанием примаше...
...патриарх же Лука, собрав епископы и все зборы...	...патриарх же Лука, собрав епископы и все зборы...	...патриарх же Лука, собрав вся соборы епископ...
«Владыко святой, сотвори милость на мнѣ: повели да отверзутся мнѣ врата Христова». Он же повеле прошеению	«Владыко святой, сотвори милость на мнѣ: повели ми да отверзутся мнѣ врата Христова». Он же повеле	«О владыко святой, сотвори на мнѣ милость, повели ми отверсти ми двєри Христовы». Он же повеле

ся быти и отверсти. И пришедше ко вратом...

прошению ся быти и отверсти. И пришедше ко вратом...

прошению ся быти и отверсти сй врата церковная. Она же, пришедши ко вратом...

...и иде ко Гробу Господню. Пришедше и поклонившися и целовавше Гроб Господень и сущи с нею. И покадивше Гроб Господень златою чепью и многоразличными фимианы, изыде...

...и иде ко Гробу Господню. И пришедше и поклонившися и целовавше Гроб Господень и сущи с нею. Покадивше Гроб Господень златою чепью и многоразличными темияны, изыде...

Иде же ко Гробу Господню, и пришедше, поклонившися и целова Гроб Господень. Златою кадильницею и многоразличными фимианы покадивши и целовавши, и покадивши изыде...

...блажени людис, живяше во граде том...

...блажени людис, живуще во граде том...

...блажени людис, живущи в тебе, граде...

...молися к Богу о стаде своем, еже еси совокупила к Богу, яко Тому подобает всяка слава, честь и поклоняние со Отцем и со Святым благым и животворящим Духом и ныне и присно, в веки веком...

...моли к Богу о стаде своем, еже еси собрала Господу, яко Тому подо... (ркп. абрывасца — А.М.)

...молися к Богу о стаде своем, еже совокупила еси о Христе, Господе нашем...

Гэтыя розначытанні найбольш характэрныя для спісаў СЗ. Урэшце, яны не настолькі істотныя, каб рабіць на падставе іх якія-небудзь далёка ідучыя вывады.

Цалкам унікальны ў сваім родзе матэрыял дае даследванне групы СЗа. Справа ў тым, што тэкст Жыція Еўфрасінні Полацкай, што змешчаны ў «Торжественнике» (Т), пацярапеў як мінімум тры праўкі:

- 1) тым жа почыркам і чарнілам, якім напісаны асноўны тэкст (Т1);
- 2) шэры чарнілам, іншым почыркам (Т2);
- 3) почыркам Т2, але іншым пяром і больш цёмным, чым у Т2, чарнілам (Т3), прычым чарніла Т3 падобнае на інтэнсіўнае, не паспеўшае выцвісці або неразбаўленае чарніла Т1.

Правак Т1 было зроблена вельмі мала, і на іх падставе нельга зрабіць ніякіх вывадаў, акрамя як пра няўважлівасць перапісчыка. Так, на арк.350 надпісана слова «горе» ў пасажы «целоваше ю, глаголя: Горе мне, чадо мое...», слова «дабы» першапачаткова мела выгляд «да быти» (арк.350 адв.), слова «дщи» заменена на слова «епископ» (арк.351 адв.) і некат. інш. Праўкі Т1 былі зробленыя ўжо пасля напісання асноўнага тэксту, пра што можна меркаваць па яркасці чарніла: яго інтэнсіўнасць у карэктуры не супадае з інтэнсіўнасцю чарніла ў асноўным тэксце.

Праўкі Т2 уяўляюць ужо значна большую цікавасць. Па-першае, яны былі зробленыя пазней, і намнога, паколькі ў слове «поклонившеса» да вынаснай літары «с» дапісана літара «я» (арк.359), а не «юс малы» або «а ётаванае», як у асноўным тэксце. Гэтыя выпраўленні характэрныя не толькі для тэксту Жыція Еўфрасінні, але для ўсяго Т; гэтым жа почырмак і чарнілам усюды ў рукапісу прастаўлены надрадкавыя знакі і знакі прыпынку. Гэтым жа почырмак на арк.537 зроблены запіс з указаннем даты напісання (?) рукапісу — 20 ліпеня 1545 г. Почырк Т2 належыць, мяркуючы па скарапісным запісе на арк.29 адв., Савелію Сямёнаву Дудараву (?). Гэтым почырмак і чарнілам зроблена большасць правак.

Не такія шматлікімі, але не менш цікавымі з'яўляюцца праўкі Т3, зробленыя «ў стылі» правак Т2.

Менавіта на дзвюх апошніх мы і затрымаем увагу. Зразумела ж, гэтыя выпраўленні цікавяць нас не самі па сабе, а як доказ таго, што тэкст Т, відаць, непасрэдным чынам звязаны з тэкстам зборніка НБ МДУ, № 1311 (У).

Па-першае, выпраўленні Т2 і Т3 зроблены такім чынам, каб выдаліць сляды другога паўднёваславянскага ўплыву, што сведчыць таксама пра іх пазнейшае паходжанне. Ва ўсім рукапісу Т «ъ» у сярэдзіне слова выпраўлены на «о»: «въспеша»-»воспеша», «събор»-»сбор», «създа»-»создана» і да т.п.; эпизадычна, але таксама ва ўсім Т «ы» пасля заднеязычных «г», «к», «х» выпраўляецца на «и»: «послухы»-»послухи», «вторники»-»вторники» і да т.п.; рэдукаваны «ь» на «ъ»: «цветь»-»цветъ» і да т.п. Акрамя таго, гэтым почырмак ва ўсёй кнізе прастаўлена «и» вынаснае; у слове «презри» яно надпісана над літарай «е», «дни» выпраўлена на «днии» і г.д. Падобныя ж праўкі ёсць і ў У: напрыклад, у аналагічным месцы «презри» выпраўлена на «призри». У тэксце Жыція, што змешчана ў У, таксама няма прыкметаў другога паўднёваславянскага ўплыву, пасля заднеязычных пішацца «и», замест рэдукаваных у сярэдзіне слова большай часткай ужываюцца галосныя поўнага ўтварэння, не змешваюцца літары «ь» і «ъ». Урэшце, усяго гэтага гшчэ недастаткова для доказу сувязі Т і У.

У тэкстах гэтых рукапісаў, аднак, маецца даволі шмат прачытанняў, якія яўна з'яўляюцца памылковымі. Так, у У чытаецца: «унии, яко еллиньска чяюще». Звычайна гэтая фраза ў Жыціі Палачанкі выглядае наступным чынам: «унии, яко елени, скачюще»; гэтак жа чытаецца яна і ў Т. Аднак пры ўважлівым позірку кінецца ў вочы, што тэкст у гэтым месцы выпраўлены (Т1) з фразы «унии, яко елини скакающе» (або «еллиньска кающе»: фраза была сцёртая, і разабраць яе з абсалютнай дакладнасцю нельга). Можна прывесці

яшчэ рад падобных жа прыкладаў, якія хоць і менш значныя, але роўна сведчаць пра тое, што першапачатковы тэкст Т быў аналагічны калі не самому тэксту У, дык, па меншай меры, тэксту, які з У супадаў:

Табліца 11

Т; перашапачатковы тэкст	Т; канчатковы тэкст	У
не лепо было zde пребы- вати	не лепо zde пребывати	не лепо было zde пребывати
то те суть памятни на земли	то тех суть памятни на земли	то те суть памятни на земли
ту се есть церковца свя- таго Спаса	ту есть церковца святого Спаса	то се есть церковца святого Спаса
унии; уныя	юныя; юнии	уныя; унии
Еуфросинии	Ефросинии	Еуфросинии
сбори	собори	сбори
вражие пронырьство	вражия пронырьство	вражие пронырьство
и възгласив, сице глаголя	и възгласи, сице глаголя	и възгласив, сице глаголя
а си душа веселящи	но душа веселящи	а си душа веселящи

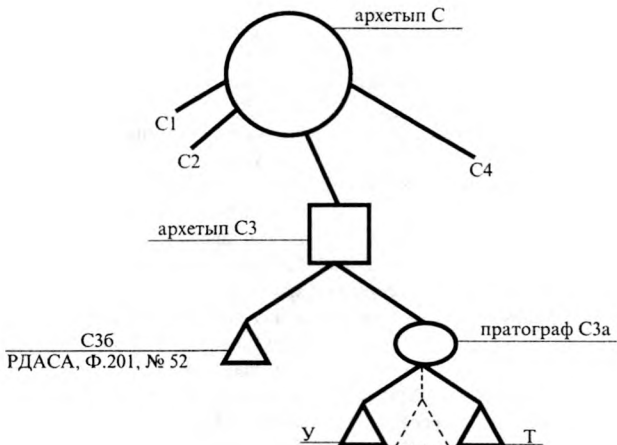
Падобныя выпраўленні шматлікія. І, хаця яны не надта істотныя, усё ж на падставе іх можна зрабіць вывад пра здзіўляючае падабенства першапачатковага тэксту Т і У. Урэшце, ёсць і шэраг правак, што сведчаць, хутчэй, аб адваротным. Іх няшмат:

Табліца 11 (працяг)

Т; першапачатковы тэкст	Т; канчатковы тэкст	У
житие их мимо течеть, и славаих погibe	житие их мимо тече, и сла- ва ихпогibe	житие их мимо тече, и слава ихпогibe
благверный же князь Всеслав, уведев о своая дщери	благверны же князь Все- слав, уведев от своая дщери	благверны же князь Всеслав, уведев от своая дщери
Вышний Бог не в руко- твореннах церквах живет	Вышний в нерукотворенах церквах живет	Вышний в нсрукотво- ренах церквах живет

Вывад з аналізу падобных правак можа быць наступны: з праграфа С3а, які не дайшоў да нас, было спісана некалькі тэкстаў, адзін з якіх, што таксама не захаваўся, але адлюстроўваў адметнасці Т і У, стаў тэкстам, з якога выпраўляўся спіс «Торжественника».

Узаемаадносіны ж усіх спісаў варыянта С3 паказаны на стэме 3:

С4

1. Зборнік жыццй святых (канвалют). БАН, 17.13.22, арк.185–199: «Месеца декобъра в 25 день. Житие и жизнь преподобные матери наше Ефросинии Полотцкие. Благослови, Отче».

Адзіны спіс варыянта С4 напісаны вельмі неахайна, у ім — мноства памылак, пропускаў, няўдалых вытлумачэнняў «цёмных» мясцін, чаму можна прывесці цэлы шэраг прыкладаў: «отец твой, увидав, и со всяким возложит вред на главу мою», «в то же время к ней гыни Рома черница», «два плача прилагаеши дщи моей», «и познася при скончании, рече: Прозвитера, да ми дасть святаго Причастиа» і інш. Тыповая гаплаграфічная памылка прысутнічае ў фразе «Ты бо еси отец убогим, нагим одеяние, буди имя твое благословено на рабе твоей Ефросинии» (прапушчана частка тэксту паміж словамі «одеяние» і «надеяние»), а таксама ў эпизодзе, што апавядае пра любоў Прадславы да навук (гл. вышэй). Пакажам яшчэ некаторыя з падобных памылак; для параўнання прыцягнем аналагічныя пасажы ў тым выглядзе, як яны чытаюцца ў большасці спісаў «канкардатных» рэдакцый:

С4

не заморит Господь гладом преподобных²³
 в кою веру потече вослед Жениха
 день от дня рожшия отроковици, телеса
 душою наполняешся Святаго Духа
 Ефросиния же, слышавши от епископа,
 возрадовася душою и возвеселися сердцем,
 и явлению ангелову веру имши, яже виде и
 слыша от епископа
 подклоните главу свою под ногу Христову
 прииде Иван божественей²⁴ Ефросинии
 Ты, Господи сердцеведче, не оставляю дом
 Твой незатворен никомуже

С1–С3, К, М

не заморит Господь гладом душа правед-
 ных
 в кою ли меру потече вослед Жениха сво-
 его Христа
 день от дне растяше отроковица, тело мле-
 ком питасмо растяше, а душа Святаго Духа
 наполняешся
 Евфросиния же, слышавши от епископа,
 яко тако изглагола ей, возрадовася душою
 и возвеселися сердцем и явлению ангелову
 веру имши, еже виде и слыша от него
 (ангела — А.М.)
 подклоните главу свою под иго Христово
 прииде Иван ко блаженной Еуфросинии
 Ты, Господи сердцеведиче (сердцеведче): се
 оставляю дом Твой незатворен никомуже

Тэкст спіса С4 адрозніваецца спрощанасцю літаратурнай мовы і стылю апавядання; мова яго яскрава адлюстроўвае асаблівасці вымаўлення перапісчыка. Пацвердзім гэтае некалькімі прыкладамі:

Табліца 13

С4

ту збираютца все людие
 место у святой Софеи, иже зовется Селце
 от глубости сердца
 прибегах
 лицом красна

С1–С3, К, М

ту вси людие собираются (собираются)
 метохия святей Софии, яже зовется Сельце
 от глубины душа
 привергохся
 лепа лицом

Раней мы ўжо ўпаміналі пра цяжкасці, якія ўзнікалі пры атры-
 буцы С4. Сапраўды, разам з тым, што большасць правільных пра-
 чытанняў С4 супадае з аналагічнымі месцамі ў выкладанні С1–С3
 або яўна «навеяны» апошнімі, тым не менш, у тэксце гэтага спіса
 ёсць шэраг розначытанняў з С1–С3, прычым такіх, якія супадаюць
 з адпаведнымі месцамі ў М. Адзначым, што большасць прачытан-
 няў, якія супадаюць з М, размяшчаюцца ў асноўным у другой пале-
 ве Жыцця. У наступных табліцах мы імкнемся паказаць:

²³ У дадзеным выпадку памылка, найхутчэй, адбылася з няправільнага рас-
 крыцця цітла; пав.б.: «првдных» — «праведных».

²⁴ Памылка, што таксама адбылася з-за няправільнага раскрыцця цітла; паві-
 нна быць: «блженей» — «блаженей».

- 1) супадзенні С4 з С1–С3 і розначытанні С4 з М (табліца 14);
 2) супадзенне чытанняў С4 з М і розначытанні С4 з С1–С3 (табліца 15):

Табліца 14

С4	С1–С3; РДБ, Ф.113, № 632 ²⁵	М; РДБ, Ф.252, № 58
...сгда на предидушее скажем о сих же сице изрещи...	...сже на предпшедша скажем, о сих же сице есть (скажем)...	...сже на предлежаща сие грядуща, тако скажем блаженныя сия труды и подвиги, о сих же сице изрещи...
...хошу бо вам представи трапезу брашен сих да ядше возвеселитесь душами вашими. Сии бо есть трапеза негниющих брашен, иже гортань наслаждает и чрево насыщает, но душавеселящи подвиг добрых дел...	...хошу бо вы представи трапезу от брашен сих да ядше възвеселитесь душами вашими. Се бо есть трапеза нетлеющих (не от гниющих брашен, не иже гортань услаждает и чрево насыщает, но душа веселяще и ум укрепляюще на подвиги добрых дел...	...хошу бо вам предпоставити не тления брашно, сюже насытившися, не имама алкати вовеки; душами же возвеселитесь вашими. И сия же трапеза негнивающих брашен, иже гортань наслаждает и утробу насыщает; сия же трапеза душа веселящи и ум утверждает на благодеянис добрых дел...
...сеи бо ядсия, братие, аще кто насытится, не вжажетца паки, як в Писаниих глаголет: «Не заморит Господь гладом преподобных».	...сея бо яди, братие, аще кто насытится, не вжадет паки, якоже речено есть в Писаньи: «Не заморит Господь гладом душа праведных».	...сия бо благия яди, о братие, аще кто примет, якоже рече сваталист, не имат алкати ни жадати в веки, а се во ином писании, тому же последуя, глаголет: «Не заморит Господь гладом душа праведных».
...вы же, блазии послушатели, князи и велможи и церковницы и честнии собори святых, иже сущии в горах и в манастирех, и все правовернии людие, приидете на новослышанис и послушайте прилежно, отверзше ушеса ваша и умягчите нивы сердец ваших, примете многоспаснаго живота, с верою послушайте жития святых преподобных жены сея: подвиги трудов ся и любовь яже к Богу...	...вы же, блазии послушници, князи и бояре и церковници и честни собори святых, сущии в манастирех, и простии люди, снитетеса на новосе слышание и послушайте прилежно, отверзше ушеса своя и умякчивши нивы сердец ваших, примете семна многоспаснаго житья послушанием жены сея преподобныя: святых подвиги ся и труд и любовь яже к Богу...	...вы же, блазии послушници, с благобоязньством престоупльше послушайте, цари, сже и князи и бояре, священницы же и черноризцы и простии людие, сошедшися на новую сию повесть, ушия отверзше, и послушайте прилежно и не жестосердием, но смирсием умягчите нивы сердец наших, примете многоспаснаго живота, с верою послушайте жития святых и преподобных жены сея подвиги потовс и труды, и стояния

²⁵ У дужках даюцца розначытанні паводле іншых спісаў варыянтаў С1–С3.

вснощныя, и любви нелице-
мерныя иже ко Господу
Богу...

...и ум ся паче на любовь
Божію подвижашся, единою
же положи ся на сердце ся
таково помышление, рече в
себе: «Луче бы ми всего жи-
тия сего было, дабы постри-
глася в черниці и буду пови-
нуяся игуменни и сестрам и
поучюся прилежати добрых
дел и како утвердити страх
Божий в сердце своем».

...а ум ся больма на Божію
любовь подвижашся. И еди-
ною положи ся на сердце ся
таково помышление, рече бо в
себе: «Не се ли бы луче всего
жития сего было, да бых ся
постригла в черниці и была
подо игуменско, повинующи-
ся сестрам и учащися, како
страх Божий утвердити в
сердце своем».

...а ум ся пренязише подви-
жашся на Божію любовь и
яко вперити мысли сердца
своего на сицвое помышле-
ние, еже прибгнуги ко Гос-
поду и мнишества чин взяти и
быти под игуменію, пови-
нующися сестрам и учащися,
како страх Божий утвердити
во сердце своем».

Таблица 15

С4

...и виде яко просвети Бог
обители ся, и еще вжеле и
молися Господу Богу, дабы
дойти святого града Иеруса-
лима и поклонитися Гробу
Господню и всем местом,
видети же и целовати и телеса
святых, преже страдавших
град²⁶, и тамо живот свой
скончати...

...и кто ся послушаше, той
благых почиша...

...никоже корочюася...

...и Божество вземши патри-
арха...

...она же воставши, с радо-
стию прият и насладившися, и
оболься по всему телу сво-
ему, и возлеже на ложе, и
рече...

...прими от мене недостой-
ную рабу Твою Ефросинию
от супротивного диявола...

С1-С3

...и видевши яко просвети Бог
манастыря ся, и вжеле, гла-
голющи: «Абы ми дойти
святого града Иерусалима и
поклонитися Гробу Господню
и всем святым местом, видети
и целовати, и тамо живот свой
скончати»...

...и кто ся послушаше, той
добро получаше (послуша-
ше)...

...кого котораюася...

...и благословися от патриар-
ха...

...она же с радостію востав-
ши и приемши, и пивши, и
облияся по всему телу своему,
и возлегше на ложи, и рече...

...прими и мене, недостой-
ную рабу Твою Еуфросинию,
молящюся на супротивника
своего диявола...

М

...и виде яко просвети Бог
обители ся, и еще вжеле и
молися Господу Богу, дабы
дойти святого града Иеруса-
лима и поклонитися Гробу
Господню и всем святым
местом, видети же и целовати
телеса святых, преже стра-
давших Господа ради, и тамо
живот свой скончати...

...и кто ся послушаше, той
благых получаша²⁷...

...никоже котораюася²⁸...

...и Божество вземши от патри-
арха...

...она же воставши, с радо-
стію прият, и насладившися,
и оболься по всему телу
своему, и возлеже на одре²⁹, и
рече...

...прими от мене недостой-
ную рабу Твою Ефросинию от
супротивного диявола...

²⁶ Неправильна прочитанае «Господа ради» (не раскрыты цїтлы і не ўнесена ў радок вынаснага літара «и».

²⁷ У спісе РНБ, Саф. 1321 — «почаше» (выпр. з «почаша»).

²⁸ У спісе РНБ, Саф. 1321 — «катороююася».

²⁹ У спісе РНБ, Саф. 1321 — «на ложи».

...и мати святую беззмезднику
именем Феодотія...

...и мати святую беззмезднику
Козмы и Даміяна именем
Феодотія...

...и мати святую беззмезднику
именем Феодотія...

...и посла тамо, повеле удела-
ти себе гроб во притворе
церковнем святых Богороди-
ци...

...и пославши, купи гроб в
комаре святых Богородица...

...и посла там, повеле уделати
собсе гроб во притворе церков-
нем святых Богородици...

Акрамя таго, у С4 адсутнічае значная частка — заключная пахвала Еўфрасіні, што таксама родніць спіс гэтага варыянту з М, і, як ужо адзначалася, аналагічна з М чытаецца і адзін з найболей важных элементаў «сигнальнай лініі» рэдакцый С–К–М — эпізод пра сустрэчу Палачанкі з візантыйскім імператарам (гл. Табліцу 2). Усё гэтае, несумненна, сведчыць пра цесную сувязь С4 з М, прычым, што бачна з некаторых дэталёў, — менавіта са спісам РНБ, Саф. 1321.

Належыць адказаць на самае важнае ў дадзеным аспекце пытанне: якога роду сувязі і ўзаемадзеянні пацярпелі спісы варыянтаў С1–С3, С4 і рэдакцыя М. Пры адказе на яго перад даследчыкам паўстае наступная альтэрнатыва:

— дапусціць першаснасць С1–С3, другаснасць М і тое, што спісы С1–С3 і М з’яўляюцца пратографамі С4;

— дапусціць першаснасць М, другаснасць С1–С3, але паранейшаму лічыць іх спісы пратографамі С4;

— дапусціць, што архетып С4 з’яўляецца менавіта тым тэкстам, з якога ў розны час, у розных месцах, рознымі асобамі спісваліся тэксты-архетыпы С1–С3 і М.

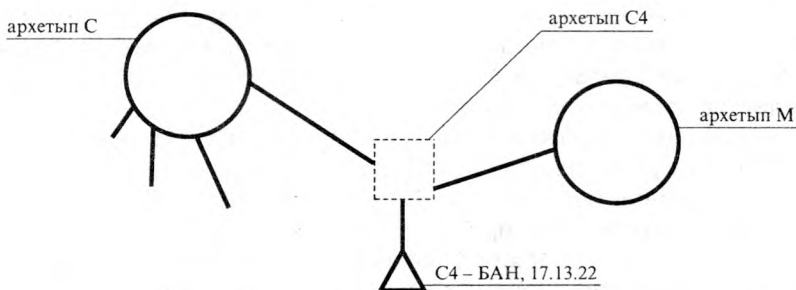
Пазней мы яшчэ вернемся да праблемы «першаснасці» або «другаснасці» рэдакцыі М у адносінах да іншых «канкардантных» рэдакцый. Зараз жа нас цікавіць, ці з’яўляецца архетып (або сам тэкст) С4 пратографам для С1–С3–М, або ён сам залежны ад апошніх.

Пакінем па-за ўвагай той факт, што С4 не змяшчае ніякіх мікрасюжэтаў, фактычных дэталёў або згадак, якіх не было б у спісах С1–С3 і М; што тэкст варыянта С4 мае мноства памылак, якіх няма ў іншых тэкстах «канкардантных» рэдакцый, і што ён дае няправільныя звесткі пра дні смерці і царкоўнага шанавання прападобнай полацкай князёўны. Малая сама верагоднасць трэцяга рашэння, а сітуацыя, у выніку якой маглі адбыцца такія ўзаемаадносіны С1–С3 і М, уяўляецца занадта складанай, каб быць адэкватнай ходу справы. Сапраўды, уявім, што нейкі рэдактар, маючы перад сабой архетып С4, запазычыў з яго першую палову тэксту, а канчатак або склаў сам, або перапісаў з іншай, невядомай нам крыніцы. Тое ж самае зрабіў і іншы рэдактар, але толькі запазычыўшы ў архетыпе

С4 не першую, а другую частку тэксту і дапісаўшы яго пачатак. Да таго ж падобным рашэннем немагчыма растлумачыць тое, што ў некаторых пасажах, прыведзеных у Табліцы 14, частка фразы нагадвае С1–С3, а другая частка аналагічная М.

Значна больш верагодным уяўляецца нам другое рашэнне праблемы аб узаемадзеянні С1–С3 і М, а менавіта: рэдактар С4 карыстаўся двума пратографамі (адным — спісам С1–С3, другім — спісам М), прычым спачатку аддаваў перавагу першаму, а ў канцы працы — другому з іх; не выключана і магчымасць няспраўнасці аднаго з пратографай, дзеля чаго перапісчыку і спатрэбілася звярнуцца да іншага рукапісу.

Такім чынам, не вырашаючы пакуль што праблемы аб першаснасці або другаснасці С і М, канстатуем залежнасць варыянта С4 ад гэтых рэдакцый. Узаемаадносіны С1–С3, С4 і М паказаны на стэме 4:

Рэдакцыя К. Даследчыка Жыцця прападобнай Еўфрасінні зацікавіць і нават здзівіць сам факт наяўнасці яго ў гэтым зборніку: сувязь аповесці пра полацкую князёўну-ігуменню з іншымі творамі, што складаюць Ступенную, з агульнымі прынцыпамі падбору выкладаемага матэрыялу яўна штучная. Даследчык Ступеннай кнігі П.Васенка лічыў, што такой сувяззю з’яўляецца «храналагічнае супадзенне, блізкасць у часе здзяйснення падзеяў, у іх (творах, якія ўваходзяць у Ступенную. — А.М.) расказаных. І сапраўды, якія іншыя адносіны маглі мець, напрыклад, аповесць пра Еўфрасінню Полацкую або «Пакуты вялікага князя Рамана Ольгавіча Разанскага ў Ардзе за веру Хрыстоваю» да жыцця і дзейнасці Юрыя Даўгарукага і Данілы Маскоўскага, у чыхіх гранях сустракаюцца ўказаныя апавяданні?»³⁰.

³⁰ Васенко П.Г. «Книга Степенная царского родословия» и ее значение в древнерусской исторической письменности // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. Ч. 73. — 1904. С. 225.

Нам здаецца, аднак, што справа тут крыху складаней.

Кніга «Сказаний о святем благочестии русских началодержец», якая звычайна называецца «Ступеннай кнігай царскага радаслоўя» (падзеленая на 17 граняў — саслоўных ступеняў, адсюль яе назва), была складзена, як звычайна лічыцца, у 1560–1563 г. па ініцыятыве мітрапаліта Макарыя (1482–1542–1563) духоўнікам Івана IV Грознага Андрэем (пазней — мітрапаліт Афанасій). Гэтае вызначэнне аўтарства Ступеннай цалкам гіпатэтычнае. З другога боку, існуе традыцыя, якую падтрымліваў і на якую неаднаразова спасылаўся В. Тацішчаў (гістарыёграфу маглі быць вядомыя не дайшоўшыя да нас звесткі), што «Ступенную кнігу, паводле сказання Ігнація дыякана, склаў спачатку Кіпрыян мітрапаліт, а Макарый папоўніў радаслоўе... Пасля яго Нікан патрыярх... працягнуў. Пасля многія працягвалі...»³¹. Характар дзейнасці свяціцеля Кіпрыяна (каля 1330–1406 г.), мітрапаліта Кіеўскага і Літоўскага (з 1375 г.), мітрапаліта Маскоўскага і ўсяе Русі (з 1381 г.), калі б ён і сапраўды з'яўляўся аўтарам першай рэдакцыі Ступеннай кнігі, шмат вытлумачваў бы і праблему аб тым, якім чынам узнік падобны склад гэтага зборніка, падпарадкаванага ідэі ўзнаўлення былых сувязяў вялікіх княстваў Літоўскага і Маскоўскага (дзеля чаго і спатрэбілася аўтару асоба Еўфрасінні Полацкай, з роду якой паходзілі літоўскія вялікія князі і якая сама належала да сямейства Рурыкавічаў). Уласна кажучы, і асоба мітрапаліта Макарыя як магчымага стваральніка або натхняльніка Ступеннай таксама вытлумачвае яе характар, праўда, ужо інакш — як ажыццяўленне тэорыі старца Філафея «Масква — трэці Рым».

У любым выпадку, Ступенная, уяўляючы сабой адначасова і твор па царкоўнай і грамадзянскай гісторыі (сістэматызацыя разнастайных звестак з летапісаў і хранографу), і генеалагічны дослед, і збор агіяграфічных апавяданняў, размешчаных паводле генеалагічнай схемы, — сцэмантавана, нягледзячы на ўяўны эклектызм, дамінуючай ідэяй, якой падпарадкавана «утылітарная» мэта зборніка як «торжественной книги», прысвечанай услаўленню кіруючай дынастыі, — менавіта: паказаць роднаснасць дынастычных ліній літоўскіх і маскоўскіх валадароў. Пагэтаму постаць Палачанкі, продкам якой быў роўнаапостальны Уладзімір (прыгадаем устаўку ў Жыцце «генеалогіі» Еўфрасінні), а таксама фігуры шэрагу іншых

³¹ Татищев В.Н. История Российская. Т. 1. С. 231–232.

дзеячаў, у тым ліку і літоўскіх мучанікаў Іаана, Антонія і Яўстафія, таксама з'яўляліся апраўданнем панславiстычных і панправаслаўных (у выпадку аўтарства свяціцеля Кіпрыяна) або імперскіх (у выпадку аўтарства Макарыя і Афанасія) амбіцый, што існавалі ў Маскоўскай дзяржаве адпаведнага часу.

Пакінуўшы праблему аўтарства Ступеннай кнігі, пяройдзем да тэксталагічнага даследавання Жыцця Еўфрасінні Полацкай адпаведнай рэдакцыі.

Нагадаем элементы «сiгнальнай лініі» рэдакцыі К, вызначаныя раней. Па-першае, гэта «генеалогія» прападобнай князеўны. Па-другое, гэта адсутнасць лакуны ў прачытанні фразы «случи же ся девици сей ученне быти книжному писанию, еще не достигше ей в возраст телеснаго естества, иже молитвы плод». Патрэцяе, гэта памылка ў іншым месцы: «она же ему то разрешаше, и добро получаше, но всех хотяше имети яко единомушно». Такім чынам, калі да ўсяго гэтага дадаць, што названымі «сiгнальнымі часткамі» не абмяжоўваецца ўся колькасць розначытанняў К з С і М, наўрад ці выкліча сумненні ў мэтазгоднасці выдзялення К у асобную рэдакцыю.

Пытанне ў тым, ці з'яўляюцца ўсе спісы Жыцця Палачанкі, што знаходзяцца ў 6 грані 5 ступені К, нейкай «аднароднай масай». Менавіта такой думкі прытрымліваўся аўтар ужо згаданага артыкула ў «Слоўніку кніжнікаў і кніжнасці»: «усе спісы жыцця гэтай рэдакцыі, а іх каля 100, узыходзяць да рукапісу ДГМ, Чудаў. зб., № 358/56»³². Як бачым, у артыкуле размова не заходзіць пра наяўнасць варыянтаў унутры самой рэдакцыі К. Нам невядомая (дакладней, не прагледжаная *de visu* або непрааналізаваная) сотня спісаў Ступеннай кнігі. Тым не менш, нават зараз мы можам гаварыць пра наяўнасць як мінімум трох варыянтаў К, прычым трэба адзначыць, што гэтыя варыянты не супадаюць з трыма тыпамі Ступеннай, вылучанымі ў свой час П.Васенкам.

Пры дапамозе табліц 16 і 17 параўнаем паміж сабой спісы Жыцця прападобнай Еўфрасінні, якія знаходзяцца ў рукапісах:

- 1) Ступеннай кнігі БАН, 32.8.1;
- 2) Ступеннай кнігі РНБ, Саф. № 1378;
- 3) Зборніка РНБ, Q.I.493.

³²Воронова Е.М. Житие Евфросинии Полоцкой // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. С. 147.

Ступенная книга БАН, 32.8.1

Ступенная книга РНБ,
Саф. № 1378

Зборніка РНБ, Q.1.493.

...и нача телом утерпати и сердцем ужасатися, и лице на землю преклонише на долг час, ничющи восклоншися, и возре на ся, и воздохнув, и прослезився, глагола сй...

...не бойся, госпоже моя, убойся Господа, владеющаго мя всю тварию, и не отлучи мене ангельскаго чина...

...поймши с собою едину черницу...

...почто ми, чадо мое, сице сотворила еси...

...и по мале времени присла отец к ней и рече сй: «Пусти ко мне сестру свою». Она же отвещавши: «Еще не извыче всей грамоте».

Ты, Господи сердцевидче, благодателю, Боже богом, милостивый Господи, призри на храм Свой, яже создах во имя Твое, якоже рече Соломон.

...и нача утерпати телом, и глагола сй...

...но не убойся, госпоже моя, никакоже и не отлучи мене агельскаго чина видети сподобитися любовию, но убойся ты Господа, владеющаго всю тварию и причтати мя ко избранному стаду мысленных овец...

...поймши с собою едину сестру старицу...

...почто ми лице твое и лпота твоя сотворила еси...

...и по мале времени присла отец к ней людей своих и рече сй: «Пусти ко мне сестру свою да увижу ся здраву и возрадовахся бы оней и утешилася бы душа моя». Люди же его, пришедши к преподобней Ефросинии, и поведаста сй пришествие отца ея и вся подробну повеленная им изрече к ней. Ефросиния же отвещавши к ним, рече: «Зде дщи его здрава есть, но еще не извыкла всей грамоте; донележе навыкнула будет, и тогда пошлю се к тебе».

Ты, Господи человеклюбче и сердцевидче, благодателю милостивый, сподобивый мя соделати и исполнити желаниа сердца моего, иже Твоим произволением создах во имя Твое, якоже рече пророк.

...и телом нача отерпати, и сердцем ужасатися, и лицем на землю преклонше на долг час, пониче, восклоншися, и возре на юность ся, воздохнув и прослезився, глагола к ней...

...не бойся, госпоже моя, убойся Господа, владычествующаго всю тварию, и не отлучи мене ангельскаго чина...

...пойм с собою едину черницу...

...почто сице сотворила еси...

...по мале же времени присла отец к ней и рече сй: «Пусти ко мне сестру свою». Она же отвещавши: «Еще не извыче всей грамоте».

Ты, Господи сердцевидче, благодателю, Боже богом, призри на святыи храм сй, яже создах во имя Твое святое, якоже Соломон рече.

...мати же єю жалостно терзашся...

...поклонися трижды и приими пречистое Тело...

...мати же єю жалостно плакашся, бияше в перси своя и власы своя терзаше...

...поклонися трижды и приложи руце свои к персем своим, и приемше от ерея пречистое Тело...

...мати же єю жалости тръзашеся...

...поклонися 3-жды и приемши пречистое тело Господне...

Таблица 17

1

...уже нам лепо дати Предслава князя...

...рада иду, яко повелит ми, тако будет воля Господня о мне...

...блаженная же Ефросиния, пославши, призва епископа, тогда престол правяща святой Софии нарицаемаго Дионисия, и введши ся в церковь, и повеле острици их.

...и иде брат ся Давид и сестра ся Еупраксия и сущии с нею. Она же, лежаше на ложи своем, хваляше Бога, глаголющи: «Господи, призри на рабу Твою Еуфросинию и помилуй Мя». И приидоша бывшии на Иордане.

...благословен Бог, прашая всякого человека, грядущаго в мир...

...да не возглаголет ми на Страшнем твоєм судищи ничтоже пред Тобой, Господи, злый враг, вступих ногама своима на змисву главу его и спротивихся дерзости его океанной...

2

...лепо уже есть нам дати за Пред слава князя...

...рада емь итти, якоже повелит ми, буди воля Господня о мне, грешней...

...блаженная же Ефросиния, повелюще призывати епископа, тогда правяща престол святей Софии нарицаемаго именем Дионисия, и введши ю в церковь, и повеле острици ся.

...но посла брата своего Давида и сестру свою Еупраксию и инии сущии с ними. Ефросиния же молящися на ложи своем и моляще Бога, глаголюще: «Владыко Вседержителю, призри на мя, грешную рабу Твою Ефросинию и помилуй мя». И приидоша от Иордана Господня брат ся и сестра.

...благословен Бог мой, просвещая и освящая всякого человека, приходящаго в мир...

...да не возглаголет ми на Страшнем твоєм суде Христове пред Тобою, Господи, и злый враг, вступих ногама своима на змисву главу его. Аз же, океанная...

3

...уже нам лепо дати за преславнаго князя...

...с радостно иду, якоже Господеви годе, тако буде...

...блаженная призва епископа Дионисия, и введши их в церковь, и повеле епископу пострици их.

...брат же ся Давид и с ним прочии шедше на Иордан.

...благословен Бог, хотяи всем человеком спастися и в разум истинный приити...

...да не возглаголет на мя на Страшнем Твоєм судищи ничтоже пред Тобою.

У Таблицы 16 мы імкнуліся прадэманстраваць падобнасць тэкстаў 1 і 3 спісаў і іх адрозненне ад 2; у Таблицы 17 — падобнасць 1 і 2 і іх адрозненне ад 3. Зразумела, мы не прыводзілі спіс усіх

розначытанняў і, вядома, кожны з трох выдзеленых намі тыпаў не абмяжоўваецца адным спісам. На гэтых падставах здаецца мэтазгодным падзяліць спісы рэдакцыі К на тры варыянты, прычым варыянт К1, па нашым меркаванні, болей, чым К2 і К3, блізкі да рэдакцыі С, а таксама да самога архетыпу К.

Спынімся на больш падрабязнай характарыстыцы кожнага з трох варыянтаў К.

К1

1. Ступенная кніга. БАН, 32.8.1. С.667-703: «Месяца маяя 24. Житие и подвигзи блаженныя и преподобныя Еуфросинии, игумении Вседержителя Спаса в Полотсте граде. Благослови, Отче», і інш.

Першы варыянт рэдакцыі К прадстаўлены найбольшаю колькасцю спісаў. Усе яны амаль не адрозніваюцца адзін ад аднаго за выключэннем асобных памылак, апісак, няправільных інтэрпрэтацый таго ці іншага звароту, а таму іх можна лічыць аднароднымі. Розначытанні, што маюцца ў спісах К1, адзінкавыя і нязначныя. Так, напрыклад, у спісе рукапісу РНБ, Эрм. № 446/2 чытаем: «благословен Господь Бог Израилев, Бог Авраамов, Бог Исааков, несть Бог мертвых, но живых», у спісе РДБ, Ф.436, № 414 бачым: «не можеш понести тяготы мнишескаго чина и жития», у тэксце Ступеннай кнігі РНБ, Эрм. № 386/1 — «преодолеваше славным своим княжением и братством» і да т.п. Зразумела, што гэтыя і да іх падобныя прачытанні не могуць прэтэндаваць на прыналежнасць іх да «сінгальнай лініі» К1.

Урэшце, у К1 ёсць два спісы Жыцця, тэксты якіх можна лічыць скарочанымі мадыфікацыямі гэтага варыянта, паколькі абодва яны маюць у сваім складзе значныя купюры. Аднак наўрад ці ёсць сэнс з гэтай прычыны выдзяляць іх у асобныя групы, хаця ў спісе зборніка БАН, 21.7.14 адсутнічае ўступная частка, так жа, як і ў спісе «Цветника» РДБ, Ф. 209, № 588 (у апошнім зменена канцоўка: «...иде в покой небесный царствовать со Христом Богом в непроходимыя веки, Ему же слава»), паколькі нават самыя істотныя розначытанні не дазваляюць зрабіць гэтага. Прывядзем найхарактэрнейшыя прыклады розначытанняў тэксту Зборніка БАН, 21.7.14:

Табліца 18

БАН, 32.8.1

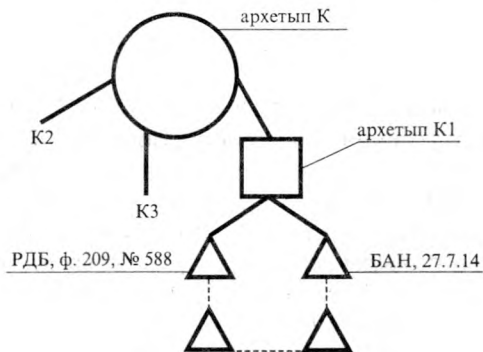
...и во утрий день иде второс ко Гробу Господню и також сотвори.И в третий день тожде сотвориши.
...да ми дасть причащения...

БАН, 32.7.14

...и тако же иде в 2-й и в 3 день, то же сотвориши.
...да ми даст Тело и Крови Господни...

Гэтыя і іншыя, яшчэ менш значныя, прачытанні не супярэчаць вываду пра тое, што тэкст БАН, 21.7.14 спісваўся, прычым даволі акуратна і спраўна, са Ступеннай кнігі. Практычна тое ж самае можна сказаць і пра спіс «Цветніка».

Узаемаадносіны спісаў К1 паказаны на стэме 5:

К2

На цяперашні момант нам вядомыя адзінаццаць спісаў Жыція Еўфрасінні Полацкай, што адносяцца да варыянта К2:

1. «Ступенная кніга». РДБ, Ф. 310, № 805, арк.137–143 адв.: «Месяца маіа в 24 день. Житие и подвизи преподобныя и блаженныя Еуфросини, игумении Вседержителя Спаса и пречистыя Его Матере, еже есть в Полотсте граде. Благослови, Отче».

2. «Ступенная кніга» з дадаткамі. БАН, 33.10.5, арк.198–208: «Месяца маіа в 24 день. Житие и подвизи преподобныя и блаженныя Еуфросинии, игумении Вседержителя Спаса и пречистыя Его Матере, еже есть в Полосте граде».

3. Зборнік-канвалют, у якім ёсць «Ступенная кніга». ЦНБ АН Украіны, Спер. № 123, арк. 253–262 адв.: «Месяца маіа в 24 день. Житие и подвизи преподобныя и блаженныя Еуфросинии, игумении Вседержителя Спаса и пречистыя Его Матере, еже есть в Полотсте граде».

4. Зборнік, у якім знаходзіцца «Ступенная кніга». РДАСА, Ф.181, № 352, арк.288–305 адв.: «Месяца маіа в 24 день. Житие и подвизи преподобныя и блаженныя Ефросинии, игумении у Вседержителя Спаса и пречистыя Богоматере, еже есть в Полотстем граде».

5. «Ступенная кніга». ЦНБ АН Украіны, Мак. № 49, т. 1, арк.214–225 адв.: «Месяца маія в 24 день. Житие и подвизи преподобных и блаженных Евфросинии, игумении у Вседержителя Спаса и пречистыя Богоматере, еже есть в Полтѣсте граде».

6. «Ступенная кніга». РНБ, ОЛДП F.12, арк.246–259: «Месяца маія в 24 день. Житие и подвизи преподобных и блаженных Ефросинии, игумении Вседержителя Спаса и пречистыя Богоматере, еже есть в Полотсте граде. Благослови, отче».

7. «Ступенная кніга». РНБ, Саф.1378, арк. 227–240 адв.: «Месяца маія в 24 день. Житие и подвизи преподобных и блаженных Ефросинии, игумении у вседержителя Спаса и пречистыя Богоматери, еже есть в Полоцке».

8. «Ступенная кніга». БАН, Арх.С., № 131, арк.192–202 адв.: «Месяца маія в 24 день. Житие и подвизи преподобных и блаженных Ефросинии, игумении у вседержителя Спаса и пречистыя Богоматери, еже есть в Полосте граде. Благослови, Отче».

9. «Ступенная кніга». БАН, 16.12.1, арк.207 адв. — 220: «Месяца маія в 24 день. Житие и подвизи преподобных и блаженных Ефросинии, игумении Вседержителя Спаса и пресвятыя Богоматери, еже есть в Полоцке».

10. «Ступенная кніга». РДАСА, Ф.181, № 28, арк.249 адв. — 263: «Месяца маія в 24 день. Житие и подвизи преподобных и блаженных Евфросинии, игумении у вседержителя Спаса и пречистыя Богоматере, еже есть в Полотске граде».

11. «Степенная кніга». ІРЛІ, Дрєвлєхран. Плотно., № 27, арк.171 адв. — 183 адв.: «Месяца маія в 24 день. Житие и подвизи преподобных и блаженных Евфросинии, игумении у вседержителя Спаса и пречистыя Богоматере, еже есть в Полотске граде».

Паспрабуем вызначыць, у якія ўзаемаадносіны ўступалі гэтыя спісы. Параўнаем для гэтага некалькі мясцін у выкладанні рэдактараў 1 (у дужках — розначытанні паводле спіса 4) і 6 спісаў.

Табліца 19

1 (4)	6
...почто ми лице твое и лепота твоя сотворила есть, печаль души моей...	...почто ми лице твое и лепота твоя сотворила ми, печаль души моей принесе...
...уведев же отец ея, яко утаившися его дщи его и острижена преподобною Ефросиниею, и разжеся сердцем, и приехав к монастырю тому.	...увидев же отец ея, яко утаившися дщи его и острижена, и на преподобную Ефросинию разжеся сердцем, приеха же к монастырю тому.
...и вси боляре его, слышаста жалость князя своего, плакахуся горко...	...и вси боляре его, слышавше князя своего, жалостно плачущеся горко...

...прославиша Бога, и в том дни совершиша церковь...	...и прославиша Бога и совершиша церковь...
...онема же послушающема сладкаго ея словеси...	...онема же послушающима сладкаго учения ея...
...он же повеле прошению ея быти и отворити...	...он же повеле прошению ея быти...
...и целовати Гроб Господень и с сущими с нею (и целовати тя и с сущими со мною)...	...и целовати тя и з сущими с нею...
...и поставиши кацию, и воставши нощию, паки пришедши ко Гробу Господню (и воставши нощию, паки пришедши ко Гробу Господню)...	...и воставши нощию, паки пришедши ко Гробу Господню...
...отвещавше же реша к посланному ту сущи черноризцы (они же отвещашася к ней, ту сущи черноризцы)...	...они же обещашеся к ней, и ту сущи черницы...

Апошнія тры розначытанні мы прывялі па трох спісах дзеля таго, каб паказаць: строгага падзелу на дзве групы тэкстаў варыянта К2 зрабіць нельга, бо ўсе спісы яго вельмі цесна ўзаемазвязаныя. Таму гаварыць пра дзве групы К2 станем толькі ўмоўна.

Да **групы К2б** мы адносім спісы 6–9. Тэксты спісаў 6 і 7 дазваляюць дапусаць наяўнасць у іх у мінулым адной крыніцы, настолькі падобныя яны паміж сабой. Аднак гаварыць пра непасрэдную сувязь 6 і 7 усё ж нельга: у іх ёсць шэраг розначытанняў, якія сведчаць пра неідэнтычнасць:

Табліца 20

6	7
...иноци и прочии людис...	...иноцы и простиин людие...
...и во днех повелеста крестити ю...	...и во днех тех повелеста крестити ю...
...готово сердце мое. Боже, готово сердце мое! И паки к Тебе привергохся от утробы матере моя...	...готово сердце мое, Боже, готово сердце мое...
...и благословивши сю в церковь святых отец...	...и благословивши ся благословением святых отец...
...и вси ангели и архангели собрашася, держаще свеща в руках своих, чающе твоего сретения...	...и вси агтели и архангели собрашася сретения...
...и приложи руце своим персем...	...и приложе руце свои к персем...

і г.д.

На падставе гэтых і ім падобных розначытанняў можна зрабіць шэраг вывадаў. Па-першае, у выпадку спіса 6 мы маем справу з не

зусім спраўным тэкстам, тады як 7 больш спраўны і больш блізкі да спіса 4, хаця ў яго і ёсць некаторыя адрозненні з 4. Што ж да двух іншых спісаў K26, дык трэба адзначыць, што тэкст спіса 8 блізкі да праатографа 6, калі б апошні быў спраўны. Тэкст 9 блізкі як да тэксту 6, так і да 7. Пра цесную сувязь 7, 8 і 9 сведчыць наступны пасаж: «а нивы ваша во единой мере стоят, ни растуше, ни поступающе горе». У спісе 8 літаральна: над «ратаюше» надпісана «-сту» іншымі чарніламі; у 2 чытаецца «ратаюше», у 9 — «растуше» выпраўлена з «раст...аюше». Гэтае сведчыць, што спісы 7, 8 і 9, як і 6, можна ўзвесці да аднаго праатографа.

У групе K26 вылучаем падгрупу, што складаецца з двух, наколькі нам вядома, спісаў — 10 і 11. Абодва тэксты гэтай падгрупы K26' паводле многіх прачытанняў набліжаюцца да K26. Адметнай жа іх асаблівасцю з'яўляецца некалькі вялікіх купюр у канцы тэкста Жыція:

Табліца 21

K26; РНБ, ОЛДП F.12

K26'; РДАСА,
Ф.181, № 28

...и видети, и целовати Гроб Господень, и тамо живот свой скончати. Видевши жестадо божественных овец собрано множество, и радовашеся жительству их, якоже своему спасению, юнья же учаше душевней чистоте и безстрастию телесному, говению благообразному, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочинну и безмолвну, при старейших молчати, мудрейших послушати, ко старейшим покорение, к точным и меньшим себе любовь без лицемерия, мало вешати, а множайшее разумети. Таков бо быше дан от Бога дар сей блаженней Ефросинии, и аще кто ся вопрошаше о которой вещи, она же разрешаше той доброполучней вещи, но всех хотяше имети яко единоюдушной. И посла по всей братии своей...

...и видети, и целовати Гроб Господень, и тамо живот свой скончати. И посла по всей братии своей...

...и вси граждane выидоша на провождение ся, старии плакахуся, аки о дщери: «Увынам, бедным, старости нашае подпор и просвещение души!» Юнья же глаголаху: «Како заиде, свете очию, и кто юность нашу възхлестит, воздержание юности нашае! Не остави нас, госпоже, сирых и ненаказанных, но присно в молитвах своих не забывай нас!» Она же благословивши их и целовавши любезно...

...и вси граждane выидоша на провождение ся. Она же...

...и тако поидоша в путь свой и сущии с нею. О страшное чудо! Не бывши ни в коей стране тако, ни во градех, ни в селех, ныне же, взявши мужскую крепость и вся грады и власти премину, приемлющи от всех честь велику князей и боляр. И тако срете ю царь идый на Угры...

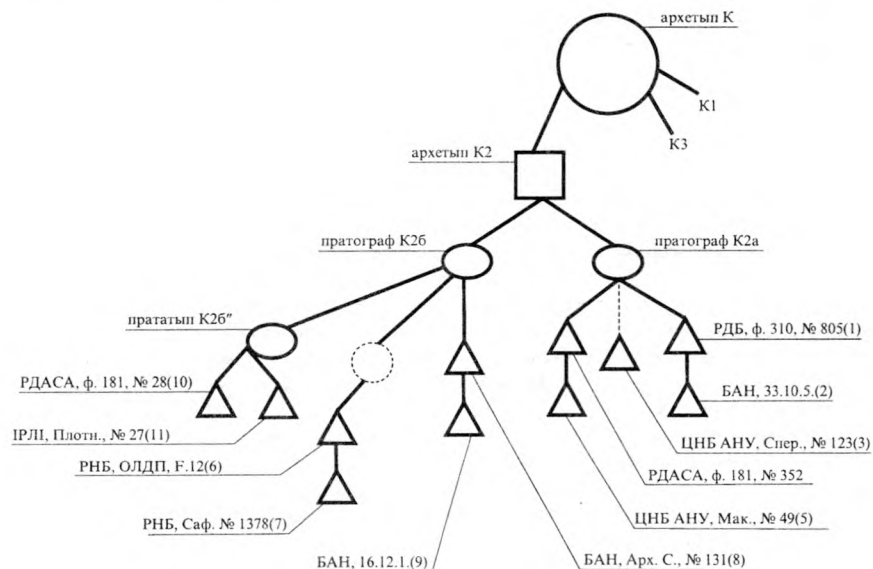
...и тако поидоша в путь свой и сущии с нею. И тако срете ю царь идый на Угры...

і г.д.

Адносна пяці спісаў K2a можна зрабіць наступныя заўвагі. Як здаецца, асноўным тэкстам гэтай групы і ўвогуле варыянта K2 трэба лічыць тэкст спіса 1. Найбольш блізкі да яго спіс 2. Блізкім да 1

з'яўляецца і 3, хаця ў яго ёсць мноства прачытанняў, падобных з адпаведнымі мясцінамі спіса 4. Гэты апошні спіс найболей далёкі ад 1, і тое ж самае трэба сказаць пра тэкст 5. Спісы 4 і 5 вельмі блізкія, а ў некаторых выпадках паміж імі можна нават дапусціць непасрэдную сувязь³³.

Заўвагі пра ўзаемаадносіны спісаў К2а заснаваныя на назіраннях над занадта неістотнымі розначытаннямі, якія не мае сэнсу паказваць у табліцах, тым болей што большасць іх прадстаўлены ў публікацыі тэкстаў Жыція. Адзначым толькі, што тэксты спісаў К2а, і асабліва 1–3, болей, чым К2б і К2б', блізкія да варыянта К1. Узаемаадносіны спісаў К2 паказаны на стэме 6:

К3

1.Зборнік. РНБ, Q.I.493? арк.200 адв. — 219: «Месяца маяя в 24 день. Житие и подвиги блаженныя и преподобныя Евфросинии,

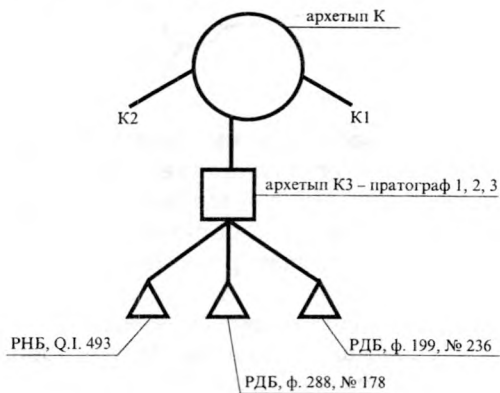
³³ З найкрасамоўнейшых доказаў гэтага прывядзем толькі адзін. Гэта пасаж «се гобрах, яко кокош птенцы своя под криле». У слове «гобрах» маем справу з апіскай (пав.б.: «собрах»), якая ёсць у абодвух спісах 4 і 5, і толькі ў іх.

игумении монастыря всемилостиваго Спаса и пречистыя Богоматере, еже есть во граде Полотске. Благослови, Отче».

2. «Ступенная книга». РДБ, Ф.228, № 178, арк.1156–1196: «Месяца мая в 24 день. Житие и подвиги блаженныя и преподобныя Евфросинии, игумении монастыря всемилостиваго Спаса и пречистыя Богоматере, есть во граде Полотске».

3. Зборнік. РДБ, Ф.199, № 236, арк.209–221 адв.: «Месяца мая в 24 день. Житие и подвиги блаженныя и преподобныя Ефросинии, игумении монастыря всемилостиваго Спаса и пречистыя Богоматере, еже есть во граде Полотске».

Што да варыянта К3, дык розначытанні у яго спісах, у асноўным на граматычным узроўні, нязначныя па колькасці і неістотныя па якасці. На іх падставе нельга зрабіць заключэння аб наяўнасці нейкіх асобных груп у межах К3, але, наадварот, ёсць усе падставы ўзвесці тэксты К3 да аднаго спіса-праатографа. Адзначым толькі, што асноўным тэкстам К3 мы лічым тэкст спіса 1 як найбольш спраўнага, чым 2 (спіс 3 дэфектны: у ім адсутнічае некалькі аркушаў). Стэма 7 варыянта К3 надзвычай простая:

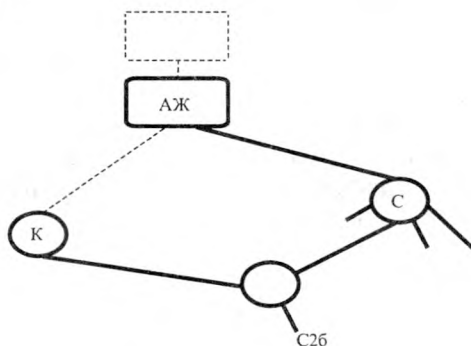

З усяго вышэйсказанага пра рэдакцыю К робім наступныя заключэнні. Найперш, няма падставаў глядзець на спісы К як на нешта аднароднае. Іх можна падзяліць на тры варыянты, прычым падзел гэты не супадае з агульнай класіфікацыяй Ступеннай на тры тыпы. На падставе некаторых асаблівасцяў лічым, што К1 з'яўляецца варыянтам, найбліжэйшым да рэдакцыі С: найболей жа далёкі ад яе — варыянт К2. Варыянт К1 прадстаўлены найбольшай колькасцю спісаў, але ўсе яны досыць інварыянтныя. Варыянт К2, прадстаўле-

ны 11 спісамі, характарызуецца большай варыятыўнасцю: ён падзяляецца па меншай меры на дзве групы, прычым другая з іх мае дзве падгрупы. Нарэшце, існуе і варыянт КЗ, прадстаўлены трыма вядомымі зараз спісамі.

Спісы ўсіх трох варыянтаў К паходзяць ад аднаго архетыпу, да якога найбольш блізкія спісы К1. У сваю чаргу, архетып К (АК) другасны ў адносінах да архетыпу С (АС), прычым па некаторых дадзеных можна меркаваць, што ўзыходзіць ён да АС праз групу С26. Стэма 8 паказвае ўзаемаадносіны архетыпаў К, С і ўсяго пашыранага Жыцця (АЖ):

Рэдакцыя М уключае наступныя вядомыя нам спісы:

1. Мінея Чэцця на другую палову мая. РДБ, Ф.292, № 58, арк.174 адв. — 190 адв.: «В той же день (23 мая — А.М.) житие преподобныя матери нашея Ефросинии, игумении Вседержителя Спаса и пречистыя Его Матери в Полосте граде. Благослови, Отче».

2. Мінея Чэцця на май і Пацярык пячэрскі. РДБ, Ф.304, № 676, арк.642–659: «Месяца мая в 23 день. Житие преподобныя матери нашея Ефросинии, игумении Вседержителя Спаса и пречистыя Его Матере в Полотсте граде».

3. Вялікая Мінея Чэцця на май. РНБ, Саф.1321, арк.484–486 адв.: «Месяца того же (мая — А.М.) 23. Житие преподобныя матери нашея Еуфросинии, игуменьи Вседержителя Спаса и пречистыя Его Матери в Полотсьте граде. Благослови, Отче».

4. Мінея Чэцця на май. ЦНБ АН Украіны, № 281/133, арк.523–528: «Месяца мая 23. Житие преподобныя матери нашея Ефросинии, игуменьи Вседержителя Спаса и пречистыя Его Матери в Полотсте граде. Отче, благослови».

Перш чым рабіць тэксталагічны аналіз рэдакцыі М, неабходна высветліць, якім чынам пад 23 мая ў Макар'еўскіх Вялікіх Мінеях Чэцціх апынулася Жыціе Еўфрасінні Полацкай. Дзеля гэтага нам зноў належыць успомніць пра імперскія прэтэнзіі маскоўскіх гасудараў і прапагандуемай імі ў XVI ст. тэорыі старца Пскоўскага Елеазарава манастыра Філафея «Масква — трэці Рым»³⁴: першы Рым упаў у ерась, другі (Канстанцінопаль) захоплены мусульманамі, імперская карона пасля каранавання Івана IV ў 1547 г. знаходзіцца ў «трэцім Рыме», «а чацвёртаму не бываць». З канца XV ст. маскоўскія ўладары прэтэндуюць на землі сваіх былых радавых вотчын, частка якіх знаходзілася ў Вялікім княстве Літоўскім. І хаця тэрытарыяльнае, знешняе аб'яднанне дзяржавы да XVI ст. у асноўным завяршылася, унутранага, духоўнага адзінства дасягнута не было. Бачыў гэта, магчыма, лепш за астатніх, і мітрапаліт Макарый. Адным з элементаў духоўнага аб'яднання, паводле яго меркавання, павінна было стаць стварэнне адзінай Рускай Праваслаўнай саборнай Царквы на грунце саюза рэгіянальных памесных Цэркваў, што садзейнічала б і фарміраванню саборнай царкоўнай свядомасці. Менавіта гэтую мэту і мела пачатая Макарыем практыка збірання жыццй «маскоўскіх» і «немаскоўскіх» святых з усіх «чтомых на Руси книг».

Задача гэтая была ажыццёўлена ў Вялікіх Мінеях Чэцціх — «адным з тых вялікіх актаў, якія былі выкліканы свядомасцю сусветна-гістарычнага значэння Расіі ў адносінах да рэлігійнай ісціны. Калі Русь — гэта быў трэці і апошні Рым, адзінае сховішча чыстага Праваслаўя, дык, адпаведна, адсюль сама сабою ўзнікала патрэба прывесці ў ведамасць усе асветніцкія сродкі, якімі яна валодала, у розных галінах, у мясцовых цэрквах і манастырах, сабраць і перапісаць «усе кнігі святых, якія ў Рускай зямлі знаходзяцца» (Барсаў)³⁵.

Праца па стварэнні Чэцціх Міней была пачата Макарыем, тады яшчэ архіепіскапам Наўгародскім, каля 1529 г. і працягвалася 12 гадоў. Што ж да аб'ёму самой працы, дык пра яго можна меркаваць па тым, што Вялікія Чэцці Мінеі ўяўляюць сабой 12 памесячных тамоў агульнай складанасцю каля 14 000 аркушаў памерам in-folio, напісаных у два слупкі дробным паўуставам.

³⁴ Гл.: Послание к великому князю Василию. — ркп. РНБ, Пагод. № 1620, арк. 223–227.

³⁵ Описание Великих Четых Миней Макария митрополита Всероссийского. Труд А.В.Горского и К.И.Невоструева. С предисловием и дополнениями Е.В.Барсова // ЧИОИДР. Кн.1. Раздел 2. — М., 1884. С. V.

Трапляючы ў Вялікія Мінеі Чэці, жыцці змянялі свой знешні выгляд. Па-першае, макар'еўская школа накладала заўважны адбітак на стыль твораў: рабіла яго больш вычварным, аздабляла тэкст цытатамі са Свяшчэннага Пісання, абцяжарвала мову рытарычнымі фігурамі, умацняла дыдактычную накіраванасць і, вядома ж, спрабавала па-свойму вытлумачваць незразумелы мясціны тэксту. Па-другое, змены цярпела і сама мова твора, якая пазбаўлялася ад мноства дыялектызмаў, прастамоўных словаў і фактычна з'яўлялася перакладам на сучасную Макарыю царкоўнаславянскую мову старажытнарускай рэдакцыі. Калі першую групу зменаў можна вытлумачыць уздзеяннем так званага эмацыянальна-экспрэсіўнага стылю тагачаснага рускага пісьменства, дык другую — не толькі эстэтычнымі, але ў большай ступені і палітычнымі мэтамі, ажыццяўленнем практыкі царкоўнага сцвярдзення тэорыі «Масква — трэці Рым».

Такія змены, разам з іншымі агіяграфічнымі творамі, пацярпела і Жыцце полацкай прападобнай ігуменні, прычым парадак унясення жыццём у Макар'еўскія Мінеі пацвярджае, паміж іншым, і другаснасць рэдакцыі М у адносінах да С.

Пра «сігнальную лінію» М мы ўжо казалі (Табліцы 2, 3). Прыкладзем яшчэ некалькі прыкладаў розначытанняў М і С (для параўнання возьмем тэкст С1):

Табліца 22

С1; 1	М; 3
...снителся на новое се слышание...	...сшешдесея на новую сию повесть...
«То аще тако будет, то печали мира сего никакоже лзе гонзнути». Паки в собе рече: «Что бо успеха».	«Понеже сия тленная суть и прелестная в мале является, а вьскоре погинути имут. Паче же что успеха».
...а иже прежняя жены...	...сия же изрещи, начат помышляти, рекуши в себе иную и речь: «Зрит убо сих, якоже прежнии святые и блаженныя жены быша»...
...со всяким гневом...	...со многим прещением и аrostию...
...в гольбци камсне...	...во единой пещере...
—	...еще же, о любимици, хощо вам сказати дивная и преславная о преподобней сей. Паче ума и постижения сотворися оней, хотя угодницу Свою прославити, понеже Бог Сам Тый Владыка наш, рече: «Славящая прославлю»...
...того подобает слушати...	...того подобает слушати по Апостолу, иже рече: «Покаряйтесь наставникам вашим и повинуйтесь».

Тэксты спісаў 1 і 2 адрозніваюцца настолькі малой колькасцю разыходжанняў, прычым на ўзроўні граматыкі і толькі зрэдку на лексічным, што можна лічыць іх практычна ідэнтычнымі. Вельмі блізкі да іх тэкст спіса 3. Што ж да чацвёртага спіса, дык пра яго трэба весці асобную гутарку.

Найперш адзначым, што гэты спіс дэфектны: у ім адсутнічае больш за трэць тэксту. Апавяданне абрываецца літаральна на паўслове: «видевши же блаженная, яко испльнил Бог желание сердца еа, вшедши в церковь, преклонши колени, паде ниц на земли и въздохнувши из глубины сердца, и лице свое омочивши слезами, и нача глаголати...» Гэта — не механічнае пашкоджанне рукапісу: усе яго аркушы знаходзяцца на сваіх месцах, аркуш 528 не дапісаны да ніжняга краю, а на аркушы 528 адв. угары пакінута чыстае месца. Ствараецца ўражанне, быццам кніжнік па нейкіх прычынах не скончыў працу па перапісцы Жыція Еўфрасінні (але збіраўся вярнуцца да яе?) і ўзяўся за новы твор. Паводле граматычных асаблівасцяў, напісанняў некаторых слоў (асабліва ў рамках другога паўднёваславянскага ўплыву: замена галосных поўнага ўтварэння рэдукаванымі, «зіянне» і інш.) тэкст спіса 4 аналагічны тэксту 3, і абодва яны адрозніваюцца гэтым ад 1 і 2. Сувязь спісаў 3 і 4 ускосна пацвярджае і яшчэ адзін цікавы факт. Рукапіс 3 напісаны паўуставам некалькіх почыркаў. На арк.486 характэрны хуткі паўустаў пераходзіць у скорпіс, прычым паўустаў заканчваецца менавіта там, дзе абрываецца тэкст спіса 4. Вывад адзін: спісы 3 і 4 цесна ўзаемазвязаны, але спосаб іх узаемасувязі гадальны; можна дапусціць, напрыклад, што абодва спісы перапісваліся, і верагодна, з галаса, двума пісцамі з рознай ступенню адукаванасці ў адным скрыпторыі, але перапіска Жыція Еўфрасінні па пэўных прычынах (скажам, з-за пашкоджанасці пратографа) не была даведзеная да канца і завяршылася толькі ў адным рукапісу.

Разам з тым, тэкст спіса 4 мае вялізную колькасць памылак, апісак, пропускаў і г.д. Пакажам некаторыя з іх ў параўнанні з тэкстам 3 (у дужках даем прачытанні па спісе 1):

Табліца 23

3 (1)	4
...душами же возвеселитесь вашими. Сия же трапеза негнущоих брашен, же грѣтань наслаждаст и утробу насыщаст; сия же трапеза душа вселяши и ум утврждаст на благодареніс добрых дел.	душами же возвеселитесь вашими, иже грѣтань наслаждаст и утробу насыщаст; сия же душа веселяши и ум утврждаст на небеснодеаніс (нбнодеаніс — А.М.).

...умягчите нивы сердец ваших, примите много спаснаго жития святых и преподобных жены сеа, подвиги потов и труды и стояния всеночныя...

...сице же блажене размышляюще в сердци своем...

...она же блаженная княгини удивися разуму отроковица и любви яже к Господу...

Еуфросения же ослабленным (ослабным) лицом возрвши на них и рече: «С радостию иду, яко Господни воли съвршающися (совершится), тако и будет». Князь же и бояре вси, слышавше от преподобна Ефросинии глагол сий, и радости исполнившеся.

...бояре же, и видяще жалостное трзание князя своего...

...умягчите нивы сердец ваших, послушайте жены сеа потове труды и стояния всеночныя...

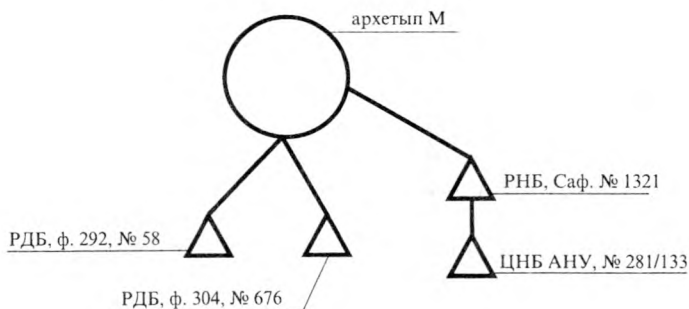
...сице же блажене празни мысляюще в сердци своем...

...она же блаженна княги удивися разуму отроковица или Богови (или бви. — А.М.)...

Еуфросения же ослабленным лицом: «С радостию иду, яко Господни воли съвршающися о подобны аггел сий, и радости исполнившеся.

...воля же, рече, видяще жалостное трзание князя своего...

Спис падобных розначытаннѣ можна было б працягнуць. Большасць з іх адбылася з-за памылак перапісчыка, але ў некаторых бачная нават творчая праца: капііст свядома змяняў тэкст, уносіў у яго праўкі, спрабаваў па-свойму інтэрпрэтаваць незразумелья яму прачытанні, яшчэ болей, праўда, зацямняючы іх сэнс. Але ўсё ж мы схільныя лічыць спіс 4 проста дэфектным, не выдзяляючы яго ў асобную групу М, прычым ўзыходзіць ён да пратографа або самога тэкста 3. Нескладаная схема ўзаемадзеяння спісаў рэдакцыі М паказана на стэме 9:

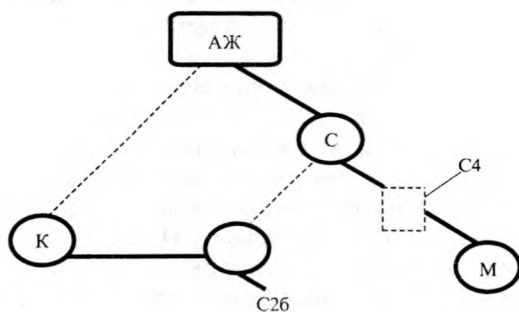

Завяршаючы даследванне «канкардантных» рэдакцый Жыція Еўфрасіні Полацкай, хацелася б зрабіць шэраг заключных заўваг адносна паходжання і ўзаемадзеяння гэтых рэдакцый. На нашу думку, менавіта архетып рэдакцыі С найбольш блізкі да агульнага архетыпу пашыранага Жыція АЖ (які сам, магчыма, узнік ад архетыпу Прола-

гавага Жыція АПЖ). Пра гэтае сведчыць і тое, што спісы менавіта гэтай рэдакцыі найбольш спраўныя: у спісах С змешчаныя амаль усе мікрасюжэты, не лічачы «радаслоўя» Еўфрасінні, пра паходжанне якога размова вялася пры аналізе К. Фактычна спісы С маюць толькі адну памылку — няправільнае прачытанне сведчання пра любоў Прадславы да навук. Гэта гаворыць аб тым, што АС не ідэнтычны АЖ.

Рэдакцыя К шмат у чым падобная на С і, верагодна, з'яўляецца другаснай у адносінах да яе. Гэтае перакананне грунтуецца на адсутнасці ў яе спісах некаторых мікрасюжэтаў, якія ёсць у С, наяўнасці няправільных прачытанняў. Акрамя таго, на карысць меркавання аб другаснасці К гаворыць сам характар складання Ступеннай кнігі: аповесці не складаліся спецыяльна для гэтага зборніка, а проста ўносіліся ў яго з некаторымі пераробкамі. Паколькі эпізод аб любові Прадславы да навук чытаецца ў тэкстах К поўнасю, мы робім вывад пра блізасць АК да АС, адзначаючы шэраг прачытанняў, характэрных для К і С2.

Яўна залежны характар маюць спісы рэдакцыі М. Пры ўнясенні агіяграфічных сказанняў у Вялікія Мінеі Чэцці жыцці не ствараліся наноў, а таксама толькі перапрацоўваліся. Не складана адказаць на пытанне пра паходжанне АМ. Калі не лічыць АМ залежным ад АС, цяжка растлумачыць наяўнасць у М памылковых прачытанняў — «сінгальных частак» М і К (пасажы пра любоў да навук, сустрэчы імператара і інш.). Можна сфармуляваць найбольш верагодны вынік: АС найбліжэйшы да АЖ, а АМ з'яўляецца вытворным ад АС. Схематычна гэтае паказана на стэме 10:

Рэдакцыі ПІ, ПІІ укладаюцца наступным чынам:

ПІ. Пролаг на сакавік-май. РНБ, Ціт. № 239, арк. 395 адв. — 399: «В той же день (23 мая — А.М.) память преподобных матере Ефросении, дщере князя Георгия от града Полотска».

III. Пролаг на сакавік-май. ЦБ АН Літвы, F.I.19–98, арк.357–358 адв.: «В тѣй же день (23 мая. — А.М.). Успение преподобныя матере нашея Ефросинии, игуменьи святаго Спаса, иже в граде Полотѣстем».

Тое, што кожная з двюх пролагавых рэдакцый прадстаўленая толькі адным спісам, не павінна здзіўляць, калі прыгадаць тое, як ствараліся тэксты падобнага тыпу.

Пролагавае жыццё магло ўзнікнуць двума шляхамі. Па-першае, яно стваралася непасрэдна пасля ўстанаўлення царкоўнага шанавання святага, калі па тых або іншых прычынах не магла быць напісана пашыраная аповесць. Так, магчыма, узнік гіпатэтычны Пролагавы архетып Жыцця Еўфрасінні Полацкай. У такім выпадку пролагавае жыццё або папярэднічала пашыранаму (як у выпадку аповесці пра полацкую князёўну-ігуменню), або проста заставалася адзіным, або з яго перапісваліся іншыя, пролагавыя ж жыцці (як у выпадку Жыцця Кірыла Тураўскага). Пры гэтым, паколькі выкладанне фактычнага матэрыялу было дастаткова лаканічным, дык, як правіла, нізкай была і варыябельнасць перапісваемых твораў, усе яны недалёка адыходзілі ад архетыпу, што пацвярджае агіяграфічнае апавяданне пра свяціцеля Кірыла.

Пролагавыя жыцці другога тыпу ствараліся, наадварот, на грунце пашыраных агіяграфічных сказанняў: апошнія скарачаліся, змянялася манера выкладання, кожны рэдактар выбіраў найбольш значныя — згодна з пастаўленай выхаваўча-эстэтычнай задачай — факты з біяграфіі святага, якія прапанавала яму пашыранае жыццё, і да т.п. Такім чынам, кожнае пролагавае жыццё фактычна стваралася наноў і, вядома ж, значна адрознівалася ад іншых створаных на базе таго ж твора жыццй.

Менавіта такое паходжанне мелі і вядомыя нам пролагавыя рэдакцыі Жыцця Еўфрасінні Полацкай. Гэтае меркаванне заснавана не толькі на тым, што маецца дзве рэдакцыі Пролагаў, але і на тым, што ў спісах абодвух рэдакцый змешчаны далёка не ўсе мікрасюжэты, якія ёсць у пашыраных рэдакцыях, прычым ПІ пераказвае эпізоды, якіх няма ў ПІІ і наадварот. Напрыклад, у ПІ не так падрабязна, як у ПІІ і «канкардантных» рэдакцыях, гаворыцца пра паходжанне Еўфрасінні, але затое ў ПІІ не згадваецца ні гожасць Прадславы, ні яе любоў да навук, а таксама заручыны самага славутага князя і інш.

З другога боку, у ПІ–ПІІ няма ніякіх, нават другарадных, звестак, якіх не было б у С–К–М, а таксама маецца цэлы шэраг прачытанняў, якія сведчаць пра другаснасць ПІ–ПІІ у адносінах да «канкардантных» рэдакцый.

У ПІ знайські прамыя тэкстуальныя супадзенні з прачытаннямі адпаведных пасажаў С–К–М няпроста. Тым не менш, у спісе РНБ, Тит. № 239 ёсць асобныя месцы, што ўяўляюць аналогіі з «канкардантнымі» рэдакцыямі:

Табліца 24

ПІ	С–К–М ³⁶
...по сем посылает с многими дарми и с молнием в Царьград к царю Маноилу и к патриарху Луце, прося у нсю из Ефеса Богородичныя иконы, единая от триех написанных Лукою суангелистом при в сием житии пресвятыя Богородица, ихже едина в Иерусалиме, вторая же в Цариграде.	...и посла слугу своего Михаила в Царьград к цареви нарицасмому имнем Мануилу и к патриарху Луце з дары многоценными, просящи от нсю иконы святыя Богородица, еже бе суаггалист Лука написа 3 иконы еще при животе(в жизни сей сухой) святыя Богородица, и постави едину во Ерусалиме, а другую во Цариграде, а третью в Ефесе. Она же с прилжеанием прошаше Ефеския иконы святыя Богородица.
...бе бо и дар преподобней Ефроссини от Бога дарован: видети, в коем человеце хошет быти сосуд Святаго Духа...	...дан же бысть дар блаженней Еуфросинии от Бога, аще кого зряше очима своима, то разумяше, в коем человеце сосуд будет избран Богу (сосуд Святаго Духа)...

Найбольш шматзначны наступны ўрываак, дзе рэдактар ПІ, непаслядоўна захоўваючы свае прынцыпы пераробкі і скарачэння тэксту, робіць стылёвую памылку, змешваючы ўскосную мову з прастай у межах адной фразы:

Табліца 24 (працяг)

ПІ	С–К–М
...оном же запрещение отца Савы предложившем, не повелеваючи такову бивати, но в Феодосиев монастыри общежителя, в немже лежат мати святаго Савы и мати святаго Феодосиа, и мати святую безмезднику Козмы и Дамиана Феодотиа, и ины многы святыя жны, ту ти подобаст положене быти.	...отвещаша же ту суции иноцы, глаголюще: «Имсем запрещение от святаго Савы, оже жены не примати никосеже. Но се ти есть монастырь святыя Богородица Феодосиев опший (общежителен), в немже лежат святыя жны: мати святаго Савы и мати святаго Феодосиа, и мати святую безмезднику Козмы и Дамиана имнем Феодотиа, и инии мнози святии; ту ти подобаст лещи».

Прынцыпы пераробкі пашыранага Жыцця рэдактарам ПІ у цэлым зразумелыя: тэкст чытаўся па мікрасюжэтах, а затым перадаваўся сваімі словамі, прычым некаторыя эпізоды апускаліся. У ПІ

³⁶ Тут і далей паводле спіса РДБ, Ф.113, № 632; найхарактэрнейшыя розначытанні ў межах С–К–М даюцца ў дужках.

вельмі часта робіцца стылёвая памылка недапасавання часоў. Пры перапрацоўцы пашыранай рэдакцыі Жыція рэдактар ПІ карыстаўся часам словазлучэннямі, словамі, формамі словаў, запазычанымі з тэксту С-К-М. Усе Жыціі «канкардантных» рэдакцый апавядаюць пра Еўфрасінню ў прошлым часе. Рэдактар жа ПІ, пераказваючы той або іншы сюжэт, выкарыстоўвае формы дзеясловаў цяперашняга часу, пакідаючы дзеясловы прошлага часу ў месцах, запазычаных з тэксту пашыранай рэдакцыі. Вось толькі адзін прыклад:

Табліца 24 (працяг)

ПІ

С-К-М

...посыласт к князю Георгію, отцу своему, и просит у него дщери его, да научю святым книгам. Той же пришедши к ней и пребываючи у неа. Учаше же ю Божественному Писанию, наипаче же страху Божию и всем богоугодным добродетелсм. И по мале времени пострижает ея в святыи образ и нарече имя ей Евдокса.

...и тако посла ко отцу своему, глаголющи: «Пусти ко мне сестру мою Городиславу, тако сй беста имя нарекла родителя, да научится, — рече, — грамоте». Он же пусти ю к ней. Она же с прилежаніем учаше ся спасенію души... Преподобная же Еуфросиния, введши ю в церковь, и повеле иерсови, огласивши, облещи в черньчеськия ризы, и нарече имя сй Евдокия.

Іншымі прынцыпамі скарачэння тэксту Жыція кіраваўся рэдактар ПІІ. У Жыціі рэдакцыі ПІІ — яно карацейшае за ПІ і ў ім адсутнічае шмат мікрасюжэтаў — творчая індывідуальнасць рэдактара выяўляецца ў значна меншай ступені, чым у ПІ. У тэксце ПІІ вельмі частыя выпадкі прамога запазычання з пашыранага тэксту, у ім прысутнічае простая мова, хаця рэплікі значна скарачаюцца (калі не сказаць: абрываюцца) і г.д. Ствараецца ўражанне, быццам рэдактар ПІІ не пераказваў пашыранае Жыціе, а менавіта скарачаў яго, прычым даволі нязграбна (часам рэдактарам пакідаюцца другарадныя дэталі), абсякаючы фразы такім чынам, што часта паміж імі парушалася лагічная ўзаемасувязь; апускаючы некаторыя дэталі, важныя для правільнага асэнсавання зместу. Прывядзем некалькі найбольш характэрных прыкладаў:

Табліца 25

ПІІ

С-К-М

...и по малех днеш прииде отец сю в монастырь, глагола: «Чадо мое милосе, что се сътвори? Приложи сегованис к сегованию». Блаженная же Ефросения

...присхав к монастырєви, и глагола: «Чадо мое, что створи? Приложи ми сегование к сегованию души моеи, печаль к печали». И сия ему глаголющу от горести сердца своего, реками слез часто изливаше от очию своєю, любезно дръжа Евдоксю и глагола: «Чада моя, на се ли вас родих, или на се вас мати воспита?...» Все же бояре

глагола отцу своему: «Что ради печалусиши нама? Емаве бо помощника единого Бога» И отиде отец ся в дом свой.

...бе же любим сй брат Вячеслав имнем, и той приеха к ней с княгиню и с детьми, горко плачяся. И повеле отити ему, где бе обитал. Дети же его повеле оставити сестре своей Евдокии. «Хощу бо я, — рече, — понсвестити безсмертному Жениху»...

...срете же ю царь идый на Угры, с великою честию посла ю в Царьград. И благословение приемши от патриарха, поиде в Иерусалим.

его слышавше жалость князя своего, горко плакахуся о напрасной печали князя своего. Блаженная же Еуфросиния отвещавше ко отцу своему: «Что ради печалусиши на мя? Имссеве печальника и помощника единого Бога». Отец же ся малу утеху приим от словеси преподобныя Еуфросинии, сха в дом свой.

...и бе любим сй брат Вячеслав; приеха и той к сестре своей Еуфросинии со княгиню и з детьми своими. И пришед, и поклонися сй и рече: «Госпоже моя мати и сестро!..» И горко ему плачушюся. Блаженнаа же Еуфросиния повеле ити к домови; дети же его повеле оставити у сестры своей Евдокеи. дан же бысть дар блаженней Еуфросинии от Бога: аще кого зряше очима своима, то разумеяше, в косм чловеце сосуд будет избран Богови. Тогда же преблаженнаа Еуфросиния, видевши братанне свои, и рече има: «Хощу ваю обручити Жениху безсмертному и ввести в чертог Царства Его»...

...и срете ю царь идый на Угры, с великою честию посла ю в Царьград. Она же пришедши и вшедши в великую церковь святыя София, и поклонися та же и всем святым Божиим церквам, и благословися от патриарха, и купивши разноличныя фимияны и кадилицу злату, и иде во Иерусалим.

Вывад, які здаецца найболей верагодным з аналізу прыведзеных і да іх падобных розначытанняў, — той, што рэдакцыя ПІ яшчэ больш, чым ПІ, залежная ад тэкстаў адной з пашыраных рэдакцый Жыція. Значна цяжэй вызначыць, ад якой менавіта. Пэўна можна сцвярджаць толькі тое, што пратографам ПІ і ПІІ не мог быць тэкст Д: у іх няма ніякіх агульных прыкметаў у характары выкладання матэрыялу.

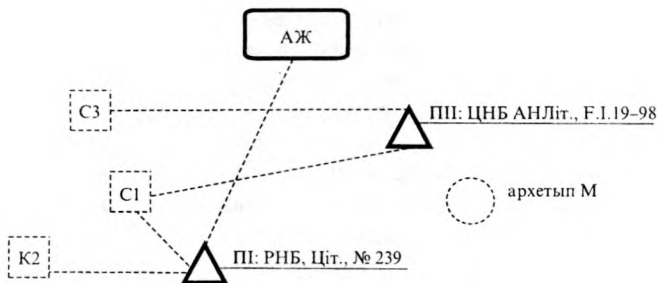
Што ж да «канкардантных» рэдакцый, дык судзіць, тэкст якой з іх з'явіўся пратографам П, магчыма толькі на падставе ўскосных, і да таго ж вельмі няпэўных, дадзеных. Справа ў тым, што наяўнасць той ці іншай «сігнальнай часткі» ўжо не можа служыць паказчыкам: рэдактар мог апусціць эпізод, што змяшчаў «сігнальную частку», як непатрэбны. З наяўнасці «сігнальных частак» таксама нельга рабіць далёка ідучых вывадаў: кніжнік мог карыстацца некалькімі пратографамі, хаця гэтае і малаверагодна. Урэшце, нешта падобнае бачым мы, як здаецца, у ПІ. У тэксце яе маецца шэраг эпізодаў, якія падштурхоўваюць да дапушчэння менавіта аб наяўнасці некалькіх пратографав. У ПІ няма «генеалогіі» Еўфрасіні, але затое на арк. 397 адв. чытаецца фраза «бе бо дар преподобней Ефросени от

Бога дарован: видети, в коем человеце хошет быти сосуд Святаго Духа». У большасці спісаў С-К-М чытаецца ў дадзеным выпадку «сосуд Богови», і толькі ў КЗ фігуруе «сосуд Святаго Духа». Але няма падставаў лічыць менавіта КЗ адзіным пратографам ПІ, паколькі ў спісах КЗ Спасава царква ўсюды называецца царквой Праабражэння, а ў ПІ гаворыцца менавіта аб «церквы Спаса всех». Пратографам ПІ наўрад ці быў які-небудзь спіс М, бо, па-першае, стыль ПІ не мае ніякіх слядоў уплыву Макар'еўскай школы, а па-другое, замест слова «пещера» («во единой пещере»), ужытага ў М, у ПІ чытаецца архаічнае «голубец», як у С і К. Але гэтага таксама недастаткова, каб поўнасцю выключыць М з шэрагу магчымых пратографаў ПІ.

Са значна большымі падставамі гэта можна зрабіць у выпадку з ПІІ. Мы ўжо казалі пра прынцыпы скарачэння пашыранага тэксту рэдактарам ПІІ. У рэштках «цытат» з пашыранай рэдакцыі, якія захаваліся ў апавяданні ПІІ, увесь тэкст якой і складаецца з падобных рэштак, таксама няма ніякіх слядоў уплыву Макар'еўскай традыцыі. У ПІІ захаваліся эпізоды пра сустрэчу імператара з упамінаннем венграў, чаго няма ў ПІ, а таксама заўвага пра пахаванне прападобнай ігуменні (а гэта «сигналь-ныя часткі» С1), ды і рэдкае імя пляменніцы Еўфрасінні чытаецца ў ПІІ і С1 падобна: «Киро Иоанна»-«Кироанна». На гэтай падставе мы дапускаем большую блізасць ПІІ да С1, чым да іншых спісаў С-К.

Вельмі блытае тэкстолога зайздросная згода рэдактараў ПІ і ПІІ у пытанні аб дні скону прападобнай Палачанкі: 23 мая. Гэтая дата ў спісах «канкардантных» рэдакцый сустракаецца адносна рэдка — толькі ў некаторых спісах С2 і ў М. Значыць, і гэтыя спісы маглі з'яўляцца пратографамі ПІ-ПІІ.

Сфармуляваць вывад аб паходжанні пролагавых рэдакцый Жыція Еўфрасінні Полацкай, на падставе вышэйсказанага, можна толькі ў негатыўным ключы: нельга назваць спіса якой-небудзь пэўнай з «канкардантных» рэдакцый у якасці пратографа ПІ-ПІІ; з большай або меншай ступенню верагоднасці ім мог быць практычна любы з іх. Адпаведна ўсе спісы С-К-М можна лічыць патэнцыяльнымі пратографамі пролагавых рэдакцый, што адлюстравана на стэме 11:

Рэдакцыя Д уключае два вядомыя нам спісы:

1. Кніга жыццй святых айцоў месяца мая. РДБ, Ф.344, № 170, арк.239 адв. — 244: «В той же день (23 мая — А.М.) житие преподобныя матере нашае Еуфросинии девицы, игумении обители святаго Спаса в Полоцке. (От Великой Минее Чети кратце)»³⁷.

2. Зборнік. РДБ, Ф.236, № 157, арк. 287 (289)—287 адв. (289 адв.): «В той же день (23 мая — А.М.) житие преподобныя Еуфросинии, Полоцкия игумении».

Свяціцель Дзімітрый, мітрапаліт Растоўскі, у міры Даніла Туптала (1651–1709), знакаміты царкоўны пісьменнік і багаслоў, які атрымаў адукацыю ў Кіева-Магілянскай акадэміі, вядомы найперш сваёй грандыёзнай літаратурнай працай — складаннем новай рэдакцыі «Жыццй святых»³⁸, якой ён заняўся па даручэнні Кіева-Пячорскай лаўры ў 1684 і якую завяршыў у 1705 г. «Жыцці святых» сталі менавіта новай рэдакцыяй, складзенай у выніку велізарнай тэксталагічнай працы, і іменна па гэтаму мы не называем Жыцці Еуфрасінні Полацкай Дзімітрыеўскай рэдакцыі новым творам, хаця яно шмат у чым адрозніваецца ад «канкардантных» рэдакцый. Адзначым, што і сам мітрапаліт Дзімітрый не адмаўляў залежнасці сваіх тэкстаў ад першакрыніц. Так, да прыкладу, у Жыцці Палачанкі маецца заўвага: «От Великой Минее Чети кратце». Далей мы яшчэ будзем весці гаворку пра гэтую спасылку.

Падобна рэдактарам пролагавых рэдакцый, Дзімітрый, не парушаючы паслядоўнасці эпизодаў, але апускаючы некаторыя з іх,

³⁷ Тэкст даволі спраўна спісаны з аднаго з друкаваных выданняў «Кнігі жыццй святых», якія мы таксама адносім да рэдакцыі Д.

³⁸ «Хотя достойным образом совершить подвиг, возложенный на ты от Бога, первее укреплял еси свою душу прочтанием жития святых, предполагая себе подражание оным: та же, почувствовав пользу, из того проистекающую, не обленился еси быти списателем жизни тех, с нимиже ныне в невечернем свете ликуеши», пяецца ў акафісце свяціцелю Дзімітрыю (кананізаваны ў 1752 г.).

пераказваў іх сваімі словамі, захоўваючы простую мову, але рабіў гэтае значна больш па-мастацку, чым рэдактары ПІ і ПІІ. Цікава, што, не адмаўляючыся ад простаі мовы, свяціцель не толькі пераносіў у свой тэкст рэплікі, што меліся ў С–К–М, і не проста ўкладваў у вусны персанажаў словы, ім жа самім і напісанья (за выключэннем рэдкіх выпадкаў). Творчы момант і момант запазывання ўзаемадзейнічалі, і гэтае ўзаемадзейненне вызначыла адметнасці стылю рэдакцыі Д. Вось некалькі прыкладаў:

Табліца 26

Д:1

...явіся же аггел и епископу в видении, глаголя: «Всди рабу Божию к церкви Спасителевой, яже в Селце, и весли ю при той церкви, яко да будет тамо монастырь освященных Богу дев, ихже хоцет спасти ссю рабою Своєю, сяже молитва яко миро восходит к Богу и яко венец на главе царева, тако почивает на ней Дух святыи, и яко сияет солнце по вселенней, сице просия житие ся пред аггелы Божиими».

Госпоже и сестро моя! Вся красная мира сего ни во чтоже вмняю, а сия брачная украшения даю в церковь Спасителеву и сама хощу браком духовным Тому сопрящися и подклонити главу мою под благое и легкое Его иго.

...бшае бо любимый ся брат князь Вячеслав; той прииде с княгинсю своєю и с детми своими поклонитися сй и глаголаше, слезящи: «Госпоже и сестро и мати моя! Почто хоцещи оставити мя, свете очию моею и управительнице души моея!» А святая отвещеваше: «Не оставити, но помолитися хощу о себе и о вас на Святых местех».

Два плача хоцещи приложити души моей, да плачу твоего ради от нас во страну далекую отшествия и да сетую детей ради моих, лишасмый утехи их.

...и паки возляже на одре и рече: «Благословен Бог, просвещаяй всякаго человека, грядущаго в мир».

С–К–М

...тоя же ноши явился епископу Илии тъй же аггел, глаголя: «Въведи ю, рабу Божию Ефросинью, в церковьцу святого Спаса на рекомое Сельце место, бо то свято есть, яко достойна есть Царству Небесному, яко миро благовонно всходит молитва ся к Господу и яко венец на главе царева, тако почивает Дух святыи на ней, и яко солнце сияет по всей земли, тако житие ся просияет предо аггелы Божиими».

Госпоже и сестро! Вся красная мира сего ни во чтоже ми ся мнит. Сия вся даю святомк Спасу, а сама хощу подклонити главу свою под иго Христово.

...и бе любим сй брат Вячеслав; присха и той к сестре своей Еуфросинии со княинсю и з детми своими. И пришед, поклонися сй и рече: «Что оставляеши мя, правителю души моей и свете очию моею!» И горко ему плачущуся...

Два плача прилагаеши души моей: да плачуся отхода твоего ради и сетую чаду деля своєю.

И возлегши на ложи и рече: «Благословен Бог, просвещаяй (дад.: и освещая — К) всякаго человека, грядущаго в мир. В вески молюся человекольбивому Богу ревнующе Петрову покаянию... надсющися на Твое человекольбие, Господи».

Апрача гэтых і ім падобных розначытанняў, Жыцце Еўфрасінні Полацкай рэдакцыі Д пазбаўленае ўступнай часткі і заключнага пахвальнага слова, у ім выпраўленыя многія «цёмныя месцы» і памылкі, дапушчаныя ў працэсе працы пісцоў, і ўвогуле Жыцце вытрымана ў строгім стылі, што адрознівае яго, і на нашу думку, адрознівае выгадна, ад спісаў «канкардантных» рэдакцый, і асабліва ад М. Улічваючы гэтае, мы і схільныя лічыць, што, спасылаючыся на Макараўскія Мінеі як на крыніцу для стварэння ўласнай рэдакцыі Жыцця, свяціцель Дзімітрый, хутчэй, падкрэсліваў пераемнасць сваёй кнігі жыцця ад Вялікіх Чэціх-Міней, чым указваў на іх як на адзіны пратограф, паколькі ў апошнім выпадку ў тэксце рэдакцыі Д несумненна засталіся б сляды «сігнальных частак» М. На жаль, як і ў выпадку з пралагавымі рэдакцыямі, мы не можам прымяніць метадку вызначэння «сігнальнай лініі»: адрозненні Д і С–К–М занадта вялікія для гэтага. Тым не менш, хацелася б звярнуць увагу на тое, што ў Д маецца алюзія на сюжэт аб пахаванні Еўфрасінні: «Давид же, брат ея, и Еупраксия сродница... принесоша весть о блаженном скончании и честном погребении Еуфросинии» (пар. у С1: «Давид же и Еупраксия и с прочими спряташа тело ея честно»). Урэшце, згодна менавіта з мінейным паведамленнем, днём скону прападобнай свяціцель называе 23 мая (што, урэшце, вытлумачаецца ўжо моцнай да таго часу царкоўнай традыцыяй).

На падставе вышэйсказанага не станем выводзіць рэдакцыю Д непасрэдна з М, хаця на гэтае, здавалася б, ёсць прамое ўказанне. У гэтым выпадку паступім так жа, як і ў выпадку з П, дапусціўшы, што ўсе спісы «канкардантных» рэдакцый (і асабліва С і К) патэнцыйна маглі быць, а напэўна і былі, пратографамі Д.

Заканчваючы на гэтым размову пра рэдакцыю Д, звернем увагу на спіс 2, у якім знаходзіцца памятны запіс пра Еўфрасінню Полацкую. Аднак тэкст з'яўляецца «памяццю» толькі фармальна. На самой жа справе гэта дапоўнены перапісчыкам урывак з Жыцця рэдакцыі Д, што пераказвае эпізод пра набыццё Эфескага абраза:

Табліца 27

1

Возжела же пресподобная Еуфросиния видети и имети во обители своей икону Пресвятыя Богородицы, нарицасмую Одеситриа, едину от тех, иже святыи апостол и суаггелист Лука еше при животе пречистыя Богоматере написа: слышала бо пресподобная, яко три иконы пресвятыя Богородицы святым Лукою написанныя обретаются:

2

Возжела же Еуфросина видети и имети во обители своей икону пресвятыя Богородицы, нарицасмая Одеситрия, едину от тех, иже святыи апостол и евангелист Лука еше при животе пречистыя Богоматере написа. Слышела бо бьяше прespo-

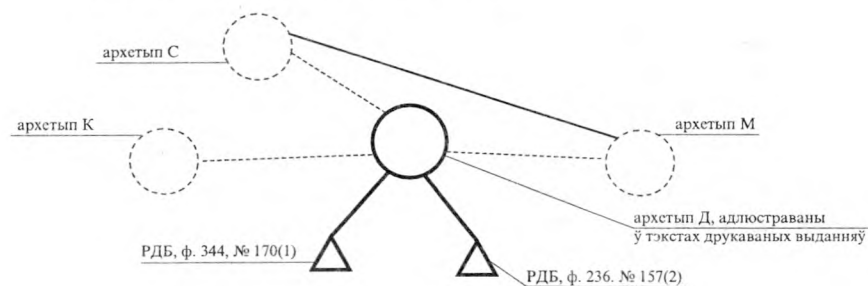
едина во Иерусалиме, другая в Цареграде, а третья во Ефесе. Помолившись убо к Богу со слезами еже получить желасмос, посла слугу обители свося Михаила в Царьград к благочестивому царю Мануилу и к святейшему патриарху Луке с дары и молении многими, просящи единья от тех трисх иконы пречистыя Владычицы, именно жетоя, яже во Ефесе. Царь же и патриарх, разумевши ся велию к Богу и к пречистой Божисей матери любовь и усердие, соизволиша прошению ся, и пославши во Асию, принесошаиз Ефеса в Царьград чудесную пречистыя Богородицы икону и присланному слуге вдавши, отпустиша к преподобной Еуфросинии.

добная, яко три иконы Богородичны святым Лукою написанные обретаются: едина в Ерусалиме, другая в Цариграде, а третья во Ефесе.

И по прошению ся царь Мануил и патриарх Царьградский Лука присла к ней во обитель тос Богородичну икону, яже бысть во Ефесе святым свангелистом Ликою писанная.

Паходжанне другога спіса наўрад ці выкліча сумненні. Першая частка ўрыўка з тэкста Д амаль ідэнтычная пачатку тэкста 2, тады як канчатак сведчыць пра другаснасць апошняга. Такім чынам, разгледжаны ўрывак другасны ў адносінах да Д і, уласна, з'яўляецца запісам, складзеным на аснове тэкста Д.

Усё сказанае і паказана на стэме 12:

На гэтым мы завяршаем тэксталагічны разбор спісаў Жыція Еўфрасінні Полацкай, на грунце якога робім наступныя вывады:

1. Усе спісы Жыція прападобнай Еўфрасінні можна падзяліць на 6 рэдакцый: Зборнікаў, Ступеннай кнігі, Макар'еўскіх Вялікіх Міней Чэціх, Першую і Другую Пролагавыя і рэдакцыю «Кнігі жыцій святых» свяціцеля Дзімітрыя Растоўскага.

2. Рэдакцыю С па многіх прыкметах магчыма лічыць найменш аддаленай ад АЖ, так што гіпатэтычны АС можа нават супадаць з АЖ.

3. У рэдакцыі С можна вылучыць 4 варыянты спісаў. Найбольш бліжкім да АС трэба лічыць С1, найбольш аддаленым — С3, а С4 мае шэраг рысаў, падобных на М. У сваю чаргу, у С2–С3 можна

вылучыць адпаведна тры і дзве групы тэкстаў, якія таксама ўступаюць у больш ці менш складаныя ўзаемасувязі.

4. АК паходзіць ад АЖ, але найхутчэй не непасрэдна, а праз АС, і менавіта праз АС2.

5. У рэдакцыі К вылучаем тры варыянты, якія паходзяць ад АК, прычым К1 найбліжэйшы да АК. У К2 выдзяляем шэраг тэкставых груп і падгруп, тады як спісы К1 і К3 уяўляюць з сябе параўнаўча аднародную масу. Спісы К таксама ўступалі ў досыць складаныя ўзаемадзеянні.

6. АМ паходзіць ад АС або, з меншай верагоднасцю, ад АЖ. Дробнейшага падзелу ў межах Д зрабіць не маем магчымасці.

7. Пратографам кожнай з трох астатніх рэдакцый мог з'яўляцца любы са спісаў С–К–М, прычым, відаць, Д складалася на падставе некалькіх пратографаў (найверагодней, спісаў С або К).

8. Нарэшце, нам здаецца, што існаваў гіпатэтычны Пролагавы першапачатковы тэкст-архетып Жыція Еўфрасінні Полацкай, на падставе якога пазней і ўзнік АЖ.

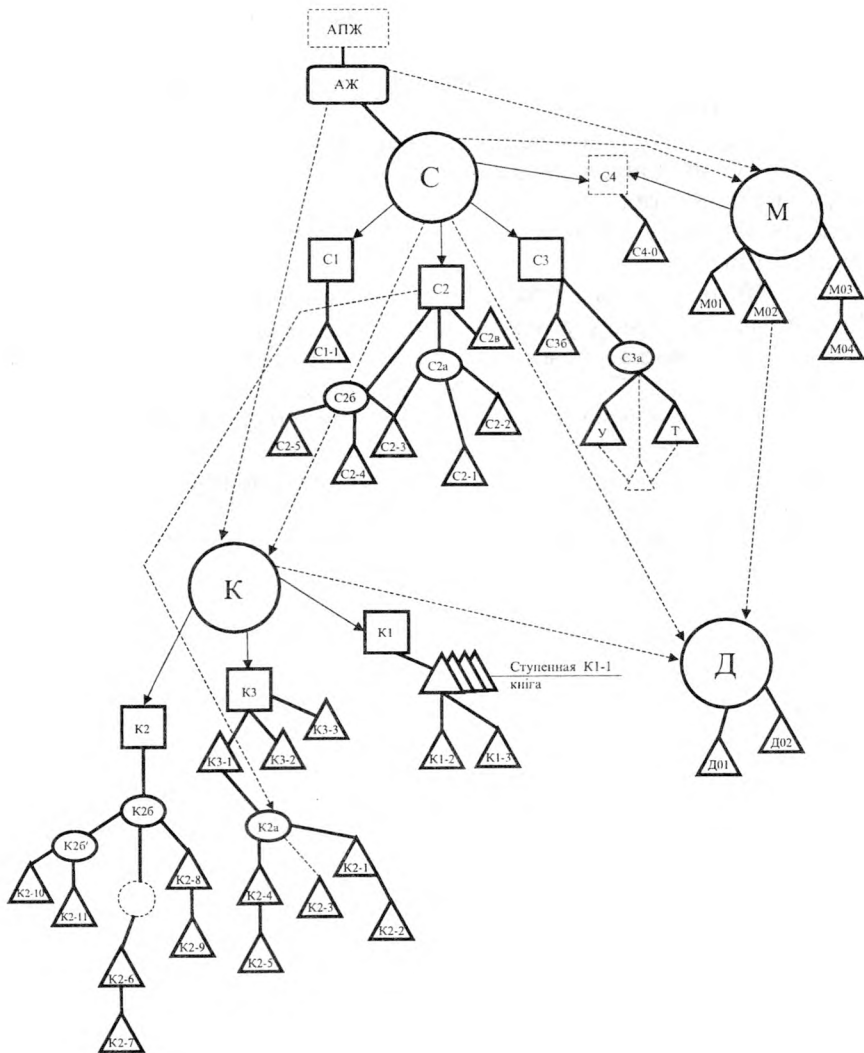
Усё сказанае графічна адлюстравана на стэме 13:

---

¹ А.А. Мельнікаў не мог карыстацца матэрыяламі Дзяржаўнага гістарычнага музея (Масква) і таму не ведаў шэрагу спісаў Жыція, старэйшы з якіх, паводле даследавання Б.М. Клоса, датуецца XV ст.

² А.А. Мельнікаў не дае спецыяльнага вызначэння паняцця «сінгальная лінія», але з кантэксту даследавання можна здагадацца, што што гэтым тэрмінам абазначаецца пэўная (вызначальная для дадзенай рэдакцыі) сукупнасць «сінгальных частак». — *Л.Л.*

Асаблівасці літаратурнай мовы жыцця Еўфрасінні Полацкай

Жыццё прападобнай Еўфрасінні, ігуменні Полацкай, з'яўляецца не толькі адным з самых даўніх агіяграфічных твораў, напісаных на землях старажытнай Русі, але і адным з найдасканалейшых у мастацкіх адносінах — прынамсі, у тых яго рэдакцыях, што захаваліся да нашага часу. Урэшце, мы ўжо заўважалі, што першапачатковы тэкст аповесці мог вельмі моцна адрознівацца ад тых тэкстаў, з якімі мы маем справу сёння. Сапраўды: напісанае яшчэ ў канцы XII ст., Жыццё Палачанкі мела, найхутчэй, пралагавы характар, і толькі пазней, у XV–XVI стагоддзях было перароблена ў звычайным для той эпохі рытарычным стылі, прычым пераробка гэтая рабілася, верагодна, у Маскоўскай Русі або, прынамсі, не ў Полацку і не ў Кіеве, адным словам, не ў Русі Літоўскай¹, дзе да гэтага часу, напэўна, ведалі аб перанясенні мошчаў прападобнай Еўфрасінні і, магчыма, пра дзівосы, яўленыя праз іх, а таму абавязкова ўнеслі б дадатковыя фактаграфічныя дадзеныя ў абноўленае Жыццё². Пра рэдакцыі Жыцця, зробленыя мітрапалітам Макарыем і свяціцелем Дзімітрыем няма і размовы³.

¹ Хаця некаторыя лінгвістычныя асаблівасці пэўных спісаў і адлюстроўваюць паўночна-заходні ізвод: фанетычную асіміляцыю па звонкасці-глухасці (збіраюцца, з дары, г дeтeм і інш.), цвёрдасць шыпячых (хоцешы, вражые, знающым), цвёрдасць «р» (Брачиславов, декобъра), фрыкатыўны гук «г» («Хлебom» замест «Глебom») і іншыя асаблівасці беларускага вымаўлення (Иердан, хто, у паствину, овторники, повел, абы), гэтае, аднак, адлюстраванне, найверагодней, не асаблівасці тэкста-архетыпа, а толькі асабістыя адметнасці вымаўлення перапісчыка або таго, хто яму дыктаваў.

² Зноў ж такі нагадаем, трэба помніць, што ў ВКЛ у гэты час вядзецца адчайная барацьба за права існавання Праваслаўя ў Рэчы Паспалітай; актывізуецца кнігарукаванне (у прыватнасці, актыўна выдаюцца творы Кірыла Тураўскага), таму, насамрэч, калі б Жыццё было папулярна ў Русі Літоўскай, то яно напэўна б было выдана, але тагачаснае выданне Жыцця Полацкай асветніцы не вядомае. — *Л.Л.*

³ Здаецца, А. А. Мельнікаў дарэмна выключае тут свяціцеля Дзімітрыя, бо ён як выхаванец Кіева-Магілянскай Акадэміі напэўна ж павінен быў ведаць пра мошчы св. прап. князёўны, што захоўваліся ў пячорах Лаўры, як і звязаную з гэтымі мошчамі хачя б легенду. Маўчанне св. Дзімітрыя ў дадзеным выпадку ёсць красамоўнае сведчанне таго, што памяць пра Еўфрасінню Полацкую была ў той час не вельмі жывой, нават сярод манаства... — *Л.Л.*

Урэшце, дамакар'еўская пераробка Жыцця ў XV–XVI стст. была, за некаторымі дробнымі выключэннямі, надзвычай удалай. Зменены тэкст аказаўся на дзіва гарманічным, і толькі добра адметныя плыні аповеду — падзейная і рытарычная — указваюць на тое, што тэкст быў перапрацаваны.

Такім чынам, гаворачы пра стылёвыя адметнасці Жыцця, мы будзем мець на ўвазе, што ўсё сказанае тычацца менавіта пазнейшых рэдакцый агіяграфічнага сказання пра святую полацкую асветніцу, і, вядома ж, заўсёды памятаць, што стылёвыя асаблівасці розных рэдакцый аповесці таксама розныя: адны ў рэдакцыі Вялікіх Чэціх-Міней мітрапаліта Макарыя і зусім іншыя ў рэдакцыі «Кнігі жыцці святых» мітрапаліта Дзімітрыя Растоўскага.

Перш чым пераходзіць да канкрэтна-літаратуразнаўчага аналізу Жыцця, неабходна, на нашу думку, зрабіць і яшчэ некалькі вельмі важных папярэдніх заўваг. Але спярша трэба паспрабаваць адказаць на наступныя пытанні, якія непазбежна павінны паўставаць пры даследаванні любога помніка старажытнага прыгожага пісьменства:

- 1) ці з'яўляецца Жыцце Еўфрасінні Полацкай мастацкім творам;
- 2) ці меў намер яго аўтар або пазнейшыя рэдактары стварыць арыгінальны тэкст.

Адказы гэтыя патрэбныя, каб пасля вырашыць галоўную праблему: ці мэтазгодна падыходзіць да гэтага твора як да арыгінальнага помніка менавіта мастацкай літаратуры, белетрыстыкі.

Рашэнні пастаўленых праблем далёка не такія адназначныя, як гэта здаецца на першы погляд. Па-першае, таму, што сам характар агіяграфічнай літаратуры вызначаў патрабаванне дакументальнасці пры стварэнні жыццёвага твора: апавяданне пра святога павінна было стаць дакументам, які б пацвярджаў святасць яго персанажа. Што ж да відавочнага рытарызму, якім прасякнута Жыцце Еўфрасінні Полацкай, дык ён яшчэ не з'яўляецца атрыбутам мастацкай літаратуры, асабліва старажытнага перыяду, паколькі стыльва аздобленая мова была характэрная і для жанраў дакументальнай і справавай літаратуры. Да таго ж часта здараецца так, што за рытарычным прыёмам распазнаецца элемент фактаграфіі, частка не літаратурнага стылю, а спосабу светаўспрымання, што мы ўбачым і на прыкладзе Жыцця полацкай ігуменні.

Па-другое, агіяграфія, як і іншыя жанры царкоўнай літаратуры, свядома імкнулася да пераймання. Пагэтаму тэкст твора гэтага жанру (ці, дакладней, гэтых жанраў) ператвараецца часта ў вялізны больш ці менш умела ўзаемадапасаваны блок запазычанняў, звязаных фактаграфічнымі сведчаннямі. Тэкст ператвараецца, такім

чынам, у інтэртэкст, і гэта найболей характэрна менавіта для жыццільных апавяданняў, аўтары якіх імкнуліся пераймаць ідэальныя тэксты гэтак жа, як і іх героі наследавалі ідэальным узорам сваіх ранейшых папярэднікаў. Вось чаму пра арыгінальнасць жыццільных аповесцяў, і ў тым ліку Жыція Еўфрасінні Полацкай, трэба гаварыць з вельмі і вельмі значнай доляй умоўнасці: аўтар яго зусім не імкнуўся ствараць арыгінальны літаратурны твор, а наадварот, жадаў наследваць ідэальным для сябе ўзорам літаральна ва ўсім — пачынаючы з аздабляючых рытарычных прыёмаў і заканчваючы спосабамі вербалізацыі фактаграфічных (а па сутнасці — уяўна фактаграфічных) дэталей.

Трэба, нарэшце, прымаць пад увагу, што пра некаторыя стыльовыя асаблівасці, якія тычацца, да прыкладу, гукавой арганізацыі мовы, даследчык-медыявіст увогуле павінен гаварыць у большасці выпадкаў з найвялікшай асцярожнасцю, заўжды памятаючы, што яму рэдка прыходзіцца мець справу з аўтарскім тэкстам, — большай часткай ён працуе з пазнейшымі пераробкамі, у якіх тэкст на фанетычным і лексічным, а часткова — і сінтаксічным узроўнях мог змяняцца.

Тым не менш, некаторыя назіранні над стылем Жыція Еўфрасінні Полацкай уяўляюцца цалкам мэтазгоднымі.

Агіяграфічная аповесць пра полацкую князеўну цікавая тым, што ў ёй перапляліся дзве асноўныя тэндэнцыі старажытнарускай агіяграфіі — да развіцця сюжэтнасці і развіцця рытарычнасці, што і стварыла даволі арыгінальную тканку літаратурнай мовы і вобразнай сістэмы твора, прычым трэба адзначыць, што ўплывы гэтых тэндэнцый на розныя рэдакцыі неаднолькавыя: калі ў спісах рэдакцыі Макараўскіх Міней заўважна імкненне рэдактара да ўзмацнення рыторыка-экспрэсіўнага элемента, дык стыль Дзімітрыя Раствоўскага адрозніваецца, наадварот, дзелавітасцю, імкненнем да захавання звычайнай агіяграфічнай схемы.

Кампазіцыйная пабудова Жыція ўяўляе сабой як бы маналог, апавяданне, якое разлічана на слухачоў і звернута да іх, а таму яно пачынаецца з запрашэння «сысціся на новае слуханне» і завяршаецца прапановай усхваліць прападобную, неаднаразова перарываецца рытарычнымі заклікамі да патэнцыяльнага слухача, «братіи», «благих послушниц» («снитесь, сушии в пустынях...» і г.д.).

Сюжэт Жыція, як і сюжэты амаль усіх помнікаў старажытнарускай літаратуры, пабудаваны тэлеалагічна, аўтарская ідэя мэтанакіраваная і выкладаецца з разлікам на адназначную рэакцыю. Але разам з гэтым аўтар, ці, верагодней, рэдактар пашыранага Жыція,

не проста паведамляе інфармацыю, падабраную згодна з уласнымі ўяўленнямі і прынцыпамі, але імкнецца стварыць вобразы персанажа або сітуацыі, і робіць гэтае ў лепшых традыцыях «белетрыстычнай» літаратуры. Гэта адносіцца не толькі да цэнтральнай фігуры аповесці. Напрыклад, кніжніку недастаткова проста паведаміць аб горы Святаслава-Георгія з прычыны манаскага пострыгу дачкі, — і ён разгортвае перад слухачом поўную драматызму сцэну сустрэчы бацькі з дачкою ў манастыры: «Увидев же сия отец еа..» і г.д. (РДБ, Ф.113, № 632⁴).

Тэндэнцыю напоўніць апавяданне дзеяннем, зрабіць яго больш наглядным, «візуальным» можна прасачыць на цэлым шэрагу эпизодаў; адзін з найкрасамоўнейшых — павучанне Еўфрасінні да духоўных дачок, плёнам служэнне якіх ігумення была яўна незадаволеная. Ды толькі аўтар не проста канстатуе гэтую незадаволенасць, але, у імкненні да белетрызацыі апавядання, прыдумляе (або запазычвае з рэальна існаваўшага тэкста павучання) і ўкладае ў вусны сваёй гераіні маналог: «Се собрах вы, яко кокош птенца⁵...» і г.д.

Часам пэўным рэдактарам не хапала для выканання іх эстэтычнай задачы празмерна лаканічных паведамленняў, што меліся ў іх пратографах, і тады яны самастойна пашыралі ўмоўна-фактаграфічную аснову твора. У гэтым сэнсе паказальны эпизод ў выкладанні рэдактараў С–К–М і К2, што апавядае пра падзеі, якія паследавалі за пострыгам Еўфрасінняй сваёй сястры:

Табліца 1

С–К–М

...и по малех днех присла отец к ней, глаголя: «Пусти уже сестру свою комне». Она же отвеща: «Еще не извыче всей грамоте». Уведав же отец ся, яко утаившися его постриже ю, и възьярися на преподобную Евфросинию, сердцем горя, приехав к монастыреви и глагола...

К2; РДБ, Ф.310, № 805

...и по мале времни присла отец к ней людсий своих и рек Евфросинии: «Пусти ко мне сестру свою да увижу ся здраву и возрадовахся бы оней, и утешилася бы душа моя». Люди же его, пришедши к преподобней Евфросинии, и поведаста ей пришествие отца ся и вся повеленная им изрекоста к ней подробну. Евфросиния же отвещавши к ним, и рече: «Зде дщи его здрава есть, но еще не извыкла грамоте. Донсле же навьыкула будет и тогда пошлю ее к тебе». Уведав же отец ся яко утаившися дщи его и острижена преподобною Евфросинисю, и разжеся сердцем, и приехав к монастырю тому, и рече ко Евфросинии...

⁴ Далей, за выключэннем спецыяльна агавораных выпадкаў, станем карыстацца менавіта гэтым тэкстам.

⁵ Алюзія Мф. 23, 37; Лк. 13, 34. — Л.Л.

Можна прывесці шмат падобных спробаў напоўніць аповесць не столькі інфармацыяй, колькі вобразамі, але менавіта ў такіх выпадках і бачацца нам пазнейшыя пераробкі, паколькі першапачатковы тэкст адрозніваўся, як нам здаецца, большай інфармацыйнасцю і дынамізмам, дасягнутым шляхам узмацнення не іменнага, а прэдыкатыўнага пласта. Вядома ж, і ў пераробленым Жыцці немагчыма было пазбегнуць дзеяння, але часта падобны дынамізм поўнасцю ўмоўны, абмежаваны этыкетнымі дзеяннямі, а таму ўяўляе сабой не больш як чарговыя «біяграфічныя гіпотэзы»: «и огласив ю иерей, и остриже ю, и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в черныя ризы, и благослови ю игумения»; «и приидоша бывше на Иердане, и принесоша ей воды от Иердана. Она же радостно воставши и пивши, и облияся по всему телу своему, и возлегши на ложи»; «и шедши в церковь, и паде ниц на земли, и въздохнувши от глубины душа, лице свое мочащи слезами» і да т.п.

Адной з галоўных прыкметаў белетрыстычнасці апавядання, якую мы не разлічваем звычайна бачыць у агіяграфічным творы, з'яўляюцца красамоўныя дэталі, паказ таго асяроддзя, у якім жыве і дзейнічае галоўны персанаж. Некаторыя з іх (напрыклад, указанне ўзросту Прадславы да яе адыходу ў манастыр) неабходныя для адэкватнага ўспрыняцця зместу твора, другія (указанне на тое, што юная Еўфрасіння была «лепа лицем») з'яўляюцца элементамі агіяграфічнай парадыгмы, але трэція («питома бяше доилицею матери свояе» — БАН, 32.8.1) не нясуць на сабе ідэйнай нагрукі і таму з'яўляюцца менавіта кампанентамі эстэтычнай сістэмы помніка. Некаторыя з такіх бытавых падрабязнасцяў дапамагаюць лепш усвядоміць тагачасную рэчаіснасць («пославши, купи гроб в комаре святыя Богородица»), другія дапамагаюць раскрыць душэўны (так, здзіўленая Еўфрасіння спачатку адказвае «приставнику над делатели» Іаану коротка і толькі пасля некаторага роздуму наймае яго) і фізічны стан гераіні («и познаса при сконьчании») і інш. Некаторыя рэаліі апісваюцца настолькі падрабязна, што ператвараюцца ледзь не ва ўстаўныя навелы: падарожжа за іконай Адзігітрыі Эфескай.

Жыццё Еўфрасінні Полацкай даволі мала апавядае пра дзівосы, што сведчыць, дарэчы, пра старажытнасць паходжання помніка. Здаецца, самім аўтарам або пазнейшымі рэдактарамі ўсвядомліваўся гэты недахоп, і таму яны нібы кампенсуюць колькасную нястачу якаснай веліччу цудаў, пры чым ўпадаючы ў відавочнае перабольшанне («О страшное чудо! Не бывши нигдеже...»). З пэўнай нацяжкай можна назваць дзівам відзеж Іаана, а таксама відзежы Ільі і

Еўфрасінні аб Спасавай царкве. Нічога не гаворыцца ў Жыціі пра пасмяротныя цуды ад мошчаў прападобнай Еўфрасінні.

Як ужо адзначалася, першапачатковае пролагавае Жыццё было перароблена, на нашу думку, у пашыраную аповесць у канцы XV — пачатку XVI ст. Гэта быў час панавання ва ўсходнеславянскім пісьменстве эмацыянальна-экспрэсіўнага стылю, элементы якога, натуральна, выразна прасочваюцца ў розных «канкардантных» рэдакцыях Жыція Еўфрасінні Полацкай. Прыгадаем: для гэтага стылю характэрны агульныя накірунак аддзяліць мову высокай літаратуры ад паўсядзённай, бытавой, узвысіць яе над апошняй, ускладніць і абстрагаваць⁶. Літаратурная мова павінна была стаць не столькі сродкам зносін, колькі сродкам задавальнення эстэтычных запатрабаванняў элітарнай «кніжнай арыстакратыі».

Прыкметы экспрэсіўна-эмацыянальнага стылю заўважны найперш у рыторыка-«гімнаграфічных» пасажах Жыція. Гэта таўталагічныя і сінанімічныя спалучэнні словаў: «и лицом на землю преклоньши, на дльг час ничющи, и восклоньшися», ужыванне спалучэнняў блізкіх па значэннях словаў («победа и сила», «прах и пепел», «помощник и крмитель» або «помощник и заступник и кормитель») і інш. Часта ў падобных ампліфікацыях праследжваецца аксіялагічная паслядоўнасць у выглядзе элементарных градацый.

Адным з выразнейшых эстэтычных прыёмаў старой літаратуры з'яўляецца прыём стылёвай сіметрыі і паралелізму. Ужо грэчаскай рыторыцы былі вядомыя тры асноўныя фігуры паралелізму — ісокалан, антытэза, гамеатэлеўтан, якія — праўда, наўрад ці з веданнем тэорыі, а найхутчэй у выніку наследавання ранейшым узорам — выкарыстоўваюцца ў Жыціі Еўфрасінні Полацкай:

1) ісокалан⁷: «ни князя со князем, ни боярина с борярином»; «отец убогим, нагим одеяние, обидимым помощник, ненадеющимся надеяние», «помощница обидимым, скорбящим утешение, нагим оде-

⁶ Больш падрабязна пра эмацыянальна-экспрэсіўны стыль гл.: Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили // Лихачев Д.С. Избранные работы: В 3-х т. Т. 1. — Л.: 1987. С. 111–121. — *Л.Л.*

⁷ З грэч. «роўначленнасць» — рытарычная фігура, што ўяўляе сабой сукупнасць двух ці некалькіх моўных адрэзкаў (коланаў), роўных (ці якія упрымаюцца як мастацка роўныя) між сабой. Фігура, што ўтрымлівае коланы з дакладнай роўнасцю складоў, часам называецца ўласна ісокаланам; фігура, дзе роўнасць складоў у коланах прыблізнае, называецца парысонам (гл. ніжэй у А.А. Мельнікава). Прыклады, прыведзеныя тут Мельнікавым не зусім дакладныя; увогуле ж, каб дакладна палічыць склады, трэба абавязкова ўлічваць гучанне рэдукаваных (але ж усё роўна складатваральных) галосных, якія даследчыкам тут нават і не прыводзяцца. — *Л.Л.*

яние, больным утешение»; у форме парысона: «яко венец на главе царева, тако почивает Дух Святы́й на ней, и яко солнце сияет по всей земли, тако житие ея просия пред ангелы Божи́и» і г.д.;

2) антытэза: «ибо тлеющее брашно гортань улаждает и чрево насыщает, а си душа веселящи и ум укрепляющи»;

3) гамеатэлеўтан⁸: «Вести же расшедшися по всем градом о мудрости ея, и о блазем учении ея, и о телесней доброте ея»; «подоша вослед Жениха Своего Христа, предаша телеса своя на раны и главы своя мечевы предаша, а другия паче: железу выя своя не преклониша, но духовным мечем отсекоше от себе плотския сласти, предаша телеса своя на пост».

Пры разглядзе і сістэматызацыі стылёвай сіметрыі выкарыстаем тэрміны, прапанаваныя Д.Ліхачовым:

Табліца 2

«люстраная»	«параллельная»
...предаша телеса своя на раны, и главы своя мечевы предаша...	...любте мне, чадо мое сладкое, жалости сердца моего, о горе мне, чадо мое милое...
...приложи сетование к сетованию души моей и печаль к печали... (няпоўная сіметрыя; пар. у С2 — «приложи сетование к сетованию души моей и печаль к печали сердцу моему». — А. М.)	...яко венец на главе царева, тако почивает Дух Святы́й на ней, и яко солнце сияет по всей земли, тако житие ея просия пред ангелы Божи́ими...
...се собрах вы, яко кокош птенца своя под крыле, в паствину свою, яко овцы...	...сотвори я овца двора Твоего, и буди им пастырь и дверник, да ни один от них не будет восхищено волком губителя диявола, и буди им, Господи, оружия и забрала да не приндет на ны зло, и рана не подвигнется телесом нашим...
...е оставляю дом свой незатворен никому; Тыже, Господи, не затвори от нас Небеснаго Ти Царствия...	

Перайманне біблейскаму стылю не абмяжоўваецца, вядома, прыёмам стылёвай сіметрыі. Для ўсёй духоўнай літаратуры, і ў прыватнасці для Жыцця, характэрнае выкарыстоўванне духоўных вобразаў і эпітэтаў, арэчаўленняў («духовный меч», «покой небесный»), спалучэнняў канкрэтнага і абстрактнага ў адным словазлучэнні («острувленная душа», «плач души», «житница души», «нивы сердец», «дождь учения»), а таксама супрацьпастаўленняў канкрэтнага абстрактнаму (дому зямному, манастыру — Дома Господняга; зямнога Іерусаліма — Нябеснаму; зямному смяротнаму жаніху — Жаніха Бессмяротнага) і г.д.

⁸ З грэч. «сугучнасць канчаткаў» — рытарычная фігура, якая складаецца з членаў (коланаў), што маюць сугучныя канчаткі. Прыклады, прыведзеныя Мельнікавым (акрамя хіба што першага) не вельмі ўдалыя. — Л.Л.

Невядомы складальнік Жыція Еўфрасінні выкарыстоўвае прыёмы надачы экспрэсіўнасці апавяданню, ужываючы выклічнікі як у прастай, так і ў аўтарскай (дасягаючы пры гэтым эфекту адчужанасці) мове. Часта карыстаецца ён рытарычнымі заклікамі і пытаннямі («Како се могу сотворити», «Что бо успеха преже нас бывши родове наши», «Почто ми сице сотворила еси... Почто ми преже сего мысли сея не явила еси», «Горе мне, чадо мое милое, горе мне», «О дивное чудо» і інш.). Аўтар складае досыць экзальтаваныя ўнутраныя маналогі сваёй герайні, прычым некаторыя з іх будзе па правілах класічнага аратарскага майстэрства. Разам з тым, ён свядома пазбягае выяўлення індывідуальных асаблівасцяў мовы, нібы падкрэсліваючы гэтым не індывідуальнае асобаснае, а універсальнае, усеагульнае ў дзеяннях сваіх персанажаў.

Увогуле, у Жыціі даволі частыя маналогі і дыялогі, нярэдка насычаныя жывымі інтанацыямі, якія гучаць проста і непасрэдна, што таксама з'яўляецца адным са сродкаў белетрызацыі апавядання, але адначасова і супярэчаць высокаму стылю другога паўднёваславянскага ўплыву. Узяць для прыкладу размову епіскапа Ільі з Еўфрасінняй перад перадачай ёй падуласны епіскапу манастыр Сяльца. Толькі пасля уступу пераходзіць іерарх да прадмета размовы, утрымліваючы чытача ў напружаным чаканні развязкі. Епіскап нібы не рашаецца адразу паведаміць духоўнай дачцы пра свой відзеж: ён хістаецца, цягне час, падрыхтоўвае інакню. Дарэчы кажучы, агіёграф не злоўжывае маралізатарствам, не перадае дыдактычныя разважанні епіскапа «о спасеніи души», хаця для гэтага і прадстаўляецца магчымасць і хаця менавіта гэтага мы маглі чакаць ад жыццёвай аповесці, і таму дыялог, складзены з даволі кароткіх рэплік, насычаны гутарковымі інтанацыямі (адзначым выдатнае «веси ли, чадо!») гучыць вельмі жыва і рухома: «Епископ же вьста вьскоре со страхом и трепетом, прииде к ней. Еуфросиния же, видевши его, поклонися ему и рече: «Благослови, владыко святой», Он же глагола: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти терпение и силу на всех вразех видимых и невидимых». Она же, поклонившися, рече: «Аминь. Буди мне по глаголу твоему, владыко святой». И седоста. Отверз же блаженный епископ уста своя, начат беседовати о спасеніи души. Много же побеседовав с нею, и се прирече ей, глагола: «Дщи! Хочу ти рещи слово, ты же с любовию приими е». Она же рече: «Рада, отче преподобный, прииму слово твое, яко дар многоценен». И глагола епископ: «Веси ли, чадо: се церковь есть соборная, идеже седиши, ту все человеци собирают-

ся, а тебе не лепо zde перебувати. То се есть церковница святаго Спаса в Селци...» і г.д.

Часта простая мова ўводзіцца ў другарадныя эпізоды, перарываецца словамі аўтара: «И нача глаголати княини своей: «Нама уже лепо дати Предслава за князь», — тако бо нарекоста ей имя преже крещения еа. Она же глагола ему: «Да како Бог хоцет, тако да будет» і інш.

Заўжды звяртае на сябе ўвагу маналог Еўфрасінні ў размове з ігуменнай Раманавай: у невялікім па аб'ёме ўрыўку размешчаны два звароткі, пытанне, цытата, параўнанне, дзве пары супастаўленняў (тэзіс і антытэзіс) з вывадам-сінтэзам: «Госпоже и мати! Вся видима мира сего красна суть и славна, но вскорее минуют, яко сон, или цвет увядает; вечнаа же невидимая в веки пребывает, якоже Писание глаголет: Око не виде, ни ухо слыша, ни на сердце человеку взыде иже уготова Бог любящим его. Или отца моего ради не хоцещи мене пострици? Не бойся, госпоже моя, убойся Бога, владеющаго всею творию, и не отлучи мене от аггельскаго чина».

Імкненне да экспрэсіўнасці прыводзіць агіёграф да выкарыстання гіпербал, урэшце, досыць трафарэтных («жалостно терзаше власы», «реки слез часто изливаше от очию своею» і г.д.). Не абмінае аўтар прыёмы метаніміі («неувядающий цвет», «небопарный орел»), ужывае досыць маляўнічыя параўнанні («яко пара водная», «яко кокош птенца»), метафары, прычым часта ў іх можна ўбачыць уплывы менавіта фактаграфічныя. Так, параўноўваючы Еўфрасінню з «орлом, попарившим от запада до востока», аўтар, безумоўна, мае на ўвазе не геаграфічны аспект (падарожжа прападобнай адбывалася ў супрацьлеглым напрамку), а, так бы мовіць, духоўны, паколькі ва ўяўленнях старажытнай Русі на захадзе зямлі знаходзілася пекла, а на ўсходзе — рай (пар.: «I насадзіў Бог рай у Эдэме на ўсходзе» — Быц.2:8); гаворачы пра «волка губителя диавола», агіёграф намякае, напэўна, на Мф.7:15, пра «злого раба» — на прытчу аб талантах (Мф.25:14), гаворачы пра «стадо Божественных овец совокуплено», мае на ўвазе два створаныя манастыры, згадваючы тры хлябы — на свята Праабражэння і г.д.

Арыентуючыся ў рытарычных пасажах на стыль «пляцення славес», агіёграф-рэдактар XV–XVI стст. даволі часта ўжывае яго прыёмы: алітэрацыі, сугуччы цэлых складоў, ва ўжыванні якіх праследжваецца менавіта прынцып, даволі важны ў кантэксте таго, што твор прызначаўся для чытання ўголас («слышание»):

— «отсекоша от себе плотския сласти, предаша телеса своя на пост», «и на коленное поклонание и на земли легание», «възьярися на преподобную Ефросинию, сердцем горя» і інш.;

— «больма на Божию любовь», «подвижнейший подвиг постнический» і інш.

Такой жа эстэтычнай задачы напоўніць апавяданне «заварожваючымі сугуччамі і рытарычнымі паўтарэннямі» (Д.Ліхачоў) служыць і падбор аднакарэнных словаў, які прыводзіць да плеаназму і таўталогіі і стварае стылёвую сіметрыю, спалучэнні этымалагічна аднолькавых канчаткаў, што маюць на мэце як бы звязаць у адзінае цэлае ўсю фразу, не гаворачы ўжо пра аднолькавую пабудову цэлых фраз:

— «снидитесь на новое се слышание и послушайте прилежно», «вечнаа же и невидимаа в веки пребывают», «целоваше ю любезным целованием», «небопарный орел, попаривший», «подвижнейший подвиг» і інш.;

— «а иже прежняя жены, вземше мужескую крепость, поидоша вслед Христа, Жениха своего, предаша телеса своя на раны и главы своя мечевы (у некат. спісах дад.: предаша — А.М.), а другыя аще железу выа своя не преклониша, нь духовным мечем отсекоша от себе плотскыя сласти, предавше телеса своя на пост», «и женишася, посягаша, и княжиша, нь не вечноваша» і інш.;

— «и огласив ю иерей, и остриже ю, и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в черныя ризы, и благослови ю игумения благословением святых отец» і мног. інш.

Карыстаецца аўтар і даўно вядомым стылёвым прыёмам анафары, што найбольш характэрна для канчатковай рытарычнай пахвалы («Еуфросиния...», «Блажени...»).

Мэце размежавання мовы жыцця ад паўсядзённай служаць перыфразы («агельский образ», «стадо Божественных овец», «вышний град Иерусалим»), запазычанні з грэчаскай («метохия», «породный» — райскі), выкарыстанне формул няпэўнасці замест дакладных імёнаў, дат («неколько время», «едина черноризица»), выкарыстанне ўмоўна-дакладных дат.

Жадаючы звярнуць асаблівую ўвагу на пэўны эпизод, агіёграф удала карыстаецца метадам рэтардацыі, замаруджвання апавядання (асабліва ў апавяданнях пра цуды).

У тэксталагічным даследаванні мы ўжо гаварылі пра макар'еўскую агіяграфічную школу і пра тыя змены, якія яна ўчыніла з Жыціем Еуфрасініі Полацкай. Змены гэтыя мелі на мэце надаць твору большую аздобленасць, квяцістасць і рытарызм і адначасова ўзмоцніць павучальнасць твора. Рэдактар перарывае апавяданне звароткамі да слухачоў, аздабляе тэкст цытатамі:

М; РДБ, Ф.292, № 58

С

...сия бо благия яди, о братие, аще кто примет, якоже рече еваггалист, не имат алкати ни жадати в веки, асе во ином писание тоуже последуя глаголет: Не заморит Господь гладом душа праведных.

...примете многоспасенаго живота, с верою послушайте жития святых и преподобных жены: ея подвиги потове и труды и стояния всенощныя и любви нелицемерныя яже ко Господу Богу.

...и постражи, чадо, яко добр воин, на супротивника нашего диявола, и Господь Бог и помощник наш есть, во имя Его уповахом...

...еще же, о любимицы, хошу вам сказати дивная и преславная о преподобней сей. Паче ума постижения сотворися оней, хотя угодницу Свою прославити, понеже Бог Сам Тъй Владыка наш рече: Славящая прославлю. Пребываючи же ту неколико время блаженней во едину ночь возлещи хотя мало...

...сея бо яди, братия, аще кто насытится, не вжадет паки, якоже речено есть в Писании: Не заморит Господь гладом душа праведных.

...примете семена многоспасенаго жития послушанием жены сея преподобных, святых подвиги ея и труд и любовь яже к Богу.

...и Господь Бог даст ти победу и силу на супротивника нашего диявола...

...пребываючи же ей ту неколико время. В едину ночь возлеже, опочивати хотящи...

Супрацьлеглая тэндэнцыя — да скарачэння тэкста, пазбаўлення яго ад усяго лішняга, абцяжарваючага, імкненне да спрашчэння стылю адрознівае рэдакцыю свяціцеля Дзімітрыя Растоўскага. Многія эпізоды ў Жыцці, змешчаным у «Кнізе жыццй святых», скарачаюцца настолькі, што на месцы цэлага абзацу застаецца адна толькі фраза; скарачаюцца маналогі і дыялогі, простая мова перадаецца ўскоснай:

Д; РДБ, Шибан. № 170

С

...преподобная же Роман[ов]а, видящи юность отроковицы и боящися отца ся, многовозбранише сй, советуючи мирское житие яко младой и лицом прекрасной.

...и целовавше всех и на Бога возложившихся, по доволной молитве яся намереннаго ко Иерусалиму пути, провождающим ю всем далече с горкими слезами.

...видевши же она блаженная жсна юность ся и возраст цветущий оней, и нача телом утерпати и сердцем ужасатися, и лицем на землю прсклоньши на длг час ничнощи, и восклоньшися, и возревши на юность ся, воздохну и прослезившися, глагола ей: «...»

...сама же, поклонившися в церкви святаго Спаса и у святое Богородици, и рече: «...» И тако поиде во Иерусалим, поимши с собою брата своего Давида и сестру свою Еупраксию. Вся же братия горко плакахуся отхода ради госпожи своая, и вся гражане выйдоша

ю всем далече с горкими слезами. Поя же с собою другого брата своего Давида и Еупраксию сродницу

отхода ради госпожи своея, и вся гражане выйдоша проводить ея; старин плакаху, яко дочере, рекуще: «...»; юнии же глаголаху: «...». Она же, целовавши всех, благословивши и возревши на небо, рече: «...». И тако поидоша все, еже суща с нею

Гаворачы пра стылёвыя адметнасці Жыція Еўфрасінні Полацкай, нельга абмінуць пытанне аб вызначэнні той ролі, што адыграваюць у ім, як і ва ўсёй агіяграфічнай літаратуры, так званыя «агульныя месцы» (топасы) і запазычанні.

Праблема ўстойлівых формул з'яўляецца вельмі неадназначнай, хаця і надзвычай важнай для разумення характэрных асаблівасцяў самога жанру, абумоўленых яго месцам у агульнай жанравай іерархіі старажытнарускай літаратуры. Перайманне ідэала — вось у чым заключаецца пафас усяго жыцця святога. Агіёграф разам са сваім героем нібы ўздываецца ў гару па лесвіцы, што вядзе да ідэальнага ўзору, да дасканаласці. Як святы наследуе абранаму ім самім аўтарытэту-падзвіжніку набожнасці, так і яго «біёграф» пераймае папярэдняму спісальніку жыцця аднайменнага (ці аналагічнага) героя-правобраза і адначасова ўзора. Гэта ж азначае, у сваю чаргу, наступнае: тое, што лічыцца звычайна агульным месцам, топасам, з'яўляецца адначасова і часткай фактаграфіі, паколькі наследаванне аўтара літаратурнаму «этыкету» адбывалася паралельна і адлюстроўвала наследаванне яго героя этыкету жыццёвых сітуацый, якім была (або мусіла быць, што ў кантэксце нашай размовы адное і тое ж) прасякнутая старажытная рэчаіснасць. Перайманні падобнага роду адбываліся на розных узроўнях — ад простага запазычання да складанай асацыятыўнай алюзіі, — і ўспрымаліся яны не як рабская залежнасць ад узору, але як уміранае набліжэнне да ідэала. Пастаянная аглядка на аўтарытэт, абмежаванне аўтарскай свабоды інтэрпрэтацыяй сюжэтаў і вобразаў, якія знаходзяцца ў даволі цесных рамках — адна з галоўных асаблівасцяў царкоўнай літаратуры. Адсюль — пастаянныя рэмінісцэнцыі з ранейшага пісьменства, пастаянны схематызм як у выбары фактычнага матэрыялу, так і ў сродках яго выкладання.

Менавіта пад гэтым пунктам погляду было б цікава разгледзець і Жыціе полацкай прападобнай князеўны, параўнаць яго з іншымі, напэўна вядомымі да часу яго складання, творамі царкоўнай літаратуры. Пэўныя цяжкасці стварае тое, што агіяграфічнае сказанне пра Еўфрасінню захавалася далёка не ў першапачатковым выглядзе, і таму нам прыдзецца, не робячы рызыкаўных спра-

баў узнавіць першапачатковы тэкст, разглядаць аповесць толькі ў тым выглядзе, у якім яна дайшла да нас у рукапісах XVI–XVIII стст., але затое і да параўнання будзем прыцягваць матэрыял, што адносіцца да таго ж перыяду.

Наколькі вядома, у літаратуры, прысвечанай старажытнай айчыннай агіяграфіі, не разглядалася шчыльная сувязь жыццй прападобнай Еўфрасінні ігуменні Полацкай і святой Еўфрасінні Александрыйскай. Між тым, сувязь гэтая, а дакладней — залежнасць першага біяса ад другога, відавочная. І справа не толькі ў тым, што некаторыя біяграфічныя эпізоды полацкай князеўны могуць быць вытлумачаныя толькі ў сувязі з біяграфіяй Еўфрасінні-Ізмарагда (пра што гаварылася ўжо ў фактаграфічнай рэканструкцыі жыцця Палачанкі). Але — гэтае відавочна пры нават павярхоўным чытанні — і ў тым, што складальнік Жыцця Еўфрасінні Полацкай меў, несумненна, перад сабой жыццеепісанне тэзаіменнай падзвіжніцы і выпісваў з яго часам цэлыя пасажы, падвяргаючы іх толькі нязначнай перапрацоўцы і не звяртаючы асаблівай увагі на пэўнае скажэнне сэнсу ў некаторых эпізодах, свядома скажаючы сэнс пры стварэнні «біяграфічных гіпотэз», а быць можа, і не заўсёды разумеючы змешчаную ў іх інфармацыю.

Для параўнання з Жыццём Еўфрасінні Полацкай (далей — П) возьмем спіс Жыцця Еўфрасінні Александрыйскай (далей — А), што знаходзіцца ў зборніку XVI ст. РНБ, ОЛДП Q.584.

Вышэй мы ўжо згадвалі факт другаснага хараткару П у адносінах да А на той падставе, што старажытнарускі рэдактар запазычвае адтуль цэлыя фразы (якія з’яўляюцца ў першакрыніцы алюзіямі на змешчаныя там мікрасюжэты), не задумваючыся над тым, што гэта вядзе парою да скажэння сэнсу ў П. Вось найкрасамоўнейшы прыклад. Як вядома са зместу А, Еўфрасіння Александрыйская была народжаная ад няплодных бацькоў па малітве ігумена аднаго з мясцовых манастыроў, над якім апекаваўся будучы бацька Еўфрасінні святой Пафнуцій. Таму згадка пра тое, што «бысть дева от плода молитвенного, толика бысть мудра, яко чудитися ей отцю яко толику мудрость навиче» цалкам мэтазгодная ў А, паколькі адпавядае выкладзенаму вышэй фактычнаму матэрыялу. Але ў ніводным з тэкстаў П не гаворыцца пра няплоднасць Георгія і яго княгіні, а таму фразу «случи же ся девице сей ученне быти книжному писанию еще не достигше ей в совершен возраст телеснаго естества, иже молитвы плод, и толма бысть любящи учение, якоже чудитися

отцу ея о толице любви учению ея» (рэдакцыя Ступеннай кнігі; БАН 32.8.1⁹) можна класіфікаваць як запазычанне з А.

У прыведзеным урыўку згадваецца мудрасць Еўфрасінні Александрыйскай, і потым у А пра гэтае гаворыцца неаднаразова. Так, агіёграф далей запэўнівае чытача ў тым, што «отцу чудитися о толице любви учения. Вести же разшедшися по всему граду о мудрости ея и о мнозем учении ея... и о телесней твари ея, бяше бо лепа, и красота ея многи сановиты на любовь приведе, яже пояти ю невесту сыном своим». Відавочна тэкстуальнае супадзенне з адпаведным месцам (і таксама «біяграфічнай гіпотэзай!») з Жыція Еўфрасінні Полацкай «вести же разшедшейся по всем градом о мудрости ея и о блазем (мнозем) учении ея и о телесней утвари (твари), бяше бо лепа лицом. Красота же ея многы славныя князя на любление приведе ко отцу ея, кождо их тшашеся, дабы пояти ю в жену (невесту) сыну своему». Пакажам яшчэ шэраг падобных чытанняў, прымаючы пад увагу, што некаторыя з іх хаця і не з'яўляюцца даслоўнымі запазычаннямі з А, але яўна навеяныя тэкстам Жыція Еўфрасінні Александрыйскай:

Табліца 5

А	П
...паче же один преодолевая всех саном и богатством...	...един же преодолеваше славным своим княжением и богатством...
...горе мне, чадо мое сладкое, почто ми преже года не поведеа сего...	...горе мне, чадо мое, почто ми преже сего мыслися не явила еси...
...сие слышав Пафнотий, мало веровав и утешися, и иде в дом свой...	...отец же ея малу утеху приим от словеси преподобныя Еуфросинии, еха в дом свой...
...како изнемогла, чадо мое доброе, вражия пронырства...	...како гоньзнет доброта твоя вражие пронырство...

Зразумела, прыведзенымі прыкладамі падобнасць, прычым не абавязкова толькі літаратурная, а, быць можа, і фактаграфічная, П да А не абмяжоўваецца. Вось, да прыкладу, паведамленне аб пражыванні Еўфрасінні Полацкай у «гольбци камене» («в придельной камаре, — вытлумачае гэтае месца свяціцель Дзімітрый Растоўскі, —

⁹Прыводзім гэтую цытату са Ступеннай, каб быў зразумелы сэнс усёй фразы, паколькі ў спісах рэдакцый Зборнікаў і Макар'еўскіх Міней, як памятаем, на гэтым месцы маецца лакуна «девици... деснаго». Магчыма, таму, што некаторым кніжнікам-рэдактарам алузія на «плод молитвенный» была незразумелая, яны спрабавалі вытлумачыць гэтае «цёмнае» месца, не заўжды, урэшце, удала; прыгадаем варыянт С4: «лучи же ся даци молитвами плод и деснаго стояния».

се же подражаючи оных древних в Иерусалиме дев, в нихже бе и пречистая Дева Богородица, жительствовавших при Соломоновой Святая Святых церкви, во особных камарах, при стене церковной на то устроенных»). Нам здаецца, што гэтаму паведамленню можна знайсці і бліжэйшую паралель, паколькі і Еўфрасіння Александрыйская «в полатах перебувах церквах».

Урэшце, былі ў рэдактара П і іншыя крыніцы літаратурнага запачатка. Параўнаем тэкст Жыція Палачанкі з Жыціем Аляксія чалавека Богага са спісу «Торжественника» (далей Т) РНБ, ОЛДП F.185):

Табліца 6

Т	П
...яко достоинъ естъ Царства Небеснаго, и яко мира добрыя вони молитва его естъ, и яко венец на главе царя, тако почистъ Духъ на сей Святой, якоже солнце сияетъ во всемъ мире, тако просияетъ житие его предъ аггелы Божими...	...яко достойна естъ Царству Небесному, яко миро благовонно въсходитъ мольтва ся къ Господу и яко венецъ на главе цареви, тако почитаетъ Духъ Святой на ней, и яко солнце сияетъ по всей земли, тако житие ся просияетъ предъ аггелы Божиими...
...увы мне, вожь старости моя...	...увы нам, вожу старости наша...
...увы мне, чадо моя утробы, почто ми тако сотворилъ еси...	...горе мне, чадо мое, почто ми сице сотворила еси...
...отселе достоинъ ми плакати ся острупленныя ти души...	...уже достоинъ ми плакати ся острупленною душею...

і інш.

Даволі цікавым уяўляецца нам апошні прыклад. Эпітэт «острупленая» ў адносінах да душы, канешне, быў бы вельмі маляўнічым, калі б не з'яўляўся таксама перайманнем, паколькі ён з'яўляецца цалкам пасуючым менавіта да логікі жыція святога Аляксія, што жыў пад выглядкам струплявага жабрака, тады як у адносінах да Святаслава-Георгія відавочная яго штучнасць¹⁰.

Параўнаем яшчэ некалькі абаротаў з агіяграфічнай аповесці пра Еўфрасінню Полацкую і з Жыція Барыса і Глеба, тэкст якога знаходзіцца ў тым жа «Торжественнике» (Т):

¹⁰ На самой справе тут мы маем справу з эпітэтам-топасам, які даволі часта ў розных жанрах і розных кантэкстах сустракаецца ў старажытнай духоўнай кніжнасці і ўзыходзіць, найбольш верагодна, да біблейскага апаведу пра Іова. Напрыклад, у малітаслоўях Кірыла Тураўскага: «...обяжи, святе (ап. Лука. — Л.Л.) неисцельныя струпы моя» («В четверг по утрени» малітва); «исцели болезнь сердца моего, уврачюю струпы душа моя» («В четверг по часех молитва святого Кирила»); «... тело и душу язвено имея...» («В среду по утрени») і г.д. Так што выводзіць гэты эпітэт з «Жыція Аляксея, чалавека Богага» недарэчна. — Л.Л.

Т

П

...да не прийдзе на ны зло и рана
не прыбліжыцца к телеси раб ва-
ших...

...да не прийдзе на нь зло, ни рана не падвыжыт
ся к телесем нашым¹¹...

...и слезами лице умывая... частым
воздыханіямі весь слезами утер-
пая, и жалостно глас испущая...

...и смятеся, и нача телом утерпати и сердцем
ужасатися... воздохну и прослезися, глагола
ей...

и поминая слово премудрого Со-
ломона: «Пра-ведници в веки жи-
вут...»

якоже Соломон в Притчах глаголет: «Правед-
ници в веки живут...»

і інш.

Звернем увагу на першы і апошні прыклады. Маленне аб ра-
нах, цалкам адпавядаючае зместу княскага жыцця, выглядае штуч-
на ў біясе Еўфрасінні. Жаданне ж рэдактара П змяніць запазчаную
ім цытацыю прыводзіць да недакладнасці: словы Саламона адно-
сяцца не да біблейскай кнігі Прытчаў, а да кнігі Прамудрасці (5:15).

Параўноўваючы П яшчэ з адной аповесцю — «Цудамі святога
Георгія» з таго ж «Торжественника», таксама заўважым падобнасць
некаторых фраз, што дазваляе падазраваць перайманне. Так, сло-
вазлучэнню «страшная и преславная чюдеса» (Т) адпавядае ў П «див-
ное (страшное) чудо», прычым калі тэрмін «страшное» цалкам да-
пасоўваецца да дзіва святога Георгія, дык назваць «страшным» чуд
бесперашкоднага паломніцтва Еўфрасінні — відавочнае перабольш-
ванне. Вельмі падобныя і плачы са «Сказания о чуде св. Георгия о
девице и змии» («Увы мне, чадо мое и свете очию моею... се ли брак
твой...») і з Жыцця Еўфрасінні Полацкай («свете очию моею», «уже-
ли ваю брак уготовах»), што таксама дае права гаварыць пра тэк-
стуальнае перайманне.

Перайманні бацацца нам у фразях «бьет бо помощница оби-
димым, скорбящим утешение, нагим одение, больным посещение и,
спроста рещи, всем вся бысть»¹² (пар.са Словам 43 Грыгорыя Ба-
гаслова), «створитесь пшеница чиста и смелитесь в жрьновах... да
хлеб чист принесетися на трапезу Христову» (пар. з Жыціем Ігна-

¹¹ У дадзеным выпадку даследчык не заўважыў, што падобныя звароты з роз-
ных агіябіяграфічных аповедаў — амаль даслоўная цытата з Псалтыра: «Не при-
идет к тебе зло, и рана не приблизится телеси твоему» Пс. 90, 10. — Л.Л.

¹² Пар.: 1 Кар. 9, 22. — Л.Л.

ція Баганосца, дзе гаворыцца, праўда, пра памол не ў жорнах, а ў зубах звяроў) і інш.

Вядома, мы не станем катэгарычна сцвярджаць, што названыя, ды і шматлікія іншыя пасажы, запазычаныя менавіта з указаных твораў, але, думаецца, што наша задача паказаць наяўнасць перайманняў у Жыцці Еўфрасінні, намі выканана.

Некаторыя сітуацыі з'яўляюцца агульнымі для ўсёй агіяграфічнай літаратуры, часткай жанравага «этыкету». Таму не дзіўна, што апісваюцца яны ў аднолькавых выразах або, дакладней, у аднолькавых формулах, першакрыніцу якіх, здаецца і вызначыць немагчыма. Тыповыя топасы — этыкетныя паведамленні аб этыкетных жаданнях, умоўна-інфармацыйныя пасажы аб падачы міласціны, ранняй любові да навук, а таксама шматлікія ўстойлівыя эпітэты і фармулёўкі, агульныя для ўсёй духоўнай літаратуры.

Значнае месца ў Жыцці Еўфрасінні, як і ва ўсёй старажытна-рускай царкоўнай літаратуры, па цалкам зразумелай прычыне, складаюць запазычанні з найаўтарытэтнейшай крыніцы — Свяшчэннага Пісання Старога і Новага завету. Запазычанні гэтыя праводзіліся на трох узроўнях: прамой цытаты, часам з больш ці менш дакладнай спасылкай на крыніцу, аналогіі (перыфразы) і асацыяцыі (алюзіі), прычым не заўсёды біблейскія цытаты, якія сустракаюцца ў Жыцці, адпавядаюць агульнаму сэнсу пэўнай мясціны.

Напрыклад, чытаем: «Госпоже и мати! Вся видимаа мира сего красна суть и славна, но вѣскоре минуют, яко сон, или цвет увядает; вечная же и невидимая в веки пребывают, якоже Писание глаголет: «Око не виде, ни ухо слыша, ни на сердце человеку взыде, иже уготова Бог любящим Его». Спасылка на Біблію (а пад «Пісаннем» разумеецца ў Жыцці менавіта яна) тут не зусім апраўданая, паколькі прыблізную біблейскую паралель цытаванай фразе мы знаходзім толькі ў наступных словах 113 Псалма: «Очи имут и не узрят, уши имут и не услышат». Да таго ж заўважна, што цытата, выкарыстаная рэдактарам, не пасуе да сэнсу выкладзенага эпізода¹³.

Яшчэ больш наглядны ў гэтых адносінах наступны прыклад: «Призри на храм Твой, яже создах во имя Твое, якоже рече Соломон: Вышний не в рукотворенах церквах живет» (пар. Дзеі 7:47–49 або Дзеі 17:24). Жаданне аздобіць тэкст біблейскім выказваннем

¹³ Насамрэч фрагмент, пра які А. Мельнікаў згадвае як недакладнае запазычанне з Псалтыра, ёсць дакладная цытата 1 Кар. 2. 9. І шырокі кантэкст 1 Кар. 2 на самой справе вельмі стасуецца з той думкай, якая выказваецца тут полацкай князёўнай. — *Л.Л.*

зноў прэвалюе над захаваннем лагічнасці кантэксту, а імкненне спаслацца на аўтарытэт зноў прыводзіць да недакладнасці: прыпісаныя Саламону словы сказаны або першапакутнікам Стэфанам, або апосталам Паўлам. Урэшце, памылка, і нават двайная памылка¹⁴, цалкам вытлумачальная. Па-першае, рэдактар сказіў сэнс біблейскага тэксту ў выніку таго, што словы аўтара, якія павінны былі б стаяць перад простаю мовай, аказаліся як быццам бы пасля яе, але ўжо дапасаваныя да іншай фразы, г.зн. замест «но Всевышній не в рукотворенных храмах живет, как говорит пророк: Небо престол Мой» і г.д. (Дзеі 7: 48–49) атрымалася: «Но Всевышний не в рукотворенных храмах живет, — как говорит пророк» (гэта не дзіўна, памятаючы пра асаблівасці пунктуацыі старажытнарускай пісьменнасці). Па-другое ж, у кніжніка спрацавала прывычная асацыяцыя, што звязвала імя Саламона з пабудовай Іерусалімскага храма. Характэрна, што Дзімітрый Растоўскі, таксама заўважыўшы гэтую неадпаведнасць, змяніў сэнс усяго ўрыўка: «Ты, Господи сердцеведче, вседержителю Боже, призри на храм сей, созданный во имя Твое, якоже иногда на Саламонов».

Вышэй мы ўжо казалі пра біблейскія запазычанні трох узроўняў у Жыцці Еўфрасінні Полацкай. Пакажам толькі нязначную частку іх:

1) «Благословен Бог, просвещая и освещая всякого человека, грядущаго в мир» (Ін.1:9), «приими дух мой от мене» (Дзеі 7:59), «всем вся бысть» (1 Кар.9:22);

2) «Ты, Господи, заповеда святым своим апостолом, рек: Не носите с собою ничесоже, токмо жезл» (Мк.6:8), «блаженная же Еуфросиния приемаше словеса его, яко семена в житницу душа своя, и плодящи ово 30, ово 60, или 100 (Мк.4:8), «сестры же учаще, глаголющи: Се собрах вы, яко кокош птенца под креле свои» (Мф.23:57, Лк.13:34), «аще кто насытитися, на вжадает паки» (Ін.4:14), «а год приспевает в совершение, и лопата на гумне лежит, но боюся, егда будет плевел в вас и предани будете огню негасимому» (Мф.3:12);

3) «а сама хочу подклонити главу свою под иго Христово» (Мф.11:30), «яко доблий храбор» (1 Цім.1:18, 2:3), «и сътвори я овца двора Твоего и буди им пастух и дверник да ни едино от них будет въсхыщено волком — губителем диаволом» (Ін.10:2, 10:12), «нагим одение, больным посещение» (Мф.25:36).

---

¹⁴ Насамрэч згаданая цытата адносіцца да 3 Цар.8.27 і належыць менавіта цару Саламону, так што ніякай, тым больш «двайнай памылкі» тут няма, і таму далейшыя разважанні на гэты конт А. Мельнікава беспадстаўныя, хоць і цікавыя. — Л.Л.

Дадатак 1

Короткі археаграфічны агляд спісаў жыцця Еўфрасінні Полацкай

1. РДБ, Ф.113, № 632. Жыцці святых з дадаткамі. XVI ст. In-4; 19x13,5 см. Паўустаў розных почыркаў. 1+617+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 206-225 адв.). Рэшткі пераплёту: дошкі ў ціснёнай скуры. Рукапіс забруджаны. [С1-1]*.

2. РНБ, F.I.270. Зборнік-урывак. XVII ст. In-1; 27x19 см. Сокрапіс. 22+2 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 1-10 адв.). Пераплёт XIX ст. (кардон). [С2-1].

3. РНБ, Пагод. № 869. Зборнік. XVI ст. In-1; 27,5x18 см. Паўустаў розных почыркаў. 430 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 318 адв. — 332). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Маецца 2 засцежкі. Пачынаючы з другой паловы рукапісу правы ніжні край аркушаў паедзены. [С2-2].

4. РДАСА, Ф.196, № 356. Зборнік-канвалют. XVI ст. In-4; 18,2x14,5 см. Паўустаў розных почыркаў. 1+782+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 247-261 адв.). Назва кожнай кнігі пісаная вяззю. Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 1 засцежка, мацаванне другой адарвана. Да правага абрэзу прыклеены закладкі. [С2-3].

5. РДБ, Ф.212, № 11. Зборнік жыццй і пахвальных словаў на Гасподнія і Багародзіцкія святы. Без пачатку і канца. Сяр. XVI ст. In-1; 31,7x19,8 см. Паўустаў. 287 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 235-244 адв.). Дэфектны спіс: арк. 235-247 надарваны ўгары, арк. 1-15 парванія ў сярэдзіне. Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, адна засцежка зламана. На верхняй накрыўцы — 4 металічныя жучкі. [С2-4].

6. БАН, Арх.К., № 26. Зборнік. 1 пал. XVI ст. In-4; 20,5x14,5 см. Паўустаў розных почыркаў. 317+2 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 255 адв. — 274). Першыя радкі некаторых загаловаў пісанія кінаварнай вяззю. Пераплёт — дошкі ў ціснё-

* Абазначэнні асобных спісаў уведзены рэдактарамі, каб мець магчымасць іх графічна пазначыць на агульнай, 13-й стэме.

най скуру. На арк. 317 адв. маецца запіс аб продажы кнігі чарняцом Герасімам Анфімавым сынам Дылева Івану Дзяменц'евічу Булгову. [С2–5].

7. РДБ, Ф.299, № 631. Зборнік словаў і жыццй на розныя дні года. XVI ст. Іп-1; 30,3x19 см. Паўустаў, у два слупкі. 282+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 253 адв. — 266; на ніжнім краі арк. 253 адв. маецца надпіс: «Сего слова 13 листов»). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуру з рэшткамі пазалоты. 2 засцежкі. На ніжняй дошцы пераплёта — 4 металічныя жукавіны. [С2–в].

8. РНБ, ОЛДП F.185. «Торжественник». XVI ст. Іп-1; 26x18,5 см. Паўустаў розных почыркаў. 537 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 347–362). На арк. 1 застаўка геаметрычнага арнаменту, ініцыял С; загаловак пісаны вяззю, пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуру, 2 засцежкі. [Т].

9. НБ МДУ, № 1311. Зборнік жыццй і словаў. Пачатак XVI ст.¹ Іп-4; 18,5x13 см. Паўустаў розных почыркаў. 435 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 214–245 адв.). На арк. 149 маецца мініяцюра з выявай святога; на арк. 172 загаловак пісаны вяззю. Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуру. На арк. 122–123, 128 адв., 138 адв., 141–142, 170–171 скарапісныя запісы, сярод іх — паўтарэнне фраз «сия книга святых страсготерпец Христовых Бориса и Глеба и святых мучеников Флора», «Сия книга, глаголемая Сборник Бориса и Глеба и святых мученик Флора и Лавра» і г.д. Рукапіс апісаны: Коныхова Э.И. Славяно-русские рукописи XIII–XVII вв. Научной библиотеки им. А.М.Горького Московского государственного университета (Описание). — М., 1964. С. 63. [У].

10. РДАСА, Ф. 201, № 52. Чэцця-Мінея на май-чэрвень. XVI ст. Іп-1; 28,2x18 см. Паўустаў розных почыркаў; апошнія тры з паловай аркушы — скарапіс. 522,5 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 219–229 адв.). Маецца некалькі чыстых аркушаў з пробамі пярэ і грубымі малюнкамі пярэ. Пераплёт — дошкі ў скуру, 2 засцежкі. На арк. 159 адв. — застаўка геаметрычнага арнаменту (канцоўка), на арк. 4 — застаўка, маляваная чарнілам; на пачатку кожнага дня маюцца застаўкі. [С3–б].

11. БАН, 17.13.22. Зборнік жыццй. Канвалют (з двух рукапісаў: 1 — арк. 1–144, трэцяй чвэрці XVI ст.; 2 — арк. 145–406, сяр.

¹ Е.М.Воранава датуе рукапіс XV ст. (Словарь книжников и книжности Древней Руси, с. 147), аднак вадзяныя знакі (Трамонін № 873, 336, 655, 656, 659, 747, 1563, 1565) указваюць на выраб паперы на пачатку XVI ст.)

XVII ст.). In-4; 19x13,5 см. Паўустаў (1 частка), скорапіс (2 частка). 406 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 185–199). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя. Першыя радкі загаловаў пісаныя вяззю. Маюцца грубыя застаўкі з рамкамі і без іх, маляваныя кінаварам, і «варонкі». На арк. 1 на ніжнім краі аркуша закрэслены запіс скорапісам: «Писана 6909 года в Соловках». [С4–0].

12. БАН, 32.8.1. Ступенная кніга з дадаткамі. 2 чвэрць XVII ст. In-1; 30x19,5 см. Паўустаў. 1166+2 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 667–703). Пераплёт — кардон са скураным карэньчыкам і навугольнікамі. На карэньчыку цісненне: «Степенная». Загаловаўкі часам напісаныя вяззю. На арк. 4 маецца застаўка, маляваная чарнілам. На арк. 1, 2 — надпіс: «Святейшего Никона патриарха келейная». На арк. 4–30 маецца скрэпа: дарчы запіс Нікана. Рукапіс апісаны: Описание рукописного отдела БАН СССР. Т.3. Вып.1. Изд.2. — М.; Л., 1959. С.464–470. [К1–1].

13. БАН, 16.13.34. Ступенная кніга. Канец XVII ст. In-1; 32,5x20,5 см. Скорапіс розных почыркаў. 756+1 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 218–230 адв.). Пераплёт — кардон у скуры. На арк. 1 — запіс скорапісам: «Сия книга, глаголемая Степенная, следует». Рукапіс апісаны: Описание... Т.3. С.514–517.

14. БАН, 21.7.14. Зборнік. 3 чвэрць XVIII ст. In-4; 19,5x15 см. Паўустаў. 1+514+1 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 456–471 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Засцежкі адарваныя. Канцоўкі ў выглядзе «варонак», калі тэкстам заканчваецца аркуш. Рукапіс апісаны: Срезневский В.И. Описание рукописей и книг, собранных для Императорской Академии Наук в Олонецком крае. — СПб., 1913. С.258–265. [К1–3].

15. БАН, 31.3.20. Ступенная кніга і Радаслоўны летапісец рускіх князёў (асобныя аркушы). 4 чвэрць XVII ст. In-1; 32x20 см. Скорапіс розных почыркаў. 255 арк. (фрагмент Жыцця Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 189–190 адв.). Пераплёт 20-х гг. XX ст.: кардон у чорным гранітолі. На арк. 59 наклееная гравіраваная застаўка 1622–1655 гг. Маскоўскага Пячатнага Двара. На арк. 162, 204 адв. змешчаны ўладальніцкія запісы селяніна Курастроўскай воласці Дзвінскага павету Фёдара Еўдакімава Верашчагіна Бальшога (1733 і 1734 гг.). На палях — пробы пярэ, кароткія малітвы, азбукі, выслоўі. Рукапіс апісаны: Описание рукописного отдела БАН СССР. Т.3. С.511–514.

16. БАН, 32.8.1. Ступенная кніга. Сяр. XVII ст. In-1; 28,5x17,5 см. Скорапіс двух почыркаў. 838 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай

чытаецца на арк. 238–521 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай золатам скуры, засцежкі адарваныя. Абрэз пафарбаваны кінаварру. Першыя радкі ступеняў пісанья вяззю. Рукапіс апісаны: Описание... Т. 3. С. 485–487.

17. БАН, 32.8.4. Ступенная кніга з дадаткам выпісак з хранографай. 3 чвэрць XVII ст. In-1; 29x19 см. Скорapis. 760+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 212 адв. — 223). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай золатам скуры, засцежка адарваная. Залаты абрэз з цісненнем. Першыя радкі ступеняў пісанья вяззю. На арк. 7 маецца застаўка — рамка, дзе напісана: «Сия книга, глаголемая Степенная Степана Герасимовича Дохтурова лета 7180 месеца сентября в первый день». На некаторых аркушах — уладальніцкія запісы. Рукапіс апісаны: Описание... Т. 3. С. 502–507.

18. БАН, 32.8.6. Ступенная кніга. Сяр. XVII ст. In-1; 29x19 см. Скорapis розных почыркаў. 745 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 236 адв. — 248). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Першыя радкі загалюйкаў ступеняў пісанья вяззю. На арк. 5–11, 125, 217 — запіс царэвіча Аляксея Пятровіча: «Сия книга прислана от Феодосия казначея 1716 марта в 26 день из Новаграда». Рукапіс апісаны: Описание... Т. 3. С. 493–496.

19. БАН, Арх.Д., № 235. Зборнік жыццй і сказанняў. XVII ст. In-4; 19,5x15 см. Паўустаў розных почыркаў. 948+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 339–364 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя. На арк. 4–9 маецца скрэпа — уладальніцкі запіс былога ігумена Спаскага манастыра Феадосія.

20. БАН, Арх.Д., № 423. Ступенная кніга. Сяр. XVII ст. In-1; 31,5x20,5 см. Скорapis. 935 арк. 261–271 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Першыя радкі загалюйкаў пісанья вяззю. На арк. 217, 224, 237 — застаўкі, на арк. 44, 100 — застаўкі і ініцыялы. На арк. 98 адв. — выява князя Уладзіміра. На арк. 1–156 скрэпа: «Лета 720-го сентября в 20 день... старец Паисий Сийский сию божественную книгу Летописец с прилежным молением предложил...» Рукапіс апісаны: Описание... Т. 3. С. 478–485.

21. БАН, Арх. С., № 130. Ступенная кніга. Канец XVII — пачатак XVIII ст. In-1; 28x18 см. Паўустаў розных почыркаў. 750+4 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 225 адв. — 235 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. 1 засцежка адарваная. Першыя радкі загалюйкаў ступеняў пісанья вяззю. Рукапіс апісаны: Описание... Т. 3. С. 445–464.

22. БАН, Калік. № 120. Ступенная кніга. Сяр. XVII ст. (1660 г.). In-1; 28x18,7 см. Скорapis, паўустаў розных почыркаў. 607+4 арк.

(Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 199–209). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 2 засцежкі. Карэньчык абарваны ўнізе. Верхняя накрывка пераплёта аддзяляецца. Пачаткі назвы Жыцця княгіні Вольгі і ступеняў 1, 11, 12, 13, 14 пісанья вяззю. На арк. 3 маецца застаўка, маляваная чарнілам і кінаварам. На арк. 607 — запіс: «Начата же писати сия книга в лето 7167 году февраля в 27 день, а совершена бысть в лето 7167 декабря в 24 день...» Рукапіс апісаны: Описание... Т. 3. С. 498–502.

23. БАН, № 374. Ступенная кніга. Сяр. XVII ст. In-1; 31,5x20 см. Скорапіс, паўустаў розных почыркаў. 719 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 274 адв. — 285 адв.). Без пераплёту. Першыя радкі некаторых ступеняў пісанья вяззю, некаторых — кінаварным скорапісам. Аркушы ў плямах, пашкоджаныя, разарваныя. Рукапіс апісаны: Описание... Т. 3. С. 487–493.

24. РДБ, Ф.178, № 735. Зборнік, у якім знаходзіцца Ступенная кніга. 1760–1761 гг. In-1; 33,2x22 см. Скорапіс. 2+398+2 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 195–201 адв.). Пераплёт — кардон у ціснёнай скуры, 2 засцежкі.

25. РДБ, Ф.178, № 2814. Ступенная кніга. 3 чвэрць XVIII ст. In-1; 34x21 см. Скорапіс. 220 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 152 адв. — 158). Пераплёт — кардон у скуры.

26. РДБ, Ф.209, № 588. «Цветник». XIX ст. In-4; 21x16,7 см. Скорапіс, паўустаў. 306+12 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 88 адв. 093 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Загалоўкі многіх дзён пісанья вяззю. На арк. 3. маецца застаўка, на арк. 3 адв. — ініцыял Б, на арк. 2 адв., 60 мініяцюры (Антоній Пячэрскі і князь Раман). [К1–2].

27. РДБ, Ф.209, № 789. Зборнік словаў і жыццй. Канец XVI ст. In-4; 20,3x14,8 см. Малодшы паўустаў. 2+377+2 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 349 адв. — 363 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, захавалася 1 засцежка.

28. РДБ, Ф.218, № 884. Ступенная кніга. К. 1620–160-х гг., з прыплеценымі аркушамі 2 паловы XVIII ст. In-1; 27,2x18,7 см. Скорапіс розных почыркаў. 679 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 196 адв. — 208 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 1 засцежка парваная, другая адсутнічае. Рукапіс забруджаны.

29. РДБ, Ф.218, № 1074. Ступенная кніга. 2 чвэрць XVII ст. In-1; 27,5x18,3 см. Паўустаў. 929 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 177 (244)–187 адв. (254 адв.)). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, на карэньчыку — залатое цісненне, 2 засцежкі.

Першыя радкі назваў ступеняў пісанья вяззю. На арк. 6–72 маецца закрэсленая скрэпа — уладальніцкі запіс 1654 г. Г.А.Блудава. На арк. 6, 760 адв., 920 адв., 926 адв. — розныя запісы.

30. РДБ, Ф. 218 ОР, № 7. Ступенная кніга. 4 чвэрць XVII ст. In-1; 30x18,2 см. Скорapis. 836 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 262–272). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, карэньчык лопнуў. У канцы ступеняў маюцца маляваныя пяром канцоўкі.

31. РДБ, Ф. 228, № 177. Ступенная кніга. Канец XVI ст. In-4; 18,8x14,3 см. Скорapis. 1127 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 362–379 адв.). Пераплёт — дошкі ў скуры, захавалася 1 засцежка, другая адарваная. Да некаторых аркушаў прыклееныя закладкі.

32. РДБ, Ф. 256, № 413. Зборнік-канвалют, у якім маецца Ступенная кніга (с.135–1884). XVII ст. In-1; 28x18 см. Паўустаў, скорapis розных почыркаў. 2381 с. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на с. 677–712). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 1 засцежка зламаныя, другая адсутнічае. На ніжняй накрыўцы пераплёта сляды 5 жучкоў. На ніжнім абрэзе маецца запіс пэндзалею: «Ступенная Новгородская». Першыя радкі ступеняў пісанья вяззю. У першая частцы канвалюта («Василиологион») — розныя паметы на палях палатыні.

33. РДБ, Ф. 310, № 803. Ступенная кніга. XVII ст. In-1. Паўустаў. 8+649+8а арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 196–206 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. 1 засцежка адарваная. Верхняя накрыўка пераплёта зламаныя. На арк. 3–8, 1–6 маецца скрэпа: запіс уладальніка кнігі паручніка Пятра Іванава сына Калагрывава.

34. РДБ, Ф.310, № 804. Ступенная кніга з дадаткамі. 1659–1660 гг. In-1; 30x19,7 см. Скорapis розных почыркаў, паўустаў. 818 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 208 адв. — 218 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, захавалася 1 засцежка. Маюцца тонкія кінаварныя ініцыялы з арнаментальнымі адросткамі. На арк. 2 наклееная выразаная гравюра з гербам Амстэрдама. Па нізах пачатковых аркушаў маецца скрэпа лацінай, з якой вынікае наследаванне кнігі чарняцом Гедэонам Гундаравым, кялейнікам Разанскага і Мурамскага мітрапаліта Іосіфа пасля смерці апошняга 21 верасня 7190 г. На арк. 623 — запіс: «Начата же писати сия

---

² Пар. з рукапісам БАН, Калік. № 120.

книга в лето 7167-го февраля в 27 день, а совершена бысть в лето 7168-го декабря в 24 день...»²).

35. РДБ, Ф.344, № 125. Ступенная книга. 2 пал. XVII ст. In-1; 31,8x20,5 см. Скорapis. 548 арк. (Жыцiе Еўфрасiннi Полацкай чытаецца на арк. 173 адв. — 182). Пераплёт — дошкi ў цiснёнай скуры. На арк. 1, 2, 46 — загалoўкi пiсанья кiнаварнай вяззю. Некаторыя аркушы паедзены жучком, закапанья воскам, папера ў плямах.

36. РДБ, Ф.344, № 126. Ступенная книга. Канвалют: сяр. XVIII ст. (арк. 11–561 адв., 961–963), 1 пал. XVIII ст. (арк. 562–960) і к. XVIII ст. (арк. 1–10). In-1; 29x18,5 см. Паўустаў і паўустаў, што пераходзiць у скорapis. 968 арк. (Жыцiе Еўфрасiннi Полацкай чытаецца на арк. 469–483). Пераплёт — дошкi ў цiснёнай скуры. 2 засцежкi. На арк. 11–561 першыя радкi загалoўкаў ступеняў пiсанья вяззю. Пры пераписцы парушаная паслядоўнасць аркушаў: арк. 201–956 павiнны знаходзiцца перад арк. 11–200.

37. РДБ, Ф.436, № 414. Ступенная книга. XVII ст. In-1; 31,5x19,5 см. Скорapis. 1+705+1 арк. (Жыцiе Еўфрасiннi Полацкай чытаецца на арк. 231–244). Пераплёт — кардон у скуры, засцежкi адсутнiчаюць. На арк. 109, 184, 330 адв., 247 і iнш. першыя радкi загалoўкаў пiсанья вяззю. Арк. 239 адсутнiчае.

38. РДБ, Ф. Опт., № 4. Ступенная книга. 1 пал. XVIII ст. In-1; 30,8x20 см. Паўустаў. 915 арк. (Жыцiе Еўфрасiннi Полацкай чытаецца на арк. 283 адв. — 297 адв.). Пераплёт — дошкi ў цiснёнай золатам скуры. На абрэзе выбiты чырвоны арнамент па зялёным полi, 2 засцежкi. На арк. 11, 81 першыя радкi загалoўкаў пiсанья вяззю. Застаўкi і прапiсныя лiтары маляваныя пяром. Верх і нiз карэньчыка парваны.

39. РНБ, Пагод. № 1428. Ступенная книга. XVII–XVIII ст. In-1; 31,5x19 см. Скорapis розных почыркаў. 1+720 арк. (Жыцiе Еўфрасiннi Полацкай чытаецца на арк. 188 адв. — 199 адв.). Пераплёт — дошкi ў цiснёнай скуры, 2 засцежкi. На арк. 1 маюцца 2 груба намаляваныя чарнiлам і кiнаварам застаўкi раслiннага арнаменту і iнiцыял, а таксама надпiс: «Книга Степенная, или Грагограф Русский». Па правым абрэзе наклеены закладкi з тканiны. Верхняя накрыўка пераплёта адсутнiчае.

40. РНБ, Пагод. № 1429. Ступенная книга. XVIII ст. In-1; 33x20,5 см. Скорapis розных почыркаў. 2+588+1 арк. (Жыцiе Еўфрасiннi Полацкай чытаецца на арк. 158–168). Пераплёт — дошкi ў цiснёнай скуры, 2 засцежкi адарваныя.

41. РНБ, Пагод. № 1430. Ступенная книга. XVIII ст. In-1. Паўустаў, скорapis розных почыркаў. 509 арк. (Жыцiе Еўфрасiннi Полацкай чытаецца на арк. 129–138). Пераплёт — дошкi ў скуры, ка-

рэньчык парваны, на пераплёце сляды ад 2-х засцежак. Застаўкі, ініцыялы грубай работы намаляваныя чарнілам.

42. РНБ, ОЛДП F.53. Ступенная кніга. XVII ст. In-1. Скорапіс розных почыркаў. 921 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 298–310). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. 2 засцежкі абарваныя. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісаныя вяззю.

43. РНБ, ОЛДП F.123. Ступенная кніга. Канец XVII ст. In-1; 28x17 см. Скорапіс розных почыркаў. 581 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 179 адв. — 188). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, захаваліся 2 засцежкі. На арк. 1, 2 маюцца застаўкі расліннага арнаменту, маляваныя чарнілам.

44. РНБ, Эрм. № 385. Ступенная кніга. Канец XVI — пачатак XVII ст. In-1; 31,5x20,5 см. Паўустаў розных почыркаў. 3+514+21 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк.127–134). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры са слядамі пазалоты на пярэдняй накрыўцы, 1 засцежка адарваная. Залаты абрэз з зялёным цісненнем. Першыя радкі назваў ступеняў пісаныя вяззю. На арк. 1, 2 і на пачатку кожнай ступені маюцца ініцыялы, маляваныя фарбамі, застаўкі расліннага арнаменту.

45. РНБ, Эрм. № 386/1. Ступенная кнзга, т.1. 2 пал. XVIII ст. In-1; 31x19,5 см. Скорапіс розных почыркаў. 1+470+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк.257–267 адв.). Пераплёт адрэстаўраваны: кардон. На скураным карэньчыку надпіс: «Книга Степенная. Часть 1».

46. РНБ, Эрм. № 393. Ступенная кніга. 1745 г. In-1; 30,5x19 см. Паўустаў, скорапіс розных почыркаў. 2+445+3 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 109 адв. — 115). Пераплёт — дошкі ў скуры з рэшткамі залатога ціснення, сляды 2-х засцежак. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісаныя вяззю. На пачатку кожнай ступені і на арк. 2 — маляваныя прамом застаўкі расліннага арнаменту.

47. РНБ, Эрм. № 446/2. Ступенная кніга, т. 2. Сяр. XVII ст. In-4; 18x14,5 см. Скорапіс розных почыркаў. 3+481+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 239 адв. — 266 адв., арк. 250–262 пашкоджаныя). Пераплёт адрэстаўраваны: кардон. На вокладцы надпіс: «Летопись. Часть 2-я». Першыя радкі некаторых загалоўкаў ступеняў пісаныя вяззю. Многія аркушы паедзеныя.

48. РНБ, Эрм. № 511. Ступенная кніга. Сяр. XVII ст. In-1; 31x19,5 см. Скорапіс розных почыркаў. 7+947+12 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 254–266). Пераплёт — дошкі ў зялёнай скуры, парванай унізе на пярэдняй накрыўцы, засцежкі адарваныя.

Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю з элементамі расліннага арнаменту. У канцы ступеняў маюцца застаўкі, маляваныя чарнілам або кінаварам. На арк. 1 — застаўка расліннага арнаменту. Абрэз закапаны чарнілам.

49. РНБ, Эрм. № 522/2. Ступенная кніга, т.2. 2 пал. XVIII ст. In-1; 31x20 см. Скорапіс розныў почыркаў. 2+260+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 119–136 адв.³). Пераплёт адрэстаўраваны: кардон, на ім надпіс: «Книга графа Строгонова. Часть 2-я. Переписана в канцелярии Турчанинова». Залаты абрэз.

50. РНБ, F.IV.159. Ступенная кніга. Канец XVII ст. In-1; 31x20 см. Скорапіс. 1+692+2 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 225 адв. — 236). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі абарваныя.

51. РНБ, F.XVII.6. Ступенная кніга. XVII ст. In-1; 33,5x21,5 см. Паўустаў розных почыркаў. 638 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 155 адв. — 165 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 2 засцежкі.

52. Арх. СПАІГ, К.11 оп.1, № 238. Ступенная кніга. Канец XVII ст. In-1; 30x19,5 см. Скорапіс, паўустаў. 885 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 257–270). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя, карэньчык адарваны. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю. Рукапіс апісаны: Сидоров Н.И. Рукописи Императорской археографической комиссии. 1 прибавление. — СПб., 1907. С.5–6.

53. НБ МДУ, № 1363. Ступенная кніга. Канец XVII ст. In-1; 31x19,5 см. Дробны паўустаў розныў почыркаў. 2+641+4 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 178 адв. — 188). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю. Маюцца ініцыялы і застаўкі з раслінным арнаментом. Рукапіс апісаны: Конюхова Э.И. Славяно-русские рукописи... С.93–94.

54. РДАСА, Ф.181, № 26. Ступенная кніга (Хрушчоўская). XVII ст. In-1; 31x20,5 см. Скорапіс. 2+801+1 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 169–178). Пераплёт адрэстаўраваны: дошкі ў ціснёнай скуры. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю.

³ У гэсце Жыцця шмат памылак, няправільна раскрыты цітлы і прачытаны вынасныя літары. Магчыма, гэты спіс спісваўся з пашкоджанага рукапісу, з парванымі аркушамі, бо на арк. 125 адв. — 133 у гэсце маюцца размешчаныя сіметрычна на пропускі (чыстыя месцы).

55. РДАСА, Ф.181, № 27. Ступенная кніга. XVII ст. In-1; 29,5x23,5 см. Паўустаў. 2+512 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 299 адв. — 314). Пераплёт адрэстаўраваны: кардон. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю. На арк. 1, 3, 57 адв., 81 — каляровыя застаўкі.

56. РДАСА, Ф. 181, № 29, ч.1. Ступенная кніга, т.1. 1717 г. In-1; 34x21 см. Скорапіс. 1+650 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 411 адв.-429). Пераплёт — кардон. На карэньчыку ціснёны золатам надпіс: «Степенная книга, или Российский летописец обер-секретаря Юрьева. Половина 1». На арк. 1, 1 адв. — запісы скорапісам з імем пісца і годам напісанна кнігі.

57. РДАСА, Ф.181, № 185. Ступенная кніга. XVI ст. In-4; 18,7x14 см. Паўустаў, скорапіс. 2+426+2 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 311–326). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю.

58. РДАСА, Ф.181, № 366. Ступенная кніга. Канец XVII ст. In-1; 31x20 см. Скорапіс. 4+676+2 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 195 адв. — 205). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя. На абрэзе выбіты ўзор чырвонага колеру. Верхняя накрыўка пераплёта аддзяляецца. На пачатку кожнай ступені — застаўкі, маляваныя пяром, часам расфарбаваныя.

59. РДАСА, Ф.181, № 446. Ступенная кніга. 1645 г. In-1; 30,5x19,5 см. Паўустаў. 3+771+3 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 228 адв. — 240 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю.

60. РДАСА, Ф.181, № 612. Ступенная кніга. XVII ст. In-1; 29,5x18 см. Скорапіс, паўустаў. 3+740+48 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 245–256 адв.). Пераплёт дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя. Першыя радкі загалоўкаў некаторых ступеняў пісанья вяззю.

61. РДАСА, Ф.181, № 657. Ступенная кніга. XVIII ст. In-1; 31x20,5 см. Скорапіс. 2+667+3 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 231–244 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, карэньчык парваны, 2 засцежкі.

62. РДАСА, Ф.181, № 802. Ступенная кніга. XVII ст. In-1; 31,5x19 см. Паўустаў. 2+904+1 арк. 292–305 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. На абрэзе выбіты ўзор. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю. На арк. 3 — застаўка з раслінным арнаментам, маляваная пяром.

63. РДАСА, Ф. 181, № 1630. Ступенная кніга. XVIII ст. In-1; 29,5x18,5 см. Паўустаў з элементамі скорапісу. 1+938 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 269–282). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 1 засцежка адарваная, карэньчык парваны. На арк. 1, 3 першыя радкі загалоўка пісанья вяззю. На арк. 2 маецца мініяцюра з выявай княгіні Вольгі. На арк. 3 — застаўка, маляваная фарбамі. На арк. 3 адв. — ініцыял П, маляваны кінаварам з золатам. На арк. 1–3 — скрэпа скорапісам: уладальніцкія запісы аб проджах кнігі. Многія аркушы аддзяляюцца.

64. РДАСА, Ф. 357, № 59. Ступенная кніга. XVII ст. In-1; 31,5x20,5 см. Скорапіс розных почаркаў. 767 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 230–242). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Задняя накрыўка пераплёта зламаныя напалам, пярэдняя накрыўка аддзяляецца, засцежак няма, скуры на задняй накрыўцы няма.

65. РДАСА, Ф. 357, № 152. Ступенная кніга. XVIII ст. In-1; 31x20 см. Скорапіс. 456 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 129 адв. — 135). Пераплёт — дошкі ў скуры, 1 засцежка адарваная. Маюцца ініцыялы з расліннымі адросткамі, пісанья кінаварам, а таксама загалоўкі; наклеены выразаныя гравюры.

66. РДАСА, Ф. 357, № 346. Ступенная кніга. 1595 г. In-1; 30x19,5 см. Паўустаў. 4+697+3 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 196–205 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. На ніжняй накрыўцы пераплёта маецца 4 жучкі, на пярэдняй накрыўцы — 1 жучок і сляды яшчэ трох, засцежкі адарваныя. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю. На арк. 23 — рознакаляровыя застаўкі, ініцыялы, пісанья золатам і кінаварам. На арк. 1 — надпіс, які выкарыстоўваецца на арк. 3–23 у якасці скрэпы.

67. РДАСА, Ф. 381, № 347. Ступенная кніга. XVI–XVII ст. In-1; 27,5x17,5 см. Паўустаў. 1+653+2 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 185 адв. — 195). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя, карэньчык напалову адарваны. Верхняя накрыўка пераплёта аддзяляецца. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю. На арк. 1, 2 — каляровыя застаўкі.

68. РДАСА, Ф. 381, № 348. Ступенная кніга. XVII ст. In-1; 29x18,5 см. Скорапіс розных почыркаў. 4+999+9 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 314 адв. — 331 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай золатам скуры, засцежкі адарваныя.

69. РДБ, Ф. 310, № 805. Ступенная кніга. XVIII ст. In-1; 34x20,5 см. Скорапіс. 407 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на

арк. 137–143 адв.). Пераплёт — кардон у скуры з рэшткамі залатага ціснення, 2 засцежкі. [К2–1].

70. БАН, 33.10.5. Ступенная кніга з дадаткам Новага летапісца і выпісаў з Хранографай і Хроніка Марціна Бельскага. Пачатак XVIII ст. In-1; 30x19,5 см. Скораяпіс некалькіх почыркаў. 691+1 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 198–208). Пераплёт — дошкі ў скуры з ціснёнай рамкай. На карэньчыку маецца ціснёны надпіс: «Летописец». Засцежкі адарваныя. На арк. 319–347 маецца скрэпа: уладальніцкі запіс, зроблены 24 мая 1723 г. Рукапіс апісаны: Описание рукописного отдела... Т. 3. С. 523–528. [К2–2].

71. ЦНБ АН Украіны, Спер. № 123. Зборнік-канвалют, у якім маецца Ступенная кніга. XVIII ст. In-1; 29,5x19,5 см. Паўустаў, скораяпіс. 410 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 253–262 адв.). Пераплёт — кардон. Захаваліся рэшткі скуранага карэньчыка. [К2–3].

72. РДАСА, Ф.181, № 352. Зборнік, у якім маецца Ступенная кніга. XVII ст. In-1; 31,5x19,5 см. Паўустаў розных почыркаў. 2+1152 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 288–305 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Задняя накрыўка пераплёта зламаныя. Карэньчык парваны, засцежкі адарваныя. [К2–4].

73. ЦНБ АН Украіны, Мак. № 49. Ступенная кніга, т.1. Канец XVII — пачатак XVIII ст. In-1; 29,5x19 см. Скораяпіс розных почыркаў. 317 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 214–225 адв.; на полі арк. 214 змешчаны надпіс: «Vita Rev. matris nostra Euphrosiniae Virginis monasterii S.Salv. Polotsco A.C.C. d.23 Maj F.608 a-F.642 b.»). Пераплёт адрэстаўраваны: кардон. Карэньчык скуранны, з рэшткамі пазалоты, з цісненнем: «Степенная книга. Т. 1». Залаты абрэз з цісненнем. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісаныя вяззю. [К2–5].

74. РНБ, ОЛДП F.12. Ступенная кніга. XVII–XVIII ст. In-1; 32x20 см. Скораяпіс розных почыркаў. 1+917+1 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 246–259). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 2 засцежкі. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісаныя вяззю. На пачатку кожнай новай ступені маецца застаўка, маляваная фарбамі. Справа да абрэза прыклееныя закладкі з тканіны. [К2–в].

75. БАН, Арх.С., № 131. Ступенная кніга. Сяр. XVII ст. In-1; 31x20,5 см. 788+2 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 192–202 адв. Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісаныя вяззю. На арк. 1–21 маецца скрэпа: «Сия книга живоначальных Троицы Ан-

тониева-Сийского монастыря игумена Феодосия». Рукапіс апісаны: Описание рукописного отдела... Т. 3. С. 473–478. [К2–8].

76. РНБ, Саф. № 1378. Ступенная кніга. XVII ст. Іn-1; 30,5x18 см. Скорапіс. 1017 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 227–240 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры. Першыя 7 аркушаў аддзяляюцца разам з пярэдняй накрыўкай пераплёта. Засцежкі адарваныя. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вязю. [К2–7].

77. БАН, 16.12.1. Ступенная кніга з дадаткам Строганаўскага летапісу і Новага летапісца. 4 чвэрць XVII ст. Іn-1; 32x20 см. Скорапіс розных почыркаў. 895+6 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 207 адв. — 220 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 2 засцежкі. Абрэз пафарбаваны кінаварам. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў, акрамя 1 і 7, пісанья вяззю. На арк. 14 адв., 677 наклееныя гравюры, на многіх аркушах наклееныя гравіраваныя застаўкі і канцоўкі. Рукапіс апісаны: Описание рукописного отдела... Т. 3. С. 507–511. [К2–9].

78. РДАСА, Ф.181, № 28. Ступенная кніга. Канец XVII ст. Іn-1; 31,5x20,5 см. Скорапіс. 1+1038+2 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 249 адв. — 263). Пераплёт — дошкі ў скуры з рэшткамі залатога ціснення, 2 засцежкі. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю чорным чарнілам. [К2–10].

79. ІРЛІ, Дрeвлехран., Плотн. № 27. Ступенная кніга. XVII ст. Іn-1; 27,5x19 см. Паўустаў. 675 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 171 адв. — 183 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 1 засцежка адарваная. На задняй накрыўцы пераплёта маюцца 4 заклёпкі і 2 жучкі. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў пісанья вяззю. На арк. 55 адв., 56 наклееныя расфарбаваныя гравюры. На арк. 65–159 маецца скрэпа, што сведчыць аб пакупцы кнігі Грыгорыем Гаўрылавым сынам Ісловавым. [К2–11].

80. РНБ, Q.I, № 493. Зборнік. 2 пал. XVII ст. Іn-4; 15,5x10 см. Паўустаў розных почыркаў. 437 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 200 адв. — 219). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, захаваліся сляды 2-х засцежак. Некаторыя загалоўкі пісанья вяззю. Маюцца ініцыялы расліннага арнаменту. На арк. 180 адв. — запіс тайнапісам. [К3–1].

81. РДБ, Ф. 228, № 178. Ступенная кніга. 1 пал. XVIII ст. Іn-1; 31,5x19,5 см. Паўустаў, што пераходзіць у скорапіс, у 2 слупкі. 1+5+4+355+6 арк. (Жыцце Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 1156–1196). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 1 засцежка парваная, другая адсутнічае. Першыя радкі загалоўкаў ступеняў піса-

ныя вяззю. На пяці аркушах наклееныя гравюры, на іх адвароце — грубыя накіды малюнкаў. На арк. 354–355 змешчаны выпіскі з Бібліі ў адну калонку. На арк. 13 адв. маецца застаўка пяром і ініцыял расліннага арнаменту. На арк. 40 — застаўка геаметрычнага, з элементамі расліннага, арнаменту і загаловак, пісаны вяззю. [K2–2].

82. РДБ, Ф.199, № 236. Зборнік. XVII ст. Іn-4; 15,5x9,7 см.; арк. 315–323 маюць памеры 14,7x9,7 см. Паўустаў і скорапіс розных почыркаў. 402 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 209–211 адв.). Пераплёт — дошкі ў скуру, адна засцежка зламная. На арк. 199–200 маюцца мініяцюры пяром. На арк. 225 адв. шматразова паўтораны запіс скорапісам: «По милости Божией и великих святитель Петра, Алексея, Ионы, Филиппа Московских и всея Руси чудотворцев...» [K2–3].

83. РДБ, Ф. 292, № 58. Мінея Чэцця на 2 палову мая. 3 чвэрць XVII ст. Іn-1; 30,5x20 см. Паўустаў розных почыркаў. 519 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 174 адв. — 190 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуру. На задняй накрывцы пераплёта маюцца 5 жукавін. На арк. 2–23 амаль поўнасю счышчаная скрэпа — уладальніцкі надпіс (?), у якім можна разабраць словы «...Никита Анисимов (?) лета 7193 году...» На форзацы позні ўладальніцкі запіс: «Филипа Андреева». Асобныя аркушы парванія, падклееныя, аддзяляюцца. [M–01].

84. РДБ, Ф. 304, № 676. Мінея Чэцця на май і Пацярык Пячорскі. 1631 г. Іn-1; 30x19,2 см. Паўустаў. 5+809 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 642–659). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуру, засцежкі абарванія. На арк. 808 адв. — 809 — запіс, у якім гаворыцца пра час напісання кнігі і называецца імя перапісчыка — Герман Тулапаў Старычэнін. [M–02].

85. РНБ, Саф. № 1321. Вялікая Мінея Чэцця, май. XVI ст. Іn-1; 36,5x24,5 см. Дробны паўустаў розных почыркаў, у 2 слупкі. На арк. 486 беглы паўустаў пераходзіць у скорапіс. 561 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 484–486 адв.). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуру, захаваліся петлі ад засцежак. На арк. 8, 9 маюцца застаўкі, маляваныя фарбамі, на арк. 9 — ініцыял Б. На арк. 3 змешчаны запіс аб стварэнні Вялікіх Чэцціх Міней мітрапалітам Макарыем. [M–03].

86. ЦНБ АН Украіны, № 281.133 с. Мінея Чэцця на май. XVI ст. Іn-1; 33,5x22 см. Паўустаў розных почыркаў. 645 арк. (фрагмент Жыцця Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 523–528). Пераплёт — кардон у скуру. На карэньчыку маецца ўзор і надпіс: «Жития святых». Нека-

торыя загалоўкі пісанья почыркам з элементамі вязі. Маюцца канцоўкі-«варонкі». На арк. 4–17 маецца скрэпа, са зместу якой вынікае, што кніга ахвяраваная лаўрэнціем Чаркасам з супругай храму Праабражэння 1 кастрычніка 1616 г. [М-04].

87. ЦБ АН Літвы, F.19–98. Пролаг на сакавік-май. Пач. XVI ст. In-1; 30,2x20 см. Паўустаў. 1+395+1 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 357–358 адв.). Пераплёт — дошкі ў скуры, 2 засцежкі, карэньчык парваны. На арк. 1 — застаўка геаметрычнага арнаменту (пляценне з элементамі расліннага стылю). [PII].

88. РНБ, Ціт, № 239. Пролаг на сакавік-май. XVI ст. In-1; 30x20 см. Паўустаў розных почыркаў. 430 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 395 адв. — 399). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, засцежкі адарваныя. На задняй накрыўцы пераплёта маюцца 2 металічных жучкі, астатнія 8 не захаваліся. Пярэдняй накрыўка пераплёта адарваная. Першыя 2 аркушы адарваныя і парваныя па краях. Назвы месяцаў пісанья вяззю. [PI].

89. РДБ, Ф. 344, № 170. Кніга жыццй святых айцоў месяца мая. 2 пал. XVIII ст. In-1; 31x19,5 см. Скорapis. 2+283 арк. (Жыццё Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 239 адв. — 244). Пераплёт — кардон. На арк. — запіс беглым паўуставам аб гісторыі стварэння Вялікіх Чэціх Міней мітрапаліта Макарыя. На арк. 1 чытаецца запіс кінаварам: «Новград 1553, травень». [Д-01].

90. РДБ, Ф. 236, № 157. Зборнік. XVIII ст. In-4; 20,2x15,5 см. Паўустаў, скорapis. 291+4 арк. (урывак з Жыцця Еўфрасінні Полацкай чытаецца на арк. 287 (289)–287 адв. (289 адв.)). Пераплёт — дошкі ў ціснёнай скуры, 2 засцежкі. На чыстых арк. 1, 2 — уладальніцкія запісы. На форзацах сляды ад наклееных карцінак (?) і вершы. [Д-02].

Дадатак 2

Рэдакцыя зборнікаў Варыянт 1

Тэкст друкуецца па адзіным спісе: РДБ, Ф.113, №632.

Месяца мая в 24 день.

Повесть жития и преставления
святыя и блаженныя и преподобныя Еуфросиньи,
игуменьи манастыря Святаго Спаса и Пречистыя Его Матери,
ижи в Полотсьце граде.
Благослови, Отче!

Благословен Господь Бог Израилев, Бог Авраамов, Бог Исааков, Бог Иаковль, несть Бог мертвых, но живых. Праведнии бо и по смерти живи суть, якоже Соломон в притчах глаголет: «Праведници в веки живут, и от Господа мзда их, и строение их от Вышнего. Сего ради примут венци из рук Господня», яко и бысть. Еже на предпешедша скажем, о сих же сице есть: снидетеса, суции в пустынях и в горах, житиа аггельскаа имуще, старии не- //207 мощь отложыше, унии яко елени скачюще, все снидетеса. Хощу бо вы представити трапезу от брашен сих, да ядше възвеселитеса душами вашими. Се бо есть трапеза нетлеющих брашен, не иже гортань услаждает и чрево насыщает, но душа веселяща и ум укрепляющи на подвиги добрых дел. Сея бо яди, братие, аще кто насытится, не вжадает паки, якоже речено есть в Писаньи: «Не заморит Господь голодом душа праведных». Паки же на предлежащее найдем, о немже начахом повесть сию. Вы же, блазии послушници, князи и боляре и церковници и честнии собори святых, суции в манастырех, и простии людие, снидетеса на новое се слышание и послушайте прилежно, отвръзше ушаса своя и умякчивши нивы //207 адв. сердец ваших, примите семена многоспасенаго житья послушанием жены сея преподобныя, святыя подвиги ея и труд и любовь яже к Богу. Яже предоидуше скажем, како родися и како възпитася или како възрасте, в кою ли меру потече възслед Жениха своего Христа. О сих сице есть.

Бысть князь в граде Полотсце именем Всеслав, той имея сыновы многы. И беше у него меньший сын именем Георгий, от негоже родися сии блаженнаа отроковица. Родителя же ея възрадовастася о рожестве ея со всеми домашними своими. И по днех неколицех повелеста крестити ю, и крестиста ю во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И питома баше доилицею ея, дне от дне растяше от-

роковица, тело млеком растяше, а душа Святаго Духа наполняшеся. Лучи же ся девици деснаго //208 естества и молитвы плод, и толма бысть любящи учение, якоже чудитися отцу ея о толице любви учения ея. Вести же разшедшейся по всем градом о мудрости ея и о блазем учении ея и о телесней утвари, бяше бо лепа лицом. Красота же ея многы славныа князя на любление приведе ко отцу ея, кождо их тшашеся, дабы пояти ю в жену сыну своему, и всем часто присылающимся к отцу ея. Он же отвещеваше: «Воля Господня да будет». Един же преодолеваше славным своим княжением и богатством, прислав к отцу ея испроси дщерь его за сын свой. И пришедши ей в возраст 12 лет, и нача отец ея глаголати княгини своей: «Нама уже лепо дати Предслава за князь», - тако бо нарекоста ей имя преже крещения ея. Она же глагола ему: «Да како Бог хочет //208 адв. и твоя, княже, воля, тако да будет».

Тогда слышавши Предслава, размышляше в себе, глаголющи, паче же реку, от Святаго Духа наплняшеся мысль ея, и рече в себе: «Како се будет, оже отец мой мыслит припряхи мя мужеву? То аще тако будет, то печали мира сего никакоже лзе гоньзнути». Паки в себе рече: «Что бо успеха преже нас бывшии родове наши? И женишася, посягаша и княжиша, нь не вечноваша, житие их мимотече и слава их погибе, яко прах и хужее паучины. А иже прежняя жены, въземше мужскую крепость, поидоша въслед Христа Жениха своего, предаша телеса своя на раны и главы своя мечеви, а другыя аще железу выа своя не преклониша, нь духовным мечем отсекоша от себе плотскыя сласти, предаваше телеса своя на пост и на //209 бдение и коленное поклоняние и на земли легание, то тии суть памятни на земли и имена их написана на небесех, и тамо с аггелы безпрестани славят Бога. А си слава есть прах и пепел и яко дым разходится и яко пара водная погыбает». И тако ей размышляючи в сердци своем, а ум ея больма на Божию любовь подвизашеся. И единою положися на сердци ея таково помышление, рече бо в себе: «Не се ли бы луче всего житиа сего было, да бых ся постригла в чръници и была подо игуменьею, повинующися сестрам и учащися како страх Божий утвердити в сердци своем и како течение скончати». Сия на уме своем положивши и утаившися отца своего и матери и всех домашних, и иде в монастырь.

В та же лета бяше княгини Романоваа игуменьею. Прииде //209 адв. к той, просящи прияти аггельскаго образа и причтатися ту сущим инокиням и быти подо игом Христовым. Видевши же она блаженнаа жена юности ея и возраст цветущий оней и смятеся и нача телом утерпати и сердцем ужасатися, и лицом на землю пре-

клоньши, на дълг час ничуци и восклоньшися, и возревши на юность ея, воздохну и прослезившися, глагола ей: «Чадо мое! како могу се сотворити? Отец твой уведев, со всяким гневом возложит вред на главу мою. И еще же юна еси возрастом, не можеши понести тяготы мнишескаго жытия. И како можеши оставити княжение и славу мира сего?» Отвещавши же блаженнаа отроковица: «Госпоже и мати! Вся видимаа мира сего красна суть и славна, но въскоре минуют, яко сон или цвет //210 увядает; вечнаа же и невидимая въвеки пребывают, якоже Писание глаголет: Око не виде, ни ухо слыша, ни на сердце человеку взыде иже уготова Бог любящим Его. Или отца моего ради не хочещи мене острищи? Не бойся, госпоже моя; убойся Господа владеющаго всею тварию и не отлучи мене от аггельскаго чина». Блаженнаа же княини удивившеса разуму отроковица и любви ея яже к Богу, повеле воли ея быти. И огласив ю иерей, и остриже ю, и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в черныя ризы, и благослови ю игумения благословением святых отец, и рече ей: «Буди, чадо, последствующи преже тебе бывшим женам Февронии и Еупраксии и инех множество, иже Христа ради пострадаша, и Господь Бог даст ти победу и силу на супротивника нашего диявола». И тако ей //210 адв. рекши отпусти ю в келию свою.

Уведев же сиа отец ея, скоро иде в монастырь и жалостно тръзаше власы главы своя, и любезно целоваше ю, глаголя: «Горе мне, чадо мое! Почто ми сиче сотворила еси и печаль души моей принесе? Почто ми преже сего мысли сея не явила еси? Люте мне, чадо мое сладкое, жалости сердца моего! О горе мне, чадо мое милое! Какое гоньзнет доброта твоя вражые пронырство? Уже достоини ми плакати оструплению душею к Господу Богу моему да видеша в чрьтог Царствия Его». Жалость же бысть всем в дому его о ней. Преподобная же Еуфросиния сего всего небрежаша жалости отца своего, но яко доблий храбор, въоружившеса на супротивника своего диявола, пребываша в монастыри, повину- //211 ющися игумении и сестрам всем и всех преспеваючи постом и молитвами и бдении ношными. И оттоле паче подвижнейши нача быти, собираючи мысли благыя в сердце своем, яко пчела сот.

И пребывши неколико время в монастыри, и потом проси у епископа сущаго тогда нарицаемаго Илью, правящаго стол святое Софеи в Полотьсце, дабы ей велел ту пребыти в церкви святей Софеи в гольбци камене. И повеле ей да пребывает ту. Вшедши же, начат подвижнейши подвиг постнический восприимати. И начат книги писати своима рукама, и наем емлюци требующим даяше. Пребываючи же ей ту неколико время.

В едину ночь возлеже, опочивати хотящи от многаго стояния в молитвах яже к Богу, //211 адв. виде видение: поим ю аггел и веде ю идеже бе церковьца Святаго Спаса метохия Святыя Софии, яже зовется от людей Селце. И ту показа ей аггел Господень, глаголя: «Еуфросиние! zde ти подобает быти». Она же убуждшыся, дивляшесе в себе, глаголющи: «Что хочет ми се быти?» Тоя же нощи виде трищи. И възбудившыся от сна, со страхом вста, славословяще Бога и глаголющи: «Слава Тобе, Боже, слава Тобе яко сподоби мя в нынешнюю ночь видети святое лице аггельское». И по сем нача псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое. И пакы к Тобе привергохся от ютробы матери моея. Бог мой еси Ты, яко восхоте, тако и сотвори на мне, рабе Твоей». И кончаваше утренюю. Тоя же нощи явися епископу Илии тый же аггел, глаголя: //212 «Введи ю, рабу Божию Ефросинию, в церковьцу Святаго Спаса на рекомое Селце место, бо то святое есть, яко достойна есть Царству Небесному, яко миро благовонно възходит мольтва ея к Господу и яко венец на главе цареви тако почивает Дух Святыи на ней, и яко солнце сияет по всей земли тако житие ея просияет предо аггелы Божии». Епископ же воста вьскоре со страхом и трепетом, прииде к ней. Еуфросиния же видевши его, поклонися ему и рече: «Благослови, владыко святыи». Он же глагола: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти терпение и силу на всех вразех видимых и невидимых». Она же поклонившыся, рече: «Аминь. Буди мне по глаголу твоему, владыко святыи». И седоста. Отверз же блаженный епископ уста своя, начат беседовати //212 адв. о спасении души. блаженная же Еуфросиния принимаше словеса его яко семена в житницу душа своя и плодящи ово 30, ово 60 или 100. Много же побеседовав с нею и се прирече ей, глаголя: «Дщи! хошу ти рещи слово, ты же с любовию прими е». Она же рече: «Рада, отче преподобне, приму слово твое яко дар многоценен». И глагола ей епископ: «Веси ли, чадо: се церковь есть соборная идеже седиши, ту вси человеци собираются, и тебе не лепо zde пребывати. То се есть церковьца Святаго Спаса в Селци, идеже братья наша лежат — преже нас бывшии епископи. Негли Бог поспешит молитвами их и трудом твоим, и возградит место то велико». Еуфросиния же слышавши от епископа яко тако изглагола ей, и возрадовася душею и возвеселися //213 сердцем, и явлению аггелову веру имши еже виде и слыша от него, глагола епископу: «Бог да поспешит ми, отче, молитвами твоими святыми».

Призвав же епископ князя Бориса стрья ея, и отца ея Георгья, и преподобную Еуфросинию, и честныа мужа, и постави я сам по-

слухы, рек: «Се отдаваю Еуфросинии место святого Спаса при вас, да по моем животе никтоже не посудит моего даниа». Се слышавше князи оба и бояре все от епископа, и поклонистася ему, глаголюще тако: «Ей, владыко святой, се ти есть Бог положил на сердци твоём, еже сице умыслил отроковици сей попечение оней». Еуфросинии же реша: «Ты же иди и послушай епископа, еже ти велит, тако створи, то есть отец всем нам, того подобает слушати». //213 адв. Еуфросиния же возревши на ня осклабленным лицом и рече им: «Рада иду, яко Бог повелит ми, тако и будет, воля Господня да будет о мне». Князи же и бояре все слышавше от преподобных Еуфросинии глагол сий, возрадовашеся и приемше благословение от епископа и поклонившеся преподобной Еуфросинии, и целоваше ю любезным целованием, ехаша в дома своя.

Еуфросиния же поклонившися в Святей Софеи и благословившися от епископа, и тоя ноци въставши, поимши с собою едину черноризицу, прииде на место зовомое Селце, идеже есть церковьца Святого Спаса. И вшедши в церковь, и поклонившися, возгласи сице: «Ты, Господи, заповеда святым Своим апостолом рек: Не носите с собою ничесоже, токмо //214 жезл. Се аз Твоему словеси последующи, изыдох на место се ничтоже носящи, но точию Твое слово в себе имущи еже рещи «Господи помилуй». Еще же за все имею книги сия, имиже утешает ми ся душа и сердце веселит. Лише же сих триех хлеб не имам ничтоже, но токмо Тебе помощника и крмителя, Ты бо еси отец убогим, нагим одение, обидимым помощник, ненадеющимся надеяние, и буди имя Твое благословено на рабе Твоей Еуфросинии отселе и до века. Аминь». Сице рекши и изшедши из церкви, нача подвижьнеши быти на молитву яже к Богу. И ту ей пребывающей неколико время.

И тако посла ко отцу своему, глаголющи: «Пусти ко мне сестру мою Городи- //214 адв. славу,- тако ей беста имя нарекла родителя,- да научится,- рече,- грамоте». Он же пусти ю к ней. Она же с прилежанием учаше ю спасению души, сия же со прилежанием приимаше, яко нива плодovита, умягчивши сердце свое, и глаголаше: «Господь Бог да устроит ми на спасение души моей твоими святыми, госпоже, молитвами». Сие рекши ей. Преподобная же Еуфросиния введши ю в церковь и повеле иереєви, огласивши, облещи ю в черньческия ризы, и нарече имя ей Евдокия. И по малех днех присла отец к ней, глаголя: «Пусти уже сестру свою ко мне». Она же отвеща: «Еще не извыче всей грамоте». Уведев же отец ея яко утаи его постриже ю, и възьярися на преподобную Еуфросинию, сердцем горя приехав к монастыреви //215 и глагола: «Чадо мое!

что створи! Приложи ми сетование к сетованию и души моей печаль к печали». И сия ему глаголющу от горести сердца своего, реками слез часто изливаше от оочию своею, любезно дръжа Евдокею и глаголя: «Чадо моя! на се ли вас родих или на се вас мати воспита? Ужели ваю брак уготовах, ужели чертог и брачныя ризы ваю на сетование положих собе? Чада моя милая, что ми возраста? В радости место горькия печали сердце мое наполниста». Все же бояре его слышавше жалость князя своего, горко плакахуся о напрасней печали князя своего. Блаженная же Еуфросиния отвещаваше ко отцу своему: «Что ради печалуешься на мя? Имеев печальника и помощника единого Бога». Отец же ея малу утеху прим от словесе //215 адв. си преподобныя Еуфросинии, еха в дом свой. И Евдокия же пребываше в монастыри, повинующися сестре своей. Блаженная же Еуфросиния трудом многим моляшеся к Богу о месте том дабы е устроил Бог.

Беше же во граде княжна Борисовна именем Звенислава. И принесе всю свою утварь златую и ризы многоценны ко Еуфросинии, и рече ей: «Госпоже и сестро! Вся красная мира сего ни во чтоже ми ся мнит. Сия вся даю Святому Спасу, а сама хочу поклонити главу свою поидо иго Христово». Она же прият ю с радостию, и повеле иерееви пострици ю, и нарече имя ей Еупраксия. И тако начаста пребывати в монастыри в едину мысль в молитвах яже к Богу. И тако бя- //216 ше видети, яко едина душа в дву телесу.

И по сем блаженная Еуфросиния заложи церковь камену Святаго Спаса, и от начатка доспе за 30 недель. И се хочу вам, братие, чюдо сказати. Бе муж именем Иван приставник над делатели церковными, к немуже прихожаше многажды глас свитающу дни, глагола: «О Иване! востани и поиди на дело Вседръжителя Спаса». И во един от дний встав, прииде ко блаженной Еуфросинии и рече ей: «Ты ли, госпоже, присылаеш понужати мене на дело?» Она же рече: «Ни». И паки рассмотривши премудрая жена рече ему: «Аще и не аз тя возбужаю, а кто тя ни позывает на таковое дело, того послушай прилежно с потщанием». И паки другое чюдо скажу вам, добрии //216 адв. послушници. Уже скончаней бывши церкви и мало недоставшим плитам, нечим бяше верха скончати, и поискавше не обретоша ничтоже. И печаловашеся о том Еуфросиния, и вздохнувши рече: «Слава Тебе, Владыко вседръжителю и человеколюбче, даровавый си нам болшая, то дай нам и меньшая, имже свершится церковь Твоя». И тако ей помольшися, заутра по устроению Божию обретошася в печи плиты. И того дни свершиша церковь и крест возставиша. Преподобная же Еуфросиния видевш

соврѣшену церковь, возрадовася душею, и бысть священіе и велиа радость всем христьяном. И собращася князи и сильнии мужие, и иноки и инокиня, и простиі людіе, и бысть трѣ- //217 жество велие, и празноваша дни многи, и разыдошася каждо въсвоися. Видевши блаженная яко исполнил естъ Бог желаніе сердца ея, и вшедши в церковь паде ниц на земли, и въздохнувши от глубины душа, лице свое мочаши слезами и начат глаголати: «Ты, Господи сердце-видѣче, благодателю, Боже богом, милостивый Господи! призри на храм Твой яже создах во имя Твое, якоже рече Соломон: Вышний не в рукотвореных церквах живет. Ты же, Господи, призри на мя на рабу Твою Еуфросинию и на рабыня Твоя сия, яже собрах во имя Твое, да приимше иго Твое легкое на выя своя поидут вслед Тебе, и сътвори я овца двора Твоего и буди им пастух и дверник, да ни едино от них не будет въсхыщено волком губителем дия- //217 адв. волком. Буди им, Господи, оружие и забрала, да не придет нань зло, ни рана не подвижится к телесем нашим, и не погуби нас со безаконіи нашими, на Тя бо упование наше положихом, яко Ты еси Бог знающим Тя, и Тобе хвалу воспушаю до последняго моего издыханія, вѣеки, аминь».

Сетры же сице учаше, глаголющи: «Се собрах вы, яко кокош птенца под креле свои, и в паствину, яко овца, да пасетеса в заповедех Божиих. Да и аз веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды ваша трудовныя, и толик дождь проливаю к вам учением. А нивы ваша во едину меру стоят, не растуше ни поступающе горе, а год приспеваает во свершение и лопата на гумне лежит. Но боюся егда будет плевел //218 в вас и предани будете огню негасимому. Потщитеса, чада моя, убежати сих всех и сотворитеса пшеница чиста и смелитеса в жръновах смиреніем и молитвами и постом, да хлеб чист принесетеса на трапезу Христову». Сице же ей всегда учаше и безпрестани, яко мати чадолюбивая г детям своим любовь показующи. Мы же на предлежащая возвратимся.

Видевши же преподобная Еуфросинія монастырь свой украшен и всего блага исполнен, умысли создати вторую церковь камену Святей Богородици. И ту свершивши и иконами украси и освятивъши, предаст ю мнихом. И бысть монастырь велий.

Видевши же блаженная монастыря два устроена превелика зело и пребогата, и рече //218 адв. в себе: «Слава Тобе, Владыко, благодарю Тя, святыи; что есмь восхотела, то дал ми еси и скончал еси, Господи, желаніе сердца моего». И паки рече: «Помилуй мя, Господи, и скончай прошение мое, да бых видела Пречистую Богородицу Одигитрию в сей святей церкви». И посла слугу своего

Михаила в Царьград к цареви нарицаемому именем Мануилу и к патриарху Луце з дары многоценными, просящи от нею иконы святыя Богородица, еже бе еуаггалист Лука написа 3 иконы еще при животе святыя Богородица и постави едину во Ерусалиме, а другую во Цариграде, а третью в Ефесе. Она же с прилежанием прошаше Ефеския иконы святыя Богородица. Видев же царь любовь ея и посла в Ефес семьсот оружник своих. И шедше прине- //219 соша икону святыя Богородица в Царьград. Патриарх же Лука собра епископы и собор весь во Святую Софию и благословив даст ю слуге преподобныя Еуфросинии. Она же внесши в церковь Святыя Богородица, постави ю, и въздевши руке, и рече: «Слава Тебе, Господи, слава Тобе и еще реку: Слава Тебе, Владыко, сподобивый мя видети в днешний образ Матере Своея». И се рекши, украси ю златом и камением многоценным и устави по вся вторники носити ю по святым церквам. Украси же всю землю Полотскую своима боголепныма монастырема.

И видевши яко просвети Бог монастыря ея, и възже, глаголющи: «Абы ми дойти святаго града Иерусалима и по- //219 адв. клонитися Гробу Господню и святым местом, видети и целовати и тамо живот свой скончати». Видевши же стадо божественных овец сокуплено множество и радовашеся им яко своему спасению, и на всяк день учаше сестры своя: старыя учаше терпению и възсдержанию, уныя же учаше душевней чистоте и безстрастию телесному, говееанию образну, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну, ядению и питью безмолвну, при старейшей молчати, мудрейших послушати, к старейшим покорение, к точным и меньшим любовь без лицемериа, мало вещати, а множае разумети. Тако бо баше дан дар сей блаженной Еуфросинии от Бога: аще кто ея вопрошаше о коей вещи, она //220 ему разрешаше чему быти, и кто ея послушаше, той добро получаше, небо¹ хотяше видети кого которающася: ни князя со князем, ни болярина з болярином, ни от простых кого со своим другом, но всех хотяше имети яко едину душу.

Посла же по всей братьи своей поведаящи им мысль свою, оже восхоте ити во Иерусалим. Они же слышавше весть сию, с жалостию многию съехашася отвсюду ко блаженной Еуфросинии и моляхут ея со слезами дабы их не оставила сирых. Она же их тешаше благым смыслом своим, яко мати дети своя любящи. И бе любим ей брат Вячеслав. Приеха и той к сестре своей Еуфросинии со княинею и з детми своими. И пришед поклонися ей и рече: «Госпоже моя мати и сестро! что оставляеши мя, правителю души моей //220 адв. и свете очию моею!» И горко ему плачущуся. Блажен-

наа же Еуфросиниа повеле ему ити к домови, дети же его повеле оставити у сестры своея Евдокеи. Дан же бысть дар блаженней Еуфросинии от Бога: аще кого зряше оочима своима, то разумеяше, в коем человеце сосуд будет избран Богови. Тогда же преблаженнаа Еуфросиниа видевши братаине свои и рече има: «Хощу ваю обручити Жениху безсмертному и ввести в чертог Царства Его». Она же послушающема, усладися душа ея паче сота медвена словесем преблаженныя Еуфросинии и падше на ногу ея глаголаста к ней: «Воля Господня да будет и твоя святая молитва; якоже хощеши створи нама, госпоже». Преподобная же Еуфросиниа с радостию и с спешением призвавши брата своего и рече ему: «Аз хощу постри- //221 щи Кироанну и Ольгу», тако бо и беста нарекла родителя ею. Смяте же ся отец ею о словеси сем и рече: «Госпоже моя! что ми хощеши створити! Два плача прилагаеши души моей: да плачуся отхода твоего ради и сетую чаду дея своею». Мати же ею жалостно тръзашеся. Блаженая же Еуфросиниа, пославши, призва епископа, тогда стол правяща Святое Софеи нарицаемаго Дионисия, и введши ею в церковь, и повеле острищи ею, и нарече имя Кироанне Агафия, а Ользе Еуфимия, и благословивши и благословением святых отец.

Сама же блаженнаа Еуфросиниа, положивши великое устроение обема монастырема, братии и сестрам, и даст дръжати и рядити сестре своей Евдокеи оба монастыря. Сама же, поклонившись в церкви Святого Спаса и у Святое Богородици //221 адв. и рече: «Господи сердцевидче! се оставляю дом Твой незатворен никому же, Ты же, Господи, не затвори от нас Небеснаго Ти Царствия». И тако поиде во Иерусалим, поимши с собою брата своего Давида и сестру свою Еупраксию. Вся же братия горко плакахуся отхода ради госпожа своя. И вси гражане выидоша проводити ея, старии плакаху, яко дочери, ркуще: «Увы нам, вожу старости нашея, просвещение души нашей, подпоре немощи нашей!» Юнии же глаголаху: «Камо заходиши, свете оочию нашею! Кто нашу юность укрепит, воздръжание юности нашея? Не оставляй нас сиры, но в молитвах своих не забывай нас». Она же целовавши всех, благословивши и возревши на небо, рече: «Ты, Господи сердцевидче, ходивый со Аврамом, иди и с нами, рабы Твоими, с Еуфросинию и с Давыдом и с Еупраксиею».

И тако поидоша //222 все еже суще с нею. О дивное чудо! Не бывавши ни в коей стране, ни во граде, ни в селе, ныне же взявши мужескую крепость премину вся грады и власти и приимаше от всех князей честь велику. И тако пришедши в страны, и сrete ю

царь, идыи на Угры, с великою честию, посла ю в Царьград. Она же пришедши и вшедши в великую церковь Святыя София, и поклонися та же и всем святым Божиим церквам, и благословися от патриарха, и покупивши разноличныя фимияны и кадельницу злату, и иде во Иерусалим. И пришедши во Иерусалим, посла слугу своего Михаила тогда сущему патриарху, глаголющи: «Владыка святыи! створи милость на мне, повели да отворят ми ся врата Христова». Он же повеле прошению ея быти. Пришедших ко вратом паде на земли, глаголющи: «Господи Иисусе Христе, не вмени ми сего // 222 адв. в грех, занеже изволих по стопам Твоим ходити». И внидох во святыи град сий, и целовавши врата и сущии с нею. И вниде во град, и иде ко Гробу Господню. И пришедши поклонися и целова Гроб Господень и сущии с нею. И покати Гроб Господень златоу кадельницею и многоразличными фимияны и изыде. И обита у святое Богородици в Руском монастыри. И во второй день иде второе ко Гробу Господню и такоже створи: поклонися и целова и, покадивши, изыде. В третий же день то же створи и, давши злата много и поставивши кадельницу злату на Гробе и многоразличныя фимияны, возревши очима своима и руже воздевши на небо, и со слезами воздохнувши из глубины сердца, глаголаше: «Господи Иисусе Христе Сыне Божий, рожейся от Приснодевы Мариа спасения ради нашего! Рекл еси: Просите и примете. Аз же, //223 грешная, егоже просих получих от Тебе, Владыко. Се же и еще прошу у Тебе, милостиве, да сконьчаю место прошения моего: прими дух мой от мене во святем граде Твоем Иерусалиме и пресели мя в Вышний Град Твой Иерусалим, и покой мя на лоне патриарха Авраама со всеми угожьшими, аминь». И сице ей глаголавши изыде в прежереченый монастырь Святыя Богородица, идеже бе обитала.

Ту же посещением Божиим впаде в недуг и нача болети. И лежащи на ложи своем, глаголаше: «Слава Тебе, Владыко! яко восхоте и створи на мне, рабе Твоей». И тоя же ради болезни не може ити на Иердан. Иде брат ея Давыд и сестра Еупраксия и сущии с ними. Она же лежащи на ложи своем, хваляше Бога, глаголющи: «Господи! призри на рабу Твою Еуфросинию и помилуй мя». И придоша бывше на //223 адв. Иердане и принесоша ей воды от Иордана. Она же с радостию воставши и приемши и пивши, и облиая по всему телу своему, и возлегши на ложи и рече: «Благословен Бог, просвещая всякого человека грядущаго в мир! Въвеки молюся человеколюбивому Богу, ревнующи Петрову покаанию, еже во отвержении не отчаявша себе, но плакася горко. Господи! примый того покаание, прими и мене, недостойную рабу Твою Еуфроси-

нию, молящуся на супротивника своего диавола, да не възглаголет ми на Страшнем суде ничтоже пред Тобою, Господи, он злый раб, въступих бо ногама своима на змиевую его главу и супротивихся дрзости его оканной, надеющихся на Твое человеколюбие, Господи». И услыша Бог молитву ея, и посла аггела Своего к ней, глаголюща: «Блажена //224 ты еси в женах, благословен труд твой. Се уже отвързоша ти ся двери породныя и все аггели собращася, држашче свеща, чающе твоего сретения. А дар егоже просиши у Бога даст ти ся». И се рек аггел, отиде от нея. Блаженнаа же Еуфросиния возрадовася душею и въскоре посла в Лавру святого Савы, глаголющи: «Се уже приспе время, да же мя Бог покоит. И примете мя, а бых легла в церкви Святого Савы». Отвещаша же ту сиичи иноци, глаголюще: «Имеем запрещение от святого Савы оже жены не примати никоюже. Но се ти есть манастирь святыя Богородица Феодосиев опций, в немже лежат святыя жены: мати святого Савы, и мати святого Феодосия, и мати святую безмезднику Козмы и Дамияна именем Феодотия, и инии мнози святии. Ту ти подобает лещи». Пришедшу же посланному от нея //224 адв. и возвести Еуфросинии.

Она же о всем похвали Бога и, пославши, купи гроб в комаре Святыя Богородица. Лежаше же в болезни своей 24 дни и познася при скончании и рече: «Призовите ми прозвитера да ми даст причащение Святых Таин, уже бо зватай близ предстоит ждый повеления Владычня». И прииде прозвитер несый причащение. Она же въставши, поклонися трижды, и приемши Пречистое Тело и Честную Кровь Христову, и возлеже на одре своем, и предаст душу свою в руце Бога жива месяца мая в 24, иде в Покой Небесный. Давыд же и Еупраксия и с прочими спряташа тело ея честно.

Кыим же языком, братие, достоин ми похвалити светозарную память преблаженныя невесты Христовы Еуфросиние! Бяшет бо помощ- //225 ница обидимым, скорбящим утешение, нагим одеание, больным посещение и спроста рещи всем всяка бысть. Еуфросиния убо сердце свое напаяше Божиа премудрости, Еуфросиния — неувядающий цвет райсаго сада. Еуфросиния — небопарный орел, попаривший от запада до востока, яко луча солнечнаа просветившая землю Полотьскую. Тем же, братие, хвалится Селунь о святом Димитрии, а Вышегород мученикома Борисом и Глебом; аз же хваляся: блажен сей ты, граде Полоцкый, такову леторасль возрастиый — преподобную Еуфросинию. Блажени и людие, живущеи в граде том, блажени родители твои, блажена утроба, от неяже изыде преподобнаа госпожа Еуфросиния. Блажено рожество ея, блажено воспитание ея, блажен //225 адв. и возраст ея, Еуфросинии

достохвалныя. Блажен труд твой и подвижи яже к Богу, блажен и монастырь твой, блажени и живушии в монастыри Святаго Спаса и Святыя Богородица, блажени и людие, послужившеи тебе. Но, о преблаженная невеста Христа Бога нашего, молися к Богу о стаде своем, еже еси совокупила о Христе, яко Тому подобает всяка слава, честь и поклоняние с Отцем и со Святым Духом ныне и присно и в веки веком. Аминь.

Рэдакцыя зборнікаў Варыянт 2

Асноўны тэкст: РНБ, Ф.І. 270.

Розначытанні: РНБ, Пагод. № 869.....А

РДАСА, Ф. 196, № 357.....Б

РДБ, Ф. 212, № 11.....В

БАН, Арх.К., № 26.....Г

РДБ, Ф. 299, № 631.....Д

Месяца майя в 23¹.

Житие ² блаженных³ и преподобных⁴ Ефросении⁵,
игуменьи Вседержителя⁶ Святаго⁷ Спаса и Пречистыя Его Матери⁸
в Полотысте граде.

Господи⁹ ¹⁰.

Благословен Господь Бог Израилев, Бог Авраамов, Бог Исааков, Бог Ияковль, несть Бог мертвых, но живых. Праведнии бо и по смерти живи суть, якоже Соломон в притчах глаголет: «Праведницы вовек живут, и от Господа мзда им, и строение их¹¹ от Вышняго. Сего ради приимут венец из руки Господня», якоже и бысть. Еже на предидушее скажем¹²: снидетеса, сущии в пустынях и в го-

¹ Дад.: день — А; 24 — Б; 24 день — ВГ; 24 — Д;

² дад.: и жизнь — Б, и подвиг — ВГ; и жизнь и подвиг — Д;

³ няма — Б; святаыя — Д;

⁴ и преподобныя — няма — А; и преподобныя матере наша — Б;

⁵ дад.: Полоцкия — Б;

⁶ няма — Б;

⁷ няма — ВГ;

⁸ и Пречистыя Его Матери — няма — А; и пречистыя Богородицы — Б;

⁹ в Полотысте граде. Господи — няма — Б; в Полотыстем граде — Г; в граде Полоцку — Д;

¹⁰ дад.: благослови — А, благослови, отче — В;

¹¹ няма — АД;

¹² дад.: и о сих же сиче скажем — БВ, и о сих сиче — Г;

рах, житие анггельска имуща, старии немощь отложше, юнии яко елени скачюще, вси снидетесь. Хошу бо вы представити трапезу от бращен¹³ сих, да явше¹⁴ возвеселитесь¹⁵ душами вашими. Се бо есть трапеза¹⁶ нетлеющих брашен, иже гортань услаждает¹⁷ и чрево насыщает, а си душа веселящи¹⁸ и ум укрепляющи на подвиг¹⁹ добрых дел. Сея бо яди, братие²⁰, аще кто насытитися, не ждета паки²¹, якоже речено есть в Писании: «Не заморит²² Господь гладом душа праведных». Мы же на предлежащее²³ возвратимся, о немже начахом повесть сию. Вы же, блазии, послушайте,²⁴ князи и²⁵ бояре и церковници²⁶, вы, честнии собори святых, сущих в монастырех,²⁷ и послушайте прилежно, отвръзше ушеса своя и умягчивше нивы сердец ваших, и примете многоспасенаго жития²⁸, и послушайте жены сея преподобныя святыя подвиги и труд и любовь яже к Богу²⁹. Яже предпидуше скажем, како родися или от ких³⁰ родителей, како воспитан³¹ или //1 адв. како возрасте, в кою ли меру потече вослед Жениха своего Христа. Но³² инде скажем, а от³³ сих по ряду сице есть³⁴.

Был князь Полотцкий³⁵ именем Всеслав, ть имеяше сыны многы. И беяше у³⁶ него сын менший³⁷ Георгий именем, от негоже родися сия³⁸ блаженная отроковица. Родителя же ея възрадоваста-

---

¹³ брашен — А — Д;

¹⁴ ядше — А — Д;

¹⁵ возвеселимся — А;

¹⁶ трапезеза — А;

¹⁷ наслажают — А;

¹⁸ веселящися — А;

¹⁹ подвиги — А — Д;

²⁰ няма — А;

²¹ вовеки — А;

²² уморит — Б;

²³ преднее — Д;

²⁴ дад.: или — А;

²⁵ или — А;

²⁶ церковъцы — Д;

²⁷ дад.: и простии людие, снидятся на новое слышание — А — Д;

²⁸ жита — А;

²⁹ Господу — БВ;

³⁰ коих — БД;

³¹ ся воспита — Б — Д;

³² и о той — А;

³³ о — А — Д;

³⁴ по ряду сице есть — сице есть по ряду — А;

³⁵ в Полотсте граде — А, в Полотску — Б — Г, в граде Полоцьку — Д;

³⁶ в — Д;

³⁷ няма — А;

³⁸ няма — БВД;

ся о рожестве ея со всем домом своим. И по днех тех повелеста крестити ю, и крестиста ю во имя Отца и Сына и Святаго Духа³⁹. И питама⁴⁰ беяше доилицею⁴¹ своею, день от дне растяше отроковица, тело млеко питаемо⁴² растяше, а душа ея⁴³ Святаго Духа наполняшеся. Лучи⁴⁴ же ся девици деснаго естества и молитвы плод⁴⁵. Повелена бысть родителема своима учити грамоте⁴⁶, и толма бысть любяще учение, якоже чюдитися отцю ея о толице⁴⁷ любви учению ея⁴⁸. Вестъ же разшедшися по всем⁴⁹ градом о мудрости ея и о блазем учении ея и о телесней твории⁵⁰ ея, бяше бо лепа лицом. Красота же ея многы славныя князи на любовь приведе ко отцу ея, якоже пояти ю невесту сыну своему⁵¹, и всем⁴⁹ часто присылающимся⁵² ко отцу ея. Отец же ея же отвещеваше⁵³: «Воля Господня да будет». Един же преодолеваше славным своим княжением и богатством, прислав ко отцю ея⁵⁴ испроси дщерь его за сына своего. И пришедши ей во възраст, и бысть ей 12 лет. И виде отец ея, и нача глаголати от⁵⁵ княгини своей: «Нам уже лепо дати Предслава за князь⁵⁶». Она же глагола ему: «Да яко⁵⁷ Бог хошет и твоя, княже, воля, тако⁵⁸ да будет».

Тогда слышав- //2 ши Передислава, тако бо бяше ей наречено имя родителема своима⁵⁹ преже святаго крещения, размышляше же в себе, глаголюще, паче же реку⁶⁰, от Святаго Духа наполняше-

³⁹ няма — Д;

⁴⁰ питама — А — Г, потом — Д;

⁴¹ кормилицею — Д;

⁴² няма — Д;

⁴³ душа ея — няма — Д;

⁴⁴ случи — Д;

⁴⁵ и молитвы плод — плод молитвыи — А;

⁴⁶ повелена бысть родителема своима учити грамоте — няма — А — Д;

⁴⁷ няма — Д;

⁴⁸ якоже чюдитися отцю ея о толице любви учению ея — няма — А;

⁴⁹ няма — Д;

⁵⁰ твари — А — Д;

⁵¹ за сын свой — А;

⁵² дад.: за сын свой — А;

⁵³ дад.: к ним — А;

⁵⁴ якоже пояти ю невесту...ко отцю ея — няма — Д;

⁵⁵ няма — А — Д;

⁵⁶ Предслава за князь — за Предислава князя — А — Г, дщерь свою мужеву за князя — Д;

⁵⁷ да яко — тако — А, да како — В — Г;

⁵⁸ ему... воля, тако — няма — Д;

⁵⁹ родителема своима — няма — Д;

⁶⁰ няма — Д;

ся мысль ея, и рече в себе⁶¹, глаголя⁶²: «Како си будет, иже отец⁶³ мыслит припряхи⁶⁴ мя мужеви? То аще тако будет, то печаль мира⁶⁵ сего⁶⁶ гоньзнути никакоже лзе». Паки себе рече⁶⁷: «Убо⁶⁸ что успеха прежде⁶⁹ нас бывши родове наши? Женишася и посягаша и княжиша, но не вечноваше⁷⁰, житие их мимотече и слава их погиге, яко прах и хужше паучины. А иже прежняя жены, взявше мужскую крепость и поидоша вслед Жениха своего Христа⁷¹, предаша телеса своя ранам⁷² и главы своя мечеви⁷³, а другия паче: железа⁷⁴ выа своя⁷⁵ преклониша,⁷⁶ духовным мечем отсекоша от себе плотския сласти⁷⁷, предаша телеса своя на пост и на бдение и⁷⁸ коленное поклоняние и на земли легание⁷⁹, то тии суть памятни на земли и имена их написаны на небесех, и тамо⁸⁰ со ангелы безпрестани⁸¹ славят Бога. А сия слава есть прах и попел⁸² и яко дым расходится⁸³ и яко пора⁸⁴ водная погигает⁸⁵». И тако и⁸⁶ размышляющи⁸⁷ во сердци своем⁸⁸, а ум ея болма⁸⁹ на Божию любовь подзашеся⁹⁰.

---

⁶¹ и рече в себе — оле от Святаго Духа наполняешся мысль ея — Д;

⁶² воли — А, оле — Б — Г;

⁶³ дад.: мой — А;

⁶⁴ причтати — А;

⁶⁵ мужа — Д;

⁶⁶ дад.: не — А;

⁶⁷ себе рече — в себе рече — А, рече в себе — В — Д;

⁶⁸ но — А — Д;

⁶⁹ при — А;

⁷⁰ вечно — Д;

⁷¹ Жениха своего Христа — Христа, Жениха своего — БВ;

⁷² на раны — А — Д;

⁷³ предаша — Б — Д;

⁷⁴ железу — А — Д;

⁷⁵ дад.: не — А — Д;

⁷⁶ дад.:но — А — Д;

⁷⁷ страсти — Д;

⁷⁸ бдение и — няма — Б — Д;

⁷⁹ и на земли легание — няма — ВГ;

⁸⁰ тако — А;

⁸¹ непрестанно — Д;

⁸² пепел — АВД;

⁸³ разыдется — А;

⁸⁴ пара — АВД;

⁸⁵ и яко пора водная погигает — няма — БГ;

⁸⁶ ей — А — Д;

⁸⁷ помышляющи — А;

⁸⁸ няма — Д;

⁸⁹ боле — А;

⁹⁰ подвизашеся — А — Д;

И⁹¹ единою положиши на сердца ея таково помышление, рече бо в себе: «Не си ли бы лучше⁹² всего жития⁹³ было, да бых ся постригла в чернице и была бых под игуменью, повинующися сестрам и учашия⁹⁴ како утвердити в сердца своем страх Божий⁹⁵ и како течение скончати⁹⁶». И се на уме //2 адв. си положиши и иде в монастырь, утаившися отца своего⁹⁷ и матери и всех своих⁹⁸ домашних⁹⁹.

В та же лета бяше¹⁰⁰ княгини Романовая черница. И прииде к той, просящи прияти от нее ангельский оброз¹⁰¹ и причтатися ту сущим черницам¹⁰² и быти под игом Христовым. Видевши она блаженная жена¹⁰³ уньсть ея и возраст цветуще оней¹⁰⁴ и не хотящи стрищи ея, и смятесе, и начат телом утерпати и сердцем ужасатися, и лице на землю приклонши, на долг час ничющи, восклонишися, и возревши на уность ея, и въздохнувши и прослезившися, и глагола ей: «Чадо мое! како могу се сотворити? Отец¹⁰⁵ увидев¹⁰⁶, со всяцем гневом возложит вред на главу мою. И еще же юна еси възрастом, не можеш понести тягота¹⁰⁷ мнишескаго жития. И како можеш оставити княжение и славу мира сего?» Отвещаши же блаженная отроковица¹⁰⁸: «Ей, госпоже¹⁰⁹ и мати! Вся мира сего видемая красна¹¹⁰ суть и славна, но вскоре погибает¹¹¹, яко сон или цвет уведает; вечная же невидима¹¹², но¹¹³ вьвеки пребывают,

⁹¹ не — Б — Д;

⁹² лучеши — А, луче — ВГ, лепши — Д;

⁹³ дад.: сего — А — Д;

⁹⁴ учашия — А — Д;

⁹⁵ утвердити в сердца своем страх Божий — страх Божий во сердца своем имети — Д, утвердити страх Божий в сердца своем — А — Г;

⁹⁶ совершити — ГД;

⁹⁷ няма — А;

⁹⁸ няма — А — Д;

⁹⁹ домочадец — Б — Г;

¹⁰⁰ бяше — А — Д;

¹⁰¹ прияти от нее ангельский оброз — аггельскаго образа прияти — А, прияти аггельскаго образа — Б — Д;

¹⁰² черноризицам — А;

¹⁰³ блаженная жена — блаженная — А, няма — Д;

¹⁰⁴ от нея — А;

¹⁰⁵ дад.: твой — А;

¹⁰⁶ уведав — АВГ;

¹⁰⁷ тяготы — АВГД, тягости — Б;

¹⁰⁸ дад.: и рече — А;

¹⁰⁹ Боже — А;

¹¹⁰ мира сего видемая красна — видемая и красная — А;

¹¹¹ минует — А — Д;

¹¹² и невидимая — А;

¹¹³ няма — А;

якоже и Писание глаголет: Ни око не виде¹¹⁴, ни ухо ¹¹⁵ слыша, ни на сердце человеку¹¹⁶ взыде иже Бог уготова любящим Его. Или отца моего ради не хочещи меня пострищи? Не бойся, госпоже моя ¹¹⁷, но убойся Господа владеющаго всею тварью и не отлучи меня от ангельскаго¹¹⁸ чину». Она же блаженная княгини удивльшися разуму отроковица и любве яже к Господу¹¹⁹, повеле воли ея быти. И огласив ю иерей¹²⁰, постриже ю и на- //3 рече имя ей Ефросинья, и облече ю в чрныя ризы¹²¹, и благослови ю игумения святых отцу¹²², и рече ей: «Буди ¹²³ последствующи прежде тебе бывших жен Февронии и Еупраксеи, иных множества, яже Христа ради пострадаша, и Господь Бог даст ти победу и силу на сопротивника нашего диявола». И тако ей рекши отпусти ю в келию свою.

И уведев ю¹²⁴ отцу ея, скоро шед в монастырь, жалостно тръзаше власы главы своя, и любезно целоваше ю, глаголя: «Горе мне, чадо мое! Почто ми сиче¹²⁵ сотворила еси, печаль души моей принесла? Почто прежде сего мысли своя не яви ми¹²⁶? Люте мне, чадо мое милое! Какое гонзнет добрата твоя вражье пронырство? Уже достоин ми плакаться острупленую душею ко Господу Богу моему да видещи в чертог Царствия Его¹²⁷». Жалость же бысть в дому его о ней. Преподобная же Ефросинья сего всего небрежаше жалости отца своего, но яко доблий¹²⁸ храбор, вооружившеся на супротивника своего¹²⁹ диявола, пребываше в монастыри, повинующейся игумении и сестрам всем и вся преспеваючи постом и молитвами и бдении¹³⁰ нощными¹³¹. И оттоле паче подвижнейши быти начат, собираючи мысли благия в сердце своем, яко пчела сот.

---

¹¹⁴ ни око не виде — и око виде — А, око не виде — Б — Д;

¹¹⁵ дад.: не — Д;

¹¹⁶ дад.: не — Б — Д;

¹¹⁷ дад.: того — А;

¹¹⁸ человеческого — Д;

¹¹⁹ Богу — АВГД;

¹²⁰ огласив ю иерей — призвавши Иеремею — Д;

¹²¹ чрныя ризы — ризы червьныя — В;

¹²² святых отцу — благословением святых отец — А — Д;

¹²³ дад.: чадо — А — Д;

¹²⁴ няма — А — Д;

¹²⁵ ми сиче — се — А, ми, чадо, сиче — БД, ми, чадо мое — ВГ;

¹²⁶ яви ми — явила еси — А — Д;

¹²⁷ моего — Д;

¹²⁸ добрый — А;

¹²⁹ няма — Д;

¹³⁰ бдением — А;

¹³¹ нощным — А;

И¹³² пребывши неколико время в монастыре, и потом испроси тогда бывшего епископа¹³³ нарицаемого Ильи, правящаго столп¹³⁴ святаго¹³⁵ София иже в Полотц- //З адв. ку, дабы ей повелел ту¹³⁶ пребывати в церкви святых Софеи¹³⁷ в голубци¹³⁸. И повеле ей дабы пребыла тут. Вшедши же, начат подвижнейши подвиг постнический восприимати. И начат книги писати своима руками, и наемлющи¹³⁹ требующим даяше. Пребываючи ту неколико время.

В едину же ночь възлеже, хотящи опочинуту от многаго стояния¹⁴⁰ иже к Богу в молитвах, и виде видение: поим¹⁴¹ ангел и веде ю идеже бе церковица Святаго Спаса¹⁴² метохия и Святой Софии, яже зовящется¹⁴³ от людей Селце. И ту показа ей ангел Господень, глаголя: «Ефросиние¹⁴⁴! тут ти подобает быти». Она же убужешися¹⁴⁵, дивляшеса в себе, глаголющи: «Что хочет ми се быти?» Тоя же нощи виде дважды и трижды. И возбудившися от сна, со страхом став¹⁴⁶, славословяще Бога и глаголющи: «Слава Тебе, Боже наш, слава Тебе, сподовый¹⁴⁷ мя в днешний день видети святое ангельское лице¹⁴⁸». И по сем начат псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое¹⁴⁹. И паки к Тебе¹⁵⁰ привергохся от утробы матери моя. Бог мой еси Ты, яко восхоте, тако и сотвори на мне, на рабе Твоей». И скончавши ей утреню. И явился епископу Илии тоже¹⁵¹ аггел, глаголя: «Введи рабу Божию Ефросинию в церковьцю Святаго Спаса на рекомое Селце место, бо то свято есть, яко достойно¹⁵² есть Царству Небесному и яко миро добровонно

---

¹³² иже — А;

¹³³ бывшего епископа — сущаго епископа — АБВД, у епископа — Г;

¹³⁴ стол — АГ;

¹³⁵ святых — А — Д;

¹³⁶ дад.: быти — Д;

¹³⁷ дад.: и каменные — А, каменные — БГ, в каменные — Д;

¹³⁸ голубницы — А;

¹³⁹ наем емлющи — АВГД;

¹⁴⁰ опочинуту от многаго стояния — няма — Д;

¹⁴¹ дад.: ю — А — Д;

¹⁴² Духа — Д;

¹⁴³ зовется — АВГД;

¹⁴⁴ Еуфросинии — АВГД;

¹⁴⁵ убо удивихся — А;

¹⁴⁶ няма — А, ста на маолитве — Б;

¹⁴⁷ сподобивый — А — Д;

¹⁴⁸ няма — Д;

¹⁴⁹ мое, Боже, готово сердце мое — няма — Б;

¹⁵⁰ к Тебе — няма — Б;

¹⁵¹ той же — А — Д;

¹⁵² достойна — А — Д;

молитва ея восходит к Богу, яко венец на главе царева тако почи-
 вает Дух Святый на ней¹⁵³, и яко солнце сияет по всей земли тако
 житие //4 ея¹⁵⁴ пред аггелы Божиими». И се воста вскоре епископ
 со страхом и трепетом¹⁵⁵, прииде к ней. Ефросиния же видевши
 его¹⁵⁶, поклонися и рече: «Благослови, владыко святой». ¹⁵⁷ Он же
 глагола: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти тръпение и силу на
 всех вразех видимых и невидимых». ¹⁵⁸ Она же поклонившася и рече:
 «Аминь. Буди мне по глаголу твоему, владыко святой». И седоста.
 Отвръз же блаженный епископ¹⁵⁹ уста своя, начат беседовати¹⁶⁰ о
 спасении души. Блаженная же Ефросиния приимаше словеса его
 яко семена в житницу¹⁶¹ души своей, плодящи¹⁶² ово 30, ово 60
 или 100. Много же побеседоваста с нею и се прорече¹⁶³ ей: «Дщи!
 хочу ти рещи слово, ты же с любовию приими е¹⁶⁴». Она же рече:
 «Рада, отче преподобный, приму слово твое яко дар многоценен». И
 глагола ей епископ: «Ведаеши, чадо: се церковь есть соборная иде-
 же¹⁶⁵ седиши, ту вси человеци¹⁶⁶ збираются¹⁶⁷, а тебе ¹⁶⁸ не лепо
 есть¹⁶⁹ zde пребывати. То се есть ти¹⁷⁰ церковица Святаго Спаса в
 Селци, идеже братья ¹⁷¹ наша лежат — прежде нас бывшии еписко-
 пи. Да¹⁷² негли Бог поспешит¹⁷³ ти молитвами их и трудом твоим, и
 возградит место велико». Еуфросиния же слышавши от епископа
 яко тако изглагола ей, и возрадовася душею и возвеселися сердцем,
 и явлению аггелову веруеши¹⁷⁴ еже виде и слыша от него, глагола
 епископу: «Бог да поспешит ми, отче, молитвами твоими святыми».

¹⁵³ няма — Д;

¹⁵⁴ дад.: сияет — АД, просияет — В — Г;

¹⁵⁵ со страхом и трепетом — страхом и трепетом обдержим — А;

¹⁵⁶ епископа — А;

¹⁵⁷ дад.: и седоста — Д;

¹⁵⁸ дад.: и седоста блаженный — Д;

¹⁵⁹ архиепископ — А;

¹⁶⁰ дад.: к ней — А;

¹⁶¹ в житницу — няма — Б;

¹⁶² няма — А;

¹⁶³ прочее рече — А, прорещи — Д;

¹⁶⁴ приими е — приимай — А;

¹⁶⁵ а zde же — Б;

¹⁶⁶ людие — Б — Д;

¹⁶⁷ собираются — А — Г;

¹⁶⁸ дад.: чадо — А;

¹⁶⁹ было — А;

¹⁷⁰ няма — А — Д;

¹⁷¹ дад.: в Селци — Д;

¹⁷² няма — А — Д;

¹⁷³ посетит — А;

¹⁷⁴ веру приимши — А — Д;

Призвав же епископ князя Бориса стрыя¹⁷⁵, и отца ея¹⁷⁶ Георгия, и преподобную Еуфросинию, и сильныя честныя¹⁷⁷ мужа, и постави¹⁷⁸ сам на ся послухи, рек: «Се отдаю Еуфросинии место святого Спаса¹⁷⁹ при вас¹⁸⁰, да по моем животе никтоже да не¹⁸¹ посудит //4 адв. моего дания». И се слышавше князи оба¹⁸² и бояре вси¹⁸³ от епископа, и поклонистася ему, глаголюще тако¹⁸⁴: «Ей, владыко святыи, се ти есть Бог положил на сердци твоем, еже сие умыслил¹⁸⁵ о отроковице сей, творя¹⁸⁶ попечение оней». И Еуфросинии рекоша: «А ты убо иди, послушав епископа, еже велит, тако сътвори, ть бо есть отец нам всем, да нам подобает того послушати¹⁸⁷ в всем¹⁸⁸». Еуфросиния же¹⁸⁹ възревши на них ослабленным лицом и рече: «Рада¹⁹⁰ иду, и якоже Бог повелит ми, тако и¹⁹¹ воля Господня да будет о мне». Князи и бояре вси¹⁹² слышавше от преподобныя Еуфросинии глагол сей, и възрадовашася вси¹⁹³ и приемши благословение от епископа и поклонившася преподобной Ефросинии, и целоваше ю любезным целованием, и отидоша¹⁹⁴ в дома своя.

Еуфросинья же поклонившися в Святой Софии и благословившеся от епископа, и тоя ноци воставши и поимши с собою едину черницу, и пришедши¹⁹⁵ на место зовомое Селце, идеже¹⁹⁶ есть церквица Святого Спаса. И вшедши¹⁹⁷ ей в церковь, и поклонивша-

¹⁷⁵ стрыя — АБГД;

¹⁷⁶ и отца ея — няма — В;

¹⁷⁷ няма — В;

¹⁷⁸ а — А, я — В — Д;

¹⁷⁹ Еуфросинии место Святого Спаса — место Святого Спаса Еуфросинии — А, Ефросинии церковьцу Святого Спаса — Д;

¹⁸⁰ при вас — няма — Д;

¹⁸¹ няма — А;

¹⁸² няма — В;

¹⁸³ няма — А;

¹⁸⁴ вси людие, тако рече — Б — Д;

¹⁸⁵ смыслил — А — Д;

¹⁸⁶ и — А — Д;

¹⁸⁷ да нам подобает того послушати — няма — Д;

¹⁸⁸ в всем — няма — А — Д;

¹⁸⁹ дад.: слышавши, и — А;

¹⁹⁰ радуюся — Б;

¹⁹¹ дад.: будет — А — Д;

¹⁹² няма — А;

¹⁹³ няма — А — Д;

¹⁹⁴ ехаша — А — Г, разыдошася — Д;

¹⁹⁵ прииде — А;

¹⁹⁶ иже — А;

¹⁹⁷ влезши — А — Д;

ся, и возгла¹⁹⁸ сице¹⁹⁹: «Ты, Господи, заповеда святым²⁰⁰ Своим апостолом рек: Не носите с собою ничтоже, токмо жезл²⁰¹. А аз же Твоему словеси последствующи, изидох на место се но²⁰² что же²⁰³ носяще²⁰⁴, но точию Твое слово в себе носяще²⁰⁵ еже рече²⁰⁶ «Господи помилуй». И еще же за все²⁰⁷ именование²⁰⁸ имею книги сия, ими же утешает ми ся душа и сердце веселит²⁰⁹. Лише же сих триех хлебов не имам ничтоже²¹⁰, но токмо Тебе помощника и заступника и кормителя, Ты //5 бо еси отец убогим, нагим одеяние, обидимым помощник, ненадеющимся надеяние, и буди имя Твое благословенно на рабе Твоей Еуфросиньи отныне и до века. Аминь». И тако рекши, начат подвизатися²¹¹ на молитву яже к Богу. И ту ей пребываючи не за колико время²¹².

И тогда посла к отцу своему, глаголющи: «Пусти ко мне сестру Городиславу, — тако бо ей бе имя²¹³ нарекли родители ея²¹⁴ ²¹⁵, — да научится грамоте». Он же пусти²¹⁶ ю²¹⁷ к ней ²¹⁸. Она²¹⁹ же со прилежанием учаше о²²⁰ спасении душевнем²²¹, она же со прилежанием²²² ²²³ приимаша, яко нива плодovitа, умякчивши сердце свое, глаголаше: «Господь Бог да²²⁴ устроит ми на спасение души моей

¹⁹⁸ возгласи — В — Д;

¹⁹⁹ няма — Д;

²⁰⁰ няма — А;

²⁰¹ дад.: един — А;

²⁰² ни — А — Д;

²⁰³ дад.: чмуши — А;

²⁰⁴ изидох на место се, но что же носяще — няма — Д;

²⁰⁵ имуши — А — Д;

²⁰⁶ реши — А — Д;

²⁰⁷ няма — Д;

²⁰⁸ дад.: свое — ВД;

²⁰⁹ веселится — А;

²¹⁰ не имам ничтоже — ничтоже имам — Д;

²¹¹ подвижнейши быти — А — Д;

²¹² не за колико время — неколико время — А — Г, некое время — Д;

²¹³ няма — А — Д;

²¹⁴ няма — А — Д;

²¹⁵ тако бо ей бе имя нарекли родители ея — няма — Б — Д;

²¹⁶ посла — А;

²¹⁷ няма — АБ, Городиславу — ВГД;

²¹⁸ дад.: Городиславу, — тако ей беста нарекла родителя имя — В, тако ей беста нарекла родителя имя — Д;

²¹⁹ Еуфросиния — А;

²²⁰ ю — Б — Д;

²²¹ души — А — Д; —

²²² дад.: учашеся и — А;

²²³ учаше о спасении душевнем, она же со прилежанием — няма — Д;

²²⁴ няма — А;

твоими святыми, госпоже, молитвами». И се рекши. Преподобная Уфросиния²²⁵ введши ея в церковь, повеле ю иереви, огласивши, облече²²⁶ в чернический²²⁷ ризы, и нарече имя ей Евдокия²²⁸. И по мале дни²²⁹ посла²³⁰ отец к ней и рече: «Пусти ко мне юже имаши сестру свою»²³¹. Она же отвещавши²³²: «И еще не извыче всей грамоте». И уведив же отец ея яко утаившися его постриже ю, и въярися на преподобную Еуфросинию, сердцем горя, и приехав к монастырю, глагола: «Чадо мое²³³! что сотвори сие²³⁴! Приложи сетование к сетованию души моей, печаль к печали». И се ему глаголющую от горести сердца своего, реками слез²³⁵ часто изливаеши²³⁶ от очию своею, любезно держа Еудокю, глаголя: «Чадо мое! на се ли вас родих²³⁷ или на се вас мати²³⁸ воспитала? Ужели вам брак уготовах²³⁹, ужели чертог и брачныя порты ваю на сетование положих себе²⁴⁰, в радо- //5 адв. сти место горкия печали сердце мое наполниста». И вси бояре его слышавше жалость князя своего, плакахуся горко о напрасней печали князя своего. Блаженная же Ефросиния отвещеваше ко отцу своему: «Что ради печалуешься нама? Имеее бо печалника и помощника единого Бога». Отец же ея малу утеху приим о словеси²⁴¹ преподобныя Ефросинии, ехаше в дом свой. И Евдокия пребываше в монастыри, повинующися сестре своей. Блаженная же Еуфросиния трудом многим молящися к Богу о местци²⁴² сем²⁴³ дабы Бог устроил еси²⁴⁴.

²²⁵ Еуфросиния — А — Д;

²²⁶ облещи — АВГД;

²²⁷ черныя — АВ;

²²⁸ Еудоксея — А;

²²⁹ по мале дни — по мале времени — В — Д;

²³⁰ присла — А;

²³¹ рече: «Пусти... сестру свою» — уже сестру свою Городиславу пусти ко мне — А, рече: «Пусти ко мне сестру свою» — Б — Д;

²³² рече — А;

²³³ дад.: милое — А;

²³⁴ еси — А — Д;

²³⁵ слезы точашу — А;

²³⁶ изливая — А;

²³⁷ рекох — Д;

²³⁸ милости — А;

²³⁹ готовят — В — Д;

²⁴⁰ дад.: чадо мое милое, что ми воздасте — А;

²⁴¹ няма — А;

²⁴² месте — А;

²⁴³ том — А;

²⁴⁴ ей — А — Г;

И се неколико время²⁴⁵ бяше княжна Борисовна именем Звенислава. И та пришедши единою от то²⁴⁶ дни и принесе всю свою утварь златую и порты многоценныя в монастырь к Еуфросинии, и рече ей²⁴⁷: «Госпоже и сестра моя²⁴⁸! Вся красная мира сего ни в чтоже ми ся мнит²⁴⁹. И се даю Святому²⁵⁰ Спасу²⁵¹, а сама хочу поклонити главу свою²⁵² под иго Христово». Она же прият ю с радостию, и повеле иерееви постричи ю, и нарече имя ей Еупраксия²⁵³. И тако начаста пребывати в монастыри в едину мысли и в молитвах яже к Богу. И тако бяше видети, яко едина душа в дву телесу.

И по том блаженная Еуфросиния заложити церковь каменую Святаго Спаса, от початка²⁵⁴ устроена²⁵⁵ бысть за 30 недель. И сие²⁵⁶ хочу вам, братье, чадо²⁵⁷ сказати. Бе же муж именем²⁵⁸ Иоан пристав²⁵⁹ над делатели церковными, к немуже приходдаше многожды глас свитающю дни, глаголя: «О Иоанне! во- //6 стани, поиди на дело Вседержителя Спаса». И во един от дний востав²⁶⁰, прииде ко блаженной Еуфросинии и рече ей: «Ты ли, госпоже, присылаеши понужати²⁶¹ мя на дело²⁶²?» Она же рече: «Ни». И паки разсмотривши²⁶³ премудрая жена глагола²⁶⁴ ему: «Аще не аз тя возбужаю, а кто тя позывает²⁶⁵ на таковое дело, то²⁶⁶ послушай прилежно с тщанием». И паки другое чудо²⁶⁷ скажю вам, добрии послушници. Уже скончане бывши церкви и малу недоставшим²⁶⁸ плитам, нечим

---

²⁴⁵ дад.: устроил еси — Д;

²⁴⁶ няма — А — Д;

²⁴⁷ няма — А;

²⁴⁸ няма — А — Д;

²⁴⁹ ми ся мнит — вменися — Д;

²⁵⁰ няма — Д;

²⁵¹ Духу — Д;

²⁵² няма — А;

²⁵³ Еудоксея — А;

²⁵⁴ начатка — А, начала — Г;

²⁵⁵ и устроена — А, совершена — В — Г, до совершения — Д;

²⁵⁶ и сие — не — А;

²⁵⁷ чудо — Б — Д;

²⁵⁸ няма — А;

²⁵⁹ приставник — А — Д;

²⁶⁰ дад.: Иоан — А;

²⁶¹ и понужаеши — А;

²⁶² на дело — делаати — Д;

²⁶³ размысливши — А

²⁶⁴ и рече — А;

²⁶⁵ взывает — А;

²⁶⁶ того — А;

²⁶⁷ чадо — А;

²⁶⁸ скончане бывши церкви и малу недоставшим — няма — А;

баше верха скончати, и поискавше не обретоша ничтоже. И печаловашеся о том, въздышюще, и рече: «Слава Тобе, Владыко вседержителю²⁶⁹ и човеколюбче, даровавый нам си большая, Ты же, Господи²⁷⁰, дай нам и меньшая, да имже съвершится церковь Твоя». И тако ей помолишася, заутра по строению²⁷¹ Божию обретошася плиты в печи. И в том²⁷² дни свершиша церковь и крест воставиша²⁷³. Преподобная же Еуфросиния видевши свершену²⁷⁴ церковь, възрадовалася душею, и бысть крещение²⁷⁵ и велия радость всем крестьяном²⁷⁶. И собрашася князи и силнии мужи, и черноризци и черноризицы²⁷⁷, и простии людие, и бысть радость велия, и празноваша дни многия, и разидошася каждо их²⁷⁸ восвоiasi. Видевши же она²⁷⁹ яко исполнил есть Бог желание сердца ея, и вшедши в церковь паде на землю ниц, и въздохнувши от глубины душа^{280 281}, и лице свое мочивше слезами и начат глаголати: «Ты, Господи сердцевидче, благодателю, Боже богом²⁸², милостивый Господи! призри²⁸³ на храм Свой яже создах²⁸⁴ во имя Твое, якоже рече Соломон: Вышний не в рукотворенах церквах живет. Ты, Господи, призри на мя, //6 адв. недостойную рабу Твою Еуфросинию и на рабы Твоя сии, якоже²⁸⁵ собрах²⁸⁶ во имя Твое, да приемлещи²⁸⁷ иго Твое легкое на выя своя пойдут вослед Тебе, и сотвори я овца двора²⁸⁸ Твоего и буди им пастух²⁸⁹ и дворник²⁹⁰, да ни един от них не будет восхыщен волком

²⁶⁹ няма — А;

²⁷⁰ Ты же, Господи — няма — АВД, а си — Б;

²⁷¹ вмышлению — Д;

²⁷² в том — того — В, по том — Д;

²⁷³ поставиша — А — Д;

²⁷⁴ няма — Д;

²⁷⁵ священние — А — Д;

²⁷⁶ христианом — Б — Д;

²⁷⁷ няма — Д;

²⁷⁸ няма — ВГ;

²⁷⁹ няма — А — Д;

²⁸⁰ сердца — Д;

²⁸¹ дад.: от сердца — А;

²⁸² благый — А;

²⁸³ зри — А;

²⁸⁴ здах — Д;

²⁸⁵ яже — А — Д;

²⁸⁶ создах — Д;

²⁸⁷ приимещи — А, приимши — Б — Д;

²⁸⁸ раба — Д;

²⁸⁹ пастырь — А;

²⁹⁰ дворник — Б;

губителя диавола²⁹¹. Буди им, Господи, оружие и забрала²⁹², да не придет нань зло и рана не приблизится²⁹³ к телесем нашим²⁹⁴ и не погубит²⁹⁵ нас с²⁹⁶ безаконии нашими, на Тя убо²⁹⁷ упование наше положихом, яко Ты еси Бог знающим Тя, и Тобе хвалу восппеющая²⁹⁸ до последнего моего²⁹⁹ издыхания, вьвеки, амин».

Сестры же учаше, сиче глаголющи: «Сеи³⁰⁰ собрах вас, якоже кокош³⁰¹ птенца³⁰² под креле свои³⁰³, и в паствину свою, яко овец, да пасетесь³⁰⁴ в заповедех Божиих. Да и аз веселым сердцем подвизаюся учить вас³⁰⁵, видящи плоды ваша трудныя, и толико³⁰⁶ дождь приливаю³⁰⁷ к вам учением³⁰⁸. А нивы ваша во едину меру стоят, не растуще ни поступающе³⁰⁹ горе, а год приспевает в совершение³¹⁰ и лопата на гумне лежит. Но бояся³¹¹ егда будет плевел³¹² в вас и предани будете огню негасимому. Подшитесь³¹³, чада моя, убежати того всего, но сотворитесь пшеница и смелетесь в жерновах смиренном и молитвами и постом, да хлеб чист принесетесь на трапезу Христову». Сиче же ей всегда учаша безпрестани, яко мати³¹⁴ чадолюбивая³¹⁵ детям своим³¹⁶ любовь показующи. Мы же, братья, на предлежащее //7 возвратимся³¹⁷.

---

²⁹¹ восхыщен волком губителя диавола — волком диявола губителя восхыщен — Д;

²⁹² забрало — А;

²⁹³ преступит — А, подвигнется — Б — Г;

²⁹⁴ телесем нашим — телесема нашими — А;

²⁹⁵ погуби — А — Г;

²⁹⁶ няма — Д;

²⁹⁷ бо — АВД, няма — Б;

²⁹⁸ всылаю — А, воздаю — Б — Д;

²⁹⁹ ми — Б — Д;

³⁰⁰ се — А — Д;

³⁰¹ кош — Д;

³⁰² дад.: своя — Б — Д;

³⁰³ няма — Б — Г;

³⁰⁴ паствитася — Д;

³⁰⁵ их — Д;

³⁰⁶ что — Б, толик — В — Д;

³⁰⁷ проливаю — А — Д;

³⁰⁸ няма — А;

³⁰⁹ дад.: к — Д;

³¹⁰ в совершение — совершению — А;

³¹¹ боюся — А — Д;

³¹² плен — А;

³¹³ потщитесь — А — Д;

³¹⁴ няма — А;

³¹⁵ дад.: к — А — Д;

³¹⁶ няма — Б;

³¹⁷ обратимся — Д;

Видевши же преподобная Еуфросиния монастырь свой украшен и всего блага исполнен³¹⁸, умысли создати вторую церковь каменую же³¹⁹ Святыя Богородици. И ту свершивши и иконома³²⁰ украсив и освятивши, даст ю мнихом. И бысть монастырь велик.

И видевши устроена³²¹ монастыря два превелика зело и пребогата, и рече в себе: «Слава Тебе,³²² Владыко, благодарю Тя, святой³²³; и что есмь восхотела, томи еси дал и скончал еси желания³²⁴ моего, Господи³²⁵». И рече: «Помилуй мя, Господи, и скончах прошение мое³²⁶, да бых видела Пресвятую³²⁷ Богородицю Одигитрию в сей церкви». И посла слугу своего именем³²⁸ Михаила в Царьград к цареви³²⁹ нарицаемому именем³³⁰ Мануилу и к патриарху Луце с дары многоценными, просящи от нею³³¹ иконы святой Богородици, еже бе еуаггалист Лука написал три иконы еже³³² приживей³³³ святей Богородици и постави едину во Иерусалиме, а другую в Цариграде, а третью во Ефесе. Она же с прилежанием³³⁴ просяше³³⁵ Ефеськое святой Богородици. Видев же царь любовь ея и послав в Ефес сот³³⁶ оружник своих. И принесе Святую Богородицю в Царьград. Патриарх же Лука събрав епископы и зборы³³⁷ вси в Святую Софию и благослови ю и даст ю преподобныя Еуфросинии слуге. Он³³⁸ же с радостию прият и принесе своей госпоже Еуфросинии. Она же внесши в церковь Святой Богородици и по-

---

³¹⁸ всего блага исполнен — всеисполнен — Д;

³¹⁹ няма — Б — Д;

³²⁰ иконами — А — Д;

³²¹ устроение — Д;

³²² дад.: Боже, славаТобе — А;

³²³ вышний — А;

³²⁴ дад.: сердца — А — Д;

³²⁵ няма — Б — Д;

³²⁶ и скончах прошение мое — даруй прошение мое до конца — А, и скончай прошение мое — Б — Д;

³²⁷ Пречистую — Б;

³²⁸ няма — А — Д;

³²⁹ к цареви — патриарх же Лука собрал епископы к церкви — Д;

³³⁰ няма — А — Г;

³³¹ дад.: иконы — Б;

³³² еще — А — Д;

³³³ животе — А;

³³⁴ тщанием — А;

³³⁵ прошаше — АВД;

³³⁶ в Ефес сот — Ефесеном 700 — А, в Ефес 700 — Б — Д;

³³⁷ соборы — А — Д;

³³⁸ ю — А;

ставивши ю, и въздевши руце³³⁹, и рече: «Слава Тобе, Владыко, сподобивый мя видети во днешний образ³⁴⁰ Матери Своея». И се рекши, украси ю златом и камением много- //7 адв. ценным и устави во вся вторники носити ю³⁴¹ по святым церквем. И украсивши всю землю Полотцкую своим боголепным³⁴² монастырем.

И видевши яко просвети Бог монастыря ея, и вождеде еще³⁴³: «Абы³⁴⁴ ми дойти святого³⁴⁵ града Иерусалима и поклонитися Гробу³⁴⁶ святому³⁴⁷ и всем святым местом, и видети³⁴⁸ и целовати и тамо живот свой скончати». Видевши же стадо божественных овец совокупити³⁴⁹ множество и радовашеся им яко своему спасению, и на всяк день учаше сестры своя: старья учаше тръпению и воздержанию, юныя же учаше душевней чистоте и безстрастию телесному, говению образу, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну³⁵⁰, ядению и питию безмолвну, при старей³⁵¹ молчати, мудрейших послушати, ко старейшим³⁵² покорение, к точным и меньшим любовь без лицемерия, мало вещати, а множае³⁵³ разумети. Тако бо бяше дан³⁵⁴ дар сей блаженней³⁵⁵ Еуфросинии от Бога: аще кто ея вопрошаше от³⁵⁶ которой вещи, она же ему разрешаше чему есть быти, а кто ея послушаше, той добро получаше³⁵⁷, не бо хотяще видети никогоже которающаяся: ни князя со князем, ни боярина з боярином, ни лужданина³⁵⁸ с лужданином³⁵⁹, но всех хотяще имети яко едину душу³⁶⁰.

---

³³⁹ дад.: на небо — Д;

³⁴⁰ дад.: Пречистыя — А;

³⁴¹ няма — А;

³⁴² няма — А;

³⁴³ рече — А, няма — Д;

³⁴⁴ дабы — А, чтобы — Б, жебы — Д;

³⁴⁵ няма — А;

³⁴⁶ дад.: Твоему — А;

³⁴⁷ Господи — А — Г, Господню — Д;

³⁴⁸ няма — А;

³⁴⁹ совокуплено — Б — Д;

³⁵⁰ благочестну — А;

³⁵¹ старейших — АБ;

³⁵² покорейшим — Б, старейшинам — В;

³⁵³ много — А;

³⁵⁴ тако бо бяше дан — дан бяше таков — А;

³⁵⁵ сей блаженней — няма — А;

³⁵⁶ о — А — Д;

³⁵⁷ послушаше — А;

³⁵⁸ служанина — А, людина — Б, нониженина — В, луженина — ГД;

³⁵⁹ лужанином — А, людином — Б, служебном — В, луженином — ГД;

³⁶⁰ едину душу — свою душу — Б, единомушно — ВД, единомушневно — Г;

И посла по всей братъи своей поведаючи мысль свою им, иже восхоте ити во Иерусалим. Они же, услышавши весть сию, с жалостью мною съехашася отвсюду³⁶¹ ко блаженной Еуфросиньи и моляхут ея со слезами дабы их не оставила сир. Она же их утешаше благим своим смыслом, яко матери дети своя любящи. И бе³⁶² любим ей брат, нарицаем //8 в святем крещении именем³⁶³ Вячеслав. И приеха к сестре своей Еуфросинии со княгинею и с детми своими. И пришед, и поклонися ей, и рече: «Госпоже моя и матери и сестро! почто оставляеши мя, правителю душа моя³⁶⁴ и свете очию моею!» И горко ему плачущюся. Блаженная же Еуфросиния повеле ему ити идеже бе обитал³⁶⁵, дети же его повеле оставити сестре своей Еудокии. Дан же бысть дар от Бога блаженной Еуфросинии: аще кого узряше³⁶⁶ очима своими, тако разумееше³⁶⁷, в коем чловеце сосуд будет избранен³⁶⁸ Богови. Тогда же преблаженная³⁶⁹ Еуфросиния видевши братанне свои и рече има³⁷⁰: «Хощу вас обручити Жениху³⁷¹ бессмертному и ввести ваю в чертог Царства Его³⁷²». Онема же послушающима³⁷³, усладися душа их паче сота медвенного словесем преблаженныя Еуфросинии и падшим³⁷⁴ на нозе ея глаголаста к ней: «Воля Господня да будет и твоя³⁷⁵ святая молитва; якоже хощеши и сотвори нама, госпоже». Преподобная же Еуфросиния з³⁷⁶ радостию и с поспешением призвавши брата своего и рече ему³⁷⁷: «Аз хощу пострижи Кираанну и Олгу», тако бо им бяста³⁷⁸ нарекла имяна³⁷⁹ родителя. Смутився³⁸⁰ отец их о словеси сем

³⁶¹ няма — Д;

³⁶² няма — А, бо — Д;

³⁶³ в святем крещении именем — няма — АД;

³⁶⁴ дад.: и свете души моей — Д;

³⁶⁵ обетовал — Д;

³⁶⁶ узрит — А, озряше — В;

³⁶⁷ дад.: от бога — Д;

³⁶⁸ будет избранен — избран хощет быти — А;

³⁶⁹ блаженная — АД;

³⁷⁰ няма — Д;

³⁷¹ животу — Д;

³⁷² Небесного — А;

³⁷³ помышляющима — Д;

³⁷⁴ падосте — А;

³⁷⁵ дад.: госпоже — А;

³⁷⁶ с — А — Д;

³⁷⁷ няма — БД;

³⁷⁸ тако бо им бяста — тако беста — А, та им обою бяста — БГ;

³⁷⁹ няма — А — Д;

³⁸⁰ смяте же ся — А — Д;

и рече: «Госпоже моя! что ми хоцещи сътворити! Два плачя³⁸¹ прилагаеши³⁸² души моей³⁸³: да плачюся отхода твоего ради³⁸⁴ и сетую чаду деяя своею». Мати же ею жалостно³⁸⁵ тръзашеся. Блаженая же Еуфросиния послав и призва епископа, тогда столп³⁸⁶ правяшу Святей Софии нарицаемаго Дионисия, и введши ю в церковь³⁸⁷, и повеле остри- //8 адв. ши ею³⁸⁸, и нарече Кираанне Агафиа, а Ользе Еуфимья, и благословивши ею благословением святых отец.

Сама же блаженая Еуфросиния, положивши великий свой наряд обема монастырем с братьею и состреми³⁸⁹, и даст держати и рядити сестре своей Еудокии оба монастыря³⁹⁰. Сама же³⁹¹, поклонившись у Святого Спаса и у Святей Богородици³⁹² и рече: «Ты, Господи сердцевидче! се оставляю дом свой³⁹³ незатворен никому же³⁹⁴, и Ты, Господи, не затвори от нас Твоего Царства». И тако поиде до Иерусалима³⁹⁵, поемши³⁹⁶ брата своего Давыда и сестру свою Еупраксию. Вся же братья ея горко плакахуся отхода ради госпожи своея³⁹⁷. И вси гражане выидоша проводити ея³⁹⁸, старии плакахуся, якоже дщери³⁹⁹, рекуще: «Увы нам, вою старости нашей, просвещение души нашей, подпоре немощи нашей⁴⁰⁰!» Юнии же глаголаху: «Камо заходиши⁴⁰¹, свете очию нашею! Кто нашу уность восхлестит⁴⁰², въздержание юности нашей? Не оставляй нас сир,

---

³⁸¹ два плачя — двои слезы — Д;

³⁸² прикладаеши — Д;

³⁸³ сердцу моему — Д;

³⁸⁴ няма — А;

³⁸⁵ жалостию — А;

³⁸⁶ стол — А — Г;

³⁸⁷ церковъцу — Б;

³⁸⁸ и повеле остриши ею — няма — А;

³⁸⁹ с сестрами — А — Г, сестрами — Д;

³⁹⁰ оба монастыря — няма — Д;

³⁹¹ дад.: блажена — А;

³⁹² у Святого Спаса и у Святей Богородици — Святому Спасу и Пресвятей Богородици — Б;

³⁹³ Твой — А — Г, няма — Д;

³⁹⁴ николиже — Д;

³⁹⁵ до Иерусалима — во Иерусалим — А — Д;

³⁹⁶ дад.: с собою — А;

³⁹⁷ госпожи своея — ея — Д;

³⁹⁸ выидоша проводити ея — даша воины приводитися — Д;

³⁹⁹ старии плакахуся, якоже дщери — няма — Б;

⁴⁰⁰ подпоре немощи нашей — няма — А;

⁴⁰¹ заиде — БД;

⁴⁰² потешит — Д;

но в молитвах своих не забывай нас яже к Богу⁴⁰³. Она же поцеловавших⁴⁰⁴ всех и благословивши и возревши⁴⁰⁵ на небо, и рече: «Ты, Господи сердцевидче, ходивый со Авраамом, иди с нами, рабы Твоими, с Еуфросиньею и с Давыдом и с Еупраксиею».

И тако поидшоу и сущии с нею. О страшное чудо! Не бывши ни в коейже⁴⁰⁶ стране, ни во граде, ни в селе⁴⁰⁷, ныне же взявши мужескую крепость премину вся грады и власти и приимающи от всех князей и честь велию. И тако прошедши вся страны, и сrete ю царь⁴⁰⁸, идый на Угры, с великою честию, послав ю //9 в Царьград. Она же пришедши поклонися святым церквам и ту сущий великой церкви Святей Софеи, поклонившися и благословившися от патриарха, и покупивши⁴⁰⁹ разноличния⁴¹⁰ темьяны и кадильницу⁴¹¹ златую, и поклонившися⁴¹² церкви, иде в Иерусалим. И пришед в Иерусалим⁴¹³, и посла слугу своего именем⁴¹⁴ к токогда⁴¹⁵ сущему патриарху, глаголющи: «Владыко святой! створи милость на мне, повели ми да отворят⁴¹⁶ врата Христова». Он же повеле⁴¹⁷ прошению⁴¹⁸ ея быти⁴¹⁹.⁴²⁰ И пришедши⁴²¹ ко вратом⁴²² и паде на земли, глаголющи: «Господи Иисусе Христе, не вмени ми сего в грех, занеже изволих по стопам Твоим ходити⁴²³». И внидох во святой град сей, и целовавши врата и сущии с нею. Вниде во град и иде ко Гробу Господню. И пришедши, и поклонившеся, и целоваше Гроб Господень и сущии с нею⁴²⁴. И покадивши Гроб Господень златую

⁴⁰³ сир, но в молитвах... яже к Богу — одьных, не забывай нас яже к Богу в молитвах своих — Д;

⁴⁰⁴ поцеловавши — А, целовавши — Б — Д;

⁴⁰⁵ прозревши — Д;

⁴⁰⁶ коем месте, ниже — Д;

⁴⁰⁷ веси — Б;

⁴⁰⁸ няма — Д;

⁴⁰⁹ купи — А;

⁴¹⁰ различныя — АД, разноличныя — БВГ;

⁴¹¹ кацию — А, качию — Б;

⁴¹² дад.: святей — Д;

⁴¹³ и пришед в Иерусалим — няма — А;

⁴¹⁴ няма — АВГД;

⁴¹⁵ тогда — А — Д;

⁴¹⁶ отвързутся — А, отворят ми ся — БВГ;

⁴¹⁷ дад.: по — А;

⁴¹⁸ вопрошению — А;

⁴¹⁹ он же повеле прошению ея быти — няма — Д;

⁴²⁰ дад.: и отворити повеле — А;

⁴²¹ дад.: ей — Б;

⁴²² дад.: и отворят ей — Б;

⁴²³ няма — Б;

⁴²⁴ дад.: целоваша — А;

кадилницею⁴²⁵ и многоразличными темьяны и ⁴²⁶изиде. И обита у святей Богородици в Руском⁴²⁷ монастыри. И в утрей день иде ко Гробу Господню второе⁴²⁸ и такоже сотвори: поклонившися и целовавша и, покадивши, изиде. И в третий же день то же створи и, давши злата много и поставивши кадилницу⁴²⁹ златую на Гробе и многоразличными темьяны, и ставши у Гроба Господня и воздевши руже⁴³⁰ свои и возревши на небо⁴³¹ очима своима, со слезами⁴³² воздохнувши из глубины сердца и рече⁴³³: «Господи Иисусе Христе Сыне Божий, рождейся от Приснодевы Мария спасения ради нашего! Рекл еси: Просите и примете⁴³⁴. Аз же, грешная, егоже просих //9 адв. получих от Тебе, Владыко. Се же и еще прошу у Тебе, ⁴³⁵ милостиве⁴³⁶, да скончаю место прощения⁴³⁷ ⁴³⁸ моего: прими дух мой от мене во святем граде⁴³⁹ Иерусалиме и пресели мя в Вышний Град Твой Иерусалим, и покой мя на лоне патриарха Авраама со всеми угожешими, аминь». И сице ей глаголавши изиде во иже⁴⁴⁰ реченную церковь Святыя Богородица, иже⁴⁴¹ бе обитала.

Тут же посещением Божиим впаде в недуг и нача болети. И лежащи на ложи своем, глаголаше: «Слава Тобе, Владыко! якоже восхоте и створи мне⁴⁴², рабе Твоей». Тоя же ради болезни не може ити на Иердан. Иде брат ея Давыд и сестра ея Еупраксия и сущии с ними. Она же лежащи на ложи своем⁴⁴³, хвалящи Бога и глаголющи: «Господи! призри на рабу Твою Еуфросинью и помилуй мя». И приидоша бывшии на Иердане и принесоша ей воды Иерданския⁴⁴⁴.

---

⁴²⁵ кацею — А;

⁴²⁶ дад.: ставши, и — Д;

⁴²⁷ няма — Д;

⁴²⁸ няма — Б;

⁴²⁹ кацею — А, качию — В;

⁴³⁰ дад.: на небо — АВГД;

⁴³¹ на небо — няма — Д;

⁴³² возревши... со слезами — няма — АВГ;

⁴³³ глаголющи — А, глаголаше — БВГ, и воздохнувши — Д;

⁴³⁴ просите и примете — няма — Д;

⁴³⁵ дад.: Владыко Господи — А;

⁴³⁶ милости — Д;

⁴³⁷ прощения — А — Д;

⁴³⁸ дад.: милости — Д;

⁴³⁹ дад.: Твоем — А — Д;

⁴⁴⁰ еже — В, прежде — Д;

⁴⁴¹ и где — А, иде — Б;

⁴⁴² на мне — А, няма — Д;

⁴⁴³ няма — А;

⁴⁴⁴ и принесоша ей воды Иерданския — и принесоша воды от Иордана — А;

Она же с радостью воставши и приемши⁴⁴⁵ и пьаше⁴⁴⁶ воду⁴⁴⁷, и облияся по всему⁴⁴⁸ телу своему⁴⁴⁹, и възлеже на ложи⁴⁵⁰ и рече: «Благословен⁴⁵¹ Бог, просвещая всякого человека идущаго⁴⁵² в мир! Тобе⁴⁵³ молкюся, человеколюбивому Богу, ревнующи Петрову⁴⁵⁴ покаянию, в отвержении⁴⁵⁵ не отчаяся, но плакася горко. И⁴⁵⁶ прием того покаяние⁴⁵⁷, Господи⁴⁵⁸, прими мене, недостойную рабу Твою Еуфросинику, молящуюся⁴⁵⁹ на супротивника⁴⁶⁰ своего⁴⁶¹ диявола, да не възглаголет ми на Страшнем судищи⁴⁶² ничтоже пред Тобою, Господи, зльй супостат⁴⁶³, вступих бо ногама своима на змиеву⁴⁶⁴ главу и съпротивихся дръзости его окаянной⁴⁶⁵, //10 надеющися⁴⁶⁶ на Твое человеколюбие, Господи». И услыши Бог молитву ея, и посла⁴⁶⁷ ангела Своего к ней⁴⁶⁸, глаголя ей⁴⁶⁹: «О блажена ты еси в женах и благословен труд твой. Се уже отврѣзоша ти ся двери породныя и вси аггели собращася, дръжащей свеча, чакуще твоего сретения. А дар егоже просиши у Бога даст ти ся». И се рек аггел к ней, и отиде от нея. Блаженная же Еуфросиния возрадовалася душею и воскоря⁴⁷⁰ посла в Лавру, глаголющи: «Се уже приспе⁴⁷¹ время,

---

⁴⁴⁵ няма — А;

⁴⁴⁶ няма — Д;

⁴⁴⁷ няма — А — Д;

⁴⁴⁸ по всему — няма — Д;

⁴⁴⁹ няма — В;

⁴⁵⁰ на ложи — няма — ВД;

⁴⁵¹ дад.: Господь — А;

⁴⁵² грядущаго — А — Д;

⁴⁵³ въвеки — БВГ;

⁴⁵⁴ няма — Д;

⁴⁵⁵ дад.: Петрову — Д;

⁴⁵⁶ Господи — А — Г;

⁴⁵⁷ не отчаяся... покаяние — няма — Д;

⁴⁵⁸ няма — А — Д;

⁴⁵⁹ няма — Д;

⁴⁶⁰ супротивнаго — Б — Д;

⁴⁶¹ моего — АВГ, няма — Б;

⁴⁶² дад.: Твоем — А — Д;

⁴⁶³ раб — А — Д;

⁴⁶⁴ дад.: его — А — Д;

⁴⁶⁵ беззаконней — Д;

⁴⁶⁶ няма — Д;

⁴⁶⁷ дад.: Бсг — Д;

⁴⁶⁸ к ней — и — А;

⁴⁶⁹ к ней — А;

⁴⁷⁰ скоро — А;

⁴⁷¹ дад.: ми — А — Д;

да же⁴⁷² мя⁴⁷³ Бог покоит. И примете мя, а⁴⁷⁴ бых легла тут⁴⁷⁵ в церкви Святаго Савы». Они же отвещаша к ней ту сущи чрньци⁴⁷⁶: «Имеем запрещение от святаго Савы иже жены не примати никакоже⁴⁷⁷. Но се ти⁴⁷⁸ есть монастырь святыя Богородица Феодосиев⁴⁷⁹ общий, в немже лежат жены святыя: мати святаго Савы⁴⁸⁰, и мати святаго Феодосия, и мати святую безмезднику Козмы и Домьяна именован Феодотия, и инии мнози святии. Тут то⁴⁸¹ подобает лечи⁴⁸²». И приехав посол ея, возвести⁴⁸³ Еуфросинии.

Она же о всем том⁴⁸⁴ похвали Бога и, пославши, купи себе гроб в комаре Святей Богородици. И лежавши двадесать⁴⁸⁵ и четири дни и познася при скончании и рече: «Призовите ми прозвитера и да ми даст причащение⁴⁸⁶, уже бо ми⁴⁸⁷ звать близ предстоит⁴⁸⁸ жды⁴⁸⁹ повеления Владычняя». И прииде прозвитер несый⁴⁹⁰ причащение⁴⁹¹. Она же воставши и поклониси трици, и приимши⁴⁹² Пресвятое⁴⁹³ Тело и тако възляже и предаст душу свою в руце Бога жива месяца мая в 24 день и иде в Покой Небесный.

Кым убо языком, братье, достоин нам⁴⁹⁴ похвалити //10 адв. светозарную память, прелаженная невесты Христовы Еуфросинии! Бяше бо помощница обидимым, скорбящим утешение, нагим одеяние, болным посещение⁴⁹⁵ и спроста рещи всем всяка бысть.

---

⁴⁷² уже — А;

⁴⁷³ няма — Б;

⁴⁷⁴ да — А;

⁴⁷⁵ няма — А;

⁴⁷⁶ иноцы — Б;

⁴⁷⁷ никоеяже — А — Д;

⁴⁷⁸ няма — Б;

⁴⁷⁹ няма — АД;

⁴⁸⁰ мати святаго Савы — Савы, Мати Христа Бога — Д;

⁴⁸¹ и тебе — А, ти — Б — Д;

⁴⁸² леши — А, положитися — Д;

⁴⁸³ дад.: преподобной — А;

⁴⁸⁴ о всем том — всем тем — А — Г, всем — Д;

⁴⁸⁵ дад.: лет — В;

⁴⁸⁶ святаго причастия — Б;

⁴⁸⁷ няма — А — Д;

⁴⁸⁸ стоит — Д;

⁴⁸⁹ ждый — А — Д;

⁴⁹⁰ нося — А;

⁴⁹¹ причастие — А, святое причастие — Б;

⁴⁹² приимши — А — Д;

⁴⁹³ Пречистое — А — Г;

⁴⁹⁴ няма — Б, ми — ВГД;

⁴⁹⁵ болным посещение — няма — Б, больным здравие — Д;

Еуфросиния убо сердце свое напояше⁴⁹⁶ Божия мудрости⁴⁹⁷, Еуфросиния — неуведающий цвет райскаго сада. Еуфросиния — небопарный орел, попарившия⁴⁹⁸ от запада до востока и яко луча⁴⁹⁹ солнечная просветивши всю землю Полотцкую. Тем же, братье, хвалится Селунь о Димитрии, Вышегород мученикома Борисом и Хлебом⁵⁰⁰; аз⁵⁰¹ же хвалю⁵⁰²: блажен еси ты⁵⁰³, граде Полоцкий, такову леторасль возрастивый — преподобную⁵⁰⁴ Еуфросинию. Блажени и людие, живущи в граде том⁵⁰⁵, блажени родители твои, блажена утроба, от неяже изыде преподобная госпожа⁵⁰⁶ Ефросиния. Блажено рожество ея, блажено воспитание ея⁵⁰⁷, блажен возраст твой, Еуфросиние достохвальная. Блажен труд твой и подвизи твои⁵⁰⁸ яже к Богу, блажен монастырь твой, блажени людие живущи в монастыри Святаго Спаса и у⁵⁰⁹ Святой Богородици, блажени людие, послужившей⁵¹⁰ тебе⁵¹¹, преблаженная невесто Христа Бога нашего. Молися, госпоже⁵¹², к Господу⁵¹³ о стаде своем, еже еси совокупила к Господу⁵¹⁴, яко Тому подобает всяка слава, честь и поклоняние Отцу и Сыну и Святому Духу⁵¹⁵ и ныне и присно⁵¹⁶ и в веки⁵¹⁷.

⁴⁹⁶ напояше — А;

⁴⁹⁷ премудрости — А — Д;

⁴⁹⁸ паривши — Д;

⁴⁹⁹ луна — А;

⁵⁰⁰ Борисом и Хлебом — няма — АД;

⁵⁰¹ а мы — А;

⁵⁰² хвалим — А;

⁵⁰³ блажен еси ты — блаженный — Д;

⁵⁰⁴ блаженую — Д;

⁵⁰⁵ граде том — нем — А;

⁵⁰⁶ няма — А;

⁵⁰⁷ Блажено рожество ея, блажено воспитание ея — няма — А, блажено рожество твое — Б;

⁵⁰⁸ няма — А;

⁵⁰⁹ няма — А — Г;

⁵¹⁰ живущи в — А;

⁵¹¹ няма — Д;

⁵¹² няма — А — Д;

⁵¹³ Богу — А — Д;

⁵¹⁴ совокупила к Господу — вкупе к Богу — В, собрала к Господу Богу нашему — Д;

⁵¹⁵ Отцу и Сыну и Святому Духу — со безначальным Его Отцем и со Святым Духом — Д;

⁵¹⁶ всегда — Д;

⁵¹⁷ дад.: веком, аминь — ВД.

Рэдакцыя зборнікаў Варыянт 3

Асноўны тэкст: РНБ, ОЛДП F.185.

Розначытанні: НБ МДУ, №1311.....А
РДАСА, Ф.201, №52.....Б

Месяца мая⁵¹⁸ в 23 день.

Житие⁵¹⁹ преподобных матери нашае Еуфросинии⁵²⁰.

Господи⁵²¹, благослови, Отче!

Благословен Господь Бог Израилев⁵²², Бог Авраамов и Бог Исааков, Бог Иаковль, несть Бог мертвых, но живых. Праведнии⁵²³ бо и по смерти живи суть, якоже Соломон в притчах глаголет: «Праведници вовеки живут, и мзда их от Господа, и строение их от Вышняго. Сего ради приимут венечи от руки Господня», якоже бысть. Еже на преидушее скажем, о сих сице скажем: снитесь, суции в пустынях, житиа аггельскаго имуще, старости⁵²⁴ и немощь отложше, юнии яко еллени скачуще⁵²⁵, все снитесь. Хошу убо вы представи трапезу от трапез сих, да ядше возвеселитесь душами вашими. Се бо есть трапеза не от гниющих⁵²⁶ брашен, иже гортань услаждает и чрево насыщает, но душа веселяще, ум укрепляюще на подвигы и на⁵²⁷ добрая дела⁵²⁸. Сея бо яди, братиа, аще кто насытится, и не вжадается паки, якоже реченно бысть в Писании: «Не заморит Господь гладом душа праведных». //347 адв. Якоже на предлежащее възвратимся, о немже начахом повесть сию. Вы же, блазии, послушайте,⁵²⁹ князи и велможи и церковници и соборы⁵³⁰ святых⁵³¹ черноризец, и простии людие, сниди теся на новое се слышание и послушайте прилежно, отверзите⁵³² уши своя, умяг-

⁵¹⁸ дад: в — АБ;

⁵¹⁹ дад.: и подвизание — А;

⁵²⁰ дад.: княжны Полотския — АБ;

⁵²¹ няма — АБ;

⁵²² благословен Господь Бог Израилев — няма — Б;

⁵²³ праведници — АБ;

⁵²⁴ старии — АБ;

⁵²⁵ еллени скачуще — еллинська чяюще — А, елень скачуще — Б;

⁵²⁶ не от гниющих — негниющих — АБ;

⁵²⁷ и на — няма — АБ;

⁵²⁸ добрыя дела — А, добродетели — Б;

⁵²⁹ дад.: цари и — Б;

⁵³⁰ зборе — А;

⁵³¹ няма — Б;

⁵³² отверзше — АБ;

чивше ниву сердец ваших, примете семена многоспасеннаго житиа, послушайте и⁵³³ жены сея преподобныя, святыя подвигы и труды и любовь яже к Богу. Еже предиидуше скажем, како родися или от киих родителей, како въспитася или како възрасте, в кою ли меру потече же вослед Жениха своего Христа. Но инде скажем, а по сих по ряду сиче сиче есть.

Бысть князь Полотъский⁵³⁴ именем Всеслав, той имяше сыновы многы. И беяше у него сын меншы именем Георгыцй, от негоже родися сия блаженная отроковице. Родители же ея възрадовастася о рождестве ея со всем домом своим. И по днех тех повелеста крестити ю, и крестиста ю //348 во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И питома же беяше доилицею своею, день от дни растяшедеовица, тело млеко питаемо, а душа Святаго Духа наполняшеся. Лучи же ся девицы деснаго естества и молитвы плод, и толма бысть любящи учения, яко чюдитися⁵³⁵ отцу ея о толицей любви учению ея. Вести же разшедши по всем градом о мудрости ея и о блазем учении⁵³⁶, беше бо лепа лицом. Красота же ея многы славныя князи любовь приведе к отцю ея, якоже поняти ю невесту сыну своему, и всем чясто присылающимся к отцю ея. Отец же отвещеваше: «Воля Господня да будет». Един же преодолеваше славным своим княжением и богатством, присла к отцю ея и испроси дщерь его за сын свой. И пришедши ей в возраст и бысть двоюнадесять лет, и нача глаголати отец ея своей княгине: «Нама уже время своя дщерь Предслава обручити мужеви». Она же рече ему: «Како Бог хочет и твоя дръжавая. тако и будет».

Тогда слышавше //348 адв. Предслава, тако бо бяше наречено ей имя родителема своима преже святаго крещения, рассмотряше в себе, глаголюще, паки же реку, от Святаго Духа наполняшеся мысль ея⁵³⁷: «Оле, како се будет, еже отец мой мыслит припрятчима мужеви? То аще тако будет, печали мира сего гонзнути никакоже лзе». Паки в себе рече: «Но что въспеша преже нас бывшии родове наши? Женишася и посягаше и княжиша, но не вечноваша, житис их мимотече и слава их погибе, яко прах и хуждешие паучины. А иже прежняя жены, взявше муждескую крепость, придоша вслед Христа Жениха своего, и предаша телеса своя на раны и гла-

---

⁵³³ послушайте и — и послушайте — АБ;

⁵³⁴ няма — Б;

⁵³⁵ дивитися — Б;

⁵³⁶ дад.: и о телесней твари — АБ;

⁵³⁷ дад.: и рече в себе, глаголющи — АБ;

вы своя мечеви, а другыя паче: железу выя своя не приклониша, но духовным мечем отсекоша от себе плотская сласти, предаша тела своя на пост и на бдение и коленное поклоняние и на земли легание, то тех суть память ни⁵³⁸ на земли, а имена их написана на небесех, и тамо безпрестани // 349 славят Бога. А сия⁵³⁹ слава есть прах и попел и яко дым расходится и яко пар водный погибает⁵⁴⁰». И тако размышляючи в сердци своем, а ум ея боле подвизашеся на Божию любовь. Единоу положиися на сердци ея таковое помышление, и рече в себе: «Не се ли бы луче всего жития сего было, да бых ся постригла в черници и была бых повинующися игумении и сестрам и учашеся како страх Божий утвердити в сердци своем и како течения скончати». Сия блаженней на ум свой положити⁵⁴¹ и иде в монастырь, утаившеся отца своего и матери своя и всех домашних своих.

В та же лета бяше⁵⁴² княгиня Романова черноризица. Прииде к той, просящи от нея прияти аггельскаго образа и причтатися ту сущим черноризицам и быти им под игом Христовым. Видевши же она блаженная юность ея и возраст цветущий оней и не хотяше пострици ея, и смятеся, нача телом утерпати и сердцем ужасатися, и лице на землю преклонше, ничаще на долг час, и възклоншеся, возре на уность ея, въздохнув и прослезися, глагола ей: «Чадо мое! како могу се сътворити? Отец твой увести, со всяким гневом възложит вред на главу мою. И еще же ты юна еси возрастом, не можеш понести тяготы иноческаго жития. И како можеш оставити княжение и славу мира сего?» Отвещав же блаженная отроковице, и рече ей: «Госпоже и мати моя! Вся мира сего видимая красна суть и славна, но вскоре мимоидет, яко сон или яко цвет уведает; вечная же невидима, но векеы пребывают, якоже святое Писание глаголет, еже око не виде и ухо не слыша, ни на сердце человеку не взиде, якоже уготова Бог любящим Его. Или отца моего ради⁵⁴³ боишися мене острици? Не бойся, госпоже моя, но убойся Господа влаद्याщаго всею тварью и не отлучи мене аггельскаго стада». И якоже⁵⁴⁴ слышав блаженная княгини, удивися разуму дивныя сея отроковица и любви ея еже к //350 Богу, и повеле тако

---

⁵³⁸ няма — Б;

⁵³⁹ здешняя — Б;

⁵⁴⁰ пар водный погибает — говор водный и вогибает — Б;

⁵⁴¹ положиши — А;

⁵⁴² в та же лета бяше — бе же в та лета — Б;

⁵⁴³ няма — Б;

⁵⁴⁴ и якоже — сия же — А, си же — Б;

быти воли ея. И огласив ю ерей, и остриже ю во аггельский образ, и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в черныя ризы, и благо-
словлю ю игумения благословением святых отец, и рече ей: «Буди,
чадо⁵⁴⁵, последствующе прежде тебе бывших жен, рекше⁵⁴⁶ Февро-
нии и Еупраксии и инех множество, яже Христа ради пострадаша,
и Господь Бог подаст ти победу и силу на противника нашего диа-
вола». И тако ей рекши отпусти ю в келию свою.

Благоверный же князь Всеслав, уведав о своей дочери, и ско-
ро вшед в монастырь, жалостно тръзаше власы главы своей, и лю-
безно целоваше ю, глаголя: «Горе мне, чадо мое! Почто ми се сотво-
рила еси и печаль души моей принесе? Почто ми прежде сего⁵⁴⁷
мысли своя не явила еси? Люте мне, чадо мое сладкое, жалости
сердца моего! О горе мне, чадо мое милое! Какое гоньзнет доброта
твоя вражия пронырьство? Уже достоин ли плакаться острупле-
ною душею моею к Господу Богу моему⁵⁴⁸ да виднеша в чертог цар-
//350 адв. ства моего⁵⁴⁹». И жалость же всем в дому его о ней. Пре-
подобная же Еуфросиния сего всего не прия жалости отца своего,
яко добрый храбор, въоружися на супротивника своего диавола, и
пребываше в монастыре и повинующеся игумении и сестрам всем
и вся превзыде постом и молитвами и бдении всенощными⁵⁵⁰. И
оттоле паче подвижнейши бысть, избирающе мысли благая в сер-
дцы своем, яко пчела суть⁵⁵¹.

И пребысть неколико время в монастыри, и потом проси тогда
у епископа место сущаго⁵⁵² нарицаемаго Илии, правяще престол
святыя Софии в Полотьцке, дабы ей велел ту пребывати в церкви
Святыя Софии в едином гольбце. И повеле ей да пребывает. Бла-
женная же вшед и начат подвижнейши подвиг постнический вос-
приимати. И начат книги писати своима рукама, и наем емлющи
требующим даяше. И пребывающи ей ту неколико время.

В едину же ночь возляже, хотя почити от многога стояния еже
к Богу в молитвах и виде видение: поем ю аггел и веде ю идеже бе
церковья Святаго Спаса метохья Святыя София, яже зовящеся от
людей Селце. И ту показа ей аггел Господень, глаголя: «Еуфроси-

---

⁵⁴⁵ буди, чадо — о чадо, буди — Б;

⁵⁴⁶ сиречь — Б;

⁵⁴⁷ няма — Б;

⁵⁴⁸ к Господу Богу моему — няма — Б;

⁵⁴⁹ своего — А, Его — Б;

⁵⁵⁰ нощными — А;

⁵⁵¹ сот — АБ;

⁵⁵² тогда у епископа место сущаго — место от сущаго ту епископа — Б;

ние! ту ти подобае быти». Она же убуждышия, дивляшеся в себе, глаголюще: «И что хошет се быти ми?» И тое же ноци виде⁵⁵³ дважды⁵⁵⁴. Возбуждышия от сна, со страхом вста, славословящи⁵⁵⁵ Бога и глаголюще: «Слава Тебе, Христе Боже наш, слава Тебе, сподоби-вы мя в днешний день видети святое аггельское лице». И по сем нача псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое. И паки к Тебе привергохся от утробы матери моя. Бог мой еси Ты, якоже възхоте, и тако сотвори на мне, рабе Твоей». И скончавшу ей утрения. И явися епископу Илии святой же аггел⁵⁵⁶, глагола: «Введи рабу Божию Еуфросинию в церковьцу Святому Спасу на рекомое Селце место, бо то свято есть, яко достойна есть Царству Небесному и яко миро добровонно молитва ея восходит к Господу⁵⁵⁷ и яко //351 адв. венец на главе цареви и тако почитет Дух Святой на ней, яко солнце сияет по всей земли, тако житие ея просияет пред аггелы Божиими». Иже встав вскоре епископ со страхом и трепетом, прииде к ней⁵⁵⁸. Еуфросиния же видевше его, поклонися и рече⁵⁵⁹: «Благослови, владыко⁵⁶⁰ святой». Он же глагола: «⁵⁶¹ Бог благословит тя, чадо⁵⁶², и даст ти терпение и силу на всех вразех твоих видимых и невидимых». Она же поклонися, рече: «Аминь. Буди мне по глаголу твоему, владыко святой». И седоста⁵⁶³. Отверже блаженный епископ уста своя и начат беседовати о спасении души. Блаженная же Еуфросиния принимаше⁵⁶⁴ словеса его яко⁵⁶⁵ семена в житницу⁵⁶⁶ души⁵⁶⁷ своей, плодящи⁵⁶⁸ ово 30⁵⁶⁹, ово 60 или⁵⁷⁰ 100. И много же⁵⁷¹ побеседова⁵⁷² с нею и се прирече

⁵⁵³ дад.: видение — Б

⁵⁵⁴ дад.: и трижды — АБ;

⁵⁵⁵ славя — Б;

⁵⁵⁶ дад.: Господень — А;

⁵⁵⁷ Богу — Б;

⁵⁵⁸ блаженной — Б;

⁵⁵⁹ дад.: ему, глаголя — Б;

⁵⁶⁰ мя, отче — Б;

⁵⁶¹ дад.: о чадо — Б;

⁵⁶² няма — Б;

⁵⁶³ дад.: оба — А;

⁵⁶⁴ п...маше — А (дэфектны спіс: абарваны край аркуша);

⁵⁶⁵ ... — А;

⁵⁶⁶ жит... — А;

⁵⁶⁷ ... — А;

⁵⁶⁸ плодя... — А;

⁵⁶⁹ ово 30 — ... — А;

⁵⁷⁰ ил... — А;

⁵⁷¹ 100. И много же — ... — А;

⁵⁷² побесед... — А;

ей епископ⁵⁷³: «⁵⁷⁴ Хошу ти сказати слово, ты же с любовью прими е». Она же рече: «Рада, отче преподобный, приму слово твое яко дар многоценен». Глагола ей епископ: «Ведаеши⁵⁷⁵, чадо: се церковь есть соборная идеже седиши, и ту вси человеци собираются, и //352 тебе не лепо⁵⁷⁶ zde пребывати. Ту⁵⁷⁷ се есть церковца Святаго Спаса в Селце, идеже братиа наша лежат — прежде нас бывше⁵⁷⁸ епископи⁵⁷⁹. Негли⁵⁸⁰ Бог поспешит⁵⁸¹ молитвами⁵⁸² их и трудом твоим, и⁵⁸³ възградит место велико». И Еуфросиния же слышавше от епископа яко тако изъглагола ей, и возрадовася душою и възвеселися сердцем, яко и явлению аггелову веру приемше еже виде и слыша от него, глагола епископу: «Бог да поспешит, отче, молитвами твоими святыми».

Призва же епископ князя Бориса и сестры ея, и отца⁵⁸⁴ Георгья, и преподобную Еуфросинию, и силныя честныя мужа Полотьскыя, и состави я сам на ся послухы, рек: «Се отдаваю Еуфросинии место Святаго Спаса при вас, и по моем животе да никтоже не посулит⁵⁸⁵ моего даания⁵⁸⁶». И се слышавше князи оба и боляре вси от епископа, поклонистася ему, глаголюще тако: «Ей, владыко святой, се ти есть Бог положил на сердцы твоем, еже еси мыслил о отроковице сей и попечение оней». Еуфросинии реша: //352 адв. «И ты иди, послушай епископа, и еже ти велит, тако створи, то бо есть отец всем нам, нам подобает того послушати». Еуфросиния же възревше нань осклабленным лицом и рече им: «Рада⁵⁸⁷ иду, якоже Бог повелит ми, тако воля Господня да будет о мне». Князи же и боляре вси слышавше от преподобныя Еуфросинии глас сей, възрадовашеся и примше благословение от епископа и поклонистася преподобной Еуфросинии, и целоваше ю любезным целованием, и ехаша в дома своя.

---

⁵⁷³ с нею... епископ — ... — А;

⁵⁷⁴ дад.: дщи — А;

⁵⁷⁵ свеси ли — Б;

⁵⁷⁶ дад.: было — А;

⁵⁷⁷ то — А, но — Б;

⁵⁷⁸ бывше... — А;

⁵⁷⁹ ... — А;

⁵⁸⁰ не глаголи — А;

⁵⁸¹ поспе... — А;

⁵⁸² ...вами — А;

⁵⁸³ твоим, и — ... — А;

⁵⁸⁴ дад.: ея — А;

⁵⁸⁵ не посулит — няма — Б;

⁵⁸⁶ датъя — А;

⁵⁸⁷ радуюся — А;

Еуфросиния же поклонившеся святой Софии и благословившия от епископа, и бо в нощи воставше и поемше с собою едину черницу, и пришедше ей на место⁵⁸⁸ зовомое Селце, идеже церковица Спаса. И влезши ей⁵⁸⁹ в церковь⁵⁹⁰, и поклонившеся, и возгласи, сие глаголя: «Ты, Господи, заповеда святым апостолом Твоим, рек: Не носите с собою ничтоже, токмо жезл. И аз же Твоему словеси⁵⁹¹ последствующе, изыдох на место ничтоже сие носяще, но точию //353 Твое слово в себе имуще еже рещи «Господи помилуй». Еще же се и за все имение имею книги сия, имиже утешает ми ся душа и сердце веселится. Лише же сих трею хлебов не имам ничтоже, но токмо Тебе помощника и заступника и кормителя, Ты бо еси отец убогим, нагим одеание, обидимым помощник, ненадеющимся⁵⁹² надеание, буди имя Господне благословено вовеки на рабе Твоей Еуфросинии отселе и до века. Аминь». И тако ей рекши, и нача подвижнейши быти на молитву еже к Богу. И ту ей пребывающаи неколико время.

И тогда посла ко отцю своему, глаголющи: «Пусти ко мне сестру мою Горьдиславу⁵⁹³, — и тако беста нарекли родителя, — да научится грамоте». Он же пусти ю к ней. Она же с придлежанием учаше ю о спасении души, она же с придлежанием⁵⁹⁴ приимаше, яко нива плодovitа, умягчивши сердце свое, глаголаше: «Бог Господь да устроит ми на спасение души моей твоими, госпоже, святыми молитвами». И //353 адв. се ей рекши. Преподобныя же Еуфросинии введши⁵⁹⁵ ю в церквицу и повеле ереови, огласивши, облещи ю в черныя ризы, и нарече имя ей Евдокея. И по мале дни присла⁵⁹⁶ отец к ней, и рече⁵⁹⁷: «Пусти ко мне уже сестру свою». Она же отвещавше: «Еще не извыче всей грамоте». Уведав же отец ея яко утаившеса его постриже ю⁵⁹⁸, възьярися на преподобную Еуфросинию⁵⁹⁹, сердцем горя приеха к монастыреви, глаголя: «Чадо

---

⁵⁸⁸ бо в нощи... на место — вставши в нощи, поят с собою едину черницу и прииде на место — Б;

⁵⁸⁹ влезши ей — вшед — Б;

⁵⁹⁰ дад.: помолися — Б;

⁵⁹¹ глаголу — Б;

⁵⁹² ненадежным — Б;

⁵⁹³ Родиславу — Б;

⁵⁹⁴ она же с придлежанием — сестра же ея со тщанием — Б;

⁵⁹⁵ вшедши — Б;

⁵⁹⁶ посла — Б;

⁵⁹⁷ и рече — глаголя — Б;

⁵⁹⁸ постриже ю — пострижению — А;

⁵⁹⁹ няма — Б;

мое! что се сътвори! И приложи сетование к сетованию души моей и печаль к печали⁶⁰⁰». И се ему глаголющу от горести сердца своего, реками слез часто изливаше от очью своею, любезно держа Евдокею: «Чадо мое! на се ли ваю родих или на се ваю мати воспита? Ужели ваю брак уготовах, ужели ваю чертог и брачныя порты и ваю на сетование положих себе? Чада мои милые, и что ми въздасете? В радости место печали сердце мое наполниста». Все бояре его слышавше жалость от князя своего, и плакахуся горко //354 адв. о напрасней печали князя своего. Блаженная же Еуфросинии отвещеваше к отцю своему: «И что ради печалуешися на мя? Имеев бо⁶⁰¹ помощника и печальника единого Бога». Отец же ея малу утеху приим о словеси преподобныя Еуфросинии и еха в дом свой. И Еудокея же пребываше в монастыре, повинующеся сестре своей. Блаженная же Еуфросинии трудом многым моляшеся к Богу о местци сем⁶⁰² дабы Бог устроил е.

И се не за колико время⁶⁰³ бяше княжна Борисовна именем Звенислава. И пришедше единою от дний⁶⁰⁴, и принесе всю свою утварь златую и порты многоценныя в монастырь к Евфросинии, и рече ей: «Госпоже сестра! Вся красная мира сего ни во чтоже мне ся мнит⁶⁰⁵. Се даю Спасу Святому, а сама хощу поклонити главу под иго⁶⁰⁶ Христово». Она же прият ю с радостию, и повеле ереви пострици ю, и нарече имя ей Еупраксии. И тако на- //354 адв. часта пребывати в монастыре во едину мысль⁶⁰⁷ в молитвах яже к Богу. И тако бяше видети, яко единая душа во дву телеси.

И по сем блаженная Еуфросинии заложити церковь каменную Святаго Спаса, от початка dospеста за 30 недель. Се хощу вам⁶⁰⁸, братие, чюдо сказати. Бе муж именем Иоан приставник над делатели церковными, к немуже приходаше многожды глас свитающи дни, глаголя: «О Иоанне! востани, поиди на дело Вседержителя Спаса». И во един от дний востав, и прииде к блаженной Еуфросинии и рече ей: «Ты ли, госпоже, присылаеши понужати мене на дело?» Она же рече: «Ни». И пакы рассмотривше премудрая жена

---

⁶⁰⁰ дад.: моей — Б;

⁶⁰¹ имеев бо — имей в себе — Б;

⁶⁰² том — Б;

⁶⁰³ не за колико время — по некоем времени — Б;

⁶⁰⁴ И пришедше единою от дний — во един от дний прииде ко святей — Б;

⁶⁰⁵ мне ся мнит — мнит ми ся — Б;

⁶⁰⁶ ногу — Б;

⁶⁰⁷ вс едину мысль — во единомыслии — Б;

⁶⁰⁸ се хощу вам — хощу же — Б;

глагола ему: «Аще не аз тя возбужаю, а кто тя призывает на такое дело, того послушай прилежно с подщанием». И паки другое чудо скажу вам, добрии послушници. Уже скончанней бывше церкви и мало недоставше плитам, нечем бяше верха скончати, и поискавше и не обретоша ничтоже. И печаловашеся о том въздыхающе, и рече: «Слава Тебе, Владыко вседръжителю и человеколюбче, даровавый нам сия большая, дай нам и меньшая, имже свершится церковь Твоя». И тако молящися ей, заутра по строению⁶⁰⁹ же Божию обретошася плиты в печи. И том дни совершиша церковь и крест поставиша. Преподобная же Еуфросинии видевше совершену церковь, възрадовася душею, и бысть священство велие и радость всем христианом. И собращася князи и боляре и силнии мужи, черноризци и черноризници, и простии людие, и бысть радость велия, праздноваша дни многы, и разидошася каждо их восвоися. Видев же яко исполнил есть Бог сердце ея желанием⁶¹⁰, и вшедше в церковь и паде на землю ниц, и въздохнувше от глубины сердца, и лице свое мочивше слезами и нача глаголати: «Ты, Господи сердцевидтче, благодателю, Боже богом, милостиве Господи! призри на храм сий яже созда во имя Твое святое, якоже рече Соломон: Вышний в нерукотвореннах церквах живет. Ты, Господи, презри на мя, недостойную рабу Твою Еуфросинию и на рабы Твоя сия, яже собрах во имя Твое⁶¹¹, да приемше иго Твое легкое на выя своя и поидут вослед Тебе, и сотвори я овца двора Твоего и буди им пастух и дверник, да ни един от них не будет восхищен волком губителя диавола. Буди им, Господи, оружие и забрало, да не приидет на ня зло и рана не приблизится к телесем нашим, и не погуби нас з безаконии нашими, на Тя бо упование наше положихом, яко Ты еси Бог знающим Тя, и Тебе хвалу въспеваю⁶¹² до последняго моего въздыхания, въвеки, аминь».

Сестры же сие учаше, глаголюще: «Се собрах вы, яко кокош птенца под крыле свои, и в паствину свою, яко овци,⁶¹³ в заповедех Божиих. Да и аз веселым сердцем подвизаюся учить вас, видяще плоды ваши трудныя, и толик дождь проливаю учением к вам. А нивы ваши //256 во едину меру стоят, не растуше ни поступающе горе, а год приспевает в совершение и лопата на гумне лежит. Но

---

⁶⁰⁹ смотрению — Б;

⁶¹⁰ сердце ея желанием — желание сердца ея — Б;

⁶¹¹ дад.: святое — Б;

⁶¹² воспущаю — А;

⁶¹³ дад.: да пасетеса, яко овци — А, да пасетеса — Б;

боюся егда будут плевелы в вас и предани будете огню негасимому. Подщитесь, чада моя, убежати всего⁶¹⁴, но сотворитесь пшеница и смелетесь в жерновах смирением и молитвами и постом, да хлеб чист принесетесь на трапезу Христову». Сие же ей всегда учащи и безпрестани, яко мати чадолюбивая к детям своим любовью наказующе. Мы же, братие, на подлежащее възвратимся.

Видевше же преподобная Еуфросиния монастырь свой украшен и всего блага исполнен, умысли создати и вторую церковь каменную Святыя Богородицы⁶¹⁵. И ту совершивше и иконами украси и освятивше, даст ю мнихом. И бысть монастырь велик.

Видевше dospeta⁶¹⁶ монастыря два превелика зело и пребогата, и рече в себе: «Слава Тебе, Владыко, благодарю Тя, святыи; что есмь восхотела⁶¹⁷, то ми //356 адв. еси дал и скончал еси⁶¹⁸ сердца моего, Господи». И рече: «Помилуй мя, Господи, скончай прошение мое, да бых видела Святую Богородицу Одегитрею в сей церкви». И посла слугу своего Михаила в Царьград к цареви нарицаемому Маноилу и к патриарху Луце з дарми многоценными, просящи от нею⁶¹⁹ Святыя Богородицы⁶²⁰, еже бе написал евангалист Лука иконы три еще при животе святей Богородицы и постави едину во Иерусалиме, а другую в Цареграде, а третью в Ефесе. Она же с предлежанием прашаше Ефескыя⁶²¹ Святыя Богородицы. Видев же царь любовь ея и посла во Ефес 700 оружников своих. И принесе Святыю Богородицу в Царьград. Патриарх же Лука собрав епископы и все зборы⁶²² в Святую Софию и благослови ю и даст ю слуге преподобныя Еуфросинии. Он же с радостию прият и принесе госпоже своей Еуфросинии. Она же внесши в церковь Святыя Богородицы⁶²³ и постави ю, вздвевше руце, и рече: «Слава Тебе, Владыко, слава Тебе и еще реку: Слава Тебе, Господи, сподо- //357 бивы мя видети во днешний день образ Матере Твоя». И украси ю златом и камением многоценным⁶²⁴ и устави по вся овторники носити

⁶¹⁴ дад.: зла — А;

⁶¹⁵ Богородицы — во имя святую Богородицу — А;

⁶¹⁶ достона — А, dospena — Б;

⁶¹⁷ что есмь восхотела — яко елико восхотех — Б;

⁶¹⁸ дад.: желание — АБ;

⁶¹⁹ от нею — у них — Б;

⁶²⁰ дад.: Одигитрия — Б;

⁶²¹ дад.: иконы — Б;

⁶²² епископы и все зборы — вся соборы епископ — Б;

⁶²³ Святыя Богородицы — Святую Богородицу — А, ням — Б;

⁶²⁴ драгим — Б;

ю по святым церквам. И украсивше же всю землю Полотьскую своим монастырем боголепным⁶²⁵.

И видевши яко украси Бог монастырь ея и просвети, вожделела бы дойти святаго града Иерусалима и поклонитися Гробу Твоему⁶²⁶ и всем святым местом, видети и целовати и тамо бы живот свой скончати. Видевши же стада божественных овец совокуплено множество, радовашеся им яко своему спасению, на всяк день учаще сестры своя: старья учаще тръпению и въздержанию, юныя же учаще душевной чистоте и безстрастию телесному⁶²⁷, говению образну, ступанию кротку и гласу смирену и слову благочестну, ядению и питию безмолвену, при старых молчяти, мудрейших послушати, к старейшим⁶²⁸ покорение, к большиим и к меньшим любовь без лицемерия⁶²⁹, мало вещати⁶³⁰, а множае⁶³¹ разуме- //357 адв. ти. Тако бо быше дан дар сей блаженной Еуфросинии от Бога: аще кто ея въпрашает о которой вещи, она ему раздрешаше чему как быти, а кто ея послушает, той добре получаше⁶³², не бо хотяше видети никогоже которающа: ни князя с князем, ни бояре з боярином, ни люжанина с люжанином, но всех хотяше имети яко едину душу.

И посла по всей братии своей поведая им мысль свою, она же восхоте⁶³³ итти во Иерусалим. Они же услышавше весть сию, с жалостию многою съехашася отвсюду к блаженной Еуфросинии и моляшеся ей со слезами да бых не оставила сиры⁶³⁴. Она же их утешаше благым своим смыслом, яко мати дети своя любящи. И бе любим ей брат гарицаем в святем крещении именем Вечеслав. И приехав⁶³⁵ к сестре своей Еуфросинии с княгиною и с детми своими. Пришед поклонися ей и рече: «Госпоже мати⁶³⁶ иestro моя! почто оставляеши⁶³⁷, правителю души моей //358 и свете очию моею!» И горко ему плачущуся. Блаженная же Еуфросинии повеле ему итти где бе обетал⁶³⁸, дети же его повеле оставити сестре сво-

---

⁶²⁵ няма — Б;

⁶²⁶ Господню — Б;

⁶²⁷ безстрастию телесному — телесной — Б;

⁶²⁸ старийшим — А, старым — Б;

⁶²⁹ без лицемерия — нелицемерну — Б;

⁶³⁰ глаголати — Б;

⁶³¹ много — Б;

⁶³² поучяше — А;

⁶³³ она же восхоте — яко хочит — Б;

⁶³⁴ да бых не оставила сиры — да не оставит их сирых — Б;

⁶³⁵ и приехав — сей приеха — Б;

⁶³⁶ матери — А;

⁶³⁷ дад.: ны — Б;

⁶³⁸ обедал — Б;

ей Евдокеи. Дан же бысть дар блаженной Еуфросинии от Бога: аще кого узряше очима своима, то разумевше, в коем человеце со- суд будет избран Богови⁶³⁹. Тогда же преблаженная⁶⁴⁰ Еуфроси- нии видевше братне дщери⁶⁴¹ свои и рече има: «Хощу ваю обручити Жениху бесмертному и ввести ваю в чертог царствия⁶⁴² моего». Онема же послушающема, усладися душа ею паче сота медвена сло- весем преподобныя Еуфросинии и падшима на ногу ея и глагола- ста к ней: «Воля Господня да будет и твоя святая молитва, и якоже хочешы сотвори нама, госпоже». Преподобная же Еуфросинии с радостию и с поспешением призываше⁶⁴³ брата своего и рече ему⁶⁴⁴: «Аз хощу пострици Кюраанну и Олгу», тако бо беста нарекли роди- теля. Смяте же ся отец ею⁶⁴⁵ о словеси сем и рече: «Госпоже моя! что ми хочешы створити! Два плача приглашаешы⁶⁴⁶ души моей: // 358 адв. да плачуся отхода твоего⁶⁴⁷ и сетую чаду дея⁶⁴⁸ своею». Мати же ею жалостно тръзашеся. Блаженная же Еуфросинии, по- славше⁶⁴⁹, призва епископа, и тогда стол правящу Святой Софии нарицаемаго⁶⁵⁰ Дионисия, введши ею в церковь, и повеле острици ею, и нарече имя Кюрьане имя⁶⁵¹ Агафия, а Олзе Еуфимия, и бла- гословившу ею благословением святых отец.

Сама же блаженная Еуфросинии, положивше великий свой наряд обема своима монастырема, и з братьею и с сестрами, и даст дръжати и рядити сесътре своей Евдокеи оба монастыря. А сама, поклонившися⁶⁵² у Святаго Спаса и у Святыя Богородицы, и рече: «Ты⁶⁵³, Господи⁶⁵⁴ сердцевидтче! се оставляю дом Твой незатворен никомуже, и Ты, Господи, не затвори от нас Твоего Царства». И тако поиде во Иерусалим, поемше брата своего Давида и сестру

⁶³⁹ Господеви — Б;

⁶⁴⁰ блаженная — Б;

⁶⁴¹ братне дщери — братане — А, братаничи — Б;

⁶⁴² царства — Б;

⁶⁴³ призва — Б;

⁶⁴⁴ и рече ему — глаголя — Б;

⁶⁴⁵ смяте же ся отец ею — брат же ея смятесе — Б;

⁶⁴⁶ прилагаеши — АБ;

⁶⁴⁷ моего — А;

⁶⁴⁸ ради — Б;

⁶⁴⁹ няма — Б;

⁶⁵⁰ именем — Б;

⁶⁵¹ няма — А;

⁶⁵² помолившися — Б;

⁶⁵³ о — Б;

⁶⁵⁴ дад.: Ты — Б;

свою Еупраксию. Все же братья ее горко плакашеся отхода ради госпожи своея. И все граждане изыдоша проводить ее, старики плакашася, яко //359 дочери, и рекуще: «Увы нам, воже старости нашея и просвещение душам нашим, подпоре немощи нашея!» Юнии же глаголаху: «Камо заидеши, свете очию нашею! Кто нашу юность възсхлестит, воздержание юности нашея? Но в молитвах своих не забывая нас яже к Богу». Она же попечаловаше всех, благословивше⁶⁵⁵, возревше на небо и рече: «Ты, Господи сердцевидтче, ходив со Авраамом, иди с нами, рабы Твоими, с Еуфросиниею и с Давидом и с Еупраксиею».

И тако поидоша все сущии с нею. О страшное чудо! Не бывше ни в коей стране, ни в граде, ни в селе, ныне же Ефросинии вземше муждескую крепость премену вся грады и власти, принимающе от всех князей честь великую, послав ю в Царьград. Она же пришедше, поклонися святым церквам и ту сущей великой церкви Святой Софии поклонившеся, и благословившеся от патриарха, и купивши различныя темьяны и кадилницу злату, и поклонившеся царю, и //359 адв. иде в Иерусалим. И пришедше ей в Иерусалим, и посла слугу своего Михаила тогда сущему патриарху, глаголюще: «Владыко святой! сотвори милость на мне, повели⁶⁵⁶ да отверзутся мне врата⁶⁵⁷ Христова». Он же повеле прошению ее быти и отверсти⁶⁵⁸. И⁶⁵⁹ пришедше ко вратом и паде на землю, глаголющи: «Господи Иисусе Христе, не вмени⁶⁶⁰ сего греха, занеже изволих по стопам Твоим внити во святой град Твой». И целоваше врата и сущии с нею. И вниде в град, и иде ко Гробу Господню. Пришедше и поклонися и целоваше Гроб Господень и сущии с нею. И покадивше Гроб Господень⁶⁶¹ златою чепию⁶⁶² и многообразными фимианы⁶⁶³, изыде. И обита у Святыя Богородицы в Руском монастыре. И во утрие день изыде второе к Гробу Господню и такоже сотвори: поклонившеся и целовавше и, покадивше, и изыде. В третьи же день то же сотвори и, давше злата много и поставивше качья⁶⁶⁴ златую

---

⁶⁵⁵ попечаловавше всех, благословивше — поцеловавше всех и благословивше — А, попечаловши и благослови всех — Б;

⁶⁵⁶ дад.: ми — АБ;

⁶⁵⁷ да отверзутся мне врата — отверсти ми двери — Б;

⁶⁵⁸ дад.: ей врата церковная — Б;

⁶⁵⁹ она же — Б;

⁶⁶⁰ дад.: ми — АБ;

⁶⁶¹ и сущии... Гроб Господень — няма — Б;

⁶⁶² кадилницею — Б;

⁶⁶³ дад.: покадивши — Б;

⁶⁶⁴ кадилницу — Б;

на Гробе⁶⁶⁵ и многоразличныя темияны, и ставше у Гроба, взде- // 360 вше руце свои, и возревше очима своима на небо со слезами, и въздохнувше из глубины сердца, глаголаше: «Господи Иисусе Христе Сыне Божий, рождейся от Приснодевица Мариа спасения ради нашего! Рекл еси: Просите и примете. Аз же, грешная, сего просих и получих от Тебе, Владыко. Се же и еще прошу от Тебе, милостиве, да скончаю место прошения моего: и приими дух мой от мене в святем граде Твоем Иерусалиме и пресели мя в Вышний Град Твой Иерусалим, и покой мя на лоне патриарха и Авраама с всеми угождьшими⁶⁶⁶, аминь». Но еще ей глаголюще⁶⁶⁷ изыде в иже реченную церковь Святыя Богородицы, иже бе обитала.

Ту же посещением Божиим⁶⁶⁸ бысть⁶⁶⁹ впаде в недуг и нача болети. И лежащи на ложи своем, глаголаше: «Слава Тебе, Владыко! якоже восхоте и сотвори на мне, рабе Твоей». Тоя же ради болезни не мождаше ити на Иордан. Иде брат ея Давид и сестра ея⁶⁷⁰ Еупраксия и сущии с нею. Она же лежащи на ложи своем, и хвалящи Бога, глаголющи: «Господи! презри на //360 адв. рабу Твою Еуфросинию и помилуй мя». И приидоша бывшии на Иордане и принесоша воды от Иордана⁶⁷¹. Она же с радостию въставше и примше и пивше, и оболься по всему телу своему, и възляже на ложи своем и рече: «Благословен Бог, просвещая всякаго человека грядущаго в век⁶⁷²! ⁶⁷³ Молюся человеколюбивому Богу, ревнующе Петрову покаанию: во отвержении не отчая себе⁶⁷⁴, но плакася горко. Господи! приими того покаание, приими мене, недостойнную рабу Твою⁶⁷⁵ Еуфросинию, молящуся на суперника своего диявола, да не възглаголют ми на Страшном судище ничтоже пред Тобою, Господи, злый рабе, въступих на змиеву его главу и сопротивихся дерзости его окаанной, и надеющихся на Твое человеколюбие, Господи». И услыша Бог молитву ея, посла Господь⁶⁷⁶ аггела Своего к ней, глаголла ей: «О блаженна ты еси⁶⁷⁷ в женах и благословен

⁶⁶⁵ дад.: Христове — Б;

⁶⁶⁶ дад.: Ти — Б;

⁶⁶⁷ дад.: ей — Б;

⁶⁶⁸ бысть им — А;

⁶⁶⁹ няма — АБ;

⁶⁷⁰ няма — АБ;

⁶⁷¹ от Иордана — Иорданския — Б;

⁶⁷² мир — Б;

⁶⁷³ дад.: ввек — А;

⁶⁷⁴ няма — Б;

⁶⁷⁵ рабу Твою — няма — Б;

⁶⁷⁶ няма — Б;

⁶⁷⁷ ты еси — няма — Б

труд твой. Уже бо⁶⁷⁸ отверзут ти ся двери породныя и вси аггелы събрашася, деръжаще свещи, чающе твоего //361 сретения. А дар егоже просиши у Бога даст ти ся». И се рек аггел к ней⁶⁷⁹, отиде от нея. Блаженная же Еуфросинии възрадовася душею и въскоре посла в лавру, глаголюще: «Се уже ми приспе⁶⁸⁰ время, да же⁶⁸¹ мя Бог покоит и приимет мя, аз бых легла ту⁶⁸² в церкви Святаго Савы». Они же отвещаша⁶⁸³ ту сущии черноризци⁶⁸⁴, глаголюще: «Имеем запрещение от святаго Савы оже жены не приимати никоеяже. Но се ти есть монастырь Святыя девицы Феодосии во обще жителя⁶⁸⁵, в немже лежат святыя: и мати святаго Савы, и мати святаго Феодосья, и мати святую безмезднику⁶⁸⁶ Козмы и Дамъану именем Феодотиа, и инии мнози святии⁶⁸⁷. Ту ти подобает лежати⁶⁸⁸». И приехав посол ея, възвести Еуфросинии.

Она же⁶⁸⁹ всем тем похвали Бога и, пославше, купи себе гроб в комаре Святыя Богородицы. Лежа двадесять и четыре дни и познавше при скончании и рече: «Призовите ми презвитера да ми даст причащение⁶⁹⁰, уже бо зватай близ предстоит //361 адв. ждый повеления Владычня». И прииде прозвитер несый причащение⁶⁹¹. Она же въставше, и поклонися трижды, прием Пречистое Тело, и тако възлеже предаст душю свою в руце Бога живаго мая в 23 день, иде⁶⁹² в Покой Небесный.

Ким убо языком, братие, достоин ми похвалити светозарную память преблаженныя Христовы невесты Еуфросинии! Бяшетъ бо помощница обидимым и скорбящим утешение, нагым одеяние, больным посещение и спроста рещи всем всяка бысть. Еуфросиния сердце свое наполняше Божиа премудрости⁶⁹³, Еуфросиния — неуве-

---

⁶⁷⁸ няма — АБ;

⁶⁷⁹ к ней — няма — Б;

⁶⁸⁰ прииде — Б;

⁶⁸¹ да же — даждь — Б;

⁶⁸² аз бых легла ту — хошу леци — Б;

⁶⁸³ дад.: к ней — АБ;

⁶⁸⁴ черньци — А;

⁶⁸⁵ во обще жителя — ибо общежителен — Б;

⁶⁸⁶ безомзднику — Б;

⁶⁸⁷ святыя жены — Б;

⁶⁸⁸ леци — Б;

⁶⁸⁹ дад.: о — Б;

⁶⁹⁰ причастие — Б;

⁶⁹¹ причастие — Б;

⁶⁹² и вниде — Б;

⁶⁹³ мудрости — Б;

дающий⁶⁹⁴ цвет райскаго сада. Еуфросиния — небопарный орел, попаривше⁶⁹⁵ от запада и до востока, яко луча солнечная просветивше всю землю Полотъскую. Тем же, братие, хвалится Селунь о Дмитрии, а Полотъск о Еуфросинии. Блаженна тѣй град Полотъск, такое летотрасль⁶⁹⁶ возрастивый — преподобную Еуфросинию. Блажени людие, живяше⁶⁹⁷ во //362 граде том⁶⁹⁸, блажени родители твои, блаженна утроба, от неяже изыде преподобная госпожа Еуфросиния. Блаженно рождество твое⁶⁹⁹ и блажено въспитание ея, блажен и возраст ея, Еуфросинии досточюдныя и достохвальная. Блажен труд твой и⁷⁰⁰ подвизи⁷⁰¹ яже к Богу, блажен и манастырь твой, блажени и людие⁷⁰², живущи в манастыре том у Святаго Спаса и у Святыя Богородицы, блажени людие, живуще у тебе⁷⁰³, преблаженная невеста Христа Бога нашего. Молися к Богу о стаде своем, еже еси совокупила⁷⁰⁴ к Богу, яко Тому подобает⁷⁰⁵ всяка слава, честь и поклоняние со Отцем и со Святым благым и животворящим ти Духом и ныне и присно и в веки веком. Аминь⁷⁰⁶.

Рэдакцыя зборнікаў Варыянт 4

Тэкст друкуецца паводле адзінага спіса: БАН, 17.13.22.

Месеца декобъра в 25 день.

Житие и жизнь преподобные матери нашей Ефросинии Полотцкие.
Благослови, Отче!

Благословен Господь Бог Израилев, Бог Аврамов, Бог Исаков, Бог Иаяковль, несть Бог мертвых, но живых. Праведнии бо и по смерти живи суть, якоже Соломон во притчах глаголет: «Праведници векеы живут, и от Господа мзда им, и строение от Вышняго.

⁶⁹⁴ неувѣдаемый — Б;

⁶⁹⁵ возлетевши — Б;

⁶⁹⁶ летотрасль — Б;

⁶⁹⁷ живущѣ — А, живущии — Б;

⁶⁹⁸ граде том — тебе, граде — Б;

⁶⁹⁹ ея — АБ;

⁷⁰⁰ блажени — Б;

⁷⁰¹ дад.: твои — Б;

⁷⁰² няма — Б;

⁷⁰³ дад. інш. почыркам: и послуживъше тебе — А;

⁷⁰⁴ собрала — А;

⁷⁰⁵ подо... — А (на гэтым рукапіс абрываецца);

⁷⁰⁶ к Богу... Аминь — еси о Христе Иисусе, Господе нашем — Б.

Сего ради венец примут из руки Господня», якоже будет. Егда на предидушее скажем, по сих сие изрещи: снидется, сущеи в пустынях и в горах, житие ангельскоеимуще, старии немощь отложше, юнии же яко елени скачюще снидется. Хошу бо вам представити трапезу брашен сих, да ядше возвеселитесь душами вашими. Сии есть трапеза негнеющих брашен, иже гортань наслаждает и чрево насыщает, но душа веселящи подвиг добрых дел. Сей бо яди, братие, аще кто насы- //185 адв. тится, не вжжетца паки, яко в писаниих глаголет: «Не заморит Господь гладом преподобных». Паки же на предлежащее возвратимся, о немже начахом глаголати. Вы же, блазии послушатели, князи и велможи и церковници и честнии собори святых, иже сущии в горах и в монастырех, и вси праввернии людие, приидете на новое слышание и послушайте прилежно, отверзше ушеса ваша и умягчите нивы сердец ваших, примете многоспасенаго живота, с верою послушайте жития святых преподобных жены сея: подвигы трудов ея и любовь яже к Богу. Сие же и на предлежащее скажем, како родися или от коих родителей, и како воспитася или како возрасте, или в кою веру потече вослед Жениха. Зде скажем о сих, якоже по ряду сие бысть.

Во времена она быше князь во гради том Полотцку именован Вsesлав, той имяше сыны многы. Беяше его сын менший именован Георгий, от негоже родися си блаженная отроковица. Родителя же ея возрадо- //186 авастася о рождестве ея со всем домом своим. И по днех повелеста крестити ю, и крещена бысть во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И питаема млеко от кормилицы своя, день от дне рожшиися отроковици, телеса душею наполняшеся Святаго Духа. Лучи же ся даци молитвами плод и деснаго стояния, толма бысть любящи учения, якоже чюдитися отцу ея о толице любви учению. Вести же разшедшися по всему граду о мудрости ея и телесней твари ея, бяше же лицом красна. Велия же лепота ея ко отцу, якоже бы поняти ю невесту себе, и много часто присылающе ко отцу ея. Отец же ея отвещеваше: «Воля Господня да будет». Един же бяше князь славен княжением своим и богатством, прислав ко отцу ея испроси дщерь его. Яко приспе возраст ея и бысть 12 лет, отец же ея нача глаголати княгини своей юже: «Лепо подобаше нами отдати за князя». Она же глагола ему: «Како хошет Бог и твоя, княже, воля, тако будет».

Тогда слышавши Предслава, //186 адв. тако бо бяше наречено имя родителяма своима преже крещения, блаженная же отроковица наполняшеся Святаго Духа и размышляше в себе, глаголющи: «Како се будет, яко отец мой и мати моя умыслиша припряхи мя

мужеви? Да аще тако се будет, то печали мира сего гонзнути никакоже лзе». И паку рече в себе: «Что успе преже нас бывший род наш? Женишесе и посягашесе и княжиша, но не вечно живаше, житие их мимотече и слава их погибе, як прах и хуже паучины. Зрим убо сиж, якоже и прежнии жены, взявше мужскую крепость, и поидоша вослед Жениха своего Христа, предаша телеса свои на раны и главы своя мечеви ни огневи, но духовным мечем отсекоша от себе плотския сласти и предаша телеса своя на пост и на бдение и на земли легание, тии суть памятни на земли и имена их написана на небесех, и тамо со ангелы безпрестани //187 славят Бога. Си же слава есть прах и попел и яко дым расходится и яко пара водная погыбае». Сие размышляючи ей в сердци своем, и ум ея паче на любовь Божию подвизашесе. Единою же положися на сердци ея тако помышление, рече в себе: «Луче бы ми всего жития сего было, дабы постриглася в черници и буду пвинуяся игумении и сестрам и поучюся прилежати добрых дел и како утвердити страх Божий в сердци своем и како течение скончати». Сце ей умысливши и поиде в монастырь, утаившися отца своего и матери и всех домашних.

В то же время к ней гини Рома черница. И прииде к той просто прияти ангельский образ, причтатися ту сущим черницам и быти под игом Христовым. Видевши же она блаженная жена уность ея и возраст цветущ оней и не хотящи пострижи ея, смятесе во уме своем и нача утерпати телом и сердцем ужасатися, и лице на земли преклонши, долг час ничаши и восклони- //187 адв. вшися, и возре на уность ея и, воздохнувши прослезися и глагола ей: «Чадо! како се могу сотворити? Отец твой увидав, и со всякым возложит вред на главу мою. И еще уна еси возрастом, не можеш понести тяготы мнишескаго жития. И како можеш княжения и славу мира сего*?» Она же отвещавши рече: «Госпоже и мати! Вся видимая мира сего красна суть и славна, но воскорее минует, яко сон и яко цвет увядает; вечная же невиденая, но ввек пребывают, якоже и писания глаголют: Ихже око не виде, ни ухо не слыша, ни на сердце человеку не възде еже уготова Бог любящим Его. Или отца моего ради не хочеш пострижи мене? Не бойся, госпоже моя, но убойся, госпоже, Владеещаго всею тварию и не отлучи мене от ангельскаго сего стада». Она же блаженная удивившися княгини разуму отроковици и любви яже к Богу, повеле воли ея быти. И огласив ю иерей, и остриже ю, и нарече имя ей Ефросиния, и облече ю в

---

* Дад.: оставити (надписана інш. почыркам).

черны ризы, //188 и благослови ю игумения благословением святых отец, и рече ей: «Буди, чадо, последствующи преже тебе бывших жен Февронии и Еупраксии и инех множеству, яже Христа пострадаша, и Господь Бог даст ти победу и силу на супротивника нашего диавола». И сиа рекши отпусти ю в келию свою.

И увидав отец ея, и скоро шед в монастырь и нача плакаться, жалостно терзаше власы главы своя, и любезно целоваше ю: «Горе мне, чадо мое! Почто ми сие сотвори и печаль души моей принесе? И что ради преже сего не явила ми еси мысли своя? Люте мне, чадо мое сладкое, жалости сердца моего! О горе мне, чадо мое милое! Как гонзнет доброта твоя вражея пронырства? Уже достоин ми плакаться ко Господу моему да в чертог царствия твоего». Жалость же бысть о ней всем в дому его. Преподобная же Ефросения сего всего небрежаше о жалости отца своего, но яко доблий храбор, вооружившися на супротивника диавола, пребываше в монастыри, повинаяся игуменью //188 адв. и сестрам всем и вся преспеваючи постом и молитвами и бдении ночными. И оттоле нача подвижнейши быти, збираючи мысли благыя в сердци, яко пчела сот.

И пребыв время неколико в монастыри, и потом проси у епископа, дабы ей пребывати у церкви Святыя Софея в голобци, тогда сущу епископу нарицаемому Или, правящи столп Святой Софеи в Полотсти гради. И повеле ей да пребывает. И ту вшедши блаженная Ефросения, нача прилежнейши подвиг постнический восприимати. И начат книги писати своима рукама, и наем взимаючи даяше нищим алчущим. И пребывши ей ту неколико время.

Во едину же ноц возлеже, хотящи опочинути от многаго стояния еже в молитвах к Богу, и виде видение: поем ю ангел Господень и приведе у идеже бе церквица Святаго Спаса место у Святой Софеи, иже зоветца Селце. И ту показа ей ангел Господень, глаголя: //189 «Еуфросие! тут ти подобает быти». Она же убужшися и дивляшесе в себе, глаголющи: «Что ми хочет быти?» И пакы в той же нощи виде второе и третее. И возбудившися от сна, со страхом воста, славословящи Бога и глаголющи: «Слава Тебе, Боже наш, слава Тебе сподобивый мя во днешний день видети святое ангельское лице». И по сем нача псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое. И пакы к Тебе прибегах от утробы матери моя. Бог мой еси Ты, яко восхоте, тако и сотвори на мне, рабе Твоей». И кончавши ей утренюю. В той же нощи явися ангел епископу Ильи, глаголя: «Веди рабу Божию Ефросению во церквицу Святому Спасу, рекое Селце место, бо то святое, яко достойна есть Царствия Небеснаго и яко миро добровонно молитва ей вос-

ходит ко Господу, яко венец на главе царева тако почивает Дух Свя-
тый на ней, и яко солнце сияет по всей земли тако житие ея проси-
ает пред ангелы Божиими». Епископ же востав скоро со страхом и с
трепетом, //189 адв. прииде к ней. Блаженная же Ефросения виде-
вши и поклонися и рече: «Благослови, владыко святыи». Он же
глагола: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти терпение и силу на
вся врагы видимыя и невидимыя». Она же поклонися и рече: «Амин.
Буди мне по глаголу твоему, владыко святыи». Блаженный же епис-
коп отверз уста своя, начат беседовати о ползе душевнаго спасе-
ния. Ефросения приемше словеса его яко семена в житницу, пло-
дящи души своей. Много беседоваста с нею и си рече ей: «Дщи!
хощу прорещи ти слово, ты же с любовию приими». Она же рече:
«Рада, отче преподобный, прииму слово твое яко дар многоценен».
И глагола епископ: «Видиши, чадо, яко се церкви соборная есть,
идеже седиши, ту збираютца все людие, тебе не лепо zde пребыва-
ти. Есть zde церквица Святаго Спаса в Селци, идеже братия наша
лежат — преже нас бывшии епископи. Негли Бог поспешит молит-
вами твоими возградити место великое». Ефросения же слышавши
от епископа, возрадовася душею //190 и возвеселися сердцем, и
явлению ангелову веру имши яже виде и слыша от епископа, и рече:
«Бог да поспешит ми, отче, святыми твоими молитвами».

Призвав же епископ князя Бориса и сестры ея, и отца ея Геор-
гия, и преподобную Ефросению, и сильны мужа Полотеския, поста-
ви а сам на ся послухи и рече: «Се отдаю Ефросению место святаго
Спаса при вас, да по моем животе никтоже посудит моего даниа». И
се слышавше князи и бояре от епископа, все поклонихася ему, гла-
голюще: «Ей, владыко святыи, се ти есть Бог положил на сердци тво-
ем, еже еси умыслил отроковици сей попечение». Они же реша: «Еф-
росиние, ты послушай епископа и поиди идеже ти велит, той есть
отец всем нам, того подобает послушати». Ефросения же возревше
на них ослабленным лицом и рече: «Воля Господня да будет мне. Рада
иду, якоже Бог повели, тако и будет». Князь же и бояре все слы-
шавше от Ефросении глагол сей, возрадовастася и приемше благо-
словение от епископа и поклони- //190 адв. шася блаженной Ефро-
сении, и любезно целоваше ю, поидоша в дома своя.

Ефросения же поклонихася святой Софеи и благословение
приим от епископа, и той ноци воставши ей, поят с собою едину
черницу, и прииде на место то, зовомое Селце, идеже есть церкви-
ца Святаго Спаса. Влезе во церковь, и поклонися и глагола: «Гос-
поди, еже заповедал еси апостолом Своим, рек: Не носите с собою
ничтоже, токмо жезл един. Аз же Твоему словеси последующи,

изыдох на место се ничтоже нося, но точию Твое слово в себе имущи еже рещи «Господи помилуй». И еще имею за все книги, иже утешаю душу си и сердце возвеселяю, и еще же три хлеба. А ино не имам ничтоже, токмо Тебе помощника и заступника и кормителя, Ты бо отец убогым, нагым одеяние; буди имя Твое благословено вовеки на рабе Твоей Ефросении. Аминь». Начат подвижнейши быти на молитву к Богу.

Ни⁴за //191 колико время посла отцу своему, глаголющи: «Пусти ко мну сестру Городиславу», — сице ей бяше имя наречено имя родителема ея. Он же пусти к ней. Ефросения же с прилежанием нача учити ю грамоте и паче поучаше ю о спасении души, она же с верою приимаше, яко нива плодovitа, умягчвши сердце свое, и глаголющи: «Твоими, госпоже, святыми молитвами Господь Бог да устроит ми яже ко спасению души». Преподобная же Ефросения введе ю в церковь и повеле ереови, огласивши, облегчи ю в черенеческия ризы, и нарече имя ей Евдокия. И по малех днех посла к ней отец ея и рече: «Пусти ко мне сестру свою». Она же отвещавши рече: «Еще не извыче всей грамоте». Уведав же отец ея яко потаивши отца своего и постриже ю, и возярился на преподобную Ефросению сердцем горя, и прииде в монастырь, глаголя: «Чадо! что ради сотвори мне се! сетование к сетованию души моей и печаль к печали». Се глаголющи ему от горести //191 адв. сердца своего, яко река изливаше слезы от очию своею, держа Евдокию и глаголаше: «Чадо мое! на се ли ваю родих и се мати воспита ваю? Ужели брак готовых, уже бо брачныя ризы и чертог ваю на сетование прижили себе? Чада мои мили, что ми воздасте? В радости место печали горькие сердце мое наполниста». Сице слышавше боляре жалость князя своего и плакахуся о печали князя его. Блаженная же Ефросения отвещаваше ко отцу своему: «Что ради печалуеши на мя? Имею бо печалника единого Бога». Отец же ей малу утеху приим о словесе преподобныя Ефросении и поиде в дом свой. Евдокия же пребываше в монастыри, повинующися сестре своей. Блаженная же Ефросения со многым трудом моляшеся о месте своем дабы Господь Бог устроил ей.

По неколице времени беяше князь Борис и того дщи нарицаема именем Звенислава. Единою от дней //192 прииде в монастырь и принесе всю свою утварь златую и порты многоценныя и рече ко Ефросеньи: «Госпоже и сестро! Вся красная мира сего ни во чтоже мнит ми ся. И се даю Святому Спасу, а сама хочу поклонити главу свою под ногу Христову». Она же приат с радостию, и повеле ереови пострижи ю, и нарече имя ей Еупраксия. И тако начаста пре-

бывати в монастыри во едину же мысль в молитвах яже к Богу. И тако бяше видети их едина душа во двою телесу.

И по сем блаженная Ефросения заложи каменную церковь Святаго Спаса, от начатка доспета за 30 недель. Бяше ту муж именем Иван приставник над делатели церковными, к немуже приходаше многажды, глаголя: «Востани, Иване, поиди на дело Вседержителя Спаса». Во един же от дней прииде Иван божественей Ефросении и рече: «Ты ли, госпоже, посылаеши понужати мене на дело?» // 192 адв. Она же рече: «Ни». Паки рассмотривши премудрая жена и глагола ему: «Аще не аз возбужу тя, и кто тя позывает на таково дело, того послушай». Уже на скончание малом не доставши плитам, нечим верха довершити. Блаженная же Ефросения воздохнувши и рече: «Слава Тебе, вседержителю Владыко человеколюбче, даровавый нам болшая, подай нам меньшее, имже свершится храм Твой». Сиче помолившись ей, во утрий же день по строению Божию обретошася в пещере плиты. И по том свершися церковь и крест поставиша. Преподобная же Ефросения виде совершenu церковь и возрадовася душою, и призва епископа на освящение церкви. Собраша же ея князи и силнии мужи, черноризци и черници и простии людие, бысть ту радость велиа, празноваша дни многы и разыдошася коиждо восвояси. Видев же Ефросения яко исполни Господь желание сердца ея, вниде в церковь и паде ниць на земли, воздохнувши от глубости //193 сердца, и лице свое слезами омываючи нача глаголати сиче: «Ты, Господи сердцевидче, вседержителю Боже! милостив ми буди и призри на храм сей, егоже создах во имя Твое, Владыко, якоже Соломон рече: Вышний не в рукотвореных церквах живет. Ты, Господи, призри на мя, недостойную рабу Твою Ефросению и на рабы Твоя сия, яже собрах во имя Твое святое, да прииме легкое иго Христово поидут вослед Тебе. Сотвори их яко овца двора Твоего и буди пастырь и дверник, да ни один от них не будет восхищен волком губителя диавола, и буди нам, Господи, оружие и забрала, да не приидет на ны зло, ни рана не приблизится к телесем нашим, и не погуби нас з безаконии нашими, на Тя бо упование возложихом, яко Ты еси Бог знающим Тя, и Тебе хвалу всылаем до последняго моего издыхания, вьвеки, амин».

Сиче же сестры учаше и глаголаше им: «Се собрах вы, яко кокош птенца под криле свои, и яко овце паствины своя, и посетися в запове- //193 адв. дех Божиих. Да и аз веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды трудов ваших, и толикажды проливающи учения к вам. А нивы ваша во едину стоят, ни растуще, ни поступаючи горе, а год приспевает во свершение и лопата на гум-

не лежит. Но боюсь когда како плевел будет в вас и предани будете огню негасимому. Потщитесь негасимого того убежати, но сотворитесь яко пшеница и змелитесь в жерновах смирением и любовью, постом и молитвами, да хлеб приноситеся на трапезу Христу Богу». Сиче же учаше безпрестани, яко чадолюбивая мати к детям любовь показующи.

И виде убо преподобная Ефросения монастырь свой украшен и всего блага исполнен, умысли создати другую церковь каменную Святии Богородици. И ту свершив и иконами украсив и освятивше ю, дасть мнихом. И бысть монастырь велик.

Видев блаженная Ефросения уготована //194 монастыря оба превелика зило и богата, и рече в себе: «Слава милосердию Твоему, Владыко, благодарю Тя, Боже святыи; что восхотех, то ми дал еси и сверши желание сердца моего». И рече: «Помилуй мя, Господи, да dokonчачу желания моего, да бых видела Пречистую Богородицу Одигитриа во церкви моей». И посла слугу своего Михаила в Царьград к царю Мануилу и к патриарху Луце з дары многими, прося от нею иконы святыя Богородица, еже Лука Еуангалист три иконы написал еще при животе святей Богородици и постави едину во Ерусалиме, а вторую в Цариграде, а третью во Ефесе. Ефросения же просши Ефеския святыя Богородици. Виде убо царь любовь ея и посла во Ефес седмсот оружей своих. И принесе икону святыя Богородици в Царьград. Патриарх же Лука собра епископы и весь собор во Святую Софею и посла икону ко Ефросении. Блаженная же взявши икону святой Богородици, внесе во церковь и постави ю, воздев горе руке, и рече: «Слава Тебе, Господи, //194 адв. слава Тебе, святыи, слава Тебе, Владыко, сподобивый мя видети днесь образ Матере Твоея». И се рекши, украси ю златом и камением многоценным, сиче устави во вся вторники носити икону святыя Богородица по церквам. И всю землю Полотцкую украси своима монастырема боголепными..

И виде яко просвети Бог обители ея, и еще вжеле и молися Господу Богу, дабы дойти святаго града Иерусалима и поклонитися Гробу Господню и всем местом, видети же и целовати и телеса святых, преже страдавших град, и тамо живот свой скончати. Виде убо стадо божественных овец совокуплено много, радовашеся о них яко о своем спасении, на всяк день учаше сестры своя: старья учаше воздержанию и терпению, уныя же учаше душевней чистоте, безстрастию телесному, посту благообразну, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочинну, ядению и питию безмолвну, при старых молчи, мудрейших //195 послушати, старейшим покарятти, к точ-

ным и меньшим любовь нелицемерну, мало вещати, а множае разумети. Тако бяше даровася от Бога: сей блаженной Ефросении: аще кто ея вопрошаше что имат быти, и кто ея послушаше, той благых почиша, не бо хотяше видети никогоже корочющаяся: ни князя со князем, ни боярина з боярином, ни простых людей, но всех хотя имети яко свою душу.

И посла во всей власти своей поведати мысль свою, яко восхоте ити во Ерусалим. Они же слышавше весть сию, с жалостию снидошася отвсюду ко блаженной Ефросеньи, моляхуся ей, со слезами дабы не оставила их сирых. Она же благым своим смыслом утешаше их, яко мати своя дети. Бяше же любимый ея брат именем Вячеслав. Той прииде к ней и со княгинею и з детми своими, поклонися ей и рече: «Госпоже мати и сестро! что ми оставляеши, свете очию моею, правителю души моеей!» Горко ему плачу- //195 адв. щуся. Блаженная же Ефросения повеле ему ити к домови своему, дети же его повеле оставити сестре своеи Евдокеи. Сицев бе дар блаженной Ефросении дан от Бога: аще кого узрит своима очима, и разумеяше, в коем человеце сосуд будет избран Богови. Тогда же блаженная Ефросения виде братанья своя и глагола им: «Хочу вас обручити Жениху бессмертному и ввести в чертог Царствия Его». Онема же послушающима, и усладися душа ею паче сота медовна словесема блаженныя Ефросении, и падшим на ногу ея и глаголаста к ней: «Воля Господня да будет и твоя святая молитва; яже хочещи и твори нам, госпоже». Преподобная же Ефросения с радостию и с поспешением призва брата своего и рече ему: «Аз хочу пострищи Кураинну и Олгу». Смяте же ся брат о словесе сем и рече: «Госпоже моя и сестро! по что ми хочещи сотворити! Два плача прилагаеши дщи моеи: да плачу отхода твоего и сетую чада деяя своею». //196 Мати же ею жалостно терзашеся. Блаженная же Ефросения призва епископа, тогда бывшу епископу Дионисию, и введе братанья своя в церковь, и повеле острищи ею, и нарече имя Куринии Агафья, а Олзе Еуфими, и благослови ею благословением святых отец.

Сама же Ефросения, положивши великий свой наряд обама своима монастырема со братиею и с сестрами, и дасть держати оба монастыря сестре своей Евдокии. Сама же, поклонившись Святому Спасу и Святии Богородици и рече: «Ты, Господи сердцевидче! не оставляю дом Твой незатворен никомуже, и Ты, Господи, не затвори от нас Твоего Царствия». И тако поиде во Ерусалим, поимши с собою брата своего Давида и сестру свою Еупраксию. Братия же вси горко плакахуся отхода ради сестры своея. Вси гражане изыдоша проводити ея, старии плакахуся, глаголяще: «Увы нам, вожь

старости нашея, просвещение души нашей, подпора немощи нашей!» Юнии же //196 адв. глаголаху: «Камо заходиши, свете очию нашею, воздержание уности нашея? Не оставляй нас сырых и не забывай нас в молитвах своих якоже к Богу». Она же целовавши всех и возре на небо, и рече: «Ты, Господи сердцевидче, ходивый со Аврамом, иди с нами, рабы Твоими, со Ефросенєю и з Давидом и со Еупраксиею».

И тако поидоша и все сущии с нею. О страшное чудо! Не бывши ни в какойе стране, ни во гради, ни в селе, и ныне убо взявши мужескую крепость премину вся грады и власти, приимаючи ей от всех князей честь велику. И тако преидоша вся страны, сrete же ю царь с великою честию. Она же пришедши, поклонися святым церквам и ту сущи великой церкви Святой Софеи поклонишася, и божество возьми от патриарха и покупивши разноличныя темьяны и кадилницу злату, и поклонишася церкви, и поидоша во Ерусалим. И егда же доидоша Ерусалима, и посла к патриарху слугу своего Михаила, глаголющи: «Владыко святой! сотвори милость //197 на мне, повели да отворят ми ся врата Христова». Он же повеле прошению ея быти. Прииде же Ефросения ко вратоми припаде к земли, глаголющи: «Господи Иисусе Христе Боже, не вмени ми в грех сего, занеже изволих по стопам Твоим ходити и внити во святой град сей». Целовавши же врата и все сущии с нею, внидоша во град. И пришедши ко Гробу Господню, и поклонишася и покадиша златою кадилницею и многоразличными темьяны, и целоваша Гроб Господень и вси сущии с нею. И тако обита у Святыя Богородица в Руском монастыри. Во утрий же день второе иде ко Гробу Господню, такоже сотвори: поклонившися, целова, покадивши, изыде. В 3-й день такоже сотвори и дасть злата много. И постави кандило златое на Гробе Господни и многоразличны темиани, и ставши у Гроба Господня, возе на небо очима и возде руце свои, со слезами воздохнувши из глубины сердца, и глаголаше: «Господи Иисусе Христе Сынъ Божий, рождейся //197 адв. от Приснодевья Богородица спасения ради нашего! Рекл еси: Просите и приимете. Аз же, грешная, егоже просих и получих от Тебе, Владыко. И еще же прошу от Тебе, милостиве Владыко: приими дух мой во святем граде Твоем во Ерусалиме и пресели мя в Вышний Град Твой Ерусалим, и поимши мя на лоно патриарха Авраама и со всеми угодившими Тебе, амин». Сиче глаголющи изыде во прежереченную церковь Святыя Богородица, идеже бе прежде обита.

Ту же посещением Божиим впаде в недуг и нача болети. И лежана ложи своем, глаголаше: «Слава Тебе, Владыко! яко восхоте и

сотвори на мне, рабе Твоей». Тоя же ради болезни не можаше ити на Ердан. Поиде же брат ея Давид и сестра ея Еупраксия и вси сущии с нею. Она же лежаше на ложи своем, хваляше Бога, глаголющи: «Господи! призри на рабу Твою Ефросению, помилуй мя». Приидоша же бывшии на Ердане и принесоша ей воды Ерданскыя. Она же воставши, с радостию приат. И насладившися, //198 и оболься по всему телу своему, и возлеже на ложи и рече: «Благословен Бог, просвещая всякого человека грядущаго в мир! Въвеки молюся благому и человеколюбивому Богу, ревнующи Петрову покаянию, во отчаяние не отверже себе, но плакася горце. И приимый, Господи, того покаяние, приими от мене недостойную рабу Твою Ефросению и от супротивнаго диавола, да не возглаголет на мя на Страшном судищи ничтоже пред Тобою, Господи, злый и лукавый, яко дерзости окаянней надеяся на Твое человеколюбие, Господи». И услыша Бог молитву ея, и посла ангела Своего, глаголя ей: «Блажена ты в женах и благословен труд твой. Се уже отверзоша ти ся двери породныя и множество ангел собравшеса, держаще свеща, чающе твоего сретения. И яко дар, егоже просиши, убо даст ти ся». И се рек, отиде ангел от нея. Блаженная же Ефросения возрадовася душею и воскоре посла в лавру, //198 адв. глаголющи: «Се уже приспе ми время, да Господь Бог покоити изволи, примет душу мою. Прошу и молю вы, яко легла бых в церкви Святаго Савы». И ту сущии черньци отвещаша к ней: «Мы убо имеем запрещение святаго Савы жены не приимати никоеяже. Но се ти есть монастырь Святыя Богородици общежителя Феодосиа, в немже мнози лежат жены святыя: мати святаго Савы, и мати святаго Феодосиа, и мати святую безмезнику именем Феодотиа, и инии мнози святии. Ту подобает ти положитися». И прииде посол ея, возвести Ефросении, яко указаша черньци тамо сущии.

Она же о всем том похвали Бога и посла тамо повеле уделати себе гроб во притворе церковнем Святыя Богородици. И ту лежа дней 24 и познася яко при скоьчани, рече: «Прозвитера да ми дасть святаго причастиа, уже бо зватай близ стоит ждый повеления Владычняя». Прииде прозвитер несый причащение. Она же воставши, поклонися 3-и, со страхом приими Всечестное Тело и Пречистую Кровь. И тако возлеже, // 199 и предася душу свою Бога жива месеца сего 11 день, и иде в Небесный Покой. Богу нашему слава ныне и присно и в веки веков. Аминь.

Рэдакцыя Вялікіх Чэціх Міней

Асноўны тэкст: РДБ, Ф.292, № 58

Розначытанні: РДБ, Ф.304, № 676.....А

РНБ, Саф. № 1321.....Б

ЦНБ АН Украіны, № 281/133.....В

В той же день [23 мая].

Житие преподобных матери нашей Ефросинии,
игумении Вседержителя Спаса и Пречистыя Его Матери
в Полосте граде.

Благослови, Отче!⁷⁰⁷

Благословен Господь Бог Израилев, Бог Авраамов, Бог Исааков, Бог Иаковль, несть Бог мертвых, но живых. Праведнии бо и по смерти живи суть, якоже и премудрый Соломон в притчах⁷⁰⁸ рече: «Праведницы вовеки живут, от Господа мзда им и строение от Вышняго. Сего ради примут венец из руки Господня», якоже и бысть. Еже на предлежаща сие грядуща, тако скажем блаженныя сия труды и подвиги, по сих же сице изрещи⁷⁰⁹: снитесь, сущии в пустынях и в горах, жития аггельская имуще, старии немощь отложивше, юнию, яко елени, скачуще на сию трапезу, //175 снитесь вси. Хошу бо вам предпоставити нетления брашно, егоже насытившесе не имама алкати вовеки, душами же возвеселитесь вашими. И сия же трапеза негневающих брашен⁷¹⁰, же гортань наслаждает и утробу насыщает, сия же трапеза⁷¹¹ душа веселящи и ум утверждает на благодеяние добрых дел⁷¹². Сия бо благия яди, о братие, аще кто приимет, якоже рече еваггалист, не имат алкати ни жадати вьвеки, а се во ином писание тому же последую глаголет: «Не заморит Господь гладом душа праведных». Мы же паки⁷¹³ на предлежащее возвратимся, о немже начахом глаголати. Вы же⁷¹⁴, блазии послушницы, со благобоязньством преступльше, послушайте, цари еже и князи и боляре, священницы же и черноризцы и простии людие, сошедшесе на новую сию повесть, ушия отверзше, и послушайте прилежно и не жестосердием, но смирением //175 адв. умягчите

⁷⁰⁷ Благослови, Отче — няма — А;

⁷⁰⁸ в притчах — няма — В;

⁷⁰⁹ по сих же сице изрещи — няма — В;

⁷¹⁰ и сия же трапеза негневающих брашен — няма — В;

⁷¹¹ няма — В;

⁷¹² благодеяние добрых дел — небонодеяние — В;

⁷¹³ няма — В;

⁷¹⁴ начахом глаголати. Вы же — няма — В;

нивы сердец наших, примете многоспасенаго живота, с верою⁷¹⁵ послушайте жития святых и преподобных⁷¹⁶ жены сея подвиги⁷¹⁷ потове и труды и стояния всенощных и любви нелицемерных иже ко Господу Богу. О сей же преподобней предипошедше скажем, како родися или от ких родитель и како воспитана бысть и како возрас-те, и в кою меру потече вослед Жениха своего, но сице есть еже о сих вашей любви скажем все подробну.

Во времена она⁷¹⁸ бысть в Полотстѣ граде князь именем Все-слав, той имяше сынови многи. И бяше у него сын менший именем Георгий, от негоже родися сия блаженная отроковица. Родителя же ея радости⁷¹⁹ исполнишася о рождестве ея с сущими же и в дому их. И немного днем мимошедшим повелеста ю крестити во имя Отца и Сына //176 и Святаго Духа. И питана⁷²⁰ бысть долицею своею, день от дне растяше отроковица, тело млеком питаемо растяше отроковица⁷²¹, душа же Святаго Духа исполняшася. Лучи же ся деви-цы деснаго естества и молитвы плод, толми же любящи учение, якоже и чудитися родителема ея о велицем разуме и любви к Богу и прилежанию еже ко учению святых книг. Вести же разыдошася по всем градом о мудрости ея и о красоте ея, бяше бо лепа лицом, яко⁷²² дивитися и сущим по градом князем славным⁷²³, имущим⁷²⁴ ум и мысль, якоже бы поясти ю невесту сыну своему. И весть мно-жицею присылающимся ко отцу ея. Отец же ея отвещеваше: «Воля Господня да будет». Един же преодолеваше славным своим княже-нием и богатством прислат ко отцу ея и сопроси дщерь ея за сын свой. И пришедши ей в возраст и бысть //176 адв. дванадцате лет. И виде отец ея яко год бысть причтати мужеву, и рече княгине своей: «Нама ужели подати⁷²⁵ Предислава за князя?» Она же глаго-ла ему: «Да како Бог хочет и твоя, княже, воля, тако да будет».

Слышавши же сия Предислава, сице бо ей бяше имя наречен-но родителема своима прежде крещения святого, размысляше в

---

⁷¹⁵ примете многоспасенаго живота, с верою — няма — В;

⁷¹⁶ жития святых и преподобных — няма — В;

⁷¹⁷ няма — В;

⁷¹⁸ все подробну. Во времена она — няма — В;

⁷¹⁹ рад.: многи — БВ;

⁷²⁰ петина — В;

⁷²¹ няма — БВ;

⁷²² якоже видящим — Б, якоже вы — В;

⁷²³ князем славным — славнии князи — В;

⁷²⁴ няма — В;

⁷²⁵ ужели подати — уже лепо дати — Б, уже лепо удати — В;

себе, глаголюще, паче же реку от Святаго Духа исполняешся мысль ея: «О, како се иже будет: отец мой и мати моя⁷²⁶ мыслят сочетати мя мужеве. Понеже сия тленна суть и прелестная в мале является, а воскоре погинути имут. Паче же⁷²⁷ что успеха прежде нас бывшии и родове наши: и женивши же ся и посягаша, княжиша и печалию мира сего удержими беша, но не вечноваша, житие их, яко стень, мимотече, и слава их погибе, яко прах, худьше паучины». Сия же изрекше, начат помы- //177 шляти, рекущи в себе иную и речь: «Зрит убо сих, якоже⁷²⁸ прежнии святые и блаженныя жены быша, взявше мужескую крепость, а женскую немощь отложише, поидоша вослед Христа Жениха своего, предаша телеса своя на страсти и главы своя мечеви, а другия такоже железу своих глав не преклониша, но духовным мечем отсекоша от себе плотския, предавше телеса своя на пост и на бдение и на коленнопрекляние, ти будут памятни на земли, имена их написана суть на небесех и тамо от аггелы⁷²⁹ непрестанно славят Бога. Сия же слава есть прах и пепел и яко дым разходится, и яко пара водная погибает». Сиче же блаженной размышляюще⁷³⁰ во сердцы своем, а ум ея преизящне подвизашеся на Божию любовь и яко вперити мысль сердца своего на сичевое помышление, еже прибегнути ко Господу и мнишества чин взяти и быти бы под игумению, //176 адв. повинующися сестрам и учащися како страх Божий утвердити во сердцы своем, како течение скончати. Си же блаженная на уме си положши, иде в монастырь, утаившися отца своего и матере и всех домашних.

В та же лета бяше княгине Романа⁷³¹ черноризица. Прииде же к той, просящи прияти аггельскаго образа и причтатися ту сущим черницам и быти под игом Христовым. Видевши же она блаженная жена юность ея и возраст цветущий оней и не хотяще пострещи ея, и смутися зело во уме своем⁷³², и нача телом утерпяти и сердцем ужасати, и лице на землю преклониша, на долг час ничющи, восклони же ся, и возрев на юность ея, востенавши велми и прослезися и рече ей: «О чадо! како могу се сотворити? Отец твой, увидев, со многим прещением и яростию возложит вред на главу мою. А

---

⁷²⁶ мой и мати моя — няма — В;

⁷²⁷ паче же — понеже — В;

⁷²⁸ зрит убо сих, якоже — а иже — В;

⁷²⁹ от аггелы — о аггелы — Б, няма — В;

⁷³⁰ празни мышляюще — В;

⁷³¹ Романова — В;

⁷³² во уме своем — няма — В;

самой ти юне сущи⁷³³, цвету ти возра- //177 сту, не можеши понес-ти тяготы мнишескаго жития. И како можеши княжения и славу мира сего презрети?⁷³⁴» Отвещавши же блаженная отроковица, рече ей: «Госпоже мати! вся видимая мира сего красна суть и славна, но воскоре минуют, яко сон, и цвет увядает; вечная же и невидимая вовеки пребывает, акоже апостол пише глаголет: Ихже ни око не виде, ни ухо не слыша, ни на сердце человеку не взыде иже уготова Бог любящим Его. Или отца моего ради не хоцещи мене острижи? Не бой же ся, госпоже моя, человека тленна сущи, убой же ся паче, госпоже моя, Господа, содетелья и творца⁷³⁵ твари всей и не отлучи мене от аггельскаго чина». Она же блаженная княгиня удивися разуму отроковица и любви⁷³⁶ яже ко Господу, и повеле желанию ея кончану быти. И огласив ю священник, остриже ю и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в черныя ризы, и благослови ю игуменья благословением святых отец⁷³⁷, //177 адв. рече ей: «Буди, о чадо, последствующи прежде тебе бывших жен, святых⁷³⁸ Февронии и Еупраксии и инех множество, иже Христа ради пострадаша, и пострадажи, чадо, яко добр воин, на супротивника нашего диявола, и Господь Бог и помощник наш есть, во имя Его уповахом». И тако рекшу игуменья отпусти ю в келию свою.

Увидев же сия отец ея, скоро шед в монастырь и нача плакати-ся жалостно, и скоро шед в монастырь^{739, 740} терзаше власы главы своя и любезно целоваше сию, глаголя: «Горе мне, чадо мое! почто сицевая сотворила еси и печаль души моей принесла еси? Что ради мысли своя не явила еси? Люте мне, чадо мое сладкое, жалости сердца моего, и горе мне⁷⁴¹, чадо мое милое! Какое гонзнет доброта твоя вражие пронырьство? Уже достоин ми плакаться острупленною душею ко Господу Богу моему да внидеши в чертог //178 Царства Его». Жалость же бысть всем в дому его о ней. Преподобная же Ефросиния сего всего не раждыши от жалости сердца⁷⁴² свое-

---

⁷³³ юне сущи — няма — В;

⁷³⁴ и како можеши... презрети — а еще растлит тя княжение и ова мира сего — В;

⁷³⁵ содетелья и творца — няма — В;

⁷³⁶ и любви — или Богови — В;

⁷³⁷ благословением святых отец — няма — В;

⁷³⁸ си — В;

⁷³⁹ скоро шед в монастырь — у А гэтая фраза закрэслена, няма — Б;

⁷⁴⁰ дад.: жалостно — В;

⁷⁴¹ няма — В;

⁷⁴² отца — В;

го, но яко доблий храбор вооруждыши на супротивника нашего диявола, пребываше же в монастыри, повинующеся игумении и сестрам всем и вся преспевающеся постом и молитвами и бдении ношными. И оттоле нача подвижнейши быти, собираючи мысли⁷⁴³ благия в сердци своем, яко пчела сот.

И пребывши колико⁷⁴⁴ время в монастыре, и потом испроси у епископа сущаго тогда нарицаемаго Илии, правящаго престол⁷⁴⁵ Святыя София в Полотьсте граде, дабы ей повелел ту пребывати в церкви Святыя София во единой пещере. И повелевшу той епископу сотворити ей да внидет. Вшедши же ту блаженная, начат подвижнейши быти на пост и на воздержание. Преложим же вашей любви, братие, не точию блаженная си имяше //178 адв. постное воздержание на себе, но иная на себе прикладаше, писаше бо святыя книги своима рукама и яже взимаше на них нищим даяше.

Еще же, о любимицы, хошу вам сказати дивная и преславная о преподобней сей. Паче ума постижения сотворися оней, хотя угодницу Свою прославити, понеже Бог Сам Той Владыка наш рече: «Славящая прославлю». Пребываючи же ту неколико время блаженней, во едину ночь возлещи хотя мало от многоаго стояния⁷⁴⁶ иже к Богу в молитвах, прииде убо ангел Господень и веде ю на место нарицаемое Селце, метохия Святыя Софии, ту же бе церквица Святаго Спаса. Рече же ей ангел: «Подобает ти zde пребывати». Она же, воспрянувши от сна, удивльшесе недоуменному видению, глаголющи: «Что убо будет се?» Се же блаженнии лучися быти не единою же нощи тоя, но и дваши тому же ангелу //179 глаголющу к ней. И паки же блаженная Ефросиния трепещуци и страхом обдержима, воспрянув от сна, глаголаше: «Слава Ти, Боже наш, слава Ти яко сподобил мя еси, смиренную рабу Свою, видети аггельское лице святое». И по сем нача псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое. И паки к Тебе привергохся⁷⁴⁷ от утробы матере моя. Бог мой еси Ты, яко восхоте, тако и сотвори на мне, рабе Твоей». Кончавши же ей утреницу. И явися епископу в⁷⁴⁸ той же нощи⁷⁴⁹ ангел, глаголя: «О епископе! введи рабу Бо-

---

⁷⁴³ ми и — В;

⁷⁴⁴ неколико — Б, неко — В;

⁷⁴⁵ столп — В;

⁷⁴⁶ дад.: мало — В;

⁷⁴⁷ приврагохся — В;

⁷⁴⁸ няма — В;

⁷⁴⁹ няма — В;

жию Еуфросинию к церкви Святаго Спаса, иже глаголется Селцо место, бо то свято есть, достойно есть Царству Небесному, яко миро благовонно, молитва ея восходит к Богу, и яко венец на главе царе-ве, тако почивает Дух Святый на ней, и яко сияет солнце по вселенней, сице же и житие ея просия пред аггелы Божиими». Востав же воскоре епископ и, страхом многим одержим, прииде к ней. И блаженная же Еуфросиния, //179 адв. видевши⁷⁵⁰, припаде к ногама епископу, глаголющи: «Благослови, владыко святыи». Епископ же рече к ней: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти терпение и силу на борителя нашего диявола». Она же преклонши колени и рече: «Аминь. Буди мне по глаголу твоему, владыко святыи». И седоста. Блаженный же епископ начат беседовати к ней еже о пользе душевней. Блаженная же Еуфросиния принимаше словеса его, яко семена в житницу души своей, плодючи ово 30, ово 60, ово 100. Мног же беседовавшима има, рече к ней епископ: «Чадо Еуфросиние! хошу ти мало изрещи слово». Она же⁷⁵¹ рече: «»Рцы⁷⁵², владыко святыи». Рече же ей епископ: «Веси сама, чадо, се бо есть церкви соборная, иже⁷⁵³ пребывает, не лепо ти есть ту пребывати, понеже человецы вси приходят. Есть бо церквица Святаго Спаса в Селцы, идеже братия наша лежат, прежде нас бывшии епископи. Некли Бог поспешит молитвами их и твоим //180 трудом, возградитися месту велику⁷⁵⁴». Ефросиния же, слышавши от епископа, веру имши аггелову видению⁷⁵⁵, ростотворныи⁷⁵⁶ глаголы на сердцы сии приемши, и рече епископу: «Якоже Бог поспешити имать твоими святыми молитвами».

Призвав же епископ князя Бориса, праотца ея, и сестры ея⁷⁵⁷, и отца ея Георгия, и преподобную Еуфросинию, и боляр, и честных муж множество, и рече: «Се даю Еуфросинии место Святаго Спаса при вашем державствии да споследи никтоже не имат судити сему даяния, иже дал ей». Слышавши же князя оба от епископа и боляре вси, возопиша вси яко единеми усты: «⁷⁵⁸Богу тако извольшу о отроковицы сей и попечение оней сотворшу ти⁷⁵⁹». Еуфросинии же

⁷⁵⁰ и блаженная же Еуфросиния, видевши — Еуфросения же — В;

⁷⁵¹ дад.: рци — В;

⁷⁵² няма — В;

⁷⁵³ дад.: зде — БВ;

⁷⁵⁴ дад.: имши — В;

⁷⁵⁵ явлению — В;

⁷⁵⁶ радостотворны — АБВ;

⁷⁵⁷ и сестры ея — няма — В;

⁷⁵⁸ дад.: глаголюще: Владыко святыи — БВ;

⁷⁵⁹ сотворшу ти — няма — В;

реша: «Послушай владычня веления, еже таковая смыслит о тебе, той бо есть всем нам отец и того подобает слушати по Апостолу, иже рече: Покарайтесь наставником вашим и пови- //180 адв. нуйтеся». Еуфросиния же ослабным⁷⁶⁰ лицом возревши на них и рече⁷⁶¹: «С радостию иду, яко Господни воли совершитися, тако да будет». Князь же и боляре вси, слышавши от преподобныя Ефросинии глагол сий⁷⁶² и радости исполнившия и приемши благословение от епископа и поклонившия преподобный Еуфросинии и целовавши ю любезнам целованием, и еехаша в дома своя.

Еуфросиния же и поклонившия Святей Софии и благословение приемши от епископа, и в нощи воставши, поимши с собою едину черноризицу, поиде на место⁷⁶³ нарицаемое Селце, идеже⁷⁶⁴ церква Святаго Спаса. Вшедши же в ню и преклоньши колени и глагола сие: «Ты, Господи, заповеда апостолом Своим еже не носити с собою ничтоже, точию жезл един. Аз же Твоему словеси последствующи изыдох на сие место ничтоже у себе имущи, //181 токмо еже рещи «Господи помилуй». Еще же за все имение имею книгу сию, имиже насыщается ми⁷⁶⁵ душа и сердце веселит. Паче же сих триех хлебов не имам ничтоже, токмо Тебе помощника и заступника и кормителя, Ты бо еси отец убогим, нагим одеяние, обидимым помощник, ненадежным надежда, буди имя Твое благословено на рабе Твоей Еуфросинии отныне и до века, аминь». Оттуду же блаженная нача подвижение быти еже на молитву к Богу.

По неколице же времени послав отцу своему, глаголющи: «Пути⁷⁶⁶ ко мне сестру Градиславу, — тако бо ей наречено имя родителя моего, — да поучится книгам святым». Он же пусти ю к ним. Она же предлежанием учае ю грамоти, кии и паче поучаше ю⁷⁶⁷ о пользе душевней. Она же с прилежанием принимаше, яко нива плодovitа, умякчивши сердце свое, глаголаше бо: «И се Господь сотворит //181 адв. ми спасение душевное твоими же, госпоже, святыми молитвами». Преподобная же Еуфросиния введши ю в церковь и повеле иереєви огласивши и облещи ю в черническия ризы, и нарече имя ей Евдокия. И по малу дни присла отец к ней и рече: «Пусти

---

⁷⁶⁰ ослабленным — БВ;

⁷⁶¹ возревши на них и рече — няма — В;

⁷⁶² тако да будет... глагол сий — о подобны аггел сий — В;

⁷⁶³ на место — няма — В;

⁷⁶⁴ дад.: бе — БВ;

⁷⁶⁵ дад.: ся — БВ;

⁷⁶⁶ пусти — АБ, пости — В;

⁷⁶⁷ грамоти, кии и паче поучаше ю — няма — В;

уже ко мне сестру свою». Она же отвечавши и рече к нему: «Еще не извыче всей грамоте». Последи увидев отец ея яко утаившися постриже ю, и с яростию рече Еуфросинии, с разгорением⁷⁶⁸ сердца прииде в монастырь, глаголя: «Чадое мое! что се сотворила еси! Приложи сетование к сетованию и печаль к печали». Си же ему глаголющи от горести сердца своего, реку слез часто⁷⁶⁹ изливаше от очию своею, любезно держа Евдокию: «Чадое моя любезная! на се ли вас родих, на се ли вас мати воспита? Ужели ваш брак уготовах, ужели чертог и брачныя ризы ваша на сетование положих? О чадое моя // 182 милая! что ми воздасте, вместо ради⁷⁷⁰ горкия печали исполните сердце мое!» Боляре же, се⁷⁷¹ видяще жалостное терзание князя своего, плакахуся горко о напрасней его печали. Блаженная же Еуфросиния глаголаше отцу своему: «Почто печалуешися нама? Имееви бо печалника и помощника единаго Бога». Отец же ея малу утеху приим от преподобных и еха в дом свой. Евдокия же пребываше в монастыри, повинующися сестре своей. Блаженная же Еуфросиния паче прилежаше воздержанию и со воздыханием еже из глубины сердца, и молящися Богу, дабы ей устроил место велико.

По неколицы же времени прииде к ней княжна Борисовна именем Звенислава и принесе вся ризы своя иже бе устроены на брак, и рече ко блаженней Еуфросинии: «Госпоже сестро! Вся красная мира сего ни во чтоже ми есть. Но сия даю Святому Спасу, а сама хочу главу свою подклонити //182 адв. под иго Христово». Она же прият ю с радостию и повеле священнику пострижи ю и нарече имя ей Еупраксия. И тако начаста пребывати в молитвах и во бдениих, во всенощных стояниих якоже к Богу, подобно есть видети, яко едина душа во двою телесу.

Сице же блаженная Еуфросиния умысли церковь каменну здати Святаго Спаса, и беша отнюдь же начате и кончане бывши за 30 недель. Хощу же вам, братие, дивную повесть сказати. Бысть муж именем Иоан приставник над делатели церковными, к немуже множицею приходаше глас преже восхода солнцу: «О Иоанне! Востань, поиди на дело Вседержителя Спаса». Во един же от дний востав, прииде Иоан⁷⁷² ко блаженней Еуфросинии и рече ей: «Ты ли, госпоже, присылаеши понуждати мене на дело?» Она же рече:

---

⁷⁶⁸ разгордением — А;

⁷⁶⁹ часть — А;

⁷⁷⁰ радости — АБВ;

⁷⁷¹ боляре же, се — воля же рече — В;

⁷⁷² няма — В;

«Ни». И паки поразумевши бла⁷⁷³ //183 яко Господне Господне⁷⁷⁴ дело есть и глагола ему: «Аще не аз тя нужду, и кто тя позоывает⁷⁷⁵ на таковое дело, ты же его прилежно послушай». И паки другое чудо скажу вашей любви, князи и послушницы. Уже мало некончани бывши церкви, недоставшим плитам, нечим бяше кончати. Искавши же блаженная прилежно и не обретоша. Печалию бяше одержима блаженная того ради, востенавши велми и рече: «Слава Тебе,⁷⁷⁶ вседержителю и человеколюбче! даровавый нам болшая, но прошу и молюся Твоей благодати: подай же нам и меньшая, имже совершится церкви Твоея». Сице же ей помольшися, воставши на утрий день, по строению Божию обретошася пленфы в печи. И того дни совершена бысть церкви, поставиша⁷⁷⁷ же и крест. преподобная же Еуфросиния радости многи исполнишися о строении храма Христа Бога нашего. Бы- //183 адв. сть же и священство том дни. Радость же бысть всем ту сущим пришедшим же князем и бояром, снисдоша же ся и черноризцы и черноризица из иных областей на сию неизреченную радость, и простии людие. Праздноваше же ту многи дни и хвалящи Бога, разыдошася каждо восвоаяси. Видевши же блаженная яко исполнил есть Бог желание сердца⁷⁷⁸, вшедши же в церковь, преклонши колени, паде ниц на земли и воздохнувши из глубины сердца, и лице свое омочивши слезами, и нача глаголати⁷⁷⁹ сице: «Ты, господи сердцевидче, вседержителю Боже, милостив ми буди и призри на храм сей, егоже создах во имя Твое святое, якоже Соломон рече: Вышний не в рукотворных церквах живет. Ты, Господи, призри на мя, недостойную рабу Твою Ефросинию, и на рабы Твоя сия, яже собрах //184 во имя Твое, Владыко, святое, да примут легкое иго Христово и пойдут вослед Тебе. Сотвори ти, яко овца двора того, и буди пастырь и дверник, да ни един от них не будет восхищен волком губителя диявола, и буди нам, Господи, оружие и забрала, да не придет на ны зло, ни рана не приблизится к телесем нашим, и не погуби нас з беззаконии нашими, на Тя бо упование возложихом, яко Ты еси Бог знающим Тя и Тебе хвалу⁷⁸⁰ всылаем до последняго моего издыхания. Вьвеки, аминь».

⁷⁷³ блаженаа — АБВ;

⁷⁷⁴ няма — АБВ;

⁷⁷⁵ и кто тя позоывает — няма — В;

⁷⁷⁶ дад.: Владыко — БВ;

⁷⁷⁷ въставиша — В;

⁷⁷⁸ дад.: еа — БВ;

⁷⁷⁹ тут тэкст спіса В абрываецца;

⁷⁸⁰ славу — А;

Сиде же сестры учаше и глаголаше им: «Се собрах вы, яко кокош птенца под криле свои, яко овцы паствины своея. И паситеся в заповедех Божиих, яко да и аз веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды трудов ваших и толика же учения проливаючи к вам. А нивы ваша во едину стоят, // 184 адв. ни растуше, ни поступающе горе. Но боюся когда како плевел будет в вас и предани будете огню негасимому. Потщитесь негасимого того убежати огня, но сотворитесь яко пшеница, измелитесь в жерновах смирением и любовию, постом и молитвами, да хлеб приноситеся на трапезу Христу Богу». Сиде же ей учаше безпрестани, яко чадолюбивая мати к детем своим любовь показующи.

И виде убо преподобная Ефросиния монастырь свой украшен и всего блага исполнен, умысли создати другую церковь каменную Святии Богородицы. И ту свершив и иконами украсив и освятивши ю, даст ю⁷⁸¹ мнихом, и бысть монастырь велик.

Видев же блаженная Ефросиния уготована монастыря оба превелика зело и богата, и рече //185 в себе: «Слава милосердию Твоему, Владыко, благодарю Тя, Боже святыи! Что восхоте, то ми дал еси, сверши желание сердца моего». И рече: «Помилуй мя, Господи, да dokonчаю желание мое, да бых видела Пречистую Богородицу Одигитрия в церкви моей». И посла слугу своего Михаила в Царьград к царю мануилу и к патриарху Луце з дары многими, прося от нею иконы святыя Богородицы, еже Лука еваггалист три иконы написал еже при животе святей Богородицы и поставил едину во Иерусалиме, а вторую во Царьграде, а третью во Ефесе. Ефросиния же просьши Ефеския Святыя Богородица. Виде убо царь любовь ея и посла во Ефес седмьсот оружей своих и принесе икону святыя Богородица во Царьград. Патриарх же Лука собра епископы и весь собор во Святую Софею и посла икону Ефросинии. Блаженная же вземши икону святей Богородицы, внесе в церковь и постави ю, и воздев горе руцы, и рече: «Слава //185 адв. Тебе, Господи, слава Тебе, святыи, и слава Тебе, Владыко, сподобивый мя видети днесь образ Матере Твоея». И се рекши, украси ю златом и каменiem многоценным, сиде устави во вся вторники носити икону святыя Богородица по церквам. И всю землю Полотскую украси своима монастырема боголепными.

И виде яко просвети Бог обители ея, и еще вжеле и молися Господу Богу, дабы дойти святаго града Иеросалима и поклонити-

---

⁷⁸¹ няма — Б;

ся Гробу Господню и всем святым местом, видети же и целовати телеса святых преже страдавших Господи ради, и тамо живот свой скончати. Виде убо стадо Божественных овец совокуплено, много радовашеся о них яко о своем спасении, на всяк день учаше сестры своя: старыя учаше воздержанию и терпению, уныя же учаше душевней чистоте, безстрастию телесному, посту благообра- //186 зну, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну, ядению и питию безмолвну, при старых молчати, мудрейших послушати, старейшим покарятися, к точным и меншим любовь нелицемерну, мало вещати, а множае разумети. Тако бяше даровася от Бога сей блаженной Ефросинии, аще кто ея вопрошаше что имат быти, и кто ея послушаше, той благих получаша, не бо хотяше видети никогоже которюущася⁷⁸²: ни князя со князем, ни боярина с боярином, ни простых людей, но всех хотя имети яко свою душу.

И посла по всей власти своей поведати мысль свою, яко восхоте ити во иеросалим. Они же слышавши весть сию, с жалостию снисдошася отвсюду ко блаженной Ефросинии, моляся ей со слезами, дабы не оставила их сирых. Она же благим своим смыслом утешаше их, яко мати своя дети. Бяше же любимый ея брат Вячеслав, //186 адв. той прииде к ней со княгинею и з детми своими, поклонися ей и рече: «Госпоже мати сестро! что мя оставляеши, свете очию моею, правителю души моей?» Горко ему плачущуся. Блаженная же Ефросиния повеле ему ити к домови своему, дети же его повеле оставити сестре своей Евдокеи. Сицев бе дар блаженной Ефросинии дан от Бога: аще кого узрит своима очима и разумеваше, в коем человецы сосуд будет избран Богови. Тогда же блаженная Ефросиния виде братания своя и глагола им: «Хочу вас обручити Жениху бессмертному и ввести в чертог Царствия Его». Она же послушающим и усладися душа ею паче сота медвена словесема блаженныма Ефросинии. И падшим на ногу ея, и глаголаста к ней: «Воля Господня да будет и твоя святая молитва⁷⁸³; яже хочещи твори нам». Еже⁷⁸⁴ преподобная Ефросиния с радостию и с поспе- //187 шением призывая брата своего и рече ему: «Аз хочу пострици Киринию и Олгу». Смяте же ся братия о словесе сем и рече: «Госпоже моя и сестро! почто ми хочещи сотворити? Два плача прилагаеши души моей: да плачу отхода твоего и сетую чада дея своею». Мати же ею жалостно терзашеся. Блаженная же Ефроси-

---

⁷⁸² которюущася — Б;

⁷⁸³ мати — Б;

⁷⁸⁴ няма — А;

ния призва епископа, тогда бывшу епископу Дионисию, и введе братанья своя во церковь и повеле острищи ю, и нарече имя Куринии Агафия, а Олзе Еуфимия, и благослови ея благословением святых отец.

Сама же, поклонившись святому Спасу и святей Богородицы и рече: «⁷⁸⁵Господи сердцевидче, веси:⁷⁸⁶ оставляю дом мой⁷⁸⁷ незатворен никомуже, и Ты, Господи, не затвори от нас Твоего Царствия». И тако //187 адв. поиде во Иеросалим, поимши с собою брата своего Давида и сестру свою Еупраксию. Братия же вси горко плакахуся отхода ради сестры своя. Вси же гражане изыдоша проводитьи ея, старии плакахуся, глаголюще: «Увы и нам, вожь старости наша, просвещение души наша, подпора немощи нашей!» Юнии же глаголаху: «Камо заидеши, свете очию нашу, воздержанье уности наша? Не оставляй нас сирых, не забывай нас в молитвах своих якоже к Богу». Она же целовавши всех, и возрев на небо, и рече: «Ты, Господи сердцевидче, ходив со Аврамом, иди с нами, рабы Твоими, со Ефросиниею и з Давидом и с Еупраксиею».

И тако поидоша и вси сущии с нею. О страшное чудо! Не бывши ни в коей стороне, ни во граде, ни в селе, и ныне убо, взявши мужскую крепость премину вся грады и власти, приимающе ей от всех князей честь велику. //188 И тако преидоша вся страны, сrete же ю царь с великою честию. Она же пришедши, поклонися святым церквам и ту сущи великой церкви Святой Софеи поклонишася, и божество взявши от патриарха, и покупивши разноличныя темяны и кадилницу злату, и поклонишася цареви⁷⁸⁸, и поидоша во Иеросалим. И егда же доидоша Еросалима, и посла к патриарху слугу своего Михаилу, глаголющи: «Владыко святой, сотвори милость на мне, повеле да отворят ми врата Христови». Он же повеле прошению ея быти, и отвориша. Прииде же Ефросиния ко вратом, припаде к земле, глаголющи: «Господи иисусе Христе Боже! не вмени ми в грех сего, занеже изволих по стопам Твоим ходити и внити во святой град сей». Целовавши же врата и все сущею с нею, внидоша во град. И пришедши ко Гробу Господню, и поклонишася, и покадиша златою кадилницею и многоразличными //188 адв. темяны, и целовавше Гроб Господень и вси сущии с нею. И тако обита у Святыя Богородица в Руском монастыри. Во утрей же день второе иде ко

⁷⁸⁵ дад.: Ты — Б;

⁷⁸⁶ дад.: се — Б;

⁷⁸⁷ Твой — Б;

⁷⁸⁸ церкви — Б;

Гробу Господню, такоже сотвори: поклонившись, целова, покадивше, изыде. Во третий же день такоже сотвори и даст злата много, и постави кандило золотое на Гробе Господни и многоразличныя темяни, и ставши у Гроба Господня, возре на небо очима и воздев руцы свои, со слезами воздохнувши из глубины сердца, и глаголаше: «Господи Иисусе Христе Сыне Божий, рождейся от Приснодевья Богородица спасения ради нашего! Рекл еси: Просите и примете. Аз же, грешная, егоже просих и получих от Тебе, Владыко. И еще же прошу от Тебе, милостиве Владыко: прими дух мой во святем граде Твоем во Иеросалиме и поими на лоно Аврамле патриарха⁷⁸⁹ и со всеми угодовшими Тебе, аминь». Сиче глаголющи изыде во предиреченную⁷⁹⁰ церковь //189 Святыя Богородица, иде же бе прежде обита.

Ту же посещением Божиим впаде в недуг и нача болети. И лежа на ложи своем, глаголюще: «Слава Тебе, Владыко, яко восхоте и сотвори на мне, рабе Твоей». Тоя же ради болезни не можаше ити на Иердан. Поиде же братия⁷⁹¹ ея Давид и сестра ея Еупраксия и вси суици с нею. Она же лежаши на ложи своем, хваляше Бога, глаголющи: «Господи, призри на рабу Твою Ефросинию, помилуй мя». Приидоша бывшии на Иердани и принесоша ей воды Ерданьския. Она же воставши, с радостию прият и насладившись, и оболься по всему телу своему, и возлеже на одре⁷⁹² и рече: «Благословен Бог, просвещая и освящая всякого человека грядущаго в мир! Вовеки молюся человеколюбивому Богу, равнующе Петрову покаянию: во отчаяние не отверже себе, но плакася горцы. И прими, Господи, того покаяние, и прими //189 адв. от мене недостойную рабу Твою Ефросинию от супротивнаго диявола, да не возглаголет на мя на Страшнем суде ничтоже пред Тобою, Господи, злый лукавый, яко вступих на его главу змиеву и сопротивихся дерзости его окаянный, надеяся на Твое человеколюбие, Господи». И услыша Бог молитву ея, и посла аггела Своего, глаголя ей: «Благословена ты в женах и благословен труд твой. Се уже отверзоша ти ся двери породныя, и множество аггел собравшеса, держаще свеща, чающе твоего сретения. И яко дар, егоже просиши, убо даст ти ся». И се рек, отиде аггел от нея. Блаженная же Ефросиния возрадовася душою, и въскоре посла в лавру, глаголющи: «Се уже

---

⁷⁸⁹ Аврамле патриарха — патриарха Авраама — Б;

⁷⁹⁰ предреченную — А, прежереченную — Б;

⁷⁹¹ брат — АБ;

⁷⁹² ложи — Б;

приспе ми время да Господь Бог покоити изволи, примет душу мою. Прошу и молю вы, яко легла бых в церкви Святаго Савы». И ту сущи чернцы отвещаша к ней: «Мы убо имеем запрещение святаго Савы жены не приимати никоюя- //190 же. Но се ти есть монастырь Святы Богородицы общежителя Феодосия, в немже лежат мнози жены святяты: мати святаго Савы, и мати святаго Феодосия, и мати святую безместнику именем Феодотия и инии мнози святии; ту подобает⁷⁹³ положитися». И прииде посол ея, возвести Ефросинии, яко указаша чернцы тамо сущии.

Она же о всем о том похвали Бога и посла там, повеле уделати себе гроб во притворе церковнем святяты Богородица. И ту лежа дней 24, и познася яко при скончании, рече: «Призови⁷⁹⁴ ми прозвитера, да ми даст святаго причастия, уже бо зватай близ стоит ждый повеления Владычня». Прииде прозвитер, несый причащение. Она же воставши, поклонися 3-жды и со страхом приимши Всечестное Тело и Пресвятую Кровь, и тако возлеже, и предаст // 190 адв. душу свою Богу живу месяца мая в 24 день, и иде в Небесный Покой. Богу нашему слава ныне и присно и во веки веком⁷⁹⁵. Аминь.

Рэдакцыя «Кнігі жыццй Святых» Дзімітрыя Растоўскага

Тэкст друкуецца паводле адзінага спіса: РДБ, Шыбан. №170.

В той же день [23 мая].

Житие преподобныя матере наша Еуфросинии девицы,
игумении обители Святаго Спаса в Полоцке.

(От Великой Минеи Чети вкратце)

Бысть в Полоцкестм граде князи именем Всеслав. Той име сына Георгия, иже роди сия святую ветви — блаженную Еуфросинию. Бе же первое ей имя княжне прежде крещения нареченное Предислава. Яже от младенчества изучена бысть божественному писанию и прилежаше чтению святых книг, и научися от тех страху Божию и любви усердной к Богу, создателю своему. Лицем же бяше вельми красна. И егда бе дванадесяти лет, мнози князи славни присылаху ко отцу ея, кийждо от них тщащийся сыну своему пояти ю в

⁷⁹³ дад.: ти — А;

⁷⁹⁴ призовите — Б;

⁷⁹⁵ няма — Б.

супружество. Но отроковица никакже хотяше сочетатися земному смертному мужу, уязвлена бывши желанием небеснаго безсмертнаго Жениха Христа Сына Божия, весь бо ум свой преложи на любовь божественную. Усоветовавшу же отцу ея, аще и не хотящую обручити ю красному юноше, некоего князя сыну.

Она же утаившись от всех иде в монастырь девический к преподобной княгине Романей игумении и просяще пострижена быти во святыи монашеский образ. Преподобная же Романа видящи юность отроковицы и боящися отца ея, много возбраняше ей, советующе мирское житие яко молодой и лицом прекрасной. Та же разумевши велию ея ко Христу Богу теплоту сердечную и непремное желание хранения девства Царствия ради Небеснаго, повеле бывшу тамо священнику постричи и облещи ю во иноческий аггельский святыи образ, и нарече имя ей Еуфросиниа.

О чесом уведавши отец и мать, неизреченныя печали и жалости исполнишася, и притекше в монастырь и дочь свою //240 во иночестем образе узревше, вельми плакаху рыдающе. Но блаженная отроковица не радяше о слезах родительских, пача же увещеваше их веселитися о том, яко имут дочь обрученную Царю Небесному. И пребываше Еуфросиниа с прочими черноризицами в посте и молитвах и во всяких монастырских трудах, с великим смирением всем покоряюшася.

По некоем же лете моли епископа Полоцкаго Илию да повелит ей пребывати при великой престольной Святыя Софии церкви во единой приделной каморе (се же подражающе оных древних во Иерусалиме дев, в нихже бе и Пречистая Дева Богородица, жительствовавших при Соломоновой Святыя святых церкви, во особных камарах, при стене церковной на то устроенных). Епископ же виде ея подобноаггельское житие и серафимскую в ней к Богу любовь, не возбрани быти доброму желанию сердца ея. И пребываше святая, яко ангел Божий, затворившись в каморе при церкви, всегда, во дни и в нощи, молящися и славословящи Бога. Избывающим же ей от молитвы временем писаше книги своими руками и даяше та продаяти и яже взымаше за них, то раздаваше нищим.

Довольное же время ей у Святыя Софии пребывшей, во едину нощь в видении сонном узре аггела Божия, иже поемши ю веде вне града на место нарицаемое Селце, идеже бе метохиа Святыя Софии и церковь малая деревяная. И рече аггел ко Ефросинии: «Подобает ти zde пребыти, хочет бо Бог тобою на сем месте многия наставити на спасение». Сие же видение преподобной не единою бе, но и вторицею и третицею. И удивляешся святая, размышляя ви-

денное и благодаряше Бога, сподобльшаго ю видения аггельскаго. Господню же благоволеню повинующися, глаголаше: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое». Явился же аггел и епископу в видении, глаголя: «Веди рабу Божию Еуфросинию к церкви Спасителевой яже в Селце, и всели ю при той церкви, яко да будет тамо монастырь освященных Богу дев, //240 адв. ихже хочет спасти сею рабою Своею, еяже молитва, яко миро, восходит к Богу, и яко венец на главе цареve, тако почивает на ней Дух Святыи, и яко сияет солнце по вселенней, сие просия житие ея пред аггелы Божиими». Епископ убо воспрянув от сна, иде к преподобной Еуфросинии и Господню волю извести ей. Она же и свое видение сказа епископу и благодариша Бога.

Призвав убо епископ князя Бориса, дядю ея, и князя Георгия, отца ея, и бояр, и честныя мужи, и Божие изволение им сказав, рече: «Се при вашем державстве даю Еуфросинии место Святаго Спаса на Селце, яко да будет тамо монастырь девический, и никтоже от последних имат судити даяни. сему, еже дах ей». И вси соизволиша епископу.

И ведше тамо Еуфросинию святую, вселиша ю при церкви Спасителеве. И возградиша монастырь девам, хотящим в чистоте работати Христу. И бысть преподобная Еуфросиния многим девам и женам, отрицающимся мира и во иночество приходящим, наставница и предводительница ко спасению, на еяже добродетельнаго жигия образ взираючи вельми пользовахуся и поощряхуся на подвиги богоугодныя.

По некоем же времени посла преподобная ко отцу своему, глаголющи: «Пусти ко мне сестру свою Градиславу да научу ю святым книгам». Он же пусти ю к ней. И научивши святая Еуфросиния юнейшую свою сестру чтению книжному и многими душеспасительными словесы к хранению девства увещеваша ю, увести Христу, во иноческий бо чин оную введе и нарече имя ей Еудокиа. Минувшу же времени довольну посла к преподобной отец ея, глаголя: «Пусти к нам сестру свою». Еуфросиния же отвеща: «Да пребудет еще со мною, понеже не удобре навиче писанию». Но вскоре уведаше отец и матерь пострижения другия дщере своя, сугубыя скорби исполнишася и в монастырь шедше со гневом и сердечною боязнию, вопияху на святую Еуфросинию, глаголюще: «О чадо! что сие сотворила еси нам сетование к сетованию и печаль к печали? // 241 Не довлело ли тебе самой оставити нас, но и другое любезное наше чадо лестию восхитила еси от нас. На сие ли родихом вас, на сие ли воспитахом, да прежде смерти, аки мертвыя во гробе, в чер-

ных ризах и в заключении монастырством затворитесь и лишите нас чаемая от вас утехи». Преподобная же Еуфросиния словеса к ним душеспасительная от божественных книг глаголавши, утеша их мало. И возвратишася в дом, растворяюще естественную родительскую свою печаль духовными радованиями.

По сем прииде к преподобной Еуфросинии во иноческий чин княжна Борисовна сродница ея, дщерь дядина, нарицаемая Звенислава. И принесе вся драгоценныя своя одежды и утвари к браку уготованныя, и рече к блаженной: «Госпоже и сестро моя! вся красная мира сего ни во чтоже вменяю, а сия брачная украшения даю в церковь Спасителеву, и сама хочу браком духовным Тому сопряжися и подклонити главу мою под благое и легкое Его иго». Преподобная же Еуфросиния прия ю с радостию и пострижи абие повеле, и нарече ей имя Еупраксия. И пребываху купно в пощениях и всенощных молитвах единодушно, работающе Господеви в преподобии и правде.

Виде же преподобная день от дне умножающияся сестры и разпространяющуюся обитель, умысли создати церковь каменну во имя Спасителево. И приложившей ей о том тщание, Божиим поспешеством начася дело, еже и совершися вскоре: единым бо летом прекрасная церковь бысть создана. Бяше же приставник делу муж нарочит именем Иоанн. Тому почивающе прежде восхождения солнечнаго множицею бываше глас, глаголяй: «Иоанне! востав иди на дело Вседержителя храма». Он же во един от дней стужися от гласа онаго, прииде к преподобной игумении, глаголя: «Госпоже! ты ли присылаеши принуждати мя на дело?» Она же разумевши быти глас той не человеческий, но свыше божественный, глагола ко иоанну: «Аще и не аз тя возбуждати и принуждати велю, обаче ты слышимаго гласа, на дело тя //241 адв. призывающаго, послушай и скоро твори повелеваемое, ибо дело сие есть Божие». Бывшей же церкви близ совершения и плинфам на совершение недоставшим. Помолися преподобная к Богу, глаголющи: «Слава Тебе, Владыко человеколюбче, всесильный Боже! даровавый нам болшая, молюся Твоей благодати: подаждь нам и меньшая, имже бы совершитися церкви зиждемой в славу Пресвятаго имени твоего». Во утрий же день действием силы Божия обретеся пещь полно плинф жженных и уже студеньких, крепких зело, бяху бо невидимую соделаны рукою. И не во многом времени, единыя токмо нощи сия чудесная вещь содеяся. И исполнися радости преподобная, и вси со удивлением прославиша Бога, и совершися здание церковное. прииде же епископ с клиром и с князи освятити церковь, и весь народ градский соборася, и праздноваша

освящение церкви радуешься. Преподобная же ниц падши в церкви, со слезами к Богу вещаше: «Ты, Господи сердцеведче, Вседержителе Боже, призри на храм сей созданный во имя Твое, и подаждь помощь, и да понесем иго Твое, на нас возложенное, и грядем вслед Тебе Жениха нашего. Ты Сам храни двор сей словесных Ти овец и буди нам пастырь и дверник и страж, да ни едина от нас восхищена будет волком губительным диаволом. Ты, Господи буди нам оружие и стена, да не приидет на ны зло, ни рана приблизится телеса нашим, и не погуби нас со беззаконии нашими, на Тя бо упование возложихом, яко Ты еси Бог милосерд и милостив знающим Тя, и Тебе славу возсылаем до последняго нашего издыхания».

Поучаше же преподобная сестры своя, глаголющи: «Се собрах вас о Господе, якоже кокош птенцы под криле свои, и яко овцы Божия на божественную пажить. Паситесь убо в заповедех Господних и растите добродетельми от силы в силу. Да и аз с радостью и не воздыхаючи пекуся о спасении вашем и учу вас, и да веселюся духом, видящи духовныя плоды трудов ваших. Се бо толикими почуцении словеса Божия на сердцах ваших сеяти тшуся, а нивы ваши сердечныя во единой мере стоят, не растуще в добродетельное совершенство. Время же жатвы приближается //242 и лопата готова на гумне, еже отребити плевелы от пшеницы. Боюся же да не како обрящутся в вас плевелы и предани будите огню неугасимому. Потщитесь, молю вас, сестры моя, потщитесь соблюстися от греховных плевел и убежати от огня геенскаго. Сотворитесь же чистая пшеница Христова, измелитесь в жерновах смирения постническими труды, чистотою же, любовью и молитвами, да будите яко хлеб сладок Богу». Тако учаше, яко чадолюбивая мать дети своя духовныя. И наставлением ея и молитвами вся инокини успеваху в подвизах духовных и бываху сосуды избранны Святому Духу.

Созда же преподобная и другую церковь каменную во имя Пресвятыя Богородицы, иконами же и всяким благолепием украси и даде ю иноком, и монастырь им возгради при той церкви.

Возжела же преподобная Еуфросиния видети и имети во обители своей икону Пресвятыя Богородицы, нарицаемую Одигитриа, едину от тех, яже святыи апостоли и еуаггалист Лука еще при животе Пречистыя Богоматере написа. Слышало бо преподобная яко три иконы Пресвятыя Богородицы, святым Лукою написанныя, обретаются: едина во Иерусалиме, другая в Цареграде, а третья во Ефесе. Помолившись убо к Богу со слезами еже получитьи желаемое, посла слугу обители своея Михаила в Царь град к благочестивому царю Мануилу и к святейшему патриарху Луке с дары и моле-

нии многими, просящи единыя от тех триех иконы Пречистыя Владычицы, именно же тоя, яже во Ефесе. Царь же и патриарх разумевши ея велику к Богу и к Пречистой Божией Матери любовь и усердие, соизволиша прошению ея. И пославши во Асию, принесоша из Ефеса в Царьград чудесную Пресвятую Богородицы икону и присланному слуге вдавше, отпустиша к преподобной Еуфросинии с писаньми своими, похваляюще рабу Христову, с благословением патриаршим. Она же получивши желаемую икону, неизреченныя радости исполнися и великое возсла благодарение Христу Господу и Его пренепорочной Матери, и постави ю в своей обители //242 адв. в церкви Святаго Спаса, украсивши златом и камением многоценным.

По скончании же родителей своих и по доволных иночествования своего летех восхоте преподобная Еуфросиния видети святаго Иерусалимская места и поклонитися живоносному Гробу Христову, мысляше же и живот свой тамо скончати и о том прилежно к Богу моляшесе. Уведавше же намерение ея, духовнии и мирский власти жалостию великою объята быша. И сошедшесе к ней, моляху со слезами да не оставляет их и всего отечества своего. Она же благоразумными и душеполезными словесы яко мать детей своих утешаше. Бяше же любимый ея брат князь Вячеслав. Той прииде с княгинею своею и с детми своими поклонитися ей, и глаголаше, слезящи: «Госпоже сестро и мати моя! почто хочещи оставити мя, свете очию моею и управительнице души моея?» А святая отвещавше: «Не оставити, но помолитися хошу о себе и о вас на святых местех». По духовной же беседе отходящу князю Вячеславу от нея, повеле чада его, две отроковицы Киринию и Олгу оставити сестре своей Еудокии. Таков бо име дар блаженная Еуфросиния яко аще на каго возре своими очесы, абие познаваше, есть ли в нем дух добродетельный и может ли быти сосуд избранный Богу. Проразуме убо и братния дщери, юныя отроковицы, яко могут быти угодны Христу. По отшествии же от нея братнем рече ко оставленным дщерям его: «Хошу вас обручити Жениху безсмертному и ввести в чертог Царствия Его». Отроковицы же от богодухновенных ея словес усладившесе душею, припадоша к ногам ея, глаголюще: «Воля Господня да будет и твоя святая молитва, якоже хочет о нас да устроит». Еуфросиния же радуяшися духом о добром отроковиц изволения, поучаше их полезными беседами и услаждаше в сердцах их любовь Христову. По неколиких же днех призва брата и рече ему: «Хошу чада твоя пострижи во иночество да будут невесты Христовы». И смятеся князь Вячеслав о словеси ея и рече: «Госпоже мати наша! что сие сотворити мне //243 умыслила еси? Два плача хоче-

ши приложити души моей, да плачу твоего ради от нас в страну далекую отшествия и да сетую детей ради моих, лишаемый утехи их». Княгиня же Вячеславова, мать отроковиц, множае неизреченною жалостию сердечною терзашеся и рыдаше, обаче не можашу сопротивитися воли преподобныя Еуфросинии, еяже словеса аки от Христовых уст послушаху, ведуще известно бытию ю истинную рабу Христову и живущаго в ней Духа Святаго. Умоливши убо к себе преподобная Еуфросиния епископа тогда бывшего именем Дионисия, введе отроковиц в церковь и той постриже их, нарекший Киринии имя Агафия, а Ольге Еуфимиа, и благослови их благословением святых отец и матерей, от века Богу угодивших.

Та же по малом времени вручи обитель сестре своей Еудокии, и целовавши всех и на Бога возложившихся, по довольной молитве яся намереннаго ко Иерусалиму пути, провождающим ю всем далече с горкими слезами. Поя же с собою другаго брата своего Давида и Еупраксию сродницу. И прииде первее в Константин град, и прिया бысть честно от царя и патриарха. Идеже поклонившися святым церквам и многим святым мощам, поиде во Иерусалим, егоже достигши поклонися живоносному Христову Гробу, и золотое кадило на нем постави, и многия дары даде церкви Иерусалимстей и патриарху, обыде же и вся святая Иерусалимская места, со многим умилением поклоняющися и молящися. И обита в монастыре нарицаемом Руском при церкви Пресвятыя Богородицы. И паки ко Гробу Господню пришедши, помолися со слезами и воздыхании сердечными, глаголющи: «Господи Иисусе Христе Сыне Божий, рождейся от Пречистыя и Пресвятыя Приснодевы Марии спасения ради нашего! рекий: Просите и дастся вам. Благодарю благоутробие Твое, яко аз, грешная, еже просих у Тебе, то получи, сподобихся видети святая сия места, иже Ты пречистыми Твоими ногами освятил еси, и лобызати святыи Гроб Твой, в немже почил еси пресвятою Твоею за ны смерть подъемшею Плотию. Но и еще у Тебе, //243 адв. о преблагий Владыко, прошу единого дара сего: даждь мне да на сих местех святых скончаюся. Не презри смиреннаго моления моего, создателю мой, поими дух мой во святем сем Твоем граде и вчини со угодившими Тебе на лоне Авраамлем».

Тако помолившися, изыде в предреченную церковь, идеже вяташе, и впаде в недуг телесный, и возлеже на одре болезни, рекши: «Слава Тебе, Владыко мой Иисусе Христе! яко и в сем послушал мя еси, недостойную рабу Твою и сотворил ми еси якоже восхотел еси». Желаше же быти и на иордане, но уже не возможе болезни ради. Посла убо Давида брата своего и Еупраксию. Они же шедше на Иордан и возвратившеся оттуду, принесоша ей воды Иорданс-

кия. И прия воду ту блаженная со мною радостию и благодарением, и пи ю, и по всему телу своему облияся ею, и паки възляже на одре, и рече: «Благословен Бог, просвещаяй и освещаяй всякаго человека грядущаго в мир!». Бысть же ей в болезни той аггельское явление и возвешение от Бога о блаженной кончине ея и о уготованном ей покои. И веселяшеса душою преподобная о Бозе Спасе своем, хваля и благодаря Того благостыню. Посла же в Лауру святаго Саввы, молящи архимандрита и братию, дадут ей место на погребение во обители той. Она же отресоша, глаголюще: «Заповедь имама от святаго отца нашего Саввы еже никогдаже не погребсти жены во обители его. Есть же общежительный монастырь Пречистыя Богородицы Феодосиев, в немже многия жены святыя лежат: тамо бо и мать святаго Савы, и мать святаго Феодосиа, и мать святых безсребренник Феодотиа и инии погребены суть. Тамо убо и богоугодной Еуфросинии положенной быти приличивует». Преподобная же то услышавши, похвали Бога, яко тело ея с мощами святых жен имат быти положено. И абие посла во обитель преподобнаго Феодосиа с молением. И показаше черноризцы место на гроб в церковном притворе.

И устроен бысть гроб святой на погребение. Болезновавши же //244 преподобная двадесят и четыре дни, и к скончанию прибивши, призва пресвитера и причастися Божественных Таин. И молящися предаде святую свою душу в руке Божии месяца маиа в 23 день, и положена бысть честно во обители Феодосиа преподобнаго, в паперти церкви Пресвятыя Богородицы. Давид же брат и Еупраксия сродница возвратившеса в свою страну, во град Полотск, принесоша весть о блаженном скончании и честном погребении преподобныя Еуфросинии. И вси много плакавше, восприяша совершати память ея, славяще Бога Отца и Сына и Святаго Духа от всея твари хвалимаго ныне и присно и во веки веков. Аминь.

Пролажная рэдакцыя I

Тэкст друкуецца паводле адзінага спіса: РНБ, Ціт. № 239.

В той же день [23 мая].

Память преподобныя матере Ефросении,
дщере князя Георгия от града Полотска

Блаженная Предислава нареченаа //395 в иночьском образе Ефросения, дщи бьяше князя Георгия Всеславича от славнаго града Полотска. Толма же бьяше красна и от детска любоучена, яко многым князем възделети пояти еа комуждо за свой сын. И бывши ей 12 лету, хотеста ю родителя еа причтати обручнику еа.

Она же разсматриваючи суету мира сего, не възхоте съчтатися браку, но утаившися родителю своею, иде к черноризице, яже прежде бе княгыни Романова. И умоливши тую, облечеса в иночьскаа и бе повинующися игумении и сестрам, обучающися духовным подвигом.

Потом же у епископа Илии изпроси да повелит ей седети у церкви Святыа София в едином голубце, идеже трудолюбно поживе, пишуци божественыа книги //395 адв. и цену тех взимаючи и требующим даючи. К сему же в бдениих и коленопоклоняниих и молитвах подвизашеся.

Неколико же время пребывши ей ту, бысть ей божественое повеление в нощи откровением, еже преселитися к церкви Спаса всех в Селцо. Подобно же видение и глас бысть епископу о ней. Тъй же божественому велению повинувся, приходит к преподобней и по обычной молитве и благословении и поучении духовнем, яве творит ей о местном преселении.

Она же от Бога повелено ей и от епископа слышавши, с радостию приемлет и преходит нощию с единою черноризицею на от Бога повеленное ей место. Епископу место отдавшу ей пред многими послухы: князем Полотским и боляроми всем пред ним града стоящим ту и изволение святителя благо нарицающем, бе бо прежде ме- //396 сто метохиа Святыа София. Преподобней же пребываючи ту и болших подвиг дръжащися.

Посылает к князю Георгию, отцу своему, и просит у него дщере его, своя же сестры Городиславы да научит ю святым книгам. Той же пришедши к ней и пребываючи у неа. Учасе ю божественому писанию, наипаче же страху Божию и всем богоугодным добродетелем. И по мале времени постризает ея в святыи образ и нарече имя ей Еудокеа.

По неколице же времени прииде к ней княжна Звенислава Борисовна с доволным богатством, молящи да облечет ю в святыи иночьскый образ. Яже получивши прошение, наречена бысть Еупраксеа инокыни. По сем преподобнаа създа церковь камену Вседръжителю Спасу.

Зиждеме же той, многажды от божественаго промы- //396 адв. сла глас невидимо прихождаше к приставнику над зиждущими в еже с тщанием таковое святое дело да творит. Потом же създа преподобнаа во имя Пресвятыа Богородица церковь такоже камену и устрои два монастыря нарочита.

По сем посылает с многими дарми и с молением в Царьград к царю Маноилу и к патриарху Луце, прося у нею из Ефеса Богоро-

дичныя иконы, единоа от триех написаных Лукою евангелистом при в сием житии пресвятыа Богородица, ихже едина в Иерусалиме, вторая же в Цариграде, третью юже сию в Ефесе постави. Юже по прошению своему, паче же рещи по Божию изволению приемши и в от неа създаней Богородичней церкви поставльши, и много о сем Бога благодаривши, и икону тую подобающую по чести ю украсивши, и по вся //397 вторники носити ю по святым церквам узаконивши, яко своим монастырем украсити ей всю Полотскую область.

Потом помысли ийти в Иерусалим поклонитися святым местом. И и тако поучивши, паче же рещи наученым паки възпомянувши к богоугодным добродетелем духовныа своя сестры, посылает по иже по плоти братию свою. Тем же отвсюду всем пришедшем, възвещает им помысл свой еже в Иерусалим отшествия. Онем же с многим молением и с слезами не оставити их просящем, не получиша. Един же паче всех любим ей брат именем Вячеслав прилежнее моляше ю еже не отидти от них. Она же его с княгинею его отпускает в виталницу его, дети же его повеле ему у Еудокеи инокыни оставити. И начат увеща- //397 адв. вати их да внидут в иноческое равноаггелное житие. Бе бо и дар преподобней Ефросении от Бога дарован видети, в коем человеце хошет быти сосуд Святаго Духа. Онем же повинувшемся, призывает преподобная брата своего князя Вячеслава и вещь възвещает ему. Оному же аще и не по сердцу его делу случившуся, но сестре своей противитися не дерзаа, попускает сему тако быти. И призвану бывшу тогда сущему епископу Жионисию, пострижене бысте обе княжне девице в иночскаа. И наречено бысть Кириане имя Агафия инокыни, а Олзе Еуфимиа инокыни. И тако преподобнаа оба монастыря своя правити передаст Богу и сестре своей Еудокеи инокыне. В святых же церквах помолившися и от епископа благословение приемши и поемши с собою брата Давида и сестру Еу- //398 праксею и тако пути емлется, всеми гражданы честно провождаема.

Дошедши же ей Царяграда, и в церкви Святыа Софеа и в прочих святых церквах поклонившися, и от патриарха благословение приемши, путь свой шествоваше. Святаго же града Иерусалима дошедши, просит у патриарха да отверзутся ей врата Христова да теми в град внидет. Сие же прошение свое не погрешивши и к вратом пришедши, пометае себе на земли и молится Господеви да не осуждено будет ей еже по стопам Христовым в град входжение. И целовавши врата, вниде сама же и сущии с нею. И бывши у Гроба Господня, и поклонившися, и целовавши, и покадивши кадилницую златою с многообразными фимианы еже купила бе в Цариграде.

И отшедши обита в Пресвятая Богородица Русьском монастыри. И в другый и //398 адв. в третий день такоже к святому Гробу Господню ходивши и поклонившися и целовавши и кадивши, постави кадилницу и многоразличныя фимианы у Гроба Господня. И ставше, и въздевши руце свои на высоту, благодаря Бога за еже прошение свое получи. Молит же Бога и просит втораго прошения еже от тела изыти ю ея в том святем граде быти.

По прошению же в болезнь телесную впаде, и на Иордан за еже сама болезни ради доидти не възможе, брата своего и сестру свою пославшу. И святые воды принесшема, с радостию приемши и пивши, и лице и вся уды своа омывши, лежа на одре в преждереченем Русском монастыри. И посылает моление в правду святого Савы да по преставлении ея тело ея положено будет в лавре тый. Онем же запрещение //399 отца Савы предложившем, не повелевающе таковому бывати, но в Феодосиеве монастыри общежителя, в немже лежат мати святого Савы, и мати святого Феодосиа, и мати святою безмезднику Козмы и Дамиана Феодотиа и ины многы святые жены, ту ти подобает положена быти.

Она же и таковой ответ с радостию приемлет, и двадесять четьре дни в болезни слезавши, и еже от тела отшествие свое близ быти разумевши, презвитера призывает и Божественных Таин Тела и Крове Христовы причастница бывает. И тако от телесных съуз отрешившися, в руце Богу отходит месяца маиа в 23 день. Богу нашему.

Пролажная редакция II

Тэкст друкуецца паводле адзінага спіса: ЦБ АН Літвы, F.19/98.

В тый же день [23 мая].

Успение преподобныя матере нашея Ефросинии
игуменьи Святого Спаса, иже в граде Полотьюстем

Преподобнаа сия Ефросиниа бысть убо от града сего Полотьюска. Рождение и възпитание: бяше бо князь в граде Полотьюску именем Всеслав, име многы сыновы. И бе в него меньший сын именем Георгий, от негоже родися сия преподобнаа. И от детьска возраста бяше страх Божий в ней. О велицей мудрости и учении ея, яко бысть время съчтати ю мужеве, и не възхоте, но точию Христа Жениха себе нарекши, и вся краснаа мира сего, рече, ни во чтоже ми есть.

Тако отай отца и матери шедши в монастырь, пострижесе. Ту же пребываше Богу в молитвах.. Уведав же сия отец ея, скоро иде в монастырь, с жалостию сердца рече: «Что се, чадо, сътворила

еси?» Она же ни в чтоже не вменила глаголания отча, но токмо на болшаа себе въдаст труды иже к Богу.

Потом испросивши у епископа столп Святыа Софии, в немже начат подвижнее быти, подвиг постнический приимати. По извещению же аггелову изыиде оттуду и иде идеже церквица Святаго Спаса метохиа Святыа Софии.

Ту пребывающей ей неколико время, посла к отцу своему, просящи: «Пусти к мне сестру Градиславу да навькнет грамоти кии». И яко прииде к ней, повеле иереови пострици ю в чръници и нарече //357 адв. имя ей Евдокиа. И по малех днех прииде отец ею в монастырь, глаголя: «Чадо мое милое! что се сътвори? Приложи сетованіе к сетованию». Блаженаа же Ефросиниа глагола отцу своему: «Что ради печалуешиси нама? Имаеве бо по мощьника единого Бога». И отиде отец ея в дом свой.

И по неколице времени княжна Борисовна именем Звенислава прииде к блаженней и брачныа ризы принесе, глаголющи: «Се даю Святому Спасу, а сама хочу подклонити главу свою под иго Христова». Повеле же блаженнаа иереови облещи ю в чръныа ризы и нарече имя ей Еупраксиа.

Последи же блаженнаа умысли церковь Святаго Спаса камену създати яже стоит и доныне. И съделася церкви от начатка за тридесять недель. И бяше чудо дивно: недоставшим плитам в печи, а церкви еще не кончане. Помольшися святей и обретошася плиты в печи. И тако съвършена бысть церкви. И пакы умысли блаженнаа вторую церкви камену же Пресвятей Богородици. И ту съвършивши и иконами украси, и освятивши, даст ю мнихом.

И еще въсхоте блаженнаа видети икону Пресвятыа Богородица Одигитрию, юже Лука еваггалист написа еще в плоти сущи святей Богородици. И посла слугу своего Михаила в Константин град к тогда сущему царю Маноилу и патриарху Луце, просящи иконы Пресвятыа Богородица. И посла //358 царь в Ефес седьмсот оружннк своих, и принесоша икону в Константин град. Патриарх же Лука взем и даст ю слуге преподобныа Ефросинии. Он же взем, принесе ю к преподобней. Она же устави ю носити в вся вторники по святым церквам.

Последи же въсхоте ити до святаго града Иерусалима и поклонитися Гробу Господню и тамо живот свой скончати, еже и бысть, дан же бысть дар и прозорьства блаженней. Посла же по всей братии своей, поведаючи отшествие свое к Иерусалиму. Они же, съхашася отвсюду к блаженней, и моляхут ю с слезами, дабы их не оставила сиры. Она же утешаше я, яко мати дети своя. Бе же лю-

бим ей брат Вечеслав именем, и той приеха к ней с княгинею и с детьми, горко плачася. И повеле отити ему где бе обитал, дети же его повеле оставити сестре своей Евдокии. «Хошу бо я, — рече, — поневестити безсмертному Жениху». Он же с многым рыданием глаголаше: «Два плача ми твориши еже о отходе ти и о чадах си». Блаженна же призвавши того сущаго епископа Дионисиа, правящаго столп святаго Софеи, повеле острищи ю и нарече Киро Иоаней Огафия, а Ользе Евфимиа, благословивши я, отпусти в келиа своя. Предавши же оба монастыря дръжати Евфимии, сестре своей.

И тако поиде в Иерусалим, поимши с собою брата своего Давида и сестру // 358 адв. его Евпраксию. О страшную чудо! Не бывши убо ни в коейже стране, ни в граде, ни в селе, прошедши же вся грады и веси, от всех честь приимаше. Срете же и царь идый на Угры, с великою честью посла ю в Царь град. И благословение приимши от патриарха, поиде в Иерусалим. И поклонишася Гробу господню, и изыиде же, бе обитаа в Руском монастыри Святаго Богородица.

И впаде в недуг и нача болети. Иорданскою водою облиавшися по всему телу брату ея Давиду принесешью. Последи же Божиа аггела видевши, кажуща ей двери породныа отврзены.

Лежа же 24 дни, и прозвитуру принесешу Тело Христово. Она же въставши и поклонися трищи, и приат Божиа Крови и честнаго Тела Господа нашего Иисус Христа, успе о Господе маиа в 23 день. Положены же быша честныа ея мощи в монастыри Пресвятаго Богородица, нарицаемый Феодосиев.

Рэдакцыя Ступеннай кнігі Варыянт 1

Тэкст друкуецца паводле спіса: БАН, 32.8.1.

Месяца маия 24.

Житие и подвизи блаженныа и преподобныа Еуфросинии,
игумении Вседержителя Спаса в Полотсте граде.

Благослови, Отче!

Благословен Господь Бог Израилев, Бог Авраамов, Бог Исааков, Бог Иаковль⁷⁹⁶, несть Бог мертвых, но живых. Праведнии бо и по смерти живи суть, якоже Соломон в притчах глаголет: «Праведнии вовеки живут, и от Господа мзда их, и строение их от Вышняго. Сего ради приимут венец из руки Господня», якоже бысть. Еже на

---

⁷⁹⁶ Бог Иаковль — няма — РНБ, Эрм. № 446/2;

предпоидущее скажем, и о сих же сице скажем: снидетесь, сущии в пустынях и в горах, ангельское житие имуще, старии немощь отложше, а юнии яко елени скачюще, вси снидетесь. Хощу бо вы представити трапезу от брашен сих, да ядше возвеселитесь душами вашими. Се бо есть трапеза нетлеющих брашен, ибо тлеющее брашно / /668 гортань услаждает и чрево насыщает, а си душа веселящая и ум укрепляющая на подвиг добрых дел. Сея бо яди, братие, аще кто насытитися, не вжадает паки, якоже реченно в Писании: «Не заморит Господь душа праведных⁷⁹⁷ голодом». Мы же на предлежащая возвратимся, о немже повесть свою писахом. Вы же, блазии послушайте, князи и боляре и церковници и вы, честнии собори святых, сущих в монастырех, и простии людие, снидетесь на новое се слышание и послушайте прилежно, отверзше ушеса своя и умяхчивше нивы сердец ваших, и примете многоспасенаго жития жены сея преподобная, святыя подвиги и труды и любовь яже к Богу. Яже предпоидущее скажем, како ся роди или от коих родитель, или како ся воспита // 669 и како возрасте, в кую ли меру потече вослед Жениха своего Христа. Но инде скажем о сих по ряду сице есть⁷⁹⁸.

Бысть князь в Полотску именем Всеслав, сын Брячиславов, внук Изяславов, правнук блаженнаго и равноапостальнаго Владимира. Той же Всеслав имяше сыны многи. И беаше у него сын меньший именем Георгий, от негоже родися сии блаженная отроковица. Родитель же ея возрадовастся о рождестве ея со всем домом своим. И во днех тех повелеста крестити ю во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И питом бяше доилицею матери своя, день от дне растяше отроковица, тело млеко питаемо растяше, а душа Святаго Духа наполняшеся. Случи же ся девици сей ученне быти книжному писанию еще не достигше ей в совершен возраст телеснаго естества, иже молитвы⁷⁹⁹ плод, и толма бысть любящи учение, якоже чудитися отцу ея о толице любви учению ея. Вести же разшедшися⁸⁰⁰ по всем градом о мудрости ея и о блазем учении ея и о телесней доброте ея, бяше бо лепа лицом. Красота же ея многия и славныя⁸⁰¹ на любовь приведе ко отцу ея, якоже пояти ю невесту сыну своему, и всем часто присылающимся ко отцу ея. Отец же ея

⁷⁹⁷ преподобных — РНБ, Пагод. № 1430;

⁷⁹⁸ Благословен Господь Бог... по ряду сице есть — няма — БАН, 21.7.14, РДБ, Ф. 209, № 588;

⁷⁹⁹ милостивый — РНБ, Эрм. № 552/2;

⁸⁰⁰ вести же разшедшися — слых же бяху о ней — БАН, 21.7.14;

⁸⁰¹ дад.: князя — у большасці спісау;

отвещеваша: «Воля Господня да будет». Един же преодолеваше славным своим княжением и богатством⁸⁰², прислав ко отцу ея и испроси дочь его за сын свой. И пришедши ей в возраст, и бысть двюнадесят лет. И виде отец ея, и нача глаголати княгини своей: «Уже нам лепо дати за Предислава⁸⁰³ князя». Она же глагола ему: «Да како Бог хочет и твоя воля, княже, тако и будет».

Тогда слышавши //671 Предислава, тако бо бяше ей наречено имя родителема своима преже святаго крещения, размышляя же в себе, глаголющи, паче же реку, от Святаго Духа наполняешся мысль ея, и рече в себе: «Како се будет, еже отец⁸⁰⁴ причтати мя браку⁸⁰⁵ мужеви? Но аще таково будет, то печали мира сего гонзнути никакоже лзе». Паки рече в себе: «Но что успеха преже нас бывшей родове наши? И женишася, и посягаша, и княжиша, но не вечно житие их мимотече и слава их погибе, яко прах и хужше паучины. А иже прежняя жены, взявше мужескую крепость, поидоша вслед Жениха своего Христа, предаша телеса своя на раны и главы своя мечеви предаша, а другая паче: железу выя своя не преклониша, но духовным мечем отсекоша от себе плотския сласти, предаша телеса своя на пост //672 и на коленное прекланяние⁸⁰⁶, то тии суть памятни на земли и имена их написана на небесех, и тамо со ангелы безпрестани славят Бога. А сия слава есть прах и пепел и яко дым расходится». И тако ей размышляючи в сердцы своем, и ум ея больма на Божию любовь подвизашеся. И се едино положися в сердцы ея таково помышление, рече в себе: «Не си ли было луче всего жития сего не было, да бых ся постригла в черницы⁸⁰⁷ и была бы повинующися игумени и сестрам и учашеся како страх Божий утвердити в сердцы своем и како течение совершити». Се на ум положши и иде в монастырь, утаившися отца своего и матере и всех домочадец.

В та же лета бяше в монастыре княгиня Романова⁸⁰⁸ черница. И прииде к ней, просящи прияти ангелскаго образа //673 и причтатися ту сущим черницам и быти под игом Христовым. И видевши она блаженная жена юность ея и возраст цветущий оней и не

---

⁸⁰² братством — РНБ, Эрм. № 386/1;

⁸⁰³ предславна — РДБ, Опт. № 4;

⁸⁰⁴ дад.: мыслит — у большасці спісаў;

⁸⁰⁵ брату — РДАСА, Ф. 181, № 29;

⁸⁰⁶ поклонение — у большасці спісаў;

⁸⁰⁷ да бых ся постригла в черницы — еже облещися во иноческая — РДБ, Ф. 218, № 884;

⁸⁰⁸ няма — БАН, 21.7.14;

хотяше пострици ю, и смятеся, и нача телом утерпати и сердцем ужасатися, и лице на землю преклонише, на долг час ничющи, восклоньшися, и возре на юность ея, и воздохнув, и прослезився, глагола ей: «Чадо мое! како могу се сотворити? Отец твой уведев, со всяким гневом возложит вред на главу мою. И еще же еси млада возрастом, не можеш понести тяготы мнишескаго⁸⁰⁹ жития. И како можеш оставити княжение и славу мира сего?» Отвещавши же блаженная отроковица ей: «Госпоже и мати моя! Вся мира сего видима красна суть и славна, но вскоре минуется, яко сон мимоидет или цвет //674 увядает; вечная же невидима, но въвеки пребывает, якоже Писание глаголет: Око не виде, ни ухо слыша, ни на сердце человеку не взыде яже уготова Бог любящим Его. Или отца моего ради не хочещи мя острици? Не бойся, госпоже моя; убойся Господа владушаго мя всею тварию и не отлучи мене ангельскаго чина». Она же блаженная княгиня удивившися разуму отроковица и любви яже к Богу, повеле воли ея быти. И огласив ю иерей, и остриже ю, и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в ризы черныя, благослови ю игумения благословением святых отец, и рече ей: «Буди, чадо, последствующи прежде тебе бывших жен рекше Февронии и Еупраксии и инех множество, яже Христа ради пострадаша, и Господь Бог даст ти победу и силу на сопротив- //675 ника нашего диявола». И тако ей рекши отпусти ю в келию свою.

И уведев отец ея, скоро шед в монастырь, жалостно терзаше власы главы своя, и любезно целоваше ю, глаголя: «Горе мне, чадо мое! Почто ми, чадо мое, сице сотворила еси, печаль души моей принесе? Почто ми преж сего мысли своя не явила еси? Люте мне, чадо мое сладкое, жалости сердца моего! О горе мне, чадо мое милое! Как гоньзнет доброта твоя вражия пронырства? Уже достоит ми плакаться острупленую душею ко Господу Богу моему да виднеши в чертог Царствия Его». Жалость же бысть всем в дому его о ней. Преподобная же Еуфросиния сего всего небрежаще жалости отца своего, но яко доблий храбор, вооружившеся на сопротивника своего диявола, пребываше в монастыри, по- 676 винующися игумении и сестрам и вся преспеваючи постом и молитвами и бдении ношными. И оттоле наипаче нача подвижнейши быти, собираючи мысли благи в сердцы своем, яко пчела сот.

И пребывши в монастыри неколико время, и потом испроси у епископа ту сушаго нарицаемаго Ильи, правящаго престол Святыя

---

⁸⁰⁹ дад.: чина и — РДБ, Ф. 436, № 414;

София в Полотску, дабы ей повелел ту пребывати в церкви Святыя София каменная в голубицы. И повеле ей да пребывает. И ту вшедши, нача подвижнейший подвиг постнический восприимати: начат книги писати своима рукама, наем емлющи⁸¹⁰ и требующим даяше. И пребывши ту неколико время.

Во едину убо ноц возлеже, хотя опочити от многого труда иже к Богу в молитвах и виде видение: поем ю ангел и веде ю идеже бе церковица //677 Святаго Спаса метохия⁸¹¹ Святыя Софии, яже зовется Селце от людей. И ту показа ей ангел Господеньи глагола Еуфросинии: «Ту ти подобает быти». Она же убудившись и дивляшися в себе, глаголющи: «Что ми се хочет быти?» И тое же ноци то же виде дважды и трижды. И убудившись от сна, и с страхом словословящи Бога и глаголющи: «Слава Тебе, Боже, слава Тебе, сподобивый мя днешний день видети лице ангельское святое». И потом нача глаголати: «Готово сердце мое бе⁸¹² готово. И паки к Тебе привергохся от утробы матере моея. Бог мой еси Ты, како восхоте, тако и сотвори на мене, рабе Твоей». И кончавши ей утренюю. И явился Илии епископу той же ангел, глаголя: «Введи рабу Божию Еуфросинию в церковь Святому Спасу на рекомое Сельце место, бо то свято есть, яко достойно есть Царствию Небесному, //678 яко миро добровонно молитва ея восходит к Богу, яко венец на главе царева тако почивает Дух Святый на ней, и яко солнце сияет по всей земли тако просияет житие ея пред ангелы Божиими». Се воста вскоре епископ со страхом и трепетом и прииде к ней. Ефросиния же видевши его, срете и поклонися ему и рече: «Благослови, владыко святой». Он же глагола ей: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти терпение и силу на вся враги видимыя и невидимыя». Она же рече: «Аминь. Буди мне по глаголу твоему, владыко святой». И седоста. Блаженный же епископ отверз уста своя и начат глаголати о спасении души. Блаженная же Ефросиния приимаше словеса его яко семена в житницу душа своей, плодящи ово 30, ово 60, ово 100. Много же побеседова с нею и се прорече ей: //679 «Дщи! хошу прорещи ти слово, ты же с любовию приими». Она же рече: «Отче господине! рада прииму слово твое яко дар многоценен». И глагола ей епископ: «Ведаеши, чадо: се церковь есть соборная идеже седиши, ту все людие собираются, а тебе не лепо есть зде пребывати.

⁸¹⁰ наем емлющи — наемлющи — у многіх списах;

⁸¹¹ ветхия — РДБ, Ф. 218, № 884;

⁸¹² Боже — у большасці списаў;

Есть церквица Всемилоствяго⁸¹³ Спаса в Селцы, идеже братия наша лежат — преже нас бывшее епископи. Негли Бог да поспешит молитвами их и твоим трудом, и возградится место велико». Еуфросиния же слышавши от епископа яко тако ей изглагола, и возрадовася душею и возвеселися сердцем, явлению ангелову веру примши еже виде и слыша от него, и глагола епископу: «Бог да поспешит ми, отче, молитвами твоими святыми».

Призвав же епископ князя Бориса отца сестры ея, и отца ея Георгия, и преподобную Ефросинию, и силния мужа, и постави я сам на ся послухи, рек: «Се отдаю Ефросинии место Вседержителя Спаса при вас, да по моем животе никтоже не посудит моего даяния». И сие слышавша князи оба и боляре вси от епископа, и поклонистася ему, глаголюще вси людие: «Ей, владыко святой, се ти есть Бог положил на сердце твоем, еже еси тако смыслил отроковицы сей, попечение о ней имея». А Ефросинии реша: «Ты иди послушай епископа, еже ти тако сотворити⁸¹⁴, той есть⁸¹⁵ нам отец, подобает нам послушати его». Ефросиния же возревши на ня осклабленным лицом и рече им: «Рада иду, яко повелит ми, тако будет воля Господня о мне». Князи же и боляре вси слышавши от преподобныя Ефросинии глагол сей, возрадовашася и примше благословение от епископа и поклонишася пре- //681 подобной Ефросинии, и целоваше ю любезным целованием, и ехаша в дома своя.

Ефросиния же поклонився Святей Софии и благословившись от епископа, и той ноци воставши, поемши с собою едину черницу, и пришедши ей на место зовомое Селце, идеже есть церквица Святаго Спаса. И влезши ей в церковь, и поклонишися, и возгласи сице: «Ты, Господи, заповеда святым Твоим апостолом рек: Не носите с собою ничтоже, токмо жезл. Аз же, Господи, Твоему словеси последствующи, изыдох на место ничтоже носяще, но точию Твое слово в себе имущи еже рещи «Господи помилуй». И еще за все имение имею книги сея, имиже утешает ми ся душа и сердце веселит. Лише же сих трех хлебов не имам ничтоже, но токмо Тебе помощника, заступника и кормителя, Ты бо еси отец //682 убогим, нагим одеяние, обидимым помощник, ненадеющимся надеяние, и буди имя Твое благословено на рабе Твоей Ефросинии отселе и до века. Аминь». И тако рекши, нача подвижнейши быти на молитву яже к Богу. И ту ей пребываючи неколико время.

---

⁸¹³ Святаго — у многіх спісах;

⁸¹⁴ тако сотворити — велит, тако и сотвори — у большасці спісау;

⁸¹⁵ дад.: всем — у большасці спісау;

И тогда посла ко отцу своему, глаголя: «Пусти ко мне Гордиславу сестру, да научится грамоте⁸¹⁶». Он же пусти Гордиславу к ней, тако ей беста нарекла имя родителя ея.⁸¹⁷ Она же с прилежанием приимаше, яко нива плодovита, умягчивши сердце свое, и глаголяше: «Господь Бог да устроит ми на спасение души моей твоими, госпоже, молитвами». И сея рекши. Преподобная же Ефросиния введе ю в церковь и повеле иереови, огласивши ю, облещи в черническия ризы, и нарече имя ей Евдокия. И по мале времени присла отец к ней //683 и рече ей: «Пусти ко мне сестру свою». Она же отвечавши: «Еще не извыче всей грамоте». И уведев отец ея яко утаившися его остриже ю, и възъярившися на преподобную Ефросинию, сердцем горя приехав к монастырю, глаголя: «Чадо мое! что сотвори! Приложи сетование к сетованию души моей и печаль к печали». И се ему глаголющи от горести сердца своего, реками слез часто изливаше от очию своею, любезно держаше Еудокею: «Чадо мое! на се ли вас родих или на се вас мати воспитах? Уже ваш зрак готовят, ужели чертог и брачныя порты ваю на сетование положих себе? Чада моя милая, что ми воздаста? В радости место горькое рыдание и печали сердце мое наполниста». И вси боляре его слышавше жалость⁸¹⁸ князя своего, плакахуся горько о напрасней печали //684 князя своего. Блаженная же Ефросиния отвечавши ко отцу своему: «Что ради печалуешися о нас? Имаеве бо печальника и помощника единого Бога». Отец же ея малу утеху прием от словес преподобныя и еха в дом свой. Евдокия же пребываше в монастыри, повинующися сестре своей. Блаженная же Ефросиния трудом многим моляшеся к Богу о месте сем дабы Бог устроил.

И се на неколико время бяше же княжна Борисовна именем Звенислава. И та пришедши единою от дний, принесе всю свою утварь златую и порты многоценны в монастырь ко Ефросинии, и рече ей: «Госпоже и сестро! Вся красная мира сего ни во чтоже ми ся мнит⁸¹⁹. Се даю Святому Спасу, и сама хочу подклонити главу мою поидо иго Христова». Она же прият ю с радостию, //685 и повеле иереови пострищи ю, и нарече имя ей Еупраксея. И тако начаста пребывати в монастыри во едину мысль яже к Богу. И тако бяше видети, яко единая душа в дву телесех.

И потом блаженная Ефросиния заложи церковь камену Святаго Спаса; от начатка же Святаго Спаса до совершения церкви за

⁸¹⁶ научится грамоте — навьикнет грамотному писанию — БАН, 21.7.14;

⁸¹⁷ дад.: она же с прилежанием учаше ю о спасении души — у большасці спісаў;

⁸¹⁸ рыдание — БАН, 21.7.14;

⁸¹⁹ ми ся мнит — вмених — БАН, 21.7.14;

30 недель. И се хочу вам, братие, чюдо сказати. Бе муж Иван именем приставник над делатели церковными, к немуже приходдаше глас многажды свитающи дни, глаголя: «О Иванне! востани, поиди на дело Вседержителя Спаса». И во един от дний востав, прииде ко блаженной Ефросинии и рече ей: «Ты ли, госпоже, присылаеши понуждати мя на дело?» Она же рече: «Ни». И паки разсмотривши премудрая жена рече ему: «Аще не аз тя возбуждаю, а кто тя позывает на таковое дело, //686 того послушай прилежно с потщанием». И паки другое чудо скажу вам, доблии послужницы. Уже скончаней бывши церкви и мала недоставшим плитам, нечим бяше довершити верьха, и поискавше, и не обретоша ничтоже. И печаловашеся о том, и въздыхающи рече: «Слава Тебе, Владыко вседержителю и человеколюбче, дарованный нам сия большая, и дай нам и меньшая, имже совершится церковь Твоя». И тако ей помолишися, заутра по строению Божию обретошася плиты в печи. И в том дни совершиша церковь и крест поставиша. Преподобная же Ефросиния видевши совершену церковь, возрадовася душою, и бысть священие и велия радость всем християном. И собравшися князи и силнии мужи, и черноризсцы, и простии людие, //687 и бысть радость, и празноваше дни многи, и разыдошася каждо их восвояси. Видев же преподобная яко исполнил Бог желание сердца ея, и вшедши в церковь паде на земли ниц, и въздохнувши со слезами и нача глаголати: «Ты, Господи сердцевидче, благодателю, Боже богом, милостивый Господи! призри на храм Свой яже создах во имя Твое, якоже рече Соломон: Вышний⁸²⁰ не в рукотворенах церквах живет. Ты, Господи, призри на мя, недостойную рабу Твою Еуфросинию и на рабы Твоя сия, яже собрах во имя Твое, да приимше иго Твое легкое на выя своя и поидут вослед Тебе, и сотвори я овца двора Твоего и буди им пастух и дверник, да ни един от них не будет восхищено волком губителя диявола, и буди им, Господи, оружия и забрала, да не приидет на ня зло // 688 и рана не подвигнется к телесом нашим, и не погуби нас со безаконии нашими, яко на Тя упование наше положихом, яко Ты еси Бог знающим Тя, и Тебе хвалу воздаю до последняго ми издыхания, вьвеки, аминь».

Сестры же учаше сице, глаголющи: «Се собрах, якоже кокош птенца своя под криле, в паствину свою, яко овцы, да пасетеса в заповедех Божиих. Да и аз веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды ваша трудная, и толик дождь проливаю к вам учени-

---

⁸²⁰ якоже рече Соломон: Вышний — Живый — РДБ, Ф. 209, № 588;

ем. А нивы ваша стояща во единой мере, не растуще⁸²¹ ни поступающе горе, а год приспевает в совершение и лопата на гумне лежит. Но боюся егда будет плевел в вас и предани будете огню негасимому. Потщитесь, чада моя, убежите всего, но сотворитесь //689 пшеница и смелетесь в жерновах смирением и молитвами и постом, да хлеб чист принесетесь Христу на трапезу». Сие же ей всегда учащи безпрестани, яко мати чадолюбивая к детям своим любовь показующи. Мы же, братие, на предлежащее возвратимся.

Видевши же преподобная Ефросиния монастырь свой украшен и всего блага исполнен, умысли создати вторую церковь камени Святыя Богородица. И ту свершивши и иконами украси и освятив, даст ю мнихом. И бысть монастырь велик.

И видевши монастыря два превелика зело и пребогата, и рече в себе: «Слава Тебе, Владыко, благодарю Тя, святыи; что еси восхотела, то ми еси дал⁸²² и скончал еси желание сердца моего, Господи». И рече: «Господи, помилуй мя и скончай прошение мое, да бых видела Пречистую Богородицу Одегитрия в сей церкви». И посла слугу своего //690 Михаила в Царьград к царице нарицаемому Мануилу и к патриарху Луце з дары многоценными, просящи от них образа Пречистыя Богородица, еже бе евангелист Лука написал три иконы, и еще в жизни сей суци святей Богородицы постави едину во Иеросалиме, а другую в Цареграде, а третию во Ефесе. Она же с прилежанием прошаше Ефеския иконы святыя Богородица. Видев же царь любовь ея и посла во Ефес седмьсот оружников своих. И принесе икону Святую Богородицу в Царьград. Патриарх же Лука собра епископы и соборы вси Святыя София и благослови ю и даст образ святыя Богородица слуге преподобныя. Он же с радостию прият и принесе госпоже своей Ефросинии. Она же внесши в церковь Святыя Богородица и поставивши ю, и воздевши руце, и рече: «Слава Тебе, Господи, слава Тебе, Владыко, //691 сподобивый мя видети во днешний день образ Матере Твоея». И сия рекши, украси ю златом и каменiem многоценным и уставив во вся во вторники носити ю по святым церквам. И украсивши всю землю Полотскую своим боголепным монастырем.

И видевши яко посети Бог монастырь ея, и вождеде дойти святого града Иеросалима и поклонитися Гробу Господню и всем святым местом, и видети, и целовати, и тамо живот скончати. Видев-

⁸²¹ ратующе — РНБ, Эрм. № 386/1;

⁸²² еси дал — и сотвори — БАН, 21.7.14;

ши же стадо божественных овец совокуплено множество, радова-
шися им яко своему спасению, на всяк день учашетерпению и воз-
держанию⁸²³: юныя же учаше душевней чистоте и бестрастию теле-
сному, говению благообразну, ступанию кротку, гласу смиренну,
слову благочинну, ядению и питю //692 безмолвну, при старейших
молчати, мудрейших послушати, к старейшим покорение, к точным
и меньшим любовь без лицемерия, мало вещати, множайшее разу-
мети. Тако бо бяше дан дар сей блаженней Ефросинии от Бога:
аще кто ея впрошает о которой вещи, она же ему то разрешаше и
добро получаше, но всех хотяше имети яко единомушно.

И посла по всей братии своей, поведати им мысль свою яко она
ити восхоте во Иеросалим. Они же слышавше весть сию, с жалос-
тию многую зъехашася отвсюду ко блаженней Ефросинии и моля-
ху ея со слезами дабы их не оставила сирых. Она же утешаше я
благим своим смыслом, яко мати дети своя любящи. И любимый ей
брат нарицаем во святом //693 крещении Вячеслав, и приехав к
сестре своей Ефросинии со княгинею и с детьми своими. И при-
шед поклонися ей, глаголя: «Госпоже моя мати и сестро! что остав-
ляеши мя, правителю души моей и свете очию моею!» И горько ему
плачущуся. Блаженная же Ефросиния повеле ему ити где бы оби-
тал, дети же его повеле оставити сестре своей Евдокии. Дан же бе
Ефросинии блаженный дар от Бога: аще кого озряще очима свои-
ма, то разумяше, в коем человецы сосуд будет избран Богови. Тогда
же блаженна видевши братанне свои и рече има: «Хошу ваю обру-
чати Жениху бесмертному и ввести ваю в чертог Царства Его». Оне-
ма же послушающама, усладися душа их паче сота медвена словес-
ем преблаженныя и падшима на ногу ея глаголаста к ней: «Воля
Господня //694 да будет и твоя святая молитва; якоже хочещи и
сотвори нама, госпоже». Преподобная же с радостию и с поспеше-
нием призвавши брата своего и рече ему: «Аз хошу пострици Кира,
Анну и Ольгу», тако бо ю бяста нарекла родителя ею. Смяте же ся
отец ею о словеси сем и рече: «Госпоже моя! что ми хочещи твори-
ти! Два плача прилагаеши души моей: да плачуся отхода твоего ради
и сетую чаду дея своєю». Мати же ею жалостию терзашеся. Бла-
женная же Ефросиния, пославши, призва епископа, тогда престол
правляща Святей Софии нарицаемаго Дионисия, и введши ея в цер-
ковь, и повеле острици их, и нарече Кира Анне Агафия, а Ольге
Еуфимия, и благослєвивши ею благословением святых отец.

---

⁸²³ и воздержанию — послушанию — БАН, 21.7.14;

Сама же блаженная Ефросиния, положивши великий наряд свой //695 обема монастырема с братиею и сестрами, и даст держати сестре своей Евдокии оба монастыря. Сама же, поклонившись святому Спасу и святей Богородицы и рече: «Господи сердцевидче! се оставлю дом незатворен никомуже, и Ты, Господи, не затвори от нас Твоего Царства». И тако поиде во Иеросалим, поемши брата своего Давида и сестру свою Еупраксию. Все же братия ея плакахуся отхода ради госпожа своя. И все граждане выидоша проводити ея, старии плакахуся, яко дщери, рекуще: «Увы нам, уже старости наша, просвещение души нашей!» Уныя же глаголаху: «Камо изыде⁸²⁴, свете очию нашею! Кто нашу уность восхлестит, воздержание⁸²⁵ юности наша⁸²⁶? Не оставляй нас сирых, но в молитвах своих не забывай нас, госпоже, яже к Богу». Она же целовавши всех и возревши на небо, и рече: //696 «Ты, Господи сердцевидче, ходивый со Аврамом, иди и с нами, рабы Твоими, со Ефросиниею и с Давидом и с Еупраксиею».

И тако поидоша сущи с нею. О страшное чудо! Не бывши ни в коей же стране, ни в граде, ни в селе, ныне же вземши мужескую крепость премину вся грады и власти, приимаючи от всех князей честь велику. И тако ей идущи, срете ю царь, идый на Югры, и посла ю в Царьград с великою честью. Она же пришедши, поклонилася святым церквам и ту сущей велицей церкви Святей Софии поклонилася, и благословение вземши от патриарха, и покупивши различныя потребы, фимияны и кацью злату, и иде во Иеросалим. И пришедши во Иеросалим, и посла слугу своего Михаила к сущему патриарху, глаголющи: «Владыко святой! сотвори на мне милость, повели да отво- //697 рят ми ся врата Христова». Он же повеле по прошению ея быти и отворити. Пришедши ко вратом и паде на землю, глаголющи: «Господи Иисусе Христе, не вмени ми сего в грех, занеже изволих по стопам Твоим ходити». И внидох во святой град сей, и иде ко Гробу Господню. И пришедши поклонившись и целовавши Гроб Господень и сущи с нею. И покадивши Гроб Господень златою кадилницею многоразличными фимияны и изыде. И обита у Святей Богородицы в Русском монастыри. И во утрий день иде второе к Гробу Господню и также сотвори. И в третий же день тожде⁸²⁷ сотвори и, даст злата много и постави кацью златую⁸²⁸

⁸²⁴ заиде — у большасці спаіаў;

⁸²⁵ уность восхлестит, воздержание — няма — БАН, Арх.С., № 130, воздержанием — БАН, 21.7.14;

⁸²⁶ юности наша — няма — БАН, 21.7.14;

⁸²⁷ и во утрий... тожде — такоже иде во 2 и в 3 день, то же — БАН, 21.7.14;

⁸²⁸ великую — БАН, 21.7.14;

на Гробе и многоразличныя фимияны. И ставши у Гроба Господня, и воздевше руце свои, и возревши на небо, со слезами из глубины сердца глаголаше: «Господи Иисусе Христе Сыне Божий, //698 рожейся от Приснодевы Марии спасения ради нашего! Рекл еси: Присите и примите. Аз же, грешная, егоже просих и получих от Тебе, Владыко. Се же еще прошу у Тебе, милостиве, да скончаю место прошения моего: приими дух мой от мене во святем граде Твоем Иеросалиме, пресели мя в Вышний Град Твой Иеросалим, покой мя на лоне патриарха Авраама со всеми угодьшими Ти, аминь». Сице глаголющи изыде во иже реченную церковь Святыя Богородицы, идеже бе обитала.

Ту же посещением Божиим впаде в недуг и нача болети. И лежащи на ложи своем, глаголаше: «Слава Тебе, Владыко! яко восхоте и сотвори мне, рабе Твоей». И тоя же ради болезни не може итти на Иордан. И иде брат ея Давид и сестра ея Еупраксия и сущии с нею. Она же лежаше на ложи //699 своем, хваляше Бога, глаголющи: «Господи! призри на рабу Твою Еуфросинию и помилуй мя». И приидоша бывшии на Иердане. Она же с радостию вставши и приимши от них Иерданскую воду, и пив, облиая по всему телу своему, и возлегши рече: «Благословен Бог, прашая всякого человека грядущаго в мир! Вовеки молюся человеколюбивому Богу, ревнующи Петрову покаянию: во отвержении и не отчая себе, но плакася горько. Приим того покаяние, приими и мене, недостойную рабу Твою Еуфросинию, молящуся на противнаго своего врага диявола, да не возглаголет ми на Страшнем Твоем судищи ничтоже пред Тобою, Господи, злый враг, вступих ногама своима на змиеву главу его и сопротивихся дерзости его окаянной, надеющийся на Твое человеколюбие, Господи». И услыша //700 Бог молитву ея, и посла Господь ангела Своего к ней, глаголя: «О блаженная ты еси в женах и благословен труд твой. Се же отверзоша ти ся двери породныя и вси аггели собращася, держаще свеча, чающе твоего сретения. А дар егоже просиши у Бога даст ти ся». И се рек аггел, и отиде от нея. Блаженная же Еуфросиния возрадовашеся душею и вскоре посла в лавру, глаголющи: «Се уже приспе ми время, да же мя Бог покоил⁸²⁹. А примете ли мя, чтобы бых легла в церкви Святаго Савы?» Отвещавши же реша к ней ту сущии черныцы: «Имеем запрещение от святаго Савы иже жены не примати никоеяже. Но се ти есть монастырь Святыя Богородицы Феодосиев общий, в нем-

---

⁸²⁹ да же мя Бог покоил — мне отити к Богу — РДБ, Ф. 218, № 884;

же лежат жены святыя: мати святого Савы, мати святого Феодосия, мати святых безмездник Козмы и Дамяна именем Феодотия, и инии мнозии //701 святии. Ту ти подобает лещи». И приехав посол ея, возвести Еуфросинии.

Она же всем тем похвали Бога и, пославши, купи себе гроб в комаре Святей Богородицы. И лежа 24 дни и познася при скончании и рече: «Призовите ми прозвитера и да ми даст причащения⁸³⁰, уже бо зватай близ предстоит ждый повеления Владычня». И прииде презвитер несый причащения⁸³¹. Она же вставши и поклонися трижды, и приемши Пречистое Тело, и тако возлеже, и предаст душу свою в руце Бога жива месяца мая в 24 день, иде в Покой Небесный⁸³².

Киим же языком, братие, достоин нам похвалити светозарную память преблаженныя невесты Христовы Еуфросинии! Бяше бо помощница обидимым, скорбящим утешение, нагим одеяние, больным посещение //701 и спроста рещи всем всяка бысть. Еуфросиния же сердце свое напояше Божия премудрости, Ефросиния — неувядающий завет⁸³³ райскаго сада. Ефросиния — небопарный орел, попаривши от запада до востока, яко луча солнечная просветивши всю землю Полотскую. Тем же, братие, хвалитя Селунь о Дмитрии, Вышегород мученикома Борисом и Глебом; аз же хвалю: блажен и сей град Полотский, такову леторасль возрастивши — преподобную Еуфросинию. Блажени же и людие, живуеи во граде том, блажени родители твои, блаженна ютроба, от неяже изыде преподобная госпоже Еуфросиния. Блаженно рожество ея, блажен возраст твой, Еуфросиние достохвалная. Блажен труд твой и подвизи твои, блажени и монастыри твои, блажени людие, живуеи в монастырех //703 Святого Спаса и Пречистой Богородицы, блажени людие, послуживши блаженныя невесты Христа Бога нашего. Молися к Богу⁸³⁴ о стаде своем, еже совокупити Богу, яко Тому подобает всяка слава, честь и поклоняние Отцу и Сыну и Святому Духу⁸³⁵ ныне и присно и во веки веком. Аминь.

⁸³⁰ Тела и Крови Господни — БАН, 21.7.14 і інш.;

⁸³¹ с собою Тело и Кровь — БАН, 21.7.14 і інш.;

⁸³² дад.: царствовати со Христом Богом в непроходимыя веки, Емуже слава — РДБ, Ф. 209, № 588 (на гэтым тэкст завяршаецца);

⁸³³ цвет — у большасці спісаў;

⁸³⁴ молися к Богу — Емуже, преподобная, молися — РДБ, Ф. 218, № 884;

⁸³⁵ Отцу и Сыну и Святому Духу — со безначальным Его Отцем и с пресвятым и благим и животворящим Духом — РНБ, Паг. № 1430.

Дадатак 2

Служба Еўфрасінні Полацкай (па спісе XVI ст.)

В той же день
память преподобных блаженных княгини Ефросинии
игумении Всемилоствяга Спаса,
иже монастырь созда в богоспасаемом граде Полоце

Вечер. На «Господи воззвах» стихиры. Глас 4:

Иже Евву прелстившаго змиевым образом своими ногами
попрала еси, слабосте бо преложи женскую, душою мужескою
свършение мужества.

Возраста исполнися Иисуса Христа и добре укрепльшися Ефросиние, врага преобидела еси в женстемь телеси.

Дреманея очима си, Ефросиние, не дала еси, ни паки убо покая своима си бровма, присно прехваленая закону своего Зиждителя поучающихся и псаломьскы подвижающихся, духом сияние въсприимаючи.

Незаступено троическаго причастия зрящи и паче ума чистоты, отопелено вжеле во души прекраснаго удобрения и Жениха нетленнаго Иисуса, Сему уязвивъшися любовию и радующихся притекла еси в сретение Его, вжигаючи душевный светильник девственнаго еля и вошла еси с Ним в чертог небесный, преславная.

Слава.

Глас 6.

Давида и Романа в мученицех и в преподобных блаженнаго Феодосия, и Ефросинии видевши венчаных яко себе жертву давшу Богови от князь Руских Полоцкия земля потщалася еси братии единомыслити блаженная и княгинскаго лика начаток сам обещающе приносится Богови и святеми восприимай обещающая благая, егоже ради потрудивъшися.

И ныне.

На стих стихиры Дню слава. Глас 2. Приидете, любодевственнии.

Иже древлее проповедаша, радуется вечно Ефросиния о Господе, узы плотския отрешивши и Тебе Зиждителя лицом к лицу видящи.

Видима тя молящи избавитися от всякия лютости во песнех присно похваляющая.

Ис корени благородна благородства и многим добротам плод процвела еси, возрастши лоза по всей земли Русстей и в Полотску граде осеняющи и вином веселия напаяеши, Ефросиние, присно молящи молю ти ся.

Яко виноград Руской земли Полтеску граду насадив Бог преже тебе, ныне же принесе и преложи в землю обетованную преподобная Ефросиние, мнихом удобрение.

Умертвивъши тело и душу оживила еси, из земля отеческая Полотска града воздвигъши в Сион преиде и всего своего богатства раздала еси и тамо приемъши небесная.

Слава. Глас 6.

Придете, любомудрънии, песнеми богокрасными воспоим достохвалнии и смиреннии Ефросинии всечестней осеняющее древа, неизреченьна копание корени Руской земли Полотска града.

Ублажим источник слез, омоемся рыдающе и плачюще, да негли Господь и Бог рыдание и плачь восприимет и аще тело и душу ея прият, егоже смиренная сама изволила, нам же может дати совокупитися притекающим, яко достохвалную и доброкрасную молитву ея въсприимет, многа бо есть и всечестна в судный день ходящи.

Молю же вы, братие: не лениви будем, в нощи и в день молящися к небесному и земному Творьцу, яко да Дух Святый послет, възжение и совокупление блаженней Ефросинии, и нас избавить от сети вражия и спасеть душа наша.

РНБ, Кip.-Белаз. 586/843, арк.572-573.

Замест пасляслоўя

Паводле традыцыі, кожны аб'ёмны твор, у тым ліку і навуковы, павінен заканчвацца пасляслоўем. Але пасляслоўе, або заключэнне — гэта калі аўтар здольны, падагульняючы вынікі свайго даследавання, сказаць: усё было гэтак і гэтак. І паставіць у канцы вялікі знак клічніка.

Як заўважыў чытач, якому хапіла цярплінасці дайсці да гэтай фразы, клічнікаў у нашай кнізе амаль няма; увесь дослед праводзіўся пад знакам пытальніка (на погляд аўтара — знака, што найбольш стасуецца для навуковага даследавання даўніны). І да таго ж, клічнік або проста кропка нібы абвешчаюць: усё, тут канец, нічога болей дадаць або выправіць немагчыма. Быць можа, варта было б закончыць нашае апавяданне шматкроп'ем? Але гэта — знак, з аднаго боку, нейкай няўпэўненасці, а з другога — недасказанасці. Што ж, у гэтай кнізе ёсць і тое, і іншае. Але аўтару не хацелася б акцэнтаваць увагу менавіта на гэтых якасцях яго працы.

Ды і ўвогуле, сам дослед гэты прысвечаны зусім не праблемам пунктуацыі, хаця менавіта такое ўражанне можа ўзнікнуць у чытача, які, падобна аўтару гэтых радкоў, мае звычку чытаць кнігі з канца — з пасляслоўя ды бібліяграфіі.

Кніга наша прысвечана гістарычнай асобе, а значыць, у канцовым выніку — гісторыі. І таму, быць можа, варта было б закончыць аўтарскую частку работы менавіта некалькімі словамі аб гісторыі.

«Успомніў дні даўнія і павучыўся!» — усклікаў тры тысячы год назад ізраільскі цар-псалмаспеўца Давід (Пс.142:5). Новая рэчаіснасць выпрацавала для сябе новы закон: «Гісторыя вучыць нас толькі таму, што яна нікога нічому не навучыла». Другую формулу можна выкласці і ў іншым, імператыўным ключы: гісторыя нікога не павінна нічому навучаць. Яна — наша мінулае, і браць з яе прыклады або рэцэпты для сучаснага жыцця — па меншай меры наіўна...

Гісторыя павінна мець толькі дэкаратыўны характар — не болей, але і не меней. Таму і любоў да яе — любоў самая шчырая, якая ніколі не разлічвае на ўзаемнасць.

Аднак любоў гэтая не праходзіць, і з кожным годам усё павялічваецца цікавасць да мінулага свайго краю, сваіх продкаў, усяго чалавецтва. Ці не таму, што ў гісторыі шукаюць суцяшэння,

якое Баэцый шукаў у філасофіі? Але ж гісторыя наша мала чым можа суцешыць нас! Чаму ж тады мы цікавімся гісторыяй?

Ці не таму, што людзі мінулага былі такія непадобныя на нас, і пагэтаму чытач звяртаецца да гісторыі ў пошуках экзотыкі? Сапраўды: законы і норавы продкаў нашых у многім былі грубейшыя, іх жыццё — менш камфортным. Яны ўжывалі мала азоту і таму былі ніжэйшыя ростам, яны не ведалі антыбіётыкаў і таму прастуда магла стаць для іх смяротнай, яны ўжывалі менш солі і таму... Спіс знешніх, вонкавых адрозненняў можна працягваць яшчэ доўга, але ў ім не будзе самага важнага — таго, што прынцыпова адрознівае людзей далёкай старажытнасці ад нашага сучасніка.

Таму што ў асноўным — у поглядах на саміх сябе, на свет, які атачае нас — мы не змяніліся, і дагэтуль мы задаем сабе тыя ж пытанні, якія задавалі сабе людзі тысячу год назад.

Сапраўды, гісторыя — гэта мы самі, толькі вельмі даўно...

Каментарый

Тэксталагічнае даследаванне «Жыцця Еўфрасінні Полацкай», распачатае А.А. Мельнікавым у сярэдзіне 80-х гг., увайшло асноўнай складовай часткай у кандыдацкую дысертацыю вучонага, абароненую ў 1990 г. Займаючыся многімі іншымі тэмамі ў наступныя гады, А.А. Мельнікаў тым не менш перыядычна звяртаўся да літаратурнай гісторыі агіяграфічных паданняў пра славетную Палачанку, уносіў дадаткі і часам значныя карэктывы ў былую дысертацыйную працу. Аднак пошукі ў дадзеным кірунку засталіся незавершанымі і, адлюстроўваючы ўзровень беларускай медыевістыкі, дасягнуты ў пачатку 90-х гг., з'яўляюцца разам з тым прамежкавай ступенню і ў станаўленні самога даследчыка, і ў развіцці яго тэксталагічнай гіпотэзы. Ступенню, якая, на жаль, стала апошняй...

Вывады А.А. Мельнікава адносна ўзнікнення рэдакцый Жыцця і ўзаемазалежнасці спісаў саміх рэдакцый засноўваюцца на аналізе 90 асобных рукапісаў (у манаграфіі разгледжана каля 40, а на заключнай зводнай стэме адлюстравана 33), між тым як усяго налічваецца звыш ста васьмідзесяці рукапісных копіяў твора. У час працы А.А. Мельнікаў не мог азнаёміцца з манускрыптамі, што знаходзяцца ў Дзяржаўным гістарычным музеі (Масква), бо на працягу значнага тэрміну музей знаходзіўся на рамонце і кнігасховішча было зачынена. А між тым менавіта ў ДГМ захоўваюцца найбольш даўнія і каштоўныя спісы Жыцця, сярод якіх найстаражытны з вядо-

мых — спіс XV ст., адшуканы Б.М. Класам; архетып рэдакцыі К (ДГМ, Чудаў., № 358/56) і інш. Таму да сённяшняга дня невысветленымі засталіся ўзаемаадносіны паміж спісамі Жыція, што можа істотным чынам паўплываць у далейшым і на агульную карціну ўзнікнення рэдакцый твора. Напэўна, з гэтай прычыны А.А. Мельнікаў, які ведаў як безумоўныя вартасці, так і аб'ектыўныя недахопы працы, не палічыў магчымым апублікаваць незавершанае даследаванне.

Дарэчы, тры асноўныя («канкардантныя») рэдакцыі (Зборнікаў (С), Ступеннай кнігі (К), і Вялікіх Міней Чэціх (М)) былі вызначаны ў навуцы задоўга да А.А. Мельнікава. Адрозненні паміж спісамі С дазвалялі нават падзяляць тэксты зборнікаў на дзве асобныя рэдакцыі. На гэтым засноўвалася гіпотэза, згодна з якой існуюць чатыры рэдакцыі «Жыція Еўфрасінні Полацкай» (Е.М. Воранава). На рэдакцыю Дзмітрыя Растоўскага (Д), вядомую ў XIX ст. яшчэ А.А. Сапунову і апублікаваную ім, увага проста не звярталася ў выніку другаснасці твораў свяціцеля Дзмітрыя, як не браўся пад увагу і тэкст ЦНБ АН Літ., Ф. 19/98, г. зн. тэкст Другой пролажной рэдакцыі (ПІІ). Такім чынам, напасрэдна А.А. Мельнікава належыць адкрыццё Першай пролажной рэдакцыі, прадстаўленай адзіным спісам XVI ст. (РНБ, Ціт., № 239) (ПІ) і атрыбуцыя тэксту XVI ст. ЦНБ АН Літ., Ф. 19/98 як асобнай рэдакцыі ПІІІ. Абедзве дадзеныя рэдакцыі ўзніклі на аснове скарочанага пераказу нейкіх другасных спісаў з рэдакцый С і К. Прычым А.А. Мельнікаў, абмежаваны ў магчымасцях выкарыстання аўтэнтычнага матэрыялу, не паспеў досыць аргументавана даказаць і несупярэчліва вытлумачыць іх паходжанне і адносіны да іншых рэдакцый. Ведаючы гэта, даследчык не палічыў патрэбным адлюстравць працэс узнікнення рэдакцый ПІ і ПІІІ на заключнай зводнай стэме 13.

Даследаванне праблемы ўзнікнення рэдакцыі М у большай ступені дэманструе станаўленне даследчыцкай думкі, збор матэрыялаў і меркаванняў вучонага, чым канчаткова завершаную канцэпцыю. У дысертацыйнай працы А.А. Мельнікаў рашуча абверг гіпотэзу Е.М. Воранавай пра паходжанне М ад АЖ і прапанаваў узводзіць архетып М да архетыпа С (магчыма, С1) (што, дарэчы, яшчэ раней выказвалася і самой Е.М. Воранавай). Часткова гэтыя меркаванні маладога аспіранта захаваліся і ў дадзенай працы. З пункту гледжання гісторыка, прапанова А.А. Мельнікава выглядае больш верагоднай, чым прапанова Е.М. Воранавай, аднак прыведзеныя беларускім навукоўцам тэксталагічныя доказы выглядаюць непераканаўча, тым болей, калі ўзводзіць М да С1, бо само існаванне

архетыпу С1 спрэчнае: асаблівасці спіса С1-1 могуць быць уласці-
васцямі толькі яго самога, а не пратографа. У такім выпадку прыш-
лося б прызнаць, што С1-1 адлюстроўвае непасрэдна архетып усёй
рэдакцыі С (што немагчыма ў выніку дэфектнасці тэксту С1-1) і
даказаць залежнасць захаванага ў ДГМ (і невядомага А.А. Мельні-
каву) архетыпа М ад С1-1, што таксама немагчыма, бо С1 адрозні-
ваецца ад С2. Акрамя таго, у такім разе яшчэ болей праблематыч-
ным будзе выглядаць даволі цьмянае паходжанне варыянту С4, пры-
чым даказаць, што С4-0 не супадаў з архетыпам С4 на аснове вядо-
мых А.А. Мельнікаву рукапісаў зноў жа немагчыма, як немагчыма і
абгрунтаваць прамую залежнасць часткі тэксту С4-0 ад архетыпа
М. Калі ўсё ж С4-0 меў архетып, не тоесны С і старэйшы за М, то
М можна ўзвесці да С, як гэта і рабіў А.А. Мельнікаў, аднак існа-
ванне такога архетыпу недаказуемае з дапамогай спісаў, якімі
А.А. Мельнікаў у свой час мог карыстацца. Зразумела, што сам
даследчык добра ўяўляў гэта калі не ў час падрыхтоўкі дысерта-
цыі, то ва ўсякім разе, у час напісання манаграфіі. Відаць, таму на
зключнай зводнай стэме 13 сувязь паміж М і С не была паказана.
Нарэшце, А.А. Мельнікаў дапусціў у дадзенай працы магчымасць
залежнасці М ад АЖ (фактычна, паўтарыўшы Е.М. Воранаву, мер-
каванні якой разам з тым абвяргаў у той жа рабоце вышэй) і паз-
начыў дадзеную сувязь на стэме 12 (рэдакцыя Д). Прычым, мяр-
куючы па асаблівасцях камп'ютэрнай графікі, карэктыва была
ўнесена А.А. Мельнікавым пасля стварэння асноўнай часткі са-
мой гэтай стэмы. Аднак ні на стэмах 9 і 10 ні на стэме 13 дадзенае
дапушчэнне адлюстравана так і не было, хаця ў выніках даследа-
вання і прыводзілася. Нарэшце, на стэме 10 М становіцца вытвор-
ным ад С праз пасрэдніцтва С4, а на стэме 4 ужо сам пратограф
С4-0 ставіцца ў залежнасць ад М. Натуральна, задача рэдактараў
палягала не ў тым, каб разблытаць усе незразумелыя вузлы літа-
ратурнай гісторыі агіяграфічнай аповесці пра Еўфрасінню Полац-
кую, а ў тым, каб данесці да чытачоў думку А.А. Мельнікава, зра-
біўшы яе максімальна зразумелай і ўнутрана несупярэчлівай, а
значыць, прыняць той або іншы варыянт расшэння, прапанаваны
даследчыкам у чарнавіку манаграфіі. У тым самым выпадку з па-
ходжаннем М трэба мець на ўвазе і наступнае: М і К вышлі з адной
(Макар'еўскай) літаратурнай школы. Не ведаючы непасрэдна ар-
хетыпа К, А.А. Мельнікаў на аснове нейкіх не пазначаных публі-
кацый тэксту К узводзіць рэдакцыю непасрэдна да АЖ, а таксама
да С26 і, не выключана, архетыпа С. Па-першае, незразумела, чаму
тыя самыя агіёграфы у выпадку М абмежаваліся толькі С, а

ствараючы К выкарыстоўвалі больш шырокі спектр спісаў, у тым ліку спіс з групы С26 — копію С і АЖ, з якога быў скапіяваны сам С. Вядома, М стваралася на пачатку 30-х, а рэдакцыя К — у пачатку 60-х гг. XVI ст., а таму цалкам адмовіць верагоднасць тых або іншых меркаванняў А.А. Мельнікава па дадзеным пытанні немагчыма, тым болей, калі архетып С і АЖ супадалі. Па-другое, існуе некалькі рэдакцый самой Ступеннай кнігі, і варыянты тэксту Жыцця Еўфрасінні мусяць ім адпавядаць, бо Кніга перапісвалася цалкам. Між тым у даследаванні падзел варыянтаў Жыцця ў рэдакцыі К не супадае з рэдакцыямі Ступеннай. Гэтым прыкладам — а ён не адзінкавы — мы абмяжуемся, бо відаць: незавершанасць тэксталагічнай працы А.А. Мельнікава, наяўнасць адрозненняў паміж дысертацыяй і чарнавіком манаграфіі, неадпаведнасць некаторых стэм самому тэксту даследавання, часам няўзгодненасць стэм паміж сабой і інш. даюць магчымасці новым пакаленням даследчыкаў працягваць распачатае А.А. Мельнікавым, выказаць новыя гіпотэзы і г. д. Аднак жа ўсё гэта ставіла рэдактараў перад неабходнасцю таго або іншага ўмяшальніцтва ў аўтарскі тэкст і ўнясення некаторых карэктыв у створаныя даследчыкам стэмы. Сапраўды, калі прыватная стэма не супадае з канчатковай, агульнай, то чаму аддаць перавагу? У кожным з асобных выпадкаў гэта вырашалася, зыходзячы з прадстаўленага ў манаграфіі тэксту, які быў пакінуты амаль некранутым, прычым нават тады, калі ў выніку ўнесеных самім аўтарам дадаткаў часткі тэксту пярэчаць адна адной. У гэтым разе стэмы ўзгадныліся менавіта з дадатковымі тэкстам, адрозным ад дысертацыі, бо гэтыя дадаткі — вынік далейшай працы вучонага.

Адзначым найбольш істотныя ўдакладненні, прынятыя рэдактарамі па ходзе падрыхтоўкі даследавання да друку.

Уздзеянне адной рэдакцыі на другую пазначана на заключнай зводнай стэме 13 стрэлкамі, бо незаўсёды зразумела, які варыянт на які ўплывае.

Сувязь паміж С2 і К2а была пазначана А.А. Мельнікавым праз пасрэдніцтва нейкага ПТ (спіса? праўкі трэцяй?), аднак ні пра сам гэты ПТ, ні пра характар сувязі паміж С2 і К2а ў тэксце даследавання не было сказана нічога, акрамя канстатацыі залежнасці другога ад першага. Таму ПТ не быў узноўлены на стэме 13.

Узаемазалежнасць паміж С2 і С3 пазначалася праз нейкі ПП (спіс? праўка першая?) аднак што абазначае ПП і чаму С2 і С3 звязаны паміж сабой, у тэксце не растлумачана, тым болей, што саміх арыгіналаў С2 і С3 не захавалася. Таму ні сувязь паміж С2 і С3 ні ПП на стэме 13 не былі намі адлюстраваны.

Паміж У і Т на стэмах 3 і 13 пазначаны гіпатэтычны спіс, вытворны ад С3а і адначасова ад У. Не дапускаючы магчымасці існавання такога спіса ў межах адной падгрупы, рэдактры скасавалі на стэме 13 сувязь гэтага гіпатэтычнага спіса з У, пакінуўшы толькі яго залежнасць ад С3а і паказаўшы ўплыў на Т як верагодны.

На стэме 13 былі скасаваны не абгрунтаваныя ў тэксце, але пазначаныя сувязі паміж спісамі К2-1 і К2-3, К2-9 і К2-7, а таксама варыянтамі С3б і С2в; акрамя таго быў скасавана выява спіса, вытворнага ад пратографа К2-6 і звязанага з К2-9, бо пра такі спіс у тэксце нічога не гаворыцца.

Стэма 5 была пакінута без карэктыў, аднак тэкст даследавання не дае магчымасці дакладна высветліць месца спісаў К1-2 і К1-3, прычым сувязь паміж вытворнымі ад іх ніяк не абгрунтавана. Можна дапусціць, што К1-3 залежыць ад К1-2, або што як першы, так і другі ўзыходзяць да нейкіх пратографаў, што пералічаны сярод спісаў рэдакцыі К. Аднак, паколькі ўсе тэксты групы К1 спраўна спісваліся з К (бо Ступенная капіявалася цалкам), то на стэме 13 гэтыя прааналізаваныя аўтарам, але не падпісаныя на стэме 5 іншыя спісы былі паказаны накладзенымі трохкутнікамі, а К1-3 і К1-2 — як залежныя ад іх у цэлым. Незразумелым аднак застаецца, ці супадае БАН, 32.8.1. з архетыпам К1.

Тэкст не дае магчымасці дакладна вызначыць месцазнаходжанне спісаў К2-8 і К-29, з аднаго боку, і К2-6, К2-7 — з іншага. Дадзеная частка стэм 6 і 13 узноўлена на аснове дысертацыі, прычым паколькі ў канчатковым аўтарскім варыянце стэма 6 не супадае са стэмай 13 у частках К2а і К2б, зводная стэма 13 наўпрост прыведзена намі ў адпаведнасць са стэмай 6 дысертацыі.

Стэма 12, адпавядаючы частцы тэкста даследавання, не адпавядае высновам і стэме 13, таму на стэме 13 паказана прамая залежнасць М як ад АЖ, так і ад С, прычым адпаведныя змены ў стэмы 4 і 12 не ўнесены.

Нарэшце, усе ўмоўныя абазначэнні спісаў належаць рэдактарам і падаюцца ў Дадатку 1.

С.Л. Гаранін

СВЯЦІЦЕЛЬ КІРЫЛ, ЕПІСКАП ТУРАЎСКИ

Прадмова

Упэўнены, чытачу не варта прадстаўляць свяціцеля Кірыла Тураўскага, не трэба і прамаўляць высокіх словаў на пахвалу гэтага праведніка, тым болей што слаvasлоўі звычайна падмяняюць сабою недахоп калі не розуму, дык, прынамсі, ведаў. Паўторам толькі словы, якія сказаныя пра яго Праваслаўнай Царквою, што здаўна далучыла яго да ліку святых сваіх: «Благочестия ревнителю и рачителю, иноков и столпников похвало, святителю Туровския паствы, преславне, златословесный учителю, светлым учением Богоразумия своего просветивый концы руския, в молитве к Богу благодатный грешников споспешниче, Кирилле Богомудре, моли Христа Бога утвердителя нам, соотечественником твоим, во Православии, благочестии и единомыслии» (Трапар, глас 4).

Што можа быць вышэйшае за падобную пахвалу, які лёс здольны пераўзысці на канаваны святому Кірылу Госпадам у вечным Царстве Яго і ў памяці зямной? Аднак памяць не заўжды даўгавечная: адыходзяць яе захавальнікі — людзі і кнігі, паміраюць, не паспеўшы зрабіцца гісторыяй, а стаўшы толькі мінулым, сведкі і сведчанні. Але не сканчаюцца часы, калі мы, забыўшы пра турботы надзённыя, хочам ведаць, што было ў стагоддзях да нас.

Чаму людзі захопленыя гісторыяй? Бо так мала звязвае нас з нашым мінулым і так далёкія мы калі не па духу, дык, прынамсі, паводле ладу жыцця ад тых — незнаёмых нам — продкаў, чые абліччы даўно згаслі ў вяках! Ці не таму, што любоў гэтая родная ўспамінам пра неперажытае, настальгіі на падсвядомым узроўні? Чаму людзі любяць гісторыю? Я не маю адказу. Ведаю толькі: любоў гэтая найболей шчырая, бо ніколі не чакае ўзаемнасці, паколькі былое нічога не можа прапанаваць цяпершчыне — нават прыкладу. Нягледзячы на гэта, а, быць можа, як раз таму, на падмостках сучаснасці заўжды знаходзіцца месца гісторыку. Роля яго звычайна сціплая, бо цяжкая праца, а яе вынікі гэтак часта робяцца раз-

меннай манетаю для тых, хто з большым уменнем карыстаецца пяром і кан'юнктурай.

Урэшце, размова цяпер не пра гэтае. На пачатку кнігі, што прысвечана гістарычнай асобе, а значыць — і гісторыі, хацелася б паразважаць, якія асаблівасці мае праца медыявіста — даследчыка Сярэднявечча. І найперш — што за матэрыял для работы дае яму час.

Было б памылкова думаць, нібыта гісторык мае справу з фактамі; памылку гэтую, урэшце, падзяляюць многія, у тым ліку і самі гісторыкі. Вучоны на самой справе бачыць толькі адлюстраванні падзеяў, іх сляды; прастора гістарычнай навукі не фактаграфічная, а знакавая. Іншымі словамі, паміж фактам і сведчаннем пра яго, «тым, што было» і «тым, што сказана» заўсёды ёсць розніца, больш або менш істотная. Уласна кажучы, цяпер, калі асноўныя гістарычныя (удакладнім: айчынныя пісьмовыя) сведчанні ўжо сабраныя, гісторыку засталася — так і просіцца іранічнае «толькі і ўсяго!» — вызначыць гэтую розніцу і як мага шчыльней наблізіцца да рэальнасці, якая даўно стала мінулым. Наколькі гэта складана? Увогуле, гэта было б дастаткова проста, калі б не шэраг абставінаў.

Першым паводле значнасці ў гэтым радзе знаходзіцца немагчымасць праецывання падзеі, якая цікавіць нас, на ўвесь гістарычны працэс, паколькі працэс гэты, як чытач здагадаецца, складаецца менавіта з падобных падзеяў, якія немагчыма праецываць... і гэтак далей па кругу. Аднак даследчык (не толькі гісторык) усё ж мусіць мець нейкі фундамент дзеля таго, каб заснаваць на ім свае разважанні і здагадкі. Таму некаторыя палажэнні ён прымае за аксіёму, і спакойныя ночы забяспечаныя толькі таму, чые далейшыя знаходкі не прыходзяць у супярэчанне з ёю: бо тады даследчык упэўніваецца ў тым, што вывады яго правільныя. Калі ж не, — ён паўстае перад альтэрнатывай: лічыць няправільнымі або свае развагі і вывады, або самую існуючую аксіёму, і найчасцей схіляецца да першага. Пэўна, гэта да лепшага, бо тады змяншаецца верагоднасць пранікнення ў гісторыю памылковых фактаў, але, з другога боку, хто гарантуе, што не была няправільнай аксіёма — мінулае ж не падлягае верыфікацыі. Нават усвядомліваючы, што тая або іншая пісьмовая крыніца, з якою прыходзіцца мець справу медыявісту, з'яўляецца не болей чым суб'ектыўным адлюстраваннем сапраўднасці і ў гэтай якасці падлягаць далейшай навуковай інтэрпрэтацыі (уласна, уся медыявістыка і ёсць толькі аналіз і каментаванне сведчанняў), вучоны паўстае перад наступнай праблемай. Зусім натуральна, што аўтар, які складаў тэкст, заўжды ведаў болей, чым выкладаў — яму ж не патрэбна было пісаць аб

агульнавядомым. Але тое, што неабавязкова было тлумачыць яго чытачу, далёка не заўсёды вядома нашаму сучасніку. Таму даследчык мусіць на падставе вельмі ўважлівых адносінаў да кожнага слова крыніцы выдзяляць «аўтарскія відавочнасці», каб затым увесці іх у рэчышча свайго даследавання. Задача гэтая ўскладняецца тым, што існуе небяспека ўгледзець намёк там, дзе яго няма, і наадварот — не заўважыць намёка там, дзе ён існуе; інакш кажучы, гісторыку неабходна вызначыць звычайна даволі звілістую «залатую сярэдзіну». Не варта забываць і пра тое, што старажытны тэкст часта перанасычаны, так бы мовіць, «фактаграфічнымі эўфемізмамі», якія мала пазнаць, але за якімі належыць яшчэ і разгледзець рэальную падзею. У гэтых адносінах часам (а дакладней — часта) нават змоучанне дае больш адэкватную інфармацыю, чым выказванне — нярэдка паводле цэлага шэрагу розных абставінаў непраўдзівае, якое і патрабуе таму не звычайнай, а двайной інтэрпрэтацыі, таму што спярша належыць вызначыць, праўдзівае сведчанне або не, а ўжо пасля здагадацца, што хаваецца за ілжывым выказваннем. Можна прывесці яшчэ багата прыкладаў для таго, каб паказаць цяжкасць працы гісторыка. Урэшце, дастаткова і гэтых. Чытач, трэба думаць, ужо ўсвядоміў для сябе наступнае: тое, што прапануецца яму звычайна ў навукова-гістарычных работах — гэта толькі суб'ектыўная інтэрпрэтацыя суб'ектыўных жа сведчанняў, якая засноўваецца на шэрагу аксіяматычных — часта таксама суб'ектыўных — палажэнняў. Значыць, чытаючы ў прадмове запэўнеўні ў аб'ектыўнасці гістарычнага доследу, ён павінен адносіцца да падобных выказванняў толькі як да кан'юнктурнай хітрасці аўтара: гісторык бывае або сумленным, або аб'ектыўным. Але, з другога боку, чытач павінен быць падрыхтаваны да з'яўлення некалькіх варыянтаў гісторыі, бо ўрэшце гісторыю стварае гісторык. Гэтая гісторыя суб'ектыўная — і дзякуй Богу, што так. Таму што калі б было іначэй, уся яна звязалася б да больш або менш сістэматызаванага шэрагу сведчанняў — і толькі. І перастала б быць гісторыяй.

Мне хочацца быць з чытачом сумленным — хаця б часткова. Тое, што ён прачытае далей ў гэтай кнізе (быць можа, добра набраўшыся цярплівасці), — гэта толькі біяграфічная легенда, але ніяк не біяграфія свяціцеля тураўскага Кірыла; гэта міф, які, магчыма (і болей таго — верагодна) дастаткова далёкі ад рэальнага ходу падзеяў.

І на заключэнне — дзве цытаты. Аўтар не хацеў бы апынуцца ў становішчы, маляўніча апісаным ў «Мёртвых душах» М.В.Гоголем:

«Спачатку вучоны пад'язджае ў іх (навуковых разважаннях. — А.М.) незвычайным скромнікам, пачынае нясмела, памяркоўна, пачынае самым сціплым запытам: ці не адтуль: ці не з таго кута атрымала імя гэтая краіна: або: ці не належыць гэты дакумент да іншага, больш позняга часу? або: ці не патрэбна пад гэтым народам разумець вось які народ? Тут жа цытуе тых і іншых старадаўніх пісьменнікаў і ледзь толькі заўважыць які-небудзь намёк або, проста, здалося яму намёкам, ён ужо пераходзіць на рысь і смялее, размаўляе са старажытнымі пісьменнікамі на роўных, задае ім пытанні і сам нават адказвае на іх, зусім забываючы, што пачынаў баязлівай здагадкай: яму ўжо здаецца, што ён гэтае бачыць, што гэта зразумела — і разважанне заключана словамі: дык вось як гэта было, дык вось які народ трэба разумець, дык вось з якой кропкі трэба глядзець на прадмет! Потым публічна з кафедры — і новаадкрытая ісціна пайшла гуляць па свеце, набіраючы паслядоўнікаў і прыхільнікаў»... У якасці ж суццяшэння (або, магчыма, апраўдання) прывядзем словы славутага французскага гісторыка Марка Блока: «Наш розум паводле прыроды сваёй значна менш імкнецца зведаць, чым зразумець. Адсюль вынікае, што сапраўднымі навукамі ён прызнае толькі тыя, якім удаецца знайсці паміж з'явамі прычынныя сувязі». Мяркую, самы час гэтым і заняцца.

ЖЫЦЦЁ І ЖЫЦЦЁ СВАЦЦЕЛЯ КІРЫЛА, ЕПІСКАПА ТУРАЎСКАГА

*Існуе толькі адно правіла для гісторыка:
ён павінен прызнаць у развіцці чалавечых лёсаў
толькі гульні выпадковых і непрадбачных сіл.*
Г. А. Фішэр.

Пра жыццё і дзейнасць святога Кірыла нам вядома, акрамя сведчанняў саміх яго твораў ды кароткай згадкі яго імені летапісцам, толькі паведамленне аўтара кароткага, Пролагавага тыпу Жыцця блажэннага свяціцеля. Таму, думаецца, неабходна найперш даслоўна прывесці гэты невялікі помнік, створаны, напэўна, яшчэ ў канцы XII стагоддзя, — не толькі як фактаграфічную крыніцу, што распаўвадае нам пра Тураўскага Залатавуста, як называлі Кірыла сучаснікі, але і дзеля таго, каб стала відаць: для ўзнаўлення жыццёвага кола гістарычнай асобы фактычна няма іншага шляху, як прапанаваны Генры Фішэрам індэтэрмінізм — бачыць у яе лёсе толькі ролю выпадковых (знешніх) прычын і сіл, якімі і з'яўляюцца сілы палітычныя; аднак жа «выключэнні звычайна правільнейшыя за самое правіла, толькі яны таму не складаюць правіла, што іх меней, чым няправільных з'яў» (В.Ключэўскі).

Вось гэтае Жыццё св.Кірыла, якое мы прыводзім па спісе Сцішнага Пролага XVI ст. (ОЛДП F. 212, арк. 299–300 адв.), з найбольш значымі розначытаннямі па спісе пергаменнага Пролага XIV–XV ст., апублікаванага Н.К.Нікольскім (Материалы для истории древнерусской духовной письменности. С.62–64); разбіўка тэкста на значымыя часткі наша:

В той же день память иже в святых отца нашего Кирила, епископа Туровского

Съи бе блаженный Кирил рождение и възпитание града Турова, в рустей стране тако нарицаема, богату родителю сын.

Но обаче не любляше богатства, ни славы тленныа мира сего, но паче всего прилежаше божественных писаний, добре извыче святых книг учению.

По времени же отшед в монастырь и бысть мних. И паче всех Богови работаше, постом и бдением [пеньем] удручая тело свое, сътвори себе чисто приателище Святому Духу.

И мнозем на ползу бысть, уча и поучая мнихы в покорении и в послушании быти игумену и того имети, яко Бога, и при всем его

слушати. Чернец убо, иже не имеет послушания к игумену, якоже обещаеся, таковой не может быти спасен.

По сем блаженный, на болящая подвигы желая, в столп вшед, затворися и ту пребывая неколико время, постом и молитвами паче себе тружаяся. И многа божественнаа писания изволи, славен бысть по всей стране той.

И молением князя и людей того града [*дададена: возведен был на стол епископский и*] от митрополита поставлен бысть епископом граду Турову, еже есть близ Киева. Бысть добре подвизаяся в Церкви Божий.

Феодорца же еретика епископа, за укоризну тако нарицаема, сего блаженный Кирил от божественных писаний ересь обличи и проклят его.

Андрею же Боголюбскому князю многа послания написа, [*дададена: книги написа*] от евангельских и пророчьских писаний, яже суть чтомы на праздники Господьска и ина многополезна словеса: яже к Господу молитвы и похвалы многим святым, сим вся и ина множайша написав, церкви предаст.

И канон великий о покаании сътвори к Господу по главам азбуки, иже и доньне держат вернии рустии людие [*дададена: вся просвещающи и веселящи*].

И тако, добротестве пожив и благочестно добре порученное ему стадо упас, преставися в вечный и бесконечный живот.

Приидете днесь, братие, похвалим своего святителя, глаголюще ему: Радуйся, святителю честный и учителю наш, другий Златоуст, иже нам в Руси паче всех восиа, радуйся, святителю, иже [*дададена: святым и*] пресветлым [*тресветлым*] учением своим конца рускыа просветив! радуйся, яко солнце, омрачныа и темныа богоразумием просвещаа! Молю ти ся, святителю, малыа си словеса приносяще: моли о нас Вседръжителя, Емуже ныне предстоиши с дръзновением, от належашьх бед и томления поганьскаго избавитися, от безбожных агарян, присномучащих ны, да получим милость молитвами твоими, грехом одание и присносущих благ наслаждение в оном веще!

Увогуле, старажитнарускі тэкст дастаткова просты і не патрабуе перакладу на сучасную мову. Аднак дзеля зручнасці ўсё ж перакладзем: «Гэты блажэнны Кірыл нарадзіўся і ўзгадаваўся ў горадзе Тураве, які знаходзіцца ў Рускім краі, і быў сынам багатых бацькоў. Але не ўзлюбіў ён багацця і марнае славы гэтага свету, а найболей руплівы быў да Боскіх пісанняў і добра навучыўся навуцы святых кнігаў. І праз нейкі час адышоў у манастыр і ўчыніўся мана-

хам. І быў лепшым ад усіх рабом Божым, постам і няспаннем стамляючы цела сваё, і так учыніўся чыстым начыннем Святога Духа. І многім прыносіў карысць, навучаючы і настаўляючы манахаў пакры і паслушэнству да ігумена, каб слухалі і шанавалі яго як самога Бога. Бо чарнец, які не мае паслушэнства да ігумена, у чым даваў зарок, не ўратаецца. Пасля ж, прагнучы подзвігаў большых, блажэнны ўвайшоў у стоўп, ўспрыняў затворніцтва, і пражыў там нейкі час, у посце і малітвах яшчэ болей працуючы. І выклаў ён шмат боскіх пісанняў, і набыў славу вялікую па ўсім тым краі. І паводле прашэння князя і людзей таго горада [дададзена: узведзены быў на прастол епіскапскі і] мітрапалітам пастаўлены быў епіскапам горада Турава, што паблізу Кіева. І добра працаваў дзеля Царквы Божай. Ерэтыка ж епіскапа Феадорца, празванага так за яго брыду, ерась выкрыў блажэнны Кірыл праз боскія кнігі і пракляў яго. І князю Андрэю Багалюбскаму напісаў шмат пасланняў [дададзена: і напісаў кнігі] ад пісанняў Евангелля і Прарокаў, якія чытаюцца на Господнія святы, і шмат іншых карысных твораў: малітваў да Госпада і пахвальных словаў многім святым — напісаўшы гэтае ўсё і шмат іншага, перадаў у Царкву. І Вялікі канон Пакаяльны стварыў па літарах азбукі, які і пагэтуль чытаюць прававерныя рускія людзі [дададзена: і які іх прасвятляе і радуе]. Пажыўшы ў такой святасці і дабрачэсна старанна ўпасвіўшы даручаны яму статак, адышоў да вечнага і бясконцага жыцця.

Сыдземся ж сёння, брація, уславіць свайго свяціцеля гэтакімі словамі: «Радуйся, святы свяціцель, настаўніча наш, другі Залатавуст, што ярчэй ад усіх празяў на Русі дзеля нас, радуйся, свяціцелю, бо [дададзена: святым і] найсвятлейшым вучэннем сваім прасвятліў межы Рускія. Радуйся, бо, як сонца, азмрочаных і цёмных асвятляеш ты Божым розумам. Молім цябе, свяціцелю, узносячы словы малыя свае: маліся за нас Уседзяржыцелю, прад Якім стаіш сёння смела, каб Той выбавіў нас ад бедаў і гора ад бязбожных язычнікаў агаран (найверагодней — полаўцаў. — А.М.), якія заўжды нас катуюць, і каб атрымалі мы міласць тваімі малітвамі, дараванне грахоў і асалоду вечнага шчасцяў у наступным веку».

Думаецца, не будзе перабольшаннем сказаць, што на нетрывалай аснове гэтых скупых біяграфічных звестак дастаткова цяжкай уяўлялася нам задача апісаць **рэальную** або хаця б **набліжаную** да рэальнасці біяграфію тураўскага іерарха, нават калі мы прыцягвалі да даследвання іншыя, і не толькі літаратурныя, крыніцы. У любым выпадку, і гэта таксама вытлумачальна, заставаліся часам значныя лакуны, якія нам прыходзілася запаўняць уласнымі лагіч-

нымі пабудовамі, узведзенымі на досыць эфемерным падмурку аналогій, супастаўленняў і інтэрпрэтацый як вядомых, так і гіпатэтычна ўзноўленых «фактаў». Такім чынам і была створана намі ўласная канцэпцыя (або, калі хочаце, уласная легенда) пра жыццё Тураўляніна. А паколькі мы добра ўсведамляем, што гэта толькі **адна з магчымых** канцэпцый, дык адразу пагаджаемся з магчымым апанентам у тым, што на самой справе ход падзеяў мог быць і зусім іншы.

Тураўскае княства і Тураўская епархія да пачатку XII стагоддзя

— ...Я ўсё думаю, няўжо адзін перыяд так
адрозніваецца ад другога?

— Ах ты Госпадзі, — узрадаваўся Хэрн, —
менавіта гэтае я і адчуваю! Сярэднія вякі
здзіўляюча падобныя на маю эпоху!

Г.К. Чэстэртон.

Царкоўна-палітычная гісторыя Турава і тураўскай зямлі, асабліва пачатковага этапу яе быцця, захавалася ў надзвычай фрагментарным выглядзе: асноўная крыніца для яе вывучэння — старажытнарускія летапісы — асвятляла падзеі вельмі ўрыўкава ў несістэматычна (што, як нам здаецца, было менавіта **вынікам** ходу гэтай гісторыі).

Да X ст. Тураў быў вядомы як цэнтр самастойнага, па сведчанні летапісца¹, племяннога саюзу. Насельніцтва яго рассялілася невялікімі вёскамі і рэдкімі ўмацаванымі паселішчамі па балоцістым і лясістым, цяжкадаступным і таму досыць спакойным краі «паміж Прыпяццю і Дзвіною»². Найхутчэй, дыгавічы, якіх небеспадстаўна атаесамліваюць з «другівітамі», згаданымі Канстанцінам Парфірагенітам у 949 г.³ былі сярод плямёнаў, што плацілі даніну Русі. Храніст данёс да нас імя аднаго з дрыгавіцкіх князёў — Тура, «ад якога і тураўцы празваліся»⁴; гэта першае ўпамінанне Турава (980 г.) Зараз прынята лічыць этымалагічнай легендай згаданае паведамленне. Але, здаецца, неэтакгодна адмаўляць магчымасць, што Тур быў

¹ ПСРЛ. 1962. Т. II. Стб. 8.

² Дакладней гл.: Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. Мн. 1982. С. 82.

³ Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. М.; Л., 1934. С. 10.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 64.

рэальнай асобай (мясцовым правадыром, што, быць можа, выводзіў сваю генеалогію ад скандынаўскага бога Тора/Тура), які прызнаў васалітэт у адносінах да Кіева ў другой палове X ст. Не выключана, іменна з яго імем звязана згаданая ў летапісу пад 1144 г⁵. Турава бажніца (ці грабніца), якая была фамільнай царквой або склепам у Кіеве⁶. З імем Тура звязвае пабудову нейкага кіеўскага храма і складальнік «Ступеннай кнігі царскага радаслоўя» («была пастаўлена царква ў імя святога мучаніка Турава»), а ў адным з рукапісных Пролагаў у «Слове пра скон князя Уладзіміра» таксама ўпамінаецца «Месца Святое, дзе і цяпер ёсць царква святых пакутнікаў ля Турава». Верагодна, што ў аўтараў «Ступеннай кнігі» і запісу ў «Пролага» была аднолькавая крыніца паведамлення, але складальнік «Ступеннай» няправільна вытлумачыў гэст. У цэлым жа сэнс паведамлення наступны: у нейкім месцы, звязаным з імем Тура, існаваў храм, які пазней насіў імя святых пакутнікаў (Барыса і Глеба ці, быць можа, Феодара і Іаана). На гэтым святым месцы адбываўся хрост кіяўлянаў, а потым збіралася і кіеўскае веча. У самім жа Тураве існаваў Тур-калодзеж, у якім, паводле падання, хрысціўся сам Тур. Не выключана скандынаўскае паходжанне Тура; увогуле, пра сувязь Турава са Скандынавіяй ускосна сведчыць не пазбаўлены цікавасці факт: у адной з малітваў св.Кірыла (БАН, Археагр. 162, арк. 1–2 адв.) маюцца ўпамінанні святых Магнуса і Конута. Нейкія стасункі падтрымліваў Тураў і з Ірландыяй: уплыў ірландскай традыцыі заўважаецца ў шанаванні каменных крыжоў, якія, згодна з легендай, прыплылі па Прыпяці. З Ірландыі праз Польшчу апынуўся ў Тураве ў 1050 г. і знакаміты Трырскі Псалтыр (Кодэкс Гертруды).

У мясцовых паданнях Турава⁷ ўспаміналася імя пакутніка Дыянісія, які прапаведаваў тут пасля часоў Тура і быў забіты язычнікамі з суседняга паселішча, названымі міхнаўцамі — жыхарамі вёскі Міхнавічы ў цяперашнім Калінкавіцкім раёне. Не выключана, што мучанік Дыянісій з'яўляецца першым святым гэтай зямлі — адным з хрысціяннаў-місіянераў, якія пацярпелі ад паганаў (як можна інтэрпрэтаваць паданне аб крыжах, што прыплылі па стаўшых крывёю водах Прыпяці).

Паданню пра Дыянісія тым больш можна даць веры, што яшчэ да яго пакутніцтва ў Тураве ведалі пра хрысціянства (існавала, маг-

⁵ Тут і далей храналогію ўзгадняем паводле «Истории Российской» В.Н.Татишчава.

⁶ Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. М.; Л. 1963. С. 162.

⁷ Архим. Анатолий. Древний город Туров. М., 1867.

чыма, і абшчына хрысціян) з часоў княгіні Вольгі, пры якой на пачатку 960-х гг. Тураў на кароткі час увайшоў у склад Кіеўскай дзяржавы⁸. Роўнаапостальная княгіня прыйшла па Дняпры і Прыпяці з новазапаветнаю пропаведдзю ў язычніцкі Тураў, і хаця Іпацьеўскі летапіс не называе Тураў сярод гарадоў, наведаных св.Вольгай, яшчэ са старажытнейшых часоў у народзе захаваўся духоўны спеў: «О, пришла еси к нам Божия княжна Ольга!»

Рэлігійна-палітычная рэформа 988 г. перарывае дынастыю тураўскіх князёў і фактычна становіцца пачаткам новага палітычнага ўтварэння — Тураўскага княства. Першым уладатрымальнікам новай дынастыі робіцца Святаполк, трэці — што само па сабе сведчыць аб высокім месцы Турава ў іерархічнай сістэме рускіх гарадоў — сын Уладзіміра⁹ ад «грекини», удавы вялікага князя кіеўскага Яраполка, з якою ажаніўся князь пасля забойства старэйшага брата ў 980 г. З прычыны непаўналецця Святаполка пад час яго пасадніцтва, а таксама з факта платы даніны Кіеву можна зрабіць вывад, што Тураў не быў ужо (як у часы Святаслава і Яраполка) **самастойным** княствам.

Затое гэта была адна з культурных сталіц Русі, асабліва калі — верагодна, яшчэ на самым пачатку XI ст. — у Тураве па ініцыятыве Уладзіміра Святога была ўстаноўлена праваслаўная епіскапская кафедра. Ніканаўскі летапіс не называе Тураў сярод гарадоў, дзе мітрапаліт Ляонцій паставіў епіскапаў, але стацыя ў Кіеўскім Пацерыку рэдакцыі Іосіфа Трызны (якую, праўда, часта лічаць падробкай XVII ст.) паведамляе: «Третье богомолие епископию поставих в Турове в лето 6513 [1005 г.] и придах к ней городаы с погосты в послушание и священие и благословение держати себе Туровской епископии: Пинск, Новгород, Городен, Берестье, Волковыск, Здитов, Неблестеск, Дубровица, Высочко, Случеск, Копысь, Ляхов, Городок, Смедяне, и постави первого епискупа Фому, и придах села, винограды, земли бортныя, волости со всеми придати... Святому Спасу и Святей Богородице» (ркп. Тр. Л. № 714., арк. 74–74 адв.). Названыя тут Спаскі і Багародзіцкі храмы або манастыры — першыя, пра якія гаворыцца ў гістарычных крыніцах. На карысць даставернасці прыведзенага паведамлення сведчыць канкрэтнасць

⁸ Королук В.Д. Западные славяне и Киевская Русь. М. 1964. С. 76.; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М. 1968. С. 34; Головки А.Б. Земли Западной Руси и объединительная политика // Киев и Западные земли Руси в IX–XIII вв. С. 27.

⁹ «Бе от двюю отцю — от Ярополка и от Володимера», — паведамляе аўтар «Аповесці мінулых гадоў».

нататкі, асабліва ў адносінах да імені першага тураўскага епіскапа, а таксама і тое, што паколькі тураўскімі ўладарамі былі **трэція сыны** вялікіх князёў (Святаполк з 988 г., Ізяслаў Яраславіч з 1054 г., Вячаслаў Уладзіміравіч з 1125 г.), то Тураву належала быць і **трэцім горадам**, дзе была створаная епіскапія. Акрамя таго, у роспісу рускіх епархій Тураўская займала пятае месца, што таксама пацвярджае яе старажытнасць: як вядома, мітрапаліт Ляонцій падзяліў Русь на шэсць епархій, сярод якіх, з вышэйзгаданых прычын, мусіла быць і Тураўская.

Верагодна, у 1009–1010 гг.¹⁰, па дасягненні паўналецця і вярнуўшыся ад печанегаў, дзе быў заложнікам, Святаполк бярэ за жонку дачку польскага караля Баляслава. Разам з ёю ў Тураў прыбывае калабрэгскі біскуп Рэйнберг (Рэйнберн), духаўнік прынцэсы. Сам па сабе факт з'яўлення ў Тураве каталіцкага іерарха наводзіць на думку аб устанавленні ім на гэтых землях біскупіі, што, у сваю чаргу, як нам здаецца, дазваляе ўнесці дадатковы штрих у даследванне гісторыі глагалічных лісткоў — так званага «Кіеўскага міссала» (урывак каталіцкай «мьши» — мессы): не выключана, помнік гэты мае тураўскае паходжанне.

У Тураве Рэйнберг пачынае маральны ўціск на князя, падтурхоўваючы яго на змову супраць бацькі з мэтай поўнага **аддзялення** Турава ад Кіева (так лічыць большасць гісторыкаў) або, як паказвае далейшы ход падзеяў — для дасягнення вялікакняскага кіеўскага пасаду. Адзначым, што Святаполк з яго правам старэйшынства мог законна прэтэндаваць на вярхоўную ўладу ў рускіх землях, але ж Уладзімір на старэйшы наўгародскі пасаду, у абыход Святаполка, пасадыў Яраслава і меў намер пакінуць Кіеў і княскую дружыну Барысу. Акрамя таго, у Святаполка хапала і асабістых прычынаў ненавідзець Уладзіміра, які, напэўна, плаціў яму тым жа. Змова (паўстанне) і арышт Святаполка з супругай і Рэйнберга адносяцца да 1012 г. Урэшце, Уладзімір вызваляе сына і нявестку і пакідае іх жыць пад наглядом у Вышгарадзе; Рэйнберг памірае каля 1014 г. Натуральна, Тураў у выніку не становіцца менш залежны ад Кіева. Дарэчы, на працягу наступных ста гадоў аб праваслаўных тураўскіх іерархах няма ніякіх згадак: відаць, гісторыя тураўскай епархіі таксама перарвалася ў сувязі з апісанымі падзеямі.

¹⁰ Таксама называюць канец 1013 — I пал. 1012 г.; гл.: Свердлов М.Б. Известия о Руси в «Хронике» Титмара Мерзебургского // Древнейшие государства на территории СССР. М., 1978. С. 110.

Пасля скону Ўладзіміра Святаславіча 15 ліпеня 1015 г. Святаполк, па сведчанні летапісца, падтрыманы групай баяраў і кіеўскім земствам, займае вялікакняжскі пасада, убраўшы са шляху трох сваіх братоў — Барыса, Глеба і Святаслава, якія, на яго думку, стаялі паміж ім і вялікім княжэннем. Яраслаў пачынае доўгую барацьбу з узурпатарам, у 1016 г. разбівае яго войскі. Святаполк бяжыць за падтрымкай да цесця, у Польшу, вяртаецца і наносіць паражэнне Яраславу; апошні ўцякае ў Ноўгарад. Святаполк зноў на кіеўскім стале, але кіяўляне паўстаюць супраць польскіх палкоў. Вяртаецца Яраслаў; Святаполк звяртаецца за дапамогай да печанегаў. У 1019 г. на Альце адбываецца рашаючая бітва з Яраславам, у якой Святаполк церпіць паражэнне. Ён ізноў бяжыць да палякаў і на шляху памірае.

Гэта афіцыйная версія падзеяў, выкладзеная кіеўскім храністам, настроеным у адносінах да тураўскага князя яўна тэндэнцыйна, і застаецца толькі здагадка аб рэальным становішчы спраў у гэтай крывавай смуге. Не здаецца неверагодным, што менавіта Яраслаў, які даўно ўжо рыхтаваўся да вайны з бацькам (а пасля, будучы ўжо вялікім князем, вёў вайну супраць малодшага брата Мсціслава, трымаў у заключэнні ў Пскове Судзіслава), і быў сапраўдным забойцам Барыса, Глеба і Святаслава, а пасля абвінаваціў у гэтым злачынстве выгнанца Святаполка¹¹.

Зрабіўшыся вялікім князем кіеўскім, Яраслаў працягвае праводзіць даволі жорсткую палітыку цэнтралізацыі, у сферу ўплыву якой трапляюць фактычна ўсе рускія землі, за выключэннем Полацкай. Аднак яшчэ да 1052 г. Яраслаў учыняе наступны пераезд Русі, згодна з якім у 1054 г. — годзе смерці Яраслава — «Ізяславу Турове князю»¹². Гэты Ізяслаў неўзабаве становіцца вялікім князем, бо пасля смерці бацькі аказваецца старэйшым з братоў; адначасова ён працягвае валодаць і Туравам. У 1073 г. яго браты Святаслаў і Ўсевалад, князі Чарнігаўскі і Перэяслаўскі, выганяюць яго з Кіева; Святаслаў займае кіеўскі пасада, а Ўсеваладу аддае Тураў. Пасля скону Святаслава стольны горад зноў займае, вярнуўшыся з Польшы, Ізяслаў, але праз два гады, у 1078, гіне. Вялікім князем робіцца Ўсевалад, які і перадае Тураўскае і Ўладзіміра-Валынскае княствы Яраполку Ізяславічу. За апошнія Яраполку прыходзіцца весці ўпартую барацьбу, якая скончылася яго паражэннем і смерцю ад рукі забойцы Нярадца. Тураў вяртаецца да князя Давіда Ігаравіча.

¹¹ Гл., напр.: Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 г. и ее источник. М., 1957.

¹² ПСРЛ. Т. II, Стб. 150.

Пра Яраполка летапісец пісаў: «Гэты ж, як і бацька яго Ізяслаў, многія нагаворы бязвінна пацярпеў, гнаны быі ад братоў і абрабаваны, а ўрэшце і смерць лютую прыняў, але за тое вечнага жыцця спадобіўся. І гэты блажэнны князь Яраполк-Пётр быі багабойны, ціхмяны, браталюбны, не падманлівы, шчодры да ўбогіх»¹³. Такая характарыстыка дае падставы меркаваць, што Яраполк шанаваўся ў народзе як святы страстацерпца. Яраполк-Пётр пачаў, але не дакачаўся завяршэння будаўніцтва царквы ў імя св.Пятра ў Кіеўскім Дзімітрыеўскім манастыры, заснаваным у 1054 г. яго бацькам. Хутчэй усяго, гэты князь займаўся храмабудаўніцтвам і ў Тураве.

Малодшы брат Яраполка, будучы вялікі, а з 1087 па 1093 г. тураўскі (за ім засталася і яго ранейшае наўгародскае княства) князь Святаполк II «чытальнік быў кніг і вельмі памятны, за многія бо гады былое мог сказаць, як напісанае». Верагодна, пры гэтым князі пашыралася кнігапісанне, пачаў складацца гіпатэтычны тураўскі летапіс, дзе шмат увагі павінна было ўдзяляцца Святаполку-Міхаілу, што і ў Кіеве не губляў сувязі з Туравам (якім кіраваў, магчыма, не ён сам, а яго сын Яраслаў Уладзіміра-Валынскі), напрыклад, трымаў тураўскую дружыну, забяспечваючы сабе тым самым цвёрдую пазіцыю пад час «трыумвірату» Святаполка-Уладзіміра Манамаха (Пераяслаўскага)-Расціслава Усеваладавіча (Чарнігаўскага). Значна менш прыязныя адносіны да Святаполка, што адлюстравалася ў апаведзе пра асяпленне Васількі Церабоўльскага, мусіў мець кіеўскі летапісец, насельнік Кіева-Пячэрскай Лаўры, з якою ў князя ўзнікалі канфлікты. Святаполк Ізяславіч памёр 16 красавіка 1113 г.; згодна з паданнем, яго другая або трэцяя жонка — грачанка Варвара, якая была ў сваяцтве з домам візантыйскіх імператараў Камнінаў, пасля смерці мужа пераязджае ў Тураў, засноўвае жаночы манастыр у імя св.Варвары (назва аднаго урочышча паблізу Турава — Чарніцы), дзе і жыве з дзецьмі да свайго скону.

Са смерцю Святаполка II перарываецца і дынастыя Ізяславічаў на тураўскім пасадзе. Зямля пераходзіць у рукі новага вялікага князя Уладзіміра Манамаха, які адбірае Тураў у Яраслава Святаполчыча, пакінуўшы яму адзін толькі Уладзімір. Яраслаў жа, страціўшы надзею атрымаць нават з дапамогай польскага караля Баляслава Крывавуснага свае вотчыны, рашыўся на адкрытую барацьбу супраць дзядзі. Вярнуўшыся з войскам у 1123 г. «з уграў» пасля таго, як у яго быў адабраны нават і Уладзімір-Валынскі, ён асадзіў гэты свой былы надзел, але загінуў пад час штурму 15 мая.

¹³ Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. С. 95.

Тураў па-ранейшаму надзейна знаходзіцца пад уладай кіеўскіх вялікіх князёў.

Да часу змены тураўскай княскай дынастыі адносіцца наступная звестка аб тураўскай (?) кафедры. У 1114 г., паводле паведамлення Лаўрэнцьеўскага летапісу, мітрапаліт Нікіфар ставіць епіскапамі: у Юр'еў — Данііла, у Белград — Нікіту, і тады ж «паставіў Кірыла епіскапам месяца лістапада ў 6 дзень». Епархія, на якую быў прызначаны апошні архіерэй, не называецца, але можна дапусціць, што гэта быў менавіта Тураў, таму што епіскап Кірыл згадваецца на трэцім месцы, а таксама таму што тураўская епархія, падобна юр'еўскай і белгародскай, належала, як здаецца, да кіеўскай вялікакняскай воласці і мела статус вікарыяцкай. Цалкам магчыма, што пры аднаўленні епіскапіі быў збудаваны і епіскапскі манастыр (адно з урочышчаў паблізу Турава звалася Уладычні двор), які з'яўляўся рэзідэнцыяй іерарха, з храмам у імя вялікамучанікаў Барыса і Глеба. Апошняя тым больш верагодна, што якраз у 1115 г. адбылося перанясенне мошчаў і кананізацыя гэтых страстацерпцаў. У «Истории Российской иерархии» Я.Балхавіцінава і Амвросія паведамляецца, без спасылак на крыніцы, што Кірыл I сканаў 28 красавіка 1120 г.

Папярэдняя заўвага да наступных раздзелаў

*Наш розум па прыродзе сваёй
значна меней імкнецца даведацца,
чым зразумець, Адсюль выцякае,
што сапраўднымі навукамі ён прызнае
толькі тыя, якім удаецца ўстанавіць
паміж з'явамі прычынныя сувязі.*

М.Блок.

Адзінае летпіснае ўпамінанне свяціцеля Кірыла, епіскапа Тураўскага, адносіцца да 1169 г. Пагэтам усе нашы наступныя спробы датавання, строга кажучы, адвольныя. Урэшце, вартасць выкладзеных ніжэй фактаграфічных пабудоваў можна ўбачыць хаця б у тым, што яны ўсё ж даюць, магчыма, далёкі ад сапраўднага стану рэчаў, але па меншай меры ўзведзеныя на гістарычным фундаменце ў лагічна абгрунтаваныя, як нам здаецца, рашэнні.

На жаль, вартасць гэтая толькі адносная, як і вартасць любой работы, якая засноўваецца на семантыка-аксіяматычным прынцыпе гістарычнага даследвання. Але ж у выпадку непрыняцця такога прынцыпу (а ў канцовым выніку — і самога гістарычнага пазітывізму) прыдзецца пагадзіцца з тым, што ўсе вывады адносна праб-

лем, якія ўваходзяць у кола нашых навуковых інтарэсаў, можна сфармуляваць толькі ў негатыўным ключы.

Нам прыдзецца тады прызнаць, што *terminus ad quem* нараджэння Кірыла — гэта прыблізна (!) каля (!) 1134 года, а *terminus a quo*¹⁴ і ўвогуле невызначальны, паколькі мы не маем сведчанняў ні аб працягласці жыцця свяціцеля, ні аб часе яго скону.

Мы мусім пагадзіцца і з тым, што, нягледзячы на яўны анты-ахійскі напрамак экзэгетыкі¹⁵ св.Кірыла, тураўскі прапаведнік мог і не падтрымліваць палітыку партыі прыхільнікаў самастойнасці рускай мітраполіі, а мог і ўвогуле не ўхіляцца ў палітычную дзейнасць, а паколькі менавіта гэтыя здагадкі мы прынялі за аксіёмы, на якіх і сталі ўзводзіць нашы фактаграфічныя гіпотэзы, — дык і створаная намі «біяграфічная легенда» аб св.Кірыле Тураўскім ператворыцца тады ў набор словаў.

Больш аргументаванымі здаюцца нам нашы вывады аб ігуменстве Кірыла як самім факце яго біяграфіі і аб тым, што перыяд настаяцельства ў жыцці свяціцеля папярэднічаў перыяду стоўпніцтва (хаця апошняе таксама можна небеспадстаўна аспрэчыць). Датаваць жа і тым болей лагічна аргументаваць храналагічныя падлікі, вывады і самі прычыны таго ж стоўпніцтва тураўскага прадстаяльніка ў выпадку прызнання даты яго нараджэння, скажам, к. 1130 г. (тэрмін, які звычайна знаходзіцца ў навуковым ужытку) з'яўляецца досыць цяжкай задачай. Менавіта: не кажучы ўжо пра тое, што Кірыл пры такім стане рэчаў не мог з прычыны маладосці і невысокага сацыяльнага стану палемізаваць з Кліментам Смаляцічам — а «факт» падобнай палемікі амаль не выклікае сумнення ў даследчыкаў — дык якая ж экстраардынарная падзея здарылася ў Тураве ў 1155–1169 гадах, каб па агаворцы 41 Правіла VI Сабору выклікаць вялікага Тураўляніна з затвору (смерць епіскапа Георгія? смерць Юрыя Яраславіча? — у 1162 годзе?). Якое месца ў царкоўным быцці Турава займаў Кірыл, калі абвінавачваў ерэтыка Фядорца — ігумена? епіскапа? стоўпніка? — а калі стоўпніка, дык што прымусіла Кірыла, у яго дабраахвотным (?) аддаленні ад свету зносіцца з гэтай юдоллю смутку праз пасланні? прапаведзь?

¹⁴ «*Terminus ad quem*», «*terminus a quo*» — тэрміны, якія абазначаюць час, пазней і раней за які не магла адбывацца тая ці іншая падзея.

¹⁵ Экзэгетыка — раздзел багаслоўя, які займаецца вытлумачэннем рэлігійных тэкстаў, найперш — Свяшчэннага Пісання. У залежнасці ад прынцыпаў, пакладзеных у аснову вытлумачэння, існавалі розныя гістарычна сфарміраваныя экзэгетычныя плыні, або школы: Малаазійская, Паўночнаафрыканская і інш., але найбольш знакамітымі былі школы Александрыйская (заснавана ў III ст.) і Антыяхійская (IV ст.).

Пытанні, безліч пытанняў; гэтыя пытанні паўстаюць нават там, дзе, здавалася б, усё зразумела і вырашана. Але вось прыклад: якім было імя Кірыла, ці, дакладней, якім — епіскапскім або вялікасхімным — было імя Кірыл? Пытаннем няма канца; няма ім і адназначнага адказу. Пагэтаму, думаецца, дзеля пазбаўлення ад неверагоднай рыхласці вывадаў (што раўназначна адсутнасці апошніх), аморфнасці, якая непазбежна выцякае з кіравання даследчыкам прынцыпамі адмоўнага гістарызму, дзеля атрымання якога-небудзь іншага адказу, акрамя «Не ведаю»¹⁶ — і варта спыніцца на нейкай найболей паслядоўнай і лагічна абгрунтаванай гіпотэзе, выкладаючы яе без прэтэнзій на ўзорнасць і паўнату, яшчэ і яшчэ раз падкрэсліваючы гіпатэтычнасць ходу даследвання і яго вынікаў.

Нараджэнне і дзяцінства свяціцеля Кірыла Тураўскага

У цябе ёсць немаўля?

*— Не дай часу ўзмаціцца шкодзе;
няхай асвечаны будзе ў маладых гадах
і з юнацтва прысвечаны Духу.*

Св.Грыгорый Багаслоў.

«Гэты блажэнны Кірыл нарадзіўся і ўзгадаваўся ў горадзе Тураве, што ў Рускім краі, багатых бацькоў быў сынам», — запісаў невядомы агіёграф канца XII стагоддзя, аўтар пролагавага Жыцця св.Кірыла, які і ў іншых выпадках не злоўжывае шматслоўным выкладаннем падзеяў. Адзначым адразу, што магчымыя іншыя звесткі аб жыцці і лёсе Кірыла Тураўскага (у хроніках, дакументах і інш.) нам невядомыя.

З прыведзенага паведамлення несумненна выцякае толькі адно: месцам нараджэння будучага ўладыкі быў Тураў; удакладненне ж «у Рускім краі» — гэта не болей чым даніна манументальна-гістарычнаму стылю. Учынім спробу напоўніць канкрэтным зместам першыя фразы Жыцця.

Як мы пакажам у адпаведным раздзеле, Тураўлянін быў абраны епіскапам, хутчэй за ўсё, у 1159 г. Хаця «Правілы Святых Апосталаў, Святых Усяленскіх і Памесных Сабораў і Святых Айцоў» не рэгламентуюць узросту, якога павінны дасягаць кандыдаты ў епіскапы пры

¹⁶ «Амаль нічога новага мы не можам дадаць да старажытнага жыцця Кірыла Тураўскага» — Ю.Лабынцаў. «Напой росой благодати...». Малітоўная паэзія Кірыла Тураўскага. Мн., 1992. С. 28.

хіратоніі (рукапакладанні, узвядзенні ў сан), але ён наўрад ці мог быць меншы за 40 год, з другога боку, у 1148 годзе Кірыл наўрад ці не дасягнуў 35-ці год. Адсюль прыкладны час яго нараджэння: 1148 — 35 = 1113 (не пазней гэтага тэрміну). Але, відаць, і ненамнага раней: хутчэй за ўсё, Кірыл быў жывы яшчэ ў сярэдзіне 1180-х, а то і ў 90-х гадах, а 80 — і нават 75-гадовы ўзрост быў больш чым стары для рускага Сярэднявечча. Такім чынам, ніжнюю граніцу часу нараджэння тураўскага свяціцеля абмяжуем 1110-м годам.

На жаль, нам невядома свецкае хроснае імя («рекло») Кірыла. У адваротным выпадку можна было б удакладніць дату яго нараджэння: імя давалася на восьмы дзень ад нараджэння па святцах, хрышчэнне адбывалася на 40 дзень па нараджэнні дзіцяці.

Нагадаем, што 1110–1113 гг. былі часам князьявання ў Кіеве і Тураве Святаполка-Міхаіла. Ці можна на гэтай падставе праліць святло на пытанне аб сацыяльным паходжанні Кірыла? Агіёграф называе яго бацькоў «багатымі». Значыць, чацвёртае саслоўе, найхутчэй, адпадае. Верагодна, адпадае ў саслоўе духоўнае, бо іначай жыццёпісальнік абавязкова ўпамянуў бы такую шматзначную дэталю. Такім чынам, «выбіраць» бацькоў Кірыла застаецца або з купцоў, або з баяраў. Мы схіляемся да апошняга: на арыстакратычнае паходжанне свяціцеля паказвае яго адметнае выхаванне і адукацыя, духоўная кар’ера і далейшыя адносіны з уладатрымальнікамі.

Кірыл нарадзіўся ў Тураве — гэта значыць, што яго бацька не знаходзіўся сярод дружыннікаў Святаполка II, якіх гэты вялікі князь узяў з сабой у Кіеў (і якія, вядома, жылі там з сем’ямі). Такім чынам, выходзіць, што бацька Кірыла быў у акружэнні вялікага князя, займаў пры ім у Тураве значную пасаду; калі ж улічыць правізантыйскае выхаванне і класічную грэчаскую адукацыю самога Кірыла, якую мог даць яму толькі грэк-настаўнік са світы княгіні Варвары (яе духаўнік?), досыць яскрава вымалёўваецца вобраз бацькі будучага іерарха — начальніка тураўскага гарнізона або тураўскага намесніка вялікага князя, калі ім не быў Яраслаў Святаполчыч (і, вядома, калі сам Яраслаў не быў бацькам Кірыла, што здаецца нам цалкам верагодным)¹⁷.

---

¹⁷ Супраць гэтай здагадкі сведчыць, здавалася б, тое, што аўтар Жыцця называе бацьку Кірыла проста «багатым», а не, скажам, «князем». Гэтаму, аднак, можна знайсці вытлумачэнне. Справа ў тым, што само Жыццё стваралася ў часы, калі любя згадкі аб былой самастойнасці Тураўскага княства (адсюль і прывязка Турава да Кіева ў выразе Жыцця «еже есть близ Киева») і тым болей — аб прадстаўніках былой дынастыі лічыліся, напэўна, палітычна недалікатнымі. Таму і агіёграф ужыў у пэўным сэнсе слова эўфемізм, назваўшы бацьку Кірыла не князем, а проста «багатым», але самой згадкай аб «багацці» даўшы намёк на іменна княскае паходжанне Кірыла.

Не лішне зазначыць, што Кірыл ідзе ў манастыр (не менш чым 10-ці год з роду, г.зн. прыблізна ў 1123 г.) якраз у той перыяд, калі адбываюцца падзеі, звязаныя са зменай тураўскай дынастыі і канчатковым этапам барацьбы яе апошняга прадстаўніка, Яраслава Святаполчыча, за свае правы (1123 г.). Быць можа, менавіта яны і падштурхнулі Кірыла (разам з падверглымі ганенням бацькамі?) да пастрыгу ў манахі. Заўважым, праўда, што вядомы толькі адзін дакладна засведчаны (і два менш ясныя) выпадкі насільнага пастрыжэння па палітычных матывах: пастрыг у 1205 г. вялікага князя Рурыка Расціславіча з жонкай галіцкім князем Раманам Мсціславічам.

Зараз нельга сказаць нічога пэўнага, але ў якасці верагоднага ходу падзеяў адзначым: паколькі на Русі ўкараніўся грэчаскі звычай, паводле якога знатныя і багатыя людзі будавалі фамільныя манастыры і самі з'яўляліся іх кцітарамі («мнози бо монастыри от князь и от бояр и от богатства поставлени суть»), то цалкам магчыма, што фундатарам-кцітарам Нікольскай абіцелі быў бацька Кірыла. Прынамсі, гэта магло стаць адною з прычын вельмі хуткай манастырскай кар'еры падзвіжніка «ў Святога Ніколы ў Тураве».

Ці быў Кірыл адзіным сынам сваіх бацькоў, мы не ведаем, але найболей верагодна, што ў яго былі браты або сёстры. Пацверджанне гэтаму пры жаданні можна ўгледзець у заключнай малітве Кірылавых «Стихов добрейших», дзе згадваюцца не толькі «братия и сестры» — манахі і манахіні, — але і браты і сёстры па плоці. Ды і сем'і ў старажытнасці зазвычай былі мнагадзетнымі.

Нічога невядома нам пра ранняе дзяцінства будучага свяціцеля, апрача таго, што працякала яно, найверагодней, таксама ў Тураве. У адрозненне ад Кіева, Тураў не быў вядучым кніжным цэнтрам і не меў сістэматычнай школы. Таму адметная адукаванасць Кірыла з'яўляецца хутчэй рэдкім выключэннем з правіла. Па дасягненні сямігадовага ўзросту (да таго часу ён быў «младенцем», «при матери») Кірыл, відаць, атрымліваў пачатковую адукацыю ў хатняга выхавацеля-настаўніка. Не выключана, што выходзіўся ён у манастыры, дзе яму была прывіта любоў да Царквы. Згодна з некаторымі падлікамі, у Тураве на той час было каля 40 (а паводле паданняў — 75–80!) цэркваў і манастыроў. Але такая колькасць не павінна здзіўляць: кожны больш ці менш заможны гараджанін стараўся абзавесціся ўласнай хатняй царквою; колькі ж было саборных храмаў, акрамя Успенскага і Петра-Паўлаўскага, — невядома. Тураў меў у той час па меншай меры два, а хутчэй за ўсё — тры манастыры: Нікольскі мужчынскі, жаночы ў імя святой вялікамучаніцы Варвары, а таксама епіскапскі Барысаглебскі (праўда, першае ўпамі-

нанне аб ім адносіцца толькі да сярэдзіны XII ст.). Магчыма, але малаверагодна з прычыны залежнага стану Турава, што існаваў у горадзе і кафедральны сабор (Святой Сафіі?).

Цікава прасачыць, які курс навук мог прайсці Тураўлянін. «Найболей руплівы быў да Боскіх пісанняў і добра навучыўся святых кніг вучэнню», — піша аўтар Жыцця. Мяркуючы па творчасці Кірыла, ён несумненна атрымаў поўную граматычную, дыялектычную і багаслоўскую, а таксама свяшчэнна-гістарычную адукацыю, добра прымяняў веды па тэорыі духоўнага пісьменства. Несумненна, што акрамя рускай Кірыл валодаў грэчаскай мовай і напэўна ведаў «всю 24 словес грамоту... на 100 или 200 или 300 или 400» (з Паслання Клімента Смаляціча) — вышэйшы курс граматыкі, так званую схедаграфію, якой пахваляліся рускія начотчыкі¹⁸. Не выклікае сумненняў добрае веданне Кірылам кніг Старога і Новага Запаветаў, апакрыфічнай, устаўной, агіяграфічнай і святаайцовай літаратуры, прычым у досыць малавядомых яе аўтарах (што зноў жа дазваляла толькі ўласнае веданне грэкі). Невядома, праўда, чытаў Кірыл іх поўныя тварэнні ці карыстаўся зборнікамі цытат або сістэмай узаемных цытат, прычым апошняе больш адпавядае культурнай сітуацыі Сярэднявечча. Несумненна, вывучаў Кірыл і тлумачэнні на Свяшчэннае Пісанне, што пазней дало яму магчымасць самому рабіць багаслоўскія каментарыі.

Зразумела, працэс назапашання ведаў быў вельмі працяглы, ды і ўвогуле доўжыўся ўсё жыццё свяціцеля, і таму нельга з дакладнасцю сказаць, з якім «навуковым» запасам прыйшоў будучы тураўскі іерарх у манастыр. Але, прынамсі, з дастатковым, каб Кірыл свядома і рупліва вырашыў прысвяціць жыццё манаскаму служэнню.

---

¹⁸ Андрэ Вайлян меркаваў, што Кірыл Тураўскі не ведаў грэчаскай мовы ўвогуле, робячы гэты вывад, наколькі можна судзіць па яго артыкуле «Кірыл Тураўскі і Грыгорый Назіянзін», з факта цытавання Кірылам не самой 44 гаміліі Грыгорыя Багаслова, а яе дакірылавага перакладу на славянскую мову. Але асабліваць працы старажытнарускага кніжніка заключалася ў тым, што ён карыстаўся не тым, чым хацеў, а тым, што мог дастаць, што яму траплялася пад руку (а трапляліся часам дзіўныя рэчы!). Так і Кірылу мог трапіцца толькі пераклад А. Вайлян лічыць, што грэчаскую адукацыю можна было атрымаць выключна ў вялікіх манастырах, такіх, як Кіеўская Лаўра, ды і там манаші «набывалі, хутчэй, глыбокую павагу да гэтай свяшчэннай мовы», а не яе веданне. Але ж у акружэнні памянёнага Клімента Смаляціча былі і не-печаране з выдатным веданнем грэкі (смалянін Грыгорый, які быў знаёмы са схедаграфіяй). Кірыл мог ведаць грэчаскую мову хаця б таму, што княгіня Варвара наўрад ці хутка вывучыла рускую, а значыць, мусіла мець перакладчыкаў (і, значыць, патэнцыяльных настаўнікаў). Акрамя таго, у творах самога Кірыла заўважны сляды гульні словаў, магчымай толькі на грэчаскай мове («деппа» — род і «дееппа» — геенна). Вывад: Кірыл, несумненна, ведаў грэчаскую мову.

Іспыт (расафор)

*Апрані раба асвятчэння рызаю, цнотаю
аперажы чрэслы яго, усякага
ўстрымання выяві яго падзвіжніка.
Малітва паследавання апранання
расы і камілаўкі.*

Можна толькі здагадвацца, што пабудзіла Кірыла абраць манаскае жыццё. Адно з дапушчэнняў на гэты конт (якому асабіста мы аддаем перавагу) было ўжо зроблена намі: Тураўлянін быў прымушаны да пастрыгу ў малы ангельскі вобраз у выніку апалы, у якую трапіў яго бацька пасля змены палітычнай улады ў Тураве (або пасля гібелі бацькі, асабліва калі ім быў князь Яраслаў). Зразумела, маглі існаваць і іншыя прычыны: калі па дасягненні паўналецця (14 год) Кірыла прамушалі да шлюбу, пасля смерці бацькоў і сваякоў і да т.п. — руская агіяграфія прадстаўляе нам самыя разнастайныя аналогіі.

З большай пэўнасцю можна ўстанавіць тэрмін гэтай падзеі. 40 Правіла VI Усяленскага Сабору абвяшчае: «и тако немеревау+ийся вступити под иго монашества да будет не менее, как десятилетний», а Правіла 5 Двукратнага Канстанцінопальскага Сабору прадпісвае трохгадовы тэрмін іспыту (искуса) для жадаючых пастрыгу: «никого не сподобляти монашескаго образа, прежде нежели трех-летнее время, предоставленное им для испытания, явит их способными и достойными такового жития... разве когда приключившаяся некая тяжкая болезнь, понудит сократить время испытания, или разве кто будет муж благоговейный, и в мирском одеянии провождаю+ий жизнь монашескую» пад пагрозай пакарання «игумену, по лишении игуменства, состояние подчиненности да послужит наказанием за отступление от порядка; поступивший же в монашество да предастся в другой монастырь, в котором строго соблюдается устав монашеский». Паколькі выпадак Кірыла Тураўскага не падпадаў, думаецца, ні пад адно з рэгламентаваных выключэнняў, належыць прызнаць, што пры пастрыгу яму не магло быць менш за 13 гадоў, а калі прыняць другое з выказаных намі дапушчэнняў аб прычыне падзвіжання — не менш як 17 гадоў. Такім чынам, будучы свяціцель апрануўся ў манаскія строі і, магчыма, атрымаў імя Кірыла, прыблізна ў канцы 1120-х-пачатку 1130-х гг.

Думаецца, мы можам досыць пераканаўча назваць імя абіцелі, дзе ў першы перыяд свайго жыцця падзвіжаўся св.Кірыл. Для гэтага трэба супаставіць тры факты, найперш згадзіўшыся, зразумела, з іх верагоднасцю.

Першы — існаванне і аўтэнтычнасць рукапісу XIV–XV ст., не бачанага намі *de visu*, паходжаннем з Пачаеўскай Лаўры, у якім змяшчаліся пяць малітваў тураўскага Залатавуста пад назваю «Молитвы умиления Кирилла монаха недостойнаго и многогрешнаго паче всех у Святаго Николы в Турове. Молю всех христиан и благоверных черноризцев и преподобных иереев и весь возраст христианского рода: Отцы и братья и господа! кто из вас увидит это мое написание, не порицайте меня грубости ради, но помолитесь обо мне и всех Владыке Богу, дабы принял отпу+ение многих моих зол, грешный ибо я человек и многих молитв нуждаюсь воистину, дабы Владыку милостиваго обрести»¹⁹. Тураўскі епіскап Яўгеній, які і прыводзіць гэтую малітву ва ўласным перакладзе, заканамерна лічыць, што яна магла быць спісана з аўтографа самога святога Кірыла. Не пагадзіцца з гэтым меркаваннем няма падставаў. Іншая справа: у які перыяд яго жыцця — на пачатку або пры заканчэнні — маглі быць напісаны свяціцелем гэтыя словы.

Для адказу на гэтае пытанне трэба, у сваю чаргу, прызнаць, што тураўскі асветнік не памёр да 1184 г., як гэта звычайна лічыцца, але і пасля таго, як мясцовым архіпастырам зрабіўся св.Лаўрэнцій, быў яшчэ жывы, праводзіўшы канец жыцця інакам аднаго з манастыроў. Для гэтага, адпаведна, трэба згадзіцца з аўтэнтычнасцю пасланняў св.Кірыла Кіева-Пячэрскаму архімандрыту Васілію — а ў свой час мы пакажам, што сумненні ў сапраўднасці іх не заснаваныя на пераканаўчых доказах.

Нарэшце, існуе зафіксаванае архімандрытам Мікалаем мясцовае паданне, не давяраць якому таксама неправамоцна, — пра тое, што мошчы Кірыла Тураўскага спачываюць на Барысаглебскіх могілках²⁰.

Усё гэтае дае падставы для наступнага вываду: па адпаведных прычынах Кірыл склаў з сябе архіерэйскі сан, у якасці былога іерарха стаў інакам манастыра ў імя Барыса і Глеба, які, паводле ўказання «Слова о Мартине мнисе» — помніка тураўскай агіяграфічнай літаратуры XII ст. — з’яўляўся епіскапскай рэзідэнцыяй, памёр у

¹⁹ Цыт. па: Творения св.отца нашего Кирилла епископа Туровского. Изд. еп. Евгения. К., 1880. С. LXXX.

²⁰ Адзначым да слова, што Кірыл быў пахаваны, напэўна, побач са сваімі бацькамі, бо на Русі перанялі грэчаскі звычай, паводле якога лічылася прэстыжным купляць магільны і рабіць узнос на памін душы не ў прыходскую царкву, а ў манастыр. Урэшце, бацькі Кірыла маглі быць пахаваны і ў прыходскай царкве; прынамсі, археалагічныя знаходкі ў Тураве выявілі некалькі саркафагаў, якія, найверагодней, належалі мясцовай знаці.

гэтай абіцелі і быў пахаваны на манастырскіх могілках. Такім чынам, калі канец жыцця тураўскі Залатавуст праводзіў у Барысаглебскім, то пастрыжэнцам і насельнікам Нікольскага манастыра ён быў у маладыя гады²¹.

Уяўляецца, можна вызначыць і тое, паводле якога ўставу жыла Нікольская абіцель. Нам здаецца, што ў перыяд пастрыжэння Кірыла — па больш ільготным келіцкім (ідыярытме), як і большасць старажытнарускіх манастыроў дамангольскага перыяду. Згодна з ім, манахі жылі ў асобных келлях, мелі ў прыватнай уласнасці грашовыя сродкі, адзенне, рэчы, асобна трапезавалі і г.д., збіраючыся разам толькі на багаслужэнні. Пра келіцкі лад жыцця сведчыць і тое, што другі тураўскі манастыр — епіскапскі Барысаглебскі, прынамсі, да сярэдзіны XII ст., дакладна быў келіцкі: на гэта ўказвае фактаграфія «Слова о Мартине мнисе». Такім чынам, паведамленне летапісца, што «от того же [Кіева-Пячэрскага] манастыря переша вси монастыреве устав²²» з'яўляецца па меншай меры перабольшаннем. Акрамя таго, гісторыя Кіеўскай Лаўры паказвае, паводле дадзеных Кіева-Пячэрскага Пацерыка, што пасля смерці Феадосія амаль усе строгія кінавійскія парадкі, пры захаванні знешняга выгляду «общезития», там парушаліся.

Гэтае ж было, на нашу думку, адной з прычын будучых рознагалоссяў Кірыла Тураўскага з насельнікамі Кіеўскіх Пячор. Справа ў тым, што, як нам здаецца, пад час ігуменства самога Кірыла ім у Нікольскім манастыры быў уведзены агульнажыццёвы Студыйскі устаў²³. Апошняе меркаванне можна ўскосна пацвердзіць вось чым: у адным з позніх спісаў Кірылава «Сказания о черноризчестем чину» (Служэбнік пач. XVII ст. РНБ, Q.I. 223, арк. 521 адв. — 524) знаходзіцца артыкул «Како подобает погбати [хавать] по уставу монастыря Студийского», прычым нам думаецца, што раздзел гэты не з'яў-

---

²¹ Можна дапусціць і тое, што Кірыл некалькі разоў пераходзіў з аднаго манастыра ў другі (як у будучым яго пераемнік на тураўскай епіскапскай кафедры св.Лаўрэнцій), напрыклад, прыняў пастрыг у Барысаглебскім, а ігуменам стаў у Нікольскім. Такія пераходы, праўда, досыць строга забараняліся царкоўнымі правіламі (Правіла 21 VII Сабору).

²² Агульнажыццёвы кінавійскі Феодара Студыта (IX ст.), уведзены там св.Феадосіем у 1051 г.

²³ Прычым, найхутчэй, у яго дапоўненай у XI ст. Канстанцінопальскім патрыярхам Аляксіем рэдакцыі. Гэты вывад робім таму, што, у адрозненне ад св.Феодара Студыта, але згодна з аляксіеўскай рэдакцыяй, Кірыл прызнае мэтазгоднасць чына вялікай схімы, што бачна з яго паслання да ігумена Васілія.

ляецца пазнейшай устаўкай. Час стварэння ж самога «Сказання» мы адносім якраз да перыяду ўзначалення Тураўлянінам Нікольскага манастыра; уласна, і ўвесь гэты твор насычаны пафасам следавання Студыйскаму уставу. Больш таго, праведзенай Кірылам «рэвалюцыяй» у манаскім жыцці Нікольскага абіцелі можна растлумачыць і прычыну (адну з прычын) будучага стоўпніцтва свяціцеля. Верагодна, што Кірылам Тураўскім пад час яго архіерэйства быў зменены таксама і устаў Барысаглебскага манастыра.

Паколькі старажытнарускія манастыры з'яўляліся тым, што аўтарытэтны рускі гісторык Царквы А.У.Карташоў трапна ахарактарызаваў як «асацыяцыі на паях», Кірыл пры ўступленні ў такую «гаспадарчую карпарацыю» мусіў унесці пэўны грашовы ўклад²⁴, а таксама мець пэўныя сродкі для жыцця ў асабістай келлі — верагодна, на ўласныя ж грошы і збудаванай.

Адзначым, нарэшце, што тураўскім іерархам пад час пастрыжэння Кірыла ў манахі быў або Сімяон, або, што менш верагодна, Ігнацій — імёны іх згаданыя ў «Слове о Мартине мнисе», а час іх епіскапства прыпадае на перыяд ад скону Кірыла I (28.04.1120 г.?) да 1146 г., калі, згодна з Іпацьеўскім летапісам, на Тураўскую кафедру быў узведзены епіскап Іаакім²⁵.

Тураўскае княства ў гэты час належала спачатку самому вялікаму князю Уладзіміру Манамаху. Пасля ж яго смерці, з увакняжэннем у Кіеве Мсціслава I, на тураўскае княжанне са Смаленска пераходзіць князь Вячаслаў Уладзіміравіч, трэці сын Манамаха. Як мы ўжо гаварылі, у гісторыі Тураўскай зямлі пачынаецца этап, калі яе ўладатрымальнікаў можна ахарактарызаваць трапнымі словамі В.Ключэўскага: «Пры іх быў парадак не таму, што яны яго ўмелі ўстанавіць, а таму, што не здолелі яго разбурыць».

---

²⁴ Пацверджанне гэтай практыкі знаходзім у Жыцці св.Феадосія Пячэрскага, змешчаным у Кіева-Пячэрскім Пацерыку.

²⁵ Летапісцам ён памылкова называецца Іаанам. Імя Іаакім фігуруе у «Слове о Мартине мнисе», ды і далей у Лаўрэнцьеўскім летапісу, таму даследчыкі схільныя лічыць правільным менавіта яго.

Інацтва і ігуменства

Пастрыжэнне валасоў здзяйсняецца, каб «адабраннем нячулых валасоў суадкласці і бясслоўныя думкі, і дзеі і спадобіцца успрыняць добраснае і лёгкае іга Гасподняе і ўзяць крыж і паследаваць за Уладыкам Хрыстом».

Малітва паследавання апранання расы і камілаўкі.

Благадаць Усесвятога Духа праз нашую мернасць узводзіць цябе, ігумена часной абіцелі Святога Нікалая. ...Аксіас!

Узгалашэнне архіерэя пры ўзвядзенні ў сан ігумена.

Як вядома, манаства мае цяпер і мела ў часы Кірыла Тураўскага тры ступені. Трохгадовы іспыт, альбо ступень паслушніка, служыць уступам да манаскага жыцця, каб жадаючы яго выпрабавалі спярша свае сілы і толькі пасля гэтага прынеслі незваротныя абеты Богу. «Нованачальнага»-паслушніка апранаюць з адпаведнымі малітвамі не ў поўныя інакція строі, а толькі ў расу (таму гэтая ступень называецца таксама расафорам) і камілаўку — шапку з вярблужага воласу, якая сімвалізуе змірэнне плоці; пад камілаўку апраналася хуста-«подкапок». Сімвалічны сэнс адзення раскрываецца ў другой малітве, якая чытаецца непасрэдна перад апрананнем расы і камілаўкі і ў якой іерэй просіць Госпада: «Облецы раба освящения одеждою, целомудрием препояши чресла его, всякаго воздержания покажи его подвижника».

Уласна інацтва падзяляецца на два чыны: малы і вялікі ангельскі вобраз, апошні называецца схімай. Схіма, у сваю чаргу, падзяляецца на малую і вялікую. Другая ступень з'яўлялася ў часы Кірыла Тураўскага неабходнаю ўмовай паўнаты манаскага звання, хаця яе не існавала ў старажытнай Царкве²⁶. Сапраўды, вялікая схіма з'яўляецца ў пэўным сэнсе таўталогіяй: пры ўступленні ў яе пастрыжэнца паўтарае тыя ж самыя абеты, якія ён даваў пры манаскім пастыргу — зноў выракаецца «от мира и яже в мире», зноў абяцае прабываць «в монастыре и в подвижании до последнего издыхания» (глядзі чын пастрыжэння ў Вялікім трэбніку). Гэтая неадпаведнасць выклікала досыць абгрунтаваны непаразуменні ў XII ст.; гэтым вытлумачаецца актуальнасць паслання Кірыла да ігумена Васілія, пра якое гаворка пойдзе ніжэй; на гэтым будуць заснава-

²⁶ Гэта — новаўвядзенне IX стагоддзя, хаця сам Феодар Студыт, аўтар вядомага манастырскага устава, і адмаўляў падзел манаства на два вобразы, прызнаючы толькі адзін «подобно крещению».

ны і нашы далейшыя фактаграфічныя пабудовы, што тычацца апошніх гадоў жыцця Кірыла Тураўскага.

Нам невядома дакладна, чым займаўся будучы тураўскі свяціцель, прабываючы паслушнікам манастыра святога Нікалая. Можна меркаваць, што праз вадзіцельства свайго настаўніка-старца ён вучыўся манаскай справе ў старажытных падзвіжнікаў і айцоў Царквы. «Першае дзеланне ў манаха — бязмоўе, г.зн. жыццё без забаваў, у аддаленні ад усяго жыццёвага дбаньня, каб, стаўшы вышэй за чалавечыя асалоды, можна было наблізіцца да Бога. Другое — суразмерны пост, г.зн. адзінаразовае прыманне малакаштоўнай ежы, і тое не да сытасці. Трэцяе — суразмернае няспанне, г.зн. ужытак адной паловы ночы на псалмаспевы, уздыханні і слёзы. Чацвёртае — псалмаспеў, г.зн. цялесная малітва, што складаецца ў псалмах і кленчах. Пятае — малітва духоўная, што дзеецца розумам, аддалае ад сябе ўсялякую пабочную думку. Шостае — чытанне жыцця святых айцоў і іх словаў, поўнае аддаленне слыха ад чуждых вучэнняў і ад усяго іншага, каб словамі айцоў перамагаць спакусы. Сёмае — запытанне вопытных аб усякім слове і прадпрыемстве, каб па нявопытнасці і самаўпэўненасці, надумаўшы і ўчыніўшы адно замест другога, не загінуць, калі лютуе плоць, па бясоўскім навеце або ад віна...»²⁷. Магчыма, што нованачальнага, згодна са старажытным парадкам, заведзеным у манастыры Пахомія Вялікага, на працягу трох год займалі фізічнай працай, для яго былі абавязковыя частыя настаўленні старца, кожнадзённая споведзь, адсячэнне ўласнай волі, настойлівае навучанне малітве. Яму быў забаронены ўзмоцнены падзвіг посту, няспанна і затворніцтва. Яго галоўнейшым кляейным заняткам было вывучэнне найперш Новага Запавету, чытанне царкоўных гімнаў, акафістаў і г.д. Зразумела, гэта ідэал манаскага жыцця, і нам невядома, наколькі было блізкім да яго сапраўднае жыццё ў Нікольскім манастыры — па павучэннях Кірыла ў яго бытнасць настояцелем можна меркаваць, што да ідэала было ўсё ж далёка. Нарэшце, верагодна, што яшчэ з'яўляючыся паслушнікам, будучы тураўскі іерарх быў пастаўлены (хіратанісаны) у спеўцу: нездарма, магчыма, спіс Жыцця паводле выдання М.Нікольскага згадвае «пост и пенье».

Пасля трохгадовага паслушніцтва адбыўся пастрыг. Глава 82 зводу царкоўных правіл — «Номоканона» прадпісвае: «Мирской поп да не постригает монаха, по завещанию яже в Никеи Святого Собора:

²⁷ Творения иже во святых отца нашего Ефрема Сирина. М., 1881. Ч. 1. С. 403.

како бо даст иному, егоже сам не имать». Такім чынам, пастрыг Кірыла здэяйсняў іераманах, ігумен або архімандрыт (але не епіскап: ён пастрыгаў толькі клірыкаў).

Згодна з абетамі паслушэнства, манах павінен абраць сабе духоўнага кіраўніка («сей да будет муж боголюбивый, начальник обители») і цалкам аддацца пад яго волю; «аще кто дерзнет пострищи монаха без приимца, сиречь без старца, да извержется» («Номоканон», гл.79).

Існавала дзве традыцыі, згодна з якімі пастрыгаючы дае імя свайму пастрыжэнцу: па святым таго дня, калі адбываецца пастрыг, або па той літары, з якой пачыналася свецкае імя пастрыжэнца. З прычыны былой распаўсюджанасці імені Кірыл нельга зрабіць вывад ні аб дні пастрыгу, ні аб свецкім імені тураўскага свяціцеля. Затое мы можам зрабіць іншы вывад: паколькі нам здаецца, што Кірыл у канцы жыцця прыняў вобраз вялікай схімы, пры чым давалася іншае імя, то вышэйзгаданая малітва яго, у якой прапаведнік наймянуе сябе Кірылам і манахам Нікольскага манастыра, не магла быць напісана пасля яго епіскапства, а гэта пацвярджае нашу здадку аб месцы яго першапачатковага інацтва.

Урэшце, нельга не прымаць пад увагу і тое (а нам здаецца і гэтае вельмі рэальным), што імя Кірыл магло быць і **вялікасхімным** імем рускага Залатавуста.

Хаця практыка выстрыжэння манахамі танзурі ў Праваслаўнай Царкве даўно страчана, але ў часы Кірыла Тураўскага яна існавала не толькі ў Заходняй Еўропе, куды прыйшла з Ірландыі ў V–IX стст.²⁸, але і на Русі, аб чым сведчыць упамінанне «гуменца» ў Кіеўскім летапісу пад 1148 г і ў Кірылавым «Сказанні о черноризьчестем чину».

Прабываючы ў келлі, інакі выконвалі малітоўнае кялейнае правіла. У залежнасці ад статуса і багацця манастыра насельнік займаўся гаспадарчымі работамі. Паколькі Нікольскі манастыр да ігуменства ў ім Кірыла Тураўскага быў, напэўна, келіцкім, а інакі мелі ў асабістай уласнасці рэчы і грошы, збіраючыся разам толькі на працу (бяднейшыя з іх) і на сумесныя службы, то мы не можам дакладна сказаць пра род заняткаў Кірыла. Думаецца, аднак, што ён меў справу з кнігамі — проста чытаў іх або, магчыма, працаваў у перапісчыцкай майстроўні-скрыпторыі. На гэта паказвае яго несумненна начытанасць, велізарная багаслоўская і царкоўна-гістарычная эрудыцыя, а таксама відавочны літаратурна-практычны

²⁸ Пар.: Правіла 21 VI Усяленскага Сабору (480–481 г.).

вопыт, з якім прыйшоў Тураўлянін да пачатку сваёй літаратурнай і прапаведніцкай дзейнасці.

На жаль, мы нічога пэўнага не можам паведаміць пра стан епархіі ў азначаны перыяд (1120–40-я гг.), і толькі ненашмат болей — пра палітычны падзеі ў самім княстве.

У гэты час Кіеў стаў арэнаю барацьбы дзвюх княскіх ліній: Манамашычаў і Вольгавічаў. Кіеўскі мітрапаліт-грэк Міхаіл спрабаваў спыніць міжусоб'і і ў 1134 г. трапіў нават у Наўгародскі палон за свае міраносныя хадайніцтвы. У 1136 г. у выніку прымірэнчай дзейнасці мітрапаліта, які «хадзіў з крыжам паміж дзвюма варагуючымі рацямі і прымірыў іх хросным цалаваннем», вялікі князь Яраполк Уладзіміравіч саступіў прастол Вольгавічам. У 1139 г. кіеўскі пасад займае старэйшы з Манамашычаў — Вячаслаў Уладзіміравіч (кіраваў Туравам пачынаючы з 1125 г. з невялікім перапынкам у 1132–33 г., калі князяваў у Пераяслаўлі), але ў наступным (сакавіцкім) годзе саступае яго, пад уплывам таго ж мітапаліта. Міхаіла, Усеваладу Чарнігаўскаму (Вольгавічу), хаця і дабіваецца фактычнага вызвалення Турава ад улады вялікага князя. У 1142 г. Усевалад пераводзіць Вячаслава з Турава, «река: Седеши во Киевской волости, а мне достоить, а ты поиди в Переяславль отчину свою»²⁹. Вядомы гісторык і археолаг П.Лысенка³⁰, адмаўляючы залежнасць Турава ад Кіева (нягледзячы на ўпамінанне Турава як «Киевской волости»), мяркуе, што горад павінен быў перайсці, пасля выгнання з тураўскага пасаду Ізяславічаў, да сярэдняй лініі Яраславічаў, прадстаўніком якой з'яўляўся Ёсевалад Вольгавіч, а не да малодшай лініі, да якой належыў Вячаслаў Уладзіміравіч. Як бы то ні было, але ў 1142 г., калі Тураў аддаецца Ёсеваладам сыну Святаславу, пачынаецца новы перыяд гісторыі гэтай зямлі, тэрыторыі якой раздаюцца сваякам і саюзнікам Усевалада Вольгавіча.

Урэшце, пасля смерці Ёсевалада 1 жніўня 1146 г., калі на вялікакняскі пасад кіяўляне запрасілі, у абыход Ігара Вольгавіча, Манамашава ўнука Ізяслава Мсціславіча, пляменніка выгнанца-Вячаслава, — апошні, выкарыстоўваючы спрыяльную для сябе палітычную сітуацыю, вярнуўся ў Тураў і «отъя городаы опять, иже бяшетъ от него Всеволод отъял». Але яшчэ ў тым жа 1146 г. Ізяслаў, незадаволены самаўладствам Вячаслава Уладзіміравіча, пасылае на

²⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 310.

³⁰ Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля// Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. Мн., 1982. С. 96–97.

Тураў свайго брата Расціслава разам са Святаславам Ёсеваладавічам, войскі якіх занялі горад. Пры гэтым саюзнікі паланілі епіскапа Іаакіма (паходжаннем з тураўскай арыстакратыі) і пасаданіка Жыраслава, што былі ў бліжэйшым акружэнні Вячаслава. На тураўскі пасада пастаўлены сын Ізяслава Яраслаў, а Вячаслаў пераведзены ў Перасопніцу³¹, адкуль вяртаецца на ранейшы надзел менш чым праз два гады. Пры ўвакняжанні Ізяслава Мсціславіча (Манамашыча) мітрапаліт Міхаіл адмовіўся ад удзелу ў цырыманія-ле сустрэчы новага вялікага князя ў Кіеве, не дараваўшы таму, верагодна, клятвапарушэння Ёсеваладу Вольгавічу (урэшце, магчыма, што Міхаіл яшчэ мог і не вярнуцца з Канстанцінопаля, куды выправіўся у 1145 г.). В.М.Тацішчаў паведамляе, што мітрапаліт Міхаіл сканаў у 1147 г. (ёсць недаказанае меркаванне, што ён памёр яшчэ ў Царградзе)³².

Усе вышэйвыкладзеныя падзеі мелі велізарны рэзананс у наступнай гісторыі Кіеўскай мітраполіі.

Але ці ўплывала палітычная сітуацыя ў княстве на гісторыю Тураўскай епархіі, на лёс яе іерархаў і, у прыватнасці — на жыццё Кірыла Тураўскага? Нам здаецца, на гэтае пытанне можна адказаць толькі станоўча: уплывала. Але якім чынам?

Звернем увагу на некалькі супадзенняў. 1113 г. знамянуе новы этап у гісторыі Тураўскага княства — пераход яго ў валоданне Манамашыча. Пачатак 1114 г. (6 лістапада) — пастаўленне ў Тураў новага епіскапа Кірыла I. Падзеі 1146 г. мы толькі што апісалі. Зноў жа 1146 г.: «поставлен Турову епископ Иоан» (Іаакім). Яшчэ праз год у выніку таго, што Іаакім пад пагрозай сілы падтрымаў кандыдатуру Клімента Смаляціча (стаўленіка Ізяслава) на пасаду Кіеўскага мітрапаліта, яму была вернута тураўская кафедра. У выніку змены палітычнай сітуацыі ў далейшым сталі епіскапамі Кірыл II і Лаўрэнцій Тураўскія.

Думаецца, карыстаючыся метадам аналогіі, можна зрабіць дапушчэнне, што дзяржаўна-палітычная кан'юнктура вызначала царкоўна-палітычную. Пагэтаму іменна ў 1142 г., пры ўвакняжанні Святаслава, як нам здаецца, і адбылася змена епіскапаў Сімяона (1120–1142?) і Ігнація (1142?–1146). Верагодна, што яны падтрымлівалі розныя дзяржаўна-палітычныя партыі: Сімяон — Манамашычаву (і яе прадстаўніка князя Вячаслава), Ігнацій — Вольгавічаву (у асобе самога князя Святаслава).

³¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 339.

³² История Российская. М.; Л., 1963. Т. 2. С. 171.

Як уяўляецца, з адной з такіх «малых рэвалюцый» звязанае і пастаўленне Кірыла ў ігумена Нікольскага манастыра. Пад час архіерэйства якога з двух названых тураўскіх іерархаў магла адбыцца гэтая падзея? Нам здаецца, што толькі ў тэрмін валодання кафедрай Ігнаціем: абодва іншыя епіскапы, у адрозненне ад яго, з'яўляліся прыхільнікамі Вячаслава Уладзіміравіча, нашчадка Манамаха. А той у вачах Кірыла (бацька якога служыў Святаполку II) павінен быў здавацца ў пэўным сэнсе слова ўзурпатарам і ворагам папярэдняй дынастыі тураўскіх уладароў. Думаецца, што адносіны князёў-манамашычаў, а разам з імі і ўладыкі Сімяона да Тураўляніна былі адпаведнымі.

Можна зрабіць і храналагічныя падлікі, якія ўскосна падтрымаюць нашы «псіхалагічныя» пабудовы. Для таго, каб стаць ігуменам і епіскапам, Кірыл мусіў атрымаць святарскі сан. Ён павінен быў стаць іерманахам яшчэ да 1159 г.: гэта найверагоднейшы год выбару яго епіскапам. Кірыл мусіў быць іерманахам і да 1148 г. — найболей магчымага перыяду пачатку яго затворніцтва, якое адбывалася ўжо пасля таго, калі ён пэўны час быў нікольскім настаяцелем. Які менавіта час? — Прыгадаем нашу гіпотэзу: за гэты перыяд Кірыл спрабаваў увесці ў абцелі стражэйшы Студыйскі ўстаў, але, нягледзячы на досыць суровыя меры — пра што сведчыць тон яго павучэнняў насельнікам, — не дасягнуў мэты і быў вымушаны з чарговай зменай палітычнай кан'юнктуры аддаліцца ў затвор. Верагодна, што для паспяховага правядзення падобнай перабудовы манастырскага жыцця ў Кірыла проста не хапіла часу: на хіратонію ў іерадыякана і іерманаха, пастаўленне ў ігумена і настаяцельскую дзейнасць заставалася толькі пяць гадоў.

Нарэшце, калі пагадзіцца з правільнасцю нашай гіпотэзы адносна часу нараджэння Кірыла, дык адпаведна трэба прыняць і тое, што будучы епіскап не мог атрымаць прэсвітэрскі сан раней за 1140–1143 г. (дыяканскі — раней за 1135–1138 г., а іпадыяканскі — раней за 1130–1133 г.), згодна з правіламі VI Усяленскага Канстанцінапольскага сабору, «дабы во пресвитера прежде тридесяти лет не рукополагати, аще бы человек и весьма достоин был, но отлагати до уреченных лет... Подобно и диакон, прежде двадесяти пяти лет... не поставляется» (Правіла 14), а «иподиакон да поставляется не прежде двадесяти лет возраста» (Правіла 15). Такім чынам, тэрмін іерэйскага пастаўлення Кірыла вызначаецца даволі дакладна: каля 1143 г., а час яго ігуменства абмяжоўваецца 1144–1148 гадамі.

Аўтар жыцця Кірыла Тураўскага не паведамляе нам прама, што свяціцель ігуменстваваў у Нікольскім манастыры. Аднак жа вядома, што паводле старажытнай традыцыі ў сан епіскапа пасвячаліся толькі святары, якія прынялі манаскі сан архімандрытаў. Гэта, а таксама паведамленне агіёграфа аб кірылавых павучаннях, з якімі той звяртаўся да насельнікаў (апошнія сведчць пра начальства Кірыла над інакамі), неабвяргальна даказвае, што пэўны час прападобны з'яўляўся настояцелем указанай абіцелі. Тэрміны ж яго хіратоніі ў іераманаха і пазнейшага настояцельства мы паспрабавалі больш ці менш аргументавана вызначыць вышэй.

Думаецца, што Нікольскі манастыр да часу ўзначальвання яго св.Кірылам не быў выключэннем з агульнага правіла манаскага жыцця на Русі ў XII ст. Найверагодней, ён падпарадкоўваўся «ідыярытму» або і ўвогуле не меў устава — быў «вольным». Прынамсі, аб выкананні агульнажыццёвага устава ў тураўскіх манастырах дакірылавага перыяду мы не маем ніякіх намёкаў, тады як «Слово о Мартине мнисе» амаль што прама сведчыць аб адваротным.

У свой час мы паспрабуем паказаць, што Кірылу было вядома не толькі **Скарочанае**, якое змяшчала лекцыянарныя чытанні на святочныя, суботнія і нядзельныя дні, але і **Поўнае** Евангелле-Апракас (службовы тып). Гэта ж паказвае на ўзровень манастырскага жыцця ў Тураве: менавіта пры келіецкім строі манахі здзяйснялі агульнае богаслужэнне толькі ў святочныя, суботне-нядзельныя, і тое не ва ўсе дні, а пры агульнажыццёвым карысталіся прыстасаванымі таксама і для сядмічных дзён поўным Евангеллем-Апракасам, поўным Апосталам-Апракасам і Парэміянікам, якія складалі поўны манастырскі Тыпікон (Студыйскага манастыра), які ўпершыню з'явіўся на Русі пры Феадосіі Пячэрскім.

«Память...Кирила, епископа Туровского», у сваю чаргу, дае нам звесткі, каштоўнасць якіх яскрава выяўляецца пры іх супастаўленні са «Сказанием о черноризьчестем чину» прыя самога найпадобнага Нікольскага настояцеля. «І многім быў на карысць, — паведамляе агіёграф, — навучаючы і настаўляючы манахаў быць у пакоры і паслушэнстве да ігумена і мець таго як самога Бога і ва ўсім яго слухацца, чарнец бо, які не мае паслушэнства да ігумена, згодна з абетам, не можа быць уратаваны». Іменна адным з такіх павучэнняў на наш погляд, і з'яўляецца «Сказанне». Увогуле, да нашага часу дайшлі яшчэ тры сачыненні Кірыла пра манаства: «Слово указание, откуда житие в людях безженное», і два пасланні да ігумена Кіева-Пячэрскага Васілія.

На жаль, мы нічога не ведаем пра якую-небудзь іншую, акрамя павучальніцкай, дзейнасць Кірыла ў якасці настаяцеля. Можна толькі здагадацца аб тым, ці быў ён «учительным» іераманахам і духаўніком міран (а мы б адказалі на такое пытанне станоўча, ведаючы пра пазнейшую прапаведніцкую дзейнасць свяціцеля). Нам невядома, ці змагаўся ігумен з такімі распаўсюджанымі скажэннямі інстытута манаства, як «укладніцтва», калі без уступнага ўзносу ігумен мог не прыняць у манастыр кандыдата³³. Язвамі манастырскага жыцця была практыка пастрыжэнняў у манахі непасрэдна перад смерцю, гвалтоўныя пастрыжэнні і да т.п. Думаецца, што Кірыл, ставячыся з вялізнай павагай да манаскага звання, абавязкова спрабаваў ацаліць гэтыя хваробы сучаснага яму інацтва. Пафас жа «Сказання аб чыне чарнарызца» наводзіць нас на думку аб тым, што пры выкананні гэтай сваёй мэты Кірыл прыйшоў да вываду аб неабходнасці ўзмацнення дысцыпліны і жорсткасці парадкаў у сваёй абіцелі, найлепшы сродак для чаго ён бачыў у прыняцці агульнажыццёвага Студыйскага устава.

Устаў гэты да таго часу не быў навіной у рускіх землях (а магчыма, і ў Тураве). Яшчэ ў 1051 г., паводле сведчання летапісца, пячэрскі падзвіжнік «Феодосий нача искати правила чернецьскаго, и обретесе тогда Михаил Чернец монастыря Студийскаго, иже бе пришел из грек с митрополитом Георгием, и нача у него искати устава чернец Студийских, и обретох у него, исписа». Гэта была, праўда, толькі кароткая рэдакцыя устава, бо Нестарава Жыццё Феадосія Пячэрскага паведамляе, што гэты святы «посла единого от братии в Константин град к Ефрему скопцу, да весь [меўся на ўвазе пашыраны тэкст, дапоўнены патрыярхам Аляксіем] устав Студыйскаго монастыря испьсав, прислет ему». Так і ўчынілася.

Напэўна, з Кіева, але магчыма, што і з акружэння княгіні Варвары атрымаў устаў Студыйскай абіцелі і Кірыл Тураўскі. У строга студыйскім духу пачынае ён будаваць манастырскае жыццё. Гэта тычылася не толькі змены распарадку дня, богаслужбовага чыну. Неабходная была і не толькі перабудова самой абіцелі дзеля ўзгаднення з патрабаваннямі новага устава: узвядзенне агульнай трапезнай, спальнага корпуса, скрыпторыя, калі яго не было раней. Справа ў тым, што Студыйскі устаў спрыяў асветніцкай дзейнасці, стварэнню кніжных цэнтраў, бо прадпісваў у вольны ад

---

³³ Прыклады гэтаму бачым у Кіеўскім Пацерыку, дзе апавядаецца, скажам, пра маласхімнага манаха, які з прычыны беднасці не мог дабіцца вялікай схімы.

працы час «всякомуждо отходить и ту седети...и к божественным прилежати писанием» — меліся на ўвазе, праўда, найхутчэй, не чэцы (для асабістага чытання), а богаслужбовыя кнігі.

Але найцяжэйшай перабудовай была, зразумела, маральная. Ад ігумена патрабавалася сапраўды жалезная воля, каб пераканаць брацію абмежаваць сябе фактычна ва ўсім, каб узгадніць сваё жыццё з правіламі новага распарадку, поўнасю адмовіцца ад асабістых патрэбаў, дбанняў, ад асабістай уласнасці, прызвычаіцца да агульнай трапезы, гаспадарчай працы і да т.п. Нездарма найбольшая ўвага ў павучанні Кірыла да манахаў удзяляецца пропаведзі пакорлівасці, паслушэнства духоўнаму айцу.

У адным старажытным інацкім павучанні гаворыцца: «Аще бо ти и повелено будет отцем твоим [духоўным] воврещися в море...не бойся, вниди». Такім жа пафасам прасякнута павучанне Кірыла аб пакоры («точию до монастыря имей свою волю, по восприятию же образа всего в себе поверзи в покорение»), неабходнасці пастаяннага пакаяння, аб недапушчальнасці разладу, сварак, абжорства, інтрыг супраць ігумена і г.д. Вельмі характэрная ў гэтым кантэксце фраза Жыція, у якой нам бачыцца ледзь не цытата з павучання самога Кірыла: «в покорении и послушании быти игумену и того имети, яко Бога». Гэтыя словы з'яўляюцца пераробкай выказвання св.Ігнація Баганосца, які ў адным са сваіх пасланняў пераконваў святароў жыць у згодзе з епіскапам і слухацца яго, як Госпада³⁴. Варта адзначыць таксама, што настойлівасць і страснасць павучанняў Кірыла не дазваляюць зрабіць вывад аб **прафілактычным** іх прызначэнні: найверагодней — па змоўчанні — можна дапусціць, што іменна ў стане інтрыг і разладу знаходзіўся Нікольскі манастыр. Сапраўды: змены, праведзеныя Кірылам у манастырскім жыцці, напэўна выклікалі інтэнсіўнае супрацьстаянне — і найперш з боку нікольскіх інакаў, якіх яны закранулі найболей.

Правіла 18 IV Усяленскага Халкідонскага Сабору абвяшчае: «Соумышление, или составление скопища, аки преступление, совершенно воспрещено и внешними законами: кольми паче должно возбраняти в Церкви Божией, дабы сего не было. Аще бо некие

---

³⁴ Кірыл Тураўскі прыстасаваў гэтае выказванне да надзённых патрэбаў сваёй дзейнасці. Але з гэтага тэкста вынікае і тое, што Кірыл у пэўны перыяд быўца Тураўскай епархіі або ўвогуле яўна аддаваў перавагу ігумену перад епіскапам. Ці не належыць і ў гэтым бачыць уплыў традыцыі Ірландскай Царквы, згодна з якой аббат займаў у параўнанні з епіскапам вышэйшае месца ў царкоўнай іерархіі і меў нават права епіскапскай хіратоніі?

из клира или монашествующие окажутся обязующими друг друга клятвою, или строящими ковы епископам либо своимсопричетникам: совсем да будут низвержены со своего степени». Гэтая строгая забарона не палегчыла жыцця Кірылу. Браты Нікольскага манастыра, незадаволеныя новаўвядзеннямі, толькі і шукалі выпадку пазбавіцца няўгоднага настояцеля.

Чакаць ім прыйшлося нядоўга.

Стоўпніцтва

*Жадаючыя ў гарадах, у сяленнях аддаляцца ў затворы і сябе ў адзіноце слухаць, павінны спачатку ўвайсці ў манастыр, навучацца жыццю пустэльніцкаму, пакарацца на працягу трох год начальніку абіцелі ў страху Божым, і ва ўсім, як належыць, паслушэнства выконваць... Пасля таго і яшчэ на працягу года павінны цярпліва прабываць па-за затворам, каб болей намер іх адкрыўся. Бо тады яны пададуць дасканалае пацвярджэнне таго, што не дзеля шукання марнае славы, але дзеля самога ісціннага добра імкнуцца да таго бязмоўя. Па сканчэнні ж такога часу, калі будуць у тым жа намеры, хай уступаюць у затворніцтва, але ім ужо не дазваляецца выходзіць, па жаданні, з гэтага жыцця, хіба што калі гэтага запатрабуе грамадскае служэнне, або карыснасць, або іншая патрэба, што пагражае нават смерцю, і то з благаславення мясцовага епіскапа. Тых жа, хто асмеліцца без указаных прычын выходзіць са сваіх жытлаў, па-першае, заключаюць у памянёным затворы нават супраць жадання іх, потым пастамі і іншымі строгасцямі іх выпраўляць...
Правіла 41 VI Усяленскага Сабору.*

Пасля скону мітрапаліта Міхаіла, у дзень св.Панцялеймана — 27 ліпеня 1147 г., як і сто год да таго, на рускую мітраполію быў пастаўлены Клімент Смаляціч — інак Зарубскага (Кіеўскага або, верагодней, аднайменнага яму Смаленскага) манастыра, вядомы сваёй вучонасцю і названы «кніжнікам і філосафам, якога ў Рускай зямлі не бывала». Вядома, не абышлося тут без падтрымкі новага (кіраваў з 13 жніўня 1146 г.) вялікага князя Ізяслава Мсціславіча, названага ў святым хрышчэнні Панцялейманам.

Для правільнага асэнсавання прадпасылак і вынікаў гэтай эпахальнай для старажытнарускай дзяржавы падзеі прыгадаем некалькі старонак гісторыі Праваслаўнай Царквы на Русі.

Па пытанні аб самастойнасці рускай мітраполіі і аб праве рускіх князёў самім выбіраць сабе мітрапалітаў увесь духоўны чын у сярэдзіне XII ст. падзяліўся на дзве процілеглыя плыні: нацыянальную і візантыйскую. Апошнюю складалі епіскапы: смаленскі Мануіл-грэк (яе глава), полацкі Касма-грэк (пастаўлены мітрапалітам Міхаілам у 1145 г.), наўгародскі Ніфант (кіяўлянін, які доўга, аднак, пражыў на грэчаскім усходзе). Прадстаўнікі гэтай партыі, да якой належаў і Кірыл Тураўскі, абাপіраліся на 28 Правіла IV Усяленскага Сабору, згодна з якім права пастаўлення мітрапалітаў належыла Канстанцінопальскаму патрыярху пасля выбарнага кандыдата на мітрапалічую пасаду акружным саборам епіскапаў (адзначым, што яшчэ да стварэння Рускай Царквы патрыярх увёў у звычай не толькі **пасвячаць**, але і **выбіраць** яе мітрапалітаў на сваім сінодзе).

Вялікакняскую (нацыянальную) партыю ўзначальвалі: чарнігаўскі епіскап Ануфрый (пастаўлены адначасова з Касмою), пераяслаўскі Яўфімій, юр'еўскі Данііл, белгародскі Феодар, а таксама Феодар уладзімірскі.

Тураўскі ўладыка Іаакім (хіратанісаны мітрапалітам з Міхаілам да Пасхі 1146 г., г.зн. перад 31 сакавіка), належаў спачатку да першага цяжэння, але пасля аддаў свой голас вялікаму князю Ізяславу ў абмен за свабоду ад арышту, якому былі падвергнутыя Іаакім і пасаднік Жыраслаў — радцы самаўладнага тураўскага князя Вячаслава.

Чарнігаўскі епіскап Ануфрый пры вызначэнні пазіцый «самастойнікаў» спасылаўся не столькі на кананічнае права, колькі «на абрадавы аксэсуар прадвыбарнага» (А.В.Карташоў). На прычэчанне Ніфанта «Як мы, яго [*мітрапаліта*] посвяціўшы, будзем ад яго ж благаславенне прымаць, з ім служыць і яму пакланяцца, не ўзяўшы благаславення ад патрыярха. Мы маем рукапісанне ад Міхаіла, першага мітрапаліта рускага. які забараніў епіскапам без мітрапаліта ў царкве святой Сафіі служыць», — Ануфрый адказваў: «Нам дастаткова вядома, што Правіла апостальскае дазваляе двум або тром епіскапам епіскапа паставіць³⁵, епіскап жа, архіепіскап і мітрапаліт у чыне пасвячэння роўныя, а розныя толькі ўладаю, ім вызначанай. Ды і тое бачна, патрыярха не патрыярхі, роўныя яму, але мітрапаліты і епіскапы пастаўляюць і, з ім служачы, благаславенне ад яго прымаюць. Пры Яраславе ж паставілі на

³⁵ І Апостальскае Правіла і 60 Правіла Карфагенскага сабору.

Русь епіскапы мітрапаліта [*Іларыёна*]; і вось, мы маем галаву Клімента, папы Рымскага»³⁶, — імя якога і насіў Смаляціч.

Не дзіўна, што супраць прадстаўнікоў «грэакафільскай» апазіцыі пачаліся, як гэта амаль заўжды здараецца, ганенні з боку правадыроў партыі пераможцаў. Так, на Ніфанта была накладзеная кананічная забарона, і епіскап быў зняволены ў Пячэрскім манастыры, дзе праводзіў дні, духоўна падтрыманы пасланьнямі Канстанцінопальскага патрыярха. Пад рэпрэсіі мусіў трапіць і «візантыніст»-ігумен тураўскай Нікольскай абіцелі³⁷.

Іменна паражэнне «візантыйскай» плыні, на нашу думку, стала **сапраўднай** прычынай затвору, а магчыма, што і палону Кірыла — прычынай, падмацаванай яшчэ і ўнутрыманастырскім канфліктам падзвіжніка-настаяцеля з нікольскімі насельнікамі. Калі пагадзіцца з такім дапушчэннем, пачатак затворніцтва тураўскага ігумена можна аднесці да к.1147 — п.1148 г. (паколькі ўсе даты мы ўзгадняем па В.М.Тацішчаву, трэба памятаць, што даюцца яны ў асноўным паводле сакавіцкага годазлічэння, у якім вытрымана яго гістарыяграфія).

Цяпер паспрабуем адказаць на пытанне, чаму Кірыл менавіта «в столп вшед затворися». Стоўпніцтва (стыліцтва) бярэ пачатак з Бліжняга Ёсходу і Візантыі, дзе манахі-аскеты — найбольш вядомыя з іх — Сімяон (390–459 гг.) і Данііл (409–493 гг.) — будавалі свае келлі на платформе, узнесенай на слупах. Зразумела, што кліматычныя ўмовы Русі не дазвалялі ўвесці тут гэтую практыку ў нязменным выглядзе (дарэчы, старажытная Русь і не ведае болей прыкладаў стоўпніцтва). Заўважым, праўда, што Кірыл, па сведчанні Жыція, зачыніўся не **на стаўпе**, а **ў стаўпе** — верагодна, у слупападобнай келлі (не «стыласе», а «піргасе»).

Аднак для чаго спатрэбілася Кірылу такое больш чым умоўнае перайманне?

Можна даць некалькі варыянтаў адказу на гэтае пытанне — аднолькава небяспрэчных. Напрыклад, не здаецца неверагодным дапушчэнне, што ў інацтве Тураўлянін насіў імя аднаго з названых стоўпнікаў (а Кірыл — яго вялікасхімнае, схіепіскапскае імя) і наследаваў свайму тэзайменнаму святому. Мы можам меркаваць, што падзвіг **стоўпніцтва** быў успрыняты Кірылам у знак супрацьпастаўлення сябе кіеўскім **печаранам** — антаганізм, выяўлены нават вон-

³⁶ Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. М.; Л., 1963. С.171–172.

³⁷ Прынамсі, «чыстка», праведзеная пазней на гэты раз ужо візантыйскай плыню, закранула ўвесь клір аж да дыяканскага чыну.

кава. Нарэшце, магчыма дапусціць, што Кірыл стаў стылітам у перайманне іменна св.Данііла Стоўпніка: вядома, што апошні змагаўся з ерассю монафізітаў; Кірыл жа супрацьстаяў ерасі, дыяметральна супрацьлеглай монафізітам па пытанні аб паходжанні Бога-Сына, — арыянам³⁸, а водгукі арыянства чуліся ў Кіеве³⁹ і, у прыватнасці, у Кіеўскіх пячорах⁴⁰.

Нарэшце, не здаецца поўнаасцю неверагодным дапушчэнне, што Кірыл быў зняволены пры — або ў самой Кіеўскай Пірагошчы (ад «піргас» — вежа) — царкве, збудаванай для аднайменнай візантыйскай Багародзіцкай іконы, лёс якой да канца не высветлены.

Адзначым, што пры раскопках у Тураве быў знойдзены падмурак абарончай вежы, якую таксама нельга выключачь з-пад увагі пры размове аб месцы затворніцтва Кірыла Тураўскага (а паколькі вежа была функцыянальнай — найхутчэй, яго палону). Архімандрыйт Анатолій сцвярджаў, быццам у Тураве «існаваў стоўп св.Кірыла ў выглядзе званіцы»⁴¹, але нам гэтае паведамленне здаецца адвольным дапушчэннем аўтара.

Прабываючы ў стаўпе (вежы), Кірыл «постом и молитвою паче себе тружаяся, и многа Божественнаа писаниа изволи». Гэтую фразу агіёграфа можна інтэрпрэтаваць наступным чынам: Кірыл займаецца «выкладаннем» Свяшчэннага Пісання — праўдападобна, яго каментаваннем. Што ўяўлялі сабой тлумачэнні Тураўляніна, — можна толькі здагадацца: самі яны, напэўна, не дайшлі да нас.

---

³⁸ Арыянства (па імені ерэсіярха Арыя) — цячэнне ў хрысціянстве ў IV-VI стст., асуджанае як ерась на царкоўных Саборах 325 і 381 гадоў. Монафізіты — паслядоўнікі вучэння, што ўзнікла ў Візантыі ў V ст. і было асуджана Халкідонскім Саборам у 451 г. Арыяне не прымалі вучэння аб адзінаіснасці Бога Айца і Бога Сына, лічачы Ісуса Хрыста як стварэнне ніжэйшай істотай; монафізіты трактавалі аб'яднанне дзвюх прырод у Хрысце як паглынненне чалавечага пачатку боскай прыроды.

³⁹ Гл., напр., у «Аповесці мінулых гадоў»: «Отець... едином нероженьем старей сый Сыну и Духови», «Сын подобосущен Отцю, роженьем точыю разньствуя Отцю и Духу».

Заўважым у дужках для паўнаты карціны, што аднойчы Кірыл дазволіў сабе ў запале спрэчкі выказванне аб тым, быццам *Хрыстос называецца чалавекам «не образом, но притчею»*, якое дае нам права падазраваць яго самога ў монафізіцтве. Гэтае, увогуле, можна вытлумачыць: як яшчэ будзе паказана, Кірыл прытрымліваўся антыяхійскай экзэгезы, а многія прадстаўнікі гэтай багаслоўскай школы, як вядома, ухіляліся ў арыянства ў той час як «александрыйцам» была уласціва, наадварот, цяга да монафізіцтва. Верагодна, што «антыяхіец» Кірыл настолькі рэзка адмежаваўся ад адной ерасі, што «па інэрцыі» прамінуў залатую сярэдзіну дагматыкі і пры гэтым наблізіўся да монафізітаў-александрыйцаў.

⁴¹ Анатолий, архим. Древний город Туров. М., 1867. С.10.

Заўважым толькі, што «грэкафілы» прытрымліваліся Антыяхійскай школы літаратурнай экзэгезы, у той час як іх апаненты — «самастойнікі» аддавалі перавагу Александрыйскай. Прыкладам александрыйскай экзэгетыкі можа служыць творчасць Клімента Смаляціча, які ў сваім пасланні прэсвітэру Фаме адстойваў сваё права «пытати потонку» Свяшчэннае Пісанне — практыку даволі небяспечную, бо пры страце пачуцця меры яна прыводзіла па складанай лесвіцы алегорый да аддалення каментарыя ад ісціннага сэнсу біблейскага тэксту. Антыяхійскі ж напрамак яскрава прадстаўлены на Русі творчасцю самога Кірыла Тураўскага ў яго ўрачыстых святочных «Словах».

Хаця Кірыл быў адхілены пад час затворніцтва ад удзелу ў палітычных і царкоўна-палітычных падзеях, але ход гісторыі незалежна ад гэтага ўплывае на далейшы лёс Тураўляніна.

2 верасня 1149 г. Юрый Даўгарукі выганяе з Кіева Ізяслава, і той, «узьяўшы княгіню з дзецмі і мітрапаліта [*Клімента*] з сабою, ад'ехаў ва Ўладзімір»⁴². Юрый вызваляе з Кіева-Пячэрскай келлі Ніфанта Наўгародскага, аднак ужо ў наступным годзе Ізяслаў адваёўвае сталіцу і перадае тытул вялікага князя Вячаславу Ўладзіміравічу. У 1154 г., пасля скону Ізяслава, Кіеў пераходзіць да Расціслава Мсціславіча Смаленскага. Расціслаў цалкам адэкватна сітуацыі адчуваў сябе на велікакняжскім пасадзе досыць нетрывала, і пагэтану, нягледзячы на пераконванні свайго епіскапа — грэка Мануіла, праціўніка Клімента, не прадпрымаў супраць мітрапаліта рашучых захадаў. Нарэшце ён-такі выпраўляе пасольства ў Канстанцінопаль за новым мітрапалітам.

Гэты год надзвычай важны для будучых лёсаў Рускай мітраполіі і, у прыватнасці, для жыцця Кірыла Тураўскага тым, што на палітычную арэну ўпершыню выходзіць разумны і энергічны белы (жанаты) святар Феодар. Пра яго асобу і дзейнасць яшчэ будзе весціся гаворка, зараз жа толькі канстатуем, што адначасова з пасольствам Расціслава да патрыярха Лукі Хрысаверга суздальскі князь (а па сваім значэнні — фактычна вялікі князь) Андрэй Багалюбскі пасылае Феодара ў якасці кандыдата, што прэтэндуе на мяркуемую суздальскую мітраполію або, па меншай меры, на растуўскую кафедру з тытулам архіепіскапа. Пасольства Андрэя не ўвянчалася поспехам: Феодар быў дыскрэдытаваны перад патрыярхам, які адмовіў у дазvole на адкрыццё новай мітраполіі, хаця і пагадзіўся з тым, каб прэтэндэнт называўся архіепіскапам.

---

⁴² Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. С.192.

Ён паставіў, праўда, ўмову: Феодар павінен быць рукапакладзены кіеўскім мітрапалітам. Пры гэтым Лука выдатна ведаў: апошняе было абсалютна немагчымым. Такім чынам, Фядорац застаецца «нарочным епіскапам» — намінатам (нагадаем, што першага архіепіскапа на Русі атрымаў Ноўгарад толькі ў 1165 г.).

Пасля смерці Вячаслава Ўладзіміравіча Расціслаў церпіць паражэнне ў барацьбе за велікакняскі пасада і ўцякае у Смаленск. У Кіеў прыходзіць чарнігаўскі князь Ізяслаў.

У 1155 г. вялікім князем зноў робіцца Юрый Даўгарукі. Мітрапаліт Клімент з сям'ёй сканалага Ізяслава ў чарговы раз уцякае ва Ўладзімір Валынскі. Вялікі князь Юрый пераводзіць у Тураў і Пінск свайго сына Барыса — князя-выгнанніка, далучанага пазней да ліку святых (памёр 4 мая 1158 г.).

Юрый Даўгарукі, праціўнік Клімента, заняўшы Кіеўскі стол, паўтарае просьбу Расціслава аб прысылцы на Русь мітрапаліта-грэка. У Канстанцінопалі кандыдатура была ўжо падрыхтавана; на запрашэнне Юрыя спешна прыбывае мітрапаліт Канстанцін. Ніфант Наўгародскі не дачакаўся свайго трыумфу: выехаўшы ў сталіцу дзеля сустрэчы «законнага» мітрапаліта, ён памёр і быў пахаваны на месцы свайго былога зняволення — у Кіеўскіх пяхорах. Гонар сустрэчы іерарха падзялілі даўнія папчечнікі Ніфанта — Мануіл і Касма (праўда, па сведчанні В.М.Тацішчава⁴³, яны прагаласавалі-такі ў свой час за Клімента). Канстанцін, як і належала чакаць, «зрынуў Клімаву службу і стаўленне» (Іпацьеўскі летапіс), а папчечнікі Клімента падпалі пад кананічную забарону і мусілі перапастаўляцца толькі пасля «рукописання на Клима»; у сваім сане засталіся адны дыяканы. Вялікі князь Ізяслаў быў анафемстваваны. Усе архіерэі — «антывізантыйцы» паступова заменены на сваіх пасадах грэкафіламі.

Жыццё св. Кірыла Тураўскага ўвайшло ў новую каляіну.

Епіскапская хіратонія

*Святы падняўся, скінуўшы кавалкі малітваў,
што разбіліся аб сузіранне...*

Р.М.Рыльке.

Адказ на пытанне аб прыблізным часе пастаўлення св. Кірыла епіскапам Тураўскім не з'яўляецца, на нашу думку, настолькі цяжкім, як гэта можа здацца, калі прымаць пад увагу, што ні летапісных

⁴³ Там жа. С. 172.

звестак, ні дакументальных сведчанняў пра дзейнасць Тураўляніна не захавалася. Асноўная цяжкасць у тым, каб з **некалькіх** верагодных варыянтаў выбраць той, які найбольш блізкі да сапраўднага ходу падзеяў; гэта магчыма зрабіць толькі лагічным шляхам — але мы ведаем, што гісторыя не заўсёды кіруецца лагічнымі пабудовамі, прынамсі, тымі, якія ствараюць гісторыкі.

Для прапановы гіпотэз па вызначэнні часу хіратоніі Кірыла Тураўскага неабходна прыгадаць некаторыя царкоўна — і дзяржаўна-палітычныя падзеі, што адбыліся ў канцы 50-х — пач.60-х гг. XII ст., а таксама прыняць да ведама звесткі, прадстаўленыя аўтарамі «Слова о Мартине мнисе» і Жыцця самога св.Кірыла.

У «Слове пра Марціна» пералічаныя ў храналагічным парадку імёны чатырох тураўскіх архіерэяў: Сімяона, Ігнація, Іаакіма і Георгія. Найболей мы маем звестак пра Іаакіма, найменей — пра Георгія. Гэта ўвогуле вельмі загадкавая для гісторыка асоба: яна не ўпаміаецца ні ў адным помніку, акрамя сказання пра св.Марціна Тураўскага. Але паколькі час епіскапства Георгія найбліжэйшы, наколькі нам вядома, да часу епіскапства Кірыла, мы мусім учыніць спробу адказаць на наступныя пытанні: ці быў Георгій **непасрэдным** папярэднікам св.Кірыла? якую **пазіцыю** ён займаў па пытанні аб самастойнасці рускай мітраполіі? **калі** ён быў хіратанісаны? ці быў ён **жывы** пад час рукапалажэння Кірыла? і, нарэшце, — самае галоўнае — **ці не з'яўляліся Георгій і Кірыл адной і той жа асобай** (гэта магчыма ў тым выпадку, калі тураўскі Залатавуст прыняў вялікую схіму з імем Кірыла, а яго інацкае імя было Георгій). У выпадку станоўчага адказу на апошняе пытанне (а такое рашэнне не здаецца нам неправамоцным) нашая задача больш ці менш пэўна вызначыць час пастаўлення Кірыла спрашчаецца; у выніку адмоўнага адказу на першае пытанне — робіцца фактычна немагчымай. Але прыем за аксіёму і будзем зыходзіць з таго, што Кірыл і Георгій — гэта розныя асобы і што першы з іх быў непасрэдным пераемнікам другога.

Наступны этап нашага гістарычнага вышуку — адбор тых падзеяў, якія адбываліся ў сярэдзіне XII ст. і несумненна ўплывалі на лёс св.Кірыла.

1156–1157 гг. былі перыядам ідэалагічнай «чысткі» ў Рускай Царкве: епіскапы-русафілы замяняліся прыхільнікамі права Канстанцінопальскага патрыярха на пастаўленне (па меншай меры) і выбранне рускіх мітрапалітаў.

1157/1158 год. Ён адзначаны падзеяй, што вызначыла лёс Тураўскага княства на бліжэйшыя дзесяцігоддзі: смерцю вялікага

князя Юрья Даўгарукага і паўторным узыходам на велікакняскі стол Ізяслава Чарнігаўскага. У гэты час энергічны і славалюбны «служылы» князь Юрый Яраславіч, вопытны дыпламат і таленавіты военачальнік, давераная асоба і ўплывовы радца сканалага князя Юрья (прыгадваецца ў 1149–1154 гг.), выкарыстаўшы момант, пакуль Ізяслаў не сцвердзіўся ў Кіеве, а тураўскі князь Барыс Юр'евіч выехаў на пахаванне свайго бацькі, — авалодаў Туравам, сімпатыі жыхароў якога былі відавочна на яго баку. Такім чынам на пасадзе была ўзноўленая дынастыя Ізяславічаў, што правіла горадам на працягу 60 гадоў (благаверны князь Барыс неўзабаве памірае ў выгнанні). Вядома, такое самаўладства і знявага велікакняскіх прэрагатаваў выклікала тэрміновыя контрмеры з боку Ізяслава, тым болей што ён не збіраўся так лёгка губляць тэрыторыю, якая была выйгрышной картай у суперніцтве чарнігаўскіх Ольгавічаў з Манамашычамі. Да таго ж Юрый Яраславіч вельмі ясна даў зразумець, што збіраецца рабіць стаўку на самастойнасць тураўскай зямлі і набыццё ёю незалежнасці ад Кіева. Ізяслаў спрабуе вярнуць горад, падключыўшы дзеля гэтага сілы сямі рускіх княстваў і наёмнікаў-бярэндзічаў, але бяспрыкладная ў гісторыі Старажытнай Русі аблога, што працягвалася 10 тыдняў, не прынесла станоўчых вынікаў кіеўскаму князю.

12 красавіка, на Пасху 1159 г. вялікім князем кіеўскім «пры вялікай радасці і весялосці» народнай робіцца святы блажаверны Расціслаў-Міхаіл Мсціславіч Смаленскі, празваны Набожным. Але паміж ім і яго ўплывовым сваяком і саюзнікам Мсціславам Ізяславічам адразу пачынаецца канфлікт па пытанні аб кандыдатуры мітрапаліта: Расціслаў «мітрапаліта Кліма, якога заклікаў Мсціслаў, мець не жадаў... а хацеў мець Канстанціна», паколькі «хаця Клім і вучоны і народ у цэрквах павучае, але насуперак старажытнага звычаю, чаго ніколі не бывала, пастаўлены епіскапамі, а не патрыярхам». На гэтыя словы Мсціслаў адказваў: «Канстанцін самаўладна без дазволу вялікага князя паехаў у Царград і патрыярхам супраць закону пастаўлены»⁴⁴. Акрамя ўсяго іншага, Мсціслаў ненавідзеў мітрапаліта Канстанціна за тое, што ён у свой час пракляў яго бацьку — вялікага князя. Ізяслава.

Гэтая нянавіць прасцёрлася да таго, што Мсціслаў папросту выгнаў з Кіева Канстанціна, прысвоіўшы яго майно, так што іерарх мусіў шукаць прытулку ў свайго земляка епіскапа Антонія і

⁴⁴ Татищев В.Н. История Российская. Т. 3. М.; Л. 1964. С. 67–68.

чарнігаўскага князя Святаслава. Такім чынам, сітуацыя ўскладнялася тым, што на Русі не толькі адначасова было два мітрапаліты, але ніводны з іх не жывіў у Кіеве (бо Клімент таксама не асмельваўся пакінуць Уладзімір).

Нарэшце, абодва князі прыйшлі да кампраміснага рашэння: выбраць іншую кандыдатуру на пасаду рускага мітрапаліта. Урэшце, у тым жа 1159 г. мітрапаліт Канстанцін памёр, пакінуўшы дзіўнае завяшчанне епіскапу Антонію: «Па смерці маёй не хавай майго цела, а, прывязаўшы да ног вяроўку, выцягніце мяне з гораду і кінце сабакам»⁴⁵. Так і было ўчынена, але на наступны дзень цела было адпета і пахавана, як належыць, у Чарнігаўскім Спаскім саборы. У Ступеннай Кнізе апавядаецца аб знаках, што суправаджалі гэтую падзею: навальніцы, цемры, землятрэсе і гібелі сямі чалавек (анамальныя з’явы прыроды зафіксаваныя ў летапісу: у Кіеве здарыўся ўраган і навальніца, на працягу чатырох дзён не было бачна сонечных промняў, у цемры бліскалі маланкі, грымеў гром — ПСРЛ. Т. 2. Сл. 215). У выніку Мсціслаў пакаяўся ў тым, што ўчынілася па яго віне з мітрапалітам-выгнаннікам.

Узімку 1160 г. тураўскі князь Юрый вытрымаў яшчэ адну аблогу з боку валынскіх князёў на чале з Мсціславам Ізяславічам, якія «стаяўшы 18 дзён і нічога не здолеўшы, вярнуліся»⁴⁶.

1161 год. У Кіеве прыбывае новы мітрапаліт — Феодар.

Год наступны ўвянчаны заключэннем міру між Расціславам і Юрыем Яраславічам (а таксама і Андрэем Юр’евічам Багалюбскім). Тураўскае княства дабілася сваёй незалежнасці. Гэта апошняя летапісная згадка пра князя Юрыя. У тым жа 1162 г. упамінаецца «Святаполк Гюргевіч Тураўскі», які ўдзельнічае ў паходзе Мсціслава на полаўцаў, а ў 1171–1172 гг. — у барацьбе выгнанага Мсціслава за пасаду. Магчыма, што Юрый Яраславіч к гэтаму часу памёр, пакінуўшы княства нашчадкам: Святаполку Юр’евічу (згадваецца у 1162 і 1190 гг.), Івану Юр’евічу (1170 г.), Глебу Дуброўніцкаму-Тураўскаму (?; памёр у 1195 г.), Яраславу Пінскаму (1183 г.), Яраполку Пінскаму (1190 г.).

У 1163 г. памірае мітрапаліт Феодар. Расціслаў марудзіць з хадайніцтвам аб прысылцы новага іерарха, знаходзячыся, напэўна, пад уплывам Мсціслава Ізяславіча, які пры падтрымцы іншых князёў выношваў планы рэстаўрацыі Клімента, згоднага, вядома, прыняць благаслаўленне ад Канстанцінопаля, калі ўжо толькі за гэ-

⁴⁵ Там жа. С. 68.

⁴⁶ Там жа. С. 71.

тым была кананічная затрымка. Расціслаў выправіў быў пасольства да патрыярха з адпаведным хадайніцтвам, але яно вяртаецца ўжо з дарогі: у Кіеў прыбывае чарговы мітрапаліт Іаан IV.

Расціслаў спачатку адмаўляецца прызнаць Іаана і ўмацоўваецца ў рашэнні ўвогуле скасаваць традыцыю пастаўлення рускіх мітрапалітаў у Візантыі. Але на гэты раз ён усё ж прымае яго «за дары многія» (Ермалаеўскі летапіс), адказаўшы патрыяршым паслам: «Я гэтага мітрапаліта за чэсць і любоў цараву цяпер прыму, але наперад, калі патрыярх без ведама і вызначэння нашага супраць Правілаў святых апосталаў у Русь мітрапаліта паставіць, не толькі не прыму, але і закон учынім вечны выбіраць і пастаўляць епіскапам рускім з наказу вялікага князя»⁴⁷ (у сапраўднасці гэтага адказу, прыведзенага Тацішчавым, прымушае сумнявацца спасылка Расціслава — спачатку заўзятая праціўніка рэстаўрацыі Клімента — на Першае Апостальскае правіла). Як бы то ні было, але на гэтым скончылася 17-гадовая смута на рускай мітрапалічай кафедры.

Урэшце, 1164 год стаў пачаткам новай — царкоўнай — смуты, звязанай з імем растуўскага епіскапа Феодара.

* * * * *

Цяпер належыць суаднесці з выкладзенымі фактамі звесткі з Жыцця прападобнага Кірыла і паспрабаваць вызначыць прыблізны час пастаўлення ў епіскапы тураўскага стоўпніка — зноў жа, толькі шляхам лагічных пабудоваў (якія мала чаго варты, калі ў гісторыю ўмешваецца выпадак, у тым ліку самы заканамерны з усіх — смерць).

Дапусцім, што епіскап Георгій належыў да русафілаў. Ён мог замяніць на тураўскай кафедры Іаакіма (як ненадзейнага) адразу пасля галасавання апошняга за кандыдатуру Клімента, г.зн. быць пастаўлены неўзабаве пасля 1149 г. Сам ён мог быць заменены на Кірыла ў выніку «чысткі» 1156 г. Не выключана ў такім выпадку, што ў Тураве з двухуладдзем на мітрапалічай кафедры існавала і супрацькананічнае (16 Правіла Двукратнага Сабору) епіскапскае двухуладдзе, якое захоўвалася да кампрамісу Расціслава і Мсціслава 1159 г. Магчымы і іншыя варыянты вырашэння пастаўленай праблемы пры ўмове «самастойніцкага» настрою епіскапа Георгія. Але ў любым выпадку пры такім раскладзе Юрый, авалодаўшы Туравам, наўрад ці стаў бы мірыцца з духоўнаю ўладай пракіеўскі

⁴⁷ Там жа. С. 79

настроенага іерарха, бо гэтае азначала б падтрымку палітычных праціўнікаў князя — Ізяслава і Мсціслава.

Дапусцім цяпер, што Георгій трымаўся «традыцыянісцкай» пазіцыі ў пытанні аб самастойнасці рускай мітраполіі. Ён мог быць прызначаны на тураўскую кафедру ў 1149 г. пасля ўцёкаў з Кіева Ізяслава — але ў такім выпадку ён заставаўся б «нарочным епіскапам» па меншай меры да прыбыцця ў Кіеў Канстанціна ў 1156 г. (Клімент, вядома, не пагадзіўся б на яго рукапакладанне). Пры ўмове, што Іаакім у гэты час быў жывы, у Тураве было б два епіскапы, адзін з якіх прабываў бы пад кананічнай забаронай, у выгнанні або палоне: у час вялікага княжання Юрыя Даўгарукага (1149 і 1155 гг.) і Расціслава Смаленскага (1154 г.) выгнанцам быў бы Іаакім, у час вялікага княжання Вячаслава і Ізяслава (1150–1154, 1154 гг.) — Георгій. Кірыл, пры такім раскладзе, мог быць хіратанісаны ў 1156, або ў 1159 г., або — па заканчэнні смуты, у 1164 г.

Нам больш імпануе наступная гіпотэза. Думаецца, што епіскап Георгій, «візантыніст», быў хіратанісаны мітрапалітам Канстанцінам у перыяд «чысткі» 1155–1156 г. (не выключана і двухуладдзе ў Тураве). У 1159 жа годзе, пад час згаданага «кампрамісу», было вырашана, што Тураўскую кафедру не павінен займаць ні стаўленік Кліма, ні стаўленік Канстанціна. Іменна тады князь Юрый успамінае пра антыкіеўскі настроенага стоўпніка і запрашае яго заняць епіскапскую кафедру. Але ў 1159–1161 гг. на Русі не было мітрапаліта (Клімент знаходзіцца пад забаронай), пагэтану Кірыл застаецца на працягу года або паўтара намінатам і атрымлівае архіерэйскае благаслаўненне ад мітрапаліта Феодара — па агаворцы 25 Правіла IV Усяленскага Сабору («чтобы поставления епископов совершаемы были в продолжении трех месяцев, разве неизбежная нужда заставит продлить время отлагательства»). На карысць такога дапушчэння сведчыць і тое, што фразу Жыція Кірыла «и **молением князя и людей** того града возведен был на стол епископский / и **от митрополита поставлен бысть** епископом граду Турову» можна інтэрпрэтаваць як указанне на **двухэтапнасць** яго пастаўлення. Не выключана, дарэчы, што ў старажытнасці (недалёкай ад часу скону Кірыла) існавалі пэўныя сумненні аб кананічнасці пастаўлення — для гэтага і спатрэбілася тураўскаму агіёграфу наўмысна падкрэсліць факт хіратоніі Кірыла **мітрапалітам**.

Думаецца, што варта пракаменціраваць выраз «молением князя и людей того града... поставлен бысть епископом». Гэта не проста «этыкетнае» паведамленне, «агульнае месца», але значымая і досыць важная частка Жыція, якую можна суаднесці з толькі што выказа-

ным меркаваннем аб магчымых сумненнях у кананічнасці Кірыла. Як мы ведаем, Кірыл успрыняў затворніцтва (дабрахвотнае або прымусовае — ролі не адыгрывае) у стаўпе, а 41 Правіла VI Усяленскага Сабору забараняе ўступаючым у затвор пакідаць яго: «им уже не позволяется исходить, по произволению, из такового пребывания», за адным толькі выключэннем: «разве когда сего потребует общественное служение, или польза, или иная нужда». Менавіта для падкрэслівання **неабходнасці служэння** Кірыла і спатрэбілася ўказанне пра «маленне» князя і месцічаў (веча), а гэтае, у сваю чаргу, сведчыць аб тым, што кандыдатура Кірыла ў якасці тураўскага архіерэя, хай сабе на першых парах толькі «нарачонага», здавалася князю (Юрыю) незаменнай. Дапускаем, што князь-незалежнік заплаціў за Кірыла стаўленую пошліну («да 1000 грыўняў срэбра») і хадайнічаў за яго перад мітрапалітам Феодарам. Адзначым таксама, што Юрый не падмануўся ў спадзяваннях, ускладзеных на Залатавуста: верагодна, што іменна пры пасрэдніцтве апошняга адбылося ў 1162 г. замірэнне Юрыя з Расціславам і Андрэем Багалюбскім (з апошнім, як мы памятаем, Кірыл знаходзіўся ў перапісцы, пра змест якой, на жаль, можам толькі здагадвацца).

Адначым дарэчы: пастаўленне Кірыла не абышлося без некаторага парушэння кананічнага правіла (30 Правіла Святых Апосталаў), якое пастанаўляе: «Аще который епископ, мирских начальников употребив, чрез них получит епископскую в церкви власть: да будет извержен и отлучен, и все сообщаящиеся с ним». Але, як сведчыць гісторыя Рускай (і не толькі) Царквы, парушэнне гэтага правіла — быць можа, як вынік пераймання візантыйскага цэзарапапізму — было настолькі частым, што ўвайшло ў звычай — хаця яно і магло «даць повад шукаючым поваду» для абвінавачвання Тураўляніна ў некананічнасці яго архіерэйства.

Епіскапства

*Патрэбна, таксама: тым, хто
рукапакладаецца ў епіскапы або ў ступені
прычту, рукапакладаючыя хай укладваюць
у вушы пастановы сабораў, каб не ўчынялі
насутерак азначэнням сабору і не раскайваліся.*

Правіла 21 Карфагенскага Памеснага Сабору.

На жаль, мы не маем ніякіх дакументальных звестак пра дзейнасць св.Кірыла ў епіскапскім сане на працягу як мінімум трынаццаці (у часы мітрапалітаў Феодара, Іаана IV і Канстанціна II), а маг-

чыма — дваццаці год (да часу мітрапаліта Нікіфара II). Толькі Іпацьеўскі летапіс у 1169 г. называе Кірыла, епіскапа Тураўскага. Таму пра дзейнасць свяціцеля мы можам судзіць толькі паводле скупых звестках, прадстаўленых яго Жыціем, а таксама прымаючы пад увагу кананічныя абавязкі епіскапа, выкладзеныя ў царкоўным заканадаўстве, звесткі з гісторыі Кіеўскага і Тураўскага княстваў, рускай мітраполіі і мясцовай епархіі, а таксама з твораў самога Тураўляніна-Залатаслова.

Вось сведчанне Жыція, падзеленае на часткі, якія здаюцца нам значымымі ў аспекце нашай тэмы: «[I] Бысть добре подвижаяся в Церкви Божией... [II] Книги написа от евангельских и пророчьских писаний, яже суть чтому на праздники Господьския, и ина многа-полезна словеса: [III] яже к Господу молитвы и похвалы многим святым... И канон великий о покаянии сътвори к Господу... [IV] Благочестно добре порученное ему стадо упас...» і, нарэшце, «[V] Андрею же Боголюбивому князю многа послания написа...»

На першы погляд можа падацца, што размова ідзе выключна пра літаратурную працу Кірыла Тураўскага, але мы лічым, што тут вызначальныя па меншай меры **пяць** галін яго дзейнасці, досыць цесна, урэшце, звязаныя паміж сабою:

- па ўладкаванні епархіі;
- прапаведніцкая і экзэгетычная;
- уласна царкоўна-літаратурная;
- павучальная і царкоўна-асветніцкая, і нарэшце
- палітычная і царкоўна-палітычная.

Паспрабуем прааналізаваць кожны з гэтых пунктаў.

* * * * *

I. Найперш адзначым, што ў фразе Жыція «бысть добре подвижаяся в Церкви Божией» можна вельмі лёгка западозрыць памылку перапісчыка (збытаны літары В і О, якія пісаліся познім паўуставам вельмі падобна), а таму прачытаць гэты ўрывац як «подвижаяся о церкви Божией» і вытлумачыць яго ў сэнсе клопату Кірыла аб пабудове **канкрэтнай** царквы ў імя Госпада⁴⁸ (ініцыятарам такой

⁴⁸Быць можа, нават кафедральнай. А калі за аналаг узяць гісторыю Дзесяцінай Кіеўскай царквы, якая ў выніку пэўных палітычных зменаў згубіла статус кафедральнай, «перадаўшы» яго Сафійскаму сабору (падобная «барацьба» храмаў вядома і ў ранейшай гісторыі — напрыклад, супрацьстаянне Канстанцінопальскіх храмаў Святой Прачыстай і Святой Прамудрасці), то можна зрабіць дапушчэнне, што Кірылам быў збудаваны **новы** кафедральны храм у імя Госпада (Святой Тройцы? Святой Сафіі-Прамудрасці?).

пабудовы — сімвала самастойнасці Тураўскай зямлі? — мог выступаць, да прыкладу, князь Юрый Яраславіч, свецкі «патрон» рускага Залатавуста). Гэтае дапушчэнне можна падмацаваць наступным меркаваннем: паводле сведчання Жыція, Кірыл напісаў урачыстыя пропаведзі-гаміліі на **Гасподнія** святы, а таксама пакаяльны канон да **Госпада** — і лагічна, што ён пакінуў іх («церкви предаст») менавіта ў храме, збудаваным у імя **Госпада**.

Заўважым, дарэчы, што ў 1963 г. знойдзены фундамент вялікага па памеры мураванага трохапсіднага трохнефнага шасцістоўпнага крыжова-купальнага храма, блізкага па архітэктурным рашэнні да Кіеўскай школы, але з рысамі несумненнай архітэктурнай адметнасці (што дазваляе даследчыкам дапусціць існаванне турава-пінскай школы дойлідства). Храм датуецца другой паловай XII ст., і цалкам верагодна, што быў ён узведзены іменна ў часы епіскапа **Кірыла** — асабліва калі прыняць пад увагу гісторыю тураўскай епархіі пры яго **пераемніках**. У XIII ст. храм абрынуўся (у выніку землятруса 1230 г.? ад памылкі архітэктара або будаўнікоў? быў разбураны наўмысна — на адзнаку падначаленага становішча Турава, сімвалам незалежнасці якога з’яўлялася гэтая царква?). Затым храм быў узноўлены, а пасля зноў разбураны.

Правіла 81 Святых Апосталаў наказвае епіскапу «неупустительно быти при делах церковных». Епіскап мусіў дбаць пра царкоўны прычт: «имеет власть в своей епархии, и да управляет ею, с приличествующею каждому осмотрительностью, и да имеет попечение о всей стране, состоящей в зависимости от его града, и да поставляет пресвитеров и диаконов» (Правіла 9 Антыяхійскага Сабору), пра павучанні кліру (Правіла 25 Карфагенскага Сабору).

Епіскап павінен учыняць свой суд: «да разбирает все дела с разсуждением» (там жа), які быў адной з асноўных крыніц даходу. Не ўдаваючыся ў падрабязнасці⁴⁹, выкладзем асноўныя палажэнні старажытнарускага царкоўнага судаводства.

Руская Царква спачатку карысталася двума зборнікамі царкоўных законаў, што былі ва ўжытку ў Візантыі і з’явіліся на Русі праз пасрэдніцтва Балгарыі: «Зводам Законаў» Іаана Схаластыка (VI ст.), які часта аб’ядноўваўся з вытрымкамі з Юстыніянавых навел і іншымі, зробленымі ўжо ў Балгарыі, кампіляцыямі, і «Намакананам» патрыярха Фоція. Гэтыя зборнікі былі дапоўнены шэрагам

⁴⁹ За імі адсылаем чытача, напрыклад, да XIII–XIV лекцый «Курса русской истории» В.В.Ключэўскага або да «Очерков по истории Русской Церкви» А.У.Карташова.

прыватных законаў Рускай Царквы, што тычыліся правоў рускай іерархіі. Помнікамі рускага судовага права з'яўляюцца Уставы святых Уладзіміра і Яраслава (так званая «Руская Праўда»), дзе назіраецца яўная тэндэнцыя да пашырэння сферы епіскапскага суда за кошт грамадзянскага. Да юрысдыкцыі епіскапа адносіліся справы «грахоўныя» (аб процінатуральных грахах, вераадступніцтве і да т.п.), «грахоўна-злачынныя» (напрыклад, аб парушэнні святасці храмаў), «духоўныя» (саслоўныя, у тым ліку справы аб «багадзельных» людзях) і некаторыя грамадзянскія (спрэчкі аб пасагу, цяжбы мужа і жонкі аб майне, «зубожа», бойкі між сынам і бацькам, дачкой і маці, магчыма, скаргі між гаспадарамі і рабамі, мужамі і жонкамі, бацькамі і дзецьмі, справы аб усынаўленні, аб незаконных дзецях і інш.).

Кірыл мусіў клапаціцца і пра эканамічнае становішча епархіі. Акрамя судовых збораў, даходы яе складалася з дзесяціпрацэнтнага налогу — «дзесяціны». Улічваючы, што Кірыла падтрымліваў князь Юрый і, верагодна, яго нашчадкі, дзесяціна бралася паводле Уставу Ўладзіміра «ад майна і ад гарадоў» (магчыма, праўда, што ў Тураве дзесяціна давалася па ўзоры, уведзеным Расціславам Смаленскім. — моцна зменшаная, прычым трэцюю яе частку епіскапам прыходзілася збіраць самім). Наступную крыніцу даходу складала нерухомая маёмасць, зямельныя ахвяраванні князёў. Паступалі, вядома, і прыватныя ахвяраванні вернікаў. Магчыма, існавала даніна епіскапам з ніжэйшага духавенства, а таксама плата за трэбы.

Паводле Правіла 95 Карфагенскага Сабору, епіскап мусіць змагацца з рэшткамі язычніцтва: «просіти от славнейших царей, да истребляются всяким образом остатки идолопоклонства, не токмо в изваяниях, но и в каких либо местах, или роща, или древах». Хаця меркаванне аб незвычайнай пашыранасці двухвер'я, моцным уплыве язычніцтва на хрысціянства ў XII ст. на Русі нам здаецца вельмі перабольшаным (неафіты, наадварот, заўжды больш рупныя ў веры — гэта вытлумачаецца нават псіхалагічна), але нам вядомае адно з павучэнняў Кірыла, дзе прапаведнік паўстае супраць панганства, молячыся, аднак, «не токмо за свои, но и за чужия, и не за единыя христианы, но и за иноверныя, да быша ся обратили к Богу»⁵⁰.

Епіскап Кірыл змагаецца таксама з кананічнымі парушэннямі: можна пэўна сцвярджаць, што ён, разам з чарнігаўскім епіскапам Антоніем, падтрымаў мітрапаліта Канстанціна II у яго выступленні супраць пячэрскага ігумена Палікарпа, які парушыў Студыйскі ус-

⁵⁰ Ісцінна рускі дух бачыў у падобнай малітве св.Кірыла Тураўскага М.С.Ляскоў, аб чым пісаў у сваім апавяданні «На краі свету».

таў у адносінах да посту: «з браціяй вырашылі ва ўсе Гасподнія святы, калі яны выпадуць на сераду і пятніцу, есці сыр, масла, яйкі і малако»⁵¹. Выступаў Тураўлянін і супраць ерасяў Феадорца — «белага клубучка».

Нарэшце, не выключана, што якраз пад час епіскапства Кірыла сканаў удастоены дзівоснага яўлення св.Барыса і Глеба прападобны тураўскі манах Марцін і, напэўна, менавіта пры Кірыле ён быў мясцова ўшанаваны як святы.

Гэты тураўскі пустэльнік служыў у якасці кухара епіскапам Сімяону, Ігнацію і Іаакіму і быў вызвалены з пасады епіскапам Георгіем «старости ради». Марцін застаўся жыць у келлі Барысаглебскага манастыра на Балоні. Адноічы ўвесну (?), верагодна, 11 красавіка, у стараца пачаліся такія моцныя болі ад грыжы («чрева бо ему в лоно вхожаху»), што ён не мог нават узняцца з ложка. Звычайна дапамога прыходзіла з боку паблізу жывучых інакаў, але на гэты раз перашкодзіла вялікая паводка на Прыпяці. На трэці дзень старац убачыў: у яго келлю ўвайшлі двое юнакоў, якія назваліся слугамі (або дзецьмі)⁵² Яраслава, і Марцін вырашыў, што яны служаць аднаму з двух вядомых нам Яраславаў Георгіевічаў — або сыну Юрыя Даўгарукага, брату Барыса Тураўскага (згадваецца ў 1157 г.; памёр у 1166 г.), або сыну Юрыя Яраславіча (згадваецца ў 1183 г.)⁵³. Толькі пасля, калі наведальнікі, дапамогшы Марціну і ацаліўшы яго, зніклі, старац усвядоміў, што гэта былі святыя Вышгародскія пакутнікі Барыс і Глеб (якія назвалі сваім гаспадзінам вялікага князя Яраслава, бо ён паклаў пачатак царкоўнаму іх шанаванню). Прападобны Марцін сканаў 27 чэрвеня наступнага пасля ацалення года.

Не здаецца неверагодным, што выпадак з Марцінам (немагчымасць манахаў дапамагчы хвораму з-за асобнага пражывання) падштурхнуў Кірыла да ідэі ўвесці ў Барысаглебскім манастыры агульнажыццёвы ўстаў, а пры адной з цэркваў ці абіццеляў — багадзельню.

II. Дастаткова вядома нам аб прапаведніцкай дзейнасці Кірыла Тураўскага. Ведаем мы і тое, што дзейнасць гэтая не была асабліва паспяховай з прычыны вытанчанага арыстакратызму паходжання і

⁵¹ Татищев В.Н. История Российская. Т. 3. М.; Л., 1964. С. 87–88.

⁵² У «Слове о Мартине мнисе», змест якога мы пераказваем, ужыта слова «дети-скы», якое азначала і дзяцей-чадаў, і службітоў.

⁵³ На гэтай падставе можна вызначыць прыблізны час відзежа Марціна: 1158 або 1173 гг. — гэта даты зафіксаваных летапісцамі моцных паводак, прычым больш рэальнай нам здаецца першы тэрмін.

духу свяціцеля: наўрад ці ўсё ў пропаведзі Кірыла было зразумела вернікам, якія — што вынікае са зместу Павучання у Нядзелю 5 — не хацелі слухаць Залатаслова, сама асоба якога, як падаецца, таксама не надта падабалася тураўцам («Аз убо, о друзи и братье, надеяхься на всяку неделю боле собрати в церковь людей... ныне же мне [менеи] приходит» і г.д.).

Прапаведніцкая дзейнасць Тураўляніна цалкам адпавядала 19 Правілу VI Усяленскага Сабору: «Предстоятели церквей должны по вся дни, наипаче же во дни воскресные, поучати весь клир и народ словесам благочестия». Пропаведзі Кірыла чыталіся, як здаецца, у асноўным па нядзелях (гл. вышэйцытаваны ўрывак са Слова ў Нядзелю 5), за выключэннем, вядома ж, вялікіх святаў, што прыпадаюць на іншыя дні сядміцы.

Гаміліі свяціцеля падзяляюцца на два віды: урачыстыя (эпідыктычныя) і павучальныя (дыдактычныя). Пра першыя з іх агіёграф паведамляе, што яны былі напісаны на Гасподнія святы. Напэўна, маюцца на ўвазе Слова на Дванадзятых Гасподнія святы: Уваход у Іерусалім, Узнясенне, Хрышчэнне; хутчэй за ўсё, былі складзены і пропаведзі на Ражджаство, Стрэчанне, Праабражэнне і Абразанне Гасподняе, але да нас яны не дайшлі. Кірыл з'яўляецца і аўтарам урачыстых казаняў на святы Пасхальнага цыклу, з якіх не захавалася слова у Нядзелю 5 (аб Самаранцы).

III. Да першасвятарскага перыяду жыцця Кірыла адносяцца, як нам здаецца, тры каноны свяціцеля: Пакаяльны да Госпада, Малітоўны і на успенне княгіні Вольгі. Да часоў епіскапства Кірыла можна аднесці, па нашым меркаванні, і складанне «Штодзённага спавядання і памінання» (інакш — «Стиси добрееиши к вине слезней... пред образом Господа»). Не выключана, што пярэ Кірыла належыць «Слова пра Марціна мніха», хаця, магчыма, свяціцель быў толькі ініцыятарам яго напісання, а то і складання ўсяго гіпатэтычнага Тураўскага Барысаглебскага (?) Пацерыка⁵⁴.

---

⁵⁴ У свой час намі была выказана наступная гіпотэза: на падставе назіранняў над кампазіцыйнымі характарыстыкамі «Слова о Мартине мнисе» можна меркаваць, што аповяд гэты не цэласны, ён уяўляе сабой урывак або раздзел з нейкага больш аб'ёмнага твора, прывечанага, акрамя таго, хутчэй не самому Марціну (які з'яўляецца ў ім не аб'ектам, а суб'ектам дзеяння), але менавіта цуду з відзежам Барыса і Глеба. Мы лічым, што такім больш аб'ёмным творам магла быць тураўская рэдакцыя **Жыцця Барыса і Глеба** (у якой, магчыма, распавядалася пра сапраўдную гісторыю іх забойства) з заключнай часткай у выглядзе апавядання пра дзівы, што адбыліся ў манастыры, збудаваным у імя братаў-пакутнік, або **главой з Пацерыка** — кнігі апавяданняў пра манахаў тураўскага Барысаглебскага манастыра, у які ўваходзіла, магчыма, і само Жыццё св. Кірыла.

IV. «Подобае бо священнику Божию вразумляти неблагонаравных наставлениями и увещаниями», — чытаем у 9 Правіле Двукратнага Сабору. У адпаведнасці з гэтым наказам Кірыл піша свае дыдактычныя павучанні. Існавалі пропаведзі, верагодна, на ўсе, але захаваліся толькі на некаторыя рухомыя святы: 1, 18, 19 Нядзелі па Пяцідзсятніцы; дайшлі да нас таксама і Словы «Аб зыходзе душы», «Аб страху Божым», пра адрачоныя кнігі і іншыя.

Гаворачы пра дыдактычна-асветніцкую дзейнасць Кірыла, можна з усёй адказнасцю дадаць, што пры яго епіскапстве ў Тураве была створана вучыльня, найверагодней, пры адной з цэркваў.

V. Няма ніякіх звестак аб змесце і характары згаданых у жыцці пасланняў Кірыла да святога благавернага князя Андрэя Багалюбскага. Адзінае, у чым можна не сумнявацца — гэта ў іх існаванні. Па-першае, таму, што вядомыя іншыя лісты Кірыла (да Кіева-Пячэрскага ігумена Васілія). Па-другое, існаванне зносінаў суздальскага ўладара з тураўскімі, у святле іх агульных інтарэсаў (абодва бакі прагнулі поўнай дзяржаўнай і царкоўнай незалежнасці ад Кіева), здаецца бяспрэчным. Па-трэцяе, Кірыл мог быць і асабіста знаёмы з Андрэем Юр'евічам у бытнасць апошняга тураўскім князем (1151 г.).

Іншая справа, да якога часу адносіцца гэтая перапіска, і што яна з сябе ўяўляла. Звычайна лічыцца, што Кірыл абвінавачваў суздальскага князя за некананічнасць яго захадаў па ўстанавленні ўласнай мітраполіі, а таксама асуджаў дзейнасць яго «Фаварыта» Фядорца. У якасці прыкладу прыводзяць «Прытчу пра душу і цела» («Аб сляпцы і кульгачы») ⁵⁵. Магчыма, Кірыл у сваіх лістах асуджаў Андрэя за тое, што ён яшчэ ў 1157 г. звергнуў з растоўскай кафедры епіскапа Нестара, аддаў яго на суд мітрапаліта Канстанціна, а пасля апраўдання Нестара на Саборы не прыняў яго назад, а паставіў у Растоў епіскапа Ляона, якога пасля **двойчы** зганяў з кафедры — без усякага суду. Магчыма, Кірыл з'яўляўся пасрэднікам у справе замірэння вялікага князя Расціслава, Юрыя Тураўскага і Андрэя Суздальскага — пра гэта мы ўжо пісалі раней. Не выключана,

---

⁵⁵ Тут адзначым, што ў якасці слова — асуджэння «белага епіскапа» Фядорца, які адмаўляў манаства, больш падыходзіць іншы твор — «Слово указание, откуда житие безженное... начало имат».

нарэшце, што перапіска Кірыла з Андрэем мела экзэгетычны, а не палітычны характар⁵⁶.

У любым выпадку, нам здаецца неабходным больш падрабязна і дэтальна ўзнавіць тую частку жыцця Тураўляніна, якая была звязана з асобамі Андрэя Багалюбскага і «ерэтыка Фядорца» — хаця б таму, што ёй удзяліў асабліваю ўвагу аўтар Жыція, напэўна лічачы яе важнай і значальнай. А паколькі гэтае немагчыма зрабіць на падставе звестак самога агіяграфічнага сказання, звернемся зноў да паведамленняў рускіх храністаў пра ўказаныя асобы і пра адпаведны этап рускай гісторыі, зноў скарыстаўшы неад’емнае права гісторыка на ўласнае бачанне даследуемай ім даўніны.

Андрэй Багалюбскі і «справа Феодарца» ў іх дачыненні да жыцця свяціцеля Кірыла Тураўскага

Калі пад характарам разумеецца рашучасць дзеянняў у адным накірунку, то характар ёсць не што іншае як недахоп розуму, які не ўмее паказаць волі іншых накірункаў.

В.В.Ключэўскі.

Афарызм вядомага гісторыка, выбраны намі ў якасці эпіграфа, як мага лепей характарызуе дзейнасць вялікага князя Белай Русі⁵⁷ Андрэя Юр’евіча Багалюбскага, далучанага да ліку святых Рускай Праваслаўнай Царквы.

Напалову полавец⁵⁸, ён нарадзіўся каля 1112 г. Па дасягненні паўналецця атрымаў ад бацькі (Юрыя Даўгарукага) Уладзімір-на-Клязьме, дзе і праседзеў бязвылазна да 30-гадовага ўзросту. У 1147 г. Юрый жэніць яго на дачцы сваёй палюбоўніцы, жонкі баярына

⁵⁶ Такі вывад можна зрабіць, калі дапусціць, што фразы «книги написа» з адпаведнага месца Жыція Кірыла Тураўскага не было ў яго першапачатковым тэксце. Іншымі словамі, што тэкст Жыція паводле спісу ОЛДП Ф. 212 не мае лакуны ў фразе «многа послания написа от еуангельских и пророчьских писаний», і такім чынам пасланні Кірыла да Андрэя Багалюбскага непасрэдна звязваюцца з вытлумачальніцкімі творами Тураўляніна. І наадварот: што прысутнасць словазлучэння «книги написа» ў тэксце паводле публікацыі М.Нікольскага, якое змяняе сэнс усяго пасажу, раздзяляючы пасланні да князя Андрэя і экзэгетычныя творы, — гэта пазнейшая інтэрпалацыя.

⁵⁷ Тут і далей так мы называем рускія паўночныя, іначай — белыя, землі: Суздаль, Растоў і да т.п., вядома, толькі ў кантэксце XII стагоддзя.

⁵⁸ Сам ён меў палавецкае імя Катай; яго маці — дачка хана Аэпы. Мачыха ж яго — грачанка, вакол якой групавалася пазней прагрэчаская апазіцыя самому Андрэю і якую пазней Андрэй высылае ад сябе разам з малодшымі сваімі братамі.

Стэфана Кучкі, а стаўшы ў 1149 г. кіеўскім князем, забірае сына з сабою ў Кіеў і аддае яму Вышгарад. Стольны горад яўна не спадабаўся Андрэю (ён і далей адрозніваўся дзіўнай непрыязню да славуцых гарадоў), і 15 верасня наступнага года Юрый, «ведаючы храбрасць і асцярожнасць Андрэеву... аддаў Андрэю Перасопніцу, Тураў, Дарагабуж, Пінск з усёю вобласцю Тураўскаю ва ўладанне»⁵⁹. Заўважым, што князь Андрэй мае пастаянную рэзідэнцыю не ў Тураве, а іменна ў Перасопніцы. Відаць, Андрэй Юр'евіч у гэты час знаёміцца з Кірылам-стоўпнікам, магчыма, ускладаючы на яго пэўныя спадзяванні ў кантэксце нядаўняга пастаўлення на мітраполію Клімента (быць можа, упершыню прапануе яму епіскапскую кафедру). Урэшце, княжанне ў Тураўскай зямлі было нядоўгім: ужо ў 1151 г. Андрэй пераязджае ў Гарадок да выгнанага з Кіева бацькі.

Калі ў 1155 г. лёс пачаў спрыяць Манамашычам, Юрый, зноў вялікі князь Русі, аддае Андрэю Вышгарад (а Барысу — Тураў). Аднак Андрэй не жадае заставацца на поўдні — і таемна ад бацькі ад'язджае на поўнач, дзе прыблізна ў той жа час засноўвае свой Багалюбаў. З сабою ён бярэ прывезеную з Візантыі (як лічыцца, разам са слаўтай Пірагошчай) ікону Багародзіцы — чудотворнае «Замілаванне» Уладзімірскае. Як мяркую А.У.Карташоў, ужо ў гэты час (1155 г.) Андрэй упершыню выпраўляе хадайніка да патрыярха з просьбай аб адкрыцці ў сябе незалежнай ад Кіева мітраполіі; царкоўны гісторык лічыць, што ў якасці пасла і кандыдата выпраўляецца менавіта белы поп Феодар⁶⁰. Нам такое меркаванне здаецца небяспрэчным. Думаецца, што да гэтага часу Андрэй Багалюбскі яшчэ не да такой ступені сцвердзіўся ў сваім палітычным становішчы, каб лічыць сябе вялікім князем паўночнай Русі і патрабаваць для сябе мітраполію. Гэта здарылася годам пазней — у 1157 г., калі «як хутка Андрэй Юр'евіч вестку аб смерці бацькавай атрымаў, так хутка сябе вялікім князем ва ўсёй Белай Русі абвясціў і да ўсіх князёў пра тое пісаў». Такім чынам, князь-наватар скасоўвае традыцыйную іерархічную залежнасць месца князявання ад старэйшынства ў сям'і, робіць спробу перанесці палітычны цэнтр Русі — спробу, якая неўзабаве спраўдзілася (але не ва Уладзіміры, а ў Маскве).

Пакуль жа менавіта невялікі гарадок Уладзімір-на-Клязьме, а не старая палітычныя цэнтры Растоў і Суздаль мяркую зрабіць сталіцаю з усімі яе атрыбутамі Андрэй Юр'евіч. І на адзнаку гэтага

⁵⁹ Татищев В.Н. История Российская. Т. 3. М.; Л., 1964. С. 20.

⁶⁰ А.В.Карташев. Очерки по истории Русской Церкви. Т.1. М., 1991. С. 178.

ён 18 красавіка закладае тут вялікую царкву Багародзіцы, як бы новую Дзесяцінную⁶¹, а таксама Залатую Брану. У святле гэтага ясна бачыцца сэнс пераменаў, учыненых Андрэем Юр'евічам: яго бачанне не толькі перанесці сталіцу, і не толькі на падставе 17 Правіла IV і 38 Правіла VI Усяленскіх Сабораў заснаваць сваю мітраполію, але ў далейшым мець і ўласную патрыярхію (па меркаванні Я.М.Шчапава, як раз пад час спробы стварэння мітраполіі ў колах аднадумцаў Андрэя і быў сфальсіфікаваны «Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных»).

Седзячы ў сваім Багалюбаве, Андрэй сплятае па Русі павуціну коваў; яшчэ раней атрымаўшы славу хутчэй хітрага, чым міралюбнага палітыка, ён стараецца акружыць сябе палітычнымі саюзнікамі. Адным з іх ён хацеў бачыць старога радцу свайго сканалага бацькі — Юрыя Яраславіча, хаця той і адабраў Тураўскае княства ў яго брата Барыса. Верагодна, Андрэй бачыць у гэтай зямлі выдатны аванпост сваёй будучай імперыі пад час мяркуемага змагання з Кіевам (замірэнне з Расціславам адбылося толькі пазней — у 1163 г.). Можна сказаць напэўна, што багалюбскі князь падтрымліваў, па меншай меры маральна, барацьбу тураўскага ўладара за незалежнасць ад «маці гарадоў рускіх», якая губляла ўжо сваю былою славу.

З цягам часу Андрэй згубіў, аднак, пачуццё меры, усё часцей выяўляў палітычную недалёнабачнасць і безразважнасць: перасварыўся з арыстакратыяй вечавых гарадоў Растова і Суздаля; жадаючы «быць самаўладцам», аддаліў баяраў свайго бацькі, ды і ў адносінах з іншымі рускімі князямі дазваляў сабе браць занадта круты дыктатарскі тон («Не ходзіш ты, Раман, у маёй волі са сваёй браціяй, дык пайшоў прэч з Кіева; ты, Мсціслаў, прэч з Белгарада, а ты, Давід, прэч з Вышгарада!»). Ён завёў дрэнную адміністрацыю, акружыў сябе авантурыстамі, якія пасля і забілі яго (як не згадаць яшчэ адно назіранне В.Ключэўскага, што творцы грамадскага парадку звычайна становяцца яго прыладамі — як толькі перастаюць будаваць яго, або яго ахвярамі — як толькі пач-

---

⁶¹ Так учыніў у свой час і сам Уладзімір Хрысціцель, аддаючы кіеўскую кафедру пад апеку Охрыдскага патрыярха ў якасці яго стаўрапііі — права непасрэднага падначалення. Нагадаем яшчэ раз, што ў 1037 г. Яраслаў Уладзіміравіч адабраў першынства ў кафедральнага храма «Дзесяціннай Багародзіцы» Успення і перадаў яго збудаванай двума гадамі пазней Сафійскай царкве на адзнаку ўваходжання рускай царквы пад юрысдыкцыю Канстанцінопальскага патрыярхату ў якасці адной з «мітраполій».

нуць яго перабудоўцаў). Пасылаў Андрэй і раці рабаваць то Ноўгарад, то Кіеў⁶².

Будучы надзвычай пабожным і багаслоўскі адукаваным, багалюбскі князь-рыцар (кажам без ценю іроніі: такім ён апісаны ў летапісах), тым не менш, не лічыць заганным умяшанне свецкай улады ў справы царкоўныя, у тым ліку і тыя, што знаходзіліся ў юрысдыкцыі самага высокага ўзроўню. Так, у 1155 г. ён разам са сваім фаварытам Феодарам устанаўлівае свята перанясення ва Уладзімір Багародзіцкага абраза (23 чэрвеня), а ў гонар перамогі над волжскімі балгарамаі ў 1164 г. — галоўнае свята Уладзімірскай дзяржавы, прысвечанае Спасу і Багародзіцы (1 жніўня), прычым сам (?) складае «Молитву благодарственную» св.Спасу і св.Багародзіцы з выпадку ўвядзення гэтага свята⁶³ (напэўна, устанавленне свята 1 жніўня 1164 г. чынілася ў перайманне свята Абраза Багародзіцы Сілуамскай, устаноўленага 1 жніўня 1158 г. імператарам Мануілам Камнінам у гонар яго перамогі над персамі⁶⁴). У 1158 г. Андрэй праганяе з кафедры Растоўскага епіскапа Нестара і ставіць на яго месца «вельми сребролюбива» Ляонція-грэка, а неўзабаве праганяе і таго, паколькі епіскап наказваў захоўваць строгі пост на свята 1 жніўня, на чым настойвалі грэчаскія духоўныя ўлады, згаджаючыся з самім фактам устанавленнем свята. Адзначым дарэчы, што дадатак да павучання, аўтарства якога прыпісвалі Іаану Залатавусту «Како жити крестьяном» (зместчаны пад датай 1 жніўня), належыць, на думку І.У.Будоўніца, нейкаму ерэтыку, які палемізаваў з Кірылам Тураўскім⁶⁵. Магчыма, гэтым «ерэтыкам» быў Фядорац, і палемізаваў ён менавіта з Кірылам: апошняе тым болей верагодна, што ў тым жа зборніку, дзе зместчана павучанне з да-

⁶² Напрыклад, у 1169 г. яго войска абрабавала «манастыры і Сафію і Дзесяцінную Багародзіцу: цэрквы агаліў на іконы і кнігі і рызы, і званы вынес усе». Нарабаваным з кіеўскай Багародзіцкай царквы майном Андрэй аздобіў уладзімірскі Багародзіцкі ж храм, што было, напэўна, звычайнаю з'явай (тым болей што каштоўнасці ўсё адно заставаліся ў валоданні Багародзіцы). Прынамсі, гэтак жа ў свой час Усяслаў Брачыславіч Полацкі аздабляў Полацкую Сафію за кошт абрабаванай Сафіі Наўгародскай.

⁶³ Гл. падрабязней: Забелин И.Е. Следы литературного труда Андрея Боголюбского // Археологические известия и заметки. М., 1895. № 2–3. С. 45–46. Письменная дзейнасць князя Андрэя дадаткова пацвярджае магчымасць перапіскі яго з Кірылам Тураўскім.

⁶⁴ Гл. падрабязней: Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. СПб. 1915. Т. 2. С. 225.

⁶⁵ Будоўніц И.У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI–XIV вв.). М., 1960. С. 244.

даткам, знаходзяцца і некаторыя Словы тураўскага Залатавуста, які займаў, як вядома, пазіцыю **захавання** посту на Гасподнія святы, калі яны прыходзяцца на сераду і пятніцу.

У рэшце рэшт, з 1162 г. на Белай Русі адначасова дзейнічаюць два епіскапы: Ляонцій ва Ўладзіміры, Нестар — у Растове, не кажучы ўжо пра «нарачонага» Феодара. Магчыма, гэта яшчэ больш стымулявала імперскія імкненні Андрэя Багалюбскага, бо ён пасылае ў Візантыю пасольства, з якім перадае прашэнне паставіць ва Ўладзімір мітрапаліта. Падставамі для падобных прэтэнзій былі: папершае, пастановы Ўсяленскіх сабораў («Аще царскою властию зновь устроен, или впрעדь устроен будет град: то гражданским и земским распределениям да следует и распределение церковных дел»), па-другое, той факт, што на Паўночнай Русі былі ўжо дзве епіскапіі. Андрэева кандыдатура на пасаду мітрапаліта была нязменная: брат кіеўскага тысяцкага калугер Феодар — энергічны, славалюбны, адукаваны і дзёрзкі («бе же сей дерзновенен зело и безстуден. Не срамляше бо ся ни князя, ни боярина. И бе телом крепок зело, и язык имея чист, и речь велеречиву, и мудрование козненно. И вси его бояхуся и трепетаху, никтоже бе можаше противу его стояти. Нецыи же глаголаху о нем, яко от демона есть сей, инии же волхва его глаголаху»). Напэўна, што Фядорац падтрымліваў пазіцыю князя ў адносінах да «ляонінскай» ерасі, быў супраць таго, каб «не есці мяса ў Гасподнія святы, калі выпадуць на сераду і пятніцу», бо такі погляд дыскрэдытаваў і самое афіцыйнае свята Андрэевай дзяржавы. У далейшым падтрымаў Феодар і царкоўную смуту, учыненую ў 1168 г. Кіева-Пячэрскім ігуменам Палікарпам, які парушыў Студыйскі устаў, дазволіўшы ўжываць у Гасподнія святы, якія выпадуць на сераду і пятніцу, сыр, масла, яйкі і малако.

Як бачым, «ерэтык»-Фядорац усім імпаанава князю, але быў ў яго і адзін «недахоп», які парушаў усе планы Андрэя Юр'евіча. Справа ў тым, што Феодар быў жанаты і катэгарычна адмаўляўся развесціся і далучыцца да манаства, якое ён люта не любіў. Гэтае, як і патрабаванне 12 Правіла IV Сабору, было зручным повадам для патрыярха Лукі Хрысаверга адмовіць у пастаўленні Фядорца ў мітрапаліта (вышэйшая царкоўная іерархія знаходзіцца ў манаскім чыне)⁶⁶.

⁶⁶ Як вядома, патрыярх Лука ўзяў пад абарону выгнанца-епіскапа Ляонція, пра што і пісаў на Русь пасланні (гл.: Воронин Н.Н. Андрей Боголюбский и Лука Хризоверг // Византийский временник. Т. XXI. 1962), у тым ліку і з пагрозай адлучэння князя Андрэя і Фядорца ад Царквы (гл. у Ніканаўскім летапісу; аўтэнтычнасць няпэўная).

Андрэй Багалюбскі, аднак, не адмовіўся ад сваёй праграмы, і па заканчэнні спрэчак аб рускім мітрапаліце Канстанціне II, у 1168 г. Фядорац выправіўся ў Канстанцінопаль, дзе «вялікімі дарамі» выпрасіў сабе Растоўскае епіскапства (найхутчэй, архіепіскапства — каб не быць залежным ад кіеўскага мітрапаліта), але, верагодна, пры неабходнай умове дадатковага благаслаўлення Фядорца кіеўскім мітрапалітам. Цікава, што нават у якасці наміната Феодар працягваў нашэнне поўнага беллага клубука, за што і быў празваны «белым клубучком». Хаця шлюб для епіскапаў был забаронены 48 Правілам Трульскага Сабору, у Візантыі існавала ўсё ж падобная практыка, апраўданне ў якой і знаходзіў для сябе Фядорац (дарэчы, і наўгародскія епіскапы-неманахі насілі белыя клубукі, у якіх пасля пісалі і іконы маскоўскіх свяціцеляў).

Вядома, што за благаслаўненнем у Кіеў Фядорац не паехаў з-за поўнай бескарыснасці гэтай справы: ён ні за што не атрымаў бы жаданага. Да таго ж, з'яўляючыся нарачоным архіепіскапам і аргументуючы свае паводзіны тым, што «не ад мітрапаліта, а ад патрыярха пастаўлены», «белы клубучок» не лічыў сябе нічым абавязаным Кіеву — і ў гэтай упэўненасці яго, відаць, падтрымліваў князь Андрэй. Самое ж тое, што Феодар быў пастаўлены ў **архіепіскапы**, наводзіць таксама на некаторыя роздумы. Справа у тым, што тытул «архіепіскап» быў двухсэнсоўны: яшчэ ў грэкаў былі вышэйшыя і ніжэйшыя ў адносінах да мітрапаліта архіепіскапы. Ніжэйшымі з'яўляліся тыя, што ў якасці часовай прывілеі падпарадкаваліся свайму патрыярху, мінуючы мітрапалічую інстанцыю. Іншыя ж архіепіскапы былі цалкам вольныя ад патрыяршай улады, з'яўляючыся *de facto* аўтакефальнымі⁶⁷. Не выключана, што, балансуючы паміж двума сэнсамі тытулу архіепіскапа, Феодар і стаў лічыць аўтакефальнай сваю кафедру.

Не дзіўна, што Фядорац адразу трапіў пад кананічную забарону і, напэўна, быў пракляты (анафемстваваны) Канстанцінам II. У сваю чаргу, ён, бачачы, што духавенства Бelay Русі не ўступае з ім у кананічныя зносіны, сам стаў падвяргаць іх царкоўнай забароне, а паколькі гэтая мера ўздзейнічала слаба, — пачаў помсціць за знявагу. Так, ён зачыніў усе цэрквы ва Ўладзіміры, і «не было звону і спеваў па ўсім горадзе». Ён не абмежаваўся адным інтэрдыктам, і

⁶⁷ На Русь у якасці такога архіепіскапа быў запрошаны Яраславам Мудрым балгарын Іаан, які, паставіўшы ў 1037 г. у Кіеве «попы и диаконы, ти тако отиде в свою кафоликани-иклисиа». Прапануем для параўнання і прэтэнзіі Лукі Наўгародца, 1165 г.

«много пострадаша человецы от него, в держаньи его, и сел избежавши и оружья и конь, друзии же и роботы [рабства] добыша, заточенья же и грабленья; не токмо простецем, но и мнихом, игуменом и ереем безмилостиве сый мучитель, другим человеком головы порезывая и бороды, иным же очи выжигая и язык урезая, а иные распиная по стене и муча немилостивне, хотя исхитити от всех имения: имения бо бе несёт, аки ад».

Гэтае, пэўна, перапоўніла чашу цярпення і Андрэя Юр'евіча: 8 мая Феодара арыштоўваюць і прывозяць у Кіеў на мітрапалічы суд. Там, на царкоўным Саборы, скліканым па Правіле Памеснага Канстанцінопальскага Сабору, ён быў асуджаны і пасланы на пакаянне ў манастыр на Пёсі востраў. Феодара-ерэтыка вінавацілі ў адмаўленні манаства і пастоў (тут мітрапаліт-грэк Канстанцін прыпомніў яму адмову ад строгай грэчаскай дактрыны ў адносінах да посту ў сераду і пятніцу), у знявазе святых угоднікаў і Багародзіцы⁶⁸. Верагодна, што з абвінаваўчай прамоваю на Саборы выступаў Кірыл Тураўскі. Не выключана, што сам царкоўны суд над Фядорцам адбываўся ў Нядзелю святых айцоў — сёмую пасля Пасхі, — г.зн. 1 чэрвеня (Пасха 1169 г. выпадала на 20 красавіка), і гэта досыць знамянальна, бо Першы Ёсяленскі Сабор, на якім быў асуджаны і пракляты ерэсіярх Арый, пачаўся, паводле розных крыніц, або 20 мая, або 13 чэрвеня. Адзначым, што не падтрымаў свайго былога «согласніка» паводле пытання аб постах і настаяцель Лаўры Палікарп, які пасля змены ўлады ў Кіеве 8 сакавіка⁶⁹ ўвайшоў «у сілу».

⁶⁸ Што канкрэтна маецца на ўвазе пад апошнім — няясна. Гэтае абвінавачанне магло быць вынікам канкурэнцыі Уладзіміра-Успенскага і Кіева-Успенскага «Дзесяцінных» храмаў. Але, верагодна, тут прагледжваецца ўплыў на Фядорца арыянства і, згодна з гэтым, «белы клубочок» лічыў, што паколькі Хрыстос толькі чалавек, дык і Яго Маці няварта царкоўнага шанавання.

⁶⁹ Пасля трохтыднёвай аблогі і ў выніку здрады двух баяр стольны горад быў захоплены Андрэем Багалеўскім, уступіўшым у кааліцыю з 11 князямі. «И пограбили весь град, Подолие и Гору, не посчадя и церкви, святую Софию, митрополич дом и вся церкви, монастыри, и загорелось во многих местах. Тогда вельми ужасно было видеть: церкви и дома горели, людей всюду побивали и невинных жен и детей с плачем великим в плен тасчили, имение все везде грабили, и не было ни откуда помосчи. Не токмо дома, но церкви все ограбили и обнажили, иконы малые для окладов побрали, другие ободрали, книги и колокола все обрали. Суздальцы, смоляне, черниговцы и другие все разнесли. А берендичи, проклятые изменники, зажгли Печерский монастырь, но Бог соблюл оной от поганных. И бысть в Кіеве плач и воздыхание великое и неутешимое» (Татищев В.Н. История Российская. Т. 3. С. 90). Пасля гэтага разарэння Кіеў яшчэ доўга не мог аправіцца, ды і ўвогуле згубіў па большай частцы сваю былую веліч.

Пасля таго як Фядорац быў адлучаны ад Царквы, над ім адбыўся і княскі суд, а паколькі князь быў рады адпомсціць былому фаварыту за тое, што апошні зусім «адбіўся ад рук», то пакаранне новы вялікі князь, малодшы брат Андрэя і яго стаўленік Глеб Юр'евіч назначыў жорсткае: «повеле ему язык урезати, яко злодею и еретику, и руку правую утяти и очи ему выняти, зане хулу измолви на Святую Богородицу», а пасля адсячы галаву. Напісаныя Фядорцам кнігі спалілі ў прысутнасці народа.

Багалюбскі князь пасля страшнай смерці свайго стаўленіка не спыніў, аднак, жорсткай палітыкі. Калі ў 1173 г. кіеўскі пасад заняў Уладзімір, Андрэй наказаў таму саступіць яго Раману Смаленскаму, а ў наступным годзе паслаў свайго сына Юрыя княжыць у Ноўгарадзе. Разам з тым, ён заключае саюзы з князямі, у тым ліку і з тураўскім. Без асаблівай далікатнасці абыходзіцца Андрэй і са сваякамі: «невоздержною яростию и гневом неправым на ближних своих сродников, хотя их неправо достояния лишить, посрамился и великое неистовство изъявил». Усё гэта і было прычынай таго, што ва ўзросце 63 год ён быў жорстка забіты ў выніку змовы сваіх дамачадцаў (у 1176 г. забойцы былі не менш жорстка пакараны: непасрэдныя выканаўцы павешаны і расстраляны, 15-ці змоўцам адсеклі галовы, натхняльніцу забойства княгіню Андрэеву з некаторымі іншымі, «зашив в короб с камением, в озеро пустили», і, паводле падання, гэтыя карабы абраслі зямлёй і мохам і сталі пływучымі астравамі; заговоршчыкі ж жывуць у іх і пакутуюць, а пад час буры на возеры, званым з таго часу Паганым, чутны іх стогны).

* * * * *

Пасля гэтага апавядання пра лёсы Андрэя Багалюбскага і Феодара нам належыць адказаць на пытанне, у якіх адносінах з імі знаходзіўся Кірыл Тураўскі. Звычайна лічыцца, што ён толькі асуджаў іх дзейнасць, «увещевая» князя. Нам жа адказ не здаецца такім адназначным: мы бачым у развіцці гэтых стасункаў па меншай меры два этапы.

Як вядома, Андрэй Юр'евіч быў духоўным вучнем Ніфанта Наўгародскага (памёр у 1156 г.), лідэра «візантыйскай» партыі. Ніфант жа не выступаў супраць **выбару** мітрапаліта рускімі князямі, а настойваў толькі на іх **хіратоніі** ад рук Канстанцінопальскіх патрыярхаў. Відавочна, гэткую ж пазіцыю займаў па гэтым пытанні і Тураўлянін, тым болей што яна не супярэчыла царкоўным канонам. Але што мы бачым у выпадку мяркуемай пайночнарускай

мітраполіі? Андрэй Багалюбскі, выбраўшы Феодара, пасылае яго ў Візантыю за пастаўленнем нават тады, калі ў яго землях ужо было **два епіскапы**: у Суздалі і Растове. Гэтае азначае, што калі б ён заручыўся падтрымкай названых іерархаў — а яе было, здаецца, няцяжка здабыць, паколькі і Нестар, і Ляонцій марылі вярнуцца з выгнання і пазбавіцца пастаяннай нетрываласці свайго становішча, — то па 1 Правіле Святых Апосталаў («Епископа да поставляют два или три епископа») ён мог, з некаторымі нацяжкамі, а двухсэнсоўнасці ён ніколі і не баяўся, паставіць свайго мітрапаліта і без патрыяршага благаславення. Князь Андрэй гэтага не робіць.

З другога боку, Андрэй яўна стараецца падтрымліваць добрыя адносіны з Туравам, адводзячы яму немалаважную ролю ў сваіх замыслах — відаць па ўсім, што і тураўскія князі плююць яму тым жа, а паколькі адзін з іх запрашае на епіскапію Кірыла прыблізна ў гэты самы час, дык робіць гэтае, напэўна, ведаючы пра Кірылава **адабрэнне** дзейнасці багалюбскага ўладара.

Такім чынам, можна меркаваць, што спачатку Кірыл у асноўным падтрымліваў царкоўную і дзяржаўную палітыку Андрэя Юр'евіча. Верагодна, што ён пісаў яму пасланні, у якіх асуджаў асобныя ўчынкі Андрэя (выгнанне епіскапаў Нестара і Ляонція) і дыспутаваў з ім і Фядорцам па прыватных пытаннях (аб посце ў Гасподнія святы, калі яны выпадаюць на сераду і пятніцу). Магчыма, Кірыл Тураўскі не прызнаў свята 1 жніўня — гэты гіпатэтычны і дыскусійны вывад можна зрабіць на той падставе, што ў творах свяціцеля няма ніводнага Слова на Багародзіцкія святы. Напэўна, Залатавуст спрабаваў пераканаць Андрэя і Феодара ў неабходнасці манаства для епіскапа («Слово указание...») і, магчыма, разлічваў, што, атрымаўшы дазвол Канстанцінопаля на епіскапства, Феодар развядзецца. Як мы ведаем, гэтага не здарылася.

Таму пасля 1168 г., калі Феодар не толькі адмовіўся ад разводу, але і пачаў сваю рэпрэсіўную дзейнасць, Кірыл адмаўляецца падтрымліваць Андрэя ў яго любові да «белага клубучка», піша «Прытчу пра кульгача і сляпца» і пасылае яе Багалюбскаму князю. Заўважым, што некаторыя даследчыкі мінулага адносілі напісанне гэтай прытчы да больш ранняга часу — перыяду спрэчкі аб мітрапаліце Кліменце; так, Х.Лапароў бачыў у ёй перайманне апанента Кліма Смаляціча — Фамы прэсвітэра⁷⁰.

⁷⁰ Лопарев Х. Слово в Великую субботу, принадлежащее Кириллу Туровскому // Памятники древней письменности. Изд. ОЛДП. Т. 47. 1893.

Нарэшце, пасля арышту Фядорца Кірыл выступае з адкрыта абвінаваўчай прамовай («Слова на сабор 318 св. айцоў»).

Магчыма, Кірыл Тураўскі ў сваіх пасланнях падтрымаў Андрэя Юр'евіча, калі той уводзіў 1164 г. свята ў гонар Спаса і Багародзіцы (1 жніўня), хаця і палемізаваў з ім, сцвярджаючы неабходнасць захоўваць пост, прытрымліваючыся ў гэтым пытанні візантыйскай дактрыны (сляды палемікі бачны ў вышэйпамянёнай прыпісцы да павучання «Како жити крестьяном»). Верагодна, што Тураўлянін адрэагаваў і на знаходжанне ў той жа час мошчаў св. Ляонція Растоўскага — заступніка Уладзімірскай Русі (і напісаў яму пахвалу? — згадваюцца ж у жыцці «похвалы многим святым!»). Як мы ўжо казалі, Кірыл мог садзейнічаць замірэнню Расціслава, Юрыя і Андрэя (да 8 верасня 1162 г.). Несумненна і тое, што ён крытыкаваў Андрэя Юр'евіча за славалюбства, неразумнасць многіх унутры — і знешнепалітычных учынкаў, а таксама за папушчэнне дзейнасці Фядорца, нядобры ўплыў якога на уладзімірскага князя ён, несумненна, назіраў.

Такімі — поўнымі супярэчнасцяў — бачацца нам адносіны Кірыла Тураўскага з Андрэем Багалюбскім і Фядорцам — «белым клубучком», адносіны, якія, урэшце, даюць нам большае ўяўленне пра светапогляд свяціцеля, чым адкрываюць факты яго біяграфіі.

Але як ведаць, што для нас важнейшае?

Апошнія гады жыцця і скон свяціцеля Кірыла Тураўскага

*Смерць — найвялікашы матэматык,
бо беспра мылкова рашае ўсе задачы.*

В.В.Ключэўскі.

У сваіх біяграфічных пошуках мы дайшлі, нарэшце, да таго пункту, дзе перад даследчыкам паўстае тупік: ні на адной з усіх магчымых гіпотэз мы, за адсутнасцю хаця б мінімальных фактычных звестак, не тое што пра самога Кірыла, але нават пра стан тураўскага княства і епархіі, не можам канчаткова спыніцца.

Што нам вядома?

Мы ведаем напэўна, што ў 1184 г. пры пастаўленні Кіева-Пячэрскага ігумена пасля смерці Палікарпа прысутнічаў тураўскі епіскап, святы судатворца Лаўрэнцій. Вось гэтае сведчанне Кіеўскага Пацерыка і летапісца: «По смерти же его [*Палікарпа*] бысть мятеж в монастыри: не могоша бо старци избрати себе игумена... Во вторник же... снidoша в церковь, и почаша молбы творить... и единеми усты мнози рекоша: послемся к Васильеву попови на Шековицу, абы был

нам игумен... Поп же Василий в велице изумлении быв... много же превся и уречеса им. Они же ведоша его в монастырь в пяток. Пришедши же недели, и приеха митрополит Никифор на пострижение его, и Туровский епископ Лаврентий и Никола Полотский епископ и вси игумены, и постриже Никифор своею рукою».

Па-другое, нам вядомыя два пасланні Кірыла да архімандрыта Васілія, якія засведчаюць, што Тураўлянін у час іх напісання быў яшчэ жывы. Праўда, шэраг даследчыкаў⁷¹ лічыць, што адрасаванне Васілію з'яўляецца пазнейшай, XVI стагоддзя, устаўкай (прычыны якой не тлумачацца), а абодва пасланні напісаны Кірылам яшчэ да таго, як ён зрабіўся епіскапам, бо аўтар звяртаецца да «старэйшых», «айцоў», а сябе называе «дзецішчам». Нам, аднак, такое меркаванне здаецца нацяжкаю. Тое ж, што Кірыл піша пра схіму, дае нам права дапусціць, што і сам ён прыняў вялікую схіму, паводле Аляксіеўскай рэдакцыі Студыйскага уставу.

Чын вялікай схімы і сапраўды мог выклікаць экзэгетычную або нават і дыскусійную перапіску між Васіліем і Кірылам (і не толькі між імі: пытанне аб вялікай схіме задаваў у 1130-я гг. і Кірык Наўгародскі епіскапу Ніфанту і атрымаў адказ: «Добро еси помыслил, еже еси рекл в старости пострижися в схиму»).

Сам Феодар Студыт адмаўляў падзел манаства на два вобразы, і цалкам справядліва, бо ўжо ў звычайным чыне пастрыжэння і ў малой схіме чалавек поўнасцю выракаецца ад свету, а пры ўступленні ў вялікую схіму толькі паўтарае тыя ж самыя абеты. Але ўжо св.Феадосіем у Кіева-Пячэрскім манастыры была ўведзена практыка пастрыжэння ў вялікую схіму. Праўда, пры наступных архімандрытах (хаця б пры тым жа «парушальніку устояў» Палікарпе) яна, напэўна, была выключана з ужытку. Што ж да Кірыла Тураўскага, дык ён меў «маральнае права» даваць падобныя парады Васілію, толькі калі б сам знаходзіўся ў чыне вялікай схімы.

Наступнае пытанне: ці быў Кірыл проста схімікам або заставаўся схіепаіскапам? Згодна з Пасланнем III Сабора, Кірыл, калі ён пакінуў кафедру па хваробе, працягваў бы «имети имя, и честь епископа, и общение: с тем токмо, чтобы он не рукополагал, не занимал церкви, и самовластно не священнодействовал». У пасланнях Васілію Кірыл сябе епіскапам не называе, аднак гэта яшчэ не азначае, што ён ім не з'яўляўся, хаця і ўсяляе ў нас падазрэнні аб **прымусовым** пазбаўленні архіерэя тураўскай кафедры і епіскапскага сану.

⁷¹ У тым ліку і аўтарытэтнейшы І.П.Яромін (Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. Т. XI–XV. 1955–1958).

Падазрэнні гэтыя ўзмацняюцца, калі мы прыгадаем, што пераемнікам Кірыла стаў Лаўрэнцій. Верагодна, туравец па паходжанні, ён яшчэ ў раннія гады жыцця прыйшоў жыць і падзвізацца ў Кіева-Пячэрскі манастыр, але, не згадзіўшыся па пытанні аб прыняцці схімы з тагачасным ігуменам, парушыўшы 21 Правіла VII Сабору («Не долженствует монах... оставлять свой монастырь, и отходити во иной»), перайшоў у «канкурыруючы» з Пячорамі Дзімітрыеўскі Кіеўскі манастыр, дзе і ўспрыняў падзвіг затворніцтва. Дзімітрыеўская ж абіцель, як можна заключыць з яе гісторыі, адносілася, верагодна, да **тураўскага падвор'я** ў Кіеве. Не дзіўна таму, што іменна з гэтага месца быў закліканы на **тураўскую кафедру** Лаўрэнцій.

Гэтая падзея (а разам з ёю і змяшчэнне Кірыла) адбылася, пэўна, ужо пасля смерці мітрапаліта Канстанціна II (памёр каля 1177 г.), які яўна спрыяў Тураўляніну. На жаль, нам амаль нічога невядома пра асобу і царкоўна-палітычную пазіцыю, і найперш у адносінах да тураўскай епархіі, наступнага рускага мітрапаліта Нікіфара II. Але, па нашым меркаванні, Лаўрэнцій з'яўляўся стаўленікам Нікіфара, які звязваў з яго асобай спадзяванні на тое, што тураўская епіскапія трапіць ізноў у непасрэдную залежнасць ад Кіева. На падобнае дапушчэнне дае нам права: па-першае, тое, што пры Кірыле кафедра набыла, як здаецца, адносную самастойнасць, перастала быць вікарыяцкай з набыццём палітычнай незалежнасці самога Тураўскага княства, бо Тураў пры Юрыі перастаў ужо лічыцца «малым градам», у якім «не подобает... поставляти епископов, но периодеитов, а поставленным уже прежде, ничего не творити без воли епископа града» (57 Правіла Лаадыйкіскага Сабору).

Па-другое: пад час епіскапства Лаўрэнція, калі складалася і Жыцце Крыла, Тураў ужо названы «еже есть близ Киева», што сведчыць, на нашу думку, пра **залежны** стан епархіі і, магчыма, самога горада. Тое ж, што Жыцце Кірыла Тураўскага складалася пры Лаўрэнціі, можна даказаць наступным: да XIII ст. Кірыл ужо царкоўна ўшаноўваўся, прычым менавіта як мясцовы святы, а значыць, жыццйнае апавяданне пра яго мусіла быць ужо напісаным. Але пасля св.Лаўрэнція ў Тураве да XIV ст. не было іерарха, каб благаславіць пачатак шанавання, пагэтану, калі целы св.Кірыла і Лаўрэнція і сапраўды не былі перанесены ў Кіеўскую Лаўру (гл.ніжэй), належыць прызнаць, што царкоўнае ушанаванне Кірыла было ўстановалена іменна пры Лаўрэнціі, што само па сабе загадкава ў святле (гіпатэтычных) не надта прыязных адносінаў гэтых двух першасвятароў пры канцы XII ст. Нарэшце, ускосным доказам узмацнення

залежнасці Турава ад Кіева пры еп.Лаўрэнціі можа служыць факт, што з гэтага часу пра тураўскую епархю невядома (няма?) ніякіх упамінанняў аж да 1328 г. (у дакуменце Ватыканскай бібліятэкі згадана імя епіскапа Стэфана), і ў тым жа стагоддзі цэнтр епархіі пераносіцца ў Пінск.

На карысць дапушчэння аб садзейніцтве Нікіфара Лаўрэнцію сведчыць самое тое, што апошні прысутнічаў на пастаўленні Васілія. Паводле кананічных нормаў, яго ўдзел у пасвячэнні быў неабавязковы. Тое ж, што ўсяго праз **чатыры** дні пасля выбару Васілія Лаўрэнціў ужо знаходзіцца ў Кіеве, даказвае: ён пражываў у самой сталіцы пад час гэтых выбараў і, магчыма, прымаў у іх непасрэдны ўдзел, напрыклад, у якасці трацейскага судзі пад час «мятежа» ў Лаўры: з аднаго боку, як былы насельнік гэтай абіцелі, з другога — як асоба непрудзятая (па-трэцяе, як упаўнаважаны мітрапаліта?).

Улічваючы ўсё вышэйсказанае, прыходзім да вываду пра змену ўлады на тураўскай кафедры каля 1177 г. — пасля смерці Канстанціна II і пры мітрапаліце Нікіфары, а таксама пра магчымае прымусовае аддаленне Кірыла (у форме кананічнай забароны або больш ці менш пачэснай адстаўкі), якое, быць можа, і засведчана намёкам у фразе «Слова у Нядзелю 19» аб тым, што «востати имат... епископ на епископа».

Аб прычынах жа такога прымусовага аддалення можна таксама здагадацца, чытаючы прасякнутае горыччу «Слово... о том, еже не забывати учителей своих», дзе Кірыл моліць «вялікіх свяціцеляў» не забываць сваіх настаўнікаў, маліцца аб іх, быць удзячнымі ім, не ўпадабняцца псу, што замярзаў ад сцюжы, але калі яго абагрэлі і накармілі, стаў брахаць на свайго дабрадзея (ці няма і тут намёка на Лаўрэнція, які пачынаў сваё духоўнае падзвіжніцтва ў часы епіскапства Кірыла і, магчыма, пад яго кіраўніцтвам?). Пра тое, што Кірыл быў **прымусова** пазбаўлены пасады, можа ўскосна сведчыць, нарэшце, факт, што сам ён ніколі не называе сябе іераманахам (згодна з 29 Правіламі IV Сабору, «аще же некая праведная вина отстраняет его [*епіскапа*] от епископскаго действия: то не должен он занимати и пресвитерскаго места»), а таксама што ў згаданым «Слове» Кірыл гаворыць — мабыць, пра сябе — як пра «мужа проста, рэкше **не от иереа** [*не святара*]».

У любым выпадку, апошнія гады жыцця Кірыл правёў, найверагодней, у епіскапскім Барысаглебскім манастыры на Балоні, дзе, не выключана, склаў аўтарскі кодэкс уласных твораў, які і перадаў — як можна інтэрпрэтаваць адпаведны пасаж Жыція — у манастырскую або гарадскую царкву (у імя Святога Спаса — на гэта

паказвае тэматычная накіраванасць Словаў свяціцеля?). Прынамсі, пахаваны ён быў на Барысаглебскіх могілках, дзе, згодна з паданнем пра відзеж, які быў яўлены Грыгорыю Лойку ў 1818 г., мусяць пакоіцца яго святых мошчы. У 1937 г. на Барысаглебскіх жа могілках, каля капліцы, была выкапана труна; капальнік ударыў па вечку і ў праломе ўбачыў частку адзення; пасля гэтага яму быў відзеж, у якім святых Кірыл Тураўскі засведчыў, што ў знойдзеным гробе знаходзяцца яго мошчы (месца, дзе была выкапана труна, зараз невядома). Паводле другога падання, на тых жа Барысаглебскіх могілках былі знойдзены нятленныя мошчы св.Лаўрэнція і пасля перанесены ў Антоніеву Пячору Кіеўскай Лаўры. Існуе, праўда, і легенда, што разам з астанкамі св.Лаўрэнція ў Лаўру былі перанесены і мошчы св.Кірыла. Ускосна на карысць праўдзівасці гэтага, на нашу думку — малаверагоднага, паведамлення можа сведчыць, што ў Пролагу XIII–XIV стст. адно са «Словаў» Тураўляніна («пра душу і цела») змешчана пад 28 верасня — у дзень святых айцоў Антоніевай Бліжняй Пячоры.

На жаль, дакладны год смерці тураўскага свяціцеля Кірыла ўстанавіць немагчыма, але можна сцвярджаць, што ён жывіў яшчэ на пачатку 1190-х гг. (П.Палявой называе годам успення свяціцеля 1188). Гэтае бачна з таго, што ў Кірылавым Пасланні аб схіме да Кіева-Пячэрскага архімандрыта Васілія згадваецца пабудова царквы і вялікай каменнай сцяны⁷², якую апошні ўзвёў вакол Лаўры і на што патрабаваўся немалы (ніяк не менш пяці гадоў) час.

Царкоўнае шанаванне святога Кірыла пачалося, відаць, неўзабаве пасля яго скону. Гэта пацвярджае рукапісны «Саборнік» XIII ст., дзе змешчаны некаторыя гаміліі свяціцеля і дзе іх аўтар называецца святым манахам. Слова «манах» можа сведчыць пра тое, што Кірыл ужо не быў епіскапам пад час напісання гэтых твораў. Аднак магло стацца, што сам аўтар у сваёй уміранасці не называў сябе епіскапам (слова «святых» дапісана, вядома ж, пазнейшым перапісчыкам). Не пазней XIV (а нам здаецца, што яшчэ пры канцы XII ст.) было створана і пролагавае Жыццё рускага Залатавуста (не выключана, што існавала і пашыраная яго рэдакцыя), а разам з ім — і служба святому, старажытныя спісы якой не захаваліся. Паходжанне гэтых твораў, безумоуна, тураўскае, бо

---

⁷² Апісанне гэтай сцяны знаходзіцца ў «Синописе Киевском»: «самый монастырь окрест каменными стенами обведен бысть на два стрельбища; в толстоту же или в широту каменна стена бяше на сажень, и врата каменныя же, идеже ныне церковь Троицы Пресвятыя, бяху двои». Пры татарах сцяна была разбурана, а замест яе пастаўлена драўляная агароджа.

Кірыл ушаноўваўся толькі мясцова. Дакладна невядома, калі адбылася яго афіцыйная кананізацыя і ці адбылася яна ўвогуле (па нашым меркаванні, наўрад ці).

Воблік тураўскага іерарха апісаны ў Подлінніку (так называліся кіраўніцтвы для іканапісцаў): «Подобием надсед, власы с ушей, брада с Николину, но не курчевата — проста, риза святительская, во амофоре».

* * * * *

На гэтым мы мусім закончыць наш гіпатэтычна-біяграфічны нарыс пра жыццё святога тураўскага свяціцеля Кірыла II. У нашай спробе ўзнавіць біяграфію другога Залатавуста Рускай зямлі аказалася значна болей знакаў пыталніка, чым клічнікаў — але іменна гэта аўтар і лічыць галоўнай вартасцю яго работы.

Быць можа, час і далейшыя доследы пакажуць і выправяць дапушчаныя намі памылкі і запоўняць шматлікія прабелы ў жыццёпісе настаўніка і вучыцеля Русі, які праз усё жыццё сваё захаваў, па слове Апостала, адзінства духу ў саюзе міру (Пасланне да Эфесаў, глава 4, сціх 3).

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Перыядызацыя і спецыфіка

1. Старажытнаруская літаратура больш даўняя за заходнееўрапейскія: каталіцкія краіны не маглі быць незалежнай ад Рыму у той час як Русь імкнулася да незабароненай кананічнай незалежнасці ад КПля¹. Заходнееўрапейскія літаратуры на родных мовах (якія былі падобныя на латынь) узніклі пазней, якая і заставалася афіцыйнай мовай; грэчаская ж мова не магла выканаць функцыі латыні з-за аддаленасці ад славянскай мовы; такую функцыю выканалі стараславянская мова; адсюль тры вынікі: 1) адсутнасць «чыстай» стараславянскай мовы, 2) творчасць на мове, блізкай да народнай, 3) ізаляванасць рускай культуры і літаратуры ад еўрапейскай (і часткова — грэчаскай).

Пачатак літаратуры — са з'яўленнем пісьменства (Гнёзнаўскія курганы пад Смаленскам — надпіс «гороухца» належыць да I-ай чвэрці X ст.), каля сярэдзіны X ст. Непасрэдны стымул — прыняцце хрысціянства. Д.С.Ліхачоў: «Літаратура ўзнікла раптоўна». Да канца XI ст. з'явіліся перыферычныя кніжныя цэнтры.

Неаднароднасць літаратуры Старога часу. Розныя стылі і напрамкі. Уздзеянне розных па значнасці фактараў: ідэалогія, палітыка, эстэтыка; матэрыял пісьма, з'яўленне кнігадрукавання.

2. Розныя падыходы да перыядызацыі. Важнасць праблемы перыядызацыі: «Правільна вызначыць рэч — значыць напалову зведаць яе сутнасць» (Г.Фядотаў). Але мы заварожаныя словамі, часта знаходзімся ў залежнасці ад імені, якое самі далі з'яве. Перыядызацыя заўжды ўмоўная: «Обыкновенные ученые видят только сходства, талантливые замечают различия. Дело в том, что предметы сходствуют своими грубыми чертами и отличаются наиболее тонкими» (М.М.Карамзін).

Найболей папулярны — палітыка-ідэалагічны падыход, недасканалы, бо толькі апасродкавана звязаны з літаратурай (хаця старажытная літаратура і была цесна звязана з гістарычным працэсам — але ў асноўным тэматычна, а не эстэтычна):

а) літаратура перыяду (так званай) «Кіеўскай Русі», XI–XIII стст.;

---

¹ Тут і далей А. Мельнікаў ужывае прынятае ў навуковым ужытку скарачэнне назвы Канстанцінопаль/я/ю/ем/і — КПль/я/ю/ем/і, а таксама створаныя ад гэтай назвы прыметнікі: КПльск/і/ага/аму/ім. — *заўв. рэд.*

б) літаратура перыяду «раздзялення», станаўлення Беларускай дзяржавы (і ўласнабеларускай літаратуры), XIV — пач. XVI ст.; з XIII ст. — узнікненне беларускага дыялекта/мовы;

в) літаратура эпохі гуманізму — Адраджэння/Рэфармацыі XVI — першая пал. XVII ст. (нацыянальна-вызваленчыя ідэі, новыя жанры /віршавая паэзія, драматургія, рэфармацыйная публіцыстыка, палемічны трактат, гісторыка-мемуарная літаратура); дэмакратызм (?) і секулярызацыя літаратуры;

г) літаратура эпохі Контррэфармацыі і Асветніцтва (пераходны перыяд да Новай літаратуры).

Недахопы перыядызацыі: не ўлічаны падзел літаратуры па канфесійным прызнаку; што некаторыя «жанры» развіваліся па ўласных законах: увогуле не цярпелі зменаў (царкоўная літаратура), цярпелі змены ўнутры вызначаных перыядаў; што ў час «Адраджэння» «адраджэнчаскай» была толькі невялікая частка літаратуры (нягледзячы на вонкавы бляск — чужароднае цела); што ў розных рэгіёнах літаратуры развіваліся па-рознаму (рэгіянальныя «школы»: смаленская, тураўская).

Альтэрнатыўныя перыядызацыі:

а) на падставе стылёвых зменаў (манументальны гістарызм; другі паўднёваславянскі уплыў, часткова — «класіцыстычна»-адраджэнчаскі, вызначаецца цікавасцю да індывідуальнага. Рэакцыя падаўлення — «другі манументалізм» XVI ст.; барока; класіцызм); павучаць («назидать») — вучыць — здзіўляць;

б) цыклічная перыядызацыя па розных крытэрыях (развіццё-заныпад, сакральнасць-секулярнасць і г.д.);

в) на падставе тэорыі «трох Адраджэнняў»;

г) літаратурна-эстэтычная (старажытная, XI — пач. XVI ст.; пераходнага часу, XVI — пач. XVIII ст.) і інш.

3. Літаратура Старога часу поўная супярэчнасцяў, часам антаганістычных (рашучае аддаленне ад фальклору=язычніцтва і немагчымасць пераадолець яго ўплыў: «калектыўнае» аўтарства, няўстойлівасць тэксту, «этыкетнасць»). Гэтая літаратура складаная для ўспрыняцця: усе яе рэаліі патрабуюць каментарыя, мастацкія вартасці ўспрымаюцца апасродкавана. Яна прадстаўляе іншы спосаб адлюстравання жыцця, мае своеасаблівыя эстэтычныя прынцыпы, мастацкую сістэму бачання; гэта можна ўсвядоміць толькі пры веданні эпохі (гісторыі і асаблівасцяў эстэтыкі) і асобы аўтара, таму гісторыка-культуралагічны каментар часам будзе пераважаць над літаратуразнаўчым аналізам.

а) Сакральныя адносіны да СЛОВА (Аз Буки Веди; Глаголь Добро Есть; Рцы Слово Твердо). Шлях літаратуры (дэградацыя): ад

мастацтва СЛОВА і ідэі праз мастацтва вобраза да мастацтва фабулы. «Наша эпоха — эпоха кідкіх эфектаў. Проста канстатаваць ісціну ўжо недастаткова. Ісціну трэба зрабіць жывой, цікавай, дынамічнай» (Д.Карнэгі). «Статычнасць» літаратуры Старога часу. Літаратура на розных мовах: руская, польская, лацінская;

б) літаратура АДНОЙ ТЭМЫ — сэнс чалавечага жыцця (перад Богам) і АДНАГО СЮЖЭТУ — сусветная гісторыя, у цэнтры якой постаць Хрыста (Д.С.Ліхачоў). «ГІСТАРЫЗМ»; «мастацкасць» таксама павінна разумецца гістарычна; ДАКУМЕНТАЛІЗМ; павольнае развіццё белетрыстычнасці (вымысел роўны ілжы, а падман недапусцімы; пазбяганне іншасказанняў за выключэннем традыцыйных СІМВАЛАЎ);

в) СІНКРЭТЫЗМ. Праблема жанру ў свецкай літаратуры. Нераздзяленне відаў мастацтва;

г) ХРЫСЦІЯНСКАЯ літаратура; практычна-хрысціянская (у Сярэднявеччы — на 80%, нехрысціянскія творы выклікаюць падазрэнне («Слово о полку Игореве» — А. Мазон, А. Зимин, Д. Абаленскі);

д) ПЕРАЙМАЛЬНІЦКІ характар (філасофія, вобразная сістэма, тропіка, стыль, афармленне). Быць арыгінальным не ўваходзіла ў задачу пісьменніка, пераемнасць культывавалася і падкрэслівалася (Імпровізацыі у межах парадигмы). Таму літаратура Старога часу ГІПЕРІНДЫВІДУАЛЬНАЯ: аўтар свядома не вылучаў сябе як творчую асобу;

е) «ЭТЫКЕТНАСЦЬ» (Д.С.Ліхачоў); літаратурны твор — цырымонія, таму нечаканасці непажаданыя («дарэалістычнасць» — І.П. Яромін) літаратуры, асабліва сярэднявечнай (топасы), тэлеалагічнасць, традыцыйнасць; задача: не здзізіць навізной, а замацаваць вядомае; не скласці новы тэкст, а інтэрпрэтаваць стары ў рамках Традыцыі. Вынік: творы строга не абмежаваныя (цякучасць, няўстойлівасць тэксту, размыццё яго храналагічных граніц), тэкст не замацаваны ўяўленнем аб літаратурнай уласнасці. Аўтарскі пачатак прыглушаны (субіндывдуальнасць, блізкасць да фальклору). АНАНІМНАСЦЬ (праблема вызначэння аўтарства, псеўдаэпіграфы); аўтар/рэдактар. «Амфіладны» прынцып (Д.С. Ліхачоў);

ж) у пэўнай меры няразвітасці аўтарскай свядомасці садзейнічала тое, што літаратура была РУКАПІСНАЙ. Рукапісная кніга — індывідуальнасць, унікальнасць; без перапісвання кніга не існавала («естественный отбор»; значыць, па колькасці дайшоўшых спісаў часта можна меркаваць аб папулярнасці твораў, праўда, толькі «масавых» жанраў); кнігадрукаванне прывяло да прафанацыі літаратуры. Тэксталагічныя паняцці: рэдакцыя (віды) — варыянт —

ізвод; аўтограф — архетып — пратограф. Кніга (кнігі) — скрутак, кодэкс. Матэрыял пісьма. Почырк. Праца кніжніка (1,5 ліста in-F/20x30 см. у дзень уставам, 2,5 ліста — паўўставам). Скрыпторый. Сумяшчэнне ў кнізе розных відаў мастацтва: каліграфія, мініяцюра, прыкладное мастацтва — пераплёт;

з) працаёмкасць работы (асабліва пры стварэнні заказной, «нямасавай» кнігі); дарагавізна кнігі (у 1630-я гг. «Миняя» 1609 г. = 4 каровы, «Канонник» 1635 г. і «Апостол» 1648 г. = 5 кароў, «Маргарит» 1609 г. = 12 кароў); ЭЛІТАРНАСЦЬ літаратуры.

Праблемы:

— што лічыць старабеларускай літаратурай (тапаграфічны аспект: літаратура Смаленска, Вільні, Чарнігава, Кіева — земляў ВКЛ?, як быць з неатрыбутаванымі помнікамі, прыналежнасць якіх у тапаграфічным плане вызначыць немагчыма?);

— лінгвістычны аспект (ці лічыць беларускай літаратуру, створаную на іншай (польскай, латыні) мове, калі твор не звязаны тэматычна з Беларуссю — толькі з прычыны пражывання аўтара ў межах ВКЛ або Рэчы Паспалітай?);

— адносіны да перакладной літаратуры (дзе мяжа паміж перакладной, трансплантаванай і трансфармаванай літаратурай) і інш.

Мінуўшчына літаратуры непрадказальная.

Літаратура XI–XIII стст.

1. IX–X стст.: Русь — адзіная раннефеадальная дзяржава (вынік экспансіўнізму ўсходнеславянскіх князёў). Пачынаючы з XI ст. — цэнтрабежныя тэндэнцыі, што пасля ўладзіміра Манаха (памёр 1125) прывяло да стварэння больш ці менш лаяльных да цэнтра (?) удзельных княстваў. Адною з першых адасобілася Полацкая зямля; яе «залаты век» — пры Усяславе Брачыславічы (1044–1101); пасля яго смерці распадаецца на асобныя княствы (Полацкае, Мінскае, Віцебскае, Друцкае і інш.). Тураўская зямля вядзе барацьбу за незалежнасць з пераменным поспехам; у самім Тураве адбываюцца дынастычныя смуты. У 30-я гг. XII ст. утвараецца незалежнае Смаленскае княства.

Працэсу аддзялення рускіх земляў спрыяе існаванне асобных епіскапіяў: Полацкай (992), Тураўскай (1005), Смаленскай (XI ст., ўзноўлена ў 1145–1147 гг.).

2. Усё гэта павялічвае ізаляцыю княстваў і вядзе ў сваю чаргу да большай індывідуалізацыі, зараджэння нацыянальных моў і культур (літаратур). Першая прыкмета індывідуалізацыі — мясцовае

летапісанне: Полацкі летапіс — «Летописец Еропкина», згаданы В.М.Тацішчавым; летапісныя запісы, што вяліся ў Пінску (XIII), Навагрудку (XIII), Смаленску (XIV), верагодна, Тураве. Толькі адзінавер'е не дае ўсходнеславянскім дзяржавам канчаткова разысціся.

3. Афіцыйнае прыняцце Руссю у 988 г. Хрысціянства ўвяло дзяржаву (дзяржавы) ў рэчышча еўрапейскай палітыкі і культуры. Пасля канчатковага раздзелу цэркваў Русь працягвала арыентацыю на ўсходнее Хрысціянства. Трансплантацыя культуры Візантыі на рускую глебу. Пашырэнне кніжнасці; вучэльні пры ўладзіміры I і Яраславе.

4. Развіццё архітэктуры: Полацкі Сафійскі сабор (1044–1066), Спаса-Еўфрасіннеўская царква (каля 1155?), Благавешчанская царква ў Віцебску, Барысаглебская — у Гародні, храм Міхаіла Архангела ў Смаленску (1191–1194), Мінскі храм XII ст., Тураўскі (канец XII ст.).

Развіццё прафесійнага жывапісу: мазаіка, фрэска, ікона, кніжная мініяцюра. Іканапісцы Аўраамій і Яфрэм (?) Смаленскія.

Прыкладнае мастацтва: каменныя абразкі, царкоўнае ўбранне (дзеяснасць Еўфрасінні Полацкай; Лазар Богша).

Музыка: царкоўныя спевы (сціхіра XII ст. Еўфрасінні Полацкай).

5. Пераймальніцкі характар літаратуры таго часу. «Жанры» арыгінальнай літаратуры: летапіс, агія- і гімнаграфія (малітва, канон, акафіст), вайсковая аповесць, дыдактычная і эпідэйктычная пропаведзь, павучэнне, пасланне і інш.

6. У асноўным царкоўна-службовы характар літаратуры. У XI–XIII стст., па падліках Н.Розава: Мінеі — 29,5%, Евангеллі — 24,6%, Сціхітары — 11,9%, Псалтыры і Кормчыя — 4,9%, Трыёдзі — 4,2%, Апосталы, Служэбнікі, Кандакары, Ірмалоі і інш. богаслужбовыя зборнікі — 3,5%, Парэмійнікі — 1,4%, Часасловы — 0,7% (усяго 80,7%). Па падліках Б. Сапунова, адносіны богаслужбовай, рэлігійнай чэццяй і свецкай літаратуры былі у прапорцыі 24:11:1.

Найбольш старажытныя і каштоўныя кнігі паходжаннем з Беларусі:

СУПРАСЛЬСКІ РУКАПІС (Чэці-Мінеі X ст.; Любляна-СПб-Варшава);

КОДЭКС ГЕРТРУДЫ/ТРЫРСКІ ПСАЛТЫР (X ст., Ірландыя-Польшча-Тураў (пры Ізяславе Яраславічы) — Італія) з мініяцюрамі і малітвамі тураўскага паходжання XI — пач. XII ст. (выява Гертруды-Елізаветы, Яраполка Ізяславіча, яго жонкі);

ТУРАЎСКАЕ ЕВАНГЕЛЛЕ (кароткі апракас XI ст. — 10 арк.; ЦБ АН Літвы);

ПОЛАЦКАЕ ЕВАНГЕЛЛЕ (XII ст. — РН — РДБ (2 арк.); нямецкая тэхналогія жывапісу срэбрам);

АРШАНСКАЕ ЕВАНГЕЛЛЕ (поўны апракас XII–XIII стст.; ілюмінатар быў, паводле меркавання Шматава, фрэскістам у Кіеве);

ЕВАНГЕЛЛЕ, поўны апракас (XIII ст. — Маскоўскі ун-т);

«ЛЕСТВИЦА» з Селіцкага манастыра (XIII ст.);

ЕВАНГЕЛЛЕ пісца Латыша (1270 г. — збор Румянцава);

«ПАРЭНЭСІС» Яфрэма Сірына (1280 г., Брэст — Пінск?);

ПСАЛТЫР (1296 г. — ДГМ, Масква, Сін. 235).

7. Стыль «манументальнага гістарызму» (Д. С. Ліхачоў) у апавядальных жанрах: імкненне разгледзець прадмет апавядання з вялікіх дыстанцый (прасторавых, часавых, іерархічных). Усё значнае і прыгожае манументальна-велічнае. Панарамнасць. Асаблівая ўвага да гістарычнай тэмы, імкненне паставіць любую падзею у кантэкст сусветнай гісторыі, звязаць «обе полы времени».

Літаратурны «этыкет», цырыманяльная ўпарадкаванасць сусвету. Кожны чалавек мае свой эталон паводзін («феномен англійскага рамана»). Фіксуючы і дэманструючы статычны свет, літаратура сама становіцца статычнай.

8. Тэматычная разнастайнасць літаратуры (творы, месца ўзнікнення якіх вызначыць немагчыма):

СУПРАЦЬЯЗЫЧНІЦКІЯ: «*Павучэнне супраць медаварцаў*», XI–XIII ст. (супраць ахвяраванняў духам продкаў хмельнымі напоямі); «*Слова нейкага хрысталуца і рупліўца правай веры*» (сяр. XI ст. — аб язычніцкіх бажаннях, пірах, скоках, гульнях); кампіляцыя «*Слова св. Грыгорыя аб ідалах*», XI–XIII ст.; «*Слова аб посце да невукаў*» (XIII ст. — хто не захоўвае пасты, выконвае язычніцкія абрады); «*Слова Ісайі прарока*» (сяр. XII ст. — супраць культуры Рода і рожаніц) і інш. (Н. Гальковский. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. М. 1913. Т. 2.)

КАСМАГАНІЧНЫЯ: «*Слова аб удунавенні духа ў чалавека*» (XII–XIII ст. — палеміка аб стварэнні чалавека).

ДЫДАКТЫЧНЫЯ: Павучэнне «*Ко всем крестьяном*» (канец XII — пач. XIII ст. — мараль паствы); «*Павучэнне правае веры*» канец XI — пач. XII ст.; «*Слова да маючых уладу супраць п'янства*» (у «Мярыле праведным»).

ПАХВАЛЫ КНЯЗЯМ: «*Пахвала Расціславу Мсціславічу Смаленскаму*» (1160–1170-я гг. (Шапов Я.Н. ТОДРЛ. 1974. С. 59); «*Слова аб князях*» (1174? — пахвальнае слова Барысу і Глебу ў гонар перанясення мошчаў, Смаленск?).

СЛУЖБЫ: *Служба на перанясенне мошчаў Барыса і Глеба* (канец XII ст.); *Служба Еўфрасінні Полацкай* (канец XII ст.); *Служба Аўраамію Смаленскаму* (каля 1237 г.).

ПАЦЕРЫК: Палікарп (канец XII — першая пал. XIII ст., адзін са стваральнікаў Кіева-Пячорскага Пацерыка) быў, магчыма, ураджэнец не Растова, а Турава, бо «всьхотел еси пакы игуменити у Святаго Дмитриа» (тураўскага падвор'я).

Эпідэйктычнае красамоўства

«Слово о законе и благодати» Напісана ў 1037–1050 гг.: упамінаецца царква Благавешчання ля Залатой Браны (1037), зварот да жонкі Яраслава Ірыны (пам. 1050). Н. Розаў: 1049 г. Аўтарства дакладна не ўстаноўлена. На падставе таго, што ў рукапісу сяр. XV ст. следам за «Словам» змешчана «Спавяданне веры» мітр. Іларыёна, малітва цыкла ў многіх рукапісах надпісана імем Іларыёна, яму прыпісваюць (пачынаючы з А.В. Горскага) і аўтарства «Слова».

Жанры: трактат, пахвала, малітва.

Царкоўна-палітычны трактат, прызначаны для людзей «избранных», «преизлиха насытившихся сладости книжных». Міленарызм. Гісторыка-філасофская канцэпцыя: Закон, дадзены праз Майсея, належыць адным іудзеям; багадаць, яўленая Хрыстом — усяму чалавецтву; у іудзействе — апраўданне, у хрысціянстве — ўратаванне. Роўнасць усіх народаў перад багадаццю (у Хрысце). Сімвалізм: правобразы закону і багадаці; першынец — як Манасія, малодшы — як Яфрэм; Агар (Ізмаіл) і Сара (Ісаак). Шматлікія цытацыі Бібліі («амфіладны» прынецп: «И благодать Христова... в святой купели»). Дагматыка («Предвечно от Отца рожденный... все концы земли»).

Тропіка. Сінтаксічны паралелізм («Ведь исчезает свет луны, лишь только восходит солнце; и холод ночной проходит, если солнечное тепло согревает землю», «Иудеи ведь соделывали свое оправдание в мерцании свечи закона, христиане же созидают свое спасение в сиянии солнца благодати»). Рытарычныя пытанні («Как же тебя восхвалим... как благ Господь»), заклікі, звароткі («Восстань, о честная глава... песнопениями святыми оглашаемый»). Хайрэтызмы («Радуйся, апостол... убогим обогащение»). Простая мова («Тогда как Иосиф сказал... во множестве языков»). Метафорыка, сімволіка, але часта гэта не літаратурны троп, а даніна александрыйскаму гіперсімвалічнаму экзэгетычнаму накірунку, калі у біблейскай гісторыі бачылі толькі сімвал («Тогда как Иосиф... распростерлась на множество языков»). Перыяды («Тогда как пуста и иссохша... посетило нас человеколюбие Божие»).

Патрыятызм аўтара: Русь «ведома и слышима во всех четырех концах Вселенной».

Пахвала кн. Ўладзіміру (прыводзіць да думкі аб яго кананізацыі) і дастойнаму «наместнику владычества» бацькі — кн. Яраславу-Георгію.

Класічны ўзор эпідэйктычнай прамовы: стройнасць кампазіцыі: уступ (Благословен Бог... и о жизни будущего века); развіццё тэмы; заключэнне. Парадная пышнасць стылёвага афармлення, рытмічны лад мовы (сінтаксічны паралелізм; у межах фразы; тэзіс-антытэзіс-сінтэз: «Ибо, в плоть облекшись... Бог живых и мертвых»).

У XIII ст. «Слова» робіцца вядома за мяжой: сербскі пісьменнік манах Даменцыян выкарыстоўвае яго, складаючы жыцці Сімяона і Саывы Сербскіх; магчыма, «Слова» было вядома армянскаму каталікосу Нэрсэсу Шнаралі (XII ст.).

Іларыёну часам прпісваюць «СЛОВО О АДАМЕ И О ХРИСТОВОМ ВОПЛОЩЕНИИ», (уваходзіць ва ўсе спісы III-й рэдакцыі «Слова о Законе и Благодати») і «ПАВУЧЭННЕ ДА БРАТА-СТОЎПНІКА» (гл.: Петровский М.П. Поучение, приписываемое Илариону, митрополиту Киевскому // Ученые записки имп.Казанского ун-та. Казань, 1865. Т. 1. С. 57–79).

Літаратура, тэкст:

Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков. М.: Мол. гвардия, 1990. С. 105–125.

«Слово о Лазаревом воскресении», XII ст. У Лазараву Суботу (6-я субота Вялікага посту).

Ва ўступе аўтар заклікае паслухаць Госпада, Які хоча выбавіць людзей «от лести сотонины», паслаць на зямлю Сына. Далей — апovesць аб Лазары. У пекле пакутуюць старазапаветныя праведнікі. Цар Давід, «накладая очитыя персты на живыя струны» (пар.: «Слово о полку Игореве», у пач. XVII ст. гэты вобраз выкарыстаў Кірыл Транквіліён Стаўравецкі), абвяшчае нараджэнне Ісуса. Адам прапануе «сущим во аде»: «Придите, пророки и все праведные, пошлем весть о себе Владыке на землю, спросим Его со слезами, хочет ли Он и нас избавить от муки этой». Прарокі Ісайя і Ерамія запытаюць, хто можа выйсці з пекла, каб перадаць гэтую просьбу. — Толькі Лазар, — адказвае Давід, — які ужо 4 дні ляжыць у дамавіне, але па слове Хрыста ўваскрэсне. Адам наракае на свой лёс, просіць нагадаць Хрысту пра Аўраама, Ноя, Майсея, Давіда і папракае Яго за тое, што Ён асудзіў іх пакутаваць «во тьме адове». «Слова» канчаецца апісаннем сыходу Хрыста з нябеснымі сіламі у пекла і вызвалення праведнікаў.

Нягледзячы на тое, што па сваім змесце «Слова» з’яўляецца хутчэй апакрыфічным, а не дагматыка-прапаведніцкім творам, у ім прысутнічаюць элементы, якія збліжаюць яго з лепшымі ўзорамі эпідэйктычнага красамоўства. Так, прамова Давіда, у якой раскрываецца змест гісторыі Нараджэння Хрыстовага, нагадвае прамовы Іосіфа Арымафейскага, Сляпога і інш. у пропаведзях Кірыла Тураўскага (звярнуць увагу на сінтаксічны паралелізм): «Воспоем песнь веселия, дружина, а плач отложим и утешимся! Настало светлое время, // пришел день спасения! Уже слышу: пастухи играют на свирели, / глас ее уже достиг врат ада, / уже проник в уши мои. / Уже слышу топот коней персидских: / уже несут волхвы дары свои от царей своих Небесному Царю, ныне родившемуся на земле. Его ждали мы, дружина, много дней — Того, Кому небо — престол, а земля — подножие; Того, Кому мать — Дева, повивая в пелены Повивающего небо облаками и землю мглою, ласково говорила: «О Царь Небесный и великий! почему захотел Ты к нам, нищим, на землю сойти? Этой ли пещеры возжелал или яслей этих, в которых ныне лежишь! А Ирод царь, от безумия шатаясь, уже острит на Тебя меч, уже убить Тебя хочет!»

Паэтычны сінтаксіс і фразеалогія «плача» Адама нагадваюць не толькі некаторыя пасажы пропаведзяў св.Кірыла Тураўскага, але і народныя плачы-галашэнні (звярнуць увагу на рытарычныя пытанні): «Поведай обо мне Владыке, светлый друг Христов Лазарь! Скажи Ему: вот зовет Тебя, Господи, первозданный Твой Адам! Того ли ради Ты меня создал, чтобы здесь я многие годы мучился? Того ли ради Ты людьми наполнил Ты землю, чтобы возлюбленные Твои внуки здесь в аду, во тьме сидели, мучимые сатаной, тешили сердце свое скорбью и тугою, слезами умывали лицо свое?.. Еще вчера был я царь надо всем на земле, а ныне — раб здесь в аду, полоняник у бесов. Еще вчера видел я свет Твой, ныне же многие годы не вижу солнца Твоего пресветлого, ни бури, ветрами вздымаемой, не слышу!..»

Умоўнасць часу: адначасова апавядаецца аб розначасовых падзеях (ва ўрыўку «Уже слышу: пастухи... ныне родившемуся на земле»); эпічная ўмоўнасць паняццяў «вчера» і «ныне» («Еще вчера был я царь... солнца Твоего пресветлого»).

«Слова» дайшло да нас у 30 спісах XIV–XV стст.; 2 рэдакцыі: кароткая (увага сканцэнтравана на плачы Адама) і поўная (з падрабязным апавяданнем аб сашэсці Хрыста ў пекла, тэкстуальна звязаным з Евангеллем Нікадзіма); ёсць спісы з рысамі двух рэдакцый. Аўтар і месца стварэння «Слова» невядомыя; прыпіс-

ваецца то Іаану Залатавусту, то Якаву, брату Гасподню, то прароку Давіду. Мяркуючы па некаторых словах, мова помніка блізкая да беларускага ізводу. Невядомыя і крыніцы «Слова» (назваюць сярод іншых і малітвы Кірыла Тураўскага); верагодна, яно «соткано из целого ряда апокрифических мотивов, комбинация которых является оригинальной и принадлежит автору» (История русской литературы. М.; Л, 1941. Т. 1. С. 363–364. Еремин И.П.).

Літаратура, тэкст:

Рожественская М.В. К литературной истории текста «Слова о Лазаревом воскресении» // ТОДРЛ. 1970. Т. 25. С. 53–59.

Яна ж. «Слово о Лазаревом воскресении»: (Характеристика редакций) // ТОДРЛ. 1969. Т. 24. С. 64–67.

Яна ж. О жанре «Слова на Лазарево воскресение» // ТОДРЛ. 1972. Т. 27. С. 109–119.

Пасланне Фаме Прэсвітэру

Аўтар — другі пасля Іларыёна мітрапаліт-русіч Клімент; з дадаткамі нейкага Афанасія (яго пярэ можна пазнаць у некаторых устаўках — магчыма, аб ехіёне, алкіёне, саламандры, — якія разьрываюць ход апавядання). Старэйшы спіс — XVI ст. (РНБ, Кір.-Белаз. 134/1211).

Клімент «быў кніжнік і філосаф, якіх у Рускай зямлі не бывала» (Іпацьеўскі летапіс пад 1147 г.). Нарадзіўся ў Смаленску або быў сынам Смаляты (адкуль прозвішча Смаляціч), быў манахам Зарубскага манастыра (пад Смаленскам? пад Кіевам?). Магчыма, атрымаў адукацыю ў КПлі. Схімнік, маўчальнік. Абраны мітрапалітам пры падтрымцы Ізяслава Мсціславіча 27 ліпеня 1147 г. Пасля смерці князя (1154) канчаткова пакідае Кіеў, уцякае ва Ўладзімір Валынскі; у 1156 абраны новы мітрапаліт — грэк Канстанцін. Выгнанне Канстанціна Мсціславам Ізяславічам. Духуладдзе на мітраполіі. Смерць Канстанціна (1159) і выбар мітрапалітам Феодара.

Прадгісторыя паслання Фаме такая: Клімент напісаў пісьмо ў рэзкіх тонах смаленскаму князю Расціславу, які не хацеў прызнаць яго мітрапалітам. У гэтым пісьме ён закрануў прэсвітэра Фаму, на якога спасылаўся Расціслаў, таму на пасланне Кліма адказваў у павучальным духу смаленскі прэсвітар. Ён асуджаў Кліма за ганарыстасць, шуканне славы, філасофскую мудрасць (абраза для багаслова!). Клімент піша водпаведзь.

У першай частцы яе Клімент апраўдваецца ва ўскладзеных на яго абвінавачаннях («ты говоришь мне... и к тому же не часто»; «где

здесь я излагал философию... иносказательно и духовно»; адрознівае «філасофію» і «прытчы», як і Кірыл Тураўскі). Адмаўляе, што шукае марнай славы ў людзях, але імкнецца да праўдзівай славы ў Царкве («Да, странно ты гаворыш мне... богатство презрели многие, а славу — никто»).

У другой частцы «Пасланьня» ў форме рытарычных пытанняў і адказаў разгортваецца багаслоўскі дыспут. Галоўная спрэчка: ці можна дапусціць пашыранае, сімвалічнае тлумачэнне Свяшчэннага Пісання. Клімент як прадстаўнік Александрыйскай школы экзэгезы адстойвае права «пытати потонку» Біблію («то для меня хромота Иакова... было крепче человеческого»; «Почему же Зара... а Зара — язычников»).

Міленарызм: заповіт (язычнікі) — закон (іудзеі) — багадаць (хрысціяне). Такім чынам, Клімент уводзіць язычніцтва ў план Божай эканаміі як яе складнік, адсюль (а таксама з александрыйскай экзэгезы) — спасылкі на язычніцкіх аўтараў.

Лічыць, што Бог можа быць (часткова) зведаны праз стварэнне; тварны свет — сімвалы Творцы. Увогуле, трэба імкнуцца зведаць Бога, што пад сілу толькі мудраму, што значыць бязгрэшнаму чалавеку («Взгляни на огонь... и все чины небесные»). Знаёмы з «Штадневам» Іаана экзарха, ён (або Афанасій?) бачыць сімвалы Бога ў ехіёне, саламандры («не ехион морской... что будет буря»; «саламандр — зверек... останется невредим»). Семіётыка. Мэтазгоднасць свету — вынік Божлага промыслу. Хрысціянскае разуменне свабоды волі чалавека («но это лишь огонь... прославляют и благодарить»).

Шчодрое цытаванне для пацвярджэння сваёй думкі: патрыстыка (Мікіта Гераклійскі: «говорит мне святой отец»; Грыгорый Багаслоў: «в глубокой и преклонной старости написал 16 слов»), «излагал Омира (Гамэра) и Аристотеля и Платона».

Па жанры — палемічнае пасланне, але ў рамках «этыкету» (улічваючы хісткасць палітычнага становішча Клімента), хутчэй — палітэсу. Ветлівасць з адценнем іроніі («прочитав писание твоей любви... мною к тебе грамоту»).

Прыклад таго, як асабістае пісьмо (акт) ператвараецца ў літаратуру. Тропіка: рытарычныя пытанні, сімвалізм, звароты, эпітэты і г.д.

Цікавыя факты пра «кніжнае» жыццё Русі: вядомыя аўтары, сістэма навучання (схедаграфія: «Григорий знал альфу... а также и виту?»).

Кліменту Смаляцічу прыпісваецца: павучэнне «В СУББОТУ СЫРОПУСТНУЮ ПАМЯТЬ ТВОРИМ СВЯТЫХ ОТЕЦ» (рук. XV ст.;

гл.: Никольский Н. К. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII в. СПб, 1892. С. 217–221), «СЛОВО О ЛЮБВИ КЛИМОВО»; адказы на пытанні Кірыка Наўгародскага, якія захаваліся ў выкладзе апошняга.

Магчыма, у тым жа Зарубскім манастыры, дзе ў свой час шчыраваў Клімент (Смаленскім? Кіеўскім?), у канцы XII — пач. XIII ст. жыў чарнарызец Георгій, вядомы сваім павучэннем аб хрысціянскай набожнасці, дзе, сярод іншага, асуджаюцца свецкія забавы: «ОТ ГРЕШНОГО ГЕОРГИЯ ЧЕРЬНОРИЗЦА ЗАРУБСКЫЯ ПЕЩЕРЫ ПОУЧЕНИЕ К ДУХОВНОМУ ЧАДУ» (спіс XIII ст. у зборніку павучэнняў Яфрэма Сірына, РНБ, Пагодз. N 71 а; спісы XVI–XVII стст.)

Еўфрасіння Полацкая

Бацькі — Георгій Усяславіч і Сафія Ўладзіміраўна (?). Іх дзеці: Прадслава, Градзіслава, Давід. Прадслава нарадзілася не раней 1101 г., магчыма, у 1104 г. У 12-гадовым узросце адмовілася выйсці замуж, таемна пайшла ў манастыр да цёткі, удавы Рамана Усяславіча (1113–1116); праз некалькі год з благаслаўлення еп. Ілы зачынілася ў «гольбц» Полацкага Сафійскага сабора, дзе была бібліятэка; «начаша книги писати своима рукама и наем емлющи требующим даяше» — праца ў скрыпторыі.

Да 1128 г. атрымала для пабудовы ўласнага манастыра Сяльцо; узяла з сабой кнігі. Пострыг сястры Градзіславы. Калі памірае Барыс Усяславіч (1128), у манастыр прыходзіць Звеніслава Барысаўна. Мсціслаў Кіеўскі выслаў Давіда, Расціслава, Святаслава і двух Рагвалодзічаў у Візантыю (1129–1139). Пасля іх вяртання (?) перабудоўваецца царква св. Спаса (дойлід Іаан).

Каля 1155 г. будуецца Багародзіцкая царква з мужчынскім манастыром пры ёй. Місія Міхаіла 1156–1160 гг. (дыпламатычныя мэты, звязаныя з выгнаннем Кліма і смерцю мітр. Канстанціна). Крыж Лазара Богшы змяшчаў рэліквіі, прывезеныя Міхаілам.

Пры манастыры былі ікананісная і ювелірная майстроўні, скрыпторыі, бібліятэка, школа.

Малітвы: «сотвори я овцы двора твоего и буди им пастырь и дверник, дабы ни одна не восхищена волком — губителем диаволом; но буди им, Господи, оружие и забрало, да не приидет нань зло и рана не приблизится телесем нашим, но не погуби нас со беззаконии нашими, на Тя бо упование наше возложим — на Бога знающих Тя, Тебе хвалу воссылаем до последняго ны издыхания».

Павучэнні: «Се собрах вы яко кокош птенца под криле свои, в паствину свою яко овцы да пасетеса в заповедех Божиих. Да и аз сердцем веселым поўчаю вы, видя плод трудов ваших и таков дождь проливаю учением; а нивы ваши во единой мере стоят, не растуще, ни поступающе горе. А год приспевает в свершение и лопата на гумне лежит, но боюся егда будет плевел в вас и предани будете огню негасимому. Потрудитеса, чада моя, избежать сих всех, соделайтеся пшеницею чистой, смелитеса в жерновах смиреннем, молитвами и постом, да хлеб чист принесетеса на трапезу Христову».

Міратворчая пропаведзь («Не могла видети кого которающаяся»).

Пры канцы жыцця пайшла ў Святую зямлю. 1167 г. Сустрэла Мануіла, «идый на угры» (7.04.1167). Пайшла ў КПль, потым — у Іерусалім. Сканала 24.05.

«Иже Евву прелстивьшаго змиевым образом своими ногами попрапа еси, слабосте бо преложи женскую, душею мужескою съвершение мужества; возраста исполнися Иисуса Христа и добре ўкрепльшися Ефросиние, врага преобидела еси в женстем телеси. Дремания очима си Ефросиние не дала еси, ни паки убо покоя своими си бровма; присно прехваленая, закону своего Зиждителя поўчающися/ и псаломьскы подвижающися, духом сияние въсприимающи, незаступено троическаго причастия зрящи и паче ўма чистоты. Отопелено вжеле во души(?) прекраснаго удобрения и Жениха нетленнаго Иисуса; Сему уязвивъшися любовию и радующися, притекла еси в сретение Его, вжигаючи душевный светилник девственаго еля,и вошла еси с ним в чертог Небесный, преславная. Давыда и Романа в мученицех / и в преподобных блаженнаго Феодосия и Ефросинии видевъши веньчанных, яко себе жертву даявше Богови от князь Руских полоцкия земля, потщалася еси братии единомыслити блаженная и княгинскаго лика начаток сам обещанно приносится Богови и святеми; восприимай обещанная благая, егоже ради потрудивъшися. Иже древлее проповедаша, радуется вечно Ефросиния о Господе, узы плотьскыя отрешивъши, и Тебе Зиждителя лицом к Лицу видящи; видема тя молящи избавити ся от всякыя лютости, в песнях приснопохваляющая. Искорени, благородна, благородства, и многим добротам плод процвела еси, возрастши лоза по всей земли Рустей, и в Полотску града осеняючи, и вином веселия напаяеши, Ефросиние, присно молящи молитися. Яко виноград Руской земли Полтеску граду насадив Бог преже тебе, ныне же принесе и преложи в землю обетованную, преподобная Ефросиние, мнихом удобрение. Умертвивши тело и душу, оживила еси, из земля отеческия Полотска града воздвигь-

ши в Сионе преиде, и всего своего богатства раздала еси, и тамо приемши небесная. Приидете, любомудрнии, песнями богокрасными воспоем к достохвальней и съмереней Еуфросине всечестней, осеняющее древо и неокопаное корение Рустей земли; убожим источник слез, омоемся рыдающе и плачюще, негли Господь и Бог рыдание и плач восприимет, и аще тело и душу ея прия и его съмереная сама изволила, нам может дати съвкупитися, притекаючи, яко достохвальную и доброкрасную молитву ея восприимем, многа бо есть и всечестна в Съдний День ходящи. Молю же вы, братие: не ленив будем в ночь и в днь молящесе к небесному и земьному Творцю, яко Дух пошлет Святой, несътяжание и съвкупление блаженной Еуфросинии, и нас избавит от сети вражия и спасет душа наша». (Служба св. Еуфрасини Полацкай па рук. XVI ст., апошня сціхіра — XII ст.; Саф. N 96, 129 адв. — 130).

Аўраамій і Яфрэм Смаленскія

АЎРААМІЙ (у міру Афанасій). З сям'і баярына смаленскага князя (бацькі Сімяон і Марыя). Нарадзіўся пасля 1146 г. Вучыўся ў манастырскай школе, заснаванай Раманам Расціславічам. Пасля смерці бацькоў прыняў пострыг у Селішчанскім манастыры (5 вёрст ад Смаленска). Узначальваў манастырскі скрыпторый. Пасля 30 год пражывання ў манастыры (пасля 1217 г.) пры еп. Ігнаціі прыняў святарскі сан. Быў духоўнікам. Прапаведаваў у Смаленскім манастыры Св.Крыжа; заснаваў там вучэльню. Напісаў 2 іконы (Страшны Суд і Нябесныя Мытарствы): эсхаталагічныя матывы. Зайздрасць святароў, багаслоўскі дыспут, абвінавачанні ў ерасі і «прароцтвах»; кананічная забарона, затачэнне. Пакаранне горада бяздожджам; малітва аб дажджы: «Услыши, Боже, и спаси, Владыко Вседержителю, молитвами святителя Твоего и всех иереев Твоих и всех людей Твоих, и отверни гнев свой от рабов Твоих, и помилуй град сей и всех людей Твоих, и прими милостиво воздыхание всех молящих Тебя со слезами, одожди и напои лице земли, человеков и животных возвесели; Господи, услыши и помилуй!» Вызваленне; манастыр пры царкве Рызпакладання. Памёр не пазней 1219 г. (50 год быў «у подзвігу»).

ЯФРЭМ — вучань і паслядоўнік Аўраамія. Месца і час нараджэння невядомыя. Наведваў вучэльню пры манастыры Св.Крыжа; прыняў там пострыг. Пад час заключэння Аўраамія ў Селішчы не быў побач з настаўнікам, хця і не выракся яго. Пасля скону Аўраамія быў інакам і настояцелем манастыра Рызпакладання. Напісаў жыццё Аўраамія (каля 1237 г.) і, магчыма, службу яму і ікону настаўніка.

У «Жыцці» шмат цытат, што сведчыць пра начытанасць аўтара, а таксама пра багацце і разнастайнасць манастырскай бібліятэкі. Акрамя айцоў Царквы (Сава Асвечаны, Іаан Залатавуст, Антоній Вялікі, Васілій Кесарыйскі, Яфрэм Сірын) вядомых зборнікаў («Златая Чепь» і інш.) былі і больш рэдкія крыніцы: блізкае да гнастыцызму «Аскетычнае слова» Стафана Фіванскага (або само «Павучэнне Сілуана?»), а таксама «Галубіная кніга» — астралагічны (? — Я.Галубінскі), «чарадзейскі» (? — Н.Рэдкаў) або гнастычны (?) твор, ці «Глыбінная Кніга» — касмаганічны твор багумілаў; у любым выпадку — апакрыфічны твор.

Літаратура, тэкст:

Кніга жыццй і хаджэнняў. Мн.: Маст. літ, 1994.

А.Мельников. Путь непечален. Исторические свидетельства о свято-сти Белой Руси. Мн.: Изд. БПЦ МП, 1992. С. 91–101.

Жыццё, філасофія і паэтыка твораў Кірыла Тураўскага

«Жыццё» Кірыла Тураўскага і яго творы — адзіная біяграфічная крыніца. Царкоўная і палітычная гісторыя Турава да XII ст.

1110–1113 г. — час нараджэння Кірыла (у 1148 не магло быць меней 35 год). Бацька — тураўскі намеснік турава-кіеўскага князя Святаполка II.

1123 г. — Яраслаў, якому служыў бацька Кірыла (?), асаджае Тураў і гіне пры аблозе; рэпрэсіі супраць яго прыхільнікаў; пакаранне смерцю або затачэнне ў манастыры бацькоў самога Кірыла (Нікольскі манастыр). Класічная візантыйская адукацыя: настаўнік — манах са свету княгіні Варвары; схедаграфія.

Да 1142 г. — замена еп. Сімяона Ігнаціем, які спрыяў Кірылу. Каля 1143 г. — іерэйская хіратонія. Ігуменства.

1146 г. — замена тураўскага епіскапа (Іакім), скон мітр. Міхаіла.

1147 г. — мітр. Клімент. Русафілы — грэкафілы (Кірыл). «Чыстка». Стоўпніцтва.

1154 г. — мітр. Канстанцін. «Чыстка» 1156–7 гг. Тураўскі еп. Георгій. Вызваленне Кірыла.

1159 г. — «кампраміс» Расціслава і Мсціслава. Мітр.Феодар (хірат.1161).

1161 г. — еп. хірат. Кірыла. Перапіска з Андрэем Багалюбскім палітыка-экзэгетычнага характару. Фядорац-«белы клубочок». 1169 г. — суд над Фядорцам. Храмабудаўніцтва. Прапаведніцтва.

1177 г. — скон мітр. Канстанцна II; мітр. Нікіфар. Адстаўка/ забарона Кірыла. Вялікая схіма. Барысаглебскі манастыр.

1184 г. — згад. еп. Лаўрэнцій Тураўскі. Пасланні Кірыла да ігум. Васілія; смерць Кірыла на пач. XIII ст.

Каля 70 твораў Кірыла (у асноўным малых жанраў). Многія не захаваліся (каментарыі на Пісанне, пасланні да Андрэя Багалюбскага, часткова пропаведзі). Жанры: «слова»-пропаведзь, павучэнне, пасланне, прытча, малітва, канон (8/9 спеваў; ірмос (зачын) і трапары; спевы суаднесены з старазапаветнай падзеяй: пераход праз Чырвонае мора, пропаведзь Майсея, дзякаванне Анны, праоцтва Авакума...).

Крытэрыі вызначэння аўтэнтычнасці (тэксталагічны? стылёвы? моўны? кадыкалагічны?) — толькі старажытная традыцыя! Псеўдаэпіграфы. Кірыл мог быць не толькі аўтарам, але і рэдактарам. Спіс твораў. Храналагізацыя: «Пра чын чарнарызца» (да Кліма?) — 1130–1148/1144–1147 гг.; 1155–1169 гг. — «Слово указание»; 1159–1177 гг. — дыдактычныя і эпідыктычныя пропаведзі; 1169 г. — «Канон на ўспение Ольги», «О хромце и слепце», «Слово на Собор 318», «О книжном почитании»; малітвы 1177–1190-я гг.; пасля 1184 г. — пасланні да Васілія.

1–37²: Эўхалагічны цыкл + «Стиси» + 3 каноны.

38–47: Пасхальны цыкл.

48–54: «Пяцідзесятны» цыкл.

55–58: Творы пра манаства.

59–67: Дыдактычныя творы.

Урыўкаваець ведаў аб філасофскіх поглядах Кірыла; іх пераймальніцкі характар, немагчымасць размежавання ад псеўдаі посткірылаўцаў.

Дагматыка ў рэчышчы праваслаўнага вучэння. Бог — уладар Сусвету, яго творца; беспачаткавы, нябачны, неапісальны, нязведны (пар. Клімент!), чалавекалюбны, даўгацерпны, незласлівы. Адзіны ў Тройцы на небе і зямлі ў час Хрышчэння. Filioque: «Параклит — Дух Мой и Отча» (45:3). ХРЫСТОС: рукі благаслаўляюць, ногі даруюць грахі (аксіяматыка). Дагаджае Сваім рабам, а тыя слугуюць Яму (феадалізм). Узяў на Сябе грахі свету. Не дзеля праведных, а грэшным на пакаянне. Прызнаны не іудзеямі, а

² Тут адзначаны нумары твораў, спіс якіх прыведзены ў выданні: А.А. Мельнікаў. Кірыл, епіскап Тураўскі. Мн.: Бел. навука, 1997. С. 82–87. Тэксты саміх гэтых твораў даюцца ў тым жа выданні, гл. стар. 252–452. — *заўв. рэд.*

язычнікамі (пар. Клімент!); Русь. Хрыстос і Антыхрыст (53:3). Багародзіца (хадатайка, ацалальніца свету); няшмат пра Яе.

ДЗІВЫ: Ражджаство: учалавечанне, каб зрабіць чалавека Богам («Аз бых Человек да Богом человека створю», 42:3).

Хрышчэнне — ачышчэнне ад грахоў.

Распяцце — ачышчэнне зямлі вадой, чалавека — Кроўю (40:5; аксіяматыка)

Уваскрэшэнне — уваскрэсіў мёртвых, адмяніў смерць. Пасха — адмена язычніцтва.

Сашэсце ў пекла — пра гэта ведала Багародзіца.

САТЭРЫЯЛОГІЯ, хрысціянскі гуманізм. Парадаксальнасць хрысціянства (работнікі 11 гадзіны — Русь).

ЧАС, МІЛЕНАРЫЗМ. Бог — творца часу. Цыклічнасць гісторыі. Прагрэс/рэгрэс. Сімвалічнасць часу («днесь, «ныне»), біблейскія анахранізмы. Закон і благадаць (44:4) — Эдэм і Рай. Стары Запавет — вобраз/сімвал (сімволіка Бібліі — у Старым Запавеце?), Новы — дзеі (55:1; аксіяматыка). Час існавання чалавечага роду — 7000 год, пакуль узновіцца чын ангелаў (50:3).

АНГЕЛЬСКІЯ СІЛЫ: Ангел-храніцель і губіцель (3:1). Ангельскія чыны (Ангелы-Архангелы-Сілы-Улады-Прастола-Гасподствы-Херувімы-Серафімы)

Не бачаць Бога. Малітва — агульнае для чалавека і ангела, роўніць іх

ЭСХАТАЛОГІЯ. Страшны Суд; асабістая адказнасць. Цемра, чэрвь, полымя. Плач. Душы да Страшнага Суда. Мытарствы (50:1). Другое Прышэсце (21:24).

СМЕРЦЬ — іспыт дзеяў; пасля яе — працяг бітвы ангелаў і д'яблаў.

ЧАЛАВЕК. Бог ведае тайны сэрцаў, любіць тых, хто на распуці/Прытча пра царскую трапезу (5:4). Прызначэнне чалавека — узнавіць ангельскі чын (50:3). Мэта жыцця — стаць «согласником» ангельскага ліку (3:1). Сын Бога праз Хрыста і раб грэху. Чалавек будзе як Бог (40:2). Праўда чалавека грахоўная («яко тина злосмрадна», 12:13). Шляхі паратунку ведае толькі Бог. Страх Божы — аснова дасканаласці (1:41). Перайманне Хрыста. Прырода службы чалавеку. Цела развіваецца 4 месяцы, душа — 5. Душа — падобнасць ангельская.

МАНАХ. Воін, манастыр — крэпасць. Пакора, адмаўленне сваёй волі. «Маральны кодэкс» (56:8, 57:7, 58:3–4).

ДАБРАЧЫННЕ. Пакаянне адмывае любы грэх. Спадзяванне. Малітва. Страх Божы «созидателен» (59:2). Ціхмянамудрасць, спо-

ведзь, пакаянне і інш. (59:5–6). Пакаянне і ціхмянасць вялікішыя за мудрасць (36:2, 61:3).

МУДРАСЦЬ, ВЕРА. Розум — перашкода, змуста (3:1), прыводзіць да самавольства. Розум — этычная катэгорыя: хто мае дасканалы розум — не можа грашыць (6:7); вера і розум перамагаюць грэх (64:2); розум дае Святы Дух, таму грэшнік не можа быць мудры (59:5). Мудрасць не ў чалавека, а ў Евангеллі; нішто ад свайго розуму (47:1); не «размышление», а паўтарэнне («мы не творцы слову», 45:2); абмежаванне індыўідуальнага мыслення. Розум, звернуты да зямнога, сапсаваў першапачатковую благадаць. Супрацьпастаўленне «ума» і «мысли» (1:41). **КНИГА** прасвятляе ўсе народы (54:1); дае дабрадзейства (59:1); дапамагае ўладарам (59:1); адганяе смутак, прыводзіць да ўратавання (64:1), разуменне кнігі толькі бязгрэшным чалавекам (64:1). **АДРАЧОНЫЯ КНИГИ** (65:1).

АМПЛИФИКАЦИЯ: «ужасаюся и трепещу» (9), «унылага и немощнаго и печальнаго» (10), «мое окааньство, мое беззаконие, мои бесчисленные грехи» (21), «хвалити и пети и прославити» (42:1), «велика и ветха скровища...» (38:1).

АЛЕГОРИЯ: «колесницу уготовах си, похотыми греха ўтворену, аки коня впрягох злую скверну и беззаконие, имиже несом по широкому пути стыднаго обычая» (35:6). «Днесь народи...» (38:1). «Слеп разумом, хром неверием, сух отчаянием, расслаблен еретическим учением» (42:1).

Прытча пра цара. У слове пра схіму: манастырская жыццё як пабудова сцяны (58:3). Пра кульгача і невідучага.

МЕТАФАРА. «Пригвозде страсе Твоем плоть мою» (1:1). «Меч ярости Господни» (5). «Да не буду яко риза молью изъядена или яко железо ржлю скончеваемо» (8). «Светилник угасший унынием и леностию» (10). «Пучина щедрот» (11). «Дни мои, яко сень, преидоша...» (!13). «Жало нечистоты» (13). «Душа моя яко земля безводна, не может приносить плода (26). «Яко голубь неразумием поучаюся, или яко вран неподобне зову» (40). «Якоже пленица златы растворены женьюгом...веселит ся зрящих на ня очи, но паче духовная нам красота — праздники святии, веселящих верных сердца и душа освящающих» (41:1).

ЭПІТЭТ-СІМВАЛ: «оставих яко ковчег доброе безмолвие, и соградих яко столп высокомысленныя глаголы» (28). Тропіка пахвалы (47:4–5).

УВАСАБЛЕННЕ: «сокрушите ему главу вражю, расторгните челюсти его» (24).

РЫТАРЫЧНЫЯ ПЫТАННІ, ЗВАРОТКІ: «Горе, грешная душе! часто каешися и всегда согрешаеши! почто не бежишь змие, еяже губительство веши? како не боишися скорпие, смертное жало имущи?» (35:2).

ТАЎТАЛОГІЯ: «солнечнаго солнца» (53:1).

САМАЎНІЖЭННЕ: «есмы нищи словом и мутни умом» (40:1), «груби сущи разумом, нищи словом» (47:6).

ІРОНІЯ: «Аще злато и сребро раздавал бых, или мед, любо си пиво» (43:2).

ЗАПАЗЫЧАННЕ, ЦЫТАТА, АЛЮЗІЯ: Феафілакт Балгарскі (38), Талковы Пасхальны канон (39), Залатавуст (40)... Нанізванне цытат — прамова Іосіфа (41:3). Мэта: «Не от своего сердца изношу словеса, в души бо грешней ни дело добро, ни слово полезно ражается, но творим повесть от святаго Евангелия» (44:1). Апокрыфы: Протаевангелле Якава, Евангелле Нікадзіма. «Прытча пра цара» — Варлаам і Іасаф.

ПАЭТЫЧНЫ СІНТАКСІС:

ПЕРЫЯД: «Днесь народи противу Иисусу...» (38:1).

РЫТМІЧНАСЦЬ: В Неделю по вечерни — поўнастю (3–4).

СІНТАКСІЧНЫ (БІБЛЕЙСКІ) ПАРАЛЕЛІЗМ: «Вся тварь работает и всяко дыхание хвалит Тя», «исцели болезни сердца моего и уврачуй струпы души моя» (26), «сердце чисто созижди во мне, / Боже, / и дух прав обнови во утробе моей» (34).

УМОЎНАСЦЬ ЧАСУ: «Поидем же ныне, братие, на гору Елеонскую умом, и узрим мысленно вся преславная створившаяся на ней» (45:2). «Идите ўбо видите преславная дела: солнечнаго солнца... Днесь...» (53:1).

БІБЛЕЙСКІ АНАХРАНІЗМ: Ацаленне раслабленага (Ін.5), уваскрэшанне Лазара (Ін.11); пар. 42.

УМОЎНАСЦЬ, «ЭТЫКЕТНАСЦЬ» ДЫЯЛОГАЎ: плач Марыі (41:1–2).

КАМПАЗІЦЫЯ: больш (59) або менш працяглы ўступ ва ўрачыстых пропаведзях (калі уступу няма — тэкст, найхутчэй, урыўкавы) і часам заключэнне; у дыдактычных «словах» уступу і заключэння можа не быць.

Літаратура, тэксты:

Еремін І.П. Літаратурнае наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. М.;Л. Т.11–13, 15. 1955–1958;

Мельников А. Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси. Мн.: Изд. БПЦ МП, 1992. С. 59–68.

[Мельнікаў А. Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. Мн.: Бел. навука, 1997.]

Агіяграфія

Візантыйская традыцыя IV ст. Біяс, мартырый: ідэальнае жыццё, ідэальны момант; на Русі дыхатамія парушана. Таўмаграфія³. Службовы характар: пасля кандака і ікаса 6 спеву канона — кароткае жыццё. Дакументальны характар: усведчыць святасць для кананізацыі. Мэта: сцвярджэнне хрысціянскага ідэалу («Ідэалізацыя — адзін из спосабоў эстэтычнага і нравственнага познання. Телескоп в астрономии: иные вещи надобно страшно преувеличить, чтобы вернее разглядеть» — В.Ключэўскі). Жыццё і ікона. Гнастычнае перайманне падзвіжнікам і агіёграфам. «Этыкетнасць» жыццёвых сітуацый: «біяграфічная гіпотэза» (Ключэўскі), топас. Кампазіцыйная парадыгма.

Адасобленасць жанру прыводзіць да з'яўлення спецыяльных зборнікаў. Пролагі, Мінеі-Чэці, патэрыкі.

Тураўская агіяграфія.

«Слово о Мартине мнисе». Мяркуючы па стылі, не пацярпела пазнейшых пераробак: аўтэнтчны твор XII ст. Дзве рэдакцыі, спіс XV ст. Аўтарства Кірыла Тураўскага? Кампазіцыйная незакончанасць: глава патэрыка? частка жыцця (Барыса і Глеба), бо Марцін не суб'ект, а аб'ект дзеяння? Дзеянне — 1160-я гг. Імёны тураўскіх епіскапаў: Сімяон, Ігнацій, Іакім, Георгій. Відзеж: «Чые вы дзеці/слугі? — Яраслава (аднаго з Яраславаў Георгіевічаў)».

«Жыццё Кірыла Тураўскага». Пач. XIII ст.: «агаране» заключнай малітвы. Ідэалізацыя; заключнае ўсхваленне: «вторый Златоуст, иже нам на Руси паче всех воссия». Стройнасць кампазіцыйнай будовы, стрыманае красамоўства заключнай малітвы.

Таўмаграф Лаўрэнція Тураўскага. Частка Кіева-Пячэрскага патэрыка, змянялася са зменай самога Патэрыка. Трапіла ў Патэрык не ў пачатковым аб'ёме: нічога пра епіскапства Лаўрэнція. Прычына: напісана ў кіеўскім Дзімітрыеўскім манастыры (тураўскае падвор'е), дзе падзвізаўся Лаўрэнцій пасля прабывання ў Пячорах; пасля адаптавана для ўнясення ў патэрык канкурыруючага манастыра. Іронія: толькі 30 са 180 могуць змагацца з д'яблам. Агульныя месцы, умоўныя лічбы, ідэалізацыя: «начат зело подвижно жити и о спасении своем велие тщание имети, по вся дни на большие труды простираяся, умерщвляя все страсти похотныя гладом воздержания и посекаяя тех мечем духовным, си есть гласом молитвы».

³ Аповеды пра цуды. — *заўв. рэд.*

Трафарэтныя метафары: духоўны меч, разжжэныя стрелы лукавага. Параўнанне манахаў з мерцвякамі: «кая полза мне есть с мертвыми братися».

Полацкая агіяграфія.

«Жыцце Еўфрасінні Полацкай». Кампазіцыя: уступ-нараджэнне-бацькі-пострыг-Сафійскі галбец («нача книги писати»)-Сяльцо-Градзіслава/Еўдакія, Звеніслава/Еўпраксія-Іаан (цуд)-Міхаіл/Адзігитрыя (хаджэнне?)-Кірынія/Агаф'я, Вольга/Яўфімія-Мануіл-КПль-Іерусалім-успенне-пахвала. Біяграфічныя гіпотэзы: дыялогі, маналогі. Маналог Еўфрасінні пры размове з Раманавай: два звароткі, рытарычнае пытанне, цытата, параўнанне, дзве пары супастаўленняў і вывад (тэзіс-антытэзіс-сінтэз) «Госпоже и мати!.. ангельскаго чина». Персанажы, якія не нясуць ідэйнай нагрузкі: Іаан, Раманава, Давід і Вячаслаў, Іерамія(?). Нічога пра крыж. Умоўныя лічбы. Фрагменты малітваў і павучанняў. Традыцыйныя метафары: ангельскі вобраз, статак славесных авец, духоўны меч. Перайманне Еўфрасінні-Ізмарагду (паход у манастыр ноччу, жаданне быць пахаванай у манастыры св.Савы). Цытаты (ВМЧ).

Больш 100 тэкстаў. 6 рэдакцый. Час напісання (да 1187), аўтарства.

«Семена епископа Тферьского наказанье». Нар. у 1220-я. Полацкі манастыр, 1260 г. — епіскап. 1263 г. — міжусобная вайна пасля забойства Міндаўга, яго пляменнік Таўцівіл забіты, Сімяон быў з ім у сваяцтве (?) — уцёкі ў Цвер (Полацкая епархія). Пры Яраславе Яраславічы — уласная кафедра. Памёр у 1289 г. «Мерило праведное» (канец XIII — пачатак XIV). Прататып логіі — выказванне Антысфена Афінскага. Аўтарства: напісана ў Полацку або ў Цверы палачанінам-сведкам размовы Сімяона з Канстанцінам Бязрукім. Беларускія дыялектызмы: улюбiти, пiскуп, тивун, волостель. Дзве рэдакцыі.

Смаленская агіяграфія.

«Жыцце Аўраамія Смаленскага». Лейтматыў: «есть душа пасущих приимати беды». Кульмінацыя — суд над Аўрааміем. Кампазіцыя: складаная малітва (Сімвол веры, абгрунтаванне напісання жыцця — грувацкая канструкцыя); бацькі Сімяон і Марыя, 12 дачок — біяграфічная гіпотэза. Звычайнае рэчышча: прымус да шлюбу, адмова, раздача багацця, адыход у манастыр-юродства (!), пострыг, святарскі сан, руплівасць, незадаволенасць браціі, спакушэнне д'яблам, абвінавачанне (ў любадзействе, вядзьмарстве, ерасі), суд, частковае апраўданне пасля хадайніцтва Лукі Прусіна, якому быў відзеж, выгнанне-пакаранне паклёпнікаў, ігуменства, скон. Пахва-

ла Аўраамію, малітвы да Багародзіцы і Хрыста, «хайрэтычная» канцоўка. Недасканаласць стылю: апавяданне перарываецца адступленнямі, шматлікімі паралелямі (жыцці святых), цытатамі, якія следуюць адна за другой: пасля апавядання аб вяртанні Аўраамія ў Селішчанскі манастыр ідуць развагі аб чалавечалюбстве Госпада, падмацаваныя дыдактычнымі цытатамі, аповед з жыцця св.Савы, адступленне аб цыры Анастасіі, аб жыцці Іаана Залатавуста (яно цытуецца неаднойчы). Прыводзяцца эпизоды з жыцця Аўраамія Затворніка, Антонія Вялікага (Сінайскі патэрык), Феадосія Пячэрскага, выпіскі з жыцця Барыса і Глеба, «Повести временных лет», «Златой Чепи», «Аскетычнага слова» Стэфана Фіванскага. Штучная ўскладненасць аўтарскай мовы, калі яна прыхоўвае недахоп фактычнага матэрыялу. Паралельныя сінанімічныя і антанімічныя канструкцыі, тым болей грувацкія, чым важнейшыя эпизоды. «Этыкетнасць», ідэалізацыя. Традыцыйная метафорыка за рэдкім выключэннем: «аки птица ят рукама», «жива пожерли», «аки прах от гумна». Спроба партрэта: іканаграфічны «Подлинник» («образ и подобие тако имеа...»). Час напісання — пасля 1237 г. Тры рэдакцыі: Асноўная, Пролагавая, Дзімітрыева.

«Аповесць пра Меркурыя Смаленскага». Жанр: жыццёмартырый? гераічная аповесць? хрысціянская легенда? казка/міф? Фактаграфічная аснова: нарадзіўся ў 1220-я; рымлянін (рыжанін?); кандацёр воінскай дружыны ў Смаленску. Аблога Смаленска 1237/9 г. Легендарна-хрысціянскія дэталі: запаленая свечка прад іконай Багародзіцы, цудоўны конь, відзеж Меркурыя панамару, прыгожы юнак/ангел? Элемент народнай легенды: глумлівая дзяўчына, што ішла па ваду. Кампазіцыя: трохчленная структура. Прадмова-Батый/плач Зямлі. Дыялогі: этыкетны (Меркурыя з Багародзіцай) і непасрэдны. Адсутнасць цытат. Аўтар — смальянін: веданне тапаграфіі: Пятроўскага Ста (Падолле), Доўгі мост (25 вёрст ад горада), Малогінская Брама. 80 спісаў, пяць рэдакцый XVI–XVIII стст.

ЖЫЦЦЕ ВІЛЕНСКИХ МУЧАНІКАЎ. Іаан-Антоній-Яўстафій/Круглец-Няжыла-Кумец. 1347 г. Альгерд-Аляксей: кампраміс са жрацамі. Неідэальныя паводзіны Іаана: рэальны штрых. Пакутніцтва Яўстафія. Месца напісання: Вільня-Візантыя (каля 1374)-Сербія-Масковія. Рэдакцыі: Мінеі, Ступенная кніга, Дзімітрыева, баландысты.

Аповед пра забойства АФАНАСІЯ ФІЛІПОВІЧА ў складзе «Дыярыуша».

Літаратура, тэксты:

Кніга жыцця і хаджэнняў. Мн.: Маст. Літ., 1994.

А.Мельников. Путь непечален. Исторические свидетельства о свято-сти Белой Руси. Мн., 1992.

Мітрапаліт Кіеўскі, Маскоўскі і Літоўскі Кіпрыян

Нарадзіўся каля 1330 г. у Тырнаве (Цамблак?). Жыў у КПлі і на Афоне. Кялейнік КПльскага патр.Філафея. У 1372/1373 гг. пасланы апакрысіярыем на Русь для прымірэння літоўскага (Альгерд) і цверскага князёў з мітр.Аляксіем: пасля таго як Альгерд зрабіў літоўскім мітрапалітам Рамана (з 1356 г. знаходзіўся пад кананічнай забаронай, але не пакінуў кафедры, памёр у 1362 г.), на што прэтэндаваў Аляксіі. 1374 г. — перанясенне мошчаў Віленскіх мучанікаў і іх кананізацыя. 2.12.1375 г. — хіратонія Кіпрыяна ў мітрапаліта «Кіеўскага, Рускага і Літоўскага» з умовай, што пасля смерці Аляксія (12.02.1378 г.) ён будзе прадстаяцелем аб'яднанай мітраполіі. Беспасяхова спрабаваў уступіць у свае правы на Маскоўскай Русі, знаходзіўся ў перапісцы з Сергіем Раданежскім і Феодарам Сіманаўскім: вядомы яго пасланні ад 3 і 23 чэрвеня і 18 кастрычніка аб яго выгнанні з Русі. Міхаіл Міцяй. У 1381 г. заняў Маскоўскую кафедру; царкоўна-дагматычная перапіска. 1382 г. — узяцце Масквы Тахтамышам; выгнанне Кіпрыяна Дзімітрыем Данскім у Літву, адтуль — у КПль. У 1389 г., пры в.кн. Васілю Дзімітрыевічы зноў на мітраполіі ў Маскве (цяжкасці пры падарожжы з КПля на Русь — у «Хаджэнні» Ігнація Смаляніна). Аўтар павучання да святароў, «Канона да Ісуса Хрыста і Багародзіцы», малітваў. Займаўся перакладамі. Быў ініцыятарам складання Троіцкага летапісу. Памёр 16 верасня 1406 г.

Асноўны твор — новая рэдакцыя «Жыцця мітрапаліта Пятра» (1-я рэдакцыя 1327 г., да якой Кіпрыян дадаў уступ і заключэнне, надаў пышную рытарычную афарбоўку); фактычна гэта «пахвала» Пятру, бо «неправедно» жыццё «таковага святителя» пакідаць «не украшэнным». Панегірычны стыль; публіцыстычны характар (Кіпрыян праводзіў паралель уласнага лёсу з лёсам Пятра, якому таксама прыходзілася супернічаць з іншымі кандыдатамі на мітраполію). Экспрэсіўна-эмацыянальны стыль.

Літаратура, тэксты:

А.Мельников. Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси. Мн., 1992. С.153–162.

Хаджэнні

Першапачаткова — апісанні падарожжа ў Святую Зямлю, пазней — усякае апісанне падарожжа. Не дзённік (слаба выяўлены асабісты пачатак), а хутчэй, «путеводитель». Найбольш ранняе «Жи-

тье и хожение Даниила, Руськыя земли игумена» чарнігаўскага манастыра (II пал. XI — пач. XIII ст.), які ў 1104–07 гг. на шляху з Русі прайшоў праз КПль, Эфес, Кіпр, 16 месяцаў жыў у Палестыне ў манастыры св. Савы. Біблейска-гістарычныя і тапаграфічныя апісанні Іерыхона, Віфлеема, Галілеі, Тыверыядскага возера, сустрэчы з Іерусалімскім каралём Балдуінам, бытавыя апавяданні (аб засадах «сарацнн») і інш. Больш 100 спісаў, пачынаючы з XV ст.

Магчыма, «слуга» св. Еўфрасінні Міхаіл таксама вёў дзённік («хаджэнне»?) сваіх падарожжаў (у спісе Жыцця XIV ст. помнік называецца «Житие и хожение»).

«Хаджэнне Ігнація Смаляніна ў Канстанцінопаль і Іерусалім»

Смаленскі дзяк. У 1389–1393 гг. удзельнічаў у паездцы мітр. Пімена ў КПль з мэтай захавання за ім мітрапалічага пасаду. Ігнацій вёў падарожныя нататкі па ўказанні смаленскага еп. Міхаіла, які выконваў наказ Пімена. У 1396 г. адпрасіўся на Афон, дзе і памёр (?) каля 1406 г. (?).

24 спісы «хаджэння» XV–XVIII стст. Дзве рэдакцыі: кароткая і поўная (летапісная), куды не ўключаны шэраг эпизодаў: аб дварцовым перавароце, «Пешном действе» і інш. Водгукі палітычных падзеяў на Русі (сутычкі між Піменам і Дзімітрыем Данскім, урачыстая сустрэча Пімена Алегам Разанскім) і ў Візантыі (дынастычная барацьба між Каляянам і Мануілам Палеалогамі, вяччанне на царства Мануіла II).

Апісанне «шляху ракою да мора» на 3-х стругах і насадзе, арышту генуэзскіх купцамі Пімена за даўгі ў Оваке (Азоў), апісанне шторма на Чорным моры. Апісанне святыняў, іпадрома з яго «стаўпамі» («змяны слуп»). Падрабязнасць: 40 вокнаў на барабане Сафійскага сабора.

Магчыма, Ігнацій Смалянін — гэта «Ігнацій архімандрыт», які па перадсмяротным благаслаўленні мітр. Кіпрыяна завяршаў працу над яго кнігамі, у тым ліку над Троіцкім летапісам (па звестках Тацішчава). Магчыма, займаўся іконапісам (Ігнація Грэка атаесамліваюць з Ігнаціем Смалянінам). Лічыўся аўтарам ананімнага «хаджэння» у Іерусалім (II пал. XV ст.), якое прымыкала да «хаджэння» Летапіснай рэдакцыі, «Аповесці аб Амураце», «Канона радостна пресвятой Богородице».

«Хождение Архимандрита Агрефенья» (смаленскага Багародзіцкага манастыра), які ў 1370-я гг. здзейсніў паломніцтва ў Іерусалім. Апісаў: шлях паломніцтва, сам Іерусалім з яго святынямі, Герфсіманію, Галілею, Віфлеем, Віфанію, лаўру св. Савы, Назарэт. З Іерусаліма накіраваўся ў Дамаск, бачыў гару Фавор. Апісанне

царкоўных служб. Выкарыстанне апакрыфічных сказанняў (пра Авімелеха, які праспаў 62 гады). Пры апісанні храмаў — інжынерны аспект (апавядае пра закладку храмаў на цыстэрнах). Два спісы XV і XVI стст.

З Хаджэннем Аграфенія цесна звязана (залежыць ад яго?) «Сказание о пути к Иерусалиму» нейкага Епіфанія, які праходзіў праз Полацк, Віцебск, Мінск, Слуцк, Друцк.

«Хаджэнне ў Святую зямлю Васілія Госця» (другая палова XV ст.) — купца-«госця» невядомага паходжання, які у 1465–1466 гг. здзяйсняў падарожжа праз Малую Азію, Палестыну, Егіпет. Пералік гарадоў з указаннем часовай працягласці шляху паміж імі («6 ден ходу», «14 ден ходу») і характэрных прыкмет, асабліва звязаных з біблейскімі персанажамі; назіранні аб планіроўцы гарадоў і іх абароне. Апісанне царкоўных служб.

«Хаджэнне Варсанофія», які двойчы (у 1456 і 1461–1462 гг.) падарожнічаў у Іерусалім праз Палестыну, Сірыю, Егіпет, Сінай; прычым шлях ад Каіра да Сінаю правёў у караване паломнікаў, які складаўся і з хрысціян, і з мусульман. Вядома ў адным спісе XVII ст. Біяграфічных звестак пра Варсанофія няма. «Хаджэнне» напісана традыцыйна; аўтар выяўляе назіральнасць у апісаннях помнікаў і святыняў Латокіі, Трыпалі, Дамаска, Бейрута, Каіра; пераказвае біблейскія легенды, вусныя паданні.

Літаратура, тэксты:

Данилов В.В. К характеристике «Хождения» игумена Даниила // ТОДРЛ. Т.10. 1954;

Кніга жыццй і хаджэнняў. Мн., 1994.

Грыгорый Цамблак

Арыстакрат з сям'і абалгараных грэкаў з Тырнава, пляменнік Кіпрыяна. Нар. каля 1365 г. Пострыг (калі?). КПль(?), Афон(?). Квялейнік патр. Яўфімія. У 1401 г. патр.Матфей пасылае Грыгорыя ў Малдавію, дзе да 1406 г. служыць прэсвітэрам, піша жыццё і службу Іаану Белгародскаму (першы твор старамалдаўскай літаратуры). Напісаў 16 «словаў»-пропаведзяў. У 1406 г. вызваны Кіпрыянам на Русь, на шляху даведаўся аб смерці Кіпрыяна, скіраваўся ў Сербію. У 1409 г. прыбыў у Кіеў пад час прабывання там мітр.Фоція — пераемніка Кіпрыяна. З нагоды 2- або 3-годдзя смерці піша «Слова пахвальнае мітрапаліту Кіпрыяну»: публіцыстыка-панегірычны твор.

Канфлікты Вітаўта з Фоціем, жаданне мець уласную мітраполію. У 1414 г. абранне Грыгорыя; яго адлучэнне ад Царквы ўсяленскім

патрыярхам Яўфіміем II. У гэты час Грыгорый піша «Слова пахвальнае патрыярху Яўфімію Тырнаўскаму», заканчвае цыкл з 23 пропаведзяў («Кніга Грыгорыя Цамблака»), некаторыя ўвайшлі у ВМЧ. 1416/1418 г. — перанос мітраполіі са спаленага Эдыгеем Кіева ў Вільню (Навагрудак). Удзел у дыскусіях Канстанцага сабору 1418 г. аб уніі. Памёр у 1419 г. (?) ад маравой язвы.

Усяго каля 40 твораў; атрыбуцыя некаторых аспрэчваецца. Жыцці, гімнаграфія (службы Іаану Новаму, Стэфану Дачанскаму, Параскеве Епівацкай, магчыма Кіпрыяну і інш.), цыкл мінейных і трыодных пропаведзяў, пахвальныя словы Кіпрыяну і Яўфімію.

Стыль: «пляценне славес», экзальтаванасць; «літаратурны ісіхазм».

ДРУГІ ПАЎДНЁВАСЛАВЯНСКІ УПЛЫЎ: адмаўленне будзённай лексікі, ужыванне грэчаскіх словаў, рытарычных і кампазіцыйных клішэ, традыцыйных мастацкіх тропаў.

«ПЛЯЦЕННЕ СЛАВЕС»: уплыў на яго антычнай тропікі:

- антытэтон (з'яднанне 2-х выказванняў супрацьлеглага зместу);
- ізакалон (сіметрыя 2-х выказванняў, роўная колькасць складоў);
- парысон (2 выказванні маюць падобную канструкцыю);
- гамеатэлеўтон (маюць аднолькавае заканчэнне);
- парыхсіс (словы, што гучаць аднолькава);
- паранамасія (розныя формы аднаго кораня) і інш.

«Пляценне славес» паўтарала асноўныя тыпалагічныя рысы сярэднявечных «высокіх» жанраў. Ужыванне сінонімаў і сінанімічных спалучэнняў («страх и трепет», «нетленный и вечный», «не престашен душею, не боязнию изменився»); страта канкрэтнага значэння слова, абстрагаванне, экспрэсіўнасць: «убийством дыхающее стремление ўтоляет» (затуманьванне сэнсу выказвання). Кантэкстуальная сінанімія: «человеческий язык утерпает, содрогание объемлет кости». Неалагізмы грэчаскага ўзору: «подвигоположник», «благодарение», «бременосный». Таўталагія: «казни казнию», «тайник таинств». «Извятие словес»: гульня словамі: аднакаранёвасць, антытэза: «Припадааху к ногам, очесными сия омакая тучами, устны и прилагающе и лица, руку целовающе, пастыре нарицааху и учителя, отца чядолюбивап и того разлучением душа разделяяху; жены овья ўбо своа пред ним пометааху отрочята, овья же и близ бывше руце сподоблеахуся, инья одежды, и той яко некоторой от рук святаго прилагающеся, топллыми тя напааху слъзами; другыя от веры траву вьстръзааху... другыя же воплем горкых слез последнее издалече благословение призывааху и прощение прошааху...» (Пахвальнае слова Яўфімію Тырнаўскаму). Рытарычныя воклічы, пытанні, цытаты; перыяды: Слова аб Іудзе (Пе-

лешенко. «Розвиток...», с.119). Антытэза: «Взыди ты на колесници огнене ко Мне — да Аз к тебе сниду... ты яко в трусе на небо — Аз же яко в тишине на землю, ты горе яко да снидеши — Аз же долу яко да взыду». Ампліфікацыя абстрагуючых параўнанняў: «Темже и многы ереси от сих произыдоша, яже вьсе древнеа вторый сый Законодавец укпрезнив, якоже некия богописанныя скрыжали, с высоты ўмныя горы съшед и рукама нося, имиже и трудися, Црѣкви предость скровище вьистинну небесное, вьсенова, вьсечестна, Еваггелиу сьгласна, непоколебима в крепости догматом, яко жива вода благочьстивым душам, яко нож еретичьским языком, яко огонь тех лицом...»

Спецыфіка кампазіцыі: часта няма рытарычнага ўступу і заключэння (Пелешенко. «Розвиток», с. 117); «Слово в неделю Цветную»: «Паки (! пар. Кірыл Тураўскі) Спас в Иерусалим восходит, и паки чюдеса, паки вьскресения уверение, паки мертвии встают, но не якоже вдовыя сына воскреси, тако и Лазаря оного бо абие ўмерша и из града износима от одра воздвиже, сего же четверодневна и смердяща из гроба возва словом...»

Літаратура, тэксты:

Ю.В.Пелешенко. Розвиток украінської ораторської та агіографічної прози к. XIV — п.XVI ст. К., 1990.

Беларускае летапісанне

Трансплантацыя жанру; адрозненне візантыйскіх хронік і старарускіх летапісаў: у Візантыі храналогія па царстваваннях, на Русі — па гадах «ад стварэння свету»; «пустыя» гады — асаблівасць рускіх летапісаў (нічога не здарылася, але ж год прайшоў!). Летапісы — кампіляцыі, значыць, іх нельга вылучыць у літаратурны жанр, у адрозненне ад больш літаратурна цэласных хронік. Эры — Антыяхійская 1.9.5969 (5515, 5507); Клімента Александрыйскага 5472, 5624; Яўсевія Кесарыйскага 5199, Александрыйская 29.8.5493 і інш. На Русі — Балгарская 5504, I Візантыйская 1.9.5509, II Візантыйская 1.3.5508.

Прычыны кампілятыўнасці летапісаў: храніст звяртаўся да старажытных крыніц, не мог непасрэдна працягваць летапіс папярэдніка з-за іншых палітычных тэндэнцый. Тэксты дагавораў, народныя паданні, водгукі дагматычных спрэчак. Хутчэй, палітычны трактат, чым літаратурнае сачыненне. Закон Грэшэма ў дачыненні да гісторыі: дрэнныя факты выцясняюць добрыя.

Два тыпы апавядання: паведамленне (пагадовае) і апісанне падзей. Эпічная легенда. Літаратурны этыкет летапісаў. Іерархічная

паслядоўнасць апісання падзей — у агульнафіласофскім рэчышчы паняццяў прагрэсу-рэгрэсу.

Як жанр (а не ў выглядзе гістарычных нататак) летапісанне ўзнікла пры Яраславе Мудрым (1019–1054). 1060–70 гг. — дзейнасць Нікана. 1113 г. — Нестарава (?) «Повесть временных лет»; недатаваная частка; дакладныя ўказанні з 852 г.; рэдакцыя 1117 г. Сільвестра (Лаўрэнцьеўскі), 1118 г. — пры кн. Мсціславе Ўладзіміравічы (Іпацьеўскі). Кампіляцыя; крыніцы — хроніка Амартала, Панонскія жыцці, Біблія. Гістарычная і легендарная традыцыі. Полацкія князі Рагвалод, Ізяслаў, Брачыслаў, Усяслаў. Наўі ў Полацку.

Кіеўскі летапіс (1118–1200). Звесткі аб Полацку (1159 г. — паўстанне палачан супраць Расціслава Глебавіча).

Галіцка-Валынскі летапіс (1201–1292) у складзе Іпацьеўскага, дзе змешчаны пасля Кіеўскага. Прагматычнае выкладанне падзей, храналагічная паслядоўнасць. Галіцкі летапіс большай часткай «бесчисленные рати и великая труды и частые войны и многия крамолы и частые востания и многие мятежи». Данііл Раманавіч Галіцкі (1201–1264; з 1254 г. — кароль). Аб Міндаўгу, Войшалку.

Пачатак беларускага летапісання — эпоха феадальнай раздробленасці. Полацкі летапіс (не захаваўся, але ў Іпацьеўскім ёсць полацкія звесткі XII ст., «Летописец Еропкина», згаданы Тацішчавым). Напэўна, Тураўскі летапіс сярэдзіны XII ст.

Смаленскі летапіс XIV–XV стст. — ва ўрыўках у рускіх і беларускіх летапісных зводах XV–XVI ст. Напр.: «преставися князь <св., †1407> Юрьи Святославичь Смоленский не в своей отчине, но на чужой стороне, в изгнании, в Рязанской земле в пустыни, а своего княжения лишен, и своей княгини и своих детей»; аўтар — прыхільнік смаленскай дынастыі; адстойвае ідэю палітычнай самастойнасці княства, адмоўна ацэньвае прыяднанне Смаленска да ВКЛ, асуджае экспансію Альгерда і Вітаўта.

«Летапісец вялікіх князёў літоўскіх». З часу смерці Гедыміна (†1341) да канца XIV ст., Аповесць аб Падоллі (з XIV да 1430-х гг.). Дынастычная барацьба пасля смерці Альгерда Гедымінавіча паміж братам Кейстутам і сынам Ягайлам. Кейстут палоніць Ягайлу, але адпускае; працяг вайны; ковы Ягайлы (запрашае Кейстута і Вітаўта ў Вільню на перагаворы), уцёкі Вітаўта ў Прусію. Апавяданне пра шлюб і караначыю Ягайлы (1386), пра выступленне супраць Літвы Святаслава Смаленскага. Вітаўт (в.кн. з 1392) выступае супраць удзельных князёў Карыбута (Навагрудак) і Свідрыгайлы (Віцебск). Бітва пад Мсціславам са смалянамі ў 1386 г. Шлюб Вітаўта з Сафіяй

(дачкой Васіля Дзімітрыевіча Маскоўскага). Аповесць аб Падоллі — дэкларацыя правоў на гэтыя землі ВКЛ супраць агрэсіі Польшчы.

Фрагментарнасць, незавершанасць. Самы ранні летапісны помнік на старабеларускай мове: другая частка напісана ў канцы 1420-х—пачатку 1430-х гг.

Летапіс Аўраамкі. Летапісны зборнік, напісаны ў 1495 г. «во граде Смоленце, при державе великого князя Александра, повелением Божиим и повелением господина владыки епископа Смоленского Иосифа рукою многогрешного раба Божия Авраамка». Мае тры раздзелы: I — летапісны звод, верагодна наўгародскага паходжання, які складаецца з хранографа і летапісу «Начало Рустии земли»; II — летапіс з 945 г. па 988 г., падобны на рэдакцыю «Софийского Временника», III — пачынаецца пералікам рускіх князёў да в.кн. Васіля Васільевіча. Заканчваецца беларуска-літоўскім летапісцам. Характэрныя апавяданні тыпу воінскай аповесці: «О Дмитрове и о Переяславле, о Кашине, о Торжке, о Любутъске, о различных градах и пленении их», «О побоищи на Овожи <Вожи> князю с Тотары» («По сих приспе вечер и заиде солнце и смеркнеся свет и насти носць и бысть тма, и не льзе бяше гнатися за ними <татарамі на чале з Багічом> за Оку реку, и наўтриа бысть мъгла велика велми, а татарове такы побегоша еще с вечера, всю ношь бежаша. Князь же Дмитрий назавтрее перед обедом поиде за ними следом их, и позьнаша их убежьще далече, обретоша в поли двори их повержены и шатры и вежи их, и алачюги и телегы их, а в них товар бесчислен, все пометано, а самех не обретоша, бяху бо побежали ко орде»), «О побоищи Мамаея» («и совокупився с всеми князьями Русскими и с всеми силами, поиде к Москве противу их обоза, хотя боронити своя вотчины, и прежде на Коломну, и собра вой 100 тысящ и 50 тысящ, опричь рати княжей и воевод местных; и от началу миру не бывала такова сила Русских князей, якоже при семь князя бяше», «Олег же князь, отступник наш, приединився к зловерьному и поганому Мамаю и к нечестивому Ягайлу, нача выход ему давати и силу свою к нему посылати на князя Дмитрея...Князь же ўведав лесь лукавого Олега, нового Иуду предателя, на своего владыку бесится...», «Слышав же Ягайло Ольгердович и вся сила Литовская, яко князю великому Дмитрию бой был с татары и князь великий одоле, а Мамай посрамлен побежа, без всякого пождания, Литва с Ягайлом побегоша назад со мноюю скоростию, никым же гонима, не видиша бо тогда князя великого, ни рати его, ни оружиа его, токмо имени его Литва бояхутся и трепетаху, а не яко при нынешних временах Литва над ними игры творять и поругаются»).

Віленскі 1495 г., Увараўскі XV ст., Нікіфараўскі XV ст., Супрасльскі 1519 г., Акадэмічны XVI ст., Красінскіх XVI ст., Рачынскіх каля 1580 г., Патрыяршы пач. XVII ст., Румянцаўскі канца XVII ст., Еўраінскі 1690 г. і інш. спісы.

Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г. У рук. XV–XVI стст. Першы летапісны звод. Спачатку выбарка з рускіх летапісаў ад Рурыка да Яраслава Мудрага. У аснове розныя рускія летапісы, Паліхрон Фоція. Смаленская хроніка (1430–1436): аб сарванай палякамі каранацыі Вітаўта (памёр у 1430 г.), дынастычнай барацьбе пасля яго смерці паміж Свідрыгайлам Альгердавічам (адрокся ад каталіцтва і прыняў праслаўе) і Сігізмундам Кейстутавічам, пры якім у 1436 г. на Літве ўстаноўлена інквізіцыя, а праслаўным было забаронена будаваць і рамантаваць храмы (мітрапаліт Кіеўскі і усяе Русі Герасім, спалены ў 1435 г. Свідрыгайлам за здраду: будучы ўніятам, па даручэнні Сігізмунда зносіўся з Рымскім папам па пытанні падпарадкавання Праслаўнай царквы католікам); аўтар — нехта з акружэння Герасіма. Апавяданне пра паўстанне «чорных людзей» супраць смаленскага пралітоўскага ваяводы Андрэя Саковіча, выгнанне яго і выбранне ваяводам Андрэя Дарагабужскага. Рытарычная пахвала Вітаўту; «якож бы моцно кому испытати высота небесная и глубина морская, тож бы моцно исповедати силу и храбрость того славного господаря» — пры двары Вітаўта да яго каранацыі ў 1430 г.

«Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага». I-ая пал. XVI ст. Палітычная легенда — Палемон/Нерон I ст. Заканчваецца заснаваннем Вільні Гедымінаам. Крыніца: Іпацьеўскі летапіс. Фактычныя памылкі: полацкія князі паходзяць ад літоўскіх, многія не згадваюцца (Міндоўг), ад Нерона да Батэя — 3 пакаленні князёў. Паданні пра бітвы з татарамі, паходы на Украіну, язычніцкія абрады. Кіеўскае княства не згадваецца; гісторыя ВКЛ — толькі гісторыя Літвы (пры двары Гаштольдаў або Гальшанскіх). У II (1540-я гг.) і III рэдакцыях дапаўненні: аб апошнім з Ягелонаў Сігізмундзе Аўгусте і Барбары Радзівіл (1545–1548).

Хроніка Быхаўца. Копія 1846 г. (Т. Нарбут). Палемон/Атыла V ст. Галіцка-Валынскі летапіс, Бел.-літ. летапіс 1446 г. (акрамя пахвалы Вітаўту), вусная інфармацыя. Арыгінальная частка: пра распаўсюджанне ў Літве каталіцтва, гісторыя літоўскіх княскіх родаў (Гаштольды, Слуцкія), аб забойстве Сігізмунда 1440 г. (Скабейка, падасланы Чартарыйскімі, «ухопил вилы в комине, что огонь поправуют, и теми вилами вдарил его в тот час, как Божье тело подносил каплан, и кров скочыла з головы на стену, которая ж и доднесь ест на стене в ложницы его»). Ваенна-патрыятычная тэма-

тыка; пафас ВКЛ «ад мора да мора». Паходы Альгерда на Маскву 1368 г., 1370 г.; агонь і шабля ад Дзімітрыя Іванавіча, крэмень ад Альгерда; «на Великдень поцалую его красным яйцом через шыт сулицою». Апалагічнае скажэнне гістарычнай праўды: пад Грунвальдам «войска ляцкіе нічога ім <літоўцам> не памагали, толькі на то смотрели». З сярэдзіны XV ст. — пагадовыя запісы. Забойства вял. кн. Сігізмунда. Супрацьпастаўленне літоўскай знаці польскай. Гісторыя Слуцка і Навагрудка. Паўднёвабеларускі дыялект.

Магілёўская хроніка Т.Сурты і Ю.Трубніцкага. Падзеі 1526–1746 гг. Крыніцы: Ц.Бароній, А.Гваньіні, М.Стрыйкоўскі, Кіеўскі Сінопсіс. Вершаваны пасквіль на прымаса М.Радзьяёўскага; алегарычная сатыра «Карнавал замежны ў Польшчы». Заснавана на вусных апавяданнях і ўспамінах. Асноўны змест — гісторыя Магілёва (шведы, прадажнасць уладароў, Магілёў — «магіла лёсаў сваіх жыхароў»; вобразы Пятра I, Карла XII, Меньшыкава, Мазепы). Апавяданне пра спаленне на кастры ў Быхаве 10 чарадзеяў у 1688 г., К.Лышчынскага ў Варшаве ў 1696 г.; звесткі, што ў Германіі немец-багахульнік ператварыўся ў сабаку, другі — у свінню. Бунт магіляўчан 1610 г. Праправаслаўныя настроі; уніяты — «нетапыры», якія «ваявалі супраць святой ісціны і догматаў праваслаўнай веры».

Летапіс Панцырнага і Аверкі. 3 часткі; I-ы аўтар — Міхаіл Панцырны, II-і — Гаўрыіл Аверка, III-і — Стэфан Аверка (1768). 3 апавядання пра заснаванне Віцебска кн.Вольгай: «Roku 974. Zbiwszy Olha iacwingow i piczungow u, przeprowiwszy sie przez rzeke Dzwina zapocowawszy z wojskiem, u upodobawszy gure, zalozyła zamek drewniany, nazwała od rzeki Widiby Wittebskiem, wmurowaia cerciku w Wysznim zamku swientego Michała, a w Niżnim Zwiastowania. Dwa roku mieszkawszy odiechała do Kiowa». На першых 5 лістах — урыўкавыя і выпадковыя запісы пра падзеі X–XVII стст. у Кіеўскай Русі, ВКЛ, Масковіі, Польшчы, Венгрыі... Затым — выключна аб Віцебску 1562–1708 гг., асабліва пра пач. XVIII ст. (Паўночная вайна). Частка Г.Аверкі — Віцебск з 1601 г. па 1757 г. у самай кароткай форме (1–2 радкі на год). Частка С.Аверкі — з 2 раздзелаў: у 1-ым — выпісы з Длугаша, Мяхоўскага, Кромера аб гісторыі Польшчы, у 2-ім — «Tu nizey wyrazone insze rzeczy. Pisane wyrazaiou sie tu ymiona u nazwiska osob tych, ktorych pierwszy raz do nadaney miastu Witebskiemu magdeburij obierano, do rady, w roku 1597, marca 17 dnia» — спіс віцебскіх войтаў, ландвойтаў, бурмістраў, райцаў і лаўнікаў, віцебскіх ваявод і іх жонак, а на л.36 — запіс аб тым,

колькі вінен быў Віцебск базыльянам і прыватным асобам і пра аплату гэтых даўгоў, а на заключэнне — даты смерці відных гараджан.

Літаратура, тэксты:

Приселков И.Д. История русского летописания XI–XV вв. Л. 1940; Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.;Л. 1947;

Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мн. 1969. [Беларускія летапісы і хронікі. Мн., 1997].

Літаратура адраджэння і рэфармацыі

Палітыка: Этапная падзея ў рэвалюцыі палітыкі і культуры — асабістая ўнія сына Альгерда (памёр у 1377 г.) вял.кн. і польскага караля Ягайлы 1386 г. (шлюб з Ядвігай); у 1387 г. Ягайла кляўся ў тым, што ён «рашыўся, даў абет і клятву заклікаць, прыхіліць і нават прымусяць да падпарадкавання Рымскай Царкве ўсіх літоўцаў абодвух палюў і звання і маёмасці, да якой бы веры або секты яны не належалі»; забарона шлюбу каталікоў з рускімі (якіх было 9/10); 1400 г. — праваслаўныя пазбаўлены права мець гербы, шляхецтва і чыноўнай службы, толькі «калі хто з дваран або знакамітых рускіх асобаў прыме каталіцтва, то можа карыстацца тымі ж правамі, якімі карысталіся знатныя роды» (Ягайла, 1413 г.); за вернасць інтарэсам Рыма Ягайла быў узведзены папам у сан галоўнага вікарыя. Вітаўт (1392–1430). Сігізмунд Кейстутавіч, перамогшы ў дынастычнай барацьбе Свідрыгайлу (перайшоўшага з каталіцтва ў праваслаўе), у 1436 г. запрасіў дамініканцаў з інквізіцыяй, садзейнічаў прыняццю Фларэнцыйскай уніі 1439 і у 1440 г. быў забіты Чартарыйскімі. Экспансія каталіцтва, палегчаная безладдзем у самой Праваслаўнай Царкве: пры Грыгорыі Цамблаку Літоўская мітраполія аддзяляецца ад Маскоўскай, а пасля яго смерці пры мітр.Фоціі зноў аб'ядноўваюцца; прымушавасць лацінства (пасольская прамова Івана III да в.кн.Аляксандра Казіміравіча: «А с нами приказал к нам князь великий, что никого не нудит к римскому закону: и он се ли не нудит к римскому закону? К дочери к нашей посылает да и ко князем и к панам руским и ко всей Руси, чтобы приступили к римскому закону. А ныне нову силу учинил Руси, чего напред того при его отцы и при его предках не бывало: колько велел поставляти божниц римского закону в Руских городех, в Полоцку и в иных местех, да жоны от мужов и детей от отцов с животы отнимаючи, силою окрещают в римский закон: ино он-то не нудит ли Руси к римскому закону?» — 1500). Набліжэнне літоўскага баярства да польскай

шляхты; прывілеі — у «Судзебніку» Казіміра, Статуце 1529, 1566, 1588 гг.; паступовы шлях да анархіі; ініцыятыва, грамадская актыўнасць. Цэнтралізацыя дзяржавы (Літоўская імперыя). Развіццё гарадоў. Магдэбургіі: Брэст (1390), Гродна (1391), Слуцк (1441), Полацк (1498), Мінск (1499), Навагрудак (1511). 20-30 асноўных рамёстваў. Цэхі; у тым ліку — брацтвы: імкненне зрабіць цэхам Царкву; Макарый (пам. 1499); школы пры брацтвах (пры Віленскім 1584 г.), друкарні; далейшая роля брацтваў як абаронцаў праваслаўя. Гандлёвы капітал: банкір Абрам Езафовіч (пам. 1519), земскі падскарбій. Авантурызм: кн. Міхаіл Глінскі (1470–1534): вучоба ў Германіі і Італіі, рыцар «муж непамернае вопытнасці і рэдкай доблесці» (Герберштэйн) пры Максіміліяне, любімец Аляксандра, перамога 1506 г. пад Клецкам над татарамі, маршалак дворны, пасля мецяжу ўцёкі ў Расію.

Культура: Тыпова славянаруская рыса: шукаць святла з Захаду. Лацінскі ўплыў. Галоўнае адрозненне не ў дагматыцы, а ў свядомасці: благадаць і інтэлект, харызма і ratio. Умоўнасць тэрміна «Адраджэнне», гуманізм; немагчымасць «Предвозрождения»: цэлы комплекс ідэйна-эстэтычных атрыбутаў sine qua non (па гэтаму прапанаваны О.Фішман «метод типологических сходжений», з якога выцякае магчымасць Адраджэння ў Кітаі, Індыі і г.д. заганны). Нягледзячы на празрыстасць, Адраджэнне поўнае супярэчнасцяў і парадоксаў: забыццё і прыпыненне развіцця ўласнай культуры (Царква — абаронніца праваслаўнай культуры); немагчымасць спалучэння антыкі і хрысціянства: вонкавасць засваення антычнай (а далучнай — эліністычнай⁴) спадчыны, паўтарэнне яе — не развіццё!; не было ўласных каранёў: з'ява моды, а не культуры; «адраджала» чужую і чужую культуру; не дэмакратызацыя, а прафанацыя; двойное адлюстраванне: засвойвала не італьянскі гуманізм і нямецкую Рэфармацыю, а іх польскі варыянт; пераймаль-

---

⁴ ЭЛІНІЗМ: 1) усходнія рэлігіі (Сірыя, Персія), іх уплыў і падобнасць на хрысціянства; 2) заняпад дакладных навук, містыцызм; 3) рэзкае раздзяленне паміж душой і целам; 4) між Богам і чалавекам; 5) удакладненне паняцця аб Бажстве шляхам адмаўлення і ўзвышэння; 6) паняцце аб свеце як цямніцы духу; 7) для духу сувязь з плоцю зневажальна; 8) паратунак — у захаванні да вечнага жыцця; 9) у аддаленні ад свету і плоці; 10) у пастаянным вяртанні да Бога; 11) паратунак і Збаўцель ужо існуюць; 12) усе ратавальныя сродкі далучаны да свядомасці, але не абмяжоўваюцца ёй (А.Гарнак). Іншымі словамі: 1) скасаванне межаў паміж элінамі і варварамі (=КАСМАПАЛІТЫЗМ); 2) замест усеагульнага дабрабыту, забяспечанага дзяржавай — ІНДЫВІДУАЛІЗМ; 3) філасофія робіцца настаўніцай жыццёвага дабрабыту — РЭАЛІЗМ; 4) рэлігійны сінкрэтызм, адпаведна — МОНАТЭІЗМ.

насць, эпігонства, элітарнасць (лацінамоўе, мецэнацтва; калі ў эпоху Сярэднявечча літаратар мог быць незразумелы, у эпоху Адраджэння ён не мог быць зразумелы, бо не імкнуўся да таго). Толькі частка культуры (большая, бліскачая, але не лепшая; гэта бляск біжутэрыі). Адукаванасць напалам з шарлатанствам, пагона за знешняй эрудыцыяй (не мудрасцю!); экстрэнсіўны шлях замест інтэнсіўнага (напр., чытанне: замест паглыблення ў адну кнігу — колькаснае начотніцтва). Трывіум (граматыка-рыторыка-дыялектыка), квадывіум (матэматыка, геаметрыя, астраномія, музыка). Веды па гісторыі, геаграфіі, філасофіі, праву, філалогіі, медыцыне, прыродазнаўству, тэхніцы. Ян Філіповіч з Вільні, Юрый Тальятовіч з Эйшышак, Вацлаў Чырка з Ваўкавыска — дактары права, Марцін з Душнік, Ян Сільвій Аматус з Сіцыліі — дактары навук «вызваленых» і медыцыны — у Вільні.

Антыклерыкальныя настроі, секулярызацыя мыслення. Сабор Макарыя супраць «блуда и распущенства» кліра. Руская «Рэфармацыя» — ерасі: стрыгольнікі (супраць царкоўнай арганізацыі, адмаўляюць уваскрэшанне; несцяжанне; аналаг багумілаў, абагаўленне неба), жыдоўствуючыя (антытрынітарызм, супраць таемств, манаства, ікон, у 7000 г. ад Н.Х. — Другое Прышэсце), Феадосій Касы (у Літве з 1554) — антытрынітарызм з арыянскай афарбоўкай, «несотворенность бытия»; ісіхазм. Заходняя Рэфармацыя: 95 тэзісаў Лютэра (1517); хрыстацэнтрычны паўлінізм у 67 тэзісах Цвінглі (1523); хрысціянскі гуманізм Кальвіна («Настаўленні ў хрысціянскай веры» 1536).

Літаратура: амбівалентнасць, секулярнасць, белетрыстычнасць (новыя жанры паэзіі, драмы, публіцыстыкі, мемуарнай л-ры). Развіццё аўтарскага пачатку. Пераймальніцкі характар (імітацыя). Нацыянальна-вызваленчы характар («граждане мира»). Папера і друкаваная кніга: таннасць, непадцэнзурнасць: прафанацыя, дэградацыя л-ры як мастацтва СЛОВА. Мецэнацтва (в.кн.Аляксандр, Эразм Вітэлій, Сігізмунд I і Бона, нясвіжскія Радзівілы, Багдан Онькаў, Якуб Бабіч) — спецыфіка сацыяльнага заказу. Фіяска дзейнасці Францыска Скарыны і Івана Фёдарова.

Перакладная літаратура. Задача гісторыі літаратуры — зведаць свядомасць сярэднявечнага чалавека; перакладная літаратура — частка культуры. Цесная сувязь з арыгінальнай, адзіная мастацкая сістэма. Перакладаліся творы тыпалагічна блізкія па ідэйна-эстэтычным узроўні, але адсутныя ў мясцовай літаратуры. Працяг літаратурнай гісторыі перакладных твораў — новыя іх рэдакцыі. Беларускамоўная перакладная літаратура — з XV ст. З II пал. XVI ст.

перавага перакладной л-ры свецкага і пазнавальнага характару. Паўднёвы (балгары, сербы) і заходні (чэхі, палякі) напрамкі.

Моўная адаптацыя і пераклад.

Трансплантацыя і імітацыя — праблема атрыбуцыі літаратуры.

Царкоўная літаратура. Старажытны перыяд. Грэка-візантыйскае паходжанне праз пасрэдніцтва Балгарыі; з X ст. — самастойныя пераклады. Богаслужбовая л-ра; БІБЛІЯ (апракас поўны і кароткі, тэтр Евангелле, Апостал; Парэміянік, Паляя — талковая і гістарычная); Кірыл і Мяфодзій. АПОКРЫФЫ: «Кніга Варуха», «Хождение Богородицы по мукам», «Хождение Агапия в рай», «Хождение апостола Андрея», «Слово о древе крестном», «Откровение Мефодия Патарского», Евангеллі Фамы (= Евангелле дзяцінства), Нікадзіма, Якава, «Сказание о Соломоне и Китоврасе»; ЭСХАТАЛАГІЧНЫЯ АПОКРЫФЫ: «Книга Еноха», жыцця прарокаў Іераміі, Ілы, сказанні прарока Данііла, Афрадзіціяна, Параліпаменан Іераміі. АГІЯГРАФІЯ: Мінеі (Чэцці — Супрасльскі XI ст. і Успенскі XII ст. рук.), Пролагі (Сінаксары), Патэрыкі (Егіпецкі і Сінайскі); жыцці Савы Асвечанага, Васілія Новага, Антонія Вялікага, Яўстафія Плакіды (хрысціянскі раман). ПАТРЫСТЫКА: Іаан Залатавуст (348–407); «Златоуст», «Златоструй», «Маргарит». Яфрэм Сірын, Іаан Дамаскін, Васілій Вялікі, Грыгорый Назіянзін, Грыгорый Ніскі, Аўгусцін. АПОВЕСЦЬ ПРА ВАРЛААМА І ІАСАФА (жыццё); друк. 1637 г., Куцейна; «Беседа трех святителей».

Літаратура XV–XVII стст. Скарынаўская БІБЛІЯ — высокі стыль старабеларускай мовы; Брэсцкая («Радзівілаўская») польскамоўная (1563); С.Буднага польскамоўная (1572), беларускамоўны рук. пераклад Ветхага Запавету з польскага выдання Я.Вуйка (XVII ст), Евангелле В. Цяпінскага, «Учительное Евангелие патр. Калиста» у перакладзе М.Сматрыцкага (1616). АПОКРЫФЫ: «О 12 муках» — скар.вар. «Хождения по мукам» з устаўкамі і дадаткамі, «Сон Багародзіцы», «Ліст Ісуса Хрыста», «Дзівы св.Георгія». АГІЯГРАФІЯ: жыццё Аляксея (рук. XV ст. *Legenda Aurea* Якава Варагінскага); «*Zywoty swietych*» П.Скаргі (Вільня 1579, перавыд. — 400 жыццёў; блізкасць да «Залатой легенды») і іх пераклады на беларускую мову, з дадаткамі (141 жыццё, Магілёў, XVII ст.). ХРЫСЦІЯНСКАЯ АПОВЕСЦЬ: «Страсці Хрыстовы», «Аповесць аб трох каралях-валхвах» (легендарны матэрыял пра звычаі грэкаў, індусаў, армян — з арыгінала XIV ст. Іаана Гільдэсгеймскага; бел.пераклад праз польскі). З чэшскай — «Сказанне аб Сівіле прарочыцы» (біблейскія і паганскія легенды: царыца Саўская, Сівіла, нараджэнне Хрыста, канец свету). «Кніга аб Таўдале-рыцары» — «Видение Тундала», Ірландыя, XII ст.

КІТАБЫ (рэлігійныя зборнікі), ХАМАІЛЫ (малітоўнікі), ТЭСФІРЫ (Каран на арабскай, заўвагі па-беларуску).

Свецкая літаратура. Старажытны перыяд. ХРОНІКІ Іаана Малалы, VI ст. (Егіпет, Грэцыя, Рым, Антыяхія, Візантыя; антычная і ўсходняя міфалогія; зборнік апавяданняў; крыніца «Еллинского и Римского летописца», Хронікі Амартала); Георгія Амартала IX ст. (жыцці святых, патрыстыка, біблейскія падзеі, гісторыя Візантыі да 842 г., багаслоўе, дыдактыка). «ГІСТОРЫЯ ІУДЗЕЙСКАЙ ВАЙНЫ» Іосіфа Флавія. «ТРОЯ», «АЛЕКСАНДРЫЯ» — пазнейшыя апрацоўкі вусных паданняў. АПОВЕСЦІ «АБ АКІРЫ ПРАМУДРЫМ» (радца Сінагрыпа, абгавораны Ананданам; афарызмы з яе). «АБ ЦАРЫ АДАРЫЯНЕ» (горды цар). «СКАЗАННЕ АБ ІНДЫЙСКІМ ЦАРСТВЕ». «СНЫ ЦАРА ШАХАІШЫ» (тлумачэнне філосафа Мамера). «ДЗЯЎГЕНІЕВА ДЗЕЯ» (сын Акіра, вуснапаэтычны элемент). «ХРЫСЦІЯНСКАЯ ТАПАГРАФІЯ» Казьмы Індыкаплова, VI ст. «ШАСТАДНЕВЫ» (Іаана, экзарха Балгарскага), «ФІЗІЯЛОГ» (сімвалізм). «ІЗБОРНІКІ» 1073 і 1076 гг. «СТАСЛОВЕЦ» патр. Генадзія, V ст. «МУДРАСЦЬ МЕНАНДРА МУДРАГА». «ПЧАЛА»; ІСІХІЙ І ВАРНАВА. ГАДАЛЬНЫЯ КНІГІ: «Загадкі цара Давыда» — гадальна-апакрыфічная, «Лапатачнік» (па авечай лапатцы). «Арыстоцелевы брамы» (лекавая кніга+Дамастрой; 8 частак, некалькі «врат», у Індэксу забароненых кніг з 1551 г.). АСТРАЛАГІЧНЫЯ: «Шастакрыл», «Луцыдарый», «Тайная тайных».

Псеўдагістарычныя «ТРОЯ» (прадгісторыя — «Притча о кралех»); «АЛЕКСАНДРЫЯ» (сербская XV ст. і лацінская канца XVI ст.), з XV ст. «ГІСТОРЫЯ РАЗБУРЭННЯ ТРОІ» на аснове рамана Гвіда дэ Калона. «АПОВЕСЦЬ АБ СКАНДЭРБЕГУ». Каля 1580 г. «ИСТОРИЯ О АТЫЛИ, КОРОЛИ УГОРСКОМ» п'яра Міклаша Олаха з польск. друк. выдання 1574 г. «О ПОБОИЩИ МАМАЯ» (І палова XVII ст, пачынаецца з «Повести о царех татарских», тэкст скарачаны на 1/3 за кошт рыторыкі, маналагаў; 12 раздзелаў). РЫЦАРСКІ РАМАН: «Повесть о Трыщане» каля 1580 г. (у беларускай версіі, у адрозненне ад ірландскай, Трыстан не жэніцца на Ізольдзе II, прыглушаны лірычны струмень); «О княжати Кгвидоне и его сыне славном рыцару Бове» (сын Гвідона і Мілітрысы, яе любоўнік Дадон; асілак Лукапёр, паўсабака Палкан, царэўна Дружнена). ЗБОРНІКІ НАВЕЛ: «ВЯЛІКАЕ ЗЯРЦАЛА» (Галандыя, 1481 г., «Speculum exemplorum» праз польскае «Wielkie zwiercadło przykłądow») — міфалогія, фантастыка («Повесть страшная о Удоне, епископе майдебургском»: за грахі быў прыгавораны Божым судом да смерці і цудоўна абезгалоўлены ў храме); «РЫМСКІЯ ДЗЯЯННІ» («Gesta Romanorum») XVII ст. —

сярэднявечныя легенды і анекдоты ўперамешку з антычнымі аўтарамі («Повесть о Аполлоне Тирском») і усходнім фальклорам; «ГІСТОРЫЯ 7 МУДРАЦОЎ» I-я пал. XVII (у аснове індыйская крыніца; зборнік навэл з абрамляючым сюжэтам: царскі сын, вымушаны маўчаць тыдзень, адхіляе дамаганні мачыхі, абгавор прад царом, загад пакараць сына, мудрацы расказваюць гісторыі аб шкодзе паспешных рашэнняў). ХРОНІКІ І ХРАНОГРАФЫ: «ХРОНІКА УСЯГО СВЕТУ» М.Бельскага ў беларускім перакладзе 1660-х гг.; I-я палова XVII ст. — беларускія пераклады хронік М.Стрыйкоўскага і А.Гваньіні; гістарычная энцыклапедыя — «ЛЕТОПИС, ТО ЕСТЬ КРОЙНИКА ВЕЛИКАЯ З РОЗНЫХ МНОГИХ КРОЙНИКАРОВ ДИАЛЕКТОМ РУСКИМ НАПИСАНА» — гісторыя Блізкага Усходу, Старажытнай Грэцыі і Рыма, Візантыі, Заходняй Еўропы, Польшчы, Русі, ёсць «Хроніка літоўская і жамоіцкая», блізкая да хронікі Стрыйкоўскага; раздзелы: «История о золотом руне и о войне Троянской», «Александрия», «Гистория Иосифа Жыдовина», «О поражце великой московской над татарами», «Повесть о дешпоте, господари волоском»). На польскай мове — Цыцэрон, Эразм Ратэрдамскі, «Гісторыя Іудзейскай вайны», «Эфіопіка» Геліадора.

Новалацінская паэзія і проза Беларусі XVI–XVII стст. Арыстакратычная накіраванасць новалацінскай літаратуры, яе пераймальніцка-эпігонскі (за некаторымі выключэннямі) характар, непрыняцце Рэнесансам УЛАСНАГА язычніцтва (забабоны крытыкуюцца, напр., М.Гусоўскім), фармальны характар запазычання — спыненне РАЗВІЦЦА літаратуры.

М.Літвін, С.Будны, А.Волан, П.Раізіў, І.Пельгрымоўскі, М.К.Сарбеўскі.

М.Гусоўскі (Nicolai Hussoviani, каля 1480 — пасля 1533). Сын лоўчага (баярына) вялікага князя. Кракаўскі(?) Балонскі(?) універсітэты? 10-я гг. XVI ст. — пры двары Плоцкага біскупа Эразма Вітэліуса (Цёлка), у 90-я гг. XV ст. — сакратара вял.кн. канцылярыі ў Вільні, з 1518 г. у складзе місіі да папы Льва X. 1522 г. — смерць Цёлка, вяртанне. Кракаў, 1523 г. — публікацыя зборніка: «Carmen de statura feritate ac venatione bisontis» і 11 вершаў рымскага перыяду з прысвячэннем каралеве Боне. 1524 г. — гераічная паэма «Новая і славуная перамога над туркамі ў ліпені месяцы», напісана за 1 дзень (пад Церабоўлем, 02.07.1524). 1525 г. — паэма-жыццё «Жыццё і подзвігі св. Іакіфа» («труд завершил этот я, хоть врачи запрещали больному»).

«ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА». 1054 радкі. 3 экзэмпляры. Папулярызацыя гісторыі і культуры Беларусі на сусветнай арэне; ідэя саюзу еўрапейскіх

народаў перад пагрозай туркаў; услаўленне дзейснай, свабоднай, мужнай асобы; патрыятызм; антываенны пафас; рэнесанс-гуманістычныя канцэпцыі гарманічных узаемаадносін чалавека, прыроды і грамадства (хаця гармонія чалавека і прыроды/у прыродзе адлюстравана і ў Словах Кірыла Тураўскага), а вось самакаштоўнасць прыроды — Рэнесанс. Творчае (ці наадварот?) засваенне сусветнай (італьянскай), антычнай, еўрапейскай сярэднявечнай, нацыянальнай культурна-літаратурнай і фальклорнай традыцыі.

Паэма настальгіі («Песня пра зубра». Мн. 1980). ГІСТОРЫЯ СТВАРЭННЯ, АЎТАБІЯГРАФІЧНЫЯ РАДКІ, ПАЛЯВАННЕ; зубрыная пастка, «баль-маскарад на памосце» пры Аляксандры; беларуская «карыда». ЗУБР: рамантызацыя; апісанне, Пліній, Павел Дыякан; звычаі, якасці: звер-ратнік; паранены; забіты; сімвал былой магутнасці. ПАТРЫЯТЫЗМ: багацце зямлі; лес; «гора Радзімы», якасці літвіна; Вітаўт і «залаты век»; частыя звароткі да Радзімы. ЧАЛА-БЕК: роўнасць, асабістая адказнасць як на паляванні; умельства воінаў пры Вітаўце; навучанне ваеннай справе на паляванні; ідэал-Вітаўт: мужнасць, справядлівасць; антываенны пафас; дрэнныя ўладары, асуджэнне сепаратызму, міжусобіц; малітва да Марыі; саюз на туркаў. РЭНЕСАНС: перажыткі язычніцтва, народныя вераванні, паляванне на ведзьмаў; спалучэнне Дыяны, Апалона, Юпітэра, Марса і Хрыста; Вітаўт — ідэал рэнесанснага чалавека?

ПЕРАЙМАННЕ Мікалая Гусоўскага — Ян Радван, «Радзівіліяда» (Вільня, 1588) — апяванне прыроды і звычайу краю, зубра, вобраз Вітаўта, параненага юнака, які вяртаецца з вайны і заклікае заду-мацца над лёсам Радзімы.

Вершы: два звароты да чытача ў кнізе Аўрэлія Ліпа Брандаліні «Прамова аб страсцях Гасподніх» і «Падбэдзёрванне пастырам». «Сущашэнне Эразму Цёлку» (абгавораны перад Сігізмундам I, быў адазваны, адмовіўся вярнуцца); Эпітафія Цёлку. Пад час эпідэміі 1522 г. у Рыме: «На хвядраванне чорнага быка» (Спартанус), сапфічны верш «Песня да боскага Севасцьяна», «Малітва да св.Анны», «Чутка... у царкве св.Лаўрэнція». Верш-зварот бездапаможнага паэта пасля смерці Цёлка да Карла Антонія дэ Монта Чынэра і каралеўскага сакратара Яна Карноўскага.

Паэма «ЖЫЦЦЁ ІАКІНФА» (Кракаў, 1525). Іакінф — манах са старажытнага роду; нар. каля 1183 г.; адукацыя ў Празе, Балоніі, Парыжы(?) з 1217 г. — дамініканец. Вяртанне ў Польшчу; кракаўскі канонік; падарожнічаў па Літве, Русі, жыв у Кіеве, засноўваў манастыры; памёр у 1257 г., Кракаў. Крыніцы: рук. апісанне біяграфіі Іакінфа манахам Станіславам XV ст.; 1517 г. — Альберт

Дзяндр уключыў біяграфію Іакіфа ў кнігу «Аб знатных мужах»; падрабязнасці аб жыцці Іакіфа на Русі — з рускіх кніг(?). Татары ў час Гусоўскага — татары на Русі ў час Іакіфа; адзінства народа ў барацьбе з захопнікамі, адмоўная роля лютэранства ў справе яднання народа, захавання народных звычаяў. Гімн духоўнай велічы: Іакіф — «образец благолепия в наше столь смутное время»; утаймаванне плоці, відзеж Багародзіцы. Заснаванне манастыра ў Кіеве, жыццё на Русі. Чалавекалюбства. Дзівы: два ўваскрэшанні тапельцаў, хаджэнне па водах. Пасмяротныя дзівы: уваскрэшанне Жэготы, ацаленне паралюшной і інш. Маралізатарская частка паэмы: супрацьпастаўленне хрысціянскай маралі маралі пануючага класа, супраць падзення нораваў, ілжывых пастыраў, лютэранаў. Усхваленне Сігізмунда. Малітва Іакіфу.

Вершаваная агіяграфія: жыццiйна кампазіцыя, ідэалізацыя, умоўнасць і інш.

Ян Вісліцкі (1490-я — 1520-я гг.). Кракаўскі ўніверсітэт, вучыўся пад кіраўніцтвам магістра паэта Паўла Русіна з Кросна. К. 1506 — бакалаўр, магістр у Ягелонскім ун-це. «Ода да караля Сігізмунда», «Элегія да Багародзіцы Дзевы Марыі», «Эпіграма на зайздросніка».

Гераічная паэма-эпапея «ПРУСКАЯ ВАЙНА» (Кракаў, 1516). Тры часткі; другая (апісанне Грунвальдскай бітвы 1410) слаба звязана з астатнімі. Паэма бедная зместам, мала дзеючых асоб, адыход ад гістарычных фактаў; патэтыка; наўрад ці абапіраўся на Длугаша (яго Хроніка была яшчэ ненадрукавана і таму цяжкадаступная), нямецкіх храністаў; гэта акупаецца ўсведамленнем эпахальнага значэння перамогі над Тэўтонскім ордэнам. Інтэрэсы славянскага свету пад пагрозай Турцыі і Крымскага ханства. Прыхільнік збліжэння культуры Усходу і Захаду; «каб жылі ўсе народы шчасліва, каб ваенны гром абышоў свет сармацкі здалёку, на лемяшы прызначым мечы баявыя...хай наступіць найлепшы мір». Вобразы прыроды: усхваленне Сарматыі, яе мінулага — ваяўніцы Ванды, Літвы і Ягайлы. Батальныя сцэны, апісанне пермогі. Шлюб Ягайлы з Соф'яй Гальшанскай.

Літаратура, тэксты:

Вопросы филологии. Вып. 3. Мн., 1973. С.198–201 (вершы Н.Гусоўскага «На ахвярапрынашэнне...», «Песня да боскага Севасцыяна»);

Беларуская літаратура і літаратуразнаўства (міжвузаўскі зборнік), N 3 (вершы М.Гусоўскага), N 2 («Жыццё Іакіфа»), N 1 («Пруская вайна»).

Саламон Фёдаравіч Рысінскі (Rysinius, Pantherus). 1560-я, в.Рысін (Полаччына).

Пачатковая адукацыя — у доме дробнага шляхціца; заўважаны прыдворнымі себежскага ваяводы Юрыя Радзівіла, накіраваны

на вучобу; настаўнік шляхецкіх дзяцей, суправаджаў іх у Германію, магчыма, Швейцарыю, Чэхію, Францыю. У 1587 г. выдаў у Германіі «*Epistolarum Solomonis Pantheri libri duo*» (70 лістоў; захаваўся 1 экз.). Пасля 1600 г. — служба пры двары Радзівілаў: прыдворны паэт, выкладчык, перакладчык (вершаваны пераклад Псалтыра на польскую мову, пераклады вершаў А.Рымшы на латынь), вучоны (кан'ектуры «Лістоў да Луцылія Сенекі»: шлях да свабоды — стаць рабом філасофіі», крытыка не толькі тэксту, але і поглядаў Сенекі; каментарыі на Авідзія, Аўсонія, Плаўта); удзел у арганізацыі Слуцкай школы. У 1614 г. — Пётр Бласт Кміта выдаў у Любчы кнігу панегірычных вершаў С.Рысінскага, а ў 1618 г. — «*Proverbiorum Polonicorum*» (перавыд. Кракаў 1618, 1620, 1621, 1629 і інш.). Па-мёр у 1625 г.

Філасофскія погляды, маральна-этычныя праблемы, адлюстраваныя ў «КНИГАХ ПИСЬМАЎ»: дуалізм: (творцы — Бог і прырода); дэмакратычны (не арыстакратычны, як у Заходняй Еўропе!) гуманізм; неабходнасць вывучэння паэтыкі, якая здольная «ахаваць чалавека ад яго зварынай і варварскай прыроды і зрабіць яго больш чалавечным і мяккім»; аб адукаванасці, сяброўстве, шкодзе гандлярства і інш.

«Прыказкі» (іх — 1800 адз.) беларускія па паходжанні запісваў па-польску, тлумачыў па-латыні; тлумачэнне і суправаджэнне іх выразамі, узятымі з антычнай, сярэднявечнай і сучаснай яму літаратуры (Катон, Нерон, Тацыт, Цыцэрон, Гарацый, Лукіан, Пліній, Тэрэнцій, Тыбул, Дэмасфен, Арыстоцель, Салон, Эўрыпід...; Гут-тэн, Вівес, Свідас, Скалігер, Мімус, Еранім...). Запазычанні ў Я.-А.Коменскага, ў «мудрасці продкаў чэшскага народа».

Панегірычныя вершы. I-ая частка — «эпітамэ» (услаўленне заслуг); II-ая — «эпітафіі». Эпітамэ — спадзяванне на справядлівасць Радзівілаў; шведы і Масковія таму прайграюць ім вайну, што вядуць захопніцкую вайну; паэтызацыя літоўскага (не польскага!) князя. 7 эпітафій, прысвечаных Радзівілам, 3 — іншым асобам, у т.л. А.Во-лану (у ранні перыяд творчасці складаў эпітафіі і вершы, у т.л. са-мому сабе). Эпітафія Сафіі Слуцкай. Вершаванае пісьмо Якаву Куно — прыклад паэтыкі Адраджэння.

Літаратура, тэксты:

Беларуская літаратура і літаратуразнаўства (міжвузаўскі зборнік), №9 (Эпітафіі).

Порецкий Я. Соломон Рысинский. Мн., 1983.

Францыск Скарына

Біяграфія. Францыск (Георгій) Скарына (Скарыніч): праблема імені. Скарыніч — сацыяльнае паходжанне. Час нарадж.: 1485–90 гг.; Шчакаціхін — зацменне 6.03.1486 г.; знакі шалаяў-сузор’е(?) і Меркурыя-серады(?); 10.10.86 г.(?) Адукацыя — у бернардынаў (1498?). 1504 г. — у ліку 8 юнакоў з полацкага епіскапства — у Кракаўскі універсітэт; бакалаўр, магістр 1506 г.; 1507 г. — пісец дацкага караля? 1512 г. — Падуанскі універсітэт; у храме св.Урбана дапушчаны да іспытаў бясплатна; доктар. Кракаў? 1517 г. — Прага; віленскі бургамістр Якуб Бабіч, радца магістрата Багдан Онькаў,Юрый Адвернік. 1517–1519 гг. — 23 кнігі Бібліі з 50+27. 1520 г. — вяртанне ў Вільню (у Вроцлаве пакінуў частку шрыфтоў у заклад; старонкі яго кніг — у справах гарадской пракуратуры). Друкарня ў доме Бабіча. 1526 г. — Вітэнберг (цэнтр Рэфармацыі), Лютэр, Меланхтон? Брат Іван памёр у 1529 г.; крэдыторы; смерць Маргарыты — судовая справа з родзічамі. Кёнігсберг — Альбрэхт Гагенцолерн; улетку вяртаецца ў Вільню. 1530 г. — пажар; шукае апекі ў епіскапа Яна; робіцца яго сакратаром і лекарам. 1532 г. — арышт крэдыторамі Івана; 24.05.1532 г. — «іmunітэт» Жыгімонта Старога. Паводле непацверджаных звестках папскага нунцыя, няўдала разгортвае друкарскую справу ў Маскве; кнігі спалены. 1535 г. — медык і батанік Фердынанда Габсбурга ў Градчанах. Памёр да 1551 г. (спадчына — Сімяону Русу).

Выдавецкая дзейнасць. Прага: 06.08.17 г. — Псалтыр; 10.09.17 г. — Іаў (верш.); 06.10.17 г. — Прытчы; 05.12.17 г. — Ісус Сірахаў; 02.01.18 г. — Песня песняў; 19.01.18 г. — Прамудрасць; 10.08.18 г. — 4 кнігі Царстваў; 20.12.18 г. — Ісус Навін; 09.02.19 г. — Іудзіф; 05.12.19 г. — Суддзяў; 1519 г. — Быццё, Зыход (верш), Левіт, Лічбы, Другазаконне, Данііла, Плач Іераміі, Эсфір (верш), Руф. Усяго 23 кнігі аб’ёмам амаль 2.400 стар.; 22 прадмовы, больш за 25 «сказанняў» (апісальнага характару), больш за 60 пасляслоўяў.

Вільня: 1522 г. — Малая Падарожная кніжка: Псалтыр; Часаслоў (Іерусалімскі статут); Акафіст і Канон Гробу Гасподню; Акафіст і Канон Архістрацігу Міхаілу; Акафіст (імяны акраверш) і Канон Іаану Прадцечы; Акафіст і Канон Багародзіцы; Акафіст (азбучны акраверш) і Канон свв.Пятру і Паўлу; Акафіст і Канон св.Мікалаю; Акафіст і Канон Крыжу Гасподню; Акафіст (імяны акраверш) і Канон Ісусу Хрысту; Шасцідневец (Іерусалімскі статут); Канон пакаяльны; Саборнік (святцы, Пасхалія, пасляслоўе); хутчэй, аднак, гэта асобныя выданні; 1525 г. — Апостал.

Падрыхтаваў, а магчыма, і выдаў: 2 кнігі Параліпаменан, 2 кн. Ездры, 2 кн. Макавеяў, кн.Нееміі, Тавіта, найверагодней — прароцтва Іераміі (хаця гэтыя кнігі не захаваліся, але яны згадваюцца ў прадмове да ўсёй Бібліі).

Прынцыпы выдання: друкаванне ў традыцыях выбарчай перапіскі, пералік кніг Ветхага Завету (прадмова да Быцця), адсутнасць рымскай і пратэстанцкай дагматыкі, выданне Часаслоўца па статусу Іерусалімскай Царквы, раздзяленне Псалтыра на «кафізмы» і «славы», а Апостала — на «зачала» указвае на праваслаўную традыцыю і канфесійную прыналежнасць (гэтаму супярэчыць еўрапейскі адлік гадоў ад Нараджэння Хрыста). Мова выданняў: беларуская рэдакцыя стараславянскай і стараславянская адаптаваная (Псалтыр, Апостал). Тлумачэнне словаў «на боцех» (адпаведна, гэта не пераклад); мова Францыска — стараславянская ў той меры, у якой ён яе ведаў. Прадмовы і пасляслоўі. Мастацкае афармленне кнігі: спалучэнне заходняй і ўсходняй кніжных традыцый.

Філасофія. Дыдактычныя развагі на антрапасофскую тэму, абмежаваныя рамкамі зместу біблейскай кнігі. Хрысціянскі гуманізм: «Что непослушанием первый Адам утратил, то терпением второй Адам навратил, егда на кресте за нас висяй...» (Ісус Навін; пар. з хрысталагіяй Афанасія Александрыйскага: «Логос облекся в тварное тело, чтобы мы могли в нем обновиться и обожиться», «Он соделался человеком, чтобы в Себе обожить нас»). Павел — сімвал абранства: «Пак ли ти ся любить розумети лоику, онаже ўчит з доводом розознати правду от кривды, чті... послания св.ап.Павла» (на ўсю Біблію.). Урэшце, выказвае традыцыйны погляд на Біблію як на універсальную крыніцу ведаў: «Всяко писание Богом водхненное полезно есть ко учению и ко обличению и ко наказанию правды» (пар.акад.А.М.Панченко: «Кніга — неадчужальная маёмасць, і не столькі чалавек валодае кнігай, колькі кніга валодае чалавекам. Кніга — умяшчальня вечных ідэй. Нельга лічыць, што вечныя ідэй могуць запаўняць сотні і тысячы тамоў. У такім выпадку гэта будзе ўжо не мудрасць, а «суемудрие»). Мудрасць Бібліі — экзатэрычная (кніга Быцця, пачатак і канец Іезекііля, Песня песняў — гэта прадмет веры, недаступны розуму); у Бібліі раскрыта і Боская (Саламонава), і натуральная (Арыстоцелева) мудрасць. Любоў да Бога: «Чтучи Е, Его миловали, Ему служили и в Он веровали, и кому совершенные нравы и добрые дела чинили». Дасканалы нораў — жыць «в боязни Божией и в терпении». Павел «моляй... яко ся имают соблюдати ко старшим своим, ко равным и ко младшим, никому зла

за зло воздающе», «незгода бо царства разрушает». Асноўны маральны закон — «чинити иным всем, что самому любо есть от иных всех», «возлюбити ближнего своего яко сам себе», «се бо есть закон и пророци» (Другазак.); «Найболее любовь ко всим да соблюдает, еже есть совершена над все иные дарования, без неяже ничто prospешно есть. За тым вера, тажде надежда». Маральныя прынцыпы, спавяданья Ф.Скарынам, тычацца ў асноўным знешняга боку чалавечых узаемаадносін: жыць «во делании руками своими», «отлучати от себе таковых, еже суть безчинни и празднующе...и кто не хочет делати да не яст и к делу приставлен да будет», «спомогающе друг друга со всякою любовью». Узаемаадносіны рэгулююцца законам, які павінен быць «почтивый, справедливый, можный, потребный, пожиточный подле приращения, подлуг обычаев земли, часу и месту пригожий (У эпоху ж Абрахамэна рымскае права часта запазычвалі механічна), явный — не имея в себе закритости, не к пожитку единого человека, но к посполитому доброму написанный». МУДРАСЦЬ: перавага духоўнага свету над матэрыяльным, супрацьпастаўленне Майсею, які абяцаў «землю добрую текущую млеко и медом» Ісуса, Які даў «отпущение грехов, ласку Божию, дары Духа Святого, живот вечный, Царство Небесное»; Дух-Суцяшальнік: «Дух разумности святой, единый, различный, смысленый, скромный, вымовный, движущийся, непоскверненный, истинный, сладкий, чистый, стальной, добротливый и всякую иную имеющий в себе добрую цноту» (Пр.Сал.). Мудрасць — этычная катэгорыя: «тым же обычаем и ныне единый кажный человек, имея разум, познает, иже непослушание, убийство, прелюбодеание, ненависть, татьба, несправедливость, злоимание, неволя, досаждение, гордость, злоречение, нелиность, клеветание, зависть и иная тым подобная злая быти». Мудрасць не самамэта: «научившися мудрости, добре живучи на свете, милостивого Бога хвалити по тому, якоже прилежит на великую высоту и велможность имени Его Святого»; служэнне Богу праз служэнне людзям: «Единому каждому не хвалитися самому в себе Божественными духовными дарованиями; но яко ўды разны имуще в теле деание, вси вкупе себе суть помощники, тако каждый христианин, свое имея дарование к посполитого доброго розмножению да ўделяет»; «не толико сами себе народихомся на свет, но более ко службе Божией и посполитого доброго»: каштоўнасць індывідуальнага чалавека («каранным чынам разыходзіўся з абрадным хрысціянствам», «Саюз хрысціянскіх і антычных ідэй», «сінтэз маральных норм з маральнымі прынцыпамі арыстацэлізму і памяркоўнага стаіцызму» — (С. Падокшын); апош-

няе — таўталогія, бо хрысціянскія нормы не толькі ўключаюць у сябе арыстацелізм і стаіцызм, але і шырэішыя за іх). Чалавек павінен дбаць «о мудрости, о страху Господнем, о слове Божием, о справедливости, о вере, о любви, о надежи, о чистоте, о службе Божией, о долготерпении, о смирении, о милостыни, о крепости, о трезвости, о мерности, о почтivosti, о щедрости, о тихости, о друголюбии, о науце Закона Божия, о послушании родителей своих, о справовании самого себе, о товаристве» (Сірах.). Ганарлівасць: «понеже распря посполите для гордости бывает, а гордость походит от МИРСКОЕ ПРЕМУДРОСТИ, прото апостол отводит...от гордомудрования сего света и приводит к смиренному вмучению Христову, имже бысть всех нас спасение» (I Кар.). Евангельскі, а не антычны ідэал чалавека спярша «богобойного», а пасля «справедливого, мудрого, цнотливого и в своих нравах чуйного и порадного» (Іс.Нав.). Патрыятызм (Іудзіф).

Публіцыстыка-палемічная літаратура XV–XVII стст.

I. Дзяржаўна-рэлігійная публіцыстыка XV — пач. XVI ст.

1438–1445 гг. — Ферара-Фларэнційскі сабор (Яўгеній IV, візант. імпер. Іаан VIII, КПльскі патр. Іосіф II, рускі мітр. Ісідар); ліпень 1439 г. — Унія (filioque, чыснец, главенства папы; праваслаўная абраднасць, мова, шлюб святароў, прычашчэнне ўсіх «под обоими видами»). Непрыняцце уніі Маскоўскай Руссю (Васіль II Цёмны), нізлажэнне Ісідара; 1443 г. — пракляцце уніі на Іерусалімскім саборы. 1448 г. — пастаўленне без благаслаўлення КПльскім патрыярхам (уніяты) мітр. Іоны — пачатак аўтакефальнай РПЦ. 1458 г. — падзел Рускай Праваслаўнай Царквы на дзве мітраполіі.

1) Мітр. Місаіл (1475), пастаўлены на мітраполію польскім каралём з умовай прызнання уніі, напісаў папе Сіксту IV «эпістолію» ад 14.03.76 г., дзе выказвае гатоўнасць падтрымаць унію, але і скардзіцца на ўціск праваслаўных каталікамі і просіць ураўняць яго ў правах з лацінскімі епіскапамі. Прыкладна такое ж па змесце пасланне было выпраўлена мітрапалітам-уніятам Іосіфам I Балгарыновічам да папы Аляксандра VI 20.08.1500 г.

2) Акруговае пасланне кіеўскага мітр. Спірыдона-Савы (Сатаны) (родам цверыч) «ИЗЛОЖЕНИЕ О ПРАВОСЛАВНОЙ, ИСТИННОЙ НАШЕЙ ВЕРЕ» — напісана ў зняволенні каля 1478 г.(?), калі ён, стаўленік Івана III(?), пастаўлены ў КПлі «по мзде», прыйшоў у Літву і быў арыштаваны Казімірам. Спачатку апісвае сваё пастаўленне і зняволенне («сладки нам юзы и радостна изгнаны»); паколькі

быў пастаўлены «в области безбожных турок», якое расцэньвалася пастаўленню «от латынян» — імкнецца даказаць сваю вернасць праваслаўю; дае апісанне сямі Усяленскіх сабораў, барацьбу іх з ерасямі, сам праклінае ерасі, лічыць сябе нявінна пацярпеўшым за праваслаўе, прапаведуе прынцыпы несцяжання. Спірыдон дарэмна шукае падтрымкі ў Івана III, нарэшце выбіраецца з палону, прыходзіць у Маскоўскую Русь, але — зняволенне ў Ферапонтавым манастыры (1483–1503), дзе стварае новую рэдакцыю Жыцця Засімы і Савація Салавецкіх па просьбе яго аўтара Дасіфея. У 1510-я гг. — «ПОСЛАНИЕ О МОНОМАХОВОМ ВЕНЦЕ», апавядае пра дынастыю рускіх вялікіх князёў, якія быццам бы паходзяць ад Аўгуста праз Пруса-родзіча Рурыка; радавод літоўскіх князёў ад «Гегиминика»-«конюшца» дробнага васала Расціслава Мсціславіча Смаленскага; праслаўленне цверскіх князёў; канстатуе атрыманне царскага вянца Манамахам ад візантыйскага імператара. «Сий человек в нынешняя роды беяше столп церковный, понеже измлада извыче Священная писания» — Генадзій, еп. Наўгародскі, пра Спірыдона.

3) Алена Іванаўна (1476–1513), па ўмовах міру 1494 г. выдана замуж у 1496 г. за Аляксандра Казіміравіча з умовай захаваць яе «грэчаскі закон»; з 1501 г. каралева польская; цэнтр прыцяжэння праваслаўя ў Літве. 1499 г. — прымушэнне яе да лацінства дало падставу да руска-літоўскай вайны; спробы Іосіфа Балгарыновіча звесці яе ў унію. Грамата папы Аляксандра VI да караля Аляксандра Казіміравіча ад 1501 гг.: «Ты дал клятву своему тестю никогда не принуждать Елену к римской вере и даже если бы она сама захотела — не дозволять того, и ты уже 5 лет честно исполняешь обещание, сам не принуждая жены; но другие светские и духовные сколько ни убеждают ее, она остается непреклонной. Потому ты спрашиваешь нашего совета, что тебе делать. Мы хотим и обязываем тебя, чтобы ты, несмотря на данные обещания и клятвы, от которых тебя освобождаем, позаботился еще побудить свою жену к принятию римской веры. Если же Елена опять не согласится, то мы поручаем виленскому епископу, чтобы он убеждал ее и в случае нужды принуждал мерами церковного исправления и другими законными средствами; а если и затем останется непреклонной, то отлучил бы ее от сожителства с тобой и совершенно удалил от себя». Войцэх жа Табар, віленскі біскуп, быў упаўнаважаны канфіскаваць яе маёмасць. У 1501 г. Алена піша пасланне бацьку, маці і брату «з великие беды своя и жалости сердечные» з заклікам спыніць «крови христианское розлитье», аднавіць ранейшую «любовь и дружбу». Гэта, аднак, — дыпламатычны дакумент, напісаны Аленай па

прымусу кардынала Польшчы Фрыдрыха (у вуснай заяве, канфі-дэнцыйна перададзенай Івану III яе асабістым паслом, Алена абвяргала ўсё напісанае ў пасланні і скардзілася на прыцясненні ў веры ад Фрыдрыха і свекрыві, і прасіла, каб бацька ўзяў ад Аляксандра грамату аб недатыкальнасці яе «греческаго закона»); па гэтаму сродкі эмацыянальнага ўздзеяння — не больш як літаратурныя прыёмы, скаргі «служебницы и девки» — стылізацыя пад фальклор: «в чем бых отцу своему згубила, или пред тобою согрешила», «лучше ми было под ногами твоими, государя моего, умерети»... (Сборник русского исторического общества. СПб. 1882. Т. 35. С. 368–376, 421–422, 453). Пасля смерці Івана III у 1505 г. і Аляксандра у 1506 г. яе брат Васіль III зрабіў няўдалую спробу заняць літоўскі прастол; увацарэнне Сігізмунда паўплывала на лёс удоўствуючай каралевы; у 1512 г. Алена Іванаўна была арыштавана пасля няўдалай спробы «отъехать» у Маскву і забіта.

Пасольскія прамовы і адказы баяраў і дзякоў Івана III.

4) «ИСТОЛКОВАТЕЛЬ ЗАБЛУЖДЕНИЯ РУССКОЙ ВЕРЫ» (1500) кракаўскага каноніка Яна Сакрана. 40 пунктаў «памылак». «З усіх народаў, што носяць імя хрысціянскае, але адзелены ад Рымскай Царквы, няма ніводнага, які быў бы такім непакісным у абароне сваіх схізматычных памылак, як народ рускі. Па ўпартасці ў сваёй схізме рускія не вераць ніякай прапануемай ім ісціне, не прымаюць ніякага пераканання і заўжды супярэчаць, уцякаюць ад вучоных католікаў, нават мужоў свайго абраду, ненавідзяць іх вучэнне, не слухаюць іх настаўленняў. Прызнаюць толькі саміх сябе праўдзівымі паслядоўнікамі апосталаў і першабытнай Царквы і ўсе анафемстваванні супраць іх з Рыма лічаць вечным для сябе благаслаўленнем». Сувязь праваслаўя з палітыкай і народнасцю: калі Аляксандр намерыўся ўцягнуць рускіх у лацінства — яны перайшлі на бок Масквы.

5) Непарадкі ў самой Праваслаўнай Царкве: каля 1536 г. — пасланне Супрасльскага архімандрыта Сергія Кімбара да Кіеўскага мітр. Макарыя II: апраўданне па даносе «перхливога супостата» Арсенія аб парушэнні «коматов»-догматаў.

II. Рэфармацыйная публіцыстыка

1550–1560 гг. — уздым рэфармацыйнага руху: Радзівілы, Кішкі, Сапегі, Хадкевічы ў мэтах авалодання царкоўнымі і манастырскімі землямі (калі у 70-я ў пратэстанцкім руху ўзмацніўся сацыяльны пратэст — перайшлі ў каталіцтва). Дыскусіі па пытаннях грамадска-палітычнага жыцця («Аб свецкай уладзе» С. Буднага, матэрыялы сінодаў), крытыка прыгонніцтва Якубам з Калінаўкі, сацыяльнай

несправядлівасці Паўлам з Візны, паразітызму ўлад Будным. Верацярпімасць, свабода сумлення — Пётр з Ганёндза. Утапісты: у сваіх абшчынах на аснове роўнасці і справядлівасці «Царства Божае». Маральнае ўдасканаленне: М. Чаховіч, Ян Немаеўскі, Якуб з Калінаўкі, Еранім Філіпоўскі. Грамадска-карысная праца: Лаўрэнцій Крышкоўскі, Будны. Нацыянальная школа — Цяпінскі. Адмаўленне Боскай прыроды Хрыста: Будны, Георгій Бляндрат, Павел Гжэгаж, Феадосій Касой; царкоўнай абраднасці; войнаў — Пётр з Ганёндза, П. Гжэгаж, М. Чаховіч, несправядлівых — Будны, Цяпінскі, Я. Палеа-лог, Ф. Сацыні. А. Волан, Францыск Лісманіні, Ян Ліцыніі Намыс-лоўскі.

АРЦЕМІЙ. Парфір'ева пустынь; ідэолаг несцяжальніцтва. Калі Іван IV намерваўся паставіць на Стаглавым саборы (1551–1554) пытанне аб секулярызацыі манастырскіх земляў, Арцемій быў выкліканы ў Маскву і пастаўлены ігуменам Троіца-Сергіева манастыра; 1552 г. — самавольна вярнуўся ў Парфір'еву пустынь; быў аддадзены іасіфлянскім кіраўніцтвам Праваслаўнай Царквы пад суд па справе Мацвея Башкіна, абвінавачаны ў ерасі (ігнараваў абраднасць, адстойваў верацярпімасць нават калі гаворка ідзе аб догматах, а не «обычаях», неабходнасць розуму для разумення Пісанняў, залежнасць духоўнага пачатку ад матэрыяльнага). У 1554 г. быў сасланы пажыццёва ў Салавецкі м-р, уцёк у ВКЛ. Аўтар 14 пасланняў (9 літоўскага перыяду) да Івана IV, Чартарыйскага, Івана Зарэцкага, «Симона еритика Будного», Яўстафія Валовіча. У пасланнях літоўскага перыяду перайшоў на пазіцыі артадаксальнага праваслаўя і асуджэння ерасяў і інш. веравызнанняў: «преподобный инок споспешествующу ему Господу в Литве от ереси арианской и лютеранской от многих отвернул, и чрез него Бог справил, же ся весь народ Русский в Литве от ереси тый не перевернул» (Захарыя Капысценскі). Духоўны настаўнік Феадосія Касога.

ФЕАДОСИЙ КАСОЙ — манах Кірыла-Белазерскага манастыра. З 1551 г. распаўсюджваў «Новое учение»: адмаўленне царкоўнай арганізацыі, асноўных догматаў, абрадаў, таемстваў, пропаведзь сацыяльнай і палітычнай роўнасці; у 1553 г. асуджаны па справе Башкіна; уцёкі ў ВКЛ.

ВАСІЛЬ МІКАЛАЕВІЧ АМЕЛЬЯНОВІЧ-ЦЯПІНСКІ. Нарадзіўся ў 1530-1540 гг. у сям'і гаспадарскага баярына; 1565 г. — служба ў падканцлера Валовіча, 1567 г. — «таварыш» Ф. Кміты-Чарнабыльскага; 1570-я гг. — на Валыні, з 1585 г. — у Кіеве(?), 1599–1600 г. — забіты сваімі пляменнікамі (як вынікае з судовай справы). Выхаваны ў традыцыях праваслаўя, прыйшоў да сацыніянства; падзяляў у

асноўным погляды Буднага. У 1574 г. адбылося сацыніянскае «собрание у дому брата милого Василя Цяпинскаго» (Будны); удзел з Будным у з'ездзе 1578 г. Палемізаваў з утапістамі (Чаховіч); прызнаваў справядлівыя войны, прыватную ўласнасць на зямлю. Сабраў вялікую бібліятэку; у 1570-х гг. заснаваў у Цяпіне ўласную друкарню, дзе каля 1580 г. выдаў «Новы заповіт, або Тастамент»-Марк, Мацвей, частка Лукі; два вядомыя зараз экз.; на царкоўна-славянскай мове з паралельным перакладам на старабеларускую; ненадрукаваная прадмова (заныпад духавенства, адсутнасць школ, навукі, засілле польскай мовы і заныпад славянскай). Збіраўся выдаць Катэхізіс.

СЫМОН БУДНЫ (1530–1593). Польская Буда на Мазовіі; Кракаўскі ун-т, вучоба ў Італіі, Швейцарыі, Вільня. Пач. 1560-х гг. — пратэстанцкі лідэр; барацьба з артадаксальнай Царквой. З 1558 г. — прапаведнік у заснаванай Віленскім ваяводам і канцлерам М.Радзівілам у 1553 г. кальвінскай абшчыне; з 1560 г. — пастыр Клецкай саборнай царквы; піша «Катэхізіс» (на старабел. мове, для чытача «рускаго языка», што шукае «істыны разуменія» «в пытаннях и отказех» «и деток своих научали»), які выдае ў Нясвіжы ў 1562 г. (11.10.1562 г.) — «Пра апраўданне грэшнага чалавека перад Богам» (старабел. мова, не захавалася). Нясвіжскі перыяд — магчыма, выдае на старабел. мове «Евангелле» (1560), кальвініскі «Псалтыр» і арыянскі сатырычны «Катэхізіс». Адмоўна адносіўся да асімілярскай палітыкі, крытыкаваў праваслаўнае духавенства, адхіляў тэзісы аб бязгрэшным зачаці Сына Божага, трыадзінстве Бога-Тройцы. На Скрынскім сінодзе 1567 г. парваў з кальвіністамі, пасяліўся ў сястры М.Радзівіла Ганны Кішкі, пасля — у яе сына Яна, які апекаваўся над антытрынітарыямі (Хоўхла, Заслаўе, Лоск). 1572 г. — Нясвіжская біблія (польск. мова). 1574 г. — «Новы заповіт з каментарыямі» (польск. мова), «Кароткі доказ таго, што Ісус Хрыстос не ёсць такі ж Бог як Айцец» (лацін. мова), «Абвяржэнне аргументаў Марціна Чаховіча» (лацін. мова). 1575 г. — «Пра дзве сутнасці Хрыста» (лацін. мова). 1576 г. — «Пра асноўныя артыкулы хрысціянскай веры», «Пра фурыяў, або шаленствы французскія» (перакл. на польск. мову Анджэя Фрыча-Маджэўскага). 1577 г. — «Аб выпраўленні Рэчы Паспалітай». 1578 г. — «Просты і ўзброены Св. Пісаннем адказ Буднага» (лацін. мова). 1583 г. — «Аб свецкай уладзе» (лацін. мова): хрысціянін павінен выконваць волю ўладароў, жыць у любові; выкрыццё дэспатызму; феадальная ўласнасць, вайсковая служба; свабода сумлення, справядлівыя войны. Хрысціянскі гуманізм. Навуковая крытыка перакладу Бібліі. Абвяржэнне

бессмяротнасці душы. Асуджаны пратэстантамі на Луклавіцкім сінодзе 1582 г., адлучаны ад Царквы. Памёр 13.01.1593 г. у Вішневе пад Ашмянамі ў доме Лявона Маклока.

III. Уніяцкая палеміка

Люблінскі сейм 1569 г. — Рэч Паспалітая. Вальнь, Падляшша, Падолле, Кіеўская зямля, падуладныя ВКЛ, далучаны да Польшчы. Прамолва Юрыя Хадкевіча 28.06.1569 г.: «Святлейшы, міласцівы кароль! Мы прыйшлі сюды да вашай вялікасці, каб скончыць гэтую справу (уніі з Польшчай). Мы згаджаемся на яе, але з вялікім болем у сэрцы... Як усё гэта нам балюча, не выказаць словамі. Мы ж абавязаны нашай айчыне, як верныя сыны яе, клапаціцца аб яе шчасці, наколькі ёсць у нас сіл. Заклікаем у сведкі вашу каралеўскую міласць і ўвесь гэты сход: айчыну сваю мы абаранялі тут столькі, колькі маглі! Мы не ў сілах давяршыць гэтай абароны... Нам прыходзіцца ўступіць, і мы ўступаем, аддаючы нашу справу на міласць вашай вялікасці... Зрабіце ласку, ваша каралеўская міласць, так вырашыць гэтую справу, каб яна не была звязана з нашай няволяй або ганьбаваннем нашым або нашых нашчадкаў... Не дапусціце, ваша вялікасць, зганьбіць нас... Было б вельмі балюча нам або ўнукам нашым, калі б прыйшлося ўспамянаць аб сённяшніх падзеях з жалем замест радасці, або абвінавачваць нас, што мы не бачылі сваёй няволі... Зрабі ласку так нас устроіць, каб гэта было для ўсіх з чэсцю, а не з прыніжэннем, з захаваннем добрага імені нашага і твайго царскага сумлення» (апеляцыі да сумлення караля заўжды былі бескарыснымі; катастрофа як лад жыцця для беларусаў, але: львоўскі епіскап Ге-дэон Балабан у лісце да магіляўчан ад 25.08.1606 г.: «Пре то и воин не во время мира и домовых вчасов, но во время рати познается, и кормчий на мори не во время тишины и угодного ветра, но в часу бурливости морских и противных ветров, егда себе самого и сухих с ним в корабли спасет, умеетность свою показывает»). Беларуская шляхта атрымлівае роўныя з польскай правы, вызваляецца ад магнатаў; асіміляцыя.

1564 г. — езуіты; бясплатныя школы; 1570 г. — Віленская езуіцкая калегія, з 1579 г. — акадэмія пры Баторыі; кантррэфармацыя. Размежаванне грамадскіх сіл па канфесійнай прыналежнасці. Залежнасць правасл. духавенства ад свецкіх феодалаў. Здрада шляхты праваслаўю.

Гараджане: цэхавая, потым на яе аснове — брацкая арганізацыя на чале праваслаўнага (тоеснага ў той час нацыянальнаму) руху. Агульнадаступныя брацкія школы (К.Астрожскі: 1572 г. — у Тураве, 1577 г. — ва ўладзіміры-Валынскім, 1580 г. — у Астрогу, Слуцку;

1588 г. — пры Віленскім, 1591 г. — Брэсцкім брацтве, 1592 г. — у Мінску) — пачатковыя, сярэднія, вышэйшыя; пісьмо і славянская, руская, грэчаская, польская мовы, латынь, граматыка, рыторыка, дыялектыка (Іван Вішанскі аб шкодзе латыні і дыялектыкі), паэзія, музыка, Евангелле, арыфметыка, спевы. Друкарні. Папулярызацыя царкоўнай кніжнасці на стараславянскай мове (Г. Хадкевіч, Ю.Слуцкі, К.Астрожскі); «Граматыка словенскага языка» (Вільня, 1586), «Граматыка доброглаголіваго еллино-словенского языка...» (Львоў, 1591), «Наука ку читанию и разумению письма словенского...» (Вільня, 1596), «Грамматика словенска совершенного искусства...» (Вільня, 1596), «Лексис Лаврентия Зизания» (1596), «Грамматика словенския правильное синтагма... Мелетия Смотрицкого...» (Еўе, 1619), «Грамматика албо сложение писмена...» (Вільня, 1621), «Лексикон Памвы Берынды» (1527), «Букварь сиречь начало учения детям...» (Куцейна, 1531), «Букварь языка словенска...» (Магілёў, 1636), «Грамматика или писменница языка словенского...» (Крамянец, 1638), «Евангелие учителное» (1569), «Псалтирь и Часословец» (1570), «Часовник» (1596), «Трибунал обывателям ВКЛ» (1586), «Статут» (1588), «Универсал поборовый» (1591), «Конституция сеймов», «Апафегматы» Б.Буднага.

КАЛЯНДАРНАЯ ПАЛЕМІКА. 1582 г. (папа Грыгорый XIII): кансерватары Г.Сматрыцкі, В.Суражскі, С.Зізаній, Хрыстафор Філалет (І Правіла Антыяхійскага Сабору забараняе святкаванне хрысціянскай Пасхі разам з іудзейскай з-за жадання захаваць паслядоўнасць Евангельскіх падзеяў; у эпоху ранняга Сярэднявечча зрэдку бывалі выпадкі такога супадзення, але не было ніколі, каб хрысціянская Пасха апырэджвала іудзейскую; пасля ўвядзення Грыгарыянскага календара такое стала здарацца вельмі часта — за 100 год да 15 разоў; да таго ж «лепей разысціся з Сонцам, чым сысціся з Рымам»).

БРЭСЦКАЯ ЦАРКОЎНАЯ ЁНІЯ 1596 г. (падтрымана Брэсцкім, Луцкім, Пінскім епіскапамі, мітр. Пётр Магіла); пратэст: Запарожская Сеч, казацкія паўстанні.

ПАЛЕМІКА яшчэ да прыняцця уніі.

Езуіт П.Скарга «Аб адзінстве Царквы Божай пад адзіным пастырам» (Віленск. друк. М.-К.Радзівіла; з прысвячэннем К.Астрожскаму! 1577): Каталіцкая Царква — носьбіт апостальскіх традыцый, главенства папы, КПльскі патрыярх — турэцкі палоннік, «варварская Масковія», у Праваслаўнай Царкве непарадак, безначалле, ерасі, яе выратаванне — у аб'яднанні з Рымам.

Адказ прываслаўных — «Послание до латын из их же книг» (каля 1581): адмаўленне законнасці Фларэнційскай Уніі; «Мы же, братіе...и да держимость правоверия!»

«Вывады веры рымскай царквы і гісторыя грэчаскага заняволлення: дзеля адзінства» рэктара Яраслаўскай езуіцкай калегіі Бенедыкта Гербеста (польск.мова, Кракаў, 1586).

Адказ — «Ключ Царства Небесного» з дадаткам «Календаря римского нового» Г.Сматрыцкага (1587): выкрыццё падтасоўкі фактаў Гербестам. «О единой истинной Православной вере и о Св.соборной Апостольской Церкви» астрожскага святара Васілія (1588): «с початку взявши аж до конца довольно выправить и едину истинную веру показать, а зломысленные все отщепенства яко прелестные и облудные, заключенное в словах Христа: Ты еси Петр и на сем камни созижду Церковь Мою»; пачатак Царквы — у Іерусаліме; «все иншие веры облудни суть, суетны и прелестные, от супротивного духа через растленных человек от ложных басней съсоставлены и размножены на пагубу сластолюбивым и невеждам възлюбившим сей прелестный погибающий век».

Адказ Скаргі — «Аб уладзе і адзінстве Царквы Божай» (1590): неабходнасць уніі з палітычных мэтай, падрыхтоўка Брэсцкага сабору.

Адказ на яе з боку прываслаўных — «Зачапка» інака Хрыстафора: «в художестве риторского наказания и ремесла (еллино- или латинумудрых) во причастии общения несмы был, или навык что от хитродиаlecticеских силлогизмов, тем же и не мудрования хитрославного к вам (ко удивлению) начертати могу или тщуся, но от простоты и нашего языка славянского еже еще глаголю, вещаю и мудрствую», і тое толькі «ведаю», што папрасіў адказаць (на твор Скаргі) яго патр.Мялецій: 1— абарона славянскай мовы; 2 — навучка Рымскай Царквы супярэчыць прастаце хрысціянства: «Духа сила не в художестве вышнего наказания и философского постижения обретается, но верою смиренномудрия даруется».

Другі адказ з боку прываслаўных — «Краткословный ответ Федула, в святой Афонской горе скитствующего, против безбожного, лживого, потербного и настоящего века, погански, а не евангельски мудрующаго писания П.Скарги»: 7 прыкмет сапраўднай Царквы (несці крыж, любіць беднасць, быць простаі і г.д.); не браўся абвяргаць «басни, которые налепил П.Скарга», а «того ради з мытарем самоукорным и смиренномудрым фарисея велеречивого и укорующего на плечах терпения молчанием перенести мусимо».

«Уния альбо выклад преднейших артыкулов, ко зьдноченью греков с костелом римским належащих» Іпація Пацея (старабел.

мова, 1595). (Пацей з 1599 г. — уніяцкі мітрапаліт, які таемна разам з Тарлецкім прысягнуў Кліменту VIII). Змест твора: доказ, што розніцы паміж каталіцызмам і праваслаўем няма; цяжкі стан Праваслаўнай Царквы; супраць кантролю брацтваў над дзейнасцю епіскапаў.

Адказ Пацею Стафана ЗІЗАНІЯ (настаўнік Львоўскай брацкай школы) «Катэхізіс» (1595, не захаваўся). На саборы ў Навагрудку (1596) С. Зізаній быў асуджаны праваслаўнымі іерархамі за крытыку мітр. Міхаіла Рагозы, якога лічыў адступнікам, а за «Катэхізіс» быў анафемстваваны і адлучаны ад Царквы як ерэтык; 28.05.1596 г. — грамата «о воспрещении всем обывателем Литовского княжества иметь общение со Стефаном Зизанием и виленскими братскими попами Василием и Герасимом Накрывалом, яко с отлученными по соборному суду с повелением в случае открытия их местопребывания взять их под стражу». 1596 г. — «Казанье св. Кирилла Иерусалимского о Антихристе и знаках его» (2 калонкі на польск. і бел. м.) — тэкст 15 Павучання св. Кірыла і каментар да яго: развенчвае «смрадное болото» каталіцызму, святасць папежа.

Адказ Ф. Шчаснага-Жаброўскага — «Плевел (літар. — куколь), што пасеяў Стафанак Зізаній у рускіх цэрквах віленскіх. Пры гэтым — кароткая згадка пра унію Царквы рускай з лацінскай» (Кракаў, 1595) і «Плевелы Стафанка Зізанія» (Вільня, 1596). Пасля смерці Рагозы ў 1599 зноў прапаведуе ў Св.-Троіцкім манастыры, але гэта яму забаронена і прапанавана пакінуць манастыр; адмова. У восень 1599 г. Зізанію прыйшлося ўцякаць ад езуітаў з Вільні праз комін «в одном кожушку».

I. Пацей «Справедливое описание поступку и sprawy синодовое и оборона згоды и едности свершенное...» (1596). П. Скарга «Брэсцкі сінод» (1596), «Абарона Брэсцкага сінода» (1597), пераклад Пацеєм гэтых кніг на старабел. мову. Письмо Пацея К. Астрожскаму, адказ на яго клірыка Астрожскага: «не в каждой згоде кохается Бог».

«Погляди ж теперь оком и послухай слухом, того есте своем плачу и рыданию годною, згодою наброили? Не есть тот град, не ест мeste, где бы есте плачу и рыдания, стогнание и вопля и слез отеческия богопреданыя, веры людей и душ не наполнили... Якого есте преследованья, якого ўруганья, якого полигкованья, якого сплевания, якого замешанья, затрясененя, якого на остаток кровопролития, мужебойства, забийства, тиранства, мордырьства, нахождения квалтов на дома, на школы, на церкви, обелженья... невест, паненок чистых, душ невинных, паний зацных и велможных, при

самой начистьшой и страшной а непостижимой таемници и офере, при прийомваню Святейших Таин Тела и честныя Крови Христовы, наполнили и наброили!» (Прыватная перапіска: пасланне патр.Мялеція да брацтваў; Лукі Мамоніча і Клімента VIII — да К.Астрожскага; пісьмы К.Астрожскага і інш.).

На кнігі Скаргі адказ Хрыстафора Фіалета (Марцін Бранеўскі?) — «Апокрисис» (1597): 4 часткі з прадмовай да кожнай з іх, заключэнне (I-ая частка — «о поступку синодальном...и о выкrocheniu митр. Киевского, и Володимерского, Луцкого, Полоцкого, Пинского, Холмского владыков...», II-ая частка — «о околечностях поступку людей старожитной релее Греческой...», III-яя — разгляд асноўных догматаў каталіцызму, IV-ая — абарона Праваслаўнай Царквы ад нападаў уніятаў). Анекдоты, байкі, прыказкі, прымаўкі, афарызмы. Скупка і знішчэнне «Апокрысіса» езуітамі.

Адказ на «Апокрысіс» І.Пацея — «Антырызіс, або Апалогія супраць Апокрысіса Х.Ф.» (лацін. мова, 1599; польск. мова, 1600).

Пасланні Афонскага манаха ІААНА ВІШАНСКАГА (да В.Астрожскага; да мітрапалітаў і епіскапаў, што прынялі унію; да ўсіх праваслаўных жыхароў паўднёва-заходняй Русі і Польшка-Літоўскага каралеўства; аб памылках Рымскай веры і інш.): «Да очистите Церковь от всяких прелестей и забобонов еретических и безпестроты, в простоте сердца, Бога хвалите, латинский смрад песней из церкви нажденьте, простою же нашею песнею русской поюще, Бога благодарьте», «Диавол на словенский язык борьбу мает, занеже плодоноснейший от всех языков и Богу любимейший, понеже без поганских хитростей и руководств, се же есть кграмматик, риторик, диалектик и прочих их коварств тщеславных, диавола вместных, простым прилежным чтанием без всякого ухищрения к Богу приводят, простоту и смирение будет и Духа Святого подъемлет... Ныне латинская злоковарная душа, ослепленная и насыщенная поганскими тщеславными и гордыми догматы, страждет, которая Божия премудрость и розума духовного, смирения, простоты и беззлбия вместити никакже может», «где бо в Лядской земли вера? где любовь? где правда и справедливость суда? где покора? где евангельские заповеди? где апостольская проповедь, где святых законы, где хранение заповедей Божиих, где непорочное священство? где крестоносное житие иноческое? где простое благоговенное и благочестивое христианство?». УНІЯТАМ: «Не ваши милости ли веру дела злыми наперед еще разорили? Не вы ли разорили заповеди? Не вы ли разоряете и делаете людей голодными, поглощаете их труд и пот кровавый? Где есте больным

послужили? Не ваши милости ли больных еще сами от здоровых чините, биете, мучите и убиваете? Пощупайся только в лысую головку, ксенже бискупе Луцкий, колько еси за своего священства живых мертво к Богу послал, одных секаного, других водотопленого, третых огненною смертию от сея жизни изгнал!»

Клірык Астрожскі Васіль у адказ на змену тактыкі уніятаў — спробу прадставіць Брэсцкую унію як працяг Фларэнційскай — публікуе «Историю о листрикийском, сиречь разбойничьем Ферарском або Флорентском синоде» (1598): гісторыя Фларэнціскага сабору (як рымскія епіскапы сабраліся ноччу, каб «постановленье разорвати, а ведле их и своей мысли инакшее написати и учинити»; подкуп патр. Іосіфа, як «до подпису имаючи примушали розмаитым везеньем: темницами, путами, ранами, голодом», «одных голодом 15 ден морили, инших огнем пекли, других душили, давили», падроблены подпіс Іосіфа, гісторыя мітр. Ісідара; «такие овоци его (Сабору) згромажения тые пожитки принес всему Христианству, так ся тот пожар ненависти запылал на всем свете, так оная премерклая ночь гневу скрыдла свои расширила, так мятежи, ростырки гору вынесли, так тот синод в себе тиранство потомком оставил»).

Неабходнасць папулярнага выкладу палемікі — ананімныя «Вопросы и ответы православному з папезником» (каля 1603); акраверш «ХРАНИСЯ ИТАЛИЯН». Залежнасць ад «О единой истинней...», «Перестрога» (Львоў, 1606): пачатак хрысціянства на Русі; адсутнасць школ, навучанне ў іншаземцаў, адкуль апалячанне, здрада народу і веры; карысная дзейнасць К. Астрожскага; гісторыя І. Пацея, К. Тарлецкага і інш., хто вёў тайныя перагаворы аб уніі; гісторыя Брэсцкага сабору і адносіны уніятаў да праваслаўных: «чинили великое насилowanie людем убогим. Попов до той унией квалтом притягали, а которые зводитися им не давали, юных обесчествовали, других вязаньем и муками трапили, инших направуючи забивати, топити и розными способами губити почали, ездячи по местех церкви печатавали»; «не слухай же тых баламутов, которые тебе вдают, иж будто бы там Церковь Божия правдивая мела быти, где владзе свецкая з духовною змешалася и где гнездо себе збудовала, где мудрость света сего панует, где философия поганская, Аристотелева наука слово Божие выворачачает и инако верити кажет, где духовные пространно живут и вольностей вшальяких заживают, а на веру православную и святую не словом Божиим, але мечом воюют».

Наступная змена тактыкі уніятаў: доказы, што адрозненні паміж рымскай і грэчаскай цэрквамі не такія вялікія, каб унія была немаг-

чымай — кніга «Гармонія», адказ на яе М.Сматрыцкага спачатку «Antigrafi» (Вільня, 1608), потым «Фрынасам» (Вільня, 1610).

Адказы Скаргі 1610 г. і Марахоўскага 1612 г. на «Фрынас» — даносы, у якіх Сігізмунду III паведамляецца, што ў Віленскай друкарні выпускаюць кнігі, якія падбухторваюць да бунту.

Леў Крэўза «Оборона унии» (Вільня, 1617), адказ на яе Захарыі Капысценскага «Палінодзія», напісаная 1621 г. (не была выдадзена): тон роўнага, спакойнага даследавання, але ў некаторых мясцінах — саркастычныя філіпікі; галоўная задача кнігі — абарона праваслаўя, яго канонаў і правіл усходніх патрыярхаў, расказ аб Рымскай Царкве, тагачасным стане грэчаскай веры, аб уніі і г.д.

Іасафат КУНЦЭВІЧ (1580–12.11.1623). Сын шаўца, выхоўваўся ў віленскіх езуітаў, здрадзіў праваслаўю. Настаяцель Жыровіцкага, Віленскага Свята-Троіцкага манастыроў. У 1606 г. дапамагаў архіеп.Руцкаму граміць праваслаўныя цэрквы і манастыры. Празваны «Душахватам». 1617 г. — «О фальшованю писм словенских...»; Правілы для ўніяцкіх прэсвітэраў, Катэхізіс і інш. З 1618 г. — архіепіскап Полацкі. У 1618 г. закрывае цэрквы ў Магілёве; узброены адпор мяшчан; скарга Сігізмунду III; смяротнае пакаранне завадатарай, штраф на горад. Прагнаны аршанцамі, забіты ў Віцебску⁵.

Лявонцій КАРПОВІЧ (1580–1620)]

...Яму прыпісваецца «Леонтия иеродиакона Печерского монастыря Киевского, сказание вкратце о ересьх тридесяти и четырех» (1606) — наўрад ці, бо ў 01.1609 г. называецца «панам Лонгінам»; быць можа, іпадьякан?); калі ж так, гэта сведчыць пра яго выступленні супраць уніі яшчэ да 1606 г.. Пострыг у Віленскім Св.-Троіцкім манастыры паміж 01.1609 г. і 04.1610 г., архімандрыт Свята-Духава манастыра (Свята-Троіцкі 07.03.1609 г. адбіраецца Пацеём на унію) паміж 10.1609 г. і 04.1610 г.. Карповіч — дэпутат на вальны сейм — піша пратэст супраць захопу манастыра, адхілены польскімі ўладамі на Варшаўскім сейме 1609 г.

Праца ў брацкай друкарні, якая дзейнічала з 1610 г. то ў Вільні, то ў памесці Агінскіх у Еўі (галоўны карэктар, г.зн.рэдактар). 1610 г. — выданне «Фрынаса»; загад Сігізмунда III ад 6 мая: «Фрынас» спаліць, арыштаваць аўтара і рэдактара; арышт 7/20.04.1610 г.; 2 гады турмы; скарга братчыкаў у Трыбунал, адкуль яна пайшла «на рассудок сеймовы», што было зацяжкай, бо рашэнні Трыбунала мелі сілу сеймавых пастановаў.

⁵ Тут лакуна ў аўтарскім тэксце. — *заўв. рэд.*

1613 г. (але, быць можа, яшчэ ў 1609 г., да арышта, калі праваслаўная іерархія яшчэ не была знішчана) — іерэйская хіратонія; першы архімандрыт Св.-Духава м-ра (які знаходзіўся праз дарогу ад Св.-Троіцкага, адкуль уніаты кідалі камяні і стралялі ў праваслаўных; аднойчы цаглянай быў паранены і Карповіч), рэктар брацкай школы (1617 г. — новы цагляны будынак для яе). Характарыстыка М.Сматрыцкім Лявонція Карповіча ў «Казани на погреб» (Вільня, 1520).

1615 г. — выдае «Казанье двое: одно на Преображение Господа... другое на Успение Пресвятой Богородицы...»; вядомы спіс «В неделю перед Рождеством Христовым наука». Езуіты скуплялі пропаведзі Карповіча на вагу золата, каб іх тут жа спаліць; дзівам захавалася некалькі экзэмпляраў «Казанья двое»

1616 г. — выдае пры ўдзеле М.Сматрыцкага (адзін з перакладчыкаў) «Евангелие учительное... патриарха Каллиста».

На брацкіх (прыватных) землях будуюцца праваслаўныя цэрквы і манастыры, нягледзячы на забарону Сігізмунда III; 31.07.1618 г. — пасылае благаслаўленне на заснаванне ў Мінску пры Петра-Паўлаўскай царкве жаночага м-ра; у тым жа годзе схіляе да пострыгу М. Сматрыцкага.

Карповічу прыпісваюць складанне «Киновиона, или изображения иноческого общаго жития» чына Васілія Вялікага (Еўе, 1618).

1619 г. — пасланні львоўскім братчыкам і на Афон; публікацыя «Вертограда душевного» Фікарыя (з уласнай прадмовай), перакладу (уласнага? — «муж боговдохновенный, в языке греческом весьма скорый, защитник благочестия» — З.Капысценскі) талкаванняў Іаана Златавуста на «Ойча наш» (з уласнай прадмовай); «Казанья на пахаванне князя Васілія Васільевіча Галіцына» (27.01.1619), складзена на заказ; паколькі Карповіч не быў знаёмы асабіста з нябожчыкам, абмежавалася разважаннямі аб агульнахрысціянскіх цнотах; захавалася толькі ў аўтарскім перакладзе на польскую мову, хаця ў XIX ст. быў вядомы і рускамоўны спіс, магчыма, аўтограф.

1620 г. — абраны епіскапам Уладзіміра-Берасцейскім, але памёр да хіратоніі; 2.11.1620 г. «Казанье на погреб» Сматрыцкага — на 40 дзень?

Літаратура, тэксты:

Молчанов Н. Леонтий Карпович, церковный вития Православной Юго-Западной Руси в XVII ст. и два его слова (критико-библиографическая заметка) // Православное обозрение. М., 1880. Т. 3;

Голубев С. Леонтий Карпович (библиографическая заметка) // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. 1880. № 3;

Смирнов Ф. Виленский Свято-Духов монастырь. Вильно. 1888;
Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI — нач. XVII
века. Казань. 1898;

Послание настоятеля Виленского Свято-Духовского монастыря и
братства Леонтия Карповича к Афонским подвижникам «Чесному священ-
ноинокови господину отцю Кирилу (Пафнутию, Елисею)» // Литовские
епархиальные ведомости. Вильно. 1896, N 26.»

Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Склаў А.Ф. Коршу-
наў. Мн., 1959.

Мялеццiй Смятрыцкi

Максім; нар. у пач. 1577 г. у сям'і пісара Герасіма Данілавіча,
будучага рэктара Астрожскай школы. Настаўнік — Кірыл Лукарыс,
з 1612 г. Кплльскі патрыярх. Каля 1601 г. скончыў Віленскую
езуіцкую акадэмію. Настаўнік Багдана Саламярэцкага, якога да гэ-
тага вучыў С. Зізаній; разам з вучнем вучыўся ў Лейпцыгскім і
Вітэнбергскім ун-тах (1605–1607); жыў у маёнтку Саламярэцкага,
часта наведваў Мінск, пад яго ўплывам шмат мінчан вярнуліся з уніі
ў праваслаўе, стварылі брацтва. Віленскае праваслаўнае брацтва,
знаёмства з Карповічам.

1608 г. — «Антыграфі» супраць кніг уніяцкага мітрапаліта Іпа-
ція Пацея «Ерасі» (не захавалася), «Гармонія», «Антырызіс»; пачы-
наецца з «епіграмы» на герб Астрожскіх. Уплыў «Апокрысіса» на
«Антырызіс». Пытанні дагматыкі (сыходжанне Св. Духа; чыснец,
праснакі). Супраць абвінавачванняў праваслаўных «аб першынстве
ў брацтве свецкіх асоб над духоўнымі; «аб валоданні цэрквамі і іх
апаратамі», што праваслаўныя «Бога не шануюць, караля ні ў што
не ставяць»; супраць метадаў увядзення новага календара; паэты-
зацыя мінулага спакою Праваслаўнай Царквы, абвінавачванні
ганіцеляў; папулярызацыя антыпапскіх памфлетаў.

1610 г. — «Фрынас» пад псеўданімам Феафіла Арфалога.
Прывячэнне Вішнявецкім; 2 прадмовы, 10 раздзелаў. Міфалагічная
і біблейская сімволіка; спасылкі на 143 аўтараў; цытуецца Петрарка
(Смятрыцкі перакладаў яго вершы). Плач Царквы. Якуб Суша: «Ніхто
ніколі з ерэтыкаў не рабіў на св. апостальскі прастол такіх злосных
нападкаў, як Плач. Тут што ні слова — то язва, што ні думка — то
атрута, тым болей пагібельная, што аўтар растварыў яе прыгажосцю
стылю, як салодкай прынадай».

1615 г. — трактат «Аб сыходжанні Св. Духа» (польск. мова).
1619 г. — «Граматыкі Словенскія правільнае сінтагма». 1618 г. —
пострыг. 1620 г. — «Казань на честны погреб...». 1621 г. —

«Апраўданне невінаватасці» — адказ галоўнаму уніяцкаму апаненту мітр. Іосіфу Вельяміну Руцкаму: паклала пачатак літаратурнай палемікі 1620 г. — (Руцкі, Сімановіч, Саковіч) — апалогія праваслаўных беларусаў, што церпяць ад уніі. 1622 г. — «Выкрыццё з'едлівых твораў» і «Дадатак абароны»: адказ на «Экзамен абароны» Руцкага, на што адказваў Анастасій (Антоній) Сялява ў «Антыэленхусе». 1623 г. — «Юстыфікацыя», «Суплікацыя» на імя караля і сената.

У 1623 г. пасля забойства Кунцэвіча едзе на Блізкі Усход, вяртаецца ў 1625 г.; не прыняты ў Кіева-Пячэрскай Лаўры (хаця для падазрэнняў ва уніяцтве яшчэ рана); архімандрыт Дзерманскага манастыра (Украіна).

1627 г. — «Апалогія» (напісана пад маскай праваслаўнага іерарха), захавалася ў польскім перакладзе з прыпіскамі Касьяна Саковіча; вырачэнне ўсіх ранейшых твораў, асуджэнне С. Зізанія, Хрыстафора Філалета. Бурная рэакцыя (Андрэй Мужылоўскі «Антыдотум»). Таемны пераход у унію. У 1628 г. адракаецца ад «Апалогіі», выступае супраць уніі на Кіеўскім саборы; «Пратэстацыя»; пакідае Кіеў. 1629 г. — «Экзэтэзіс» (аб «ерасях» у Праваслаўнай Царкве), «Парэнэзіс». З 16 твораў 6 супраць праваслаўя.

Памёр 27.12.1633 г. у Дзерманскім манастыры ў сане ўніяцкага архіепіскапа.

Літаратура:

Кортисций Войцех. Widok potyczki wygraney... Meletiusza Smotryskiego Wilno, 1634

Суша Якуб. Saulus et Paulus Ruthenae... Romae, 1666.

Короткий В.Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого. Мн. 1987.

Сільвестр Косаў, Ісайя Трафімавіч Казлоўскі

Вучыліся ў Вільні, за мяжой, па звароце прынялі манаства, жылі ў Вільні, Львове, Кіеве.

У 1634 г. КОСАЎ выбраны пасля смерці Іосіфа Бабрыковіча епіскапам Магілёўскім і Мсціслаўскім; у 1647 г. пасля смерці П.Магілы выбраны Кіеўскім мітрапалітам; памёр у 1657 г. Аўтар «Надгробнага слова І.Бабрыковічу», «Дидаскалии о 7 сокраментях», павучанняў і пасланьняў; жыццй Кіева-Пячэрскіх святых з гісторыяй хрышчэння Русі, храналогіяй кіеўскіх мітрапалітаў, заўвагамі і тлумачэннямі.

КАЗЛОЎСКІ служыў рэктарам Кіеўскай калегіі, быў першым доктарам багаслоўя; памёр у 1638 г.

Афанасій Філіповіч

Нар. каля 1595 (1597?) у небагатай праваслаўнай сям'і. Пачатковая адукацыя — ў брацкай школе; потым, магчыма, — Віленская езуіцкая калегія. У 1620 г. заўважаны гетманам І.Сапегам; 7 год службы «інспектарам» у Івана Лубы (сына Ілжэдзмітрыя Міхаіла Лубы). Каля 1627 г. — пострыг у Віленскім Св.-Духавым манастыры; Куцеінскі манастыр пад Оршай, Межыгорскі манастыр пад Кіевам. 1632 г. — Вільня; іераманах; з 1633 г. — намеснік ігумена Дубойскага манастыра пад Пінскам. У 1636 г. Альбрыхт Радзівіл выганяе адтуль брацію; Купяціцкі м-р, сяброўства з Макарыем Токараўскім. Збор ялмужны; відзеж Купяціцкай іконы; у Маскву. У Слуцку адбіраюць універсал; рэкамендацыйныя пісьмы ў Іаіля Труцэвіча, цудадзейны пераход граніцы. Сакавік 1638 г. — у Маскве; запіска цару, прыняты ў Пасольскай ізбе; 16.06.1638 г. — Вільня, Купяцічы. У 1640 г. становіцца ігуменам брэсцкага Сімяонаўскага манастыра; у Брэсце ўсе 10 храмаў забраны на унію (толькі ў 1632 г. вернуты Сімяонаўскі, а ў 1633 г. — Ражджаства Багародзіцы); пошук «Фундацый». 1641 г. — вальны сейм (голас ад абраза — астралогія!); 13.10 — прывілей на будаўніцтва брацкага дому, не ратыфікаваны Радзівілам і Трызнам. 1643 г. — сейм, прамова 10.03, арышт; уцёкі; суд у Кіеве, тлумачальная запіска; вернуты святарскі сан. Шукае падтрымкі ў Мікалая Сапегі, едзе ў Кракаў; сустрэчы з кн.Львовым; справа з Зычэўскім, вяртанне ў Брэст. 1645 г. — перад адкрыццём сейма арыштаваны, адпраўлены пад канвоем у Варшаву ў якасці заложніка за Лубу. «Фундамент непорядку Костела Рымскаго», «Порада побожная», «О фундаменте Церковном», «Приготовление на суд». Правакацыя да ўцёкаў; каралеўскі загад выпусціць Афанасія і адправіць пад нагляд П.Магілы; зняволенне, юродства. Смерць П.Магілы ў 1647 г.; Луцкі епіскап Афанасій Пузына забірае Філіповіча. 1648 г. — бунт Хмяльніцкага; смерць Уладзіслава; данос капітана Шумскага, арышт, катанні, забойства 05.09.1648 г. «ДЫЯРЫУШ»; эпіграф з Пс. 104. Выкрыццё уніі; праклён уніятам; параўнанне уніятаў з Ізмаілам, Каінам; ерась рымскіх папаў; заснаванне Рымскай Царквы на камені, а не на Пятры; апісанне здзекаў над праваслаўем. Дакументы, пісьмы, вершы.

Літаратура, тэкст:

Коршунов А. Афанасий Филиппович (жизнь и творчество). Мн., 1965.

Макарыў Токараўскі

Нар.каля 1605 г. у Оўручы; Оўручскі манастыр Успення Багародзіцы. 1625 г. — Купяціцкі манастыр; з 1630 г. — іерадыякан, з 1632 г. — іераманах. Сяброўства з Філіповічам. У 1640 г. — першы ігумен Камянецкага (пад Пінскам) Увядзенскага манастыра (аплот праваслаўя, школа). Каля 1659 г. — Чарнігаўскі архіепіскап Лазар Барановіч пастаўляе Макарыя ігуменам Оўручскага Успенскага манастыра; нападкаў уніятаў на манастыр, Макарыў угаворвае ма-нахаў не пакідаць жылта. Аблога манастыра татарамі, якія прынялі брацію за ратнікаў. Дыспут аб веры: «Няма зносін святла з цемрай... пакуль будзе стаяць свет». 1671 г. — палякі захапілі манастыр. Письмы Барановіча; прабыванне ў Кіева-Пячэрскай Лаўры. Архімандрыйт Канеўскага Успенскага манастыра (ацаленні, пакаранне суддзі-хабарніка, настаўленне непаслухмянага сына); знаменне: навальнічная хмара над манастыром. У 1678 г. туркі з Юрыем Хмяльніцкім захопліваюць манастыр; пакуты і забойства 7.09.1678 г.. Службу і жыццё (?) напісаў Захарыя Карніловіч.

Літаратура:

Мельников А. Путь непечален: Исторические свидетельства о свято-сти Белой Руси. Мн., 1992.

Мемуарная літаратура

У другой палове XVI ст. традыцыйнае летапісанне спыніла развіццё (індывідуалізацыя мыслення прывяла да індывідуалізацыі літаратуры; мемуары — «індывідуалізаваны» летапіс або хаджэне, немагчымыя для эпохі калектыўнай свядомасці); хранографы, мемуары, сямейныя дзённікі пісаліся па свежых слядах. Алітаратураванне дзелавых запісаў: дыярыушы-пратактылы сеймаў. Творцы мемуараў — шляхта.

ДАНЯСЕННІ ФІЛОНА КМІТЫ-ЧАРНАБЫЛЬСКАГА (1530–1587), аршанскага старасты, пасля ваяводы Смаленскага; адносім да мемуарнай л-ры ўмоўна. Перапіска з членамі каралеўскай рады, сакрэтныя данясенні аб прыгранічным жыцці (паведамленні шпіёнаў з-пад Смаленска), ваенных дзях, намерах Івана Грознага пасля смерці Сігізмунда II (1572) і ўцёкаў Генрыху Валуа (1574), прамаскоўскія настроі, магчымасць вылучэння на трон Івана або Фёдара, сакрэтныя перагаворы. Памфлет? містыфікацыя? у апісанні прыёма Грозным крымскага хана. Пасланне-прывітанне Валуа і яго характарыстыка пасля ўцёкаў. Крытыка магнацкай вярхушкі ВКЛ!

Прыватныя пытанні (просьба аб адпачынку). Побыт шляхты. Бытавая лексіка, фальклорныя элементы: «Коли топили, топор давали, а выплывши ни топорища», «И каши не хочу, и по воду не иду», «Прото як овца: где их болш берет волк, тем оне дальше за ним иду».

ФЁДАР МІХАЙЛАВІЧ ЕЎЛАШОЎСКІ (1546–1616), падсудак наваградскі, пратэстант. Пачаў мемуары на старабеларускай мове ў 1603, маючы запісы за папярэднія 40 год. Арыгінал захаваўся не ў поўным аб'ёме; запісы перарываюцца 1604 г. Пагадовая форма, тыповая для летапісаў. Мэта напісання — даць прыклад дзецям. Нар. у Ляхавічах, вучыўся рускай, польскай, яўрэйскай грамаце; матэматыка, справаводства, юрыспрудэнцыя — самаадукацыя. Служыў пры дварах магнатаў. Юрыст-адвакат, браў удзел у складанні «Трыбунала» 1586 г. Падсудак з 1592 г. Удзел у Лівонскай вайне. Добра вядомы Сігізмунду Аўгусту і Стафану Баторыю. Налівайка ў Слуцку ў 1595 г. Бытавы каларыт, дэталёвасць: відзеж вогненнага чалавека, сон аб Мантуі, яго сын Якім пасля службы у князя Мантуанскага; пярун спаліў замак, моцны вецер і мароз; гвалтоўная смерць Мікалая Глухоўскага — ворага Ф.Еўлашоўскага, ідэалізаваная характарыстыка жонкі Ганны Балатоўны, нягледзячы на яе «рускую» веру. Разам з ідэалізацыяй феадальнай знаці, асабліва патрона Ф.Еўлашоўскага — «скупа панства Литовскаго» М.К. Радзівіла (якому служыў 30 год з 1572), выкрыццё злоўжыванняў: забойства ў 1580 г. Уладзіміра Забалоцкага. Не закранаў пытанні высокай палітыкі. Патрыятызм.

БАРКАЛАБАЎСКІ ЛЕТАПІС, напісаны жыхаром Баркулабава ў 1599–1608 гг. Успаміны пра перажытае: бура 1572 г., голад. Бытавыя падрабязнасці: хрышчэнне Сціркі. Бясчынствы ў Магілёве С. Налівайкі, яго смерць, запарожскія казакі-марадзёры. Не праяўляе асаблівай цікавасці да грамадскага жыцця: падрабязнае апісанне Брэсцкага сабора 1593 г., не звяртае ўвагі на сабор 1596 г. Самазванец «Дзмітраш» (1607). Прыводзіць тэксты дакументаў. Недакладная храналогія.

«ДЗЁННІК ПАДЗЕЙ, ШТО АДНОСЯЦЦА ДА СМУТНАГА ЧАСУ» (1603–1613, польск. мова) мазырскага харунжага Іосіфа Будзілы. «Летопис» ад з'яўлення самазванца да разгрому інтэрвенцыі Мініным-Пажарскім. Апавяданне самога Будзілы з 2.09.1607 г. — часу з'яўлення другога самазванца («Тушынскага вора»). Голад у стане інтэрвентаў у Крамлі.

«ДЫЯРЫУШ» САМУІЛА МАСКЕВІЧА (польск. мова): небагаты шляхціц, індэферэнтны да рэлігіі. Польская інтэрвенцыя. Спачатку пагадовыя запісы, з 1604 г. — разгорнутае сюжэтнае апавяданне.

Ствараўся на аснове ўспамінаў. Апісанне аблогі палякамі Смаленска; ухвальны водзыў аб Міх.Шэйне. Перамога над рускімі ў Клушынскай бітве 1610 г., якая адкрыла шлях на Маскву, бяздарнасць Дэм.Шуйскага. Уражанні ад Рыгі, Вільні, Варшавы, Львова, Кракава, асабліва ад Масквы (даецца яе апісанне). Рускае сялянства, яго адносіны да інтэрвентаў.

«ДЫЯРЫУШ» за 1643–49 гг. БАГУСЛАВА КАЗІМІРА МАСКЕВІЧА (польская мова), у копіі XVIII ст. Маскевіч нар. каля 1625 г., выходзіўся ў езуітаў. Удзельнік карных экспедыцый Іераміі Вішнявецкага супраць Хмяльніцкага (бой з казакамі, расстрэл уцякаючых казакаў, палонных — на кол). Жыццё двара Вішнявецкага, «парадкі» ў войску. Падаўленне паўстанняў у Мазыры, Рэчыцы, Бабруйску. Дробныя выпадкі: ледзь не забіў яўрэя.

«ДЫЯРЫУШЫ» сямейства АБУХОВІЧАЎ (напр.Піліпа-Казіміра 1630–1654 гг. супраць нац.-вызваленчага руху, ухваляў разгром кальвіністаў у Вільні ў 1640 г.).

«ДЫЯРЫУШ» АДАМА КАМЕНСКАГА-ДЛУЖЫКА (польск.-старабел.мова, копія XVIII ст.). 1657 г. рускі палон. Апісанне Соль-Вычагодска, Салікамска. Язычнікі-вагулы, асцякі, тунгусы. Вяртанне ў ВКЛ.

УСПАМІНЫ ЯНА ЦАДРОЎСКАГА (польск.мова, 1637–4.04.1682). Нар. у 1637 г. у сям’і грамадскага дзеяча Яна Цадроўскага; вучоба з братам-блізнюком у Крулявецкім, Кракаўскім ун-тах; з 1637 г. — служба ў Багуслава Радзівіла, са сваім патронам падарожнічаў у 1638–1639 гг. па Германіі, Даніі, Галандыі, Францыі, Італіі, Англіі. 1638 г. — вучоба ва Утрэхцкім ун-це. 1641 г. — небяспечная паездка ў Галандыю. У час руска-польскай вайны 1654–1667 гг. быў пасланы мінскай шляхтай да цара Аляксея са скаргай на ўціск маскоўскіх ваявод. 1658 г. — удзел ва ўзброеным выступленні; шукае ратунку ў Слуцку; быў пасланы ў Маскву для тлумачэння прычын паўстання. Неаднаразова выбіраўся дэпутатам на сеймы. Шлюб яго і яго маці, смерць айчыма, смерць дачкі Кацярыны, другой жонкі; на-шэсце мышэй, голад. Пагром 1682 г. езуітамі кальвіністаў у Вільні.

«ХАДЖЭННЕ Ў СВЯТУЮ ЗЯМЛЮ/ПЕРЭГРЫНАЦЫЯ» М.К.Радзівіла ў форме лістоў да сябра (белетрыз.форма). Гіпапатам, мумія, кухар-святар, чарнакніжнік шукае скарб, лісты да папы Грыгорыя XIII; ці з’яўляецца Баальбек Цэзарыяй.

ДЗЁННІК ТЭОДАРА БІЛЕВІЧА: падарожжа ў Англію. Непасрэднасць апаўдання («фіглі» слана, змена каравула ў каралеўскай рэзідэнцыі; марская хвароба), педантычнасць («14 англійскіх міляў, што складаюць 7 нашых»). Макаранічная лацінска-польская мова (прэтэнзія на адукаванасць).

Літаратура, тэксты:

Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. Мн., 1975. (Кміта-Чарнабыльскі).

Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. Мн., 1983. (Еўлашоўскі, Цадроўскі).

Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. №2. 1974 (Каменскі-Длужык).

Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. №3. 1975 (Б.-К.Маскевіч).

Кніга жыццй і хаджэнняў. Мн.: Маст. літ, 1994.

Кніжная паэзія XVI–XVIII стст.

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА: «Зыход», Дэкалог («Веруй в Бога единого,/А не бери надармо Имени Его./Помни дни светые святити,/Отца и матку чтити./Не забивай не едина/И не делай греху блудна./Не вкради что дружного,/А не давай сведецтва лживего./Не пожедай жены ближнего,/Ни имения или речи его»). Параўнайце з польскім Дэкалогам XV ст.: «Czcij Boga jednego,/Nie bierz nadarmo imieni Jego./Pamiętaj swiecić dni swięte,/A ktemu czcij starze twe./Nie zabijaj brata twego,/Ani kradnij rzeczy jego./Niezystoty nie stroj,/Ani krzywego swiadczenia broj./Nie pozadaj zony bliźniego twego,/Ani domu jego»; такім чынам, гэта, хутчэй, пераклад або пераказ. «Іаў»: «Богу в Троици Единому ко чти и ко славе,/Матери Его Пречистой Марии к похвале,/Всем Небесным силам и святым Его к веселию,/Людем посполитым к доброму наўчению». «Эсфір» («Не копай под другом своим ямы:/Сам ввалишься в ню./Не став, Амане, Мардохею шибенице:/Сам повиснеш на ней» — ніякіх прыкмет сілабічнага верша). Роўнаскладовасць не вытрымліваецца: дасілабічныя вершы, у якіх ізасілагізм — выключэнне; арганізацыйны прынцып — інтанацыйна-сэнсавая завершанасць.

ЗВАРОТЫ ДА ЧЫТАЧА: Сымон Будны («Зварот перакладчыка да Сарматыі» у кнізе перакладу на польск.мову твора Цыцэрона «Аб старасці»); Я.Пратасовіч («Зварот да чытача» ў паэме «Ялмужнік»). Хрыстафор Філалет «Кніжка до минаючих мовит» (у «Апокрысісе»). Л.Зізаній (Тустаноўскі) «Стихи к младенцем, вводящи их на дело»: «Уже всяк тщатися в граматце не начинает, // Буйства же древнаго дебелости же да забывает. // Ибо готово художество от седми первейшее, // Буди же тщание ваше первого усерднейше».

Эмблематычна-панегірычная паэзія

«Епикграмма». Пошук новых літ.-маст. сродкаў. Кампазіцыйная будова: уступ-зачын, зварот да памяці продкаў, тлумачэнне «кляй-

нотаў», заканчэнне-пажаданне. У некаторых эпіграмах строгі парадак тлумачэння: справа налева зверху ўніз; або па ступені важнасці «кляйнотаў». «Індывідуальнасць паэта зводзілася да віртуознага камбінавання «агульных месцаў» і іх «паднаўлення» з дапамогай нечаканых збліжэнняў» (А.Марозаў).

НЯСВІЖСКІ ЛІТАРАТУРНЫ ГУРТОК (С.Будны, А.Рымша, Г.Пельгрымоўскі, Я.Радван, Я.Козак, Б.Будны, С.Рысінскі). Выдаваліся ў віленскіх друкарнях Я.Карцана, Дан.Ленчыцкага, Мамонічаў.

А.РЫМША ЛІТВІН. «Храналогія» (5.05.1581) — першы вучнёўскі твор, напісаны, магчыма, у Астрожскай школе; важнейшыя біблейскія падзеі; 12 пар сілабічных двухрадкоўяў (12–13 сілаб. з цэзурай пасля 7). Яго пераклады з лацінскай на польскую мову. «Епикграммы» на гербы А.Валовіча, Л.Сапегі, Т.Скуміна (13 сілаб., цэзура 7).

ЛЯВОН МАМОНІЧ (сын выдаўца Кузьмы Мамоніча). «На герб зацного дому... Лукаша Ивановича Мамонича...» (1593), «На герб... Симеона Войны» (1595), «На герб... Льва Сапегі» (1609), «Епикграмма» (1617). Іменныя формы рыфмоўкі (крэстамі-лунамі, хрысціанства-паньства), анжанбеман (пераадоленне інэрцыі народнага верша).

СЫМОН БУДНЫ. Эпіграмы на гербы Яна Кішкі, Мікалая Дарагастайскага.

ВІЛЕНСКАЕ ПРАВАСЛАЎНАЕ БРАЦТВА (канец XVI — пачатак XVII): Стафан і Лаўрэнцій Зізаніі, манах Віталій, М.Сматрыцкі, Хрыстафор Філалет. М.СМАТРЫЦКІ: на герб К.Астрожскага ў «Антыграфі», Вішнявецкіх у «Фрынасе»; магчыма, яго пярэ належаць на гербы Саламярэцкіх, Агінскіх, Валовічаў, Хадкевічаў: «Зацный дом Ходкевичов, значныи клейноты//За высокии здавна одедичил цноты,//Которыи тот славный славно дом подносят//И, праве, аж под небо самое возносят.//И в вывышаню его никгды не ўстанут,//Поки месяц и звезды светити не престанут» (у трох рэдакцыях «Евангелля вучыцельнага»). ВІТАЛІЙ(?): «Епикграмма на герб» у «Новым Запавеце» (1611) і «Дзіоптры» (1612). Ананімныя братчыкі: на гербы Дрэвінскіх, Сапег, Максімовічаў-Ломскіх, Кісялёў, Агінскіх, Трызнаў; на герб Свята-Духава брацтва.

«Эпіграмы» на гербы гарадоў, Магілёва: «От могилок Могиліов чому бы прозвано?/Вежу за герб при праве Майдебурском дано?/С тых мер, жебы мешканцы на смерть памятали,/А над цноту вышшого ничого не знали./ При совитой до Бога и до Пана вере,/Без одмены стальными были в каждой мере,/Даючи дань, повинность, почесть ведлуг стану:/Духовенству от души, а од тела пану»).

КУЦЕИНСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ ШКОЛА (1630–1650-я гг.).

ІАІЛЬ ТРУЦЭВІЧ, архімандрыт: пры ім выдадзена 17 кніг, да якіх ён пісаў прадмовы; яго эпіграмы «На... герб их милостей панов Горбацких» (1652), «На герб панов Стеткевичов» (1652).

ІОСИФ ПАЛОУКА, друкар манастыра: «На герб панов Могилов». СПІРЫДОН СОБАЛЬ, друкар: «На герб панов Стеткевичов».

Эпіграма на герб Кіева-Пячэрскага архім.Елісея Плецянецкага: «В молитвах и чтениях отче всечестнейший//Понеже бысть измлада до днесь искуснейший://Приготовал еси Крест купно с Луною,//От благородиа ти в символ обою.//Аще во крест знамена Христовым ты быти,//Еще в мирских Луна же мужством осветлители.//Зде по вся дни с Христом жити ты являет//И Крест в молбах, Луна же в чтениях вещает://Сего ради в Псалтир по общу совету,//Исправлену подати велел еси свету...»

ЭПІТАЛАМЫ

Я.Пратасовіч у «Паранімфусе»; А.В.Высоцкі ў «Зорным небе».

ВЕРШАВАНЫЯ ПРЫСВЯЧЭННІ

У «Радзівіліядзе» Я.Радвана прысвячэнні Ю.,Я.,К.Радзівілам Я.КОЗАКА.

Я.ПРАТАСЕВІЧ, віленскі суддзя, аўтар паэтычных кніг «Паранімфус» (1595), «Эпіцэдыўм» (1597), «Ялмужнік» (1597), «Кантэрфет» (1597), «Інвенторус рэрум» (1608); аўтар «эпіграм» да гэтых кніг: у «Кантэрфеце» — Аляксандру Палубенскаму.

Плачы і эпітафіі

«Адносіны да смерці ў сілабікаў традыцыйна хрысціянскія; яны ніколі не адхіляюцца ад праваслаўных уяўленняў: смерць страшная толькі для грэшнікаў, праведнаму чалавеку баяцца яе няма чаго, да яе трэба рыхтавацца» (А.М.Панчанка).

«ЛЯМАНТ НА СМЕРЦЬ НЯШЧАСНАГА ГРЫГОРЫЯ ОСЦІКА» (польск. мова. Вільня, 1580) — беларускага шляхціча, пакаранага смерцю ў 1580 г. за перадачу Маскве сакрэтных звестак; малюецца як беспрынцыпны чалавек; асноўная частка паэмы — элегічны маналог героя, які перад смерцю ўсвядоміў сваё злачынства.

«ЛЯМЕНТ У СВЕТА УБОГИХ НА ЖАЛОСТНОЕ ПРЕСТАВЛЕНИЕ... ОТЦА ЛЕОНТИА КАРПОВИЧА...» (1620); аўтарства М.Сматрыцкага? Апісанне ў змрочных фарбах смерці, ідэя роўнасці людзей перад ёй («За отнятем личности, што был кролем, паном,/По старому ковалем, шевцем, цимерманом,/Выйдет дух наш, али ж ти, труп земный, труп гнойный,/Гнюсу, робацтв, мерзячки и брыдкости

полный»); жыццё — тэатр («Житло наше на земле ровно комедии,/ Албо, рачей, жалосной света трагедии»); несправядлівасць смерці, пагардлівыя адносіны да яе («Чи што годного тебе, о слепая смерти,/ Рек, учинил? Могла бысь вжды очи продерти,/Иж тот тебе неколи не боялся, бачил,/Правда, але так Сам Бог зезволити рачил,/ Прейзревши то от веку нем ся в свет облуды,/Дочасной, марной достал на вси труды»); дыдактыка («Памятайце мой побыт, мой отход за вдячне/Приимовати от Бога, сами жити бачне./Над все теды впрод очом, фортце злых згиненя,/Воли устом, языку смелого мовеня/Не давайте, а уши тернем от слов прожных/Затумайте, вси смыслом страхом казний грозных,/Узбройтеся верою, данною от века/Вам от Бога, от Церкви, а всего человека/Внутрнего и зверхнего духом отновляйте,/Целком себе на службу Богу отдавайте»); дапамога бедным («Не ты для ўбогого, для тебя убогий/Посажон ест от Бога пред дом твой, пред ноги,/Жебысь свои выступки щедробливым датком/Змазал, грехи окупил ялмужны достатком»); апісанне «сардэчнага болю» («До внутрности, до души громадами сыплет,/Ах, стогнание тяжкое, аж за сердце щиплет... Оле, плачу, мы плачем, а в плачу не бачу,/Доступим ли утехи? Кто подставит мехи/Под зреници кривавыи: немаш нам утехи!/Полны дома, улицы болю, ох, стогнания,/Полны куты жалости, поны нареканя»). МАСТАЦКІЯ ПРЫЁМЫ: зварот нябожчыка да жывых (апошняя частка паэмы — «Голос отца до сынов»: «Што то за плач, братия наймилшая в Бозе?/ Што за лямент? Што за гук? — Дивно ми той трвоше!/ Увы, увы, по ком то? По ком тое кгоре/З уст жалосных? По ком слез обфетное море?/Зали по мне? — Неслушне, российский народе,/Нарекаеш, стыскуеш о моем отходе...»); зварот да прыроды («Повежете нам, небеса, чи он вас злым словом,/Помышленем образил в розмысле здоровом?../Чи на тебе негодне, слонце, глядел? — справу/ Дай нам! Умел он Богу з тебе мети славу»); Клата, Лахеціс, Атрапас; вершаваная цытацыя Псалтыра («Поведают же: радость вслед за смутком ходит,/А з утехи, з веселя фрасунок ся родит/Ведлуг слова Псалмисты: З вечера плач будет,/Рано радост настанет, свет смутку забудет»). «Епитафон» — заканчэнне.

«НАЕНІАЕ...» («Плачы», 1621) — на смерць Яна Радзівіла.

КАСЬЯН САКОВІЧ «ВІРШЫ НА ПОГРЕБ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО» (1622). Апісанне герба Запарожскага войска: «Кды мензства запорозцов кралеве дознали, //Теды за герб им Рыцера дали, //Который ото готов Отчизне служити, //За вольность ей свой живот положити. //И як треба землею альбо тыж водою // Вшеляко он способный и прудкий до бою».

«РЭХА ЖАЛЮ» (Вільня, 1635; польск.мова). Ананімнае. На смерць Іосіфа Бабрыковіча ад імя ўсяго беларускага народа.

КАЗІМІР І БАЊФАЦЫЙ ПАЦЫ. «OBRAZ BIALEGLOWY... ZOFIEY ZENOWICZOWNY SLUSZCZYNEY» (Wilno, 1642).

А.ФІЛІПОВІЧ: яго верш — плач у «Дыярыушы».

«НАДГРОБОК ОТЦУ АФ.ФИЛИППОВИЧУ» (пасля1648).

Палемічная паэзія

Праваслаўная палемічная паэзія. Першыя датаваныя палемічныя віршы: «Верши або стихи до того што читал, которым краегранесие сиево: хранися италиан», 1603 г. (у кн. «Пытанні і адказы праваслаўнаму з папезнікам»). ЗБОРНИКІ: «Кіева-Міхайлаўскі» і «Загараўскі». ВЕРШЫ: «Скарга жабракоў да Бога»; некаторыя віршы М.Сматрыцкага; катрэн слуцкага пратапопа А.Мужылоўскага, каля 1580–1640 гг. («Униты, як уж, лести жалом воюють, //Манею моцнять, благочестиве псують. //Косою, лукавством вытинають цветы, //Ослою наострены, Богу не петы»); ананімныя «Вершы дададзеныя». Асабліва моцны палемічны накірунак прадстаўляе ЗАГАРАЎСКІ КОМПЛЕКС: крытыка папы, каталіцкіх іерархаў («О гордая гордыне! кишишь до неба, /Але во глубину снидеси до ада. /Надмение твое, як водная пена, ?Але твоя крепость, яко паутина»); «лаціністы»-ерэтыкі («Слышите, слышите, все купно народы: /И зь еретиками не мейайте згоды; /Не в палатах златых Господа шукайте, /Але его з неба славно ожидайте»); «Дар душевредный» («Знайте, христиане, што папез вам дает - /Слуга из милости вольность обещает. /Милостивым летом людей поманили, /И напротив Богу право ухватили»); «О лжепастырех» («Горе оным, иже Церковь изражают, /И за имения веру продавають, /Як жиды Иуде цену поставляют»), «О прелестях римских», «Неприязнь латинская» («Марнотравность летам молодым бывает, /Кто у латиников наук уживает: /Мало там о Христе науки слыхати, /Мало о спасенном пути навикати. /Можете болети, як вас заразили, /И еще бы рады, штоб души згубили. /Кланяемся на восток, а на запад плюем, /Егда крещение святое приимем. /Ко свету идите, а тмы утекайте, /И от поганской мудрости бегайте»). АНТЫЕРЭТЫЧНЫ пафас «Кіева-Міхайлаўскага» зб.: «На ариане», «О лжеучителей» («Иже бо безстудне на Христа дерзают /И скверными словы Его ображают»), «О лжепророках», «На нововерцев», «Дерзость злое ереси», «Упадок сатаны и ада» («Плачите, прочее жидовское племя, /Богопротивное невдячное имя: /Почто веровати Христу не тштитеся, /Ибо огнем вечным в гневи истлитесь»). Дыдактычныя віршы «О девстве и чисто-

те) («Предивная Ангелом девичества чистота,/Благопокорная человеком доброта,/Понеже все страсти побеждает смеле,/Подобная Христови обитая в теле»), «До ленивых» («Ленивые, любите Христу работати/И отныне лености себе удаляти./Смотрите дьявола, како не ленится,/А вас, яко птицу, половити тщится.../Вы же убегайте от такого лову/И до Бога вашу наклонете главу»).

Я.К.ПАШКЕВИЧ «Полска квитнет лациною» (1621); кароткая сілабіка (сіл.-тан.?).

«ПРЫВІТАННЕ НА ПРЫЕЗД ЛЮТЭРМАХРА» (Вільня, 1642) — антырэфармацкі твор (пратэстанты — «сукин род», «лысы бес») нібыта ад імя Сенькі Налівайкі, выдадзена нібыта ў «Вітэмбергу». Маналог селяніна: «Тяшко нам з ляхами, а горш з уніятамі,/И што б не взяли добрыми правами,/А вы пак нас нудите, як мы еретыцы,/ Альбо как ляхы зовут, сами схизматыцы».

Уніяцкая палемічная паэзія

КІРЫЛ ТРАНКВІЛІЁН-СТАЎРАВЕЦКІ. У яго першых трактатах «Зярцала багаслоўя» (1618), «Евангелле вучыцельнае» (1619) шмат вершаваных тэкстаў, а «Перл шматкаштоўны» амаль напалову напісаны вершам: у «метрах» выкладзена вучэнне аб Тройцы, талкаванне кожнага сціха «Ойча наш», «Пахвала апосталам святым», «Пахвала святым пакутнікам», «Пахвала свяціцелям», «Пахвала на слаўны дзень Раждства Госпада Ісуса Хрыста», «Пахвала на прасветлы дзень Уваскрасэння Хрыстова», «Песня пахвальная на слаўны дзень Узнясення Хрыстова» і інш.

ГАЛЬЯШ ПЕЛЬГРЫМОЎСКІ (сакратар, пасля пісар вялікакн. канцылярыі). «Гутарка ў Маскве» (1601): маскаль Ігнат і паляк Іван гутараць пра дзяржаўны стан, рэлігію — «Москаль: «А попы ваши чому броды поспортили?-/Бо незгодна без брод штоб папама былі:/ Образом ест чловечым у попа борода,/Протож без ней священства каждого з них шкода. Поляк: Мондрыш, хлоп, з тых повести, аж ме встыд на тебе,/Козел сна длугоброды рыхлей бэнди в небе...». Білінгвізм. Дыялог: уплыў на драматургію.

Філасофская і рэлігійная паэзія

ТАМАШ ІЯЎЛЕВІЧ, «студэнт навук свабодных»: «ЛАБІРЫНТ, або ЗАБЛЫТАНАЯ ДАРОГА» (Кракаў, 1625, польск. мова). Сусвет — клубок супярэчнасцяў; сімвалічны вобраз усепранікальнай Мудрасці; мудрасць і мучнасць славян («Wiec u pierwsza Rossya przodkow

swych stopami/Postepujac, slynela zacnemi sprawami:/Serca czerstwoscia, ogniem poboznosci, wdziecznym/Wzorem zgody, milosci przyjacielem wiecznym»), захопленне мінулым Беларусі, крытыка сучаснасці, дзе няма месца Мудрасці; развагі пра навуку і выхаванне дзяцей.

Манах ВІТАЛІЙ: «Нижє кто Христу любезный бывает, // Разве сей иже мир презирает. // Никто не может Бога любить, // Аще себе, мир не хочет презрити. // Посем, любимиче мой, познаеши, // Аще любовь свою к богу стяжаеши, // Егда прежде мира ся отречеши // И в след Христов день и ноц течеши. // Тем же елико Бога возлюбиши, // Толики вся земленная презриши. // Не хочет Бог имети раздвоено / В нас сердце наше, ниже разделено, // Но цело всегда хочет сдержати, // Тем же не достоин нам погубляти // Преблагаго сокровища толика; // Презираем под солнцем вся, елика // Суть прелестна, Духа утешение // Получим и жития свершение», «Любимиче, к Богу обратися, // Оставивши суетства, потрудиися // Ему токмо усердно угаждати // И прилежно в винограде делати, // Отвращая от вестей ушеса // И от сует мирских своя очеса».

ЗАГАРАЎСКІ ЗБОРНІК: «МОЛИТВА СО СЛЕЗАМИ БОГУ ПРИЯТНА» («Не труба и арфа Бога умоляет, / Але милостыня небо отворяет. / Гласы ж бесчинный воздух наполняют, / И по сем, як дым, поставы не мают; ... Не тамо дом Божий, где злостям господа, / И не любит Христос, где мерзости згода»); «МОЛИТВА ДО ХРИСТА» («О Христе преблагий, милостив нам буди, / Силою Твоею блюди Твоя люди / В вери и правде Тобе послушати / И благодать Твоя миру даровати»).

КІЕВА-МІХАЙЛАЎСКІ ЗБОРНІК: «О ЛИКОВАНІЮ ВСЕЙ ТВАРИ» («Да играет ныне и небесная твар, / Приходит бо вечный к Сионову Цар. / Вы же, все верные, Господа витайте / И послушность Ему чистую подайте»).

Гістарычная эпічная паэзія

Працягвала традыцыі летапісання.

М. СТРЫЙКОЎСКІ: вершаваная хроніка ВКЛ (польск. мова); празаічная «Хроніка польская, літоўская, жамойцкая і ўсяе Русі» (Крулявец, 1582) з вершаванымі ўстаўкамі — невялікімі паэмамі, прысвечанымі перамогам пад Грунвальдам 1410 г., Клецкам 1506 г., Оршай 1514 г. і інш.

А. РЫМША. Рыцарская хроніка «Дзесяцігадовая аповесць вайсковых спраў Крыштофа Радзівіла» 1583 г., выд. 1585 г. Лацінамоўныя эпіграма на герб Радзівіла і панегірык-акраверш; празаічная

прадмова-абгрунтаванне напісання твора. I–III ПЕСНІ пра падзеі 1572–1579 гг.: барацьба за прастол пасля смерці Сігізмунда II Аўгуста, абранне і уцёкі Генрыха Валуа ў 1574 г., С.Баторый (1576). IV–V ПЕСНІ: Першы вызваленчы паход Баторыя 1579 г., узяцце замкаў Сокал, Полацк, Сітна. VI–VIII ПЕСНІ: Другі паход 1580 г., узяцце Вялікіх Лук. IX–XXIII ПЕСНІ: ваенныя падзеі 1581 г. (паход на Пскоў). Апісанне бітваў і перамог; антыгуманнасць вайны (XVI песня — спаленне вёскі Селіжарава Радзівілам; плач тарапчанаў «Biada, biada nam biednym przed tym Radziwiłem,/Rozlacz że nas już, Boże, z naszym zdrowiem miłym,/Abysmy nie patrzali na swe dzieci, żony,/Ani ognie, co пала, wkoło na wsze strony»). Кожнае чарговае апісанне перамогі канчаецца панегірыкам. Лірычныя адступленні — апісанні прыроды («Nazajutrz gdy już skrydła noc swoje skurczyła,/Jasna zorja promienie swoje rozpuszcila,/Ptacy wielcy y mali wylecieli z lasow,/Biora ziarna po polach, używaja wczasow»). Міфалагічныя вобразы-алегорыі («Już czas nadszedł by zorza warkocz rozczosala,/A swoje białe włosy z morza ukazała./Amadryady w brzegi wodne sie tulaja,/Nimffy przy swym Neptunie ze dniem sie tulaja»). XXV ПЕСНЯ — эпіталама.

Г.ПЕЛЬГРЫМОЎСКІ. Як і Рымша, удзельнічаў у вайне 1579-1581 гг., згадваецца ў «Дзесяцігадовай аповесці». Аўтар вершаванага варыянта Дыярыуша «Пасольства да вялікага князя Маскоўскага» (польска-мова). I ЧАСТКА — пасольства на чале з Л.Сапегам у Маскву; II ЧАСТКА — паездка Міх.Салтыкова-Марозава ў Вільню для сустрэчы з Сігізмундам III. Храналагічны прынецп выкладання падзей. Спрэчка Івана Тацішчава з Л.Сапегам («Іван: Szto ty, Low, młod jesi, nieprawdu to mowiesz,/Co o krolu powiadasz i to, co tu słowiesz./Ja wiem, Inflant krolewie nigdy nie miewali,/I na zamcech służebni od nich nie bywali. Леў: Sam ty łiesz, chłopie, jam zwykł prawde mowic./Nie umiem tak, jako ty, fortelem co łowic./Ale ty co tchniesz, to łgniesz: już by sie udawił,/Gdybys kiedy cnotliwie prawda sie zabawił»). Апісанні банкетаў, прыёмаў і інш.

Ананімная паэзія

МАРАЛЬНА-ДЫДАКТЫЧНЫЯ ВЕРШЫ: «Аб Страшным судзе», «Сам я не знаю, как на свеце жити», «Роздум аб смерці», «Аб вандраванні чалавека», «Ах как трудно человеку жить без счастья в млодом веку», «Ах ты, свете лестный» («Не всёгды зима бывае,/По нocy дзень наступае./Не всёгды пёруны бiют/И ветры зимные выют..»), «Бывало лиха много на свете» («Глянем: на одном сорочки пусто,/На другом свиты шовковэй густо,/Одын и хлеба крошки не

мает,/Други пероги проч откидает...»), «Чомся ты, молодойчэ, журыш», «Я, сирота, блонкаюся, не маю родины», «Аб беднасці чалавека» («Что я кому виноват, за что погибаю,/Нигде от злых человек покою не маю./Ни скрытися не могу, ни явно пожити:/Явно гонят, а тайно подкладывают сети./А що кому за вина, якая причина,/За що мене гонят, бьют — что я сиротина./Ненавидят, бьют, гонят, живцом пожирают./Яко лстребы на бедную птицу нападают»).

ЛЮБОУНАЯ ЛІРЫКА (барочная складанасць рытмікі, строфікі, тропікі): «Беруць сэрца очы,/Не даюць спаць в ночы./А, якая мука!/Ты таго не знаеш,/Ешчэ прасмяваеш:/Такая вся штука./Эй, маеш в себе прычыны много:/Аднаго цешыш, а смуциш другога/И смерци набавиш». Фальклорныя матывы — «На долине мак, мак, да всё конопельки./Прыляцели птушачки, да все верабейки./Да я ж тому верабею/Кием ножку перабею!/Верабейка скачэ,/По ножэнцы плачэ./Ой, пойду я у город/И найду я огурок:/Чы самой мне з’есци,/Чы милому несци?/Да ў гародзе пастэрнак, солодко корене,/Да хто ж мене поцелуе, велика спасене»). Любоўныя дыялогі («Анусю, сердэнько, палиш мою душу,/Серэд ночы о пулноцы до тебе прыци мушу./-Трэба тебе, мой паноньку, вельми дзяковаці,/Што для мене невчасоньку хочэш падэймаці»); апісанне «сардэчнай хваробы» («Неволюнька моя з вами,/З хорошецькі очыньками,/Шчо мне спаці не даеце./Тугу сэрцу задаеце./Я ж не могу ни спатоньки,/Шчо мне тошно до дивоньки», «А ў моём садоньку/Трэсочки ломила,/Цяжкосці ж моя!/На моим сэрдоньку/Огник палила,/Цяжкосці ж моя вельми немалая»).

КАЗАЦКІЯ песні («Не журысе, дзівчынонько,/Што я иду на Украину,/Не ўцешу ворожонька,/Ой, тебе дай не покину»). «Песня беларускіх жаўнераў», 1794 г. («Помним добра, што рабіли,/Як нас дзёрли, як нас били./Дакуль будзем так маўчаци,/Годзі нам сядзець у хаці.../Нашто землю нам забрала?/Нашто ў путы закавали?/Дачки, жонки нам згвалцили?/Трэ, каб мы им заплацили»).

САТЫРЫЧНАЯ ПАЭЗІЯ. Антыклерыкальны дыялог «Размова аднаго мітрапаліта з пратапопам Слонімскім». Палітычная сатыра «Указ гарачы», «Праэкт» — 1762? («Жону Катрыну на государство прыняли,/Хведоровича в ссылку в Полоцки послали,/Здёрли з Хведоровича штопан одним духом,/Пад чацвёртым ужэ Москва зостае фартухом»), «Как расплакался что прусский король». Паўстанне Касцюшкі — «Размова імператрыцы з Ільгештрамам лістовны дня 28 апреля 1794 года» — дыялог з царскім палкаводцам у Польшчы. «Звярыныя гратэскі» («Ой, крычала, верашчала чайка на болоце,/Прэклінала и плакала, паўшы гдзесь пры плоце:/-Ты, чаплиско, голота!шчо ты ўчынила!/За што ж моих Пузынов дзеці погубила?»); не выключана, што аўтар — Д.Рудніцкі.

БУРЛЕСКНАЯ калядная і пасхальная паэзія. Макаранічная мова, пародыя («З калядою omnes ad vos идзём к вам./Есци gratis вельми мила будзе нам./Gloria laus Богу усе заспяваем./Гаспадарам largum vesper ураз прызнаем»), «В Вифлееме доме ўбогом» («Под самым дахом стали со страхом./Першы Микита рад Бога вита,/Пры яслех стаўшы, кучомку зняўшы./Саўко з Яхимом, сваим братымом,/Скоро прыспели, зараз запели./Карусь з Тарасом гудзели басом,/Бутрымко з Кантом пишчат дыскантом»), «Таго дня вельмі слаўнага» («Того дня вельми слаўнаго, али, алилуя,/Народився нам Спаситель, Господи, помилуй нас./Пречыстая маці, блagosлави нас.../Нуш ты, Гаўрыло, бегай по сяно,/Шчобы дзецина не змерзнула,/А ты, Ивашку, бигай по кашку,/Шчобы дзецина не сголоднула./Одна была Зося, уpekла поросю,/Ним Бога ўзрела, поросю з'ела...» Травестацыя «Уваскрэсенне Хрыстова» («Асілак рынуўся Самсон,/Што быў дужа лас на сон,/І са страху закрычаў,/Штоб яго ён падаждаў./Тут наскочыў Маісей/І падняў яго скарэй,/Штоб дарогу даць Якубу,/Бо пазаду, на ўсю губу,/Ілля ехаў на канях,/Гром пушчаў такі, аж страх...»)

ФІЛАФЕЙ УТЧЫЦКІ: першая на Беларусі дэкламацыя для 8 вучняў брацкай школы «Стихи краесогласныя, иже в сретение чюдотворныя иконы Пресвятой Богородицы Полоцкой, егда быст государя царя и в.кн. Алексиа Михайловича...» («Радуйся, Дево, радуйся спевам,/Гды чюдотворный Твой образ стретаем!/Радуйся, Богу избранная Мати,/Как приносящая много благодати!.. Дай многа лета царю царствовать,/Твою истинну хвалу разширяти,/Дабы врази были побеждены/Пред маестатом ево покорены./Сокруши ложных людей выя, роги,/Гордые славы наклони под ноги,/Утверди скипетр, благослови царство,/Всюду огради миром господарство...»)

ДАМІНІК РУДНІЦКІ (1676–1739). Аўтар вершаў на прыезд у Пінск валынскага епіскапа Стафана (1720), на прабыванне ў Вільні вармінскага епіскапа Шэмбека (1729). Скрозь барочную эмблематыку пры абыграванні гербаў бачны ўплыў фальклора («Нуте ж, нуте, козаки, ласкового маем,/По святых мы, грэшники, князя по-витаем./Он седит хорошеньки, рожамы кидает,/А казельчык один з другим перед ним бегаёт./На князюю рожу глядят: очэнькамы луп, луп,/Рожэнькамы подкидают, ножэнькамы туп, туп»). Магчыма, яму ж належыць цыкл жартоўных алегарычных вершаў пра жывёл («Ой, як вижу, быў тут госць — чорнае кручышчэ,/Пабиў, пaeў, палуіў простэ мужычышчэ.../И мы многа вельми злога ад лотра церпели,/И покою, над водою жывучы, не мели...»)

ІВАН ХРАПТОВІЧ. «Всем многи век в новой хаці» («Палац гойны, а в ним прыгожо,/Поўберано всюды гожо,/Где пойдеш, напа-сеш очы,/Гледеў бысь аж до цёмной ночы,/Почавшы од свита...»)

РУСКАМОУНАЯ ПАЭЗІЯ. Г.Дабрынін, Л.Энгельгарт.

ЯН (АНДРЭЙ) БЕЛАБОЦКІ. Кальвінісцкая гімназія ў Слуцку, каля 1680 г. пераехаў у Маскву, прыняў праваслаўе. 1690-я гг. — на славянска-беларускай мове «Пентатэугум». I-IV ЧАСТКІ — пераказ з польскага твораў нямецкіх паэтаў-лаціністаў І.Ніса і М.Рэдэра. Рэлігійна-эсхаталагічная тэматыка, марнасць зямнога жыцця («Смерць лютая, смерць горькая, стрелу острит и лук тянет./Хощу-не хощу, сильная, скоро мя к себе потянет./Ни прозьбою, ни грозьбою зладить з нею не мощно,/Дар не емлет, но косою сечет, грабит бесконечно», «Шумят, гремят пыток зборы: веревки, цепи, вериги,/Кнуты, пилы и топоры, ножи, мечи, кола, круги./Остре древа, висельнице, кипят котлы, смолу льют,/Одних тягнут, рвут по штуке, иных в водах потопляют»). Роўнасць усіх прад абліччам смерці: «боярин крестианину, царь холопу равны будут, золата риза в холстину пременится, чести збудет»; у рай «в золотых ризах не пускают, кто в сермяги, тот воззванный». Марнасць чалавечых дзеянняў: «Уже столпы не потеют бальсамем царя Нерона,/Царей жилище грязнеют, вода с калом помешана./В твоих бане, Антонине, гусята ся полоскают,/В твоей, Тибур, равнине козы душных трав нюхают». Бог «сыщиков посылает розыскивать тайне злости». АПАКАЛІПТЫЧНЫЯ малюнкi («Где посмотрю, везде гроза, страх, болезнь, замешание,/Огненная стоит лоза, на грешных наказание.../Кипит море, камень дикий крушится, дивно потеет,/Крик, вопль и шум превеликий, и небесна твердь ся хвеет./Паде мир в гору ногами, претворился с городами,/Остаток згорее с нами, живущими мертвецами./Молчание в мире стает, в пепел созданным до кола,/Ночь темна от моря встает, не звонят нам колокола»).

ІВАН САКОЛЬСКІ (друг. пал.XVIII). Скончыў СПб-ую настаўніцкую семінарыю, выкладчык французскай, нямецкай мовы ў Маскоўскай слав.-грэка-лац. Акадэміі. Выкладчык Полацкага народнага вучылішча. Аўтар 4 одаў, прамоўленых на розныя выпадкі ў Полацку. Карыснасць ведаў («Полезны знания на троне,/Полезны ратаю оне,/Оне отрада бедным в стоне,/Полезны в обществе и вне./В них пользу зрит и полководец,/Без них потонет мореходец,/Судья без оных вовсе слеп,/Оне болезни облегчают,/Оне и нужды исправляют,/Служа на множество потреб»); голад пач. 1790-х гг. («На юношах явилась старость/От почерневших с глаза лиц,/Ослабла сила вся и младость/Готовых в брак вступить девиц./Вотще сосцы мла-

денцы ссали/И тшетно к груди припадали/Своих полмертвых матерей./Приход к ним смерти приближался/И вид ее изображался/Со всею лютостью своей.../Жрецы, что милость возвещали,/Свои сокровища скрывали,/Глася, что не имеют их;/Меж тем же сами пресыщались/И, нежась, успокоевались/На мягких на одрах своих»). Рукапісна вершаваная сцэнка «Гутарка мужыка з пяцю высакароднымі асобамі аб карысці навук».

ПОЛЬСКАМОЎНАЯ ПАЭЗІЯ. Ю.Нямцэвіч, А.Нарушэвіч, Ф.Карпінскі, Ф.Князьнін.

ЗБІГНЕЎ МОРШТЫН (каля 1628 — каля 1689); з 1657 г. — мазырскі мечнік. У 1674 г. у Слуцку выдадзена паэма «Слаўная перамога над туркамі» (пад Хоцімам, 1673). Цыкл вершаў «Эмблематы».

МІХАІЛ КАЗАЧЫНСКІ, архімандрыт Слуцкага манастыра. Вершаванае жыццё Гаўрыіла Слуцкага да перанясення яго мошчаў? (каля 1775).

СІМЯОН ПОЛАЦКІ

Самуіл Гаўрыілавіч Пятроўскі-Сітніяновіч. Нар. 12.1629 г. у Полацку. Да 1643 г. — пачатковая адукацыя; Кіева-Магілянская калегія (настаўнікі: С.Косаў, Л.Барановіч, І.Гізель). У 1650 г. — «дыдаскал». Віленская езуіцкая акадэмія. Уступіў у Базыльянскі ордэн (жыццё ў міру несумішчальна з навучкай — «Человек, яже мудрость от Бога прияше,/Нужду имат мудрости тшету восприяше;/Аще восхошет жену в супружество взяти,/О нейже во юности труды полагати,/Ибо не будет мощно с книгами седети:/Удалит от них жена, удалят и дети.../Ей, неўдобно книги довольно читати/И хотение жены в доме исполняти»). 1654 г. — вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй перашкодзіла давучыцца. У 1655 г. вяртаецца ў Полацк; па прапанове І.Іяўлевіча 8.06.1656 г. пасяляецца ў Багаяўленскім манастыры з імем Сімяона. Уваход у Полацк рускай арміі. 1659 г. — арышт па распараджэнні патр.Нікана (за што?); 1660 г. — другая сустрэча з царом у Маскве, куды Сімяон прыбыў разам з архім.Іяўлевічам на царкоўны суд. Пакідае Полацк у 1661 г. пад час польскай акупацыі. У Багаяўленскім манастыры з прыходам Сімяона ўтварыўся літаратурны гурток (Ф.Утчыцкі, І.Іяўлевіч; навучэнцы брацкай школы Вас.Яновіч, Сава Капусцін і інш.). Вясной 1664 г. — пераезд у Маскву. Памёр 25.08.1680 г.

ПОЛЬСКА-ЛАЦІНСКІЯ ВІРШЫ. Значную частку складае «ВУЧОНАЯ ПАЭЗІЯ»: «Siedm nauk wuzwalonych» — кароткая характарыстыка дысцыплін. *Астралага-астранамічная* тэматыка: «Siedmiu planet znaki i ich operatie nastepuja», «4 przemagające complexie». Пытанні прыродазнаўства: «4 czesci dnia», «О 4 czesci roku rogodу». *Гістарычна-*

пазнавальныя: «8 dziwow swiata», «4 swiata wieku» (залаты, срэбны, медны, жалезны век). *Філасофска-багаслоўскія*: «Aenigma», «Sokrates», «3 prawa», «Czistosci strozow 6», «triumph cierpliwości», «Widok zywota ludzkiego» (5 16-гадовых перыядаў; па кожным перыядзе настаўленне: чым належыць займацца, да чаго імкнуцца). *Сацыяльна-дыдактычныя*: «Nobilitas rara» (сацыяльная роўнасць; высакародства рэдкае ў вышэйшых класаў), «Na leniwa», «Na pijanice», «Na grzesznika», «Szczesie bogaczow oplakanie». Прытча «4 rzeczy namocniejsze» (праўда, жанчына, улада, віно); жартоўная прытча для дыдактычнага павучання «Trudno wszystkim ugodzic», «Фрон истинны...» у 13 частках аб праведных і няправедных суддзях.

САТЫРЫЧНЫЯ ВЕРШЫ. Антышведскія (Паўночная вайна 1655-1660): «Krol szwedzki oficerow swych szuka...», «Desperatia krola szwedzkiego». «Виншоване именин пресвещенному... Амфиногену Крыжановскому», «Стихи утешные к лицу единому».

ЖАНРЫ. *Гімнапіс*: «Akaphist Najswietszej Pannie, wierszami przelozony w roku 1648» — першы вядомы датаваны твор Сімяона Полацкага; «Akaphist do Pana naszego Jezusa Christusa» — вершаваныя пераказы гімнаграфічных тэкстаў; цытацыя «Псалтыра Давідава» Я.Каханойскага. Элегія: «Вершэ о менце Панской» (ч.2), «Anno 1663, Апрель 27...» — з нагоды пераносу Полацкай іконы Божай маці ў Маскву, Полацк пазбаўляецца яе абароны («Увы нам, увы!..»). *Малітва*: «Прилог к преподобной матери Евфросинии» («Убо, о мати...»), «Modlitwa w utropieniu». *Дыялогі* (узыходзяць да сярэднявечных містэрый): *пасхальны* «Wierszy w Wielki Pietek przy braniu plaszczenicu» (пач.1650-х) змяшчае: Пралог, 2 акты, Эпілог, харальныя партыі на беларускай мове; *раждзесцвенскі*: «Беседы пастускіе» (каля1660) — уміранасць, сацыяльныя матывы, сапфічны верш. «Слова, яже Христос распятыи мовил до Бога Отца» («Слово на страсти Господа нашего Иисуса Христа» свт.Димитрия Ростовского). *Дэкламацыі*: «На пришествие во... Полоцк... царя... Алексия Михайловича» (5.07.1656), «На шчаслівае вяртанне з-пад Рыгі», прывітальныя вершы Аляксею Міхайлавічу і царыцы.

ФОРМА. Вершы-«рэха»: «Диалог краткий». Паліндром «Сансер» (рак).

БАРОЧНЫ НАСТРОЙ. Зманлівасць і разнастайнасць часу «Czasu odmiana i roznosc» («воз жыцця», міфалагічныя персанажы зведзены з біблейскімі). «Odmiany wszech rzeczy ludzkich» — «пажаданасць» свету сярод безупынных войнаў. «Piosenka o smierci».

Літаратура, тэксты:

Симеон Полоцкий. Вирши. Мн. 1990.

Палітычная сатыра. Парадыйная проза XVII–XVIII стст.

ПАРОДЫЯ — від сатырычнага твора, мэтай якога служыць асмяяненне літаратурнага напрамку, жанру, стылю, манеры пісьменніка, літаратурнага твора. Можна быць накіравана супраць пэўных асаблівасцяў літ.твораў: тэматыкі, ідэйнага зместу, асаблівасцяў сюжэту, вобразаў герояў, кампазіцыі, мовы. Асноўны яе сродак — іранічнае перайманне асмейваемага твора, перадача ў гіпербалізаваным, шаржаваным выглядзе ўласцівых яму характэрных рысаў, давядзенае іх да абсурду, чым і дасягаецца камічны эффект. Гэта прыводзіць да зніжэння стылю крытыкуемай з’явы, якая прадстае ў іранічным асвятленні.

«ПРАМОВА ІВАНА МЯЛЕШКІ, КАШТАЛЯНА СМАЛЕНСКАГА». Форма (не пародыя!) сеймавай прамовы, але гэта не гістарычны дакумент: Іван Мялешка не мог выступаць на Варшаўскім сейме ў 1589 г. як кашталян (1602 г. — маршалак слоніўскі; 1605–1610 гг. — кашталян мсціслаўскі; у 1610–1615 гг. — брэсцкі; у 1615–1622 гг. — смаленскі), быў на сейме ў 1605 г.; не мог быць дэпутатам ад Смаленска і Мазыра разам; выступаць з абвінавачваннем Сігізмунда ў прысутнасці караля; звяртацца да жанчын, якіх не магло быць на сейме. Палітычны памфлет, сатыра на парадкі Рэчы Паспалітай, прывітыя немцамі і палякамі (лях-жарабец, немец-слуга), норавы прышэльцаў і іх прыхільнікаў («хоть наша костка, однак собачим мясом обросла и воняет»). «Попросту правым сердцем говорили, политики не знали, а правдою в рот, яко солею в очи, кидывали». Ідэалізацыя старых парадкаў, кухні, вопраткі. Гіпербалізацыя: гадзіннікі. Матэрыял для прамовы — уласныя запісы Мялешкі? (Мялешка, па сведчанні Камунякі, прамаўляў на сейме ў такім духу). Папулярнасць: тры рэдакцыі.

«ЛІСТ ПАНА ЦЫПРЫЯНА КАМУНЯКІ, ШЛЯХЦІЦА СМАЛЕНСКАГА, ПІСАНАГА ДА ПАНА ПІЛІПА АБУХОВІЧА, ВАЯВОДЫ СМАЛЕНСКАГА» 6 ліпеня 1655 г. У 1654 г. Аляксею Міхайлавічу здаўся Смаленск, які да таго часу ужо 100 год пераходзіў з рук у рукі. Іронія: паслаў слугу даведацца пра здароўе Абуховіча, але не ведае, як яго тытулаваць. Абвінавачанне Абуховіча ў дасылцы «карточек» да Масквы (прыпамінае лёс Осцікаў у 1580 г.), хабарніцтва («трыста подвод под одну постель Москва дала»); развенчванне ваеннага таленту («коли б дотуль Вашмость писаром быв, то б человеком сльв», «заблудився розум, як коза по лесе»). Ад непасільных падаткаў мужыкі уцякалі, «як вераб’і з веніка». Чуткі пра Абуховіча, што ён

мусіць адказваць на сейме за здачу Смаленска; «Ктось побрэдзіл, якобы Вашмосці воеводство Краковское король Его Милость в нагороду Смоленска мае дати: боятс яхи вельми, штобы Твоя Милость венгром оных не продав».

Камуньяка асуджае факт здачы Смаленска, высмейвае польскі гарнізон, але настроены, найхутчэй, прамаскоўскі. Гратэск. Фальклор. Аналіз стылю, лексікі, фактаграфіі, нават узроўню выкарыстанага фальклору паказвае, што «Прамова Мялешкі» напісана кімсьці з вышэйшага слою феадалаў (праваслаўных), у той час як «Ліст да Абуховіча» — кімсьці з дэмакратычнага стану (мова раёшніка, які цяжка падрабіць).

«КАЗАНИЕ РУСКЕ». Травестацыя-пародыя на біблейскі сюжэт аб стварэнні свету; не на Біблію, а, як сведчыць і назва, на пропаведзь не вельмі адукаванага (па гістарычных прычынах) праваслаўнага святара да неадукаванай паствы. Бог «под небесы сотворыв птаки: вороны, сороки, круки, кавки, вороб'и и цецеры. На земли сотворыв свини, коровы, волю, медведи и вовчыска; также сотворыв лисицы, горностаи, коты, мышы и иншыя прэўцишныя зверата. И побудовав им Господ рай, плотом мощным огородил и полацця его подперл. Тамжэ насеяв дубины, грабины, лешчыны, ольшыны, в огородах насеяв своклы, рэпы, рэдкі, морхви, пастэрнаку и иншого хвасту и дэрэва. И ходит себе Господ, глядит, штоб якое порося не вылезло». «Аж там свини морков выкопали, вороб'и просо выклювали, зайцы щчэпы поломали. Разсердилс Господ и, не знаючы, што далей чыници, ходит соби от стины до стины, от кута до кута; аж надыбав глину и взявс я тую глину як лепиць, так лепиць, улепив руки, улепив ноги, улепив голову з очыма и, улепившы чоловека, крыкнет на него: Адаме, встань! аж Адам як на тое встав». Наказвае «счобы жона послушна була, счобы ся мужыка бояла. Казав жэ им Господ у раю есци свеклу, рэпу, рэдку, морков, сливки, грушки, яблыка и померанчы; оно им одного дерева заказав есци. Што ж чынит Эва, сука незбожная: не выцерпила себе з лихом и заказу не слухала, шчоб ей тяжкое великое лихо порвало; урвала яблыко, з'ела и Адамови агрызак дала», за што Бог наказаў ім «паншчыну робици», напусціў «орду, татаре, турки, жыды и тые нечистые ляхи». Запісана на поўначы Палесся ў 1697 г.

«ГРАМОТА ПИСАНАЯ ДО СВ. ПЕТРА» (друг. пал. XVII ст.; захавалася ва ўрыўку). Пародыя на жыццйна-пацерыковую літаратуру з яе аскетычным пафасам. Просьба «одвернему Царства Небесного» пусціць у рай Ярмолу Цюхая. «Ознайдем тебе, светы Петрэ, што тых простых часов стало се. Преставил се з сего света на он свет

раб Божы Ярмола Аханцевіч Цюхай, который мешкал подле цэрквы святаго Фудора и светое Марии. И был то чоловек вельми набожны, што все около цэрквы воробе мётлом оганял. У долгом коужу баранём без поеса и без нагавиц ходзил, борода и головы никак не часал, носа никак не уцэрал, тылько языком лизал, нохци не обрэзывал, чоботы, чэрэвѣки дзэгцем мазывал, чоснак, цыбулю, рыбу гнилую, плюсквы с подлеву, грох з недведзем огонэм вельми рад едал, горэлку квартою брахусовском духом пиял, у соботу на злосьць ляхом ворон, сорок и мяса поживал, ляхов и веры их окаянное, как шатана, ненавидзел, говейно твое, светы Петрэ, шэсьц недзель твердо посцил. И ты, светы Петрэ, за такovie его свентые дзела штоб еси его до Царства Небесного пусцил! Паклисьбы то не учынил, а сего раба Божэго до Царства Небесного не пусцил, ведай жэ ты о то, што мы твоего посту не будзем посциць...» У адрозненне ад «ахоўнай граматы», складзенай віленскімі езуітамі з выпадку смерці Ярмулы Златовіча (1635), «Письмо» мае не антыправаслаўную афарбоўку, а накіравана супраць рэлігійнага крывадушша.

«РЕЧЬ РУСИНА» (сяр. XVIII ст.). Свет — жорны, куды Бог сыпле людзей; аднаму толькі «от шелухи отодрацца, другому на крупу содраться, третьему на муку стереться, четвертому в пыль перетереться, а иному и вовсе выскочить»; швагер апапядальніка «в весну голодную... так стерся, смялся, што аж за горою завонял», а пан Станкевіч з-пад Радашковіч не згубіў тады нават «шелухи». Каша, звараная з такой крупы, не пайшла на карысьць Богу, бо чорт адразу кінуў туды галаўню — «веру схизматицкую».

«РЕЧЬ РУСИНА О РОЖДЕСТВЕ ХРИСТОВОМ». Травестацыя Евангелля ад Лукі.

«КАЗАНЕ РУСКАЕ СХИЗМАТЫЧНАЕ» (Віцебшчына, у наваколлі Маркава манастыра). «Пойдзём в сад, поднесём глаза, аш свет прэмудры побачыш: яблыка здрадныя и глазом милье. Нарвиш его, скушай, аш горкаё и чэрвяк в ним, аднак людзи главы подымают, как солецы солоные. Прысматрыцесьця цяпер людзём, так здрадная дзевица, чорнобрывая, краснаго лица, на голове, как звезды, зяют, сарафан богатой, нагрудник золотом вышит, шыя полна коралёв, рубашка шолковая, башмаки дорогие, ей-ей здрадная девица», якой здавалася, але аказалася ўнутрана спустошанай Агата Скарынкава, якая прад смерцю завяшчала Маркаву манастыру разам з галавой і іншыя часткі свайго цела: «Прысматрыцесьця пани нашей Агаце, Скорынкавэй жоны: какая спажа была, вот ли в нашей цэрквы праваславной прэстол выставила, давала довольно кушат говядины, блинов и вина. Аставила дерэвянные дворы и клети богатые, оста-

вила шляпы из меха соболиного...Сама как цвет цвитушчы, всяким глазом людзким на поглыт была здрадная». Слава, багацце, прыгажосць пройдуць, застануцца добрыя справы, якія праславілі Пятра I, «второго Соломона».

ЖЫРОВІЦКІЯ ШКОЛЬНЫЯ польска-беларускія АРАЦЫІ 1750–1760-х гг., захаваліся ва ўрыўках. Супраць пражаднасці і глупства шляхты: адзін аддае перавагу таму, каб «як пса, патапіць сына», чым аддаць яго вучыцца. Адзін з «аратарай» пан Дамасядзелаўскі выступае супраць выбару на пост маршалка Цаховіца, «бо як ягомасць Айчызнай кіраваць, Рэчы Паспалітай садзейнічаць будзе, калі убогага шляхціца не толькі не прымае са спачуваннем, але пры любой нагодзе зараз жа з крыкам і шумам нават з падвор'я свайго гоніць. Калі ўспамяну пра гэта, баляць мае вантробы. Няма ў пана Цаховіца ніякай добрасумленнасці»; калі ж Дамасядзелаўскі атрымаў хабар, адразу аддаў голас за Цаховіца.

«ТОРБА СМЕХУ» К.ЖЭРЫ.

Літаратура Барока

Прадпасылкі: Рэч Паспалітая ў XVII ст. — другая па велічыні дзяржава Еўропы (каля 1.000.000 кв.км.), 40% палякаў; з сяр. XVII ст. — скарачэнне тэрыторыі, заняпад. Шведы 1655–1656 гг., руска-польская вайна 1654–1667 гг.; дынастычная інтрыгі ўцягнулі Рэч Паспалітую ў Паўночную вайну пач. XVIII ст. Дэмаграфічныя страты ў войнах 1648–1667 гг. — 48%, Паўночнай — 35%. На польскім троне саксонскія каралі Аўгуст II і Аўгуст III; дваранская дэмакратыя, Польшча «трымаецца беспарадкам». Паланізацыя, каталіцызацыя. Літоўскі сепаратызм: К.Сапега «Маніфест да Бога, свету і айчыны» (1699); «Літоўская пастанова» (1700), спаленая публічна. Заняпад філасофіі, схаластыка, вальнадумства (К.Лышчынскі, 1634–1689).

Расчараванасць, дэкаданс; эстэтыка няправільных ліній, пачварнасць. Барока ўзнікла ў рамках пампезнай, пышнай (у адрозненне ад прастаты Рэфармацыі) Контррэфармацыі (1717 г. — тайны «Праект аб знішчэнні аб'яднанай Русі» — «каб рускі абрад, праціўны рымскаму, знішчаўся або пагардай або праследаваннем, або іншымі, больш дзейснымі, сродкамі»; разам з тым прыніжэнне католікамі уніятаў і ганенне на пратэстантаў), але было шырэй за яе (развівалася ў праваслаўным, уніяцкім і пратэстанцкім асяроддзі; надкласавы, інтэрнацыянальны стыль, які ахопліваў архітэктур, моду, мэблю, жывапіс і г.д.: гэта мастацкі напрамак). Барока звяза-

на з Рэнесансам (праз маньерызм?) і класіцызмам. Рэнесансавая гармонія недастатковая для апісання ўсіх складанасцяў чалавечага быцця; натуральная гармонія Рэнесансу саступае месца метафізічнай гармоніі барока (разам з тым барока не толькі адмаўляла, але і працягвала Рэнесанс). Рэнесанс абвясчаў антрапацэнтрызм, барока — тэацэнтрызм; Рэнесанс — рацыяналізм, барока — ідэалізм, містыка, схаластыка; Рэнесанс — аптымізм гармонія цаласнага і духоўнага, барока — песімізм, супярэчнасць душы і цела, прывязанасць да зямлі і імкненне да Бога, прага справядлівасці і сумненні ў яе існаванні; грамадскі ідэал — не гуманіст, а «рыцар хрысціянства», анархічны «сармат» («сарматызм» Мялешкі?), кансерватар; своеасаблівы «барочны гуманізм». Новы тып светаўспрыняцця — новы мастацкі стыль: адзінства фантастыкі і навукі, логікі і пачуцця; шырокі арсенал рытарычных сродкаў, гатовых формул і формаў; афектацыя, знарочыстая складанасць, пышнасць, напружанасць, дынамізм; кантраснасць, стэрэаскапічнасць, дыялектычная супярэчнасць (у барока ўсе з'явы маюць сваю антанімічную пару); сінтэтызм жанраў; рознаўзроўненасць барока (неізаляванасць узроўняў, саюз кніжных элементаў з фальклорам такі цесны, што аўтарскі твор прымаецца за народны); адраджэнне барокам многіх тэм мастацтва Сярэднявечча («барочны гатыцызм»). Інтэнсіфікацыя ўзаемадзеяння літаратур; полілінгвізм («макаранічнасць» нізкага барока); польская літаратура як праваднік барока ў Беларусі і Масковіі.

Мацей САРБЕЎСКІ (1595–1640) — тэарэтык барока. Вучоба ў Рыме, выкладанне рыторыкі ў Полацкай езуіцкай калегіі; прафесар Віленскай акадэміі. Трактаты «Аб паэзіі дасканалай, або Вергілій і Гамер» (9 кніг), «Аб павучальнасці і дасціпнасці». Прыгожае не існуе ў аб'ектыўным свеце, яго вытокі — у душы творцы; як стваральнік новай, незалежнай ад прыроды рэальнасці (мастацтва — антырэальнасць; чым далей мастак ад рэальнасці, тым лепш; таму мастак не павінны быць верны ісціне: дастаткова стварыць «знак», эмблему, імітацыю), паэт упадабняецца Богу. Навука, дадзеная апасродкавана — «гэта душа, самая ісцінная і дасканалая сутнасць, сапраўдная мэта і галіна паэтычнага мастацтва»; ісціна павінна быць пададзена «ізошэрэнна», схавана ў змесце твора, «у якім сума ведаў, выкладзеная непасрэдна, — гэта толькі вонкавая заслона, якая нічога не значыць, нахшталт таго, як некаторыя маюць звычку засланяць карціну, намалёваную на меднай пласціне, альбо сам алтар недарагой выявай на палатне, каб яна не пылілася» (перавага формы над зместам, фармалізм барока). Нягледзячы на вонкавы беспарадак твора барока (адарванасць частак адна ад адной, рэзкая змена мастацкай мовы, неапраўданае спалу-

чэнне тэм і мастацкіх прыёмаў), тэкст барока — строгая сістэма з вытрыманай іерархіяй узроўняў, падуладная адзінаму эстэтычнаму заданню. Прынцып спалучэння супрацьлегласцяў; спосаб арганізацыі ідэі — кантраст, які рэалізуецца ў КАНЦЭПЦЕ (тэрмін уведзены Сарбеўскім у значэнні не проста сэнсавага значэння імені, а як нечаканае спалучэнне, супрацьпастаўленне, спалучэнне далёка адстаячых паняццяў — парадокс); гэта «не дасціпнае выказванне, або забаўка», канцэпт — «выказванне, у якім адбываецца сутыкненне нечага нязгоднага і згоднага», «згодная нязгоднасць або нязгодная згоднасць у славесным афармленні — падобнае непадобенства або непадобнае падабенства»; гэта сэнс, сутнасць твора (тэзіс-антытэзіс-парадокс); супрацьпастаўленне — не толькі спосаб арганізацыі ідэі (сюжэт будуюцца на прынцыпе: дзеянне нараджае супрацьдзеянне; у сістэме герояў кожны мае свой антыпод), але і мастацкі прыём, аснова многіх фігур (параўнанне, метафара, анамінацыя); ён ляжыць у аснове гульні словаў; АБСУРД. Галоўная характарыстыка барока — наяўнасць апазіцыйных пар (сумяшчэнне несумяшчальнага, спалучэнне неспалучальнага; плюс і мінус даюць выбух/хаос).

Сутыкненне тэндэнцыі да натуралістычнага адлюстравання і да ўмоўна-сімвалічнага («Паэт павінен найперш паўтараць норавы і выпадкі з паўсядзённага жыцця, асабліва калі ён робіць гэта апасродкавана і, пераймаючы мастака, побач з персонай, якую выявіў на плане па карціне, дамалёўвае ў адносінах з прынятымі нормаў некаторыя прыватнасці...»); перавод аб'екта ў разрад сімвала (пры тым, што «асновам паэтыкі непрымальна ўвядзенне ў фабулу як дзеючых алегарычных фігур, так і апісанне іх дзеянняў»); спалучэнне канкрэтнага і абстрактнага. Аналогіі заўжды магчымы: кожная рэч у прыродзе служыць вобразам другой: прыніжае або ўзвышае яе (Г. Скаварада: галоўныя з'явы-АРХІТЫПЫ і копіі-ВІЦЭФІГУРЫ; «Біблія ёсць маленькі свет, або свецік»). Мастацкі твор — адзіная вялікая метафара, ЭМБЛЕМА. Упадабленне «ўпрыгожвае мову, праўда, у нямногіх словах, затое ў высокай ступені»; пісьменнік заўжды павінен практыкавацца, «складаючы прапорцыі паміж рэчамі, падобнымі між сабой», «У прыродзе адна рэч другую пераўзыходзіць або малой сваёй каштоўнасцю ўзвышае, або заслання сабой, або пры накладанні на яе, як адцяняе праз параўнанне, упадабленне або аналогію... нібы ў люстры прадстаўляе». Зааморфная эмблематыка (Багародзіца — роза, голуб, пелікан). Абавязковая інтэрпрэтацыя тэксту: дыдактызм, экзэгетычная апліфікацыя.

Аўтар ствараў ВАР'ЯНТ ідэальнага тэксту. Навізна не патрабавалася; уменне вар'іраваць тэму цанілася болей, чым умен-

не знайсці яе і апрацаваць; мастацтва барока пазбаўлена выпадковасці ў самой сваёй арганізацыі. Але (АБСУРД!) парушэнне правіл нават патрабавалася: «Хто не парушае правіла, той ніколі яго не пераўзыходзіць» (пераказ Берніні словаў Дж.Марына). Барока — мастацтва НОРМЫ; не столькі натхненне, колькі тэхніка (poeta doctus); па правілах — выбар тэмы (які вызначае і жанр твора), матэрыялу, дзяленне яго на часткі, выбар тропаў, фанетычных сродкаў (нельга ў адным радку паўтараць адзін і той жа гук, 2–3 словы з аднолькавымі канчаткамі; значэнні гукаў: А-высакародства, Е-пяшчота, О-скрытнасць, У-веліч з агіднасцю; Т,С,П,К — рэзкасць, санорныя — глыбіня), пастаянных вершаваных форм (дактыль ажыўляе верш, спандэй надае яму змрочнасць); абавязковы парадак словаў; этымалагічны, арыфметычны, геаграфічны спосабы гульні словаў; эстэтычны эффект шматзначных словаў — анаграмы.

Рысы барока (элітарнасць, алегарычнасць, рытарычнасць, варыятыўнасць, натуралістычнасць, эмблематычнасць...) не існуюць ізалявана; яны складаюць эстэтыку барока толькі ўзятыя разам; таму немэтазгодна шукаць асобныя «рысы» барока ў Л.Карповіча, М.Смагрыцкага, Л.Зізанія, А.Філіповіча (арнаментальнасць, ускладненае «пляценне славец», кантраснасць, захапленне формай), эмблематычнай паэзіі. Аднак разам з тым у барочным творы некаторыя рысы могуць і адсутнічаць, што, улічваючы папярэдне сказанае, пераводзіць барока ў ранг метафізічных катэгорый.

Асветніцтва

Не толькі мастацкі, але і філасофскі напрамак, шырэй за барока. Мяжа паміж барока і Асветніцтвам — каля 1740 г., хаця ў Сімяона Полацкага ёсць праявы ранняга Асветніцтва, а эпігоны барока тварылі і ў 1780-я гг., а ў архітэктуры барока захоўвалася да канца XVIII ст. «Надо поразить новизной, не отвращая странностью, подчас подниматься до высот пафоса, всегда сохраняя естественность, знать человеческое сердце и заставить его говорить... в совершенстве знать родной язык, блюсти его законы, хранить гармонию, не жертвовать смыслом ради рифмы» (Вальтэр, «Кандид»).

Літаратурныя напрамкі КЛАСІЦЫЗМ і СЕНТЫМЕНТАЛІЗМ, а таксама барока, ракако, прадрамантызм.

Беларуска (па паходжанні)-польскі (па мове) класіцызм: Юльян Нямцэвіч (каля Брэста, 1758–1841), Адам Нарушэвіч (паэт і гісторык з Палесся, 1733–1796; сатыры, оды). Смаленскія шляхцічы

Я. Княжнін (рускі паэт) і Фр. Князьнін (1750–1807) — любоўна-ідылічная, патрыятычная, панегірычная лірыка, трагедыі. З Віцебшчыны: драматург і публіцыст Фр. Багамалец (1720–1784). Мінчанін паэт, празаік, перакладчык Ігнацій Быкоўскі (1750–1819, аповесці «Валерыя», «Абукір», камедыя «Філасаф Дэмакрыт»), Тэафілія Глінская (каля 1762–1799, паэма «Шчорсы»). Слуцк: Табіяш Граткоўскі. Аршаншчына: Юзаф Маралёўскі (1777–1845). Брэсцкі каштальян Марцін Матушэвіч (1714–1773, сатырык і мемуарыст). Фабіян Саковіч (1742 — пасля 1787, паэт і публіцыст).

Фр. Карпінскі (1741–1825), вядучы паэт польскага сентыменталізму, 40 год жыў у ваколіцах Гродна і Пружан.

Драматургія XVI–XVIII стст.

ДРАМАТУРГІЯ БАРОКА

Тыповае параджэнне позняга Рэнесансу-ранняга барока. У Рэчы Паспалітай звязана з экспансіянісцкай дзейнасцю езуітаў (драмы-маралітэ ставіліся ў касцёлах, потым гэтая мода перайшла ў праваслаўныя цэрквы; Феафан Пракаповіч заклікаў святароў не «лицедействовать»). Дыдактычная (рытарычнасць — у імкненні да дыдактыкі) і эстэтычная функцыі, адносна ўстойлівы рэпертуар, сінтэз мастацтваў, варыятыўнасць, «звернутыя» сюжэты (знаёмыя сюжэты, значэнне якіх устаялася), прыныцп «люстранога адбітку» ў сюжэце, паралельныя пабудовы, дамінуючы прыныцп кантрасту, інтэнцыянальнасць (намеры герояў прадстаўлены больш за дзеянні), умоўнае (алегорыі, эмблемы, сцэнічная рэалізацыя метафар) і натуралістычнае адлюстраванне; падпарадкаванасць правілам (жэст, міміка, кампазіцыя, топас). Эстэтыка: «нельга есці, піць, тупаць нагамі, паказваць штосьці такое, што магло б выклікаць непрыемнае ўражанне ў акцёраў ці глядачоў» (1647), не даўжэй 3-х гадзін (1717), забарона жаночых роляў (пасля выконваліся юнакамі). Твор пачынаўся з антыпралога і пралога; 3-5 актаў (часта акт дзяліўся на асноўную частку *pratarcis* і алегарычнае абагульненне *apadocis*); эпілог (часам — велічальны кант, ода); устаўкі: хор, балет, інтэрмедыйі, феерверк.

Драмы і камедыі на лацінскай (зрэдку-польскай) мовах; сур'ёзнае дзеянне перапыняецца інтэрмедыйяй (польска-беларускія або беларускамоўныя сцэнікі, ад якіх бярэ пачатак беларуская драматургія: народная драма — «Цар Максіміліян», «Лодка» — узнікла як рэакцыя на спектаклі школьнага тэатра). Інтэрмедыйя — «кароткае дзеянне, выдуманнае або сапраўднае, якое разыгрываецца паміж актамі камедыі ці трагедыі», яго змест — «забаўныя і жартоўныя

анекдоты, гісторыі, апавяданні» (з барочнай «Паэтыкі»); маглі не залежыць ад зместу драмы, набліжаючыся да камедыі (польскамоўныя інтэрмедый Д. Рудніцкага); адыгрывалі найчасцей дапаможную ролю (пралог, эпілог, замест званка — сігнал да пачатку дзеяння). Драмы Страснога тыдня (без інтэрмедый), Масленічныя п'есы; творы, што выконваліся перад летнімі канікуламі, мелі больш свецкі характар, прысвячаліся звычайна мясцоваму мецэнату (тэзаіменны герой з агіяграфічных ці гістарычных крыніц). Школьныя драмы пісаліся выкладчыкамі рыторыкі і паэтыкі (штогадовая дэманстрацыя здольнасцяў); інтэрмедый звычайна пісалі вучні; іх няўстойлівасць.

Трэці пасля Пултуска (1566) і Бранева тэатр Віленскай акадэміі (першыя прадстаўленні 1580–1584); спектакль у сувязі з пачаткам новага навучальнага года па п'есе Каспара Пянткоўскага (1554–1612) «Ціман Мізантроп»; беларуская мова ў дыялогу паміж русінам-шаўцом і філосафам-схаластыкам («Вельмі прэмудры чловек такі ту, сказалі, Под тон скалон мешкае, Пилозоп его звали.Хочу его погледзиць. Чы гараст, сподару?»... «Чэму нэ вонее муй дзегець так хорошо, як в городзе зеле?Чэму сен скура курчыць, коли огонь грэе?»). Першая чыста беларуская інтэрмедыя ў сяр. XVIII ст. у Смаленскай пастаноўцы «Дэкламацыі» М.Базілевіча.

ЕЗУЇЦКІЯ ТЭАТРЫ:

ПОЛАЦК (1585–1819). 1669 г. — драма «Вясёлае пасля хмар сонца» (польск. мова): алегорыка; аб ацаленні Товія ад слепаты; інтэрмедый не захаваліся. Канец XVII ст. — п'еса «Духоўнае прычасце св.Барыса і Глеба» з бел.інтэрмедыямі (антыпралог: гарбар тлумачыць селяніну, што мае адбыцца («Гарбар: Поно ж мужычышчэ влизло з цапками, чэго, хаме, дерэсша, стань межы мужыкамі. Не ведаеш, шчо этут будзе комедзия? — Селянін: Жадного мне не трэба, пане, колодзия! — Гарбар: И оно ш той дурнило, зкажы мне, чы знаеш, шчо то дугалог, хаме, чы знаеш? — Селянін: А пане, дуга лега не до колодзья: по дугу трэба ици круциць у Матвея»); пахвальба сваімі сынамі: сын гарбара адукаваны, селяніна — здаровы («Гарбар: Нарэсту прысов сынка мого послухаци, учуеш, як хорошо он буде казаці. По-лацінску як рэпу грызе; як чытаці озме, повна светлица ўсюды чуваці. — Селянін: Так, суседзе, и нам Бог даў доброго сына, там жэ то розкошна нам розумна деціна. Год тулько мает, южэ з огорода гонит свине и хоць бохон озме хлеба не ўронит, трэцёго дня почав смолици капусту чы рэдку, бывало, чы ты даси кашу густу»); камізм — сугучнасць польск. і бел. слоў «акт-так, сцэна-сцяна, просцэніум-просценько, сінопсэс-свінапас»; каментарый таго, што адбываецца ў зале («Гарбар: Апанас, ходи ближэй, ту и ты, Иване, а ты чога прыпёўся, мужык, пры тым пане? Не смейцеся, мов-

чыце і он прышла Хведа, і Овдоця не хоціла і жадаці обеда. — Селянін: І он, сударэ, і наш Спирыдон прыбравса, і от Микита межы людми показавса...»). Інтэрмедыя пасля I акта: 2 драгуны, што ўкралі каня ў казака («Сыт, спит нехта, і голову, і ногі задраўшы. Цыт, і кобыла пасут, до рук прывязаўшы. Што чыніці, Іване, коли б як дурного обшукаци, кобылу украсці з рук ёго. — Бачыш, кобыла ходит по ўзаскім болоці і ледво можэ хвостом облеслым молоці. Так учынім, у гразі тут скуру утопим, а зверху троху болотом усеньку покропим. Донимаци буде, устаўшы, шчо ў грэш упала кобыла, а облизлы хвост тылко задрала); яўрэі («О не я, пане д'ябле. Лейба то завсёды жэнет тулько смердухи, прылеват воды, а до табаки сыплет завшэ чэмерицы, а до рэткі змазоной догцику з мазніцы»), чорт; апісанне пекла («Есцэ миловаліса, там есть инных много, сматру, пекут, варут люде света того. Там не один на рожне жыд за осукане ворочаецца і другим за смерці подане»). Хлопцы Ёсіп і Сямён дапамагаюць на кухні пад час падрыхтоўкі бою, учыненага Святаполкам у гонар Глеба: умоўнасць часу, анахранізмы). 12 лацінскіх драм з антычнай і сярэднявечнай гісторыі (змест узнаўляецца па праграмках).

ГРОДНА. 1561 г. — «эўхарыстычны дыялог» (лацін. мова) «Камедыя пра Якава і Іосіфа, патрыярхаў» Яўстафія Пылінскага; у пралогі і эпілогу з'яўляецца селянін Іван, які гаворыць па-беларуску («Панове, што то за дзело будет тут дзелаци?/Чы не свадзьбу на мейсцу сём будуч скакаці?»; чаму яўрэі ядуць казіныя рогі? — бо чорт замест «FIAT» пры стварэнні свету сказаў «ХВИК» і таму атрымалася каза). 1687 г. — панегірычная драма «Язон — пераможны захопнік калхідскай здабычы» М. Сіповіча; паміж актамі — інтэрмедыі і балет.

ПІНСК (1632–1764). Патрыятычная п'еса «Уладзіслаў Ягайла, кароль польскі» (польск. мова, 23.05.1663); у інтэрмедыях беларускамоўныя татары.

ВІЦЕБСК (1671–1765). «Містычнае прычасце вяселля Генсерыка і Трызімунда» (польск мова) з «Аршанскага кодэксу» канца XVII ст.; польска-бел. інтэрмедыі, блізкія да «Прычасця Барыса і Глеба» (2 д'яблы Кшычальскі і Казлоўскі, што хочуць пасеяць на свеце сварку, але, паколькі няма на чым узараць поле — упрагаюць яўрэя-карчмара). Панегірычныя лацінскія драмы «Два браты — св.Канцый і Канцыян» (1693), «Каштоўны камень... які упрыгожвае дзедаў пярэсёнак Корвінаў» (1737).

НАВАГРУДАК. Польска-руская велікодная драма (1637). 1685 г. — поўны тэкст лацін. драмы «Вянец мудрасці» (старагрэчаская гісторыя). У 1695 г. П.Быкоўскі піша дыялог у гонар І.Лаёлы. Канец XVII ст. — польск. драма «Містычнае прычасце невінаватых у жалю

Кароля і Фрыдэрыка» (з «Аршанскага кодэкса»); антыпралог супадае з «Прычасцю Барыса і Глеба».

МІНСК. 1698 г. — лацін. драма Страснога тыдня «Ахвяра любові». 1713 г. — лацін. панегірычная драма «Росквіт царства» (старажытны Кітай). 1727 г. — лацін. драма «Свяшчэнны саюз Мінеўры і Марса» (гал.герой — адзін з Астрожскіх).

ОРША. Канец XVII ст. — польск. драма «Слаўная дапамога ў перамозе Раміра, што ўчынілі ангельскія палкі» з бел.-польскімі інтэрмедыямі.

НЯСВІЖ (1600 — сяр.XVIII), БРЭСТ; пач.XVIII ст., СЛУЦК, МАГІЛЁЎ, ЖОДЗІНА.

БАБРУЙСК, «Акадэмія мудрацоў караля Аляксандра»(1725, Аляксандар Македонскі, Арыстоцель).

ЗБОРНИК, складзены ў Крожах у перш. пал. XVII ст. — 4 інтэрмедыі, сярод якіх «Чорт і яго хлопцы, селянін, яўрэй» («Чорт Асмалейка» — «хворы чорт»: «Агонь пякельны, трэба, яко бачу, сала/Дубоваго, каб мая рука шмаравала/Его косці, повернеце на бок сюда лепей./Азaley ён пачуець лекараванне то смачней./Ой, ужо шмараванне пан д'ябэл наш чуе./Аж іскры сыплюцца, так добра шмаруе»).

КОВЕНСКІ зборнік (30-я гг. XVIII ст.): інтэрмедыі «Селянін, вучань», «Селянін і вучань-уцякач», «Літаратар, селянін, Самахвальскі» (дыспут жэстамі).

«Ігра Фартуны» (польск.); «Мужык каралём». 1725 г. — польска-бел. «Вакханалія», камбінацыя некалькіх інтэрмедыйных матываў; камедыя: «русін па імю Васіль», яго слуга Селівон, паны Смаргонскі, Вітулінскі, Смярцінскі, Запрасінскі, Дыяген. Апісанне патопу; Селівон ратуе панюў, аказваецца ў вадзе, дарэмна просіць дапамогі; засынае — пераапранаюць у пана — прабуджэнне.

«ЛІТОЎСКАЯ» БАРОЧНАЯ ДРАМАТЫЧНАЯ ШКОЛА: Пётр Быкоўскі, Ежы Берант, Якуб Даманеўскі, Ян Фржэйндт, Крыштаф Гаршвіла, Якуб Гралеўскі, Аляксандр Яленскі, Дамінік Крачатоўскі, Лукаш Папроцкі (вучань Сарбеўскага), Францішак Шымановіч, Габрыэль Шымкевіч, Андрэй Вырвіч...

Сярэднявечная ідэалогія: марнасць, прывіднасць зямнога жыцця, праслаўленне нябеснага быцця; галоўны герой часта аскет, які загадзя рыхтуецца да смерці. Герой п'есы «Сон чалавечага жыцця» (Пінск, 1733) забівае імператара, які прысудзіў яго да смерці. «Вораг у галаве» (Гродна, 1727): кароль лангабардаў Альбаін п'е атруту з келіха, зробленага з чэрапа ворага (барока!). Спалучэнне рэальнага з ірэальным: «Парушальнік стройнасці хору» (Пінск, 1740): у разгар балю з пекла выходзіць прывід сябра. «Абедзены час працягласцю 200 год» (Полацк, 1740): пасля балю ў пекле праз 200 год вяртанне на зямлю.

Тэатр асветніцтва

ПРЫДВОРНЫ ТЭАТР. Францішка Уршуля Радзівіл (1705–1753). «Золата ў агні» (каханне князя Пшэмыслава і дачкі беднага шляхціца Цэцыліі), «Дасціпнае каханне», «Суддзя без розуму», «Каханне нараджаецца з позірку», «Шчаслівае няшчасце», «Сляпое каханне не зважае на вынікі»... (пераробкі Морштына, «Дэкамерона», міфалогіі).

На Нясвіжскай сцэне аперэта «Агатка» (лібрэта Мацея Радзівіла, музыка Яна Давіда Голанда).

ЕЗУІЦКІ ТЭАТР. НЯСВІЖ. Юзэф Катэнбрынг «Марнасць марнасцяў, або Томас Паўнд» (1755; стараанглійская гісторыя), «Сіроэс». СЛОНІМ. «Імгненне няшчаснай вечнасці» Феліцыяна Навадворскага: сатыра супраць распуснага манарха. ГРОДНА, лацінамоўныя: Фрыдэрык Ідвель «Літасць — высакародны спосаб помсты» (1752). Рафал Гэмпль «Пераможная ў лёсе мудрасць» (1754). НАВАГРУДАК. Пераробка «Прытворнахворага» Мальера.

БАЗЫЛІЯНСКІ ТЭАТР. ЖЫРОВІЧЫ. Творы на лацін. і польск. мовах з бел. інтэрмедыямі («Базыль, усходні цар» з інтэрм. «Сляпы, кульгавы», потым — «Пан і селянін»: сляпы нясе на сябе кульгача, абіраюць садавіну ў панскім гародзе — «Прытча Кірыла Тураўскага»; «Пан і селянін»: генеалогія ад Ноя).

ПРАВАСЛАЎНЫ ШКОЛЬНЫ ТЭАТР. Інтэрмедыі 1752–1755 гг.: «Селянін у касцёле», «Селянін на споведзі» (з драмы-маралітэ Мануіла Базілевіча «Дэкламацыя», у якую ўключаны эпізоды з драмы Г.Каніскага «Уваскрэсенне мёртвых», 1747).

КІЕВА-МАГІЛЯНСКАЯ АКАДЭМІЯ: 4 белар.-украінскіх інтэрмедыі 1740-х гг.

ЗАБЕЛЬСКІ ШКОЛЬНЫ ТЭАТР (дамініканскі, Полаччына).

КАЭТАН МАРАШЭЎСКІ (прафесар рыторыкі і паэтыкі). Польскамоўная трагедыя «Свабода ў няволі» (1787): рымскі палкаводзец Велізарый (высакародства ў інтарэсах Радзімы; веды робяць чалавека шчаслівым). Драма-маралітэ «Камедыя» (1787): селянін Дзёмка (адмаўленне феадальнай рэчаіснасці; селянін і яўрэй гавораць па-беларуску; рысы новай літаратуры).

МІХАІЛ ЦЯЦЕРСКІ. 1787 г. — пераробка «Лекара па прымусу» Мальера. 1788 г., 1790 г. — польск. трагедыі «Сапар», «Фемістокл» (антычная гісторыя). 1789 г. — праязічныя дыялогі ў камічнай оперы Р.Вардоцкага «Апалон-заканадаўца, або Рэфармаваны Парнас». Магчыма, аўтар арацыі «Пчолы» (1790). 1790–1791 гг. — польск. камедыі «Шлюб, перакулены дагары нагамі арлекінавымі хітрыкамі», «Камедыя» (франкаман Бывальскі, пан Глупскі).

К ВОПРОСУ О ЗНАЧЕНИИ СИМВОЛИЧНЫХ ФИГУР В ИЗДАНИЯХ ФРАНЦИСКА СКОРИНЫ

Исследователи — литературоведы, историки, искусствоведы — занимающиеся проблемами, связанными с творчеством, деятельностью и личностью Франциска Скорины, не пришли до сих пор к общему мнению об истинном смысле трех фигур, представленных на гравюрах в изданиях просветителя: изображения Солнца и Луны (1) знаков (2) и (3). Чаще всего их интерпретируют как герб первопечатника либо его издательское клеймо; в обоих случаях непонятно, например, почему в изданиях Франциска Скорины преимущество отдается фигуре (1) над (2) и особенно над (3). В фигурах (2) и (3) видели, кроме того, инициалы Богдана Онькова и Якуба Баби́ча, изображения медицинских весов и печатного станка и т. д., не связывая при этом эти изображения с символом (1), хотя, на наш взгляд, именно в связи этих трех фигур (а на связь между ними указывает даже то, что все они забраны в однотипные картуши на известном портрете Франциска Скорины) и можно определить их значение.

Прежде чем сделать попытку интерпретации указанных изображений необходимо высказать такое соображение. Во-первых, мы ни в коей мере не считаем наши выводы безоговорочными, а ход рассуждений совершенным и единственно возможным. Но, предполагая, что все элементы, представленные на портрете Ф. Скорины, помещены в него не случайно и не бессмысленно, мы просто обращаем внимание на целый ряд любопытных совпадений, которые, по нашему мнению, также не случайны и не бессмысленны, хотя их логика и не вполне понятна или, по крайней мере, не вполне очевидна. Во-вторых, какими бы произвольными ни казались сейчас последующие построения, однако с точки зрения герметической философии они вполне закономерны и естественны. Что же касается Франциска Скорины, то, как человек весьма образованный, причем образованный в традициях своего времени, он не мог не знать хотя бы основ оккультных наук и их «прикладных» дисциплин: как автор вычислений в «Пасхалии» — астрологии, как медик — герметической медицины, а также алхимии, о чем свидетельствует упоминание в предисловии к Первой книге Царств среди других мудрецов древности Гермеса Трисмегиста (Меркурия

Тримериста), пакровителя алхимиков, изобретателя письма. Поэтому естественно предположить, что ему был знаком и основной метод оккультизма — метод аналогии.

Имея это в виду, мы и считаем, что рассматриваемые фигуры не являются чем-то однозначным, но, напротив, имеют целый ряд значений на различных уровнях абстрагирования.

Так, согласно гипотезе Н.И.Щекотихина (Щекотихин), фигура (1) означает солнечное затмение, произошедшее 6 марта 1486 г., и указывает — вряд ли на точную дату, но по крайней мере на год рождения Ф.Скорины. Однако этот символ может иметь и иное содержание: сочетание Солнца — активного мужского начала, Монады, Разума и т. п. с Луной — пассивным женским началом, Диадой, Материей и т. п. (сравн.: «Солнце есть отец, луна — мать» — Изумрудная Скрижаль Гермеса Трисмегиста) в Меркурии, — среднем начале, Тернере, Мире и т. п. Обычная же для оккультизма математическая операция приведения тернера ($1+2=3$) посредством кватернера ($3+1=4$) к единице, в конечном итоге которой будут фигурировать цифры 3 — 4 — 7, трансформирующиеся в результате теософического сокращения и сложения в 10 и 1 ($4=7=10=1$), даст нам символическое выражение Абсолюта (Бога).

Заметив в фигуре (2) условное изображение медицинских весов (см., напр.: Шматов, с. 193), исследователи останавливались на полпути, интерпретируя его лишь как указание на род занятий Франциска Скорины. Однако можно предположить, что этот символ обозначает и зодиакальное созвездие, указывая по аналогии с фигурой 1, на месяц рождения Франциска Скорины — октябрь. Подтвердим эту догадку данными аналогической таблицы соотношения элементов и попытаемся объяснить в этом ракурсе символическое значение некоторых предметов, помещенных издателем на своем портрете. Зодиакальному созвездию Весов соответствуют: из стихий — воздух (отсюда изображение небесной сферы), из времен года — весна (еще одно возможное значение фигуры 1), из сторон света — запад (на запад направлен взгляд Скорины), из разнородных тел — растения (корзины для сбора лечебных растений?), из частей растений — цветы (изображение цветов на портрете слева), из качеств земных стихий — влажность (рисунок кувшина?), из живых существ — летающие (пчела), из металлов — олово и медь (незажженный! светильник с медным? рефлектором), из человеческих качеств — знания и рассудительность, символом которых являются изображения книг. Кстати, из ангелов осей неба Весам соответствует служитель божественных исцелений Рафаил,

Врачевание Божие, а из начальников стихий Херувимы — мудрость, просвещение, — что и отразилось на духовном складе и роде деятельности Франциска. Разумеется, мы не исключаем, а напротив — настаиваем на том, что указанные предметы могут иметь и другое аллегорическое значение, частично установленное другими учеными.

Кроме того, фигура 2 состоит из семи элементов, а цифра 7 как указывалось выше, приводит к Монаде. В фигуре 2 выделяется знак треугольника, обозначающий все стремящееся вверх; это символ огня, начала всякой жизни. Треугольник — также и символ Идеи (в фигуре выделяется четырехугольник — символ формы). Элементы $\triangle$ и T могут означать также актив (замкнутая фигура — 1) и пассив — 2, что опять-таки приводит к Тернеру. Стороны прямоугольника треугольников фигуры относятся друг к другу как 3:4:5, что означает Идею (3), слагающую в сочетании с формой (4) пентаграмму (5), символ человека.

Что же касается фигуры 3, то, по нашему мнению, она является символом Меркурия ($\odot$), несколько измененным, но не настолько, чтобы были искажены составляющие этого знака: активное начало, представленное замкнутой фигурой $\triangle$, аналогичной $\bigcirc$ — Солнцу; пассивное начало $\cup$ — $\cup$ — Луна; знак взаимодействия. В этом смысле фигура 3 означает то же, что и фигура 1-соединения Солнца и Луны («двуполого Меркурия, дитя Солнца и Луны»), Идеи и Материи. Отметим, что Меркурий, кроме всего прочего, является знаком среды, четвертого дня недели, а фигура 3 состоит из десяти элементов. Возможно, что по аналогии с символами 1 и 2, означающими год и месяц рождения Франциска Скорина, фигура 3 означает день его рождения — среду.

Это тем более вероятно, что если производить вычисления по известной формуле «вечного» календаря,

$$\frac{\Gamma + 1/4(\Gamma - \Gamma) + \Delta + 6}{7}$$

где Γ означает год, Δ — день от начала года, а остаток выражения — день недели, то окажется, что 10 октября 1486 г. произошло именно на среду¹.

¹ Разумеется подобные подсчеты не могут претендовать на абсолютную непогрешимость, т.к. точно не известно, какой традиции придерживался Франциск Скорина в отношении начального месяца года, начального часа отсчета времени в сутках, учитывал ли он (и если да, то с какой поправкой) перемещение точки весеннего равноденствия и т. п. факторы.

Мы уже обращали внимание, что математическое выражение всех трех рассматриваемых фигур замыкается в цифрах 3 — 4 — 7, приводящих к 10 (1). В данном контексте нелишне было бы отметить, что буквы МЗ или ТМЗ (считающиеся обычно монограммой гравера) присутствуют на портрете не случайно. А если предположить, что эти буквы обозначают соответствующие им в славянской азбуке числа, то мы увидим: они состоят из тех же цифр, что и цифровые выражения трех рассмотренных фигур (МЗ — 47, ТМЗ — 347)².

На основании подобного герменевтического опыта можно, на наш взгляд, если не сформулировать, то хотя бы предположить возможность выдвижения гипотезы о том, что в рассмотренных фигурах Франциск Скорина «зашифровал» свои космогонические, причем не слишком оригинальные, воззрения (преимущество Идеи над Формой, Разума над Материей и их сочетание в Мире и Человеке, над которым властвует Абсолют; постижение Божьего мира физическим посредством духовного), а также, вероятно, и дату своего рождения.

Литература:

Щекотихин-Щчакаціхін М.М. Калі нарадзіўся Скарына // Полюмя, 1925. № 5.

Шматов В.Ф. Партрэт Францыска Скарыны // Спадчына Скарыны. Мн., 1989.

---

² Наблюдения над числовыми значениями букв могут, на наш взгляд, внести дополнительный штрих в решение проблемы о действительном имени просветителя. По-видимому, не случайно, что числовые значения имен Францискус (3) и Гергос (3) одинаковы, а их сумма равна числовому значению слова «Скорннич» (6).

НЕСКОЛЬКО КРИТИЧЕСКИХ ЗАМЕЧАНИЙ ПО ПОВОДУ «БЕЛАРУСКАГА ПРАВАСЛАУНАГА КАЛЕНДАРА» (1994 г.)

«Беларускі праваслаўны каляндар» (далее БПК), изданный Белорусским Православным Братством Трех Виленских мучеников, является первым, и надо полагать, не последним шагом в создании церковных календарей для православного белорусского населения, а вместе с тем — немаловажным этапом в разработке пласта церковно-литургической лексики белорусского языка, начатой на регулярной основе Библейской Комиссией Белорусского Экзархата. Поэтому кажется небезынтересным и немаловажным проследить, какие неточности и ошибки, по нашему мнению, были допущены при создании БПК, тем более что эти замечания могут быть учтены при дальнейших изданиях подобного рода.

Предварительно хотелось бы уверить инициаторов и составителей БПК, что несмотря на, возможно, чересчур полемически-резкий тон данной статьи, автор ее настроен вполне благожелательно к изданию, хотя (а в известном смысле и *поэтому*) и предпочитает заострить внимание именно на недостатках издания.

Составители БПК декларируют в заключении: «Неабходна было выпрацаваць адзіны падыход (для напісання і произношэння царковно-литургічнай тэрміналогіі і імен сабствённых. — А. М.) і кіравацца ім. Сыходным прынцыпам пры распрацоўцы каляндарнай тэрміналогіі і назваў стаўся наступны: не парушаючы строю і мілагучнасці беларускай мовы, ужываць той варыянт слова, які набліжаецца да сучаснай царкоўнай практыкі і блізкай свядомасці веруючых Праваслаўнай Царквы». Такой подход заслуживает, разумеется, всяческого одобрения, хотя его формулировка в отдельных местах далека от «постылой конкретики». Что подразумевается, к примеру, под «строем і мілагучнасцю беларускай мовы»? Мало того, что подобное строем і мілагучнасцю беларускай мовы? Мало того, что подобное выражение фактически скрывает под собой чистой воды субъективизм (о вкусах не спорят!), вместе с тем оно и не объясняет, строй и благозвучие *какого именно* белорусского языка составители обязуются не нарушать.

Совершенно справедливо то, что церковно-литургическая лексика нуждается, в силу специфики ее использования, в максималь-

ном приближении «да сучаснай царкоўнай практыкі», иными словами — к литургическому церковнославянскому языку Православного богослужения. Этот язык, в свою очередь, действительно не нарушает «строй і мілагучнасць» белорусского языка — мы имеем в виду *древний, исконный белорусский язык*, не обремененный и не искаженный элементами польско-католического и современного «эўрапейскага» влияний (латинизмы, галлицизмы, полонизмы, гебраизмы: чего стоят современные «амбасады», «асадкі», «страйкі» і т.п.), а также, хотя и в меньшей степени, — диалектизмами и просторечными словами, насильственно возведенными лексикографами в степень литературной нормы.

Итак, отдаление от польско-католического извода белорусского языка и приближение его к церковнославянскому (литургическому), по крайней мере, в области церковной лексики, — вот тот (кстати сказать, вполне, или даже единственно верный, на наш взгляд) принцип кодификаторско-словотворческой деятельности, которым намеревались руководствоваться, если мы правильно поняли смысл вышеприведенной фразы, составители БПК. Однако, как видится, «дистанция огромнейших размеров» пролегают между декларацией и ее исполнением, в чем, однако, мы не склонны усматривать злую волю составителей, но лишь вполне понятную (что не значит оправданную) ошибку, вызванную неопытностью первопроходцев и сложностью поставленной задачи...

Лишь между прочим, а не в качестве «суровой критики» заметим, что сам «рэдактар выдання, перакладчык на беларускую мову» Леонид Каченко достаточно часто допускает ошибки в современном белорусском нормативном языке. Вот лишь некоторые из них: *столпнік, многабожжа, святлатворных, адрачыся ад, па вобразу і падабенству, па слову твайму, сыходны прынцып, дзякуючы Бога* (должно быть: *стоўпнік, мнагабожжа, светлатворных, вырачыся* (каго/чаго), *па вобразе і падабенстве, па слове тваім, заходны, дзякуючы Богу*); можно было бы привести еще множество подобных примеров. Заметим попутно, что нам принципиально импонирует попытка составителей во многих случаях отступить от парадигмы современного «нормативного белорусского языка» (*Ражджаство, мучанік, таіства, ісціна, устаў*), хотя использование этих и им подобных слов не всегда последовательно в БПК; приветствуем мы и словотворческие эксперименты (*аднаходзіць* — «обретать», хотя в данном конкретном случае опыт словотворчества и не кажется нам удачным из-за возможной ассоциативной омонимии «адна-ходзіць»). Скажем также, что переводчик не вполне владеет собственно церковной

лексикой (например, у него *xіратанізаваны* вместо ожидаемого *xіратанісань*), а подчас механически подходит к переводу: славянское «да» (в значении «пусть», «пускай») переводит как «ды» (имеющее, как известно, в современном булорусском языке значение «и», «также»).

Работа по формированию и пополнению церковно-литургического белорусского словаря имеет, как нам видится, два основных аспекта: 1) создание (или, скорее, воссоздание) литургической белорусскоязычной лексики нарицательных имен; 2) нормирование написания и произношения имен собственных. Остоновимся на каждом из двух обозначенных аспектов.

Одна из трудностей, встречающаяся при переводе на белорусский язык, заключается в адекватной передаче русских слов с корнем *-благ-*: в результате определенного семантического «выверта» (о происхождении которого можно было бы при случае поговорить подробнее) за словом *благо* в белорусском, а отчасти и в русском языке («блажь» — дурь, — С. И. Ожегов) закрепилось значение «дурно, плохо», но не во всех словах этого семантического гнезда, а лишь в некоторых. Ситуация, отраженная в белорусских словарях, поистине парадоксальна: *блага* соответствует *плохо, худо, дурно*; и вместе с тем церковнославянскому *благословить* соответствует белорусское *благаславіць* (а ранее было весьма популярно слово-инвалид «блаславіць»; видимо, по логике пользующихся им, удаление одной фонемы способно избавить корень *-благ-* нежелательного смыслового оттенка). Наряду с *благаславіць* встречаем *Благавешчанне* (Благовещение) и проч.

Воздадим справедливость лексикографам: по мере возможности они заменяют корень *-благ-* корнем *-добр-* или вовсе исключают генетически и исторически однокоренные слова из их родного этимологического гнезда (ср.: «благодушествовать» передается как «быць у лагодным стане», хотя в белорусском языке имеются оба корня, представленные в первом сложном слове).

Столь же непоследовательны и составители БПК, также отдающие предпочтение корню *-добр-*: церковнославянское *благоверный* передается как *дабраверны, благодать* — как *дабрадаць*, но наряду с этим встречаются в издании и *благадаць*, и *благаваленне*. Конечно же, мы предпочли бы видеть в дальнейшем *благадаць* вместо *дабрадаці*, тем более что это и ему подобные слова никак не нарушают строя и благозвучия языка, не говоря уже об их безусловном соответствии современной церковной практике.

Как досадно недоразумение воспринимаем мы лишь однажды употребленное словосочетание *харавство Божае*.

Серьезной проблемой, встающей перед переводчиком, представляется передача на белорусском языке понятий, обозначающих превосходящую степень (*Пренепорочная, преподобный* и проч.). Современные языковые нормы предписывают использовать приставку *най-* и суффикс *-эйш-/-ейш-*, хотя в последнее время от второго элемента отказываются (по крайней мере, неофициально), чувствуя неадекватность передачи смысла, неудобства при создании сверхпревосходной степени и громоздкость получающейся конструкции. Таким образом, если следовать языковой норме, то, например, слово *преподобный* (т.е. наиболее уподобившийся) по-белорусски должно звучать как *найпадабнейшы* или, по крайней мере, *найпадобны*. Этот второй вариант в общем-то приемлем. Однако составители и переводчик БПК пошли, и также не без оснований, по пути трансфонетической передачи — *прападобны, прасвятая* и т.п., хотя лично для нас представляется предпочтительным калькированный эквивалент (*найпадобны*). Отметим, что в БПК и такой путь отчасти представлен: употреблено не слишком удачное (по причине рассмотренной выше фонетической «инвалидности») слово *найблаславе́ная*...

Белорусские лексикографы с упрством, достойным лучшего применения, стеной стоят за польскоязычный эквивалент греческого православно-литуургического слова «ангел» — *анёл*. Это заимствованное слово непригодно, по нашему мнению, для православной, как и православной белорусской лексической системы. поскольку оно «нелигитимно» в ней: к примеру, производное от «ангел» — *архангел* передается в белорусском языке без изменений (не говорим уже о династии *Ангелов*, имени *Ангелина* и проч.). В связи с вышеизложенным причины, по которым составители БПК отдали предпочтение *анёлу*, нам совершенно непонятны.

Среди полонизмов (а если угодно — то и «католицизм»), употребляемых, а в известной мере и кодифицируемых составителями БПК хотелось бы отметить слово *ютрань*. Строго говоря, исключение лексем с корнем *-утр-* из белорусского языка нам и вовсе кажется несправедливым хотя бы потому, что слово *заўтра* ни в малейшей степени не нарушает «*строга і мілагучнасці*» белорусского языка. И уж в любом случае составителям БПК следовало бы, на наш взгляд, предпочесть польско-«католическое» *ютрань* хотя и диалектному, но белорусскому и уж куда более привычному для уха православному верующего слову *утраня* (пусть даже и переведа его в разряд исключений из правила о приставном звуке *в*).

То же самое скажем и о нормативном «белорусском» слове *каляды* (*Калядны мясаед* в БПК). В общем-то здесь это слово не

более как редкое, но весьма неприятное исключение: обычно составителями употребляется *Ражджаство* - наиболее удачное, на наш взгляд, изо всех «неофициальных» его синонимов, таких как *Раство*, *Нараджэнне*, *Раждзяство* и проч.

Не углубляясь в этимологию польских *nieboga/nieboże* (горемыка) и *nieboszczyk* (покойник) отметим лишь, что употребление этих слов в белорусском православном календаре не вполне равномерно: ведь горемыка (во всяком случае в восприятии православного верующего) — скорее не *нябога* (не-Бога, не Божий), а *убоги* (у-Бога): не отлученный от Бога, а принадлежащий Ему. Передача же в БПК слова «покойник» как *памерлы* ведет к недопустимой, как представляется, утрате важного смыслового значения «покой» («во блаженном успении Вечный Покой...», — поет Церковь); между тем этот смысл и этот корень присутствует в белорусском слове *упакаенне*, а стало быть введение слова *пакойнік* в церковную лексику не только вполне оправданно (лингвистически и логически обоснованно), но и необходимо.

Среди полонизмов БПК и вообще белорусского нормативного языка особо отметим слово *пакута* — «**мука**» (от польск. *pokuta*, имеющего — обратим внимание! — значение «покаяние»). Лексема *пакута* представляется нам чем-то вроде экспоната лингвистической кунсткамеры (если учесть кроме всего прочего возможность ее ложной этимологизации от слова «кут» — «угол»); думается, что белорусский язык потеряет не слишком много, если выставит на первый план слово *мэка*, тем более что его производные *мучанік*, *мучаніцтва* и проч. довольно успешно вытесняют однокоренные *пакуце* слова, в том числе и на страницах БПК.

Необходимо остановиться, наконец, на самой главной в данном аспекте проблеме. Мы совершенно убеждены в необходимости легитимизировать в белорусском языке слова, восходящие к церковнославянскому корню *-крест-*. Согласимся, что сложившаяся (нет, не сложившаяся, а насильственно навязанная языку) ситуация, когда одни слова синонимического ряда переводятся польскоязычными словами с чуждым для строя языка корнем *-крыж-* (*скрыжаванне*, *крыж*, *Раскрыжаванне* и др.), а другие — фонетическими диалектизмами с корнем *-хрост-* (*хрышчэнне*, *хрост*, *хросны* и др.), — вопиюще ненормальна. Разумеется, для этого были свои исторические причины, но при воссоздании православно-литургической лексики, думается, следовало бы вернуть в обращение слово *крэст* (по крайней мере, в церковном его значении) и его производные, тем более, что это значительно облегчит задачу переводчика в целом ряде случаев («крестные страдания» и т.п.).

Среди других полонизмов, не вполне пригодных для белорусского православного словаря, назовем такие как: *літасць* и *ласка* в значении «милость» (ассоциация второго со значением «ласкатель» в общем-то очевидна; в БПК употреблено *міласць* и замечательное по своей мелости *памілуй*); *набажэнства* (заметим, в белорусском языке слово *набожны* кодифицировано в виде *пабожны*, что не совсем правильно); *кепскі* (от польск. *kier* — дурень, так пусть уж лучше бы было дурны); *д'ябал* (от польск. *diabeł*; вариант. предложенный Библейской Комиссией — *дыявал* — представляется более приемлемым) и т.д.

Хотелось бы обратить также внимание и на некоторые «белорусские» варианты церковно-литургической лексики, не связанные с польско-язычным влиянием: *тайнство* — это вовсе не *тайна*, как переводится в одном из контекстов БПК, а именно *тайства*, что и отражено в ином фрагменте. *Отец* — это вовсе не *бацька*, когда речь идет о Боге Отце (в БПК: *Бацькоўскі Дом*), да и в ряде других случаев употребление *бацькі* нежелательно (как, например, *прабацькі*). Кстати сказать, слово *бацькі* в значении «родители» целесообразно, на наш взгляд, синонимизировать *радзіцелямі*: ведь слова с корнем -род- широко распространены в белорусском языке. Вряд ли обоснованно постоянное употребление слова *казань* в значении «проповедь», особенно если речь идет о распространении учение («Евангельская проповедь»): в БПК — *казань Збавіцеля*, да і само *Збавіцель*, обычно употребляемое в Календаре, звучит, на наш взгляд ничем не «мілагучней» *Спасіцеля*, тем более что в белорусском языке широко распространены *Спас*, *Спаскі*. Не слишком удачным представляется нам употребление слов: *любы* (в значении «возлюбленный»; варианты, предложенные Библейской Комиссией — *любасны*, *узлюблены* — более удачны); *з'яўленне* (в смысле «чудесное явление»; вариант Библейской Комиссии — *яўленне*); *вылячэнне* («исцеление»; вариант Комиссии — *ацаленне*, ибо Христос и его святые не применял лекарств-*лекаў* в обыденном смысле этого слова); *магила Гасподня* (предложенное Комиссией слово *гроб* также однажды встречается; отметим, что белорусском словаре имеется слово «грабніца»); *пакора* («смирение»; более удачным представляется вариант *уміранасць*); *нядужы* («расслабленный»); *Стары Запавет* (при том, что составители БПК не без оснований используют и корень -ветх- в слове *Ветхапачорник*) и т.д.

Как говорилось ранее, составители БПК не останавливаются перед попытками словотворчества, что является, безусловно, весьма важным для создания литургического словаря белорусского языка

ка. К примеру, в белорусских словарях слово *мясопуст* передается просто как *пост*, а *сыропуста* и вовсе нет. Естественно, что в БПК пришлось вводить оба слова (*сырапусны, мясапусны*), хотя нам думается, что писаться они должны иначе: *мясапусты, сырапусты*.

Впрочем, не все опыты словотворчества в БПК видятся нам удачными. К примеру, такие переводы:

Преображение как *Ператварэнне* (имеющее совершенно неподходящее тут с точки зрения православной Христологии значение «превращение») при том, что слова с корнем *-образ-* достаточно распространены в белорусском языке;

воплощение как *уцялесенне* (имеется в виду *плоть* и потому по логике языка должно быть *уваплачэнне*, а в качестве смыслового синонима — *учалавечанне*);

Богомладенец как *Богадзіця* (при том, что, вопреки распространенному мнению, для белорусского языка отнюдь не чужды слова с неполногласием: *дрэва, блага* и т.д., а следовательно, нет оснований отказываться от привычного верующему *Богамладзенца*).

Совершенно непонятно, на каких основаниях слово *торжество* переводится в БПК как *праможнасць*. Хотя в данном случае нельзя отказать переводчику в изобретательности, подобная передача далеко не адекватна и не универсальна.

Не можем мы согласиться с употреблением *Тройцы, новасіяцеля, спачыну* (в значении «успения»; правильнее было бы употребить слово с корнем *-сон-*: *успенне*).

Приветствуя применение наряду со словом *прыпавесць* слова *прытчы*, мы не можем согласиться со словосочетанием «прыпавесці Госпада»; соглашаясь с употреблением слов *непарочны, пазнаць, памілуй, сядміца, славіць*, не можем принять непонятное нам использование наравне с правильным *Свяшчэннае Пісанне* выражений *Святое Пісьмо, Святая Літургія*, и, наконец, *Стары Запавет*.

К лингвистическим курьезам относится, на наш взгляд, словосочетание «*цар-паганец*» (при наличии более свободных от ненужных ассоциаций вариантов: *язычнік, паганін* и при том, что называть царя Ирода язычником исторически неправильно).

Встречаются в БПК и слова, совершенно нам непонятные: *усцешна, шчыраваць (падзвізацца?)*.

Нам представляется оправданной допустимость синонимизации слова *перамога* словом *пабеда* (при этом сошлемся на авторитет белорусского классика: «Клічу вас я на пабеду») и, следовательно, возможность употребления *Георгія Пабеданосцы (...)*.

В неотложной и кардинальной доработке нуждается, на наш взгляд, исключительно важный пласт белорусской церковной лексики — ономастический, что в очередной раз доказано многочисленными несообразностями в издании БПК. Укажем ряд трудностей, возникающих при решении этой задачи.

Во-первых, произношение некоторых имен собственных, принятое в Православии и на которое следует ориентироваться при разработке церковной лексики, отличается от общеупотребительного светского: *Иаков — Яков, Иоанн — Иван, Козьма — Кузьма, Дамиян — Демьян, Феодор — Федор* и др. Разумеется, в Церковном Календаре предпочтение следовало бы отдать церковно-литургическому написанию и произношению, но мы встречаем: наряду с *Елісаветай — Елізавету* и даже *Лізавету*, вместе с *Маісеем — Майсея*, а также *Кацярыну, Казьму* (вариант: *Косьма*), *Магдалену, Якава*. Часто погрешности в написании имен собственных вызваны тем, что не учитывается различие в постановке ударений: *Константинопуль, Никопуль, Иеропуль, Стефбн, Исъдор, Сйргий, Съмон, Пантелеъмон, Осья, Иезекъиль, Иеремья, Иов* и проч. В белорусском языке, грамматика которого основана отчасти и на фонетическом принципе, ошибочная постановка ударения влечет ошибку в орфографии. Вот некоторые неточности, имеющиеся в БПК: *Канстанцінопаль, Нікапаль, Іерапаль, Стэфан* (вариант: *Сцяфан*), *Феафіл, Ісідор, Сімон, Панцеляймон, Осія, Іерэмія, Феадор* и проч. Совершенно непостижимо: в Православном Церковном Календаре вполне последовательно искажается имя *Аляксій* (передается исключительно как *Алйксій*).

Во-вторых, для лексикографии белорусского языка, по вполне понятным историческим причинам, характерно частое указание в качестве нормы просторечных форм имен собственных: *Алена, Аланас, Аркадзь, Васіль, Мікіта, Мікола, Піліп, Рыгор, Язэп, Яўген* и множество других. Разумеется, в церковном употреблении от подобных форм следует отказаться. Зачастую издатели БПК так и поступают: *Аркадзій, Афанасій, Грыгорый*, хотя и не всегда последовательно: *Дзімтрый-Дзімітрый*, а далее совершенно удивительное *Змітраўская субота*. Но встречаются в БПК и *Алена, Васіль, Мікалай, Мікіта* (хотя родственные по словообразованию собственные имена с начальным *Нік-* в других случаях передаются без мены *-н-* на *-м-*: *Нікадзім, Нікіфар, Нікамідыя*). Думается также, что не вовсе неуместно употребление диалектных форм имен (*Юр'е вясновы*).

В БПК весьма последовательно решается также и проблема передачи собственных имен, содержащих звукосочетания *иу, иа,*

ио и им подобные; так, с равной доли вероятности на страницах Календаря можно встретить: *Іакаў-Якаў, Іуліян-Іуліяніа-Юліян-Юліяніа, Іуст-Юстыніан, Іаан-Іярдан, Іануарый-Іясаф, Еміліан-Емельян, Феўронія, Агафіа-Еўфрасіння*, а также форма типа *Таццяна, Ілля* (ошибочное даже с точки зрения белорусской языковой нормы: должно быть *Ілья*), *Ісая* и проч.

Непоследовательно переданы имена, в которых при переводе на белорусский язык звукосочетания *ти, ди* должны заменяться на *ці-цы-ты, дзі-ды* по существующим правилам: *Нікамідзіа, Палесціна, Севасція, Цір, Галакціон, Дзіямід, Дыякліцыян* (должно быть: *Дыяклетыян*), *Іегудзііл, Марцірый, Студзійскі* и проч.

Столь же последовательно передается в БПК и большая группа собственных имен, начинающихся с *Е*: наряду с традиционным церковным *Еразм, Елеон, Епіфан, Елеўферы, Ермаген* встречаем *Эфес, Эрм, Эдэса, Эпістыміа, Эраст, Эфіопія, Эразм*.

Необходимо дисциплинировать, по нашему мнению, и в белорусской ономастике, и особенно в церковно-православном ее пласте написание сдвоенных согласных; в БПК мы видим: *Кассіян, Іаанна*. Думается, что и язык. и Церковный Календарь только выиграл бы, если бы имел вместо *Агей — Аггей, Ала — Алла, Васа — Васса, Інакенці — Іннакенці, Рыма — Рымма, Сасана — Сасанна, Фадзей — Фаддзей* и т.д.

Еще одна проблема: в белорусском языке имеется общее правило перехода *-е-* в *-я-* в первом слоге перед ударением, хотя есть и масса исключений. Думается, что — даже не ставя сейчас вопрос о переведении ряда слов церковно-литургической лексики в разряд исключений из упомянутого правила — необходимо, по мере возможности, унифицировать написание хотя бы имен собственных. В БПК же наблюдаем наряду с правильными также и неправильные с точки зрения данного правила написания типа: *Мессія, Віфлеем, Палесціна, Дарымедонт, Еўтоній, Еўфімій, Клеопа, Феўронія* и проч.

Подобного рода проблема возникает и с написанием слов со звуком *э*, являющийся в белорусском языке (за немногими исключениями) ударным и переходящим в звук *а* в неударной позиции. Думается, некоторые церковные имена целесообразно было бы перевести в разряд исключений из данного правила, к примеру *Стэфбн, Стэфаніда*, поскольку предложенные в БПК варианты *Сцяфан, Сцефаніда* представляются недостаточно благозвучными. (Разумеется, это лишь субъективное мнение. но ведь любая апелляция не к лингвистической логике литературного языка, а к его «строю і мілагучнасці» предполагает именно и только субъективизм.)

В белорусской грамматике имеется правило (с целым рядом исключений), согласно которому в некоторых фонетических позициях обязательно появление приставных и вставных согласных и гласных. В соответствии с этим правилом, например, женское имя *Анна* следует перевести на белорусский язык с прибавление к нему приставного *г* — *Ганна* (как и поступают составители БПК), хотя вряд ли у кого-нибудь возникает мысль о подобном же написании этимологически адекватного мужского имени. Думается, что имена *Анна*, *Ольга* и нек. др. целесообразно перевести — по крайней мере, в церковном словаре собственных имен — в разряд исключений, так же как в БПК переведено в этот разряд имя *Наум* и, впрочем, не совсем правильно в отношении постановки ударения, *Осія* (по-белорусски следовало бы написать *Навум*, *Восія*).

Завершим наш анализ ономастической лексики БПК рядом частных замечаний.

Составители Календаря следуют ни на чем не обоснованному, но уже прочно вошедшему в традицию мнению, якобы для белорусского языка мужскому имени Кирилл характерна форма *Кірыла* (именительный падеж); однако всякому православному известно из Святцев и женское имя *Кирилла* — *Кірыла*, так что подобное смешение мужского и женского имен может привести к нежелательной а то и курьезной двусмысленности.

Хотелось бы также знать аргументы составителей БПК по поводу употребления ими формы *Полацак*. Если она возводится к древнерусскому *Полотеск*, *Полтеск*, то с равным успехом можно было бы писать и *Полцак*, и *Полцаск* — формы столь же соответствующие историческому развитию грамматики. сколь и чуждые белорусу-неэмигранту (...).

Обратимся к некоторым фактографическим неточностям раздела «Беларускія Праваслаўныя святыні» и Месяцеслова.

«Слово о Мартине мнисе», насколько нам известно, не входило в состав Жития Бориса и Глеба (это лишь гипотеза). В известных нам древних списках Слова нет указания на то, что святые страсготерпцы упоминали о неких делах в Константинополе. Если составителям БПК известна редакция памятника с названным упоминанием, она заслуживает скорейшей публикации, ибо представляет несомненный интерес для исследователей-медиевистов.

Вряд ли следовало бы называть в Православном Календаре известного храмостроителя и радетеля о Православии полоцкого князя Всеслава Брючиславича Чародеем, следуя за враждебно настроенными к нему киевскими летописцами.

Спасо-Евфросиниевский храм был возведен, по крайней мере, десятилетием ранее указанного в БПК срока (1161 г.), ибо уже около 1155 г. был построен следующий храм — в мужском монастыре. Более правильным было бы не называть точную дату смерти преподобной, ибо дата 1173 г., находящаяся в церковном употреблении, все же менее вероятно, чем другая — 1167 г.

Свт. Кирилл Туровский родился не в 1130-е гг., а *не позднее 1130 г.* (вероятно, в 1110-е гг.). Совершенно необъясним для нас названный в БПК год его смерти — 1183 (еще куда ни шло — 1182 или 1184). Святитель почил скорее всего лишь в конце 80-х — начале 90-х гг. XII в.

Киевский Димитровский монастырь во время подвизания в нем свт. Лаврентия, как нам представляется, уже не принадлежал Киевским Пещерам. Сам же Лаврентий Туровский упоминается не под 1182, а под 1184 г. (согласно хронологии В.Н. Татищева, на которую в большинстве случаев и ориентированы составители БПК). Хотелось бы иметь указание на исторический источник, согласно которому время успения святителя Лаврентия определяется 1194 г. (гораздо правильнее было бы указать лишь «XII в.», как это сделано на с. 60 БПК).

На с. 97 БПК временем успения св. Иулиании Ольшанской называется «пачатак XVI ст.», а на с. 94 — 1550 г. (последняя дата совершенно неверна). Праведная Иулиания была княжной, а не княгиней, но в БПК указано «*кн.*» вместо *кнз.*»

Время успения праведной Софии Слуцкой — 1617, а не 1612 г. В монастыре Авраамия Смоленского подвизалось не 17, а 12 братьев. Сам же Авраамий почил не ок. 1224, а ок. 1219 г.

Указание БПК на то, что св. Ростислав был основателем г. Славгорода, является анахронизмом: при город существовал до Ростислава и назывался Пропошеском, каковое название и следовало бы употребить хотя бы и параллельно, если составители не хотели вызвать у читателей нежелательных ассоциаций видоизмененным «Пропойск».

Наконец, хотелось бы высказать по поводу БПК несколько соображений общего характера. Первое: нам видится нецелесообразным приводить в Православном Календаре названия языческих праздников (прежде всего *Дзядоў*). Второе: несколько сбивает с толку указание в БПК сначала гражданского, а лишь потом — церковного календарного стиля. Хотя логика составителей в общем-то понятна. Третье: в БПК желательно было бы видеть общий список упоминаемых в Месяцеслове святых, как это делается в московс-

ких изданиях Православного Церковного Календаря. Четвертое: представляется не вполне естественным для Календаря перемежание Катехизиса (само включение которого мы целиком одобряем) и интервью, место которого должно ограничиваться все-таки газетной полосой. Замечательно, что БПК иллюстрирован «Архивом Православных святынь», однако, к примеру, фразой из первой открытки («Привет из Витебска!») вполне можно было бы пожертвовать. Наконец, не вполне понятна логика, которой следовали составители при включении в раздел «Календарь» биографических заметок, где, например, св. Евфросинию Полоцкую вполне справедливо охарактеризовали как «беларускую асветніцу, апякунку манаства», но не сказали ничего подобного о свт. Кирилле Туровском и под.

«ИЩУ ТЕБЯ, ГОСПОДЬ МОЕЙ ДУШИ...»

Вершы

*Калі ў нямым адчаі свет заціх,
пайшла яна, пакінуўшы мне рэха
сваіх бязважкіх крокаў, сноў сваіх,
і шэры пыл на кінутых партрэтах.*

*Ну што ж, калі і выпала губляць
тых, хто мне даражэй за ўсе ў сусвеце,
хай іншыя ўжо будуць паўтараць
яе імя на гэтым белым свеце.*

*Мне ж застануцца, мабыць, толькі цені
радкоў, што напісаў я для яе,
маленечкая кропелька надзеі
і мёртвыя партрэты на сталі...*

* * *

*Там, далёка, восень таксама
запаліла свой зорны сад,
ды, напэўна, і там каштаны
завяршаюць свой маскарад.*

*і таму мне не хочацца верыць,
што ў сваёй нечаканай журбе
каханне мае калі-небудзь
там, далёка, не знойдзе цябе.*

* * *

Ты — маё дасягненне берагу
пасля марных аб беразе мрояў.
Ты — маё адкрыцце Амерыкі,
ты — маё адшуканне Троі.
Ты — мой шлях да майго Віфлеема,
што спрадвеку мне быў накрэшан.
Кожны дзень ты — мая паэма,
мая ўласная Песня Песень.

А калі стане мне невыносна
жыць у вечным чаканні падману,
будзь маім каралавым востравам
між бясконцых віроў акіяна.

* * *

Калі я буду збіты з ног
і здрадзяць мне браты,
«Нягоднік!» — зараве натоўп.
«Мой любы», — скажаш ты.

Калі да славы праз гады
прыду скрозь безліч меж,
«Ён геній!» — закрываць, а ты
«Мой любы», — мне шапнеш...

* * *

Ці ж мы можам з табою зараз
адшукаць хоць якое рашэнне?
Ці ж мы здольны цяпер што-небудзь —
хоць што-небудзь! — паправіць? змяніць?
Жыццё наша стала падобным
на якуюсьць табліцу спражэння:
я — не ведаю,
ты — не ведаеш,
мы — не ведаем,
што рабіць.

Разумееш, я зараз живу,
быццам у беспрасветным тумане,
у адчаі, што так падобны
на адчай вераснёўскіх дажджэй.
Ах, няўжо тут няма нікога,
хто б да выйсця шлях паказаў мне?
...Я не ведаю,
ты не ведаеш,
ніхто не ведае,
як быць далей...

* * *

Я запытаў яе. Не адказала,
чаму любоў мая раптам мне стала
крыжам маім, маёй горкаю ношай?
Мне цяжка, Божа.

Ах, што рабіць з непасільнай пакутай?
Не можа ж сэрца заўсёды быць скутым.
Яно можа забыць. Разлюбіць хіба можа?
Мне цяжка, Божа.

Спытаў, дзе мой шлях з лабірынта каханьня?
А што ў адказ? — Адно толькі маўчанне.
Ніхто не адкажа, не дапаможа!
Мне цяжка, Божа.

* * *

Тут пад цяжарам ветру сагнулі
дрэвы голья плечы свае.
Яе дзень нараджэння святкую
сам-насам з цішынёй. Без яе.

Тут нічога ад нас не залежыць.
Усё прайшло. І таму я мае
дэкламую ўпаўголаса вершы,
што калісь ёй складаў. Без яе.

*І таму ў жалобе нязгаснай,
у сваёй несущешнай жальбе
напаўняю свой келіх шампанскім,
п'ю яго за яе. Без яе...*

* * *

*Усё пройдзе, усё агнямі праплыве,
усё разаб'ецца ў мелкія асколкі.
Што ж застанецца? — Раўнадушнасць толькі,
ды дзве слязы ў прыдачу да яе.*

*І дзве слязы ў прыдачу да яе,
самотныя, як згаснуўшае лета,
размыюць непаспеўшае
бясследна
імя на неадтаяўшым акне.*

*О не, няма адчаю анікольні.
Ні распачы і ні жальбы, але
шкадоба сэрца ўсё чамусці коле,
і так складаю вершы я свае.*

*Нам застанецца раўнадушнасць толькі,
ды дзве слязы ў прыдачу да яе...*

* * *

*За табой зачыніліся дзверы,
пошчак лёгкіх абцасікаў згас.
Што ж, мне прыйдзецца, пэўна, паверыць,
што ўсё гэта — у апошні раз,
што ў самоўе адчайна-няўмольнай
з той хвіліны і ўжо на вякі
ўпарта змоўкнуць мае тэлэфоны,
анямеюць дзвярныя званкі.
Так я вымушан буду ўпэўніцца,
што я жыў не каханнем адным,
што калі цябе выкінуць з сэрца,
штось яшчэ застанецца ў ім.*

* * *

*Я не плачу, каханая. Проста
то смуткуе песня мая.
Ах, як позна,
як позна,
позна
адшукаць цябе здолеў я.*

*і не я, а яна апантана
вывяргае распач маю.
Ах, як рана,
да жаху рана!
Ах, як рана
цябе я згублю...*

«Ікар»

1.

*Госпад ішоў супакоеным горадам,
сіняю замеццю, шляхам нябачаным:
небам, азораным зорамі, зорамі;
светам, асвечаным плачамі, плачамі.*

*Позні вандроўнік, вар'ят і паэта,
гнаны ў бяссонне натхнёнаю марай,
убачыў, адзіны, пайшоў за ім следам,
светла ўздыхнуўшы: «Нарэщце, Уладару!»*

2.

*Цемры святая прасветленаць,
адваротны бок слова,
свет у свеце,
прамень*

*у пастцы люстраных сценаў —
гэта ты, чалавек:
сусвет,
абмежаваны Бязмежным.*

3.

Ис.40:3

*Сорванный голос флейты
у края кремнистой пустыни,
ярок, тревожен закат иссушенного лета
у края пустыни.
(Знойная пыль облаков,
словно птиц умирающих стая
у края).
О, как пронзителен крик пророка,
вознесшийся где-то
у края,
у края пустыни.*

4.

*Пресветлый лик
на черных образах.
Не плач, а крик.
Бессмысленность — не страх.
Вечерний свет.
Теперь брести впотьмах.
В лампаде масла нет,
но и в глазах —
безводная пустыня,
мертвый склеп.
Крест Иисуса ныне
в искусной благостыне
лукавых треб —
нелеп.*

5.

*Цьмяны смурод апраметнага гару —
горад.
На плошчы цэнтральнай канае распятая мара.
Гора.
Тут, дыссанансам з разяўленым у хваласпевах вечавым
хорам
юродзівы ў чорным рэглане пранізліва ўз'енчыў:
«Го-ра!»*

...А ў радзе кавальскім ўжо шчэрыцца хіжы
горан,
а молат б'е ўжо цвікі для новага крыжа,
і высіцца ў сонечнай хмары
Хорам
Цішы.

6.

Так блізка сонца, але роўны шлях
і да прытулку, і да катастрофы...
Празрыстая пяшчота светлых словаў
звібаецца ў пачварны жорсткі жах —

і ўжо шалеюць прывідныя ловы,
звяртаючы праклёнам прах у прах,
і крыважэрны позірк прагных плах
не ўлітасціваць мірныя замовы.

Так блізка сонца: працягні руку
і дакраніся ззяючых аблокаў!
Але пачуўшы — гімнам страснай веры —
спеў ангелаў «Асанна ў вышніх Богу»,
прыслухайся: ці не кране шчаку
драпежны і смуродны подых Звера.

8.

В колких искрах стеклянной метели седая хортица
гложет желтую кость на холме, там, где призрачно высится
вечным черным «покоем» заиндевелая виселица.

Месяц — шар шелестящей фольги.
Поздний странник. Пес у ноги.

Похотливые тени, беснуясь кружат в колдовском хороводе,
алчный страж Нетопырь брызжет смрадной слюной,
извиваясь на поводе,
корчит рожи паяц и в глумливом смиренье гнусавит
стихи Иисусовой проповеди.

Месяц — шар шелестящей фольги.
Поздний странник. Пес у ноги.

*Только в гласе трубы, в торжествующих кликах
лик небес озарил Присносуший Владыка.*

*Звездный путь. Неземные огни.
Поздний странник. Пес у ноги.*

9.

*Дикий всадник летел в брызгах млечной купели
(конь под ним звероок и безудержно-гневен),
лунный сгусток пузырился в скрюченных пальцах
бледно-синей зарей ведовских эманаций.*

*А за смутной долиной небесного холода,
среди проклятых торжищ визжащего смрада
шел Господь — мимо врат преблаженного Города —
по заплеванным улицам дольного града.*

10.

*Сей час настал. На все отвечу: НЕТ!
Моя душа — гнездовье скорпий. Мне бы
закрыть глаза и вновь увидеть небо,
но кожу обжигает лунный свет.*

*Обернут мир рождественскою негой.
Вот-вот рассвет. Заря — чернее снега.
На звездной пыли оставляет след
конь блед (и всадник также мертв и блед).*

*Ах, в это сердце синего хрустала
уж не вопьются больше окончанья
десятка молний из костлявых рук!*

*Безумьем отраженные мечтанья
размоют колдовские очертанья
судьбы моей, и в Крест вольтется Круг.*

11.

*Я не вознесся над долиной сна,
не воскресил неоторимой боли,
алмазным криком ангельской трубы
не проколол сердца увядших песен.
Я умер.*

12.

Я бачыў Ангела
з акрываўленымі далонямі
у горадзе пасярод натоўпу
збіраў ён душы людскія,
каб перадаць іх Богу
і я зразумеў:
чалавечае сэрца —
лязо.

...
Я доўга яшчэ стаяў, смуткуючы, разважаў пра недасканаласці
чалавечай натуры, бездухоўнасць, неміласэрнасць і на тое падоб-
ныя рэчы, і не заўважыў, як надышла мая чарга, і на тонкіх празры-
стых пальцах набрыняў крываточны след.

13.

Ищу Тебя, Господь моей души,
в числе и слове.
(— Не затвори и не уничижи
врата любви!)

Ищу в кипенье трепетных громов,
молчанье молний.
(— Не умолчи, Господь моих стихов,
в стихах любви!)

Желаю обрести и дух, и плоть
в Твоем улове.
(— Благой надеждой осени, Господь,
мечты любви!)

* * *

Фіялетава змрок засынае на ўсходняй мяжы.
Ціха дрэмлюць пад коўдрай асенняга ветру палі.
Ну а ты?
Што ж ты бачыш у мроях сваіх, адкажы?
І скажы, ці змагу я аднойчы пракрасціся ў іх?

Ах, каб ведаць, якія сакрэты хаваюць яны?
Ах, каб знаць, што за скарбы яны сцерагуць да з'яўлення зары?
Але хто ж адгадае, чым поўны жаночыя сны
ў час, калі запальвае поўнач свае ліхтары.

У бясконцай тузе лістападаўскіх сумных даджэй,
Калі ад пракожых вочы сноў сваіх ты замкнеш,
Я б хацеў уварвацца ў сусвет тваіх сплюшчаных вей
І трывожыць спакой яго,
Пакуль «Досыць» ты мне не шапнеш.

Фіялетава змрок засынае на ўсходняй мяжы.
Ціха дрэмлюць пад коўдрай асенняга ветру палі.
Ну а ты?
Што ж ты бачыш у мроях сваіх, адкажы?
І скажы, ці змагу я аднойчы пракрасціся ў іх?

* * *

Сядзець з табою побач. Адчуваць
духмяную няўлонасць тваіх вуснаў
і страчваць розум у нямым чаканні
тваёй пяшчоты і ў адно імгненне
спасцігнуць радасць будучых сустрэч
і горыч неабходных развітанняў
на шэрых і закінутых перонах.
Адзіным словам выказаць усё,
аб чым даўно гавораць нашы вочы,
і моцным намаганнем нашых рук
разбіць шклянныя межы забабонаў —
хай іншыя гавораць што захочуць!
У адзіным ўздыху сплесці нашы душы
і вымусіць кахаючых два сэрцы
забіцца у салодкім рэзанансе.

Шапнуць табе на вуха тыя словы,
што так даўно баімся мы сказаць
адзін другому ўжо каторы месяца,
а потым пракрычаць іх у сусвет,
каб зналі іх усе сузор'і неба,
каб жураўлі іх рэхам паўтаралі,
каб дрэвы іх паведамлялі ветру,
каб бліскавіцы неслі іх да сонца —
як ўсё жывое простыя тры словы
пра наша безнадзейнае каханне.

* * *

У кожнага ёсць права на палёт
ды скарыстацца гэтым правам
не ўсякім дадзена

... Часта
доўгімі начамі адыходзячага лета
пачуўшы тонкі і пранізлівы кліч зор
ён прачынаецца
і адчувае зноў
што можа разарваць
усе ланцугі зямнога прыцяжэння
Паўсонны
рыўком ён падб'ягае да акна
але пераступіць граніцу ўзлёту
усё не рашаецца
і зноў ясна чуе
здзеклівы рогат ззяючых вышынь

Толькі аднойчы
ён зрабіў адчайны крок
у сваю мару
і пакуль застыўшы горад
адлічваў на сваім гадзінніку
хвіліну
ён прачарціў парабалу ў паветры
парабалу
што перарвалася каменнай маставой
на першым выгібе

А сонная планета
ў сваім няспынным і халодным
раўнадушшы
не зварухнулася
і як раней плыла
ў стагоддзямі накрэсленай арбіце
ў тым жа напрамку
з восені да лета

Калі яго знайшлі на ўсходзе сонца
ён лежачы ў сярэдзіне натоўпу
з рукамі распрасцёртымі
каб абдымаць сюзор'і
яшчэ чуў
у жалобным перазвоне зорных ніцяў
шыпячыя абрыўкі
настойлівых і недарэчных фраз
...прычыны самагубства невядомы...
...проста звычайны малады вар'ят...
...чаго яму на свеце не хапала...

У кожнага ёсць права на палёт
ды скарыстацца гэтым правам
не ўсякім дадзена

І я калісьці
быў такім як ён

Даўным-даўно
калі яшчэ не ведаў я
што гэта называецца дзяцінствам
я бачыў італьянскую карціну
здаецца там былі намалюваны
якіясьць людзі мора сонца горы
да жаху абыякавыя
толькі
там удалечыні на заднім плане
у ціхіх хвалях ледзь заўважны воплеск...

Пазней
калі даваў ўжо
не ўсім я міфам веры

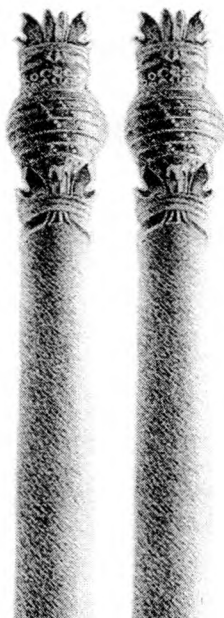
калі я знаў што не было Хрыста
і не здзяйсняў
сем подзвігаў Геракл —
я свята верыў
казцы пра Ікара

тады крадком
начамі я выходзіў на балкон
і пазіраў на неба
і шукаў
якая з зор мяне к сабе прыманіць
і панясе мяне
ў мой зорны шлях

Мне потым вельмі многія
сцвярджалі
што ў чалавека ўжо не будзе
крылаў
пра Ньютана
зямное прыцяжэнне
але бясконцымі асеннімі начамі
я ўсё ж выходзіў
на спатканне да сусвету
і па-ранейшаму
шукаў маяк свой у небе

Я і цяпер
зайздросччу ўсім Ікарам.

НЕУМІРУЧАСЦЬ СПАДЧЫНЫ

**Матэрыялы навуковай канферэнцыі,
прысвечанай 40-годдзю
з дня нараджэння Аляксея Мельнікава**

(Інстытут літаратуры імя Янкі Купалы
НАН Беларусі,
14 лістапада 2002 г.)

С.Л. Гаранін,
ст. навуковы супрацоўнік
Інстытута літаратуры
імя Янкі Купалы НАН Беларусі,
кандыдат філалагічных навук

Еўфрасіння Полацкая і епіскап Ілля: Гісторыя стасункаў і прычыны канфлікту

У даследаваннях медыевістаў XX ст. склалася своеасаблівая метадычная сістэма вывучэння сярэднявечнай культуры, заснаваная на т. зв. «дапытванні тэкстаў». Яе заснавальнікамі ў Францыі справядліва лічаць М. Блока, Ж. Ле Гофа і іншых прадстаўнікоў «новай гістарычнай школы»; у Расіі ў гэтым рэчышчы ажыццяўляліся працы А.Я. Гурэвіча і Ю.Л. Бяссмертнага, прысвечаныя аналізу заходнееўрапейскага сярэднявечча. Адна з асаблівасцяў прапанаванага падыходу палягае ў тым, што тэкст аналізуецца паводле логікі ўзаемасувязяў асобных апавядальных кампанентаў. Наяўнасць або адсутнасць элементарнай, з сучаснага пункту гледжання, лагічнасці выяўляе элементы сярэднявечнай ментальнасці, своеасаблівыя рысы светаадчування і разумення наваколля, таму што з гледзішча чалавека сярэднявечнай эпохі, усё, занатаванае ў тэксце, абсалютна праўдзівае і пасвойму лагічнае; ложны тэкст — апокрыф, падлягае забароне і знішчэнню як ерэтычны. Выяўленне падобных лагічных узаемасувязяў у адпаведнасці з ідэямі «новай гістарычнай школы» амаль не праводзілася ў дачыненні да тэкстаў, належных да ўсходнеславянскага культурна-гістарычнага арэалу, калі не лічыць працы В.В.Ключэўскага «Жыцці святых як гістарычная крыніца», ідэя якой у многіх адносінах падобная да ідэй французскіх вучоных.

Багаты матэрыял для падобнага аналізу дае «Жыцце Еўфрасінні Полацкай» у той частцы твора, дзе апавядаецца пра адносіны падзвіжніцы і царкоўных улад, пра яе адыход у Сяльцо і асветніцкую дзейнасць у заснаваным там манастыры.

Звернемся да тэксту твора.

Пастрыгшыся ў манахіні і прабыўшы ў абіцелі некаторы час, маладая яшчэ Еўфрасіння «...проси у епископа сущаго тогда, нарицаемаго Илью, правящаго стол святое Софеи в Полотьске, дабы ей велел ту пребывати в церкви святей Софеи в гольбци камене. И

повеле ей, да пребывает ту»¹. (Запомнім вылучанья ў гэтым фрагменце словы.) Далей «Жыціе» паведамляе: Еўфрасіння жыла пры саборы «неколіко время», арганізавала Сафійскі скрыпторый (напэўна, на сродкі княскай сям'і, да якой належала), займалася асветніцкай працай. «В едину ночь возлеже, опочивати хотящи от многаго стояния в молитвах яже к Богу, виде видение: поим ю аггел и веде ю, идеже бе церковьца Святаго Спаса, метохия Святыя Софии, яже зовется от людей Селце. И ту показа ей аггел Господень, глаголя: «Еуфросиние! zde ти подобает быти»».

Эпізод з'яўлення анёла можа разумецца пэўнай катэгорыяй чытачоў як адлюстраванне *жыццёвай* рэальнасці, так бы мовіць, «з'явы фізічнага парадку», або, дакладней — з'явы *ў фізічным свеце*. Але такое разуменне — абсалютна незалежна ад светапогляду чытача — выводзіць чытанне тэксту за рамкі навуковага яго пазнання, бо ясна: з'яўленне анёла ёсць фактам не аб'ектыўнай рэальнасці, а адлюстраваннем суб'ектыўнага яе вытлумачэння пэўнай гістарычнай эпохай, іначай кажучы — *ёсць фактам суб'ектыўна-гістарычнай рэальнасці*. Такім чынам, тэкст адлюстроўвае не саму рэальнасць, а яе разуменне. Канстатуючы гэтую простую думку, мы раскрываем сваю метадалагічную пазіцыю: эпізод са з'яўленнем анёла служыць у тэксце фактарам вырашэння вобразнай сітуацыі, г. зн. — ёсць і своеасаблівым прыёмам, з дапамогай якога «здымаецца» супярэчнасць (калізія), што мела месца ў аб'ектыўнай, жыццёвай рэальнасці.

Працягнем выяўляць лагічныя сувязі паміж апавадальнымі кампанентамі «Жыція».

Пабачыўшы відзенне, Еўфрасіння зусім не спяшаецца выконваць загадае, а... кладзецца спаць. Анёл з'явіўся ў другі раз, аднак вынік быў той самы. Нарэшце, на трэці раз Еўфрасіння ўстала і «...възбудившись от сна...», славословяще Бога и глаголющи: «Слава Тобѣ, Боже, слава Тобѣ, *яко сподоби мя в нынешнюю ночь видети святое лице аггельское*». И по сем нача псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое. И пакы к Тобѣ привергох-

¹ Тут і далей тэкст «Жыція Еўфрасінні Полацкай» цытуецца па выданні: Месяца мая в 24 день. Повесть жития и преставления святыя и блаженныя и преподобныя Еуфросинии, игуменьи монастыря Святаго Спаса и Пречистыя Его Матере, ижи в Полотьске граде. Благослови, Отче! // Кніга жыцій і хаджэнняў: Пер. са старажытнарус., старабеларус. і польск. / Уклад., прадм. і каментары А. Мельнікава. — Мн.: Маст. літ., 1994. — С. 25–41, без паказання нумароў старонак у тэксце; курсівы не агаворваюцца.

ся от ютробы матери моей. Бог мой еси Ты, яко восхоте, тако и сотвори на мне, рабе Твоей». И кончаваше утреннюю». Зноу ніякай ініцыятывы ў выкананні загаданага Еўфрасіння не выявіла.

Тады ў тую самую ноч «...явіся епископу Илии тѣм же аггел, глаголя: «Въведи ю, рабу Божию Ефросинью, в церквьцу Святаго Спаса на рекомое Селце место..., яко достойна есть Царству Небесному, яко миро благовонно въсходит мольтва ея к Господу и яко венец на главе цареви тако *почивает Дух Святыи на ней, и яко солнце сияет по всей земли тако житие ея просияет предо аггелы Божиими*». Епископ же вѣста вѣскоре со страхом и трепетом, прииде к ней». Відавочна, што першым дзеечам, які прадпрымае рэальныя захады, каб перасяліць Еўфрасінню ў Сяльцо, выступае епіскап (гэта дадаткова пацвярджаецца далейшым тэкстам «Жыція...», а менавіта словамі баяр: «...»Ей, владыко святыи, се ти есть Бог положил на сердци твоём, еже *сице умыслил отроковици сей попечение о ней*»). Відавочна, што адыход Еўфрасінні ў Сяльцо не матываваны яе ўласным жаданнем.

Далей следуе этыкетная формула ветлівасці, у якой Еўфрасіння згаджаецца выканаць любы загад епіскапа: ««Буди мне по глаголу твоему, владыко святыи». И седоста, — гутарка, відаць прадставяла нялёгкай і некароткай. — Отверз же блаженный епископ уста своя, начат беседовати о спасении души». Цікава, чаму Ілля пачынае гаворку пра выратаванне душы, калі ён толькі што пачуў ад анёла, быццам Дух Святы спачывае на Еўфрасінні, а жыццё яе празьяе перад анёламі, і нават узняўся ад гэтай праявы са свайго ложка са страхам і трымценнем? Еўфрасіння яўна не патрабавала працягла павучання — да справы непасрэдна можна было перайсці і без яго. *«Много же побеседовав с нею и се прирече ей, глаголя: «Дщи! хочу ти рещи слово, ты же с любовию приими е... Веси ли, чадо: се церковь есть соборная идеже седиши, ту вси человеци собираются, и тебе не лепо zde пребывати.* То се есть церковьца Святаго Спаса в Селци, идеже братья наша лежат — преже нас бывшии епископи. Негли Бог поспешит молитвами их и трудом твоим, и возградит место то велико»». Але ж ці не сам епіскап некалькімі радкамі вышэй дазволіў Еўфрасінні жыць пры царкве?! А. Мельнікаў меркаваў, што Еўфрасінні было дазволена перасяліцца ў галубніцу таму, што Ізяслаўская зямля ў 1119 г. была разрабаваная. Гэтае меркаванне заснавана на меркаванні, што Еўфрасіння была манахіняй ізяслаўскага жаночага манастыра, існаванне якога таксама гіпатэтычнае. «Жыціе Еўфрасінні Полацкай» адназначна паказвае на полацкі жаночы манастыр, існаванне якога таксама

пацвярджаецца археолагам Г. Штыхавым. Але нават і тады, калі Еўфрасіння перасялялася з Ізяслаўля, царква была саборнай, і епіскап павінен быў улічваць гэтую акалічнасць. І што за смутнае абгрунтаванне: тут усе людзі збіраюцца і таму табе не добра тут знаходзіцца? Здаецца, якраз наадварот: Еўфрасіння перапісвае кнігі, дае міласціну бедным, служыць пашырэнню і ўмацаванню хрысціянскай асветы акурат у тым самым месцы, дзе шмат людзей; пры саборных цэрквах жылі і іншыя святыя жанчыны. Еўфрасіння адказвае епіскапу нейкай двухсэнсоўнай у дадзенай сітуацыі фразай: «Бог да поспешит ми, отче, молитвами твоими святыми», — і... зноў не рухаецца з месца!

Ініцыятывы епіскапа (а калі прыняць да ўвагі сярэднявечную свядомасць, то і загаду анёла) яўна недастаткова для ажыццяўлення задуманага. Прышлося звярнуцца да свецкіх улад: «Призвав же епископ князя Бориса стряя ея, и отца ея Георгия, и преподобную Еуфросинию, и честныя мужа, и постави я сам послухы, рек: «Се отдаваю Еуфросинии место святого Спаса при вас, да по моем животе никтоже не посудит моего даниа»». Зразумела, што, калі б гаворка ішла не аб князеўне, а аб простаі манахцы, ніякай перадачы маёмасці і працяглых просьбаў пакінуць саборную царкву не было б: у епіскапа дастаткова ўлады, каб перасяліць манахіню назад у абіцель, з якой яна перад тым выпрасілася ў яго ж. Рашэнне прымала княская сям'я, для якой лёс дачкі і пляменніцы не быў аб'якавым, але і канфлікт з ініцыятарам-епіскапам зусім не патрэбным: «Еуфросинии же (князі і баяры) реша: «Ты же иди и послушай епископа, *еже ти велит, тако створи, то есть отец всем нам, того подобает слушати*»». І з такімі словамі звяртаюцца да манахіні свецкія людзі! Ці не сама Еўфрасіння абяцала раней слухацца ігуменню і усіх сёстраў? Зразумелым становіцца, чаму так доўга і прашту гутарыў з Еўфрасінняй сам Ілля; напэўна, гаворка пра выратаванне душы і зводзілася да закліку паслухацца царкоўнага ўладыку. Самым здзіўным здаецца нам адказ Еўфрасінні князям і баярам: «...яко Бог повелит ми, тако и будет, *воля Господня да будет о мне*». Відаць, з воляй епіскапа Еўфрасіння лічыцца не хацела. І яна зноў не рухаецца з месца. Нагадаем у гэтай сувязі адну істотную акалічнасць: тэкст «Жыцця» паведамляе нам у дадзеным фрагменце не прамаладую ігуменню, прызнаную ўсімі асветніцу, а пра юную манахіню, якая прыняла пострыг два-тры, максімум, каля васьмі гадоў таму.

Мы не можам сказаць, як доўга працягвалася справа паміж Іллём і Еўфрасінняй, перамовы епіскапа і княскай сям'і, нарэшце — пера-

мовы князеў і баяр з самой падзвіжніцай. Зразумела, аднак, што падобныя ўзаемадачынненні не ўкладаліся ў адзін дзень, як паведамляе пра гэта тэкст помніка: «згущэнне часу» — з’ява звычайная для літаратуры ўвогуле. Аднак, калі параўнаць мастацкі час дадзенага эпизоду з мастацкім часам іншых эпизодаў (напрыклад, будавання Спаскай царквы, вандроўкі ад Полацка да Ерусаліма і да т. п.), то відаць: мастацкі час у апісанні гісторыі перасялення Еўфрасінні ў Сяльцо запаволены. Не выключана, што гэта — вынік даволі працяглай гісторыі супрацьстаяння маладой манашанкі і са-старэлага епіскапа — супрацьстаяння, якое вырашалася ўмяшальніцтвам князя. Зыходзячы з чаго маглі разважаць тады ў княскай сям’і? Як паведамляе тэкст, галоўным разлікам бацькі на Прадславу было заключэнне з яе выкарыстаннем выгоднага дынастычнага шлюбу, што было звычайным для таго часу і адносінаў да жанчыны. Але Еўфрасіння патаемна пастрыглася, і карысці ад яе княская сям’я не мела. Значыць, адзінае, што маглі б атрымаць князі праз Еўфрасінню, быў прапанаваны ёй маёнтак з сядзібнай гаспадаркай, які знаходзіўся каля самага горада. Тлумачыць гэты дарунак жаданнем самой Еўфрасінні пакінуць сабор і заснаваць манастыр немагчыма, бо ініцыятыва, як мы казалі, належала ў гэтай справе епіскапу. Максімум, што магло зыходзіць ад самой Еўфрасінні — гэта згода перасяліцца ў Сяльцо. Менавіта таму і была аформлена належная працэдура перадачы маёмасці ад епіскапа (царквы) да Еўфрасінні. Калі б епіскап перадаваў Сяльцо іншай ігуменні, то афармлення правоў апошняй на матэрыяльную ўласнасць пасля смерці епіскапа не патрабавалася б: ігумення падначальвалася ўладыку, і, адпаведна, маёмасць заставалася ў валоданні царквы. Калі ж, разважалі, напэўна, князі, бяздзетная Еўфрасіння памрэ, то маёнтак, аформлены на яе асабіста, застанецца ў спадчыну яе сваякам. Развага лагічная, бо нічога іншага, акрамя такога невялікага прыбытку замест страчаных спадзяванняў і знесенага ў манастыр пасагу, з гэтай дачкі атрымаць ужо немагчыма. Хто ж мог ведаць, што не суджана збыцца ні планам епіскапа, ні планам князя?

Не можам мы адказаць і на тое, што *канкрэтна* паслужыла прычынай адыходу Еўфрасінні ў цэркаўку Святога Спаса; «Жыццё» паведамляе толькі, што гэта адбылося ноччу, прычым усё неабходнае для кнігавытворчай справы абсталяванне, сабраанае Еўфрасінняй, было пакінута разам з недапісанымі кнігамі і іншай уласнасцю. Магчыма, што, як меркаваў А. Мельнікаў, Еўфрасіння хацела заснаваць манастыр Праабражэння Гасподняга і таму чакала свята Праабражэння. (Становіцца зразумела, што азначаюць словы «... воля

Господня да будет о мне»). Але начны час у тую эпоху зусім не лічыўся спрыяльным для выхаду за межы гарадскіх сцен. Еўфрасіння ж, «...пымши с собою едину черноризицу, прииде на место зовомое Селце, идеже есть церковьца Святаго Спаса. И вшедши в церковь, и поклонившись, возгласи сице: «Ты, Господи, заповеда святым Своим апостолом рек: Не носите с собою ничесоже, токмо жезл. Се аз Твоему словеси последствующи, изыдох на место се *ничтоже носящи*, но точию Твое слово в себе имущи еже рещи «Господи помилуй». Еще же за *все имяние имею книги сия*, имиже утешает ми ся душа и сердце веселит. *Лише же сих триех хлеб не имам ничтоже...*»» Колькі кнігаў памерам у аркуш маглi панесці за два кілометры дзве жанчыны? Ясна, няшмат. Куды дзелася ўсё астатняе? Напэўна, скрыпторый пры Сафійскім саборы быў зачынены Іллэй, бо ніякіх звестак пра яго дзейнасць каля адзначанага часу няма. (Меркаванні пра тое, што на яго месцы была неўзабаве заснавана духоўная вучэльня, не маюць ніякіх падстаў і не заснаваныя ні на адной крыніцы.) Верагодней, што абсталяванне скрыпторыя было атрымана епіскапам як бы «замест» аддадзенага маёнтка, а пасля прадаана, не выключана, — і самой жа Еўфрасінні. Так ці іначай, епіскапу ўдалося спыніць асветніцкую дзейнасць полацкай падзвіжніцы. Але ўдалося толькі на час.

Калі, засноўваючыся на тэксце і нашым яго «дапытванні», прызнаць, што канфлікт паміж Еўфрасінняй і Іллэем **меў месца ў рэальнасці**, то заканамерна паўстае пытанне: што сталася яго прычынаю?

Можна думаць, напрыклад так: дзейнасць Сафійскага скрыпторыя не мела кананічнага характару. Па-першае, не засталася ніводнага сведчання, якія кнігі былі ў ім перапісаныя. Гэтыя кнігі проста зніклі. Па-другое, звычай вандраваць ноччу, абавязкова ўдвух з пасахам і торбай, дзе ляжала кніга, мелі, як вядома, багумілы, уплыў якіх на ўсходнеславянскіх землях адчуваўся акурат у XII ст. Абавязковым багумілы лічылі і паломніцтва ў Святую зямлю, што, як вядома, і здзейсніла Еўфрасіння. Аднак, калі нават і дапусціць нейкія ўплывы багумільскай думкі на Еўфрасінню і яе асяродак у маладыя гады падзвіжніцы, то гэта наўрад ці можна лічыць прычынай канфлікту і — натуральнай высылкі; у крайнім выпадку гэта магло б сыграць ролю зачэпкі, якою мог карыстацца Ілля, каб абмежаваць уплыў маладой Еўфрасінні на паству саборнай царквы, г. зн. — і на ўсю давераную яму епархію. Калі падобныя праявы багумільства на досвітку дзейнасці полацкай асветніцы і былі — што не даказана — то яны мелі, максімум, пратэстны характар, і як толькі канфлікт быў уладкаваны, самі сабой зніклі. Не знікла іншае: трывалае жаданне кіраваць усімі духоўнымі справамі ў Полацкім княстве.

Пра жыццё Еўфрасінні за перыяд канца 20–50-х гг. XII ст. невядома амаль што нічога, крамя пострыгу яе сёстраў і ўладкавання манастыра ў Сяльцы: дзейнасць Еўфрасінні была ў гэты перыяд абмежавана сценамі абіцелі. Але прыкладна пасля сярэдзіны 50-х гг. Еўфрасіння, выкарыстоўваючы дынастычныя сувязі з Комнінамі, самастойна наладжвае адносіны з Канстанцінопальскай патрыярхіяй праз галаву і Полацкага епіскапата, і Кіеўскай мітраполіі. Ці можна лічыць гэта цалкам дапушчальным і, з пункту гледжання мітрапаліта, пахвальным? Наўрад... Яна па ўласнай ініцыятыве звяртаецца да імператара Мануіла і патрыярха Лукі Хрысаверга з падарункамі і просьбай даць ёй абраз Эфескай Божай Маці, і, атрымаўшы яго (копію), не запытаўшы дазволу епіскапа, вядома, ужо не Іллі, вырашае «...по вся вторники носить ю по святым церквам», тым самым умяшаўшыся ў парадак набажэнства ў епархіяльным горадзе. (Дарэчы, той факт, што ікону затрымалі ў Корсуні, можа тлумачыцца незадавальненнем мітраполіі дзеяннямі ігуменні; Еўфрасіння зноў звярнулася да патрыярха і дамаглася свайго.)

Пад кцитарствам Еўфрасінні будуюцца тры мураваныя цэрквы, але дойдзі Іаан змяняе канструктыўнае рашэнне крыжова-купальнага храма. Гэта ў пазнейшы час творчыя распрацоўкі Іаана ўваходзяць у традыцыю і становяцца адметнай рысай усходнеславянскай культуравай архітэктуры, а на момант будоўлі цэркваў гэта — відавочнае наватарства.

Прама ў адным з храмаў будуюцца на хорах келлі Еўфрасінні і Еўпраксіі, дзе манахіні жылі. Вядома, жыць у царкве не забаронена, але ж і не прынята: царква не чалавечае жылло, гэта дом Бога. Тым большыя прэрэчанні магло ў той час выклікаць жаданне *жанчыны трывала* жыць у царкве, бо не ва ўсе дні наведанне жанчынай храма ўхвалялася.

Аднак, калі новатворства Еўфрасінні і Іаана ў галіне культувага дойдзіства Русі прыжылося, то форма напастольнага крыжа, зробленага Лазарам-Богшам, таксама нетрадыцыйная і, як можна меркаваць, прынятая не ў праваслаўнай царкве, а ў касцёле (ды і тое толькі на той час), пашырэння, па вядомых прычынах, не мела, бо форма крыжа таксама задаецца канонам. Што стала звыклым для нас, было абсалютнай навізной у XII ст. Таму няма сумневу: Еўфрасіння мела даволі своеасаблівыя ўяўленні пра тое, што можна, а што непажадана, што кананічна, а што некананічна, што адпавядае прынятай ва Усяленскай патрыярхіі субардынацыі, а што не, і кіравалася ў сваёй дзейнасці практычнымі мэтамі патрэб асветы, а не царкоўнымі правіламі.

Далей. Еўфрасіння, як вядома, заснавала мужчынскі манастыр. Узнікае заканамернае пытанне: ці мае ігумення-жанчына дастаткова правоў, каб здзейсніць гэткую справу? Дзе прэцэдэнт? Калі ж і мае, то факт гэты — вельмі рэдкі, да таго ж ніякай надзённай патрэбы засноўваць мужчынскі манастыр у Полацку на той час не было, таму што жадаючыя маглі пастрыгчыся ў Бельчыцкім манастыры. Каму гэты новы манастыр падпарадкоўваўся на практыцы? І ці мела ігумення (манахіня) права мець слугу-мужчыну Міхаіла, тым болей, калі лічыць гэтым слугой настаяцеля заснаванага Еўфрасінняў манастыра? Між іншым, не заўважаны той факт, што гэты Міхаіл ведаў грэчаскую мову, выконваў дыпламатычныя місіі, што звычайна даручалася не прадстаўнікам ніжэйшых слаёў грамадства, а баярам. Таму «служой» князёўны ён быў, верагодней за ўсё, менавіта як баярын з паходжання.

Значыць, Еўфрасіння ўсведамляла сябе гаспадыняй у Полацку, і права на гэта дала ёй княскае паходжанне. Наўрад ці гэты аспект самаадчування змяніўся з тае пары, калі маладая дзяўчына стала манахіняй. Відаць, яшчэ ў маладых гадах яна, жывучы пры саборы, пачала ўмешвацца ў справы кіравання епархіяй, што і выклікала рэзкае незадавальненне Іллі.

Зробім невялікае адступленне і прыгадаем прапанаваную А.А. Мельнікавым гіпотэзу, што «Жыціе» ўзнікла ў асяроддзі манахаў заснаванага Еўфрасінняў Багародзіцкага манастыра і што, магчыма, сам Міхаіл быў яго складальнікам. Калі ўлічваць тое, што манастыр *de facto* залежаў не ад епіскапата, а ад «князёўны ў манаскай рызе», то ён мусіў заставацца нейкі час самастойным і пасля яе адыходу ў Ерусалім і скону там. Калі гэта дапушчальна, то лічым: факт вельмі падрабязнага апісання адыходу Еўфрасінні ў Сяльцо і акцэнтаванне яе паходжання ад Усяслава Брачыславіча (нястомнага барацьбіта за незалежнасць і магутнасць свайго княства), нарэшце, неаднаразовае падкрэсліванне ў тэксце твора самастойнасці Еўфрасінні ў прыняцці рашэнняў і да т. п. з'явіліся ў «Жыціі» невыпадкова: гэта былі калі не палемічныя закіды, то прынамсі нейкае пацверджанне спрадвечнай незалежнасці манастыра ад епіскапата, які ўваходзіў у склад мітраполіі з цэнтрам у Кіеве, і прамая арыентацыя манастыра на адносіны з патрыярхатам, дзе, як мінімум, да 1200 г. шанавалі мошчы прадстаўнікоў Полацкага княскага дома (Давіда і Ксеніі). Нарэшце, вытлумачальным становіцца ў гэтым кантэксце факт, чаму заснаваны Еўфрасінняў мужчынскі манастыр заняпаў не пазней за XVI ст., а Бельчыцкі працягваў існаваць да XX ст.

Нагадаем цяпер эпізод, калі Еўфрасіння прасіла Іллю дазволіць ёй жыць пры саборы. Пры канцы жыцця тон яе гаворкі з мясцовым епіскапам змяніўся: «Блаженная же Еуфросиния, пославши, *призва* епископа, тогда стол правяща Святое Софеи нарицаемаго Дионисия, и введши ею (Кіраану і Вольгу. — С. Г.) в церковь, и *повеле острици ею...*», прычым у дадзеным выпадку Еўфрасіння зноў — і на гэты раз ужо даволі груба — парушае і субардынацыю, і царкоўныя правілы: пастрыгчы ў манахіні нельга без папярэдняга іспыту... І епіскап не мог гэтага не ведаць. Але, калі прыняць да ведама меркаванне, што і сам Дыянісій быў пахаваны ў Кіева-Пячорскай лаўры як магчымы вучань Еўфрасінні, то не будзе залішнім пытанне: хто гэтага епіскапа паставіў, ці ва ўсякім разе — па чьёй ініцыятыве ён быў хіратанісаны? Пытанне, зразумела, застаецца без пэўнага адказу. Але так ці іначай становіцца відавочным: маючы моцнае апірышча ў Візантыі, Еўфрасіння стварыла нейкі правобраз незалежнай праваслаўнай беларускай царквы. Сімвалічна пры гэтым, што здзейсніўшы паломніцтва ў Святую зямлю, яна выканала ў Божай дамавіне той самы абрад, які раней выканаў там «игумен Руськой земли» Данііл. Фактам наведвання і ажыццяўлення самастойнай службы ля Дамавіны Еўфрасіння, як і Данііл, ставіла сваю зямлю ў шэраг з іншымі самастойнымі краінамі хрысціянскага свету. Пры гэтым дазвол на такое сімвалічнае дзеянне быў атрыманы Еўфрасінняй ад Ерусалімскага патрыярха.

Калі не браць да ўвагі ўласнай амбітнасці Іллі, ды і самой Еўфрасінні, іх барацьбы за ўладу і г. д., то ясна, што па-першае, дзейнасць Еўфрасінні не выклікала асаблівай прыхільнасці і падтрымкі ў мітраполіі. Зразумелым становіцца, чаму мошчы Еўфрасінні на восем стагоддзяў затрымаліся ў Кіева-Пячорскай лаўры, дзе падзвіжніца ніколі не была і сувязяў з якой не падтрымлівала. Яны былі сімвалам — ды і рэальным фактарам — незалежнасці Полацкай зямлі і царквы на ёй. Па-другое, кіеўскія стаўленнікі — пераважна грэкі, якім, напэўна, быў і Ілля, — зусім не клапаціліся пра развіццё асветы і культуры ў асобных княствах; пераважную ролю адыгрывалі ў гэтай справе з часоў Уладзіміра Хрысціцеля свецкія ўлады (Яраслаў Мудры, Уладзімір Манамах у Кіеве, Расціслаў Мсціславіч у Смаленску і інш.), якія ажыццяўлялі храмабудаўніцтва ў гарадах і пашыралі адукацыю. Па-трэцяе, у раннесярэднявечным грамадстве царква, выконваючы ў шэрагу іншых функцый і асветніцкую, была неабходным інстытутам, роля якога заключалася ва ўнутрыпалітычнай уніфікацыі жыцця на ўсёй старажытнай Русі, але ў такой якасці царква не магла не зазнаваць уздзеяння гістарычнага працэсу, ад-

ным з важнейшых аспектаў якога была этна-культурная дыферэнцыяцыя розных краёў, што атрымала вызначальную ролю з 30-х гг. XII ст. У гэтых умовах частка царкоўных дзеячаў станавілася выразніцай мясцовых, лакальна-патрыятычных інтарэсаў. Асобныя падзвіжнікі, клапацячыся аб развіцці культуры перш за ўсё ў сваім горадзе або княстве, з аднаго боку, уступаюць у цеснае ўзаемадзеянне са свецкай уладай (бо мэты іх супадаюць), але з іншага — у супярэчнасць з уладай царкоўнай. Зыходзячы з гэтай агульнай карціны грамадскага жыцця сярэдзіны XII ст., з барацьбы перспектыўных на той момант цэнтрабежных тэндэнцый у палітыцы, культуры і інш., што вялі да стварэння асобных літаратурных ачагоў і школ, з цэнтралізатарскімі спробамі захаваць колішнюю аднасць дзяржавы, і трэба, на наш погляд, ацэньваць канфлікт паміж Еўфрасінняй Полацкай і царкоўным уладкаваннем.

Дададзім у заключэнне: Еўфрасіння нібы задала далейшаму развіццю беларускай культуры своеасаблівы алгарытм: нацыянальная асвета так і засталася справай падзвіжнікаў-адзіночак, якія на працягу стагоддзяў ахвяравалі на агульнанацыянальную справу «з убогое свое маестности»², не атрымліваючы амаль ніякага разумення з боку цэнтральных свецкіх і царкоўных улад.

Л.В. Ляўшун,

ст. навуковы супрацоўнік Інстытута
літаратуры імя Янкі Купалы НАН
Беларусі, кандыдат філалагічных навук

Малітаслоўная творчасць Кірыла Тураўскага: да праблемы суадносін катэгорый жанру і творчага метаду

Адэкватнае апісанне творчага метаду Кірыла Тураўскага ў жанры малітаслоўя магчыма толькі пры ўмове дакладнага і скрупулёзнага вызначэння яго (жанру) «герменеўтычнай прасторы»³ па магчы-

² Васіль Цяпінскі. Прадмова // Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / Скл. А.Ф. Коршунаў. — Мн.: Дзяржвучпедвыд, 1959. С. 198.

³ А.В. Міхайлаў азначаў гэтак паянцце як сукупнасць «нейкіх «мы»...», бліжэйшага..., у якім ёсць гарызонты гісторыі, адначасова і самай блізкай да нас, і самай далёкай ад нас. Але гарызонты слова «гісторыя», канешне, гэта самае першае, што трэба падкрэсліць, не сама гісторыя. — яна ўзятая ўнутр слова «гісторыя». І слова «гісторыя» скажа для нас... шмат болей за тое, што магла б сказаць для нас сама

масці ў яе аўтэнтычным выглядзе. У адваротным выпадку літаратуразнаўчы аналіз знівелюе метада-стыле-жанравыя своеасаблівасці малітаслоўных твораў як такіх, так што малітаслоўі, як гэта часцей за ўсё і адбываецца пры такога кшталту падыходзе, атаесамяцца з паэтычнымі творамі так званай рытарычнай культуры слова.

«Герменеўтычная прастора» таго ці іншага сярэднявечнага твору вызначаецца трыма элементамі: узроўнем веравыспаведнай дасведчанасці аўтара; здатнасцю рэцыпіента разумець мастацкі (для слоўнай культуры ранняга сярэднявечча чытай — сімвалічны) вобраз; характарам (ці, у свядомасці аўтэнтычнай культуры, годнасцю) прадмета выяўлення⁴. (Пры гэтым, праўда, па-за дужкамі застаецца самы ўплывовы, але й самы няўлоўны фактар — здатнасць уласна даследчыка адэкватна ўспрымаць і аналізаваць «герменеўтычную прастору» сярэдневечнага твора, не прыбываючы да «аперацыі звартнага праецыявання», як азначыў яе той жа Ал. В. Міхайлаў⁵).

Што да першага складніка герменеўтычнай прасторы малітаслоўяў, то зразумела, што ён не ёсць нейкая канстанта. Згодна з

гісторыя, каб яна з'явілася перад намі, каб яна была даступная для нас як-небудзь інакш, акрамя ўсведамлення свайго ў слове, якое і азначае тое, што мы маем на ўвазе, калі гаворым «гісторыя». Не давяраючы навуковай дакладнасці свайго перакладу, прыводжу аўтэнтычны тэкст Міхайлава: «...когда мы представляем себе, что есть... мы, ту, что ближе всего к нам, и то, что определяет горизонты нашего знания, то возникает то, что я называю... герменевтическим пространством... образуется герменевтическое пространство, в котором действуем всякий раз какие-то «мы», в котором есть близлежащее и в котором есть горизонты истории, одновременно и самой близкой к нам, и самой далекой от нас. Но горизонты слова «история», конечно, это самое первое, что надо подчеркнуть. не сама история, она взята внутрь слова «история». И слово «история» скажет для нас... гораздо больше того, что могла бы сказать сама история, если бы таковая явилась перед нами, если бы она была доступна для нас как-то иначе, кроме осмысления своего в слове, которое и означает то, что имеем мы в виду, когда говорим «история»». Гл.: Михайлов А. В. Несколько тезисов о теории литературы: Стенограмма доклада, сделанного 20 января 1993 года на заседании Научного совета ОЛЯ РАН «Теория и методология литературоведения и искусствознания» // Литературоведение как проблема: Труды Научного совета «Наука о литературе в контексте наук о культуре». — М.: Наследие, 2001. С. 214–215. Для нас вельмі важна, што, як пераконвае Міхайлаў, герменеўтычная прастора «для нас па сваёй сутнасці рашуча і рэзка адрозніваецца ад любой герменеўтычнай прасторы, якую мы маглі б пабудоваць для любой эпохі культуры, што папярэднічала нашай» (тамсама, с. 216).

⁴ Гл.: Проблема творческих методов в средневековой восточнославянской книжности. УДК 881 — 023.081 / Левшун Л. В.; Ин-т литературы им. Янки Купалы НАН РБ. — Мн., 2001. 163 с. Рус. Деп. в БелИСА 13.03.02 — № Д200218 // Реферативный сборник непубликуемых работ — Мн., 2002. Вып. 1 (24). С. 81.

⁵ Михайлов А. В. Несколько тезисов... С. 215.

хрысціянскай антрапалогіі і гнэсеалогіі сэнс чалавечага жыцця заключаны ў пастаянным удасканаленні як досведу, так і пазнавальных здольнасцяў. І ў гэтым сэнсе малітаслоўі Кірыла адлюстроўваюць высокую дасведчанасць (не блытаць з адукаванасцю) іх аўтара, які не толькі ведае, але і разумее сэнс светабудовы Дэміурга: у малітаслоўным цыкле Кірыла Тураўскага адбітыя не толькі шматгранная багаслоўская эрудыцыя мастака (абазнанасць на анталогіі, антрапалогіі, гнэсеалогіі, сатэрыялогі, аскетыцы, свяшчэннай і царкоўнай гісторыі, Св. Пісанні і г.д.), але і пэўны падзвіжніцкі вопыт, які дазваляе актуалізаваць досвед, напоўніць вядомыя слоўныя топасы шчырым і трапяткім пачуццём, а часам нават і праявіць іх відавочны, але незаўважальны ранейшай культуры сэнс.

У гэтым аспекце цікава разгледзіць феномен, што на павярхоўны позірк падаецца штучна гіпербалічным самапрыніжэннем. Але гіпербалічнасць гэтая насамрэч уяўная: у кантэксце аўтэнтычнай (г. зн. ранняга ўсходнеславянскага сярэднявечча) культуры ступень гіпербалічнасці менавіта ў жанры малітаслоўя часцей за ўсё адлюстроўвае ступень духоўнай дасканаласці пісьменніка. «Ин человек не бысть грешен якоже аз» [92]⁶ — піша Кірыл. Ці: «Несть от начала миру и доныне ни единого же грешника, егоже не преспех, съгреша» [106]; ці: «розумю бо ся паче всякого человека злая и непотребная» [99]; ці: «несть бо во мне ни единого нрава, спасающего мя» [127] і г.д. Каб адэкватна зразумець сэнс такога кшталту выслоўяў, трэба прыняць да ўвагі, па-першае, тое, што створаны Кірылам малітаслоўны цыкл прызначаўся для агульнага ўнутрыманастырскага ўжытку: ён (цыкл) уключаўся ў дзённае чынапаследаванне набажэнстваў, што бачна з суправаджальных тыпікарных заўваг, але мог ужывацца і ў кялейным малітоўным правіле⁷. Такім чынам, ясна, што, усклікаючы «несть не единая злобы, ни безакония, егоже аз окаанны не съедеях» [141] і да т.п. Кірыл меў на ўвазе не сябе як уласна сябе (хоць і ў першую чаргу — сябе!), але сябе як тыповага грэшніка, як свайго роду ўзор грахоўнасці, як адцягненую, абагульненую і тыпізаваную ў сімвалічных (як падобных, так і непадобных, адпаведна святаайцоўскай мастацка-вытворчай эстэтыцы) вобразах грахоўнасць. Разам з тым трэба памятаць, што кожны вернік,

⁶ Тут і далей малітаслоўі Кірыла Тураўскага цытуюцца па выданні: Рогачевская Е.Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследования. — М.: Языки русской культуры, 1999. С. 91–147. (першая рэдакцыя). Старонкі ўказваюцца ў гэтым у квадратных дужках.

⁷ Гл.: К.Б. Рагачэўская... С. 24.

згодна з эклесіялагічнымі канонамі — не аднаасобны і самачынны малельнік, але паўнамоцны прадстаўнік і непадзельная частка царкоўнага збору, г.зн. не толькі ўсіх жывых, але і ўсіх памерлых (ды нават таксама яшчэ ненароджаных) вернікаў, чыі грахі таксама ўключаюцца ў «герменеўтычную прастору» малітваў, таму «перабольшанне» ці «гіпербалізацыя» тут ёсць толькі непазбежнае наступства абагульнення і тыпізацыі. І менавіта таму бессэнсоўна шукаць у Кірылавых малітаслоўях нейкіх уласна аўтабіяграфічных звестак (як то спрабаваў часам рабіць А.А.Мельнікаў⁸). І з гэтага пункту погляду выразы тыпу «бых преступник *всех* Твоих заповедей... всякого зла исполнен» [123] ёсць не столькі гіпербала, колькі *тыпалагічнае абагульненне* ці, так мовіць, падсумоўванне гісторыі чалавечых грахоў, за якія ва ўсёй іх паўнаце адказвае, адпаведна праваслаўнаму вучэнню, кожны з вернікаў. Але зразумець, усвядоміць, асэнсаваць і шчыра прыняць гэтую «еднасць у граху» можа толькі духоўна сталы падзвіжнік і толькі на падставе ўласнага вопыту (містычнага, аскетычнага, літургічнага і г. д.). І гэтым вопытам, як можна бачыць, Кірыл валодаў.

Наступнае, пра што трэба помніць, каб выразы кшталту «вся злаа пред тобою содеях и бых преступник всех твоих заповедей» [123] не аднесці да штучных аздабляльных тропай: у праваслаўнай антрапалогіі і аскетыцы грахоўнае дзеянне і думка пра грахоўнае дзеянне атаесамляюцца. Нядобрая думка лічыцца нават больш цяжкім грахам, чым нядобрая справа, бо апошняя можа адбыцца імпульсіўна, у запале бескантрольнага імпэту, бязглуздна, як праява часовай духоўнай слабіні. Грахоўная ж думка выпявае і нараджаецца ў самой душы і ёсць пэўная прыкмета духоўнай заганнасці чалавека, нават калі гэтая думка і не здзяйсняецца ў справе⁹. Таму споведныя выслоўі кшталту «полон есмь всякия нечистоты и безакония» [129], ці «все житье мое сконцав блудно» [125], ці «изобилуя в ядении и в питии» [127] і г.д. трэба разглядаць не як гіпербалічныя пакаянна-споведныя самапрыніжэнні, але як шчырыя і цалкам натуральныя прызнанні верніка, чыя духоўная дасканаласць дазваляе заўважаць і спяваць не толькі грахоўныя дзеі, але і не годныя хрысціяніна і манаха патаемныя, ніколі не матэрыялізаваныя думкі і жаданні.

⁸ Гл. яго цікавае, але месцамі надта спрэчнае даследаванне: Мельнікаў А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. — Мн.: Бел. навука, 1997.

⁹ Пар. з еванг. прытчай пра двух сыноў, адзін з якіх адмовіўся па бацькавым загадзе пайсці працаваць у вінаградніку, але потым, засаромеўшыся, пайшоў і працаваў; другі адразу згадзіўся, але працаваць не пайшоў... Гл.: Мф. 21. 28–31.

Нарэшце, апошняе, што неабходна ўлічваць, каб «зняць» уяўную гіпербалічнасць і штучнасць згаданых пасажаў: вызнаванне сябе самым горшым за ўсіх жывых дагэтуль абапіраецца на тое перакананне, што свядомы грэх непараўнальна цяжэйшы за несвядомы; грэх паўтораны цяжэйшы за новаўтвораны. У якасці тлумачэння прыгадаю характэрны пажыццёвы пасаж з «Аповесці мінулых гадоў» (пад 1019 г.): «7 бо мстыі прія Каин, убив Авеля, а Ламех 70; понеже бе Каин не ведый мышенья пріяти от Бога, а Ламех, ведый казнь, бывшую на прародителю его, створи убийство. Рече бо Ламех...: 70 мстыі на мне, понеже... *ведая створих се*» (Быц. 4. 28). Менавіта на той падставе, што Алег Разанскі паўтарыў не толькі грэх Святаполка Акаяннага, але і яго прататыпа Каіна, князь Дзімітры Іванавіч у летапіснай аповесці пра Кулікоўскую бойку просіць: «Господи, съветы неправедных разори, а зачинающих рать Ты погуби, не аз почал кров христиасную проливати, но он, Святопольк новый! Въздай же ему, Господи, *седьмь седмицею*, яко въ тме ходит и забы благодать Твою...»¹⁰. «Лірычны герой» Кірыла Тураўскага таму і адчувае сябе найграшнейшым — «несть убо никтоже на земли, прогневали Тя, якоже аз» [129]! — што жыве *пасля* папярэднікаў і, ведаючы былыя грахі і пакаранні за тыя грахі, тым не менш грашыць тымсамым. Менавіта адсюль, з гэтага адчування ўзнікае пранікнёнае ўяўна «гіпербалічнае»: «мню убо яко въздух осквернится, кым ли словом помолюся злоглаголивим языком» [129].

Разам з тым — і гэта таксама прыкмета высокай ступені духоўнай дасканаласці аўтара — мы нідзе не сустрэнем ні воднага выразу ці нават намёку, які б сведчыў пра адчай «лірычнага героя». Змрочныя выявы бязмежнай грахоўнасці малітоўцы ствараюць атмасферу зусім не адчаю безнадзейнасці, але ўзнёслай і цвёрдай веры (даверу) да Збаўцы і Яго святых, якія выправяць скажонасць і выратуюць: «Ты съведи тайная сердца моего, — звяртаецца «лірычны герой» да Госпада, цалкам упэўнены ў тым, што просьба будзе выканана, — дайждь ми каплю милости Твоя, яко у Тебе есть источник животу; угаси изгоревшую ми душу греховным пламенем; остави жажу сердца моего и дайждь ми *радошно* преити день сии» [95–96], «царства небесного... и мене причастника сътвори, не поминая от множества грехов моих, но *обычною си милостию* помиловав, не дай же въ смерть уснути ми...» [98]. «Отверзи ушию моего слуха, — звяртаецца малельнік да архістратыга Міхаіла, — да слышу да прозрю внутренима очима...» [99] і г.д.

¹⁰ О побоище еже на Дону... // БЛДР. Т. 6. СПб.: Наука, 1999. С. 124.

Такім чынам, мы вызначылі першы элемент «герменеўтычнай прасторы» кірылавых малітаслоўяў: высокая ступень веравыспаведнай дасведчанасці і духоўнай дасканаласці аўтара ў спалучэнні з шырокай багаслоўскай эрудыцыяй, настаўніцкім і пісьменніцкім вопытам і талентам дае тураўскаму Златавусту найшырокую творчую свабоду. Тая свабода, у сваю чаргу, дазваляе яму дакладна суданосіць «узровень» ці складанасць вербальнай эксплікацыі пэўнага сэнсу са здатнасцю рэцыпіента разумець гэты сэнс у структуры мастацкага — сімвалічнага — вобраза. Прасцей кажучы, Кірыл стварае для пэўнага сэнсу такі змест і тэкст, які дакладна адпавядае здатнасцям разумення яго рэцыпіентаў. Такім чынам мы падыходзім да другога чынніка «герменеўтычнай прасторы» малітаслоўяў — да праблемы рэцэпцыі.

Тэкст малітаслоўяў Кірыла дазваляе сцвярджаць, што яны прызначаліся не выключна для «новоначальных». Ужо згаданыя вышэй псеўда-гіпербалічныя самаўніжэнні былі б цяжкія для разумення і шчырага перажывання «новоначальнымі» (у рэлігійна-культурнай сітуацыі Турава-Пінскай зямлі сяр. XII ст.). Любы ж гвалт ў такой далікатнай сферы як духоўнае жыццё можа прывесці да вынікаў, часам супрацьлеглых намерам. Менавіта скіраванасць на пэўнага чытача-карыстальніка тлумачацца некаторыя так званыя мастацкія (насамрэч метадыка-педагагічныя) прыёмы Кірыла, адлюстраваныя ў тым ліку і ў вобразнай будове малітаслоўяў. «Карыстальнік» Кірылавых малітваў відавочна быў добра абазнаны на Св. Пісанні, таму Кірыл свабодна ўплятае ў тэкст малітаслоўяў біблейскія (пераважна старазапаветныя¹¹) цытаты, рэмінісцэнцыі, алюзіі, парафразы і г.д. Аднак ці слушна разглядаць ужыванне свяшчэннага тэксту як мастацка-вытворчую устаноўку на так званае «гатовае слова» ў разуменні «рытарычнай культуры»? Функцыя біблейскіх цытат і алюзіяў у малітаслоўным жанры, як бачыцца, больш далікатная і тычыцца не «вытворчасці» тэкста, але выяўлення сэнсу. Гэтыя цытаты ёсць актуалізацыяй «гатовага» і заўсёды адзінага, і заўсёды абсалютнага і аб'ектыўна праўдзівага сэнсу для аўдыторыі з пэўнымі здатнасцямі яго (сэнсу) разумення. Біблейскі тэкст у Кірылавых малітаслоўях ёсць, так мовіць, ідэнтыфікацыяй актуальнага быцця малітоўніка са свяшчэнным (боганатхнёным) сэнсавым топасам, для якога знаёмы і лёгка прызнавальны вербальны канвой

¹¹ Як заўважыла К.Б.Рагачэўская, малітаслоўны цыкл Кірыла прызначаўся для чытання ў Вялікі пост, чаму больш адпавядае пакаянны і спавядальны настрой ветхазапаветных кніг Псалтыра, Эклезіяста, Прарокаў і г.д.

(ці эксплікацыя) ёсць толькі акцыдэнцыя-канстанта (натуральна, канстанта ў дадзенай пэўнай культуры, бо інакш пераклад Св. Пісанья быў ба немагчымы). І гэты агульнавядомы вербальны канвой патрэбны мастаку настолькі, наколькі будаўнічаму адвес (грэч. — *канон* у самым першым і літаральным значэнні): не будучы матэрыяльным складнікам ні воднага з муроў будыніны, ён тым не менш апасродкавана ўключаецца ў катэгорыю гармоніі як ледзь не галоўны яе творца. Падобна да таго вербальны канвой біблейскага сэнсавага топасу «стварае» сэнсавую гармонію малітаслоўя, аднак не ёсць уласна «тэкстам», але — толькі тэкставым знакам, адсылайкай да вядомага, чарговы раз і па-свойму актуалізаванага тут і зараз сэнсу. Такім чынам, «цытаванне» ў Кірыла зводзіцца да тыпалогіі, а дакладней — да *тыпалагічнай экзегезы*, калі на падставе біблейскага прататыпу вытлумачваецца актуальны духоўны стан пэўнага малітоўцы.

Напрыклад, разгледзім цэнтон з новазапаветных (крамя апошняй) рэмінісцэнцый: «Изволих паче свиными рожци временых сластей питатися... и доселе не възвратихся, яко древле блудный сын (Лк. 15.11–32), ни стяжах мытоимъча покаяния (Лк. 18.13), ни расслабленаго стенания (Ин. 5.7, 11), ни блудницы слезъ (Лк. 8. 37–38), ни хананеяныни молитве (Мф. 15.22, 27), ни сътънчиа, добраго смирения (Мф.8.5–10), ни кровоточивыя веры (Мф. 9.20–22), ни разбойнича исповедания (Лк. 23. 40–43), но, яко Каин, помысли потаити душа мояя убийство» [130]. Кожны са згаданых Кірылам вобразаў не столькі адсылае да адпаведнага біблейскага аповеду як такога, колькі актуалізуе абсалютна аб'ектыўны і абсалютна праўдзівы Сэнс, які між іншым быў аформлены (эксплікаваны, вербалізаваны) ў дадзеным аповедзе. А паколькі гэтая вербалізацыя ўтворана Духам (ці праз Духа, згодна з хрысціянскай мастацкай эстэтыкай і тэорыяй творчасці), то яна ўяўляецца найбольш адэкватнай Сэнсу. Аднак заўважна, для кожнага з карыстальнікаў гэтага вербальнага топасу адзіны праўдзівы Сэнс актуалізуецца па-рознаму — выключна індывідуальна. Так, максімальна адцягнены сэнс прытчы пра блуднага сына — аповесць пра *зраду* і наступнае *раскаянне* ў здрадзе (нездарма ж апошні, выніковы, вобраз цэнтона — *нераскаянная «зрада» Каіна*). У розных свядомасных кантэкстах гэтая архетыпічная здрада можа актуалізавацца як: здрада Айцу нябеснаму, (дарэчы, усе гэтыя здрады — складнікі «зрады Айцу»); на іншай ступені свядомасці тая ж здрада яшчэ больш канкрэтызуецца ў, напрыклад, здраду сябру, бацьку, ігумену, князю, духоўніку і г.д. Такім чынам, кожны іншы малітоўца (ці нават той жа самы, але ў

розных жыццёвых сітуацыях), паўтараючы ўсё тыя ж самыя словы пра блуднага сына, укладае ў іх практычна незлічоныя сэнсы, якія ніколі не паўтараюцца. Кірыл умела скіроўвае патэнцыяльныя развагі будучых малітоўцаў пра здраду. Адхіляючыся ад евангельскага зместу, ён удакладняе: «изволих паче свиными рожци *временных сластей питатися*» [130]. (Як памятаем, у Хрыстовай прытчы блудны сын быў рады свінячай ежы не таму, што яна была «салодкая», але таму, што доўга галадаў). Гэтае ўдакладненне яшчэ больш пашырае «герменеўтычную прастору» здрады. Пад «временными сластями» можна разумець кар’ерны поспех, славу, секс (адрозніваць ад кахання), матэрыяльнае багацце і г.д., што таксама ёсць формамі здрады Айцу нябеснаму, які сказаў: «Не збірайце сабе багаццяў на зямлі... бо, дзе багацце ваша, там будзе і сэрца ваша» (Мф. 6. 19, 21). Сам Кірыл раз-пораз пералічае праявы гэтай бясконцай разнастайнасці здрады. Напрыклад, у малітве ў чацвер пасля вячэрні: «... несть бо въ мне ни единого нрава спасающаго мя, но весь нищъ, весь убог бес Твояе помощи: напраснив родом и сверип естеством, похотник греху, злу волю имьи, поминатель злу, забытник добру, преступник клятве, обидлив паче всех, скор на свар и на смирение расслабень, ревнив на блуд и на молитву ленив, избилуя в ядении и в питиити, и насытым немилосердием все благодеяние отверг от себе и вся неподобнаа вселишася въ мя...» [127].

Цікава, што наступныя за рэмінісцэнцыяй з прытчы пра блуднага сына вобразы-топасы ў пэўнай ступені вызначаюць асобныя (тыповыя) рысы згаданай здрады на розных ступенях свядомасці (духоўнай дасканаласці). Так, пакорлівае маленне мытніка (Лк. 18.13) прымушае ўсвядоміць уласную непакорлівасць Божай волі (у незлічона разнастайных сітуацыях, калі нейкая няўдача выклікала імпульсіўны пратэст і нараканне на Госпада). Надзея паралітыка выключна на боскую міласць («человека не имам», Ін. 5.7) і бясконцы давер да Збаўцы (Ін. 5.11) дапамагае прызнацца ва ўласнай саманадзейнасці і спавесці ўласнае малавер’е ды схільнасць да чалавечых забабонаў таксама ў самых разнастайных праявах. Слёзы раскаяння Марыі Магдаліны нагадваюць аб неаплаканасці ўласнага «блуду» (у шырокім абагульняльна-тыпалагічным сэнсе — любога саступлення са шляху выратавання). Шчырая пакорлівая малітва хананеянікі (Мф. 15.22, 27) выкрывае шматлікія праявы магчымай няшчырасці малітоўцы і г.д. Тыпалагічная нізка завяршаецца вербальным топасам свайго роду апафеозу здрады — старазапаветным вобразам Каіна-забойцы, бо, так мовіць, «хранічнае» нераскажанне сваіх грахоў ператварае чалавека ў Каіна, які не талькі забіў, і

не толькі не прызнаўся ў забойстве (яго іранічна-пагардлівае «хіба я вяртаўнік брату майму», Быц. 4.9), і не толькі не раскаяўся ды наракаў на жорсткасць накіраванага («пакаранне мае больш, чым можна вытрываць», Быц. 4.13), але і меў дзёрзасць патрабаваць пэўных гарантыі свайму жыццю (Быц. 4.14). Кірыл зноўку педагогічна ўмела скіроўвае духоўны позірк чытача-карыстальніка: ён удакладняе: «яко Каин, помысли потаити *душа моя убийство*» [130], і што прымушае малітоўніка шчыра і пільна ўгледзецца ў сваю душу, ці не забітая яна разнастайнымі здрадамі. І калі так — мець сілы прызнацца ў гэтым, бо Бог стаў чалавекам, каб выратаваць грэшных, а не праведных (пар. Лк. 5.32 і паралелі).

Тое ж тыпалагізаваў і на яго падставе — актуалізацыя і тлумачэнне стану духоўнага быцця малітоўцы, дазваляючая ў сваю чаргу растлумачыць (асэнсаваць) магчымыя яго прычыны і наступствы, заўважнае ва ўсіх іншых біблейскіх цытатах, алюзіях, рэмінісцэнцыях і г.д.: «Съгниша раны мая от лица безакония моего» (Пс. 37.6¹²) [122]; «се бо душа моя, яко земля несеяна» (Пар. Пс. 142.13) [125]; «аки пес възвращаюся на своя блевотыни» (Пр.26.11) [129]; «смрад дел моих абонясте ноздре мои и весь бых, яко древо неплодно» (Пар. Мф.3.10) [111] і г.д.

Характэрна, што цытаты як такія (ва ўласным сэнсе) уводзяцца Кірылам выключна праз спецыяльны вербальны маркер: «но Ты, Господи, туне милоуя человеческий род, туне спаси мя; вемь бо *Тя рекшаго* «приидите ко Мне вси тружашиися и обременнии, Аз покою вы» (Мф. 11. 28) [127]. Ці: «...едину от обителеи¹³ дому Отца Твоего подаиждь ми, ибо не праведных ради на землю шел еси, якоже *рече неложный Боже* «не приидох звати праведных, но грешных на покаяние... і дал. (Лк. 5.32)» [132]. Ці: «...того ради дерзаю, понеже *Сам рече* пророком своим: «повежь ты первые грехы своя, да оправдишися» (Пар.: Іс.43.26) [140] і г.д. Відавочна, што гэтыя прамыя цытаты паўсюдна выступаюць у аўтарытатывунай функцыі, пацвяржаючы словамі самога Госпада справядлівасць спадзяванняў малітоўцы на Боскую міласць. Гэты слой цытавання ўтварае своеасаблівы рэфрэн, што праходзіць праз увесь малітаслоўны цыкл: «Помяни, Господи, пречистых *Твоих уст глаголы, якоже рече*»

¹² Дарэчы, гэты псалом — складнік пакаяннага Шасціпсалм'я, з якога пачынаецца ўтраця, таму вербалізаваны ў гэтым урыўку Сэнс ускладняецца яшчэ кантэкстам ранішняга набажэнства, якое сімвалічна выяўляе быццё свету да ўвацялесення Бога.

¹³ Пар.: Ін. 14.2.

ищите — обращайтесь, просите и дасться вам (Мф. 7.7), *не пришел бо еси звати праведных, но грешных на покаяние* (Лк. 5.32) [93]; «не презри мене, Владыко, въ сии час, в нь же *рече Закхеви. Днесь спасение дому твоему бысть*» (Лк.19.10) [95]; «... преблагии Господи, помози моеи худости, *рекый* благословенными *усты Своими. «възови Мя, избавлю тя*» (..)» [104] і г.д. Прамыя цытаты скіраваны, як можна меркаваць, на досвед «новоначальных» інакаў, якія такім чынам таксама могуць быць карыстальнікамі малітаслоўнага цыкла. Цытаты як такія ўпэўніваюць распачынаючых духоўнае падзвіжніцтва ў неабходнасці малітоўнага зварота да Бога і святых Яго: «ззови Мя и избавлю тя» (..) [138]; «веруи в Мя не умреть, но имать живот вечныи» (Ін. 6.47, 11.26) [139] і г.д. ды разам з тым даюць свайго роду гарантыю выратавання на гэтым шляху. Прычым пасаж з Лк. 5.32 і паралеляў, дзе Госпад сцвярджае, што прыйшоў, каб выратаваць грэшных, а не бязгрэшных, згадваецца Кірылам, двойчы, акцэнтуючы ўвагу на тым, што граха не трэба баяцца, бо грахоўнасць, як завярае тут Сам Госпад — свайго роду прыкмета выратаванасці. Такім чынам, як сведчыць Кірыл, усведамленне ўласнай грахоўнасці ёсць пэўная гарантыя выратавання. Цытатны рэфрэн змякчае для пачынаючых рупліўцаў завостраную пакаяннасць малітаслоўяў, нівелюе ўяўную (для пачынаючых) «гіпербалізаванасць» самапрыніжэнняў, спрыяе стварэнню ўзвышанай ціхмянасці, якая і магчымая толькі пасля шчырага і глыбокага пакаяння перад Збаўцам.

Такім чынам, другі элемент «герменеўтычнай прасторы» Кірылавых малітаслоўяў выяўляецца даволі дакладна: ён піша для «новоначальных» і «преуспевающих» у веры *інакаў*. Прычым, як мы пабачылі, для кожнага з магчымых адрасатаў аўтар, так мовіць, стварае ўмовы найбольшай спрыяльнасці для найлягчэйшага «падключэння» да Сэнсу гэтых спавядальных малітваў¹⁴.

Паказальна, што да тых жа самых высноў, але на падставе тэкстагічнага даследавання малітоўнага цыклу, прыйшла і К.Б. Рагачэўская, якая заўважыла, што найменшая трасфармацыя тэкстаў

¹⁴ К.Б.Рагачэўская вылучае ў іх «прасіцельны» элемент, але ў шырокім кантэксце цыклу прашэнне заўсёды ёсць толькі зваротны бок і наступства спавядання: «не омерзи въздыхания убогия ми душа (прашэнне — *Л.Л.*), безочыствующа пред Тобою (спавяданне — *Л.Л.*)» [142]; «исцели мя, милостиве (прашэнне), зле уязвеннаго греховным жалом (спавяданне)» [138]; «събери ум мой от плотских похотей (прашэнне зліта са спавяданнем)» [128] і г.д. Прашэнне, як бачым, ці вынікае непасрэдна са спавядання (па схеме: канстатацыя граха=спавяданне і зразумелае жаданне пазбавіцца яго=прашэнне), ці непадзельна зліта з ім.

назіраецца менавіта ў той рэдакцыі, дзе цыкл захоўваўся як адзінае цэлае, непасрэдна звязанае з «чынам богаслужэння і чыста кялейным прызначэннем малітваў»¹⁵. Тады ж, калі «гэтая сувязь слабее ці цалкам адсутнічае», калі тэксты прызначаюцца «для ўсеагульнага ўжытку», назіраецца «*свядомае* вар'іраванне тэкста малітваў Кірыла Тураўскага»¹⁶. Як слухна (што пацвярджаецца таксама і нашым аналізам) адзначае даследчыца, «тэкстуальныя розначытанні ёсць вытворныя ад функцыянальных зменаў»¹⁷. Прынцып функцыянальнасці Рагачэўскага нават робіць галоўным крытэрыем адрознення асобных рэдакцый: першая (цытаваная намі), старэйшая, больш блізкая да пратографа, прызначаная для манастырскага карыстання; другая, позняя, пакладзеная ў аснову старадрукаў, прызначаная для ўсеагульнага ўжытку, адрозніваецца ад першай лаканічнасцю (скарачэнне тэксту), стылістычнай і вобразнай спрошчанасцю, непастаянствам тэкстаў, незалежнасцю ад богаслужэбнага чыну¹⁸. Такім чынам, прааналізаваныя тут некаторыя паэтычныя адметнасці Кірылавых малітваў насамрэч прадыктаваны арыентацыяй аўтара на пэўнага карыстальніка.

Што да прадмета выяўлення — трэцяга з вызначаных чыннікаў «герменеўтычнай прасторы» сярэдневечнага жанру, то тут трэба зазначыць наступнае: менавіта прадмет выяўлення, а не свядомы намер аўтара, дыктуе скразную метафарычнасць малітоўных тэкстаў. Псіхалагізм, якім вылучаюцца любыя малітаслоўі і які ёсць жанравым атрыбутам малітаслоўяў, прынцыпова не можа быць вербалізаваны інакш, як праз метафару (ці яе разнавіднасць — метанімію), — так званая «натуральная метафарычнасць». Дакладнае апісанне псіхалагічнага стану ўвогуле немагчымае без метафары, бо мова (у культуры любога тыпу) дае, як правіла, толькі агульна-родавыя вызначэнні тых ці іншых чалавечых эмоцый. Напрыклад, родавае «спужаўся» зусім не тоеснае відавым «метафарычным» і таксама не тоесным між сабой: «усталі дыбам валасы», «дрыжыкі пайшлі», «збялеў», «мову адняло» і г.д., бо менавіта відавое «метафарычнае» вызначэнне канкрэтызуе і актуалізуе родавае нейтральнае. Таму ці правамерна лічыць такія ўжыткі тропамі? З тым жа феноменам сустракаемся і ў малітаслоўях Кірыла Тураўскага: «плотьскымі похотымі obleкохся» [116], «от детска уззвена вражь-

¹⁵ Рогачевская Е.Б. Цикл молитв... С. 32; таксама 42, 50.

¹⁶ Тамсама, с. 50.

¹⁷ Тамсама, с. 33.

¹⁸ Тамсама, с. 34, 35, 40.

ими стрелами» [125], «светом заповедей Твоих просвещающая разумней мои очи» [128], «поработихся похотному бесу» [129] і да т.п. Можна бясспрэчна сцвярджаць, што прыведзеныя вышэй пасажаы ўспрымалыся аўтэнтычнай культурай як літаральныя, а не метафараычныя вызначэнні пэўных духоўна-псіхалагічных станаў малітоўцы. Літаральнаму ўспрыняццю спрыялі таксама і пэўныя асаблівасці самой хрысціянскай культуры. Найперш трэба памятаць, што ў хрысціянскай антрапалогіі фізічныя хваробы і раны ёсць прыкметай-наступствам-праявай духоўных ран і хвароб, таму хрысціяне моляцца: «исцели от болезней душевных же вкупе и телесных». Па назіранні гісторыкаў мовы, для літаратурнай мовы XII ст. «пакуце супрацьпастаўлена здароўе, а хваробе... — дабро... старажытны русіч да XVI ст. здароўем лічыў не фізічны, але душэўны, маральны дабрабыт; стан, супрацьлеглы хваробе, ён разумеў як дабро, як дар і ўзнагароду за душэўнае сваё здароўе»¹⁹. Тое ж атаесамленне звычайнае і для Кірылавых малітваў: «исцеляючи душевные ми болезни и прогоняюще телесные недуги» [119]; «избави мя от всех плотских и душевных скверн» [120]; «всё тело и душу язвено имея и всяцей муце повинень сый» [113] і інш. Адно без аднаго не існуе (за вельмі рэдкім выключэннем, накштальт выпадку са старазапаветным Іавам ці новазапаветным Лазарам Праведным). Таму для кніжніка хрысціянскай культуры было цалкам натуральна апісваць духоўныя хібы праз вобразы фізічных заганаў і недахопаў: «исцели болезнь сердца моего, уврачюи струпы душа моя» [125].

Нельга выпусціць з відавочнага таксама і тое, што грэх тлумачыўся як паразіт ў барацьбе з д'яблам. Адсюль — шматлікія вобразы «поработения» і «работы (г.зн. рабацтва — *Л.Л.*) дьяволя»: «волею поработихся потохному бесу» [129], «да не до конца обыметь мя темный князь жаданием плотским» [133], «искушающего мя врага крестом Своим низложи» [136], «нощи... не чаю прейти, бесовским объят мечтанием» [138] і г.д. Пры тым што «бес» у такіх кантэкстах успрымаўся аўтэнтычнымі карыстальнікамі зусім не як нейкі сімвал ці здань, але як цалкам рэальная істота²⁰, то ў «зданні» трэба, відаць,

¹⁹ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. С.100. Цыт. па: Рогачевская Е. Б. Цикл молитв... С. 56.

²⁰ Гэтую істоту можна, напрыклад, прымусіць малоць жыта, ці цягаць бярвенні, як тое ўчыніў Феодар Пячэрскі (Слова аб найпадобных айцах Феодары і Васіліі з Кіева-Пячэрскага пацерыка); або зачыніць у рукамойніку, а потым скарыстаць у якасці «канька-гарбунка», як тое зрабіў Іаан Ноўгарадскі (Аповесць пра падарожжа на бесе ў Іерусалім Іаанна Ноўгарадскага) і г.д.

перавесці ўяўную метафарычнасць такога кшталту выказаў, — перад намі рэалістычнае апісанне рэальных жа падзей і сітуацый, якія актуалізуюцца выключна індывідуальна ў кожнага з малітоўцаў.

Шмат якія «метафары» Кірыла насамрэч ёсць толькі евангельскімі (радзей — старазапаветнымі) алюзіямі ці рэмінісцэнцыямі і ў кантэксце біблейскіх сэнсаў таксама маюць літаральны, а не метафарычны сэнс. Напрыклад: «Да абоймет мя божественная Твоя мрежа» [119] — алюзія на Лк.5.5–6, 10 (пар.: Ін.21.10 і пад.). «Насыти алчбу мою от милости Твоя» [125] і «отидох далече душею ис Твоего божественаго дому» [129] — алюзіі прытчы пра блуднага сына. «Благоволивь перевести мя житискую пучину, мноземи волнами греховными погрязнути хотящаго» [138] — ёсць тлумачэнне-актуалізацыя вядомага евангельскага эпизоду, калі ап. Пётр паспрабаваў ісці па вадзе, але недасканаласць веры ледзь не патопіла яго (Мф.14.28–31). «Да не остану внеуду двери святого чертога, толкыи без успеха, имеа светник угасен унынием и леностью» [107] — алюзія-актуалізацыя прытчы пра мудрых дзевіц (Мф. 25.1–12). «Да и аз насыщуся, аки пес, крупиць, падающих от святыя трапезы Твоя»²¹ [108] — актуалізацыя слоў да Хрыста добрапрыстойнай хананеянккі (Мф.15.25) і г.д.

Шмат якія «метафарычныя» выразы Кірыла выяўляюць свой насамрэч літаральны, а не метафарычны сэнс, калі ўспрымаць і разглядаць іх у кантэксце сэнсава аўтэнтычнай ім хрысціянскай антрапалогіі ды аскетыкі. Напрыклад: «мене, многыми грехы умерша... оживи» [121], «многа злобою умерщвень» [133] і да т.п. Уяўны «метафарызм» гэтых выказаў знікае, як толькі прыгадваецца тое, што грэх у хрысціянскім вучэнні — праява зла, а зло ў сваю чаргу не субстанцыянальнае, г.зн. не мае сапраўднага быцця, а толькі сведчыць пра адсутнасць быцця-добра (накштальт «дзіркі ад абаранка»). Таму грэшнік, а тым больш нераскаяны грэшнік, насамрэч не існуе; яго быццё — толькі прывід, таксама прывідна, а не сапраўдна «існуе» і дзірка ад абаранка. Таму такое жыццё ў сістэме хрысціянскай антрапалогіі ёсць у *літаральным* сэнсе смерць (нішто) для быцця вечнага.

Іншы прыклад: «Отверзи ушию моего слуха, да слышу и разумю Божиа словеса, благаа и душеполезная, и да прозрю внутренима очима» [99] (пар. са знакамітым евангельскім «маючы вушы,

²¹ Пар. зварот да таго ж вобраза і таго ж сэнсу у «Слове ў нядзелю кветную»: «...обилны и преполнены царские трапезы мнози останци, от ниже нищие препитаеми бываху не гиблющею ядию, но пребывающею в живот вечный...».

не пачуеце», Мк.8.18). І тут метафары як такой насамрэч няма, бо гаворка ідзе не пра фізічны слых, але пра здатнасць чуць Бога. Здатнасць гэтая як патэнцыя існуе ў кожным чалавеку, і можа быць ніколі не рэалізаванай, не праяўленай. Каб актуалізаваць патэнцыю, трэба творчае супрацоўніцтва з Богам па ўдасканаленні духоўных уласцівасцяў верніка. Аналагічна з тым і «внутрення очи» — вочы душы, вочы чалавечай існасці — адчыняюцца, каб бачыць добрае (як праяву Боскага добра), толькі пасля пэўнага намагання, пасля «кроку насустрач» Божай Пасцы. Шчырая малітва-прашэнне і ёсць гэты «крок насустрач»; зусім не сімвалічны ці метафарычны ў сістэме хрысціянскай аскезы, але самы дзейсны і найсапраўдны.

Відавочна, што «метафарычнасць» малітаслоўяў (і не толькі кірылавых) спараджалася ў аўтэнтычнай культуры той самай *тыпалогіяй*, якая толькі і магла быць падставай для актуалізацыі і тлумачэння пэўнага духоўна-псіхалагічнага стану малітоўцы. Таму можна з вялікай доляй перакананасці сцвярджаць, што параджаючым метадам жанру кананічнага хрысціянскага малітаслоўя быў метадыпалагічнай экзегезы.

Е.Б. Рогачевская,
куратор русской коллекции Национальной
Британской библиотеки (Лондон),
кандидат филологических наук

Новые списки молитв Кирилла Туровского²²

Седмичный цикл молитв (по три молитвы на каждый день, которые, судя по их названиям в рукописях, должны были читаться после утренней, одной из часовых — вероятно 6-го часа — и вечерней служб) занимает в творчестве знаменитого епископа, проповедника и молитвослова 12 века Кирилла Туровского, довольно значительное место наряду с уже тщательно изученными и хорошо известными в науке торжественными словами и беседами.²³ Но-

---

²² Материал этой статьи был получен в результате научной командировки в Хиландарскую научную библиотеку Университета Огайо (Hilandar Research Library, Ohio State University).

²³ Напомним здесь только основную библиографию по этому вопросу: Архангельский А. Любопытный памятник русской письменности XV в. СПб., 1884; Барсов Е.В. Харатейный список XIV в. Молитв Кирилла Туровского // Труды 7-го

вейшие исследования доказывают, что в древнеславянской письменной традиции седмичный цикл молитв пользовался большой популярностью — к 70 спискам, описанных нами в монографии²⁴, следует прибавить еще 14 списков из различных собраний, которые нам удалось обнаружить в собрании микрофильмов Хиландарской научной библиотеки Университета Огайо (США). Вполне вероятно предположить, что этим число списков далеко не исчерпывается.

В собрании Хиландарского монастыря находится 7 списков НМ.SMS.223, 367, 362, 356, 364, 741.I, 742.IX,²⁵ один список из коллекции монастыря Граборац (SZEN.GRA.19),²⁶ один список из рукописного собрания Болгарской Национальной Библиотеки «Кирилл и Мефодий» (BNL.275),²⁷ один список из рукописного собрания Польской Национальной Библиотеки (BOZ.86).²⁸ Кроме этого, в Хиландарской библиотеке мы обратили внимание на рукопись из собрания Государственного Исторического музея с отдельной молитвой Кирилла Туровского (GIM.Eparch.88),²⁹ которая не была упомянута в предыдущем исследовании, а также на три рукописи из собрания Санкт-Петербургского университета

Археологического съезда в Ярославле. Т. 3, М., 1892. С. 46-51; Еремин И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ, Т. 11, М.-Л., 1955. С. 365-366; Молитвы на всю седмицу св. Кирилла, епископа Туровского // Православный собеседник. Казань, 1857, № 1-2. С. 212-260, 273-351. Подготовка текстов и вступительная статья И.Я.Порфирьева; Николова С. Кирил Туровски и южно-славянската книжнина. Ст. 2. Кирил Туровски в южнославянската ръкописна традиция // *Palaeobulgarica*, № 3. С. 38-51; Раевский А.С. О часослове библиотеки Ярославского архиерейского дома XIII в. С молитвами Феодосия Печерского, Кирилла Туровского и славяно-католическими // Труды 11-го Археологического съезда в Киве. Т. 2., разд. 3. М., 1902. С. 72-73; Соколов М.И. Некоторые произведения Кирилла Туровского в сербских списках // Древности: Труды славянской комиссии Московского археологического общества. Т. 3. М., 1902. С. 222-238.

²⁴ Рогачевская Е.Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследование. М.: Языки русской культуры, 1998.

²⁵ Описание списков см.: Matejic Predrag, Thomas Hannah. Manuscripts on Microfilm of the Hilandar Research Library, 2 vol. Ohio, 1992.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. См также: Кодов, К. Опис на славянските рукописи в библиотеката на Булгарската академия на науките. София. Т. 3 (1964), 4 (1971); Цонев, Б. Опис на рукописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София. Т. 1 (1910), 2 (1923).

²⁸ Шапов Я.Н. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. М., 1976. С. 32-34.

²⁹ Книжные центры Древней Руси. Иосифо-Волоколамский монастырь как центр книжности / Под ред. Д.С.Лихачева. Л.: Наука, 1991. С. 176-177.

(NB St. Petersburg. MSE III.70 (172), MSE II.9 (145), MSE I.32 (162)). В другой рукописи из Епархиального собрания ГИМ (ГИМ.Ерарх.310),³⁰ а также в рукописи из рукописного собрания Санкт-Петербургского университета (NB St. Petersburg. MSE III.70³¹) имя знаменитого проповедника и епископа не было упомянуто в качестве составителя или автора цикла, но молитвы однозначно можно атрибутировать именно ему.³² Наиболее видоизмененный, но тем не менее достаточно узнаваемый текст находим также в рукописи из собрания Санкт-Петербургского университета NB St. Petersburg. MSE I.32.³³ Список BNL.275 также сильно видоизменен. Изменения эти кажутся похожими на изменения, содержащиеся в Санкт-Петербургском списке, хотя этот текст подвергся меньшим сокращениям и в нем более чувствуется оригинальный текст Туровского епископа.

Таким образом, и в этих 14 новых списках представлены практически все уже известные и описанные нами направления переработки и использования цикла молитв Кирилла Туровского. Подходы к сохранению и распространению молитвословного творчества Туровского епископа, характерные в основном для XVI–XVII веков, заключаются либо в сохранении полного цикла «на всю седмицу», либо в сокращение цикла до 7 утренних молитв. В нашем случае эту тенденцию представляют 7 списков: SMS.223, 367, 362, 364, SZEN.GRA.19, BOZ.86, ГИМ.Ерарх.310. Все они являются типом богослужебного сборника смешанного содержания и, как и основная масса списков с молитвами Кирилла, относятся к XVI веку. В этих списках, как и в известных нам ранее, практически всегда разночтения дают возможность увидеть, что протографами списков, полного и утреннего циклов, как правило, служили разные

---

³⁰ Там же. С. 337–338.

³¹ Машинописное описание, выполненное А.А.Савельевой: Сборная рукопись, XVIII, 4, 52 л., скоропись нескольких рук. Конволют, состоящий из 4 рукописей. 3-я рукопись содержит молитвы на всю седмицу (без начала и конца, следуют в произвольном порядке).

³² Нет указания на авторство Кирилла и в некоторых других уже упомянутых нами рукописях: НМ. SMS.356, SZEN.GRA.19, BNL.275, НМ. SMS.741.1.

³³ Там же: Сборная рукопись, 8, 54 л., полуустав и скоропись разных рук. 2-я часть содержит сборник молитв без начала и конца. (Список № 162). Молитвы Богородице и Иоанну Предтече являются сильно измененными и сокращенными вариантами молитв Кирилла Туровского в среду и во вторник по утрени. Как нам удалось устроить ранее, именно эти («именные») молитвы наиболее часто встречаются в поздних списках в наиболее неожиданных и далеких от оригинального вариантах, хотя их зависимость от Кириллова источника не подлежит сомнению.

списки. И в том, и в другом случае обычно сохраняются структура цикла. Если цикл полный, то молитвы следуют по дням недели. Структура же самого древнего, Ярославского сборника (ЯМЗ №15481),³⁴ где молитвы Кирилла делились как бы на три подцикла, по службам, и только внутри этого подцикла по дням недели, нигде не повторяется и следы ее видны только в сокращенном «утреннем» цикле. В рукописях с полным или «утренним» циклом молитв указание на авторство Кирилла обычно, но далеко не всегда, сохраняется, а текст остается достаточно стабильным и не подвергается серьезным изменениям.

Для более поздних списков, как ранее нам известных, так и недавно найденных, характерны две противонаправленные тенденции трансформации: сохранение цикла как целого и его полный распад. В первом случае текст остается стабильным, хотя имя автора может и не упоминаться. Вне зависимости от сохранения или утраты имени автора становится очевидной тенденция к обособлению цикла как единого литературного произведения либо в отдельную часть книги, либо в отдельную книгу (NB St. Petersburg. MSE III.70 (172), MSE II.9 (145)). Во втором случае распад цикла сопровождается и полной потерей как стабильности текста, так и авторской атрибуции (NB St. Petersburg. MSE I.32 (162), HM.SMS. 741.I, 742.IX). Так или иначе, в поздних списках полностью исчезает связь как с церковной службой, так, возможно, и с монастырской практикой.

Хотелось бы также отметить, что сравнительно большое число списков, принадлежащих к типу богослужебных сборников, а также выполненных, по всей видимости, в монастырских скрипториях, и хранящихся (или хранившихся) в монастырских библиотеках (хиландарские списки, список монастырей Граборац и Иосифо-Волоколамского), также подтверждает нашу гипотезу о том, что цикл молитв Кирилла Туровского был составлен для монастырской братии и каким-то образом был в употреблении в монастырях.

Несмотря на то, что новые рукописи в целом вписываются в общую картину бытования и изменения цикла молитв Кирилла Туровского, намеченную ранее, здесь нам хотелось бы отметить два наиболее необычных списка, типы которых нам ранее не встречались.

Одним из таких списков является (BNL.275), в котором представлен почти полный цикл молитв Кирилла. Тем не менее, молит-

---

³⁴ Рогачевская Е.Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследования. М.: Языки русской культуры, 1998. С. 177–191.

вы названы именами «адресатов», т.е. тех, к кому обращены, а не связаны со службами или келейными молениями, что, конечно же, свидетельствует о том, что они перешли, говоря языком современных технологий, в «публичный домен», т.е. тексты эти стали осваиваться мирянами. Рукопись эта поздняя, датируется началом 19-го века, но тем важнее для нас отметить, что творчество Кирилла Туровского (пусть в видоизмененном виде) продолжало входить в круг чтения православных. Весь сборник можно считать литургическим, помимо разнообразных молитв, которые составляют его основное содержание, интересно отметить также, что в сборнике находится поучение Ефрема Сирина о литургии. Интересно это соседство текста Ефрема Сирина с молитвами Кирилла Туровского, утратившими свою идентификацию, в том отношении, что отец церкви был, как нам сейчас представляется, единственным предшественником туровского епископа именно в жанре цикла молитв. Вполне вероятно поэтому, что Кирилл и воспринимался в древней церковной традиции как последователь Ефрема Сирина. Рассмотрению этого предположения и возможному доказательству его должна быть посвящена отдельная работа. Здесь же нам важно, что молитвы нашего, забытого переписчиками этой рукописи автора, попадают в определенный литургический конвой.

Итак, рассмотрим, какие же основные изменения произошли в тексте молитв туровского епископа.

Для начала представим подробнее список молитв, которыми открывается книга и ее первый молитвословный раздел:

Молитва к Пресвятой Богородице — лл. 1–3 об.

Молитва вторая к Пресвятой Богородице — лл. 3 об. — 4 об.

Молитва к Господу нашему Иисусу Христу — л. 4 об.

Тропарь, глас И — лл. 4 об. — 5.

Молитва Господу нашему Иисусу Христу — лл. 5–7 об.

Молитва вторая — лл. 7 об. — 9 об.

Молитва ко святым ангелам — 9 об. — 10

Молитва к святому ангелу-хранителю — 10 — 10 об.

Молитва святому Крестителю — лл. 10 об. — 11

Молитва ко Пресвятой Богородице на Успение — лл. 11 об. — 14 об.

Молитва вторая — 14 об.

Молитва ко святым апостолам — лл. 15–15 об.

Молитва святым апостолом — лл. 15 об. — 17 об.

Молитва честному Кресту — лл. 18–21

Молитва всем святым — лл. 21–21 об.

Молитва ко Пресвятой богородице — лл. 21 об. — 25 об.

Молитва ко Господу нашему Иисусу Христу — лл. 25 об. — 27 об.

Молитва к преподобным отцам печерским — лл. 27 об. — 29 об.

Разумеется, далеко не все молитвы в этом списке принадлежат Кириллу Туровскому или хотя бы отдаленно напоминают его произведения, хотя есть и такие, в которых угадывается как бы коллаж из кирилловых сочинений. И здесь, как всегда со средневековыми литургическими текстами, нельзя не учитывать общих характерных формул или клише. Именно поэтому средневековые тексты так легко принимают любые изменения, которые так или иначе лежат в области поэтики этих текстов, сопротивляясь выделению своих индивидуальных черт. Тем не менее некоторые молитвы вполне отчетливо сохраняют характерные признаки текстов туровского епископа. Для примера рассмотрим *«Молитву святому Крестителю»* из нашего сборника и *«Молитву во вторник по утрени»* из цикла Кирилла Туровского.³⁵ Конечно, сразу очевидны сокращения, которые были произведены в молитве, при том, что сохранившийся текст достаточно близок к древним спискам молитв: «Крестителю Христов, проповедниче покаяния, кающагося не презри мене, но совокупляяся съ вои небесными, помолися ко Владычице за мене недостойнаго, унылаго, немощного и печалнаго, во многия веды впадшаго утружденного бурными помислы ума моего» (л. 10). До этого места текст списка достаточно близок к известному нам тексту. Причем, употребление слова «унылаго» (как во второй редакции) вместо слова «дряхлаго» (как в первой редакции) дает даже возможность рассуждать о возможности использования тех или иных списков в качестве образцовых (для 19 века, вероятно, не вполне корректно будет говорить о протографах). Таким образом, сохраняется вступление, в структуре молитвословия — обращение молящегося к святому. Затем следует довольно большой пропуск — пропускается практически вся исповедальная часть молитвы. В сокращенной версии присутствует только самый конец исповедания, переходящий в прошение. В новой версии кирилловой молитвы затем опять следует пропуск — теперь пропускается яркая картина второго пришествия, а затем славословия и обращение к Иисусу Христу. Таким образом, новая молитва стала не только короче и проще (хотя и в таком виде она кажется довольно длинной и трудной для воспроизведения), но более прозрачной структурно. Она, как и явствует из заглавия, посвящена Иоанну Крестителю, поэтому из нее изымаются все усложняющие элемен-

---

³⁵ Рогачевская Е.Б. Указ. соч. С. 106–108, 157–158

ты: сравнения («взращаюся, яко блудный сын»,³⁶ «и аз насыщуся, аки пес, крупиц, падающих от Святыя трапезы Твоя» (108) и т.д.),³⁷ развернутые сцены («земля колеблется, огонь свирепый течет, по-требляя беззакония» (107)), обращения к Иисусу Христу (что кажется вполне приемлемым в молитве «во вторник по утрени», но не в молитве отдельному святому) и исповедания («и всю плоть мою злобою оскверних» (106)). Интересно при этом отметить, что текст кирилловой молитвы, там где он сохраняется, не подвергается сильным изменениям и по-прежнему остается отчетливо узнаваемым.

Следующей молитвой в сборнике BNL 275 является *«Молитва к Пресвятой Богородице на Успение»*, что в кирилловом цикле соответствует *«Молитве в среду по заутрени»*. Конечно, в новой молитве мало что осталось от творения туrowsкого епископа, но текст оставшегося отрывка также хорошо узнаваем. Здесь, как и в первом случае, отсутствует исповедание, и вся молитва строится на чередовании прошения и славословия. Разумеется, что все, входящие в православный обиход молитвы Богородице, состояли из одних и тех же словесных блоков и конструкций (поскольку эти молитвы были наиболее распространенными, то в их содержании и структуре эта унифицированность видна в первую очередь), но если заимствуются и используются не просто словесные формулы, а их последовательность, то здесь вероятно, возможно говорить о влиянии одного текста на другой. Очевидно, что текст Кирилла больше не воспринимается составителем новой молитвы как оригинальный или, более того, «авторский» — славословие, начатое, как в кирилловой молитве, продолжается по той же схеме с различными вариациями.

«Молитве ко святым Апостолам» из рассматриваемого сборника соответствует *«Молитва в четверг по часах»*. Эта молитва Кирилла, будучи довольно короткой, воспроизводится достаточно точно и без пропусков, если не считать довольно забавной ошибки, произошедшей из-за недостаточного внимания к содержанию молитвы. В тексте Кирилла логично выстроен тезис: «душа моя, яко земля несеянна, не может о себе принести плода, но дайжь ми от семяни Святого Твоего и напои росую благодати Твоя» (125). В молитве из сборника 19 века составитель или переписчик написал следующее: «Душа моя, яко земля безводная оста, и не может при-

---

³⁶ Цитируется по: Рогачевская Е.Б. Указ. соч. Далее страницы приводятся в скобках в основном тексте.

³⁷ В данном случае не столь важно, что эти сравнения не были «авторскими» приемами Кирилла Туrowsкого — важно то, что для его целей они были нужны, но стали наиболее уязвимыми элементами, подвергшимися сокращению.

нести о себе плода, но даждь от семени Святаго Твоего духа и напои меня росой благодати Твоея» (л.15).

Молитва «К Господу нашему Иисусу Христу» (лл. 25–27) довольно точно следует кирилловой «Молитве в среду по вечерни». И в данном случае текст короткой молитвы не подвергается существенным изменениям — сохраняются (на своих оригинальных местах) даже такие выражения, как «углебох в тине беззаконий» (л. 26), «уклонихся в дебри любострастия» (л. 26), «направи нози мои» (л. 26 об.), «пригвозди плоть мою» (л. 26 об.) и т.д.

На этих примерах становится очевидным еще один фактор, влияющий на сохранение и воспроизведение древнего текста в рукописной традиции. Помимо уже указанного варианта, при котором и текст и цикл сохраняются и целостность последнего влияет на различия, длина молитвы, как оказалось, решающим образом влияет на стабильность текста в последующей рукописной традиции. Короткие молитвы сохраняются как с точки зрения содержания, так и с точки зрения структуры, а длинные редактируются, причем изъятию в первую очередь подвергаются исповедания и развернутые сравнения. Такое направление в редактировании кирилловых текстов будет немного отличаться от того, что мы уже наблюдали в старообрядческой традиции, где исповеданию придавалось большее значение и общее направление редактур было, напротив, направлено на то, чтобы сделать молитву как бы «личным» обращением к Господу или святому.

Другие новонайденные списки также требуют более детального рассмотрения, что, возможно, поможет решить уже существующие и поставить новые вопросы относительно судьбы молитв туrowsкого епископа в славянской рукописной традиции и православной культуре.

Г. А. Лаврецкий,
доцент кафедры теории и истории
архитектуры БНТУ,
кандидат искусствоведения

Кирилл Туrowsкий и храмовая символика

Основой для рассмотрения данной темы послужила книга А. А. Мельникова «Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд.», где, кроме оригинального исследования автора, представлены и творения святителя. Наследие Кирилла Туrowsкого име-

ет большое значение для истории церковной архитектуры. Особенно это актуально теперь, когда среди историков архитектуры и архитекторов-практиков возрос интерес к символике и метрологии сакрального зодчества.

Прежде всего, хочется отметить, что Кирилл Туровский занимает совершенно чёткую позицию в проблеме отношений и распределения социальных ролей «автор-заказчик». В этом аспекте святитель как бы развивает определение VII Вселенского Собора относительно икон, где говорится, что «диатаксис» (по современному содержанию — «авторство») принадлежит отцам церкви, а художнику — только «тэхнэ» — (по современному содержанию — «исполнение»). Подобная ситуация возникла и в отношениях зодчего Иоанна и преподобной Евфросинии Полоцкой. Зодчий («приставник над делатели церковными», после того, как ему «прихожаше многожды глас свитающу дни», обращается именно к Евфросинии: «Ты ли, госпоже, присылаеш понужати мене на дело?»³⁸. Говоря о церкви, туровский святитель конкретно определяет: «Егоже славный и честный дом — Церкви — имеет искусны строителя: патриархи, епископы, иерея же и игумены и вся церковныя учителя...»³⁹. Здесь, слова, сказанные в отношении церкви, как общественного явления, можно отнести и к понятию церкви, как сооружения материального.

Рассеянные по разным произведениям Кирилла Туровского, эпитеты и сравнения, не просто весьма удачны и красивы. Они абсолютно точно соответствуют тем символическим определениям, которые сформулировали святые отцы, истолковывающие символику храмовой архитектуры.

Согласно учению апостолов и св. отцов, православный храм имеет многие духовные значения. Внешний облик храма знаменует собою Дом Божий, как всё творение Божие, предызбранное ко спасению во Христе Иисусе, как Господа Иисуса Христа, как Вселенскую Церковь — тело Христово, как человека, спасающегося во Христе через церковь, словно в корабле — ковчеге спасения, как Царство Божие, которое начинается на земле и совершенно осуществляется в грядущем Небесном Царстве. В православном храме налицо воплощение принципа антропоморфности, (т. е. уподобле-

³⁸ «Повесть жития и преставления святыя и блаженныя и преподобныя Еуфросинии...» Цит. по: Мельнікаў А. А. Кніга жыццй і хаджэнняў. Мн., 1994. С. 33.

³⁹ «В неделю цветную от сказания евагельскаго слово Кирила мниха» Цит. по Мельников А. А. Кірыл, епіскап Тураўскі.: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. Мн., 1997. С. 325.

ния человеку). Наряду с образом «храм — человек» в богословии существует и образ «человек — храм».

Символика эта складывалась веками и запечатлена в именовании архитектурных элементов — подножие храма, рукава креста, плечи сводов, окна, бровки... «Верх церковный есть глава Господня», «главу убо церковную держит Христос, а шию апостоли, а пазухи евангелисты. А пояс праздники», «трапеза есть перси Господня», «столпци олтарни суть колена агня», свидетельствуют различные «Толковые службы»⁴⁰ Это же запечатлено и в названиях мер, использовавшихся при строительстве церквей.

Блаженный Василий говорит: «Непрестанная молитва производит в душе ясную мысль о Боге; и водружение нами в себе памятования о Боге есть вселение в нас Бога. Так соделываемся мы храмом Божиим»⁴¹. Симеон Солунский в разделении церкви на 2 части видел и образ человека, состоящего из души и тела. Соотнесение храма и человека было привычно в поучениях святых отцов. Максим Исповедник, видя в храме образ человека, говорил: «Святая церковь Божия подобна человеку, имея святилищем душу, божественный жертвенник — ум и храм — тело, и служа как бы образом и подобием человека... И наоборот, человек есть в таинственном смысле церковь»⁴². «Храм Божий — человек безукоризненный», — поучал Евагрий⁴³.

Обращаясь ко Господу в «Молитве в неделю по часех», Кирилл Туровский взывает: «Та же ныне, чист еси, дажь спасение душевному ми дому, зане оскверних телесную сию храмину и несмь достоин прияти пречистое Ти тело!»⁴⁴. С образом человека в учении св. отцов неразрывно связаны и пары храм-Христос и храм — Богоматерь. Кирилл Туровский также вносит свою лепту: «Церквы бо всем входна, та бо ны есть мати, пораждающи вся крещением и питающи живушиа в ней нетрудно...»⁴⁵.

Неотъемлемой частью архитектурной символики православной архитектуры стало воплощение строк «Акафиста Богороди-

---

⁴⁰ Бусева-Давыдова И. Л. Толкования на литургию и представления о символике храма в Древней Руси. // Восточнохристианский храм. Литургия и искусство. СПб., 1994. С. 198.

⁴¹ Подвижнические наставления Св. Исаака Сириянина // Добротолюбие. М., 1993, т. 4. С. 756.

⁴² Писания св. отцов и учителей Церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения. Т.1, СПб., 1855. С. 307.

⁴³ Изречения Евгария Монаха о духовной жизни. // Добротолюбие. Т. 2, М.1993. С. 601.

⁴⁴ Цит. по Мельников А. А. Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. Мн., 1997. С. 257.

⁴⁵ Там же. С. 432.

це». «Одушевленный храм богородице: во твоей бо вселився оутробе» (икос 12), «Церкве непоколебимый столпе» (икос 12), «Селение преславное Суцаго на серафимех» (икос 8). В свою очередь, Кирилл Туровский молится Матери Божией: «О Пресвятая дево Богородице, ... церквам честное украшение»⁴⁶. «Радуйся, обрадованная Богородице Дево, ... земное небо, ... одушевленная церкви», — переключкой с акафистом звучат слова Кирилла Туровского⁴⁷.

Церковная семантика дает верующему выразительный образ: церковь — корабль спасения. Удивительно то, что уже в самом слове кроется эта метафора — ср. греч. «*naos*» *м.р.* (храм) и «*paus*» *ж.р.* (корабль, судно).

Корабль спасения — церковь, как архитектурное сооружение, имеет все морфологические аналогии с настоящим кораблем. Во второй книге 57 главы «Апостольских постановлений» говорится: «Да будет здание продолговато, обращено на восток, с пастофориями по обеим сторонам к востоку, подобно кораблю»⁴⁸. Другие части храма и конструкции также имеют корабельные названия. Так, плачущие стояли вне врат храма, слушающие внутри врат — в притворе (*narthexi*), а припадающие внутри врат самого храма (*naos*). А название конструкций, посредством которых подкупольный квадрат трансформируется в круг — «паруса». Св. Андрей, архиепископ Критский, говорил, что и сам Крест — кормчий в море. Этому же учил и преподобный Ефрем Сирий: «Сей добрый кормчий, удовлетворив собою всей жизни нашей и умирив ее, стал для нас предготовителем будущей вечной жизни».

«В «Мученичестве св. Поликарпа» Господь называется «Спасителем душ наших, Кормчим тел наших и Пастырем вселенской и кафолической Церкви». Преп. Макарий также говорит: «Без небесного Кормчего — Христа некому невозможно перейти лукавое море тёмных сил и воздымающиеся волны горьких искушений»⁴⁹. Этот же символ мы видим и у Кирилла Туровского: «Поидете, видим нашего рождения образ назнаменаем — Крестящегося в тех водах. Идете, видите дивен потоп, зело вящий болии, иже при Нои бысть: тамо вода потопнаа человеческое естество погуби, а zde вода крещения

⁴⁶ Там же, С. 270.

⁴⁷ Там же, С. 272.

⁴⁸ Цит. по: Голубцов А. П. Из чтений по церковной археологии и литургике. СПб, 1995. С. 65.

⁴⁹ Преподобного отца нашего Макария Египетского Духовные Беседы, Цит. по: Максим Исповедник. Творения. Кн. 1. М., 1993. С. 269.

крестившимся Христом, умершаа грехми, оживи. Тамо Ной древом негниющим корабль съдела, а сде Иисус Христос, разумный Ной, от святыя Мариа плотный корабль съдела»⁵⁰. Кирилл Туровский сравнивает Христа с Ноем и говорит о вере как о «плотном корабле». Материализацией же этого образа является именно здание церкви. Тем самым слова святителя созвучны развитому в церковной символике образу Храма-корабля.

Непосредственно к храмовой символике, связанной с темой теофании или исторического принципа планировки церкви, можно отнести слова Кирилла Туровского: «Рай бо место есть свято, яко же се церковный олтарь»⁵¹.

Среди храмов, в которые молился и служил Кирилл, безусловно находится храм на Замчище в Турове. И происхождение форм его, и причины разрушения — таинственны. Сама планировка туровского храма отличается от древнерусских памятников артикулированной каркасной системой восточной стены, особенно в месте апсиды. Таким свойством обладают только Софийский собор в Полоцке и памятник киевской школы зодчества Церковь Василия в Овруче. Характерно и совпадение во многих параметрах этих памятников. Построенный позднее, возможно, повторивший особенности планировки этих храмов суздальский храм, может являться непосредственным отражением влияния авторитета Кирилла Туровского.

Известно, какое значение для Андрея Боголюбского имел Туров. Развивая мысль А. Мельникова⁵² о том, что Андрей Боголюбский видел в Турове «аванпост своей будущей империи во времена борьбы с Киевом». Стремление к независимой от Киева митрополии очевидное воплощение получило в церковной архитектуре. Примером того является архитектурно-пространственная композиция Софийского собора в Полоцке.

Особенность Владимиро-суздальской церковной архитектуры — обильная белокаменная резьба, не имеющая аналогий в древнерусских школах. Но где истоки такой архитектуры? Если во времена Андрея Боголюбского особенности Владимиро-суздальской школы только начинают определяться, то при его преемниках строятся и суздальский храм, подобный в конструктивных элементах

---

⁵⁰ Цит. по: Мельников А. А. Кірыл, епіскап Тураўскі.: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. Мн., 1997. С. 389.

⁵¹ Там же, С. 432.

⁵² Там же, С. 57.

туровскому, и Дмитриевский собор с необыкновенно развитой скульптурной тематикой.

Святые отцы, изображённые на южном, западном и северном фасадах, представлены стоящими в верхней части аркатурно-колончатого пояса, по периметру охватывающего храм. Излюбленный в средневековой архитектуре Западной и Восточной Европы мотив поясов из маленьких арочек, подвешенных под горизонтальным карнизом-небосводом, приобретает особое символическое значение. Свисающие концы арочек имеют чётко обозначенные, различным образом стилизованные капельки. Их благодатный смысл — под небесным покровом скапливаются и распределяются над землёй капли животворного дождя⁵³. «Даждь ми каплю милости Твоя, яко у Тебе есть источник животу»⁵⁴, — молимся мы с Кириллом Туровским. И предстоятелями за род людской являются святые, стоящие в арочных пролётах. А рельефные изображения растений, животных и человеческих лиц представляют всё многообразие жизни, порождённой струями живительного дождя на фасаде храма и венчающем храм кресте, ибо, как сказал святитель, «Крест — души восстание и живот вечный, свет Сын Божий; крест — слава аггелом, крест — супостатам победитель и избавитель человекам».

Как нельзя лучше, скульптурному декору владими́ро-суздальской архитектуры соответствуют слова Кирилла Туровского: «До сде же слово окративше, песньми, яко цветы, святую Церковь венчаим и праздник украсим...»⁵⁵. «О блаженниисвятители, богонасажденнаго винограда добри делатели, от него же всельстьное искоренисте търние, богоразумие въ вся человекеы присадиште... Земнии ангели, Божию престолу присно предъстояще всему миру, и благоверным князем нашим сдравие телесом и душевнаго просите спасения, и за все крестьяны прилежно Христу помолитесь!... Богоноснии облаци, иже чудотворными каплями одждающе верных сердца, и вся плодоносны покояниемъ створисте!... Неувядающи цвети райскаго сада! Небеснаго винограда красные леторасли! Благоплодная древеса, наслажающе верных душа же и сердца!... Сам бо Исус Христос, яко фюники доброплодны, в мирьских удолих избрал вы есть и в церквах дому Своего посадил, на украшение апостольскаго престола...»

⁵³ Павлов Н. Л. Алтарь. Ступа. Храм. М., 2002. С. 265.

⁵⁴ Цит. по: Мельников А. А. Кірыл, епіскап Тураўскі.: Жыццё. Спадчына. Сьветапогляд. Мн., 1997. С. 257.

⁵⁵ Там же, С. 328.

В.А. Теплова,
доцент кафедры истории Беларуси
нового и новейшего времени Белорусского
государственного университета,
профессор Минских Духовных Школ

Экзарх Никифор Кантакузин и Брестский церковный Собор 1596 г.

Среди сонма святых и праведников найдется немного таких, о ком сохранилось столь мало сведений, как об Никифоре Парасхес-Кантакузине, экзархе константинопольского патриарха, председателе Брестского церковного собора 1596 г. Однако даже то малое, что сохранилось и дошло до нас, говорит о земном пути Никифора, как о пути неутомимого воителя за веру Христову, защитника чистоты Православия, рачителя о церковном благоустройении.

Преосвященный Никифор сподобился мученического венца, сохраняя православное исповедание Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа «от лютых врагов неществия». Никифор был первым из духовных наставников, кто возвысил свой голос в защиту тесной веры народа православных Беларуси, Украины, Литвы и Польши. Им было положено начало падения несправедливого престола унии. Он же был первым, кто сподобился мученической кончины во времена католической и униатской экспансии.

Трудами историков Церкви в последнее десятилетие проделана большая работа по восстановлению хронологической канвы жизни и духовно-нравственного облика преподобного⁵⁶. И, тем не менее, мужество подвижника и по сей день вызывает удивление, заставляя вновь и вновь обращаться к исследованию его земного пути.

Никифор Парасхес Кантакузин, грек по происхождению, родился, по-видимому, в 40-е гг. XVI в. в Стамбуле. Семья Никифора была достаточно состоятельной, что позволило ему получить хорошее образование в Падуанском университете. После его завершения Никифор остался в том же университете, где получил место «ректора наук еллинских и грецких». Возможно, это было связано с семейной трагедией: сестра Никифора, христианка, попала в се-

---

⁵⁶ Куракин Ю.Н. Политический процесс над константинопольским экзархом Никифором /Парасхесом-Кантакузиным/ в истории Брестской унии 1596 г. // Славяне и их соседи. Вып. 4. М., 1992. С. 122–144.; Протоиерей Александр Салтыков, Куракин Ю.Н. Экзарх Никифор: Духовно-нравственный облик // Мир Божий. 1998. № 1. С. 94–97.

раль к султану. Преподавательская деятельность была не долгой, но впоследствии Никифор с удовлетворением вспоминал, что даже «польские панята слушали его лекции»⁵⁷. Вскоре, в сер. 70-х гг. он возводится в сан диакона и назначается на должность проповедника в православной церкви св. Марка в Венеции, в которой он служил в течение семи лет. В начале 80-х гг. Никифор возвращается в Грецию, где получает звание протосигелла от Константинопольского патриарха Иеремии. Очевидно, Никифор пользовался большим доверием у патриарха, так как выполнял наиболее сложные и ответственные поручения. Так в апреле 1583 г. Никифор находился в молдавском городе Яссы, куда был направлен вселенским патриархом для сбора денежных средств на нужды патриархии. Это была сложная эпоха в истории Православной Церкви Молдавии. Все православное население поднялось на борьбу за сохранение старого юлианского календаря. Ее возглавил Никифор. Находясь вблизи границы с Речью Посполитой, он посещает Осторог, где вместе с Федором Спудеем преподает в Академии К. Осторожского. Здесь же Никифор получает приглашение от коронного гетмана и канцлера Речи Посполитой Я. Замойского в основанную им академию в Замостье⁵⁸.

В Стамбуле Никифор появляется в 1585 г. и принимает активное участие в борьбе за возвращение на патриарший престол своего покровителя Иеремии, отправленного патриархом — узурпатором Пахомием в ссылку на о. Родос⁵⁹. Однако открытая поддержка прав законного патриарха привела самого Никифора к ссылке на о. Кипр и преследованиям со стороны новоизбранного патриарха Феолента. Никифору удалось ускользнуть из-под надзора и, воспользовавшись отъездом патриарха в Валахию, прибыть в Стамбул. Недовольство иерархов патриархом Феолентом, привело к новой церковной смуте. Было решено вернуть из изгнания Иеремию. Пока тот не прибыл, Никифор управлял патриархией в качестве эпитропа. Важнейшей заслугой Никифора на новом посту было сохранение православных святынь разграбленного турками главного храма патриархии — Паммакаристы (Всеблаженной).

---

⁵⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. IV. СПб., 1859. С. 43–46; 159, 217.

⁵⁸ Дзюба Е. И. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским II пол. XVI–I пол. XVII вв. СПб., 1908. С. 134.

⁵⁹ Малышевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. Т. I. К., 1872. С. 253; K. Kosciol prawoslawny w Polsce. Warszawa. 1932. S. 159; Куракин Ю. Н. Политический процесс над Константинопольским экзархом Никифором / Парасхесом-Кантакузином / в истории Брестской унии 1596 г. // Славяне и их соседи. Вып. 4. М. 1992. С. 122–144.

Вернувшийся в Стамбул в конце 1587 г. патриарх Иеремия унаследовал оскверненные храмы, разоренную казну и большие долги. Именно этим объясняется поездка Патриарха за милостыней в богатую Москву, где он дает благословение на учреждение новой Патриархии. Во время отсутствия патриарха его вновь замещает Никифор в качестве протосикгелла. До возвращения патриарха в Стамбул в 1590 г. ему удалось приобрести храм Богородицы Целительницы, где была устроена патриаршая резиденция, и вернуть долги заимодавцам. Тем не менее, Никифор получил замечание по поводу «лишних расходов» от патриарха. Возможно, оно было спровоцировано иерархами, недовольными деятельностью Никифора. В ноябре 1592 г. великий протосинкелл получает соборную грамоту патриархов Иеремии Константинопольского и Милетия Александрийского, подтверждающую права дидаскала Никифора в епархиях Константинопольской патриархии. Еще при жизни патриарха Иеремии было решено отправить его экзархом на Западную Русь и в Молдавию. Так Никифор получил право занимать место на соборах выше митрополитов и автокефальных епископов⁶⁰.

После кончины Иеремии в 1594 г. и двухнедельного правления патриарха Матфея, Никифор вновь на некоторое время становится местоблюстителем Константинопольского стола. До лета 1595 г., пока новый патриарх Гавриил не занял патриарший престол, Никифор был вынужден оставаться в Стамбуле. Одним из наиболее тревожных вопросов, беспокоивших константинопольскую патриархию, был вопрос о распространении церковной унии в Молдавии и Валахии. Вести эти сложные дела было поручено Никифору. Еще из Стамбула Никифором были разосланы письма местному духовенству с приглашением прибыть в августе 1595г. в г. Яссы на поместный собор. Собор осудил отступление православных епископов Молдавии в унию и призвал православное население не повиноваться своим владыкам до тех пор, пока они не покаются и будут прощены. Это открытое противостояние церковной унии втянуло Никифора в сложный клубок политических интриг, возникших в Молдавии после смерти воеводы Петра, где столкнулись интересы исламской Турции и католической Речи Посполитой. Последняя усиление своих позиций в этом регионе видела в установлении церковной унии, т.е. военное противостояние усугублялось религиоз-

---

⁶⁰ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. I. Спб., 1863. С. 243.

ным. Экзарх Никифор, обладая несомненными дипломатическими способностями, с одной стороны, способствовал укреплению на господарском престоле христианина, ставленника короля Речи Посполитой. С другой, успешно противостоял церковной унии. Однако, открытая антиуниатская позиция Никифора беспокоила короля Речи Посполитой Сигизмунда III, уже отправившего посольство в Рим для подписания условий церковной унии для Речи Посполитой.

Присяга папскому престолу, принесенная иерархами Православной Церкви Речи Посполитой в декабре 1595 г. в Риме, а также соглашения о церковной унии, подписанные ими и утвержденные королем Сигизмундом III 29 мая 1596 г., обострили и без того неспокойную обстановку в Беларуси, на Украине и Литве. Народ обвинял своих епископов в том, что они самовольно без согласия духовенства, представителей высшего сословия и простого люда подчинили как себя, так и весь народ «посполитый» чужой власти римского папы. Объединение Православной Церкви с католической расценивалось ими не как долгожданное **каноническое примирение**, а как раскол, следствием которого стали изменения в догматах и установлениях Древней Церкви.

Хочу подчеркнуть особо, что еще до Брестского собора на генеральном сейме в начале 1596 г. депутаты Киевского, Волынского, Минского, Новогрудского, Полоцкого и других православных воеводств просили короля, чтобы епископы Ипатий Потей и Кирилл Терлецкий были лишены духовного сана, так как они без ведома православного населения и своих духовных начальников — патриархов самовольно отдались под власть папы. Кроме того, депутаты требовали, чтобы король, в силу решений Варшавской конфедерации 28 января 1573 г., «благоволил дать» православным епископов православной веры, а не вероотступников. Только в последний день работы сейма, разуверившись в возможности дожидаться от короля выполнения своих требований, православные депутаты во главе с кн. К.К. Острожским торжественно сообщили королю и всему сейму, что «они и весь народ Русский не будут признавать Кирилла Терлецкого и Ипатия Потей своими епископами, не будут признавать их власти в своих имениях и не будут подчиняться их духовной юрисдикции».

В ответ на это король демонстративно провозгласил себя защитником епископов, подписавших соглашения в Риме, и высказал намерение «привести в унию всех своих православных подданных». Для выполнения своего намерения король просил митрополита Михаила Рогозу назначить дату церковного Собора в Бресте.

В подтверждении своего решения Сигизмунд III 29 мая 1596 г. издал универсал «ко всем своим подданным греческого закона» о созвании Собора и объявил церковную унию фактом свершившимся. Именно на основании королевского универсала митрополит 21 августа подписал окружную грамоту о созвании Собора, а самый Собор назначил на 6 октября.

Несмотря на то, что окончательно вопрос об унии должен был решиться только на Соборе, епископы Потей и Терлецкий уже летом 1596 г. приступили к ее реализации. Полагая в основу своего вхождения в состав римско-католической церковной иерархии не **вероучительное единство**, а лишь сохранение **внешнего богослужебного обряда** и приобретение православными епископами общественных привилегий, которыми обладали в Речи Посполитой римско-католические иерархи, два западнорусских епископа выдвигали прагматическую необходимость обрести внешнее сходство христианского мира под эгидой римского первосвященника. Способы, которые владыки использовали для привлечения сторонников, хорошо известны и описаны историками церкви в классической литературе⁶¹.

Православное шляхетство и магнateria, отправляя депутатов в Брест, давало им инструкции и наказания, прямо противоположные. В основном, они сводились к трем пунктам: 1) епископы, **самовольно возложившие на себя власть патриархов** и подчинившиеся чужой папской власти, должны были быть лишены духовного сана; 2) Брестский собор, созванный митрополитом Михаилом Рагозою, является собором **поместным**, а потому не имел полномочий для принятия решения о соединении Православной церкви с римским костелом, тем более, что догматические вопросы обходились молчанием, или упоминались как уже разрешенные. Кроме того, статус Православной церкви в Речи Посполитой был подтвержден законами, привилеями, конфедерациями и королевскими присягами, которые никто не отменял; 3) не принимать нового (католического) календаря, но заботиться о сохранении старого, согласно указам короля Стефана Батория.

Таким образом, еще до открытия Собора обозначились **фундаментальное** расхождение между епископами, отпавшими в унию, и православным миром, представленным его депутатами, между

---

⁶¹ Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. 5. Т. 9. М., 1996. С. 351–352.

католичеством и православием, расхождение, которое имело экклезиологическое значение и которое не могло не проявиться на заседаниях Собора⁶².

Весьма показательной особенностью Брестского церковного Собора было стремление принимать во внимание лишь позицию западно-русского епископата, когда иерархическое начало, входящее к «сверх-епископской» власти папы римского, постепенно начинает подменять собой начало соборности. Однако поскольку при объявлении унии соборной процедуры избежать было невозможно, то Собор, открывшийся 6 октября, предназначен был лишь озвучить уже состоявшееся в тайне решение епископов для всего православного населения Речи Посполитой. Таким образом, Собор, проходивший под омофором митрополита Михаила Рогозы, правильнее назвать **синодом иерархических чинов Киевской митрополии**, которые совместно с представителями католической иерархии и светских властей собрались для объявления церковной унии. На собор съехались: митрополит Киевский и Галицкий Михаил Рогоза, епископ Владимирский и Брестский Ипатий Потей, епископ Луцкий и Острожский Кирилл Терлецкий, архиепископ Полоцкий, Витебский и Мстиславский Григорий Герман, епископ Холмский и Белзский Дионисий Збируйский, епископ Пинский и Туровский Иона Гоголь, три архимандрита: Брацлавский — Богдан Гадкинский — Климонт, Лавришский — Гедеон Бралницкий, Минский — Паисий. Со стороны католической церкви прибыли послы Папы Климента VIII: архиепископ Львовский Ян Дмитрий Соликовский, епископ Луцкий Бернард Мацеевский и епископ Холмский Станислав Гамалицкий, а также четыре иезуита, среди которых был и Петр Скарга. На Синоде присутствовали представители правящих кругов государства: гетман ВКЛ Николай Радзивилл, канцлер Лев Сапега и подскарбий литовский, староста Брестский Дмитрий Халецкий.

Заседания Синода происходили в главном храме Владимирской епархии — соборе Св. Николая. Участники Синода «учинили исповедание святой веры и отдали послушенство» папе Клименту VIII и его преемникам. Акт об этом с подписями и печатями был вручен папским послам. 8 октября 1596 г. была принята соборная

---

⁶² Протоиерей Александр Салтыков. Два собора в Бресте 1596 года — две экклезиологии // Материалы научно-богословской конференции Памяти преподобномученика Афанасия, игумена Брестского. Мн., 1997. С. 30–35.

грамота о вступлении православных иерархов в унию с римской церковью. Участников Православного Собора — епископов Львовского и Перемышльского, архимандрита киево-печерского Никифора Тура и других духовных лиц, которые не приняли унию, предали анафеме и лишили сана. Мирянам, которые будут с ними в общении, угрожали проклятием. После подписания соборной грамоты была оглашена папская булла. В честь исторического события католические и униатские священники отслужили торжественную совместную литургию. Таким образом, **Собор стремился достигнуть церковного единства путем формальных канонических и административных мер.**

Боясь приезда патриаршего экзарха, король издал постановление не пропускать послов константинопольского патриарха на территорию своего государства. Никифор, направляющейся к К. Острожскому, был обвинен в шпионаже в пользу Турции и арестован Я. Замойским. Позиция королевской власти была предельно ясна. Она не хотела никакого вмешательства в дело заключения церковной унии, считая унию лишь внутрисоюзной проблемой. Не получив ни пропуска в Речь Посполитую, ни приглашения на Брестский церковный собор, на котором акт унии должен быть подписан, Никифор бежал из заточения, и прибыл в Брест в октябре 1596 г. для того, чтобы принять участие в заседаниях церковного Собора. Так начался последний отрезок земного пути экзарха Никифора. Это был путь в бессмертие.

Появление на Соборе патриаршего экзарха, могло состояться только благодаря усилиям К. Острожского. В руках Никифора имелись грамоты патриарха Иеремии, разрешавшие ему председательствовать на поместных соборах Речи Посполитой и смещать епископов с кафедр. Это, без сомнения усиливало позиции православных.

Одновременно с униатским состоялся Собор Православный, в состав которого вошли протосингелл Патриарха Константинопольского архидиакон Никифор, протосингелл патриарха Александрийского Кирилл Лукарис, митрополит Белградский Лука, епископ Львовский и Галицкий Гедеон Балабан, епископ Перемышльский и Самборский Михаил Копыстенский, афонские архимандриты — Макарий (по поручению епископа Веноцкого Паисия), Матфей (от епископа Мукачевского Пантелеймона), девять местных архимандритов, два игумена, 16 протопопов (протоиереев) и заместителей, более 200 пресвитеров, большое число священников и мирян. Его председателем стал экзарх Никифор, известный своими глубокими познаниями и необычайным нравственным влия-

нием на паству. Во главе светского, совещательного церковно-народного Собора. «кола мирян», были воевода Киевский, сенатор кн. К.К. Острожский с сыном Александром, воеводой Волинским, сенатор Новогрудский А. Полубенский с депутатами от шляхты воеводств и поветов: Литовского, Киевского, Волинского, Брацлавского, Русского (Галичского), Перемышльского и Пинского. Все они прибыли с письменными наказами от своих доверителями. С инструкциями на Собор прибыли послы от городов Вильны, Львова, Пинска, Бельска, Бреста, Подгаеца, Галича, Киева, Скалы, Брацлава, Каменца-Подольского, Владимира, Минска, Слуцка и др. Виленское братство прислало 8 послов, Львовское — 3. Таким образом, православный Собор стал собранием клира и мирян, объединенных сознанием того, что они образуют единое церковное тело. В этом и проявился соборный дух Православия.

История Брестского Собора довольно хорошо известна⁶³. Поэтому остановимся только на той роли, которую сыграл на нем экзарх Никифор. Поведение отпавших в унию епископов и митрополита заставило большую часть православных делегатов врасплох. Многие просто не могли поверить в то, что на этот раз решили обойтись без них. Два дня было потрачено на переговоры, но безрезультатно. Председательствующий на Соборе Никифор исполнил в точности требования канонического права, трижды приглашая митрополита и епископов явиться и дать ответ, и все три иерарха посла экзарха отказали. Тем самым с самого начала Собору православных был придан канонический характер. Именно Никифор предложил: для того, чтобы упорядочить ход Собора, разделить прибывших на два «кола» — духовенство и мирян. При этом он руководствовался обычаем, издавна существовавшим в Константинополе. Экзарх Никифор выступил перед собравшимися с речью, в которой обрисовал тяжелое положение православных земель, приведшее в конечном итоге к отпадению в унию православных епископов. Он предложил обсудить на Соборе несколько вопросов: об отпавших в унию иерархах; о принятой ими униии и ее каноничности; о восстановлении порядка в православной церкви⁶⁴. Все эти вопросы находились в компетенции Собора. Экзарх имел все полномочия вместе с Собором низложить митрополита и епископов, но поставить нового митрополита не мог.

---

⁶³ Коялович М. О. Литовская церковная униия. Т. I-II. Спб., 1859–1861.

⁶⁴ Dokumenta unionis bezestesis... P. 359–361.

Королевская власть была встревожена таким поворотом событий. К кн. Осторожскому были направлены послы с требованием снять вооруженную охрану и выдать Никифора, т. к. он якобы являлся турецким шпионом. На эти требования К. Осторожский ответил отказом, а на предложение принять унию, сказал, что делает это только после созыва Вселенского Собора и согласия всех патриархов православного Востока на соединение с Римом⁶⁵. Убедившись в бесперспективности переговоров с православными, униатские иерархи 10 октября провозгласили соединение с Римской церковью и отлучение всех, кто противился этому.

В этот же день Собор православных слушал дело о перешедших в унию православных иерархах. Признав, что они изменили православию, самовольно, без участия патриарха и Вселенского Собора, попытались ввести унию на землях Речи Посполитой и пренебрегли троекратным вызовом на суд, Собор постановил лишить их сана и предать отлучению от православной церкви. Вслед за этим было составлено обращение к королю с просьбой лишить низверженных епископов их мест и открыть вакансии для новых кандидатов. После этого Собор поклялся твердо стоять в православной вере и сохранять верность православным патриархам:

«Мы даем обет веры, совести и чести за себя и за наших потомков не слушать осужденных соборным приговором митрополита и владык, не повиноваться им, не допускать их власти над нами... и стоять твердо в нашей святой вере и при истинных пастырях нашей святой Церкви, особенно при наших патриархах, не оставляя старого календаря, тщательно охраняя огражденное законами общее спокойствие и сопротивление всем притеснениям, насилиям и новизнам, которые бы стали препятствовать целостности и свободе нашего богослужения».

Все понимали важность принятых решений. Презрение к отщепенцам со стороны православных нашло выражение в «Листах», вкратце оповещавших о решении Собора и, вероятно, развезенных в разные края членами этого Собора. В частности, в них сообщалось, что «митрополит Рагоза и владыки полоцкий Германко, володимерский Потейко, луцкий Кривилко, холмский Збиражко, пинский Ионище» как сначала тайком и скрытно бегали к Римскому папе, отступив от святого православия греческого, так и теперь явно приложились (к папе). «За что от латынян в замке (Берестейском?)

---

⁶⁵ Ibidem. P. 358.

были чествованы и как медведи музыкой скорморошескою и тарарушками утешаны, или, вернее, осмеяны». «Они только сами одни отдались волку; а стадо, хвала Богу, в православии давнем вкупе осталось»⁶⁶. Последние слова выражали, конечно, надежды православных, а не действительность. Но, тем не менее, униатам не удалось увести за собой население православных земель Речи Посполитой. Униатская церковь, едва появившись на свет, оказалась в изоляции, а униатские иерархи — отлученными в глазах православных. Однако все осознавали также, что беды православных на этом не кончатся, что королевская власть найдет способ ответить за срыв униатской политики.

Большую роль в этих событиях сыграл экзарх Никифор. Он фактически predetermined ход и решения православного Собора, сначала выведя его из растерянности, придав ему канонический характер. Именно Никифор, с его громадным опытом и умом, сумел организовать православных и провести заседания православной стороны так, что решения православного Собора получили законную силу, а униаты были осуждены.

Усилия Никифора практически нейтрализовали успех унии, несмотря на всю мощь соединенных усилий папы и короля. Донесения в Рим папского нунция и приставленного к Никифору иезуита Петра Аркудия, свидетельствуют о растерянности и беспокойстве католиков. Никифор, по их мнению, подрывал авторитет короля, присвоил себе не подлежащую ему власть.

Естественно, что король и католическая церковь были раздражены деятельностью экзарха. Сразу после собора начались гонения на православных. Сигизмунд III не замедлил издать указ о том, чтобы в кратчайшие сроки страну покинули все греки, не являющиеся гражданами Речи Посполитой. Вскоре ее оставили александрийский экзарх Кирилл Лукарис, белградский митрополит Лука и афонские архимандриты. Только Никифор вел себя независимо и бесстрашно. Он продолжал организовывать сопротивление унии, рассылая послания, ободряя и убеждая малодушных. Хотя он пребывал в землях кн. К. Острожского и преподавал в Острожской Академии, ему было ясно, что власти не оставят его в покое. Но он был исполнен решимости до конца бороться за Православие, даже если за это ему придется отдать свою жизнь.

---

⁶⁶ Иловайский Д. Царская Русь. М., 1996. С. 495–496.

Поступки Никифора нельзя объяснить иначе, как тем, что интересы Церкви для него были выше своих. Как известно Никифор был обвинен в шпионаже в пользу Турции. И хотя суд закончился полным провалом обвинителей, однако, Никифор не был выпущен на свободу. Без всякого приговора он был отправлен в Мальборгский замок, из которого не вышел. Никифор умер в 1599 г. в заключении от голода.

В одном из свидетельств, оставленных православными, имя Никифора упоминается вместе с Стефаном Зизанием, как пострадавшего за веру. По словам протоиерея Александра Салтыкова, экзарх Никифор своей борьбой с унией напоминает другого, более раннего исповедника веры — св. Марка Эфесского.

В подвиге экзарха Никифора есть еще одна сторона: в нем полностью отсутствует какое-либо национальное пристрастие. Никифор — грек, однако, ему одинаково были дороги и греки, и молдаване, и русские. Он сражался за Церковь в полном сознании ее сверхнациональной природы, в которой не ни эллина, ни иудея, ни скифа, ни варвара. Нет сомнения в том бесстрашное и бескомпромиссное служение Церкви, которое было свойственно Никифору, не могло не повлиять на современников, переживших трагедию 1596 г. или на первое поколение, родившееся уже после утверждения унии. Конечно, все они, в том числе преподобный Афанасий Брестский и архимандрит Виленского Свято-Духова собора Леонтий Карпович, знали о клятве, данной участниками православного собора в Бресте.

Прошло более 400 лет со дня мученической кончины экзарха Никифора, но свет, исходящий от подвижника и ныне призывает нас к совершению усилий над собой и судит нас, обличая наше духовное состояние.

С.Э. Сомов,
кандидат филологических наук,
зав. кафедрой русской и зарубежной
литературы Могилевского
государственного университета
им. А.А. Кулешова

Псалмопевчество Георгия Конисского

Среди обширного наследия Георгия Конисского (1717–1795) — его теоретико-литературных, философских, историографических трудов, слов и речей — поэзия составляет небольшую часть. Однако эта яркая страница в творчестве великого просветителя заслужи-

вает пристального внимания, поскольку любовь к изящной словесности архиепископ Могилевский и Белорусский пронес через всю жизнь.

Интерес к поэзии возник у Григория Иосифовича Конисского еще в период обучения в Киево-Могиланской академии (1728–1743), когда он познакомился с произведениями античных авторов и европейских писателей, представленными в богатой академической библиотеке. Неслучайно первой кафедрой, на которую он был определен в качестве преподавателя, а потом и профессора (1745) была кафедра пиитики. Работа Конисского «Правила поэтического искусства...» (1746), основанная на опыте Феофана Прокоповича, изобилует поэтическими примерами, автором которых является сам Георгий. Немало поэтических иллюстраций на латыни сохранили и рукописи второго крупного сочинения Конисского — «Философии» (1749). Самым же значительным художественным произведением Георгия киевского периода явилась написанная в 1747 г. на русском языке классицистическая трагедокомедия «Воскресение мертвых» [1], к которой примыкают пять интерлюдий [2].

Наибольшее число поэтических произведений Конисского последующих лет было собрано протоиереем Иоанном Григоровичем в первом и единственном на сегодняшний день далеко не полном двухтомном собрании сочинений Георгия, вышедшем двумя изданиями в 1835 и 1861 г. Стихотворения представлены здесь во втором томе после писем и составляют самостоятельный раздел [З. Т. 2. С. 245–269]. Среди них преобладают надписи к различным иконам, присутствует ряд эпитафий, миниатюр, а также наиболее яркая поэтическая удача Георгия — философская элегия «Серпа ожидают созрелые классы...», достоинства которой высоко оценил А.С. Пушкин, посвятивший в 1836 г. указанному собранию сочинений обстоятельную статью [4. С. 83–95].

В лирике Конисского присутствует и опыт псалмопевчества — три поэтические переложения псалмов: «Преложение XIV псалма», «Преложение XXIX псалма» и «Преложение XXVI псалма».

Первым в собрании сочинений 1835 г. представлен четырнадцатый псалом царя Давида, который является одним из самых лаконичных: в библейском тексте он состоит из 5 стихов [5. С. 661]. При этом, несмотря на лаконизм формы, произведение пронизывает та философичность содержания, которая всегда привлекала Георгия. Желание выразить в короткой фразе, буквально в нескольких словах принципиальные, вечные смыслы просматривается и в

его поэтических миниатюрах, в которых, по словам А.С. Пушкина, «виден дух мыслящий» [4. С. 89], и в собственно «Мыслях» — своеобразном афористическом философском дневнике просветителя, который он вел на протяжении многих лет.

Отталкиваясь от содержания псалма, Конисский разбивает переложение на строфы, причем придает тексту более выраженную смысловую структурность. В Библии первый стих представляет собой вопрос: «Господи! кто может пребывать в жилище Твоем? кто может обитать на святой горе Твоей?» — а четыре последующих стиха выступают ответом, в котором создается образ подлинно праведного человека, достойного пребывать в Царствии Небесном. В переложении вопросительную фразу «Господи! кто обитает в Твоем дворе, И кто в святой Твоей вселится горе?» Конисский делает рефреном, открывающим каждую из основных пяти строф. Таким образом повторяемый вопрос структурирует стихотворение не только в смысловом, но и в поэтическом отношении, придает стиху строгую архитектуру, ярко выраженный строфический и ритмический рисунок.

Этот же подход характерен и для поэтического оформления ответов на вопрос. В библейских ответах чередуются местоимения «тот» и «кто» — у Конисского же каждый начальный стих ответа (третий в строфе) отмечен единоначалием, причем усиленным повтором указательного местоимения: «Той, той, кто...»

Господи! кто обитает в Твоем дворе,
И кто в святой Твоей вселится горе?
Той, той, кто не лукавит, не творит обид
Ближним и соседям, в укор и на стыд [3. Т. 2. С. 257].

Для переложения Георгия характерна смысловая точность передачи библейских образов. В стихотворении говорится о достоинствах личности, открывающих ей желанный путь в небесное прибежище Бога. Таковыми являются непорочность души и искренность, когда человек свободен от двуличия и, живя по правде, «что на сердце мыслит, то и говорит» [3. Т. 2. С. 256]. Принципиально важным для спасения становится не столько способность творить добрые дела, но прежде всего, умение «не творить обид» людям, терпеть их недостатки, проявляя одновременно смирение и великодушие. А если личность окружают недостойные люди, то человек должен постараться, как «от язвы», бежать от них к тем, кто, напротив, в страхе Божьем любит и чтит Создателя.

Еще одно непереносимое условие восхождения на гору Господа — верность закону совести. Истинно верующий человек демонстрирует крепость клятвы. Даже если она дана негодяю — честный от нее уже никогда не отрекается. Обладающий верным словом не кривит душою ни на суде, когда отказывается свидетельствовать неправду против невинного «за мзду», ни в сложных жизненных обстоятельствах, когда нужда заставляет несчастных отдавать последнее.

Для Георгия все названные качества связаны между собой и приобретаются благодаря вере и следованию за Христом. Образ горы, на которую стремится каждый христианин, символизирует в стихотворении не только цель — высокий престол Бога и Царствие Небесное, — но и путь к этой цели, процесс восхождения, который лежит через преодоление многих искушений и скорбей, то есть через гору Голгофу. Конисский, как и Давид, убежден, что именно этот путь является верным. Не случайно последнюю фразу пятого стиха Библии архиепископ делает отдельной шестой строфой. Финальное двуступенчатое, оформленное восклицанием, не только выступает заключительным аккордом поэтического текста в эмоционально-стилевом отношении, но, главное, — является логическим выводом из сказанного, еще раз утверждающим верность слов царя Давида:

О! той в двор Божий вселится человек,
И не подвигнется оттуда вовек [З. Т. 2. С. 257].

Характер поэтического перевода и строфический рисунок «Переложения XXIX псалма» — песни Давида «при обновлении дома» — отличается от предыдущего. Переложение тяготеет к «вольному» и, при достаточно полном воспроизведении смысла библейского текста, оно не связано с делением оригинала на стихи. В Библии псалом состоит из тринадцати стихов, Конисский же разделяет свое стихотворение на семь строф. При этом каждая из семи строф состоит из семи же стихов. Безусловно, удвоенное число — 77 — возникает в произведении не случайно, поскольку в отличие от негативной символики «числа зверя» (удвоенная или утроенная шестерка) семерка отождествляется с божественным началом и обозначает связь земного и небесного миров. Содержанием же псалма выступает непосредственно обращенный к Всевышнему от земли монолог человека, которого Бог слышит и которому посылает помощь в трудную минуту.

По принципу кольцевой композиции псалом обрамляет хвалебное песнопение Богу, возносимое за милость и покровитель-

ство. Основную часть произведения составляет рассказ о жизненных основаниях для восхваления Творца, тех бедах, через которые пришлось пройти герою. Призывая слушателей к благодарению, Конисский предстает перед нами как христианин, в отличие от ветхозаветного псалмопевца Давида. Царь призывает к торжественному песнопению избранных: «Пойте Господу, святые Его, славьте память святыни Его» [5. С. 669]. Георгий же демократично обращается ко всем окружающим, поскольку каждый крещеный уже причастен Божественной благодати и святости:

Воспоем же, други,
В тихом нашем круге;
Поведаем громко,
На память потомкам,
Сколь Бог милосерд! [3. Т. 2. С. 258].

Не случайно псалом имеет подзаголовок «песнь при обновлении дома», поскольку главным мотивом произведения выступает мотив возрождения, спасения от гибели для новой жизни. Образный строй произведения основывается на системе противопоставлений. Жизненный путь смиряющегося перед Богом и возносящего ему хвалу человека лежит, по милости Творца, от тлена — к жизни, от печали — к радости, от скорби — к счастью, от тьмы — к свету. Посредством образного параллелизма душевные состояния лирического героя ассоциируются с различным временем суток. Так печаль приходит «до двора» с вечера, подобно наступающей темноте. Это состояние непросветленности суть утрата связи с небом, помрачение духа в безбожии, когда в благополучии гордыня человека разрастается до пределов крайнего самомнения, забвения того, в чьей власти находится и сам человек, и все, чем он обладает, чем живет:

Я думал в блаженстве весь век устоять:
Но счастье мне была Твоя благодать [3. Т. 2. С. 259].

И только утрата благодати раскрывает человеку глаза на истинную природу вещей и его положение в мире. Когда Бог оставляет человека, уходит доброта, теряются силы и наступает скорбь. Жизнь такова, что временами только горе способно смирить в человеке гордыню и пробудить покаянную молитву и благодатные слезы. Человек в печали обращается к Богу истово и молит его о спасении. При этом он находит один веский довод к тому, чтобы Господь спас его от гроба — дарование возможности при жизни славить Творца: «Что пользы в крови моей, когда я сойду в моги-

лу? — восклицает Давид, — будет ли прах славить Тебя? будет ли возвещать истину Твою?» [5. С. 669]. Передавая эту мысль через рифму, Георгий осуществляет замену слова «истина» понятием «милость» как наиболее полно характеризующим сущность отношения Творца к человеку. Земной житель никогда не просит у Бога справедливого суда, поскольку, даже не будучи философом и богословом, с очевидностью осознает, чем грозит ему суд правды — он всегда ищет суда милости:

— Укроти Ты месть,
— Тля ми да не снести!
— Прах ли мой во гробе
— Твоя утробы
— Милость исповесть? [3. Т. 2. С. 259].

Молитве, идущей от сердца, Господь внимает и приходит на помощь бессильному, обращая плачь в «радость и покой»; «траур плачевный» — в «веселый строй». Это рождает в душе человека искреннее желание славить Всевышнего вечно: «Да славит Тебя душа моя и да не умолкает. Господи Боже мой! буду славить Тебя вечно» [5. С. 669]. Завершая стихотворение столь же высокой молитвенной патетикой, Конисский делает смысл финала более широким, дополняя мыслью о духовной обращенности, нравственном обновлении личности в Боге:

За то хвала моя пускай не молчит,
И язык мой славу Тебе да гласит.
Не буду жестокосерд,
Но камень тверд;
Но пока жить стану,
Славить не престану,
Сколь Бог милосерд! [3. Т. 2. С. 260].

Последний стих переложения является рефреном, повторяется у Конисского дважды. Как поэт-классицист и философ по стилю мышления Георгий привносит и в это произведение ярко выраженную логику построения. Утверждение о милосердии Бога в первом случае выступает как тезис, а во втором — как вывод, доказанный основным повествованием псалма.

Внутренняя гармония произведения возникает благодаря единообразию сложения строф. Гармоничен ритмический рисунок стиха, задаваемый протяженностью и смысловой нагруженностью фраз. Первое двуступище в строфе звучит размеренно, как рас-

суждение; при произнесении второго ритм нарастает, как в уверенном заключении; в третьем двустопии ритм становится еще динамичнее, как в убежденном выводе; а седьмой стих венчает мысль и звучит как аккорд. Но при этом одичность стиха смягчается разговорными интонациями, использованием общеупотребительных слов и даже выражений с оттенком просторечия («тылом», «утробы»), что придает повествованию определенную непосредственность.

Третье по счету «Преложение XXVI псалма», в отличие от предшествующих, является не полным. В нем не воспроизведены все 14 стихов библейского оригинала, а только половина. Данное обстоятельство может быть связано либо с утратой части текста, не дошедшей до Иоанна Григоровича в период составления указанного нами собрания сочинений, либо с намеренным ограничением переложения самим Георгием Конисским. Последнее обстоятельство представляется более верным, поскольку, во-первых, в поэтическом тексте воспроизведены именно семь стихов псалма (магия божественного числа здесь снова очевидна); во-вторых, переложенные стихи библейского оригинала, равно как и произведение Конисского, характеризуются логико-смысловой завершенностью (тезис — доказательство — вывод); и в-третьих, Конисский остается верен себе в стремлении к лаконизму художественной формы.

Псалмы, подобные двадцать шестому, традиционно именуются «охранительными» (самый популярный ныне — девяностый). В них земной человек, истово уповающий на Бога, находит под его покровительством спасение и защиту от всех врагов и напастей:

Господь Спаситель мой: кого же убоюсь?

Он щит животу: кого же утрашуся? [З. Т. 2. С. 260].

Подчеркивая силу Всевышнего, царь Давид, а вслед за ним и святитель Георгий, прибегает к приему гиперболизации, когда изображает тьму врагов, полчища, восстающие во время «брани» (войны) против божьего человека и погибающие от десницы Творца:

Приткнется ли злоба плоть мою снести?

Сама пораженная, погибнет без вести.

Полк ли встанет? дух мой не уныет.

Брань ли возшумит? он в Боге почиет [З. Т. 2. С. 260–261].

Господь возводит чтущего его на престолы власти, возвышает над головами недругов, дарит благоденствие и многолетие. Но че-

ловек, искренно любящий Отца Небесного, стремится не ко славе и власти, а, единственное, — ко спасению, к постоянному пребыванию в доме Божьем, во храме, к наслаждению его красотою, к принесению «жертв хвалений», «песней и восклицаний» и молитв о заступничестве:

Одного только от Него желаю,
Да в дому Его всегда обитаю,
Чтоб наслаждаться его красотою,
Всяк день святые посещая храмы.

<...>

Пойду же в дом Его, с жертвою хвалений,
Со гласом песней и восклицаний:
Услыши, Боже, глас мой; к Тебе я взываю,
Помилуй, когда к Тебе прибегаю [З. Т. 2. С. 261].

Повествуя о доме Божьем, Конисский изменяет библейское единственное число — «храм» — на множественное — «храмы». Делает он это как христианин не случайно, поскольку, во-первых, в отличие от иудеев, у которых существует только один храм в Иерусалиме, христиане имеют множество церквей; а во-вторых, как архиерей во все время своего сорокалетнего служения (1755–1795) он активно посещал храмы Могилевско-Белорусской епархии, где произносил яркие пророчески-просветительские проповеди, обращенные к «благочестивому сословию белорусскому».

Композиционно переложение XXVI псалма также не связано с оригиналом, причем еще более очевидно, чем два другие: девять пар стихов Георгия совершенно свободно соотносятся со стихами Давида (соответственно: 1,2–1; 3,4–2; 5,6–3; 7,8,9,10–4; 11,12,13–5; 14,15,16–6; 17,18–7). Ритмический рисунок произведения достаточно прост и заключается в чередовании нечетных и четных стихов в рамках неразделимых по смыслу двучленов, причем интонационно нечетные строки носят повествовательный характер, а четные более близки динамичным заключениям. Вероятно, в связи с таковой архитектоникой стиха Конисский не счел необходимым дробить его на девять строф-двустуший и объединил их в одну строфу.

Георгий, хорошо знавший русскую литературу своего времени, утверждавший идею благотворного влияния русской словесности на малороссийскую и белорусскую культуру, несомненно, был знаком с популярными среди читателей XVIII века поэтическими переложениями псалмов Ломоносова, Сумарокова, Треди-

аковского и других авторов. Проба пера Конисского в этом жанре, конечно, уступает по уровню художественных достоинств произведениям великих поэтов. Но белорусский епископ вовсе не стремился на попроще эстетического состязания — для него было более важным выразить в изящной форме духовно-философское содержание древнего текста. Он по-прежнему остается более мыслителем-классицистом, нежели художником-классицистом. Однако даже скромный поэтический опыт просветителя Беларуси открывает в нем натуру творческую, способную на поэтическое экспериментирование, не только глубоко постигающую смыслы Священного Писания, но и тонко чувствующую гармонию слога.

Литература:

1. Георгий Конисский. Воскресение мертвых // Летописи русской литературы и древности, издаваемая Николаем Тихонравовым. — М.: Типография Грачева и комп., 1861, Т. III, Кн. 6, С. 39–58.
2. Петров Н. Драматические произведения Георгия Конисского // Древняя и новая Россия. — 1878. № 11. С. 245–256.
3. Собрание сочинений Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского, с портретом и жизнеописанием его. Изд. Протоиереем Иоанном Григоровичем. — СПб: Типография Императорской Российской Академии, 1835, Т. 1–2.
4. Пушкин А.С. Собр. соч.: В 10 т. Т. 6. Критика и публицистика. — М.: Худ. лит., 1976. 508 с.
5. Библия или книги Священного Писания Ветхого и Нового завета. — М.: Крон-Пресс, 1991. 1526 с.

Л.А. Густова,

ст. преподаватель Белорусского
университета культуры,
кандидат искусствоведения

Образ святой преподобной Евфросинии Полоцкой — просветительницы Белой Руси в гимнографии XII–XX столетий

Более 800 лет на землях Белой Руси воссияла слава княжны Полоцкой, преподобной Евфросинии, первосвятительницы Полоцкой земли.

Житие св. Евфросинии известно в рукописях второй половины XVI века, а создано оно было предположительно до 1187 г. [3, 36]. По обилию исторических подробностей Жития можно сделать вывод о том, с какой любовью и бережностью почитательные современники и потомки сохранили и донесли до нас образ Преподобной. В XVI в. были созданы две редакции Жития, а спустя еще два столетия свт.Дмитрием Ростовским был создан новый вариант Жития Преподобной, изложенный в Великих Четьих-Минях, составленных святителем [2].⁶⁷

Как явствует из вышеназванного Жития преподобной Евфросинии, игумени Полоцкой, после кончины блаженной в Иерусалиме в 1173 г., сопровождавшие ее брат Давид и родственница Евпраксия возвратились в родной Полоцк, неся весть о кончине и честном погребении Преподобной. «Оплавав кончину блаженной Евфросинии, все постановили ежегодно совершать память ея во славу Отца, Сына и Святаго Духа...» [2, 13]. Тогда же, в конце XII в. появляется первые песнопения Преподобной.

Гимнография первой святой Белой Руси формировалась в течение семи веков. Уже только этот факт говорит о великом почитании и восхищении как современников, так и потомков подвигом жизни святой преподобной Евфросинии Полоцкой. Что же восхищало современников подвига Преподобной, чем восторгались православные христиане в более позднее время, вчитываясь в строки Жития и молясь ко святой Евфросинии, прося помощи и заступления. Источником, питавшим благодарную память современников Преподобной стало непреходящее чувство материнской опеки княжны над своими подданными. И это чувство материнской опеки живо и поныне в сердцах почитающих Преподобную: «Придите, людие полотския страны, молебными песньми *нашея заступницы и покровительницы* честное перенесение радостно восхвалим» воспевает Церковь в день перенесения мощей преп. Евфросинии 19 мая 1910 г. из Киева в Полоцк [6,5].

Круг песнопений, предназначенный для воспевания Преподобной, составляют две службы (память св. Евфросинии 23 мая⁶⁸ и на перенесение честных мощей св. Евфросинии 19 апреля 1910 г.), и включает в себя:

---

⁶⁷ Различные редакции жития св.преп. Евфросинии, игумени Полоцкой создавались в XIX, XX вв.

⁶⁸ Даты праздников даются по юлианскому календарю.

• Сорок пять стихир, в том числе: 28 — из майской службы памяти Преподобной 2, 4, 6, 7 и гласов); 17 — из службы на перенесение честных мощей св. Евфросинии (1, 4, 5, 6, 8 гласов);

• три тропаря — *«Подражая дванадцатилетна»* (на Вечерне и Утрне службы майской службы памяти) гл. 4, *«Богатство свое»* гл. 4 (на Вечерне майской службы по «Ныне отпускаеши» обозначен как «ин тропарь»); и *«Веселися, земля Полотская»*, гл. 3 (на Вечерне и Утрне службы на перенесение);

• три кондака — *«Превитавша от земли Полотския»* — по 3-ей песне Канона из службы памяти Преподобной и *«Избранной Богом»* гл.8 по 6-ой песне того же Канона; *«Верю и любовью»* гл.8 — по 6-ой песне Канона перенесения;

• два икоса *«Премудрость Соломон приим»* гл.8 по 3-ей песне Канона из службы памяти Преподобной, память гл.4, *«Ангельски на земли»* гл. 8 по 6-ой песне Канона из службы памяти Преподобной и по 6-ой песне Канона из службы перенесения;

• десять седальнов — из службы памяти Преподобной: *«Заповеди Господни»* гл.1 по 1-м стихословии, *«Девства чистотою»* гл.1 по 2-м стихословию, *«Просияла еси»* гл.8 по полиелее и *«Ангельского видения»* гл.4 по 3 песне Канона; из службы на перенесение: *«Пресветлое перенесение»* гл.1 по 1-м стихословию, *«Житие во Иерусалиме»* гл.4 по 2-м стихословию, *«Прославляет, мати»* гл.8 по полиелее, *«Пресветлая и светоносная»* гл. 5 по 3 песне Канона;

• два светильна из службы памяти *«Преподобная Евфросиние»* гл.8 и на перенесение *«Равноангельно поживши»* гл.8;

• два канона: шестого гласа из службы памяти, в котором сорок тропарей, посвященных подвигам св. преп. Евфросинии Полоцкой и пятого гласа из службы на перенесение мощей Преподобной, в котором 24 тропаря, воспевающие честное житие Преподобной;

• акафист.

Состав древней гимнографии Преподобной включает в себя стихиры вечерни, славники, полные нотированные богослужебные певческие циклы (без канонов).

Петербургский исследователь Н.С.Серегина утверждает, что еще в домонгольское время был создан Канон св.Евфросинии, т.е. одновременно со «Словом о полку Игореве» [5, 125].⁶⁹ Позвольте не согласиться с этим мнением.

---

⁶⁹ Лозовая И.Е. утверждает, что «Слово» было написано раньше, еще до кончины Преподобной в 1173 г.

Зав. библиотекой Св.-Евфросиниевского Полоцкого монастыря передала нам ксерокопию древней рукописи части Утрени из службы преп.Сергию Радонежскому и преп.Евфросинии, утверждая, что Канон, который помещен на с. 272– 277 (тот самый, о котором придет Н.Серегина) и стихиры («на хвалитех») на с. 277–278, относятся к древней гимнографии преп.Евфросинии Полоцкой. Изучив данный фрагмент, мы пришли к выводу, что это утверждение — спорный и недоказуемый факт. В данном Каноне отсутствуют упоминание конкретных исторических и житийных реалий, географических точек, которыми изобилуют *все* песнопения Преподобной Евфросинии Полоцкой и что *свойственно древнерусской гимнографии*. Можно предположить, что Канон посвящен преп. Евфросинии Александрийской, память которой празднуется в один день с памятью преп. Сергия Радонежского, 25 сентября.⁷⁰ Принимая во внимание тот факт, что в богослужебных сборниках объединяются только песнопения одного дня, можно с уверенностью утверждать, что данный канон не имеет отношения к прославлению белорусской святой, память которой празднуется в другой день церковного года.

Н.Серегиной выявлена нотированная стихира «Придите, любомудрьнии», которая находится в пергаменном стихираре конца XII в. [5, 129–130; 3, 36].⁷¹ Нет сомнения, что текст этой стихиры, первого известного нам песнопения, посвященного памяти Преподобной Евфросинии, был создан вскоре кончины Преподобной в Иерусалиме, когда еще не притерпелась боль утраты, когда слезы наполняли глаза только при упоминании дорогого сердцу имени. Эта стихира, вероятно была создана в одной из полоцких обителей. А.Мельников предполагает, что это могли быть либо Свято-Преображенский, либо Богородичен монастырь [3, 29].⁷²

Вот текст стихиры из списка конца XII в.⁷³: «Придите, любомудрении песнеми богокрасными воспоимо достохвални и смиреннии Евфросиние всечестне и осеняющи древа неизреченно копанное корение роусской земли полотьска града ублажимо и источ-

---

⁷⁰ В этот же день празднуется и память преп. Евфросинии Суздальской. По причине отсутствия вышеназванных реалий, мы не отмечаем и этот Канон как принадлежащий памяти преп. Евфросинии Суздальской.

⁷¹ Рукопись XII в. представляет собой Триодный стихарь, записанный писцом Иоанном [5, 129].

⁷² Возведен Преподобной в 50-е гг. XII в.

⁷³ В приводимом тексте стихиры редуцированные гласные «ѣ» и «ѡ» заменены соответственно на «е» и «о».

никъ слезъ оумыемся рыдаючи и плачюще негли Господь Богъ рыдание и плачь восприиметь и аще и тело ея прия и его же смирения сама изволила и нам молит (вариант: может⁷⁴) дати совокупитесь притекающимъ яко достохвалноу и доброкрасноу молитву ея (вариант: ми ся⁷⁵) восприиметь много бо есть и всечестна в судный день ходящи молю же вы, братие нелениви боудемъ в нощи в день молящихся небесному и земному творцоу яко доухъ святыи послет вождениеи совокоупление блаженней Ефросинии и нас избави от сети вражия и спасеть доуша наша»⁷⁶

В древнем тексте, разумеется, нет ни одной твердой согласной, все согласные огласованы редуцированными гласными Ъ и Ы, текст распет развитым напевом с наличием фит на словах «молящи» и «Творцу», которые подчеркивают глубинный смысл стихир.

Стихира «Придите, любомудрьнии» может быть условно поделена на три части: I часть — призыв к воспеванию преп. Евфросинии теми, кто любит мудрость Господню; II часть — надежду «питекающих» на то, что Господь «прияв» тело Преподобной, также примет «рыдание и плач» молящихся и поможет «совокупитесь» с ее духом. Древний гимнограф, выражая мнение Церкви, уверен, что Господь воспримет «достохвалную и доброкрасную» молитву Преподобной, которая много может в судный день; III часть стихир — смысловая реприза, вновь призыв, но еще более эмоционально усиленный с настойчивой просьбой молиться Небесному и земному Творцу об избавлении от сетей вражиих и о самом главном — спасении душ наших.

Стихира «Придите, любомудрьнии» обозначена как троегласник, т.е. распевалась тремя гласами попеременно, гласы менялись соответственно частям текста. Подобный принцип распевания текста восходит к греческой традиции смены икосов в одном песнопении. В русском богослужении эта традиция существовала до конца XVI — начала XVII вв.

Стихира «Придите, любомудрьнии» представляет один из ранних образцов древнерусской гимнографии и носит черты типично славянского творчества: песнопение многословно, молитва переходит в описание эмоционального состояния гимнографа и, таким образом, вносит посторонние элементы в ущерб молитвенному прославлению святости.

⁷⁴ РНБ. Капеллы 0-472 (0-4), л. 262–263 об.

⁷⁵ РГБ, ф. 379, № 65, л. 437–440.

⁷⁶ Там же.

В современном богослужении текст стихир «Придите, любомудрыни» несколько отличается от текста XII в. Ниже приводится современная редакция текста стихир из современной Минеи месячной (Месяц май, 23-й день): «Придите, любомудрыни, песньми богокрасными воспойм достохвальную и смиренную Евфросинию всесечную и источники слез омыемя рыдаючи и плачущи: негли Господь и Бог рыдание и плач восприимет и аще тело и душу ея прия, понеже Его смирения сама изволила еси, нам может дати с духом ея совокупитесь, притекающим, яко достохвальную и доброкрасную молитву ея восприимет, много бо может молитва праведного поспешествуема. Молю же вы, братие, не лениви будем, в ночь и в день молящееся к Небесному и земному Творцу, яко Дух Святой послет в стяжание и молитвами блаженныя Евфросинии нас избавит от сети вражия и спасет души наша». [4, 51].

Текст современной редакции стихир более понятен и отвечает нормам современного богословия.

В списках XVI–XVII вв. стихира «Придите, любомудрыни» замыкает собой мини-цикл стихир «на хвалитех» и распевалась шестым гласом. Эта стихира являлась так называемым «Славником», исполнялась «на Славу».⁷⁷ В современном чине богослужения в память св. преп. Евфросинии Полоцкой эта стихира поется на Утрене после Евангелия по 50-м псалме.

В списке стихихаря, Минеи служебной конца XVI — начала XVII вв. находятся стихир «Ис корене благородна», «Яко виноградо роуской земли», «Умертвивоши тело» (все — 6-го гласа). Эти стихир датируются концом XVI — началом XVII вв., но по стилю и языку соответствуют уставному стереотипу певческой композиции древнейшего типа, что дало Н.Серегиной право утверждать, что стихир «Ис корене благородна», «Яко виноградо роуской земли», «Умертвивоши тело» предшествовали стихире «Придите, любомудрыни». [5, 129] В современном богослужебном чине на 23 мая стихир «Ис корене благородна», «Яко виноградо роуской земли», «Умертвивоши тело» поются на Великой Вечерне в ряду стихир на «Господи воззвах», гл. 6, на подобен «Тридневен» и являются четвертой, пятой и шестой стихирами в этом цикле.

В этих стихирах прославляется преп. Евфросиния. Подчеркивается, ее благородное происхождение, обращается внимание, что, умертвив тело, Преподобная получила благодатный плод —

---

⁷⁷ После слов «Слава Отцу и Сыну, и Святому Духу».

многие доброты, которые оживляют душу. Во всех стихирах воспевается древний Полоцк — корень, из которого выросла лоза по всей Русской земле (т.е. влияние Преподобной распространилось по всей Руси). Путешествие в Иерусалим и блаженная кончина преподобной описываются с восторгом: пришла в Сион и «все свое богатство раздавши, небесная восприяла». Но внешние действия самой Евфросинии являются отражением и исполнением Божиего промысла: «[Бог] тебе же ныне принесе и преложив в землю обетованную».

Стихира «Придите, любомудрии» является первым свидетельством почитания Церковью на Руси преп. Евфросинии Полоцкой. Стихиры XVI–XVII вв. — плод представительства Преподобной за народ Белой Руси. Все древние песнопения отличают прекрасный язык, яркая образность.

В течение многих веков с благоговением и почитанием зывала Церковь к заступничеству Преподобной перед Господом. До XVI в. память преп. Евфросинии почиталась только в Полоцком княжестве [3, 37]. Самые древние списки службы преп. Евфросинии, известные в настоящее время, относятся к XVII в. Ранние службы не содержат большого количества стихир, что было характерно для богослужений того времени. Со временем растет богатство службы, растет и количество стихир. Списки XVII в. и более поздние включают в себя и древние стихиры (которые становятся общими для всех вариантов). В 1893 г. была утверждена общая служба святой Евфросинии Полоцкой [3, 36].

Служба Преподобныя матере нашея Евфросинии Полотския или Память Преподобной празднуется 23 мая. Песнопения этого цикла отличают гимнографическое богатство, образность, прекрасный поэтический язык, конкретные исторические реалии.

Костяк службы составляют стихиры. О каких талантах Преподобной они рассказывают?

В стихирах на «Господи, воззвах» (гл.6) основное внимание гимнографов сосредоточено на равноангельской земной жизни св.Евфросинии, наполненной постом и молитвами. Сравнение Преподобной с бесплотными ангелами относится как к ее земной жизни («Ангельскому житию подражающи» (II стихира) и «Ангелоподобное житие восприемши» (III стихира), — так и к настоящему времени, ее ангельскому состоянию («Ему же ныне со ангелы предстоящее» (I стихира) и «...ныне со ангельскими чинми водворяющийся» (II стихира)).

Инны стихиры на «Господи, воззвах» представляют собой три стихиры конца XVI — начала XVII вв. (о них сказано выше),⁷⁸ и стихирю «Давида и Романа», которая развивает мысль предыдущих трех стихир о княжеском происхождении Преподобной. Сравнивая св.Евфросинию со святыми князьями русскими — мучениками и преподобными, ради Бога совершивших свой подвиг, — гимнограф воспламеняет в душах молящихся патриотические чувства. Какие личности княжили-правили Русской землей!

Славник, заключающий цикл стихир на «Господи, воззвах», рассказывает о нетленных чудотворных мощах Преподобной и заканчивается харизматом — возгласом, характерным для жанра акафиста: «Радуйся, Евфросиние, невесто Христова всечестная». Этим же возгласом заканчиваются икосы в Акафисте преподобной Евфросинии Полоцкой. Возможно, Славник Великой Вечерни создавался одновременно с Акафистом Преподобной и даже тем же гимнографом.

Стихиры на литии (гл. 7 и 4) повествуют о таких качествах Преподобной как праведность, беспорочность, смирение, чистота, наличие пророческого дара, а паче всего — любовь к Богу. Любовь к Богу так освящала жизнь княжны Полоцкой, что свет этой любви ощущают в Белой Руси и поныне.

В литийной стихире «По долгу ублажаем» (гл. 7) подробно рассказывается про пророчество святой Евфросинии о Кресте,⁷⁹ завещанным ею Полоцкой обители. Напрестольный Крест-мощевик, сделанный по заказу Преподобной ювелиром Лазарем Богшей из драгоценных пород дерева, украшенный драгоценными камнями и финифтью, по завещанию св.Игумени должен был находиться только в Спасо-Преображенском монастыре, который сама преподобная построила по повелению Божию, переданному Ангелом Божиим.⁸⁰

---

⁷⁸ «Ис корене благородна», «Яко виноградо роуской земли», «Умертвивоши тело».

⁷⁹ Вокруг Креста по велению Преподобной вырезана надпись, в которой сказано, что Крест не должен выноситься из монастыря никогда, его нельзя ни продать, ни отдавать. А кто это сделает, то будет проклят во веки [7, 24].

⁸⁰ «...однажды ... преподобная Евфросиния увидела в сонном видении Ангела Божия, который... повел ее за город к месту, называемым Сельцом... и сказал ей: «Подобает тебе здесь пребывать, потому что Бог через тебя в этом месте многих преведет ко спасению... Такое же видение было епископу Илии. Ему также явился Ангел Божий и сказал: «Веди рабу Божию Евфросинию к церкви Святого Спаса на Сельце и посели ее при той церкви, что бы устроила там обитель посвятивших себе Богу дев, которых Он спасет чрез эту рабу Свою» [7, 13–14].

Для нас, свидетелей исполнения этого пророчества, стихира «По долгу убажваем» имеет особое значение. Еще и еще раз верующая душа получает предупреждение о наказании святотатства.

В стихирах на стиховне воспеваются подвиги Преподобной, посредством которых Преподобная многих ко Христу привела и «ко спасению наставила». А подвиги эти — кротость, воздержанность во всем, милость к нищим и сиротам, исповедничество Евангелия, ревность ко Православию, пост и молитва.

Заканчивает цикл стихир на Великой Вечерне Славник стихир стиховных, который образует своеобразную арку с первыми стихирами на «Господи, воззвах». В обоих случаях говорится об ангельском чине преподобной Евфросинии, имеющей дерзновение ко Господу. И окончание первых трех стихир и стиховна Славника однотипно: «моли о чтущих ... память твою» в стихирах и «молися о совершающих ... память твою» в Славнике.

Стихиры Утрени (по прочтении 50-го псалма (гл. 7 и 6) и стихиры на хвалитех (гл.8) развивают тему добровольного принятия преп.Евфросинией и ее сестрами ига Христова и несения Его бремени. Во второй стихире на хвалитех «Христу от Чистой Девы воплощемуся» используется прием прямой речи. Преподобная Евфросиния, обращаясь к сестрам своей обители, говорит: «...тесен и прискорбен путь, вводяй в живот, но вечно воздаяние», призывает подвизаться «неленостно», имея помощником самого Христа. Прямая речь св.Евфросинии Полоцкой эмоционально усиливает восприятие данного текста и воспламеняет дух поющих и слушающих тем же чувством, которым горела Преподобная — любовью ко Господу.

Заключает цикл стихир Утрени службы Божией в память преп.Евфросинии Полоцкой хвалитный Славник, в котором подробно повествуется о блаженной кончине первой святой Белой Руси.

Кульминацией службы является Канон (гл. 6), который в поэтической форме подробно излагает фрагменты Жития св.Евфросинии Полоцкой, посвященные построению обители Преподобной. Это и пострижение самой Предиславы, и разговор ее с родителями, и пострижение ее сестры Звениславы, и приход во обитель и пострижение многих девушек, и построение каменной церкви в честь Пеображения Господня, и приобретение для обители иконы Эфесской Божией Матери, писанной евангелистом Лукой. Некоторые тропари Канона почти дословно повторяют строки Жития в изложении свт.Димитрия Ростовского (например, третий тропарь 1-й песни, третий тропарь 6-й песни, третий тропарь 7-й песни, пятый тропарь 9-й песни). В других цитируется Священное Писа-

ние или поэтические строки свв. Отцов (например, в пятом тропаре 8-й песни цитируется 136 псалом «На реках Вавилонских», в пятом тропаре 9-й песни — строки из второго тропаря третьей песни Пасхального Канона, творение св. Иоанна Дамаскина).

Остальные песнопения праздника — два тропаря (гл. 4), три кондака (гл. 8 и 4), икос, седален (гл. 4), три седална (гл. 1 и 8) воспевают подвиги св.Евфросинии и рассказывают о надеждах возлагаемых на Преподобную в повседневном житии. И «чтущих любовью память» ее, не оставляет чувство материнской опеки предстоящей «Престолу Вседержителя» нашей молитвенницы. И как последовала преп. Евфросиния «подражаючи дванадесятилетна дванадесятилетну Христу, учившему во святыхи Божиию слову», так и нам, духовным потомкам Преподобной, всему белорусскому народу, следует подражать нашей небесной покровительнице и хранить чистоту душевную и телесную, учиться украшать себя красотою нрава, воздержанием и милосердием.

В начале XX в. расширяется количество циклов песнопений, посвященных Преподобной. Появляется Акафист и Служба на перенесение честных мощей Преподобной,

Акафист преподобной матери нашей Евфросинии Полоцкой, написан в период с ноября 1899 — по апрель 1900 иеромонахом Никодимом (+1900), смотрителем Санкт-Петербургского Свято-Александро-Невского училища. Впервые отслужен 13 марта 1901 г. В Спасо-Евфросиниевском монастыре.

Эмоциональный тонус гимнографических текстов определяет настроение ликования — воспевание, веселие, радование. Текст Акафиста отвечает общепринятым принципам строения этой формы. 13 кондаков и 12 икосов, из которых первые кондак и икос повторяются дважды в зеркальном отражении — в начале акафиста и в конце, образуя, таким образом, т.н. зеркальную репризу. Начало и содержание каждого кондака и икоса повторяет начало кондаков и икосов самого древнего Акафиста Божией Матери, по образу которого составлены и иные Акафисты, посвященные святым, праздникам или иконам Божией Матери.

Акафист воспевае преп. Евфросинии — невесту Христову, ангельским житием показавшую пример для подражания и своим современникам, и потомкам. Все, что связано с земной жизнью св. Евфросинии Полоцкой являет нам образ невесты. И Спасо-Преображенский храм, построенный Преподобной, тоже несет в себе образ невесты. И многие поколения сестер Спасо-Евфросиниевского женского монастыря в г. Полоцке тоже несут в себе образ

Христовой невесты, обручившись Небесному Жениху и посвятив Ему свою жизнь.

В 1910 г. была создана «Служба на перенесение честных мощей преподобных матерее наша Евфросинии, княжны Полотския, от Киева во град Полоцк» [6]. В конце XII в. мощи Преподобной из Иерусалима, из монастыря преп. Феодосия, где они покоились, были перенесены в Киев и почивали семь веков в Дальних пещерах. В 1910 г. по многочисленным просьбам жителей г. Полоцка и по инициативе императора Николая II мощи Преподобной были перенесены в Полоцк. В течение нескольких недель⁸¹ продолжалось путешествие честных мощей. Во всех городах, где останавливался торжественный поезд, Преподобную встречали с почестями. Наконец, 23 мая, мощи прибыли к месту своего назначения. На Руси большие церковные праздники праздновались всенародно. Вот и дни перенесения честных мощей Преподобной стали поистине народным, всесословным праздником [7, 84–98].

Все песнопения «Службы на перенесение честных мощей» носят ликующий характер. Множество харизматов (восклицаний — Радуйся! приближают строение и характер многих стихир к икосам Акафиста. Это начало второй и третьей стихир на «Господи, воззвах», Славник воззвахов, стихира по 50-м псалме. Некоторые песнопения взяты из службы праздника памяти Преподобной 23 мая. Например, икос по 6-й песне канона Перенесения дословно повторяет икос по 6-й песне канона службы 23 мая. Во многих песнопениях молитвенно упоминается Император Николай Александрович (первая стихира на «Господи, воззвах», вторая стихира на Литии, стихира по 50-м псалме, кондак по 6-й песне Канона, тропарь на Славу 9-й песни Канона, первая стихира на хвалитех, которая поется дважды, Славник хвалитных стихир). Таким образом, восемь раз на службе Перенесения честных мощей преп. Евфросинии Церковь молится за Императора Николая Александровича — инициатора священного события.

Лейтмотивом стихир Вечерни — проходит мысль «Киими похвальными песньми ныне ублажим тя» и «Радуйся, земле Полотская, красуйся и ликуй, обитель Спасова». В Стихиры Вечерни, как и в более ранних песнопениях, прославляются подвиги св. Евфросинии, каждое песнопение включает молитвенный призыв к Преподобной молить Христа Бога «даровать душам нашим велию милость».

---

⁸¹ С 19 апреля по 23 мая 1910 г.

В стихирах на «Господи возвах» впервые в гимнографии преп. Евфросинии Полоцкой святая воспевается как нищих предстательница, обидимым защитница и избавительница, скорбящих утешительница. Впервые используются такие сочетания: «умиленно просим», «возопим» и т.п., которые свидетельствуют о влиянии художественного стиля сентиментального романтизма на богослужбное искусство (в частности гимнографию) конца XIX — начала XX в. И в тот же время именно эти обороты вносят в характеристику образа св.Евфросинии новые черты и освящают новые грани таланта преп. Евфросинии. Во многих песнопениях красной нитью проходит мысль о греховности, омрачении греховными страстями и искушениями, избавления от которых жаждут от Преподобной. Это новые образы в гимнографии св.Евфросинии.

Главное, о чем повествуют стихиры Вечерни и Утрени — перенесение честных нетленных мощей Преподобной из Киева в Полоцк по ее обетованию не оставить свой город и обитель свою. Некоторые песнопения часто начинаются типичными оборотами: «Придите, ...» или «О, преславное чудо», или «Возсия днесь», или «Яко светозарная звезда» и проч., да и в текстах стихир много повторов, узнаваемых оборотов. Но встречаются и высокохудожественные, поэтические образы, отражающие радость душевную и сердечные чаяния любящих и почитающих св.Евфросинию Полоцкую. Например, в тропаре по Ныне отпускаеши (гл. 3) гимнограф называет Преподобную духовной матерью земли Полоцкой и обители Спасовой, которая «яко птица возлете из града Киева и яко горлица обрете гнездо свое во обители древнего удела своего».

Как принято в подобных циклах, кульминацией службы является Канон (гл. 5). В Каноне «Службы на перенесение честных мощей» повторяются поэтические образы из Жития св.Евфросинии. Особенно интересна 6-я песня Канона, тропари которой передают поучения Преподобной: «Старья учила... терпению и воздержанию, юныя же душевной чистоте и безстрастию телесному, говению благообразну, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочинну, ядению и питию малу и безмолвну».⁸² И не просто учила, поет Церковь, а «Научила... юныя при старейших молчати, мудрейших послушати, к старейшим покорение, к меньшим любовь имети, мало вещати, более же разумети».⁸³ А.Мельников отмечает, что преп.

---

⁸² Второй тропарь 6-й песни Канона на перенесение честных мощей.

⁸³ Третий тропарь 6-й песни Канона на перенесение честных мощей.

Евфросиния была хорошо знакома с учением свв. отцов Церкви, примером чему служит вышеприведенная проповедь Преподобной, изложенная в 6-й песне Канона перенесения. «... эти заповеди частич-но заимствованы из «Поучения» Василия Кесарийского...» [3, 34].

Все остальные песнопения «Службы на перенесение честных мощей» молитвенно прославляют святость преп. Евфросинии, восхваляют родину Преподобной, место ее подвигов — г. Полоцк и место блаженной кончины святой — Святую Землю, г. Иерусалим, рассказывают о ее деяниях.

Итак, нотированные песнопения св.Евфросинии известны с XII в., они вошли в богослужебные книги уже к XVI в. Русская православная церковная культура сохранила и донесла до настоящего времени рукописное свидетельство почитания первой святой Белой Руси, духовной матери Беларуси, молитвенницы за белорусский народ. Песнопения св.Евфросинии создавались вплоть до первого десятилетия XX века. Для всех гимнографов, составлявших песнопения в честь св.Евфросинии игумени Полоцкой эталоном стало ее Житие. В каждом цикле песнопений излагаются жизнь и подвиги святой и воспеваются Преподобная и в определенный момент события, и в любой момент жития. Обращения к Преподобной в течение семи веков свидетельствует об отношении к св. Евфросинии как защитнице, заступнице, ревностно оберегающей свою паству.

Главная истина, которая раскрывается в гимнографии Преподобной, свидетельствует о том, что святые наделяются благодатью Господом, совершают подвиги в ответ на внутренний призыв Бога и чудеса творят не сами, а именем Божиим.

Так почитают преп.Евфросинии игуменью Полоцкую в Русской Православной Церкви. Иконы св. Евфросинии находятся в монастырях и приходских храмах не только Беларуси, но и в Северной и Центральной России и богослужения в честь святой Белой Руси совершаются 23 мая (5 июня) во всех храмах Русской православной Церкви.

Святая преподобная Евфросиния, игумения Полоцкая дает нам пример жизни в тишине молитвы и созерцания. Стремясь к личному духовному совершенствованию, уединившись в монастыре, Преподобная в то же время не оставила попечения о мире, о и ближних своих. И если житие св.Евфросинии живописует ее образ как просветительницы, устроительницы храмов и монастырей, примирительницы междуусобных княжеских распрей, то гимнография Преподобной являет нам образ высоконравственного гражданина своего земного Отечества, жизнью своей и делами украсившая

Полоцкую землю, верою и любовью исполняющая свой долг перед Отечеством и своими подданными.

Вот пример жизни и деятельности достойный подражания. Вот личность, чья жизнь и духовный подвиг способны завершить мучительные поиски национальной идеи и стать ее основой.

А.У. Бразгуноў,
навуковы супрацоўнік Інстытута
літаратуры імя Я.Купалы НАН Беларусі,
кандыдат філалагічных навук

Асноўныя матывы беларускіх лямантаў сярэдзіны XVI — пачатку XVII ст. (вернасць, здрада, сутнасць існавання)

Жанр плачу шырока распаўсюджаны ў сусветнай культуры. На яго цесную спалучанасць з пахавальным абрадам указвалі многія даследчыкі (В. Адрыянава-Ператц, А. Лосеў, З. Новак, І. Саверчанка, С. Кавалёў і інш.), якія зазначылі, што ва ўсходнеславянскіх літаратурах плачы выступалі ў форме сваеасаблівага кампазіцыйнага элемента ў складзе больш буйных жанравых адзінак — летапісаў, жыццй, словаў і г.д. Аднак як самастойны жанр у даўняй беларускай літаратуры плач пачынае развівацца толькі ў эпоху Адраджэння, калі для абазначэння жанравай спецыфікі вершаваных твораў «на смерць» пачынае выкарыстоўвацца шэраг паняццяў: «лямант», «эклога», «эпітафіён», «надгробак», «трэн» і інш. Калі ў папярэднія эпохі найважнейшае значэнне для плачу мела «выказванне асабістых жалобных настрояў»⁸⁴, то ў беларускай літаратуры эпохі Адраджэння і ранняга барока ён набывае выразную публіцыстычную, рэлігійную і грамадска-палітычную афарбоўку.

Перыяд паміж сярэдзінай XVI — пачаткам XVII ст. вызначаецца паступовым павелічэннем твораў свецкага і рэлігійнага гучання, прычым праблематыка апошніх пачынае цесна спалучацца з грамадска-палітычнай: у поліканфесійнай дзяржаве, якой было ВКЛ, узрастае залежнасць паспяховасці вырашэння пытанняў царкоўнага жыцця ад узроўню стасункаў іерархіі пэўнай канфесіі з свецкай

⁸⁴ Адрыянава-Перетц В.П. Очерк поэтического стиля Древней Руси. — М.; Л., 1947. С. 154.

уладай. Пад канец XVI ст. набывае папулярнасць тэзіс пра адзінства свецкай і царкоўнай уладаў як складовых частак «царства зямнога», што знайшло сваё адлюстраванне ў шэрагу тагачасных твораў, найперш «Пра ўладкаванне Рэчы Паспалітай» А. Фрыча-Маджэўскага і «Пра адзінства Царквы Божай пад адзіным пастырам» П. Скаргі. Улада вялікага князя пачынае разглядацца як «богапрадвызначаная», што замацоўваецца ў асобных артыкулах Статута ВКЛ 1588 г., які вызначае смяротную кару за «абражанне Маястату» (абразу Вялікасці). Аднак аднак, ад гэтага часу «абражанне» вялікага князя ўспрымаецца і як здрада дзяржаўная, і як здрада царкоўная адначасова. Аднак увасабленне падобнай ідэі ва ўмовах поліканфесійнасці насельніцтва сутыкалася з вялікімі цяжкасцямі: на ўзроўні дзяржаўнай ідэалогіі веравызнанне вялікага князя робіцца вызначальным у разуменні самага паняцця здрады.

Адразу зазначым, што большасць аўтараў лямантаў па магчымасці стараюцца абыходзіць свецкую і палітычную тэматыку і засяроджваюцца на гнесеалагічна-анталагічнай праблематыцы чалавечага існавання. Тым не менш, грамадска-палітычная праблематыка гучыць у падтэксце такіх твораў, як «Лямант на смерць Лявонція Карповіча» (1620)⁸⁵ (зямное жыццё асацыюецца са знаходжаннем у ахопленым агнём доме, дзе «дах сыплецца», а «сцены бурацца» — дзяржава, ахопленая агнём рэлігійнага разладу, распадаецца) і «Лямант няшчаснага Рыгора Осціка» (1585)⁸⁶.

Галоўнае ж месца ўва ўсіх без выключэння лямантах займала абмеркаванне пытання, якім павінен быць ідэальны, угодны Богу і людзям чалавек. У пэўным сэнсе гэта паказчык таго грамадскага разумення маральных нормаў і эстэтычных каштоўнасцяў, якія пераважалі ў тагачасным грамадстве. А паколькі беларускае грамадства эпохі Адраджэння па сваім характары было хрысціянскім, асноўная тэма, вакол якой вядзецца дыскусія — вернасць чалавека Божым наказам і праз гэта — захаванне ім сваёй тоеснасці ў першую чаргу як божага стварэння.

⁸⁵ Лямант у света убогих на жалосное преставление святоблівого а в обои добродетели богатого мужа, в Бозе велебного господина отца Леонтия Карповича, архимандрита общиа обители Сошествія святого духа, братства церковного Виленского, православия греческого. — Вильня, Брацкая друкарня, 1620. 28 с.

⁸⁶ [Stanislaus Laurencij]. Lament nieszczesnego Hrehora Oscika, za jego uczynek poczciwoaci odsedzonego i na gardao skaranego roku 1580, miesieca czerwca 15 dnia w Wilnie // Archiwum Literackie, 4. Miscellanea Staropolskie. T. XVI. — Warszawa, 1972. S. 97-117. (Тут і далей урыўкі з польскамоўных твораў падаюцца ў перакладзе А.Дзітрыха).

Так, у «Ляманце на смерць Лявонція Карповіча» галоўную вартасць свайго героя паэт бачыць у яго незвычайнай дабрыні і незасліваасці: *«В доброте завжды болесь щодрый // В злости скупым»*. З пяшчотай, паводле аўтара, ставіўся Карповіч і да сваіх бацькоў: любіў іх пры жыцці і не пакінуў у сваіх малітвах пасля смерці. Паважаў сваіх настаўнікаў і быў ім удзячны за навуку — усё сказанае імі не толькі глыбока запала ў сэрца і душу архімандрыта, але і сталася маральным імператывам ягонай дзейнасці. Шмат сілаў аддаваў нябожчык барацьбе за чысціню Царквы, вылучаўся асаблівым стараннем у хрысціянскіх справах:

Як в винници церковной, з паствы повереня,
Всех нас, своих, своего впрод шукал збавеня.
Якое он о нищих, убогих старане
Мел, о вдовах, маючи и сам выховане
З жебранины нендэнои. Гроша не брал в руки,
О ялмужну при дверех не терпел докуки /с. 12/.

Карповіч папярэджвае маладое пакаленне пра небяспеку ўлады цялесных страсцяў над духам, просіць не дазваляць гэтаму «дзікаму коніку» авалодваць сабой — нягледзячы на маладосць і здароўе, неабходна памятаць пра непазбежнасць смерці і пастанна да яе рыхтавацца. Сцвярджаючы пэўны этычны ідэал, аўтар «Ляманту на смерць Лявонція Карповіча» выкарыстоўвае арыгінальны мастацкі прыём — зварот нябожчыка да жывых. Яго мы сустрэнем і ў «Кароткім апісанні...» Ц. Базыліка: княгіня Альжбета Радзівіл, паміраючы, неаднаразоў звяртаецца да Бога і прысутных з заклікам найперш клапаціцца пра чысціню сваёй душы, *«бо душа церпіць беды праз нашае цела, // што ёй служыць вязніцай»* /с. 136/.

Доўгі век не мае сэнсу, калі чалавек чыніць зло і беззаконне, сцвярджае Ц. Базылік у «Кароткім апісанні...» (1562) і тлумачыць прычыну заўчаснай смерці княгіні Альжбеты Радзівіл:

Рэч цікавая: людзі добрыя зыходзяць
Гэтак хутка, а злыя далей злое плодзяць (...).
Толькі й Бог, што сам добры, добрых забірае,
А ліхіх для паправы ў свеце пакідае /с. 130/.

Сутнасць чалавечага існавання ў дабрачынных справах: сапраўднае жыццё мае толькі той, хто штодня чыніць дабро, бо, як лічыць аўтар «Ляманту няшчаснага Рыгора Осціка», *«не Бог мне загдаваў свет на зло растрэсці — // Загадаў годна, чыста ўсім жыццё правесці»* /с. 114/. Матыў смерці ў плачах гучыць пастаянна, аднак смерць не ўспрымаецца як катастрофа, гэта — непазбежная з'ява, і сапраўднаму хрысціяніну няма чаго яе баяцца, бо смерць адкры-

вае шлях да вечнага жыцця. Разглядаецца смерць і як справядлівы суддзя, які робіць усіх людзей роўнымі: «*Хоць адрозныя ў свеце гэтым нашы станы, // Толькі смерць — непазбежнасць для усіх падданых*» /с. 127/⁸⁷. Іншая справа, калі памерлы чалавек жыві няправедна, г.зн. сваімі ўчынкамі падвяргаў сумневу праўду Богага Слова і хрысціянскіх ўсёўленняў пра жыццё пасля смерці («Лямант няшчаснага Рыгора Осціка») — у такіх творах трагічнае адчуванне смерці робіцца больш вострым, рэльефным.

Тое, што ў літаратурных плачах канца XVI — пачатку XVII ст. галоўны герой ідэалізуецца, абумоўлена не столькі імкненнем аўтарам да стварэння традыцыйнага вобраза, колькі жаданнем даць сучасніку жывы прыклад паводзінаў. Аўтары плачаў не былі адарваны ад рэальнага тагачаснага жыцця — у іх выклікалі агіду прагнасць і жорсткасць свецкіх феодалаў, іх неадукаванасць і бескультур'е. Праз мастацкае слова паэты імкнуліся пазбавіць грамадства заганаў, уздзейнічалі на пачуцці чалавека. Аднак у літаратурных плачах знаходзілі выяўленне не толькі рэлігійных погляды, але і палітычныя ўстаноўкі, змест падобных твораў немагчыма зразумець у адрыве ад эпохі ды асаблівасцяў барацьбы паміж рознымі сацыяльнымі слямі і групамі.

XVI стагоддзе ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай было даволі складаным перыядам. Знешняя і ўнутраная палітыка С. Баторыя, скіраваная на пашырэнне межаў дзяржавы на поўначы і ўзмацненне каралеўскае ўлады, не знайшла шырокага разумення і падтрымкі ў сярэдніх шляхты і магнатэрыі. У барацьбе з каралём (Божым абраннікам у зямным жыцці чалавека!) праціўнікі не пазбягалі кантактаў і з прадстаўнікамі варожых дзяржаваў, часам дабраахвотна ідучы на здраду. Яскравым прыкладам падобнага кшталту дзейнасці з'явіліся падзеі, што адбываліся ў ВКЛ у чэрвені 1580 г., калі Баторы рыхтаваўся да другой вайскавай выправы ў бітве за Інфлянты, мэтай якой быў захоп важнага камунікацыйнага пункта — Вялікіх Лукаў. Выкрытая здрада, спалучаная з раскрыццём змовы супраць караля, гучным рэхам адгукнулася па ўсёй Літве і па-за яе межамі. Героем гэтых падзей стаў Рыгор Осцік.

У «Ляманце няшчаснага Рыгора Осціка», напісаным у форме аўтабіяграфіі, герой паўстае перад чытачом у непрывабным выглядзе. Гэта гуляка і прайдзісвет, які, знайшоўшы адпаведных сяб-

⁸⁷ С. Bazylik. Krotkie wypisanie sprawy przy smierci... paniey Halzbiety z Szydlowca Radziwieowey // Zeitschrift fur slavische Philologie. 1956. Bd. 25. H. 1. S. 127-145.

роў, хутка прагуляў з імі атрыманую спадчыну і нават кінуў дзеля палюбоўніцы жонку і сына: «*З Богам дадзенай жонкай мігам развітаўся, // У граху чужаложства з іншаю звязаўся*» /с. 104/. З мэтай здабычы грошай на раскошнае жыццё не цураўся ён і больш жорсткіх учынкаў: рабаваў, падробляў пячаткі і подпісы, гвалціў і забіваў:

Плачуць бедныя дзеці, па бацьках рыдаюць,
І сыны іх пакутна слёзы праліваюць.
З тых бацькоў хто забіты, хто пачвартаваны,
На варотах ля дома іншы ўкрыжаваны (...).
Тое іншым злачынствам добра паспрыяла,
Бо й найбольшых злачынаў мне было замала.
Цалкам здрадзе, забойствам, фальшу я аддаўся,
Жыў нягоднаю справай, з годнасцю не знаўся /с. 105/.

Пасля смерці брата ён абвінаваціў нявестку ў ягоным забойстве, прагнучы гэтакім чынам прыбраць да рук братаву маёмасць:

Запавет братаў, грэшны, справіў без заганы,
Братам быццам па-праўдзе на мяне пісаны (...).
І нявестку хацеў я тым усім прымусіць,
Думаў — брата маёмасць мне на руці пусціць /с. 109/.

Пацярпеўшы паразу, пасля смерці караля Жыгімонта Аўгуста Осцік навязвае стасункі з маскоўскім царом Іванам IV Жахлівым і падтрымлівае ягоную кандыдатуру на польскі трон, спадзеючыся ў будучым атрымаць за гэта якую высокую пасаду. Аднак у чэрвені 1580 г. падступныя планы героя былі выкрыты і каралеўскім судом ён быў асуджаны на смерць.

Распачынаючы такую справу, як напісанне «Ляманту...», аўтар, безумоўна, менш за ўсё думаў пра мастацкія вартасці свайго твора, бо выразна кіраваўся палітычна-прапагандысцкімі мэтамі. Твор быў спробаю запабегчы пашырэнню ўплыву каралеўскай апазіцыі шляхам кампраметацыі метадаў яе дзейнасці, а таксама ставіў на мэце ўзаконьванне учынкаў Баторыя, што не ставаліся з правам.⁸⁸ Такім чынам, «Лямант...» стаўся водгукам на актуальную падзею і павінен быў служыць вызначаным палітычным і маральным мэтам, таму не ўсе прыпісаныя Осціку ў «Ляманце...» злачынствы сапраўды мелі месца. Разам з тым, перад намі — мастацкі твор, якому, як і ўсёй старой беларускай літара-

⁸⁸ Nowak Z. Zdrada Hrehora Oscika i jej literacki obraz z roku 1580 // Archiwum Literackie, 4. Miscellanea Staropolskie. T. XVI. Warszawa, 1972. S. 88–96.

туры, уласцівы непрыхаваны дыдактызм: тагачасны чалавек чакаў ад літаратуры не толькі эстэтычнай асалоды, але і адказу на надзённыя пытанні, яе важнейшай задачай было навучыць, указаць яму шлях да Бога (у адзеным выпадку праз паказ таго, што чакае чалавека, забыўся на сваё боскае прызначэнне і адварнуўся ад Бога). Таму афармленне вершаў у выглядзе своеасаблівых сентэнцый, прыказак і эпітафій (Напр.: «*О свабода, свабода, хто з табой не знаўся, Той з уласнай ахвоты у труну паклаўся!*», «*Дзе ж быў розум, чаму ж я ім не кіраваўся, // Што ж дала мне раскоша, у якой купаўся?*») як найлепш спрыяла вырашэнню гэтай задачы — выказванні рабіліся папулярнымі, пра іх гаварылі, іх завучвалі і абмяркоўвалі.

Негатыўны вобраз здрадніка паглыбляюць матывы акрапрадмовы, на якія накладваюцца пададзеныя ва ўспамінах героя партрэты сваякоў: бацькі, братоў, жонкі. Гэтыя асобы, прадстаўленыя як узоры пачцівага жыцця, кантрастуюць з партрэтам Рыгора Осціка, дзякуючы чаму заганы апошняга робяцца больш яскравымі. Вымаляваны выразна і адназначна, з дапамогай камунікатыўных і экспрэсіўных сродкаў выказвання партрэт здрадніка, які пераступае нормы традыцыйнай грамадскай маралі, прымушаў чытача трымацца прынятых каштоўнасцяў.

У супрацьлегласць Осціку, герой іншага, грамадзянска-патрыятычнага па сваім гучанні, ляманту «Трэнографы» (1625)⁸⁹ Багдан Агінскі — узор вернага сына Айчыны, мецэната і набожнага чалавека. І калі Осцік шукае сабе апраўдання перад нашчадкамі і Радзімай, то ў «Трынографы» ужо сама Радзіма плача па сваім вялікім сыну, «плённай вінаграднай лазе»:

Ах, бяда, ах, хвароба, што ж ты гэта правіш?

Меркавала, што лепшым чым мяне забавіш (...).

Ураджаю з той гронкі, з той лазы чакала,

Ды па гэтай навіне жоўці смак спазнала /с. 99/.

Паколькі чалавек — Божае стварэнне, парушэнне ім Божых наказаў разглядалася не толькі як абраза Бога, але і як адмаўленне ад атрыманай праз Божую ласку чалавечай прыроды. Такім чынам, адмаўляючыся ад сваёй Боскай прыроды, чалавек аўтаматычна пазбаўляецца і надзеі на вечнае жыццё: *бязвер'е спараджае здраду*, якая прыводзіць да страты чалавекам Божай ласкі і — праз гэта —

⁸⁹ Trzynografie albo zalosne opisanie zywota, testamentu i smierci... Bohdana Oginskiego // Roksolanski Parnas. Cz. 2. Warszawa, 1998. S. 97–104.

сутнасці чалавечага існавання (годна прайсці зямны шлях і атры-
маць узнагароду ў небе):

Чалавек, нібы воін кожны ў свеце гэтым:
Ён ваюе з шатанам, целам і са светам (...).
Бо жыццё чалавека — сцежка пілігрыма,
Што паўз пэўныя крэсы не праходзіць міма (...).
Бо ніхто тут навечна жылішча не мае —
На жыцця час імклівы ў Бога пазычае.⁹⁰

Свецкія на першы погляд па сваім характары беларускія ля-
манты сярэдзіны XVI — пачатку XVII ст. маюць глыбокае рэлігійнае
гучанне, што было звязана з светапогляднымі ўстаноўкамі хрысці-
янства пра «царства на зямлі» як прадвесце «царства на небе». Таму
цялеснае жыццё чалавека ўспрымалася як другаснае ў параўнанні
з жыццём у духу (пасля смерці) і, адпаведна, у гэткай жа ступені
часовае зямное царства разглядалася як другаснае ў параўнанні з
вечным у небе; таму пытанне пра лёс душы пасля смерці застаецца
ў цэнтры ўвагі складальнікаў лямантаў (відаць, гэтым можа быць
патлумачана і значнае ўзрастанне колькасці функцыйных твораў,
як празаічных, так і вершаваных, у разглядаемы перыяд).

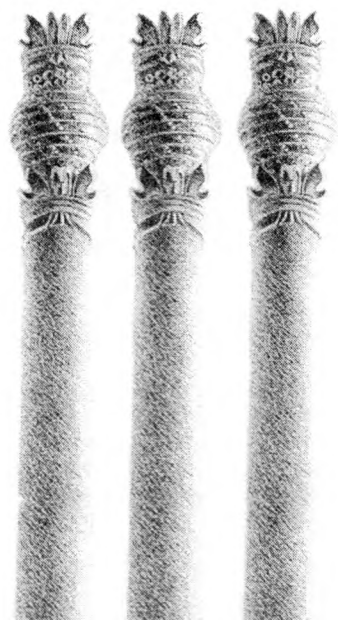
Літаратура

1. Акафість преподобней матери нашей Евфросинии, княжне Полоцтей. — Б.м., б.г.
2. Житіе преподобной Ефросиніи Игумені Полоцкой, изложенныя по Руководству Четъих-Миней св. Димитрия Ростовского. — СПб, 1992.
3. Мельников А.А. Путь непечален: исторические свидетельства о святости Белой Руси. — Мн.: Изд-во Белорус. Православной Церкви, 1992.
4. Минея. Месяц май 23-й день. [Служба] Преподобныя матере нашея Евфросинии Полотския. С. 44–61.
5. Серегина Н. Стихиры Евфросинии Полоцкой (ксерокс).
6. Служба на перенесение честных мощей преподобныя матере нашея Евфросинии, княжны Полотския от града Киева во град Полотск. — СПб: Синодальная типография, 1911.
7. Житие преподобной Евфросинии, игумени Полоцкой. Перенесение мощей. Современные чудеса. — Мн.: Изд-во Белорус. Экзархата, 1998.

⁹⁰ С. Bazylik. Krotkie wypisanie... S. 143–144.

УСПАМІНЫ СУЧАСНІКАЎ

* * *

*По твои следам — как по лезвию.
(Нет занятия бесполезнее!)
И терзает мучительным «если бы!»
память совесть мою болезную.*

*По стихам твоим — как по стеклышкам,
по осколышкам скрытой роскоши.
Слезы в ступке вины истолокшая
не поверю досужим рассказням!..*

* * *

*У нас уже февраль. А ты
остался в августовском пекле,
где горе горло сжало петлей
и млели в духоте цветы.*

*И было так недалеко —
рукой подать — Преображенье!
Ты не дошел одной сажени...*

Книжное знакомство

Моя встреча с Алексеем Мельниковым была знаменательной — в 1998 году в день празднования 1000-летия крещения Руси на Божественной Литургии во Владимирском соборе древнего Киева. Изумительная красота собора с его православными росписями, прекрасное звучание хора, торжественное богослужение православных иерархов, множество духовенства в древних православных, католических, протестантских одеяниях, благоговейно сосредоточенный народ, впервые за многие десятилетия свободно слушающий слово Божие, благодарение и хвалу Спасителю рода человеческого. Необычная атмосфера духовного возвращения к вере предков. . .

Позднее, во время всенародного молебна на Владимирской горке у Днепра это прозвучало с особой силой, как второе крещение Руси после семидесятилетнего атеистического пленения.

На Литургии же я невольно обратила внимание на стоящего впереди меня на клиросе собора молодого человека, строго одетого, сосредоточенно слушающего богослужение, как-то особо выделяющего каждой фразе его. По завершении богослужения он поклонился мне, видимо узнал по какой-то конференции в Минске, и захотелось разделить переполнявшее всех необыкновенное чувство единства, возвращения в отчий Дом Божий. Понятным это стало позже, а тогда сердце переполняла тихая радость. Вот она-то неведомыми путями соединила на время мои с Алексеем пути: были краткие встречи на научно-церковных конференциях в Белорусском Экзархате, а Господь вел к важному для Церкви и духовной жизни народа, возвращению памяти о святых, в земле Белорусской просиявших — молитвенниках о нас заблудших.

Как-то в частной беседе о белорусской культуре, истории церкви Митрополит Филарет сказал: «Надо бы нам составить белорусский патерик по примеру Киевского патерика». Я всем сердцем рада была такому замыслу, но взять на себя реализацию по многим причинам не могла, о работе Мельникова не знала. Через некоторое время Владыка неожиданно дал мне познакомиться с белорусским вариантом рукописи книги Мельникова «Путь непечален» («Шлях немаркотны»). Так началось мое книжное знакомство с молодым, талантливым ученым. Начала читать с некоторой настороженностью: как библиограф и православная по вере я знала, сколько вольных

и невольных искажений было в работах советских ученых по истории церкви, о ее деталях, святынях, книгах. Мироззрения автора я не знала и могла предполагать самое печальное или наоборот радостное, если автор преодолел предвзятое влияние антицерковной атеистической среды и полученного образования и смог дать объективное освящение темы. К счастью книга порадовала.

В белорусских научных кругах советского времени антицерковность была велика, христианские источники как основа духовности народа, его культура были не только вне области изучения; зачастую по сути отрицалась их достоверность и значимость.

То, что молодой ученый взял для исследования достаточно «непроходную» тему, свидетельствовало об определенном мужестве его и привлекло внимание автора сочетать особенности житийного жанра с данными научного поиска, видение филолога и историка, причем в отборе персонажей автор вышел за традиционные для «житий» рамки канонизаций: в книгу включены сведения о многих учениках Божиих, исторически местно почитавшихся в Беларуси Святыми, но по тем или иным причинам не канонизированных, или утеряны сведения о прочтении их к лику святых. Территориально некоторые святые жили вне современной Беларуси. Потребовалась большая работа исследователя не только по собиранию материалов о конкретных лицах, но и по выявлению сведений о именах в различных исторических источниках. Внешне объем этой работы незаметен: материал изложен популярно, в соответствии с требованием литературного жанра в его современном звучании и не включает библиографию источников, несомненно большую.

Прочтя рукопись с интересом, в то же время я с рядом моментов была не согласна. Мы встретились — Алексей Мельников пришел ко мне, узнав о моем знакомстве с его рукописью. И вот тут проявилась его подлинно научная заинтересованность в истине. Мои замечания по тексту носили своеобразный характер: они были не столько библиографические, сколько религиозно-традиционные, если можно дать такое определение. Тема книги была мне близка по духу: я не только много читала христианской литературы, древних церковных источников, но и практически чувствовала и видела тему изнутри, как человек, имевший опыт участия в православном общецерковном, народном и монастырском почитании святых. Безусловно, автор глубже меня знал источники по теме, факты. Он явно многое продумал, одолевая ложные утверждения, что наука и религия несовместимы, что достоверен, объективен только взгляд с позиций атеизма — отрицание христианских позиций, как необъективных в отношении

исследования духовных церковных текстов. Я не говорила с Мельниковым на эту тему, не знала крещен ли он, каково отношение к религии. Рукопись говорила сама за себя своей объективностью. Замечания мои позволили увидеть некоторые моменты в ином ракурсе, уточнить определения, например, в отношении почитания Святых мощей. Замечаний было сравнительно немного, но активного обсуждения — на несколько часов. Автор с горячностью молодости стремился понять мою позицию, отстоять свое понимание. Ушел. Неясно было, в чем согласился. А через два дня пришел с рукописью и словами «на 80 % принял замечания и согласовал их с редактором готовящегося к изданию русского варианта книги» (редактор от Белорусского Экзархата А.Петрашкевич). На такой энергичный шаг согласия способен далеко не каждый автор. Вижу в этом отсутствие ложных амбиций во имя пользы дела.

К сожалению, в то время белорусский вариант текста не увидел свет. Сейчас он передан мною в издательский отдел Братства Виленских мучеников. Хочется верить, что будет издан с дополнением расширенных материалов о канонизированном в наше время святителе Георгии (Конисском), Экзархе Никифоре, сведениями о новомучениках XX века. Тем более, что Митрополит Филарет высказывал мысль о новом

издании книги А. Мельникова делом чести для белорусского Братства и данью памяти автору книги о белорусских святых.

Прошли годы и в 1997 для автора уже посмертно вышла в свет книга-альбом «Преподобная Евфросиния Полоцкая». Эта своеобразная книга дает жизнь Святой на широком историческом фоне и содержит итоги серьезных исследований, новые факты из общественного служения Преподобной, контактов с Константинополем и Киевом, ее паломничества ко гробу Господню в Иерусалим, и, наконец, обоснованное подтверждение церковного предания и Жития о кратком сроке ее пребывания в Иерусалиме и кончине в 1167 г., опровергающее ошибочные утверждения о шестилетней ее жизни вне родины. Так как книга шла в печать уже без возможности ее окончательного просмотра автором, какие-то моменты уточнялись мною в духе автора, был написан небольшой раздел о истории возвращения Святых мощей преподобной Евфросинии из Киева в Полоцк. К сожалению, книга издана без справочно-библиографического аппарата — как научно-популярное издание. Авторская библиография, несомненно, содержала много ценного. Если она сохранилась в архиве автора, очень важно ее опубликовать в научном издании.

Из последних моих кратких встреч с Алексеем Мельниковым запомнилась особо одна, когда он очень оптимистично, на подъеме говорил, что закончил книгу, она уже в компьютере.

...Это было до защиты диссертации в Академии наук. Что Алексея уже нет среди нас, узнала я нескоро. Так и остался в памяти человек творческий, ищущий, увлеченный... Упокой, Господи, его душу!

В слове и в жизни

Алексей — ровесник моего сына. И потому можно понять то приятное удивление, которое я испытывала едва ли не каждый раз, когда у Алёши появлялся повод обстоятельно обсудить со мной какую бы то ни было тему (совсем не обязательно профессиональную), а иногда и просто побеседовать.

Не избалованная вниманием моих новых сограждан и коллег (в Минск я переехала из Киева), — я с нескрываемой радостью откликалась на неизменно тёплое приветствие Алексея, на его манеру общаться радушно, неспешно — даже если недолго, — и как-то по-особому, я бы сказала, существенно и обстоятельно.

И, конечно, подлинным праздником для меня, в те годы литературного работника «Минских Епархиальных Ведомостей», являлось профессиональное общение с Алексеем. Я еще не была с ним знакома, когда меня привлекла изысканная простота и, вместе с тем, безукоризненная правильность его речи — свойства, «изобличающие» серьёзных учёных, интеллигентов и книгочеев. Некоторым диссонансом в образе Алексея была его некоторая — с моей пуританской точки зрения — экстравагантность в одежде, во внешнем облике. Но его «необычности», воспринимаемые глазом, никогда не превышали той меры, того «чуть-чуть», которые свидетельствуют скорее о тонком чувстве стиля, нежели о желании выделиться из массы себе подобных.

Вот это-то чувство стиля, свойственное молодому филологу и поэту, каковым я узнала А. Мельникова, и побудило меня настоятельно посоветовать главному редактору издательства «Четыре четверти» Лилиане Анцух привлечь Алексея к работе над задуманной в 1994 г. серией книг-альбомов «Наши духовные ценности». Так и получилось, что Алексей Мельников стал редактором моей книги (первой, «пробной» книги серии) «Православные праздники», а я, в свою очередь, редактировала его замечательную книгу «Преподобная Евфросиния Полоцкая», вышедшую в той же серии. И мне никогда не забыть, что именно заботило Алексея Анатольевича, когда он предложил мне быть редактором его текста.

А произошло это в обстоятельствах необычных. Поздним вечером 22 июля 1995 г. мы, небольшой коллектив, работавший в то

время над упомянутой серией книг, в здании Минского Епархиального Управления вместе со всеми его работниками ожидали приезда Его Святейшества Патриарха Московского и всея Руси Алексия, осуществлявшего в те дни свой Первосвятительский визит в пределы Беларуси. Всем хотелось подойти под благословение Святейшего Владыки, но мы, только что получившие из печати вторую книгу серии «Православное зодчество Беларуси» (автор Г. Лаврецкий, редакторы — автор этих строк Г. Сытенко и А. Мельников), намеревались еще и преподнести Первосвятителю эту книгу: ведь она была посвящена пребыванию Патриарха на земле белорусской в те памятные дни...

Программа визита Святейшего в Минск была чрезвычайно насыщенной; время приближалось к полуночи, и у нас уже, пожалуй, не оставалось надежды, что Владыка Экзарх Высокопреосвященнейший Филарет сможет представить наш авторский коллектив¹ Владыке Патриарху.

В нынешней напряжённой жизни, где все всё делают бегом, думают на ходу, общаются едва ли не через плечо, нам было дано несколько часов, когда можно было что-то спокойно обсудить, не суетясь пообщаться, потолковать о перспективах работы. Рабочие темы, казалось, были в разговорах уже исчерпаны, и мы с Алёшей, потихоньку прохаживаясь по внутреннему дворику, утопающему в цветах, говорили о стиле, как о таковом, о стиле, как категории эстетики. И тут Алексей неожиданно перешел от общего к конкретному:

— Галина Терентьевна, у меня почти закончен текст книги о преподобной Евфросинии Полоцкой. Готовлю её для нашей серии. Если через недельку дам Вам почитать, не посмотрите ли, «попал» ли я в стиль? Может, возьмётесь за редактирование?

Так и договорились. Спустя неделю Алексей Анатольевич, как и обещал, дал мне распечатку набранного им на компьютере текста книги. Успел. Еще через две недели Алёши не стало...

...А в ту июльскую ночь Его Святейшество к нам все-таки приехал, и мы получили его Первосвятительское благословение, и преподнесли в дар посвящённую ему книгу, и каждому из работавших над ней Владыка Патриарх сделал памятную надпись на личных экземплярах. Есть автограф Святейшего и на книге в библиотеке Алексея Мельникова.

---

¹ См. фотографию на стр. 585.

Незадолго до начала совместной работы как-то в конце краткого случайного разговора Алексей сказал мне:

— А Вы приходите к нам попить вместе чаю, — и при последующих встречах — в Епархиальном ли Управлении, на улице ли, на выставках ли — звал на чаепитие.

Так и не знаю, почему Алёша приглашал меня: из особой ли, свойственной ему вежливости? чувствовал ли мою тоску по сыну, «неадаптированность» к новой среде, мой душевный дискомфорт того времени? тосковал ли иногда сам по родительскому дому и маме? — словом, не знаю. А только однажды я приняла приглашение и через несколько дней уже сидела в глубоком «мельниковском» кресле за чашкой нескончаемого ароматного чая, окруженная величаво вышагивающими кошками и котами всевозможных экзотических пород, ярких характеров и окрасов шерсти. Перед моими глазами, казалось, замещая собою одну из стен удивительно светлой, солнечной и как-то асимметрично спланированной гостиной, стоял огромный аквариум. Пластичные, исполненные гармонии, движения невиданных мною ранее разнообразных рыбок и рыб среди мерно покачивающихся, казалось, малахитовых водорослей, просто завораживали.

При всей своей занятости, огромном объёме работы Алексей Анатольевич обладал удивительным свойством, нынче едва ли не всеми утерянным: иногда никуда не спешить, отдавая собеседнику всё своё внимание, сосредоточенность, интерес. Он умел полемизировать, не подавляя собеседника, но и не приноравливаясь к нему, выслушивая до конца, но и отстаивая свою точку зрения. Навсегда запомнились присущие его речи обороты: «воля Ваша, а только...», или «помилуйте, но...», ещё — «увольте!», — придававшие разговорной лексике Мельникова особое обаяние.

Тогда, за чаем, когда зашла речь о Ф.М. Достоевском, в частности, о стилистике его романов, Алексей сказал:

— Достоевский? Помилуйте, я — эстет и потому не могу принять... — и с этой реплики началось блистательное, хоть и краткое, устное эссе Мельникова о стилистике Достоевского...

На одном из очередных Минских Епархиальных Чтений, ставших тогда всё более популярными в среде научной интеллигенции и священства, случилось так, что доклад А.А. Мельнико-

ва был запланирован к концу работы. И всё бы ничего, но предыдущие доклады вызвали такую оживлённую полемику, что стали выступать многие участники Чтений — горячо, эмоционально и пространно. Регламент был нарушен. Последний день Чтений клонился к вечеру, когда, наконец, настал черёд доклада Алексея Анатольевича. Став за кафедру, Алексей сказал:

— Все устали. Из сочувствия к слушателям я буду краток.

И стало очень жаль, что — поздно, что — устали, и что Алексей Мельников будет краток...

Л.Ф. Анцух,
главный редактор
издательства «Четыре четверти»

Душа помнит...

*В памяти есть воскрешающая сила,
память хочет победить смерть...*

Н.А. Бердяев

Конечно, время многое стирает из памяти, но ведь оно же и дает возможность осмыслить происшедшее.

Я, в отличие от коллег Алексея Мельникова по Институту литературы имени Янки Купалы и по Белорусскому Экзархату, знала его недолго — всего год с небольшим. Нас свела издательская работа над только что благословленной тогда Владыкой Филаретом серией книг-альбомов «Наши духовные ценности». К слову сказать, для меня это благословление было судьбоносным, повернувшем не только профессиональный путь в определенном направлении, но и мою личную жизнь. Произошло, наконец, то, к чему неосознанно я как рядовой представитель своего поколения (с искаженными образованиями и всем укладом тогдашней жизни представлениями об общечеловеческих, а значит и христианских духовных ценностях) стремилась, искала свой путь в жизни, в труде — свою «дорогу ко Храму». Тревожилась, как и многие в то время не только о собственной душе, но и о том, как детей своих отправить «серным путем» — чтоб не блуждали они в потемках, как мы, а могли почерпнуть из книг простые и понятные христианские истины, узнать о духовности как «системе общечеловеческих ценностей, формирующих культуру». Ведь в те годы в Беларуси практически не издавалась подобная литература. Благодарю Бога за такое чудесное устроение, благодарю людей, которые в то время были рядом, помогая в движении.

Двенадцать книг было запланировано в этой серии. Слава Богу, сегодня увидело свет уже пять из них и идет работа над шестой!

* * *

В первую книгу из серии под названием «Православные праздники» (автор — Галина Сытенко, которая и познакомила нас с Алексеем Анатольевичем Мельниковым — тогда сотрудником Белорусского Экзархата) Алексей включился стремительно, безо всякого

напряжения — ему под силу был любой из редакционно-издательских процессов: будь то компьютерный набор, редактирование или корректура, перевод с русского на белорусский либо на английский. При этом проявлялась не просто его компетентность, а и глубокие познания. Перед нами предстал, несмотря на его «младые лета», уже «состоявшийся» ученый — кандидат наук, автор научных статей и книг, человек с широкими интересами, выходящими за рамки профессиональных.

Он не мог не привлекать к себе. Его отличала удивительная простота в общении, теплая аура создавалась вокруг в первые же минуты общения с ним. А первое, что поражало собеседника — яркая художественная речь, изящная, с очень живыми разговорными оборотами, так редко встречающимися сейчас в нашем будничном обиходе. О чем бы он ни говорил, чем бы ни восхищался, что бы ни критиковал, у него всегда находились какие-то пронзительно точные слова и выражения из всем знакомого «великого и могучего». Для него не было «закрытых» тем. Временами мы, отвлекаясь от профессиональных вопросов, взахлеб обсуждали творчество Пастернака, Ахматовой, читали стихи.

Надо сказать, что Алеша, с его обостренным интересом и обширными познаниями в православии, в древнеславянской литературе, как никто более подходил нашему коллективу в то время. Вспоминаю, как я внутренне собиралась, сосредотачивалась всякий раз в предвкушении удовольствия разговора с ним — умным, талантливым, духовно богатым, обаятельным человеком.

Его участие в работе добавляло всем нам радости, легкости, надежности, уверенности, что все можно преодолеть. Он щедро и быстро заполнял своими знаниями любые проблемные «пустоты», где нам наверняка понадобилось бы и больше времени, и больше усилий, чтобы справиться.

К сожалению, забыты многие подробности нашего общения, но все же некоторые хранит душа.

* * *

Лето. Чудный теплый вечер. Время приближается к полуночи. Множеством тихо переговаривающихся между собой людей заполнен открытый дворик в здании Минского Епархиального управления — ждут встречи с Патриархом, Его Высокопреосвященством Алексием II, впервые посетившим Беларусь. Ждем с нескрываемым волнением и мы — небольшой творческий коллектив, только-

только завершивший напряженную работу — приуроченный к этому приезду второй выпуск нашей серии — книгу «Православное зодчество Беларуси» (автор — тогда еще мало кому известный молодой ученый Геннадий Лаврецкий). Здесь же и Галина Сытенко, здесь и Владимир Васюк, художник. Конечно, в нашей компании и он — Алексей Мельников. На этот раз неотразим внешне — в прекрасно сидящем на нем элегантном белом костюме, белоснежной сорочке, подчеркнута контрастным галстуке, в безукоризненной обуви (так и просилось не к месту «как денди лондонский одет»), однако при этом сосредоточен, неулыбчив, и, мне показалось, несколько абстрагированный от времени и места. Я отметила для себя эти новые, совсем незнакомые мне проявления Алешиного облика. В тот вечер наполнявшая меня радость омрачалась какой-то неяс-

Второй слева —Алексей Мельников

ной тревогой. Размышляя над этим позже, и пытаюсь понять причины, я рассуждала, что в то время творческая и, значит, личная жизнь Алеши начинала, наконец, выравниваться. По завершении «Православного зодчества Беларуси» мы узнали, что Владыка удовлетворил просьбу издательства о включении в серию третьим выпуском его книгу «Преподобная Евфросиния Полоцкая». Кроме этого, Алеша рассказывал, что с началом учебного года он будет читать лекции студентам по истории белорусской литературы.

Эти новости были радостными для нас. Работая бок о бок, даже не зная подробностей его жизни, мы не могли не замечать перепадов в его душевном состоянии. По отдельным замечаниям было ясно, что неладно дома, во внутрисемейных отношениях; по прорывавшемуся наболевшему — «надоело писать в стол» — драма творческой личности. Часто он проводил в редакции больше времени, чем этого требовала работа. Однажды поздним вечером, когда мы все голодные, но счастливые результатами проделанного, весело делили на всех засохший кусочек черного хлеба, Алеша сказал: «У вас хочется остаться... навсегда».

* * *

Солнечный день. Последние дни июля. Я бегу в редакцию по улице Алоизы Пашкевич, что рядом с Театром оперы и балета. Вижу Алешу. Он явно поджидает меня. Солнце палит нещадно, слепит глаза. Мне, чтобы слушать и видеть Алешино лицо, нужно запрокинуть голову (он гораздо выше меня). Я прячусь от солнца в тень от его головы, и от этого его лицо кажется мне колышущимся в этом солнечном сиянии на фоне яркого голубого неба.

А ждал он меня, чтобы в последний мой предотпускной день уговорить просмотреть на компьютере текст своей книги. Я же, уставшая безмерно от напряженной работы, почти не собравшаяся к отъезду (а поездка предстояла ответственная — с большой группой детей в далекую Швецию), просила его подождать: «...три недели пролетят незаметно, и мы встретимся все — отдохнувшие, «со свежей головой» и будем работать как прежде, не считая часов.».

Тогда мне казалось, что говорили мы как всегда — с полным взаимопониманием, оценивая ситуацию и доверяя друг другу. В конце разговора над чем-то весело посмеялись, договорились о дне встречи через три недели и разошлись. Не было и тени сомнения, что «лучшее время не позади нас». Если бы знать...

* * *

...В отпуске, пожалуй, не было дня, чтобы не думалось о предстоящей работе над книгой. Уже прорисовывалась в голове ее структура, ведь хотелось максимально приблизить тему к сегодняшнему дню. Возникла идея ввести раздел, в котором попытаться показать, какое влияние оказывает образ Преподобной Евфросинии Полоцкой на творчество белорусских художников, скульпторов, архитекторов, поэтов, используя репродукции художественных работ. Представляла, как буду делиться и другими своими идеями с Алешей, обсуждать варианты.

* * *

По возвращении из отпуска первым был телефонный звонок от Галины Сытенко. Каким-то совершенно неузнаваемым глухим голосом она спросила:

— Вы уже знаете?

— О чем?

— Мы похоронили Алешу... Неделю назад.

Перед моими глазами всплыл тот солнечный круг, переливающийся всеми возможными красками света на чистом безоблачном небе и в нем, словно в медальоне, молодое улыбающееся лицо.

* * *

ГОСПОДИ, ПОМИЛУЙ НАС.

МЕЛЬНИКАЎ АЛЯКСЕЙ АНАТОЛЬЕВІЧ
(9.11.1962–13.8.1995)

Беларускі літаратуразнавец. Кандыдат філалагічных навук (1990). Скончыў Мазырскі педагогічны інстытут (1983). Працаваў настаўнікам у школах Мазыра. З 1989 года — навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі. Даследаваў старажытную славянскую літаратуру, пісьмовую спадчыну беларускага народа, духоўную культуру ўсходніх славян эпохі сярэднявякоўя. Вывучаў беларускую агіяграфію, у т.л. жыцці Еўфрасінні Полацкай, Кірыла Тураўскага і іншых. Асаблівую ўвагу вучоны надаваў даследаванню творчай спадчыны Кірыла Тураўскага, вынікам чаго стала першае поўнае выданне твораў свяціцеля.

А.А. Мельнікаў — укладальнік «Кнігі жыццй і хаджэнняў» (1994), аўтар кніг: «Путь непечален: Исторические свидетельства о святости Белой Руси» (1992), «Кірыл, епіскап Тураўскі: жыццё, спадчына, светапогляд» (1997), «Преподобная Евфросиния Полоцкая» (1997. Выдавецтва «Чатыры чвэрці». Серыя «Нашы духоўныя каштоўнасці». Вып. 3).

ЗМЕСТ

Педисловіе. Его Высокопреосвященство Митрополит Минский и Слуцкий Филарет, Патриарший Экзарх всея Беларуси	5
Чамярыцкі В.А. Яго зорны шлях	8

Манаграфіі, артыкулы, вершы

Еўфрасіння Полацкая (<i>Жыццё Еўфрасінні Полацкай с каментарыямі А.А.Мельнікава</i>)	14
Жыццё і жыццё свяціцеля Кірыла, епіскапа Тураўскага	316
Гісторыя беларускай літаратуры (<i>Праграма курса</i>)	381
К вопросу о значении символических фигур в изданиях Ф. Скорины	468
Несколько критических значений по поводу «Беларускага праваслаўнага календара» (1994 г.)	472
«Ищу тебя, Господь моей души». <i>Вершы</i>	484

Неўміручасць спадчыны

Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 40-годдзю
з дня нараджэння Аляксея Мельнікава

(Інстытут літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі, 14 лістапада 2002 г.)

Гаранін С.Л. Еўфрасіння Полацкая і епіскап Ілля: Гісторыя стасункаў і прычыны канфлікту	499
Ляўшун Л.В. Малітаслоўная творчасць Кірыла Тураўскага: да праблемы суадносін катэгорый жанру і творчага метаду	508
Рогачевская Е.Б. Новые списки молитв Кирилла Туровского	521
Лаврецкий Г.А. Кирилл Туровский и храмовая символика	528
Теплова В.А. Экзарх Никифор Кантакузин и Брестский церковный Собор 1596 г.	534

Сомов С.Э. Псалмопевчество Георгия Конисского	544
Густова Л.А. Образ святой преподобной Евфросинии Полоцкой — просветительницы Белой Руси в гимнографии XII–XX столетий	552
Бразгуноў А.У. Асноўныя матывы беларускіх лямантаў сярэдзіны XVI — пачатку XVII ст. (вернасць, здрада, сутнасць існавання)	565

Успаміны сучаснікаў

Левшун Л.В. По твоим следам... ..	574
Дышиневиц В.Н. Книжное знакомство	575
Сытенко Г.Т. В слове и в жизни	579
Анцух Л.Ф. Душа помнит... ..	583

Выдавецтва
выказвае шчырую падзяку
навуковым супрацоўнікам
Інстытута літаратуры
імя Янкі Купалы НАН Беларусі
за бескарысліваю дапамогу
ў падрыхтоўцы выдання да друку

Навукова-папулярнае выданне

МЕЛЬНИКАЎ АЛЯКСЕЙ АНАТОЛЬЕВІЧ

З НЕАПУБЛІКАВАНАЙ СПАДЧЫНЫ

На беларускай і рускай мовах

Укладальнікі

Любоў Віктараўна **Ляўшун**

Ліліяна Фёдараўна **Анцух**

**У афармленні вокладкі выкарыстана
рэпрадукцыя карціны**

У.У. Васюка «Уваходжанне ў Храм»

**У кнізе апублікаваны фотаздымкі
з архіва выдавецтва «Чатыры чвэрці»**

Галоўны рэдактар *Л.Ф. Анцух*

Мастацкае афармленне *У.У. Васюка*

Тэхнічны рэдактар *Н.Б. Сініцына-Дударэнка*

Камп'ютэрны набор тэкста *П.Дз. Жукавай*

Вёрстка *С.А. Стралкоўскай*

Падпісана да друку 31.03.2005. Фармат 60x84/16.

Папера афсетная. Друк афсетны. Умоўн. друк. арк. 34,41. Ул.-выд. арк. 34,09.

Наклад 1000 паасобнікаў. Заказ № 541.

Выдавецтва «Чатыры чвэрці». Ліцэнзія 02330/0133302 ад 01.04.2004 г.
220013, г. Мінск, вул. Б. Хмяльніцкага, 8-215. Тэл./факс 231-25-42.

E-mail: tonuc@tut.by

Надрукавана з гатовых дыяпазітываў у ПУП «Ходр» ГА «БелТІЗ».

Ліцэнзія № 02330/0056661 ад 29.03.2004 г. 220004, г. Мінск, вул. Вызвалення, 9.

АЛЕКСЕЙ МЕЛЬНИКОВ
ИЗ НЕОПУБЛИКОВАННОГО
НАСЛЕДИЯ

В книгу известного белорусского ученого Алексея Мельникова, талантливого исследователя восточнославянской литературы и культуры древнего периода вошли работы: «Евфросиния Полоцкая», «Житие и жизнь святителя Кирилла, епископа Туровского», лекции по истории белорусской литературы, статьи, а также стихи. Один из разделов книги — доклады белорусских ученых на мемориальной конференции, посвященной 40-летию со дня рождения Алексея Мельникова, которая состоялась в Институте литературы им. Янки Купалы НАН Беларуси в 2002 году. Включены также воспоминания тех, кто знал Алексея Мельникова. Книга будет полезна историкам, филологам, философам, богословам, культурологам, преподавателям и учащимся высшей и средней школы, всем тем, кто интересуется историей культуры Беларуси.

ISBN 985-6734-28-2

9 789856 734284

АЛҮЯКСЕҢ МЕНЬБИКАУ

3 НЕАЛГУБЛИКАВАНАМ СТАДУБНЫ